

આવદલ

એક અભેદનાર પ્રવાસી.

અદ્વાતિદ મણિલાલ નરુભાઈ

સુદર્શન.

ઉપર જાહેરનામા

—પ્રકાશક

પ્રેસ : ગાંધી સ્ટેશન, પાટણ
મુદ્રિતાલય : ૨૬ શ્રીમંતુ રાજકોટ રોડ

પૃથ્વી

(ધર્મ, શુદ્ધ, સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” — ભાગવતમ્

[પુસ્તક ૨૨, અંક. ૧.]

(માસિક)

[ઑક્ટોબર ૧૯૦૬.]

॥ ક્રિયા-સાધ્ય ॥

(મળેલું)

રાગ-મલાર

પરમપદ કુણ્ડલિની હે ! નાચ્ય—

કુણ્ડલિની હે ! નાચ્ય—

પરમપદ૦

મન્દ્યા વીતી વીતી રાત્રી;

પ્રગટ્યુ ઉજ્જુ પ્રભાત—

પરમપદ૦

નાભિદેશ વિષે તું વિધાત્રી;

કરતી નવીન પ્રકાશ—

પરમપદ૦

રજ-તમન્ને આવરી લેતી તું;

પ્રગટે સત્વ પ્રભાવ—

પરમપદ૦

વ્યવહારે દશિલુ ધાતામાં;

હેમ અધોમુખ ધાય—

પરમપદ૦

આપાત-પરિત્યાગ.

(મનુષ્ય)*

મન ધાર્યું હતું જનું એકલકાં
પણ સાથ ધર્યો તુજ આ વચમાં
ક્યમ તોડી થકું, રીત પાંધની એ
જનું એક બીજાં ઘડા સાથ હવે,

કરી નિશ્ચય, આગળ માર્ગ પળ્યા
વચમાં વચમાં તુજ માર્ગ નવા
અવલોકી કુતૂહલ ધાય મહને
મુજ માર્ગ હતો નવ દેખુજ તે,

મુજ માર્ગ ન એ મુજ માર્ગ ન એ
ઘડી ભેઈ પછી મન વાળી પ્રિયે
મુજ માર્ગ ક્યો અવ રહાય ભલે
લઈ બા તવ ઇચ્છિત માર્ગ પરે,

મુજને પરવા નથી કોઈ તણી
પરવા દયિતે તુજ એક તણી
મન ધારી પછી બ્યવહાર બધો
કરવા તુજને અનુકૂલ બન્યો,

મરલોક લવે પરતંત્ર ધર્યો
નિજરૂપ તણ પરરૂપ ધર્યો
ખરું પ્રેમ સમર્પણ એજ ગંભીરું
નહિં જાણી શકે અનંલિપ્ત સહુ,

પ્રિય ચાહ હર્યે તુજને સહુ એ
પણ આજ યશું નહતું હતું એ

* કાવ્યમાં 'પૂરણ' પ્રકૃતિનો સંસ્કાર વધે સદવાપી બને છે. તદુત્તર મોઢ અને પ્રેમમાં વાસ્તવ, કાંઈ અંતર નથી એ માન્યતાએ પારતંત્ર્ય ભોગવે છે. અને આખરમોઢ અને પ્રેમનું સત્ત્વ સ્વરૂપ પૃથક્ સ્પષ્ટ થતા—આનુભૂત પરિકીર્તન પૂરક પ્રકૃતિયિ સ્વયંમુખ થાય છે,

નવું જોઉં જાણું તુજ અંતરમાં
સુગં એક હંજી ન ગયો પણ જ્યાં:

નવ રંગ થતા તુજ નેત્રતણા
નવ રંગ થતા તુજ રૂપતણા
નહિં ભાવ અને રસ પૂર્વતણા
કયમ આજ પ્રિયે તુજ અંતરમાં,

ઘડી શકિત એમ જનું મનમાં
ત્યમ કેંઠ ઉઠે ઉભરા ઉરમાં
પ્રિય તું પણ તાણી ગઈ મનમાં
હુંજ થાતું હતું, ગમ શું દિલમાં,

પલ એક પછી, ભરી નેત્ર જલે
નિરખે, સુજને, નયનાંતવટે
નવ કારણ કાંઈ, જણાય પ્રિયા
પ્રણયિ નયનો કયમ અશ્રુભિનાં,

વહી એવું પ્રિયે, તવ કંઠ ગહી
હૃદયે હૃદયગમ, શ્લેષ લઈ-
તવ અશ્રુ લહ્યાં સુજ નેત્રવંટે
પ્રિય યાદ હશે પણ એ તુજને,

પછી શાંત થઈ ઘડી ધ્યાન ધરી
કહું વાણિ જરા સુખથી ઉચરી
તુજને હમણાં સુજ નેત્ર વિષે
નવરંગ દિસે તુજ દોપજ એ,

ત્યમ રૂપ વિષે રસભાવ વિષે
નિજ દોપવટે આવળું તું જુએ
નવ દોપ કયો સુજનો ગળવો
સુધ દોપ વિપર્યય આપ તનો

કદુ એ વચનો શ્રવણે પડતાં
હૃદયે પણ તૂટી ધસું મુજના
ભરનિગળ થયું, ન રજાય હવે
તુજની સ્મૃતિ, એ, ન ભુલાય પ્રિયે,

ફરી સંગની, આશ, ધરું કદિએ
અવ, સખયું નથી, પ્રિય, આ સમયે
તદપિ મમ અંતર એમ ચહે
તવ, સંગમ, એ મમ જીવન છે;

ગઈ તેય, દશા, પણ યાદ હશે
પણ આજ ધસું તહતું હતું એ
પ્રિય કોણ, પ્રિયા વળી કોણ હવે
ગઈ આંખની તો-વ્યવહાર નવે.

સહવાસ વિનોદ, સદા સ્મરને
મન દુઃખ વિયોગનું ના ધરને
ફરી યોગ, હશે, કદિ સંચિતમાં
મળણું પ્રકૃતિ, કઈ કાળ જતાં.+

॥ પત્ર ॥

(મળણું.)

સદા સાથે રે'ણું,
બને કયાંથી એણું?

પ્રિયે તો સૌ સે'ણું કઠણું મન રાખી ઉચિત છે,
પ્રભુની ઇચ્છાના અનુસરણમાં મોત હિત છે.

“દિવસ રજની એન પડતું

નહિ, હૃદય તો માત્ર રડતું”

લખે છે તો મહારે પણ અહિં હશે શું નહિ થતું?
 દયા હીણા બાણી,
 રખે ઓછું આણી,
 ભરે નેત્રે પાણી વિરલક્ષણુ તે કંઈ વળગી
 મળીશું પાછાં કે ફરિ નહિ થવા દેઉં અળગી
 કયમ સળિ કરે તર્ક અવળા?
 અચિર વિસરીશું સહુ હલા:
 વહી કાલસ્રોતે કંઈ નિરખશું રંગ નવલા.

॥ વેદાન્ત અને વર્તમાન સુધારો ॥

"Your average Englishman," says *Carlyle*, "does not greatly care whether there be a god or not, provided the price of stock does not fall. If you want to awaken his real beliefs, you must descend into his stomach, purse, and the adjacent regions."

"The ruling goddess of England" mournfully observes *Ruskin*, "may well be described as the 'goddess of getting on' or 'Britannia of the market.'" It is long since you built a Cathedral, but your railroad mounds are vaster than the walls of Babylon, your railroad stations vaster than the temple of Ephesus and innumerable; your chimneys are more mighty and costly than Cathedral spires; Your harbour piers, your warehouses, your exchanges, all these are built to your great "goddess of getting on." She formed and will continue to form your whole nature as long as you worship her."

ધણા દરના આગમ્યવળા ગામડામાં રહેતો એક ગૃહસ્થ એક સમયે અકસ્માત વડો-
 દમ નેત્રુ સહેર જોવા ગયો; ત્યાં તેણે એકાદ ખરાબ ચોધડોયામાં એક ધડોયાળ ખરીદીને
 ઘેર અપડું. આવો ખીજ તેની નેત્રુવર્ણની સુદૃઢાતોના જોગમ્મથુવામાં નહોતી તેથી
 પ્રથમખીજ તેના પ્રતિ બંદેમની દૃષ્ટિથી જોવા માંડ્યું; ધડોયાળના વારેવારે થતા ટીકડીક
 અવાજ વડે પણ આ બંદેમ ખીલકુલ દૂર થયો નહિ. આનવીન પદાર્થે આગ્યા પછી યોગ

દિવસમાંજ ધરમાતું એક બાળક મરી ગયું; તે જુદા આ ઘડીઆલને આવા અશુભ બનાવતું કારણ ગણીને અત્યંત ગુસ્સે યઇ. જો ધરમાં કાંઈ માંદું પડેતો તે પણ દુઃખ લીકીટીક કરતા ઘડીઆળને લીધેજ થયું છે એમ મણુવામા આવ્યું. જો કાંઈ શોકકારક સમાચાર સાંભળવામાં આવતા તો તેના કારણજીત પણ આ “ટકટક” કરતું ઘડીયાળજ હતું. તેને ધરમાંથી દૂર કરવાને અથવા કાંઈ શત્રુને આપીદેવાને તે જુદા પોતાના પુત્રને રાતદિન કંટાળા આપ્યાં કરતો; પરંતુ કમનશીબે જોટલુ તેનાથી તે જુદા બહીતી હતી તેટલુંજ તે તેને મન પસંદ હતું, તેથી તે ફેંકી દેવાનું અથવા આપી દેવાનું તેને રમ્યું નહિ. આવું પરિણામ એ થયું કે અસુક અંધારી રાત્રે તે અંધવૃદ્ધાએ પોતાના પૌત્રની આરડીનાં બારણાં તોડી પાડ્યાં, ઘડીયાળને બહાર લાવી ચુરેચુરો કરીનાંખીને પોતાના એક શત્રુપાડોશીના ધરમાં ફેંકી દીધું, ખીજી સવારે તેને ત્યાં પડેલુ જોઇને તેતો ખુશખુશ થઇ ગયો. વૃદ્ધાના બહેમનું આવું પ્રાપ્ત્ય હતું.

ગમે તેમ હોય તો તેજુ બહેમોનો વય અથવા જાતિ સાથે કાંઈ પ્રકારનો સંબંધ હોય એમ લાગતુ નથી; જેમ ચાંતામરતા ઘડીયાળે બાળકને મારી નાખ્યું તથા કુટુંબમાં દુઃખનો વર્ષાદ વરસાબો તેમ વેદાન્તના અભ્યાસ વડે તથા વેદાન્તભાવનાઓનાં પ્રચાર વડે સર્વ પ્રકારના શિક્ષામરનો શિક્ષણનો - સુધારાનો તથા ઐદિકઉત્થતિનો વિનાશ, યઇ. જરૂરી તથા જીંદગીને છુટવા સરખી પણ જાગ્યેજ રહેવા દેશે, એવો એક નયોન પ્રકારનો બહેમ વર્તમાન કાલમાં પ્રચાર પામતો જાય છે. વેદાન્ત આવો કાંઈ પણ પ્રકારનો અંપરાધ કરે એ તદન અસંભવિત વાત છે. તેને તો ઇશ્વરો સત્તાના સામ્રાજ્યમાં અત્યંત જલક્તી શ્રદ્ધા છે; કાંઈ પણ બાબત ગમેતો તે પદાર્થવિજ્ઞાન વિષયકહો, કલાવિષયકહો, ઔદ્યોગીકહો અથવા ધાર્મિક હો. પરંતુ તે દુનિયામાં જૂલ વડે આવો પડી છે, એમ તેનું માગ્યેજ માનવું છે. તેનો માત્ર ઉદ્દેશ વ્યક્તિ અને સમાજને બની થકે તેટલાં સુધારવાનો છે.

હવે વિષયવિચાર ચલાવીએ; મનુષ્યમાં હૃદય અને બુદ્ધિરૂપી અગત્યની ઉભયશક્તિયો છે. વેદાન્તનું કહેવું છે કે આ ઉભયનો વિકાસ થવો જોઇએ, એકને રહેવા દઇને અન્યને વિકસાવવાની નથી એક ગાડીને ખેંચતી અશ્વજોડીની માફક દરેક અન્યોન્યને મદદ કરીને દોરી શકે માટે આ ઉભયશક્તિઓને સાથેસાથેજ ઝોકવવામાં આવી છે. હૃદયનું કાર્ય લાગણી પ્રેમ અનુભવવાનું છે પરંતુ તે વારંવાર ભૂનો કરી બેસે છે; આ સમયે બુદ્ધિ મદદ આપીને તેને સુધારે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે મરણ પથારીએ પડેલો જુદપુરુષ પાછળ છોડી જવાનાં જન્મેલા અને જન્મવાનાં બાળકો માટે અશ્રુપાત કરે છે પરંતુ બુદ્ધી ઉપરે છે, કે, તે તજ્ઞાતાંતજ્ઞતાં તજ્જબલાનો આધાર રાખે છે, બાળકો, મિત્રો, સગાંસંબંધીઓ જરજરીન મરણ પછી તેની પાછળ અનુસરવાનું નથી, સર્વપાસાથી વર્જ્યવસ્તુ એકલાજ તેને મુશ્કારી કરવાની છે. તેવીજ રીતે વિવેક કરવાનું વિવાદ કરવાનું ન્યાય તોલવાનું કાર્ય બુદ્ધિનું છે, અને જાતે એકલી પડતાં તો તે પણ ભૂતો કરે છે, જેમને હૃદય સુધારે છે. “જન્ય” બાલકોની નવલકથામાં એક પદાર્થવિજ્ઞાનવાદી પોતાની રડતી પત્નીને કહે છે “જન્ય, મેં અશ્રુનું પ્રયત્ન કરણ કર્યું છે; અશ્રુમા થોડાક ફાસફેટઓક્સાઇડમિનો, થોડાક કેલ્શિયમઓક્સાઇડનો, થોડાક મેગ્નેશિયમ તથા થોડાક પાણીનો સમાવેશ થાય છે. આ પંક્તિમન્યને મન અશ્રુપાતનો આટલામાજ સમાવેશ થતો

હતો. આ એકલી સુની પડી ગયલી બુદ્ધિનું પરિણામ છે; અને હૃદય તેને આંદોશ છે, “પડિતમન્ય મૂર્ખા પાછળ તપાસ કર રહનાર તો હૃદય છે.” આથી એટલુંજ સિદ્ધ થાય છે કે બુદ્ધિ અને હૃદય અન્યોન્યને સુધારી શકે એમ છે, તેઓ માત્ર સુધારી શકે એટલુંજ નહિ પરંતુ અન્યોન્યનો વિકાસ પણ કરી શકે એમ છે,

હૃદય અને બુદ્ધિના એક મોહકમિશ્રણરૂપ સંપૂર્ણ વિકાસપામેલો મનુષ્ય છે તેને ઉભયમાંના કોઈ સાથે તકરાર થતી નથી કારણકે તે દરેકનાં સ્થાન અને કાર્ય પ્રદેશને પીછાને છે

સમાજનું બંધારણ વ્યક્તિઓવડે થાય છે, તથા વિશેષ ઉંડા ઉત્તર્યા વિના કહેવા માગીએતો તેમનો હૃદય-વિભાગ ધર્મમાં સ્વતઃપ્રદર્શિત થાય છે અને બુદ્ધિ વિભાગ શિષ્ટાચારનું સુધારાનું, કેળવણીનું રૂપ ધારણ કરે છે. જેમ વ્યક્તિમાં હૃદય અને બુદ્ધિ અન્યોન્યને અરસપરસ સુધારે છે અને વિકસાવે છે તેમ સમાજમાં પણ ધર્મ અને એદિકઉત્તિ શ્રદ્ધા અને પદાર્થવિજ્ઞાન ઉભયે અન્યોન્યના સાથી અને નિયામક યતુંજ નોંધએ. આપણા જીવનના સર્વસ્વ રૂપે અધ્યબુદ્ધિહીન ધર્મને ટેકો આપવો અને કેળવણીની સુધારાની નિન્દા કરવી એ એક બૂલ સમાન છે; તેમજ સુધારાને ઉત્તતિને ટેકો આપવો અને અન્યની નિન્દા કરવી એ પણ ઉપરના નેટલુંજ બૂલ ભરેલું છે. જીવનનું અતિમર્યાદાન અધ, બુદ્ધિહીન ધર્મ નથી તેમજ તે પદાર્થવિજ્ઞાનના શુદ્ધબુદ્ધિવિભાસરૂપ નથી, તેતો બુદ્ધિ અને હૃદયના પ્રેમ અને પ્રકાશના શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનના એકતાલ મિશ્રણરૂપ છે. તેતો તત્વશાસ્ત્રમાં ઉત્તતદશા પામતો ધર્મ છે, પ્રગારૂપે વિકાસ પામતો પદાર્થવિદ્યા છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાન, સંપૂર્ણપ્રેમમય છે; સંપૂર્ણપ્રેમ સંપૂર્ણ જ્ઞાનમય છે.

તેટલા માટે વેદાન્તિને પદાર્થવિજ્ઞાન સાથે તથા સુધારા સાથે, કેળવણી સાથે ખીલકુલ તકરાર નથી; તેમજ શ્રદ્ધા અને ધર્મ સાથે તેને કંઈ તકરાર નથી; તેને ને કહેવાતું છે તે એટલુંજ છે કે પદાર્થવિજ્ઞાને આધ્યાત્મિકવલન મેંતા જતું નોંધએ તથા ધર્મે બુદ્ધિપૂર્ણક નિર્ણયપ્રતિ વળતું નોંધએ, દરેકે પોતપોતાનું સ્થાન જાણતું નોંધએ; મનુષ્યનાં ચક્ષુ અને કાનની પેટેજ એ ઉભય વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો વિરોધ રહેવો નોંધએ નહિ. તેમજ અન્યોન્યને અરસપરસ મદદ કરવી નોંધએ, અન્યોન્યને વિકસાવવા નોંધએ તથા આ પ્રકારનો સુખી સંયોગ ભાગ્યેજ થાય છે. વારંવાર વ્યક્તિના સંબંધમાં બને છે તેમ—અનેક પ્રાચીન શિક્ષણ સુધારાસંસ્થાઓ એકપક્ષના વિકાસને લીધે રામ શરણુ યદ્ય ગઈ છે. ધર્મોપજનુની બની જતા પુરોનાં આપણે કેટલાં બધાં દષ્ટાંત નોંધએછીએ. કારણ કે યોગ્ય સમયે તેમની હિમિને આમળ દોરવાને બુદ્ધિની સદાય મંજૂરી નથીજ. બુદ્ધિના પાડને પામેલા એવા પુરોનાં કેટલાં બધાં દષ્ટાંત નોંધએછીએ કે જેઓ પ્રેમ અથવા દયામાદશાંતવામાં ખીલકુલ અયોગ્ય નિવડે છે. આવીજ રીતે સમાજના સંબંધમાં પણ મદાન રાજ કોયસાકાલ્યો આધ્યાત્મિકસંસ્થાઓની સાથેસાથેજીવિતાશ શરણુ થતાં આપણા જીવામાં આવે છે, તથા ઇશ્વર, અનેકમીડીયાઓસરોમના શિષ્ટાચારો સુધારાઓના અધોપતનને વર્ણવનાર ઇતિહાસજ પેગમી ઝખના વિનાશનું પોષસાત્રાન્યના ભાગીપડવણ ધર્મિકમદામારીઓના બધ પડવાનું કાર્ત્ત્વિયકન સુધારાની નિષ્ફળતાનું, પ્રેટરહટ ધર્મની

નેરૂપયોગીતાનું તથા આવી અન્ય અનેક બાબતોનું શોકકારક વર્ણન આપે છે. આ ઉભય બાબતોમાં નિષ્ફળતાનું રહસ્ય એટલું જ છે, સમાજનાં બુદ્ધિ અને હૃદય જરૂર હતા તેમ યોગ્ય સમયે અન્યોન્યનાં સહાયકારક નિવડયાં નહિ.

વર્તમાન મહાન શિષ્ટાચાર, સુધારો, પ્રાચીન સુધારાઓની મરખામણીમાં જૂન વિનાનો નથી, કારણ કે તેના પૂર્વગામીઓ કરતાં તે વિશેષ જડવાદપરાયણ છે. તે પ્રકૃતિ ઉપર પોતે મેળવેલા કાશ્વનિકવિન્યય માટે કુલાષ 'ન્યય' છે. તેની મણી માંડી સત્ય શોધી માટે તે ગર્વિષ્ટ બને છે. તેનામાં આત્મપ્રસંશા સ્ફુર્જ વધારે આગળ તરી આવે છે. તે વારંવાર વિસરી 'ન્યય' છે કે, પ્રકૃતિના બાહ્યપડની આરપાર પણ તે પ્રવેશ પામી શકતો નથી. પાંડવોની શ્રેષ્ઠપત્ની દ્રૌપદીની પેઠે પ્રકૃતિને એક બીજા નીચે રહેલાં વધારે વધારે અદ્ભુત અસંખ્ય પડે છે. તેનાં બધાં વસ્ત્ર હરણ કરવાં, એ તદનં અમંભવીત વાત છે. જેમ જેમ તમે વધારે વધારે હૃદય ઉતરતા જાઓ છો તેમ તેમ તમે વધાર વધારે કષ્ટપાત્ર જાઓ છો. કોપ પછી કોપ દૂર કરવામાં આવે તો પણ અસંખ્ય કોપો બાકી રહે છે. આ બાબતનો વિચાર કરવામાં વર્તમાનશિષ્ટાચાર, સુધારો કેટલીક રીતે હૃદયપારનો ગર્વિષ્ટ છે; સદ્ભાગ્યે પોતાનો અચાજ આગળ પાડતા અસંતોષી હૃદયના સુરપ્રતિ લક્ષ નહિ આપવામાં આવે તો તે નિષ્ફળ જ નિવડે જોઈએ.

વર્તમાનજમાનાના સદ્ભાગ્યે તથા વર્તમાન જ્ઞાનવ્યવસ્થામાં કદાચ પ્રથમ વાર જ હૃદયનો "શાંત અસ્થ અવાજ" યોગ્ય અવસરે સંભળાવા લાગ્યો છે, અને બુદ્ધિ અને હૃદયનો સાથેસાથે જોડવાનો, અન્યોન્યને મદદ કરવાનો, વિકસાવવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો છે—એટલું જ નહિ પરંતુ એ બાબતનો સંભવ નજીકમાં જ છે. પદાર્થવિદ્યા ધીમે ધીમે આધ્યાત્મિક વસન ધરાવતી થતી જાય છે અને ધર્મ બુદ્ધિપૂર્વક શાસ્ત્રીય આધાર ઉપર સાબિત થતો જાય છે આ ઉભય વચ્ચેનો પ્રાચીન અને ધણી સમયનો ચાલતો આવતો વિરોધ કમેકમે મરણશરણ થતો જાય છે. વર્તમાનસમયમાં તો તેઓ અન્યોન્યનો અરસપરસ સુધારો કરે છે, વિકાસ કરે છે: કદાચ આ ઉભયના મિશ્રણમાંથી જ વેદાન્તનો નમુનાદાર સમાજ ઉત્પન્ન થશે.

બાવિને પોતાની સંજાળ લેવા રહેવા છત્રે આપણે વિષય વિચાર ઉપર આવીએ; પદાર્થવિજ્ઞાન સાથે અથવા સુધારા સાથે, કેલવણી સાથે, વેદાન્તને કોઈ પ્રકારનો વિરોધ નથી. તે તો, કહે છે, " પદાર્થવિદ્યાની ધામધુમમાં તમારી નજરમાં આવે તેટલા મગ્યા રહેા, ફિનિયાઓ છતો, સાત્રાળ્યો રધાપો, ' જુદિને ચીરી નાખો, વિધુતને ચમકાવો, પાણીને વહેવરાવો, સર્પનું તોય કરો " આ ઉપરોત મમે તો નવીન મૂર્દો બનાવીને અવકાશમાં છૂટા મૂકો, પરંતુ હમેશાં આટલું યાદ રાખો કે આ સર્વે જીવનના અતિમ ઉદ્દેશો નથી; હૃદય તેમજ બુદ્ધિ ઉભયને સંતોષ મળવો જોઈએ, એ લક્ષમાં રાખવાનું છે. હૃદયના સુરને લક્ષમાં લેવો જોઈએ, તથા પ્રેમ, દયા, દાન અને ધર્મની ભાવનાઓ પ્રતિ મેહુલેક્ષ ના કરવું જોઈએ. " વર્તમાન કેલવણીનાં, સુધારાનાં જોખમનો એમાં સમાવેશ યાય નોંછે કે, મનુષ્યનામાં વધારેવધારે પોતાની જાતને બાહ્યજીવન ઉપર વર્તતી કરવાનું વસન પાથરવું જાય છે, તથા ખાંડુંપીનું અને પાચન-સુખો પાછળ ભટકવું એજ જીવનનો ઉદ્દેશ છે, એવું તેની કલ્પનાનું વસન થવું જાય છે. તે પોતાને માટે કૃત્રિમ જરૂરીઆતો તથા

પરંતુ આમાં માત્ર વિષયમુખોપભોગનો જ હેતુ હોવો જોઈ નહિ; કલ્યાણની તથા વં-
સની વૃદ્ધિ, એજ હેતુ હોવો જોઈએ. યથાર્થ લાગ સંભવિત બની શકવા માટે, કલ્ય-
ણન માટેની તૈયારીરૂપે લાગતું નથી, તેમને લક્ષમાં જોડવાની જરૂર નથી; લાગ, એટલે
માનસિક લાગ, એજ આ ઉભયની સામાન્ય ભાવના છે. આંત્રી જ રીતે બાહ્યદુનિયા
ના જ્ઞાનની જાણસાચાણા પુરોગને વેદાન્ત કહે છે, “કૃથેમાં એક શતક ગાળતું તેના
કરતાં યુરોપમાં પચાશ વર્ષ વસવું વધારે લાભકારક છે,” કારણ કે આવા પુરોગ માટે
વર્તમાનશિક્ષાચાર, કેલવણી, તમસંતા (આજસ. અગાન) વિનાશરૂપે અમૂલ્ય મદદ સમાન
છે. તથાપિ કેટલાક પુરોગ ઉપરની જાણસામાંથી છૂટા હોય છે, તેઓ પોતાની જાતને પી-
છાનવા માટે ધણુ જ ઉત્સુક હોય છે, પરમાત્મજ્ઞાન અથવા, જ્ઞાનરૂપી ઉભયની ભાવના
એક જ હોય છે. આપણો અધ્યમશિક્ષાચાર, કલ્યાણશિક્ષાચાર પ્રતિની તૈયારી સમાન છે. આ
ઉપગત જેમ એક યોગર્થિ માટે ગમે તો તે કુદુચ્ચ સહિત અથવા એકમે હોય, પાણી-
લો અથવા કુંવારો હોય એ સર્વસમાન છે, નેમ તેને માટે ગમે તો તે સંભાજમાં હોય
અથવા એકાકી હોય તો તે પણ સમાનજ છે. ગમે તો તે શુદ્ધકેવંની પેઠે વનમાં વાસ
કરે અથવા વિદેહજનની પેઠે રાજ્યો ઉપર આધિપત્ય ભોગવે. વિદેહમહર્ષિજનકજીને,
યુદ્ધ અસાક્ષી છે, ત્યાપારકૃષિઆદિ મુધાર્યાવધાર્યાં છે તથાપિ તેઓ દુનિયામાંના નીતિમાનમાં
નીતિમાન મહારાજા ગણાય છે, દિવંતા આતિ મહાન્ વેદાન્ત મનાય છે.

વર્તમાન સુધારો, કેલવણી, બદલે એકપક્ષિ છે, પરંતુ તેનામાં સંપૂર્ણતાએ પહોં-
ચાવાના સંભવો પણ છે, એટલું ઉપસંહારમાં કહેવું જરૂરું છે. જીવનનાં પાશવ મુખોના
ઉપભોગનેજ સર્વસ્ત્રગભીરેવાનું તેનું જડવાદમય વલન તથા યથાર્થ ભાવવાના ઉદ્દેશની ખોટ,
એ તેની મુખ્ય આમીઓ છે. વર્તમાન કેળવણી સુધારો એ એક ઉચ્ચભૂમિકાપ્રતિની પ્રથ-
મદર્શક તૈયારી સમાન છે. વેદાન્તનો ઉદ્દેશ તેમનો વિનાશ માધવાને નથી પરંતુ તેમનું
વલન સુધારીને તથા તેમને એક ભાવના પુરી પાડીને તેમનામાં યોગ્ય સુધારો કરીને
ઉચ્ચસ્થાન પ્રાપ્ત કરાવવાનો છે.

આપણે આત્રે સુધી માત્ર રપટ રીતે માનવદશિર્નિદ્યુથી મુધારાનો, કેળવણીનો વિ-
ચાર ચલાવ્યો છે. દુનિયાની ઉત્થતિ, વૃદ્ધિ એટલે શું, એ વિષે સંપૂર્ણતાથી વિચાર ચલાવવો
એ સમાન રીતે આનંદજનક નિવડશે. આ વિષયને આગળના કે.ઈ પ્રસંગ માટે સુ-
સ્તવી રાખીશું.

ઉપતન્ત્રી.

“હમેશાં હૃદયને કેળવો, કારણ કે હૃદયદ્વારા પરમાત્મા ભોલે છે, પરંતુ
બુદ્ધિદ્વારા તો તમે તમારી જાતને ભોલો છો.”

સ્વા. વિવેકાનંદ.

“મારા ગુરુદેવ.”

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણપરમાત્મા ગાય છે, “જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે તથા અધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે ત્યારે હું ગાંધર્વ જાતને સહાય કરવા માટે દેહ ધારણ કરું છું.” જ્યારે જ્યારે આપણી આ સૃષ્ટિમાં, વૃદ્ધિને લીધે, વૃદ્ધિંગત થતા જનારોને લીધે, એક પ્રકારના નવીન સુધારાની જરૂર પડે છે ત્યારે એક શક્તિમાન આંદોલન ફરી વળે છે; આધ્યાત્મિક અને રમ્ય ઉભય ભુવનો ઉપર મનુષ્ય કાર્ય કરતો હોવાથી સુધારાનું આંદોલનો ઉભય ભુવનો ઉપર પ્રવર્તે છે. એક પક્ષે રમ્યભુવનના સુધારાના સંબંધમાં વર્તમાનજમાનામાં દુષ્ટત્વે કરીને યૂરોપ એક આધારરૂપ થઇ પાડ્યું છે; અન્યપક્ષે આધ્યાત્મિકભુવનના સુધારાના સંબંધમાં, દુનિયાના સંમગ્નવિદ્વાસમાં એશિયા આધારરૂપે. જણાઈ આવે છે. વર્તમાનકાળે આધ્યાત્મિકભુવનઉપર મનુષ્ય માટે એક વિશેષ સુધારાની આરક્ષકતા છે; વર્તમાનકાળે જ્યારે જડવાદના વિચારો કીર્તિ અને સત્તાના શિખરે પહોંચ્યા છે, જડત્વેની અધિનતા વધવાને લીધે મનુષ્ય પોતાની દિવ્યપ્રકૃતિ ભૂરીજવાની અણી ઉપર આવી ચૂક્યો છે, તથા માત્ર એક વિતોત્પાદક-યંત્ર રૂપ થઇ પડવાની તૈયારીમાં છે, ત્યારેજ એક પ્રકારના સુધારાની આવશ્યકતા ખડી થાય છે તથા જડવાદનાં એકાંકી યનાં વાદ્યોને વિખેરી નાખનારી સત્તા આવે છે, અંતઃપ્રેરણા ધર્મ ચૂરી છે. અદ્યપરમયમાં ગાંધર્વજાતને તેની યથાર્થ પ્રકૃતિનું પુનઃસ્મરણ કરાવનાર મત્તા ઉપરનીએ ગતિમતિ ધઇ ચૂરી છે; આ સત્તાને જન્મ આપનારૂં સ્થાન ફરીથી પશુ એશિયાનું જનશે. ઉદ્યોગ વિભાગની કલ્પના ઉપર આપણી આ દુનિયાનો આધાર છે. એક મનુષ્ય મર્વમાં મેળવી શકેજ, એમ કહેવું તદ્દન વ્યર્થ છે. તથાપિ આપણે કદલા બધા જાત્રિયતા ભર્યાં છીએ! જાણમાવમા જાણક ધારે છે કે, સમગ્રવિશ્વમાં મેળવવા યોગ્ય પદાર્થ માત્ર તેની પૂતનીજ છે. તેવીજ રીતે ઐદિકશક્તિયોની પ્રાપ્તિવાળી એક મદાનુ પ્રજા ધારે છે કે, રચકાગ્રજા યોગ્ય સર્વનો આમાંજ સમાવેશ થાય છે, વૃદ્ધિ, ઉત્તિથી સ્વચ્ચાતું સર્વ પશુ એજ છે, શિષ્ટાચાર, કેલવણીથી સ્વચ્ચાતા સર્વનો પશુ તેમાંજ સમાવેશ થાય છે, તથા આ શક્તિયો વિનાની અને તેમને મેળવવાની દરકાર વિનાની જો અન્ય પ્રેમજો હોય તો તેએજ જીવવાને પશુ લાયક નથી, તેમનું સમગ્ર જીવન નિરૂપયોગી છે. અન્યપક્ષે અન્યપ્રજા એમ ધારે છે કે, માત્ર ઐદિક શિષ્ટાચાર, કેલવણી, તદ્દન નિરૂપયોગી છે. જો એક મનુષ્ય સર્વના ઉપરિ અને અધોપ્રદેશના સર્વ પદાર્થો પ્રાપ્ત કરે તથાપિ

* “વેદાન્ત સોપાન” ના દૃષ્ટિએ નીચે ન્યુયોર્કમાં (અમેરિકા) રવા. વિવેકાનંદે આપેલું મનનકરવા યોગ્ય શાપણ. આ શાપણમાં ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય આદિ વિવિધ પ્રશ્નોનું અત્યુકૃષ્ટ રીતે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. દિવંતા સમગ્રદુનિયા સાથેના સંબંધ ઉપર તથા તેની પોતાની વાસ્તવિક દશા ઉપર ખાસ અજવાળું પાડવામાં આવ્યું છે.

ઉપતન્ત્રી.

તેનામાં આધ્યાત્મિકતા ના હોય તો એ સર્વ શા કામનું છે? આ પ્રકારે એક સમયે સમગ્રદુનિયાપ્રતિ ઉદ્દેશ્ય કરતો પૂર્વમાંથી પ્રતિધ્વનિ પ્રસરી. આ પૌર્વાત્મ્ય આદર્શ છે, અન્ય પાશ્ચાત્ય આદર્શ છે.

આ દરેક આદર્શમાં પોતપોતાની શ્રેષ્ઠતાનો સમાવેશ થાય છે, દરેકને પોતપોતાના વિજયસ્થાન છે. આ ઉભયભાવનાઓના મિશ્રણરૂપ, એકીકરણરૂપ, એકતાકરણરૂપ વર્તમાન સુધારો થશે. પાશ્ચાત્યને ધર્મિકોની (એથિક) સૃષ્ટિ જેટલી યથાર્થ છે તેટલીજ પૌર્વાત્યને આધ્યાત્મિકસૃષ્ટિ યથાર્થ છે. એકપૌર્વાત્યને જેનીજેની આદર્શભૂષા હોય છે તે સર્વ આધ્યાત્મિકસૃષ્ટિમાં ગણી રહે છે, જીવનને યથાર્થ બનાવનાર સર્વ તેને તેમાંજ જડી રહે છે. પાશ્ચાત્યને મન તે એક મિથ્યા કાંઈપણ નહીં; પૌર્વાત્યને મન એવારક્ષણરૂપ રચાયેલી પ્રતિક્ષિપ્તિ સાથે રમનાર પાશ્ચાત્ય એક વૃથાકાંક્ષનિક સમાન છે; ચોરા અથવા ધણી કાલ પછી ત્યાગવાના એવા સુદૃઢમર્યાદામાં પુખ્તકંઠમર્યાદા સ્ત્રીપુરુષો આટલી બધી માયાકૃત ફરે છે, એ વિચારથી તેને દસનું આવે છે. દરેક અન્યોન્યને વૃથા કાંક્ષનિક રૂપે ગણી કાઢે છે. પરંતુ પાશ્ચાત્યબાવનાના જેટલીજ પૌર્વાત્યભાવના માનવ માતની વૃદ્ધિ માટે આવશ્યક છે, તથા મારા ધારવા પ્રમાણે તેની વિશેષ આવશ્યકતા છે. યજ્ઞોએ કાંઈ કાંઈ માનવજાતને સુખી બનાવી નથી તથા કદાપિ તેમ કરી શકવાનાં પણ નથી. યજ્ઞોએ સુખ મળશે એવું મનાવવાનો પ્રયત્ન કરનાર પુરુષ સુખનો સમાવેશ યજ્ઞમાં મળતો દાષો કરશે પરંતુ તેનો સમાવેશ તો કનેમાં મનમાંજ થાય છે. પોતાના મનનો અધિપતિ મનુષ્યજ છે, માત્ર તેજ સુખી થઈ શકે છે, અન્ય કાંઈ પણ નહિ. બહું તો ઠીક પરંતુ આ ધર્મિકશક્તિનો શામાં સમાવેશ થાય છે? તારમારકો વિદ્યુતપ્રવાહને બદલવાની શકનાર મનુષ્ય શામાંરે ધણેમકાન તથા શુદ્ધિશાળી મણિનો જોઈએ? શું આના કંતાં અનંત વધારેવાર કુદરત આમ વળતી નથી? નો શા માટે આપણે સંકોચ દંડવત કરીને કુદરતને ના પૂજવી જોઈએ? તમારી સત્તા સમગ્રવિશ્વ ઉપર પ્રવર્તતી હોય, વિશ્વના અણુઅણુ ઉપર તમે વિજય મેળવ્યો હોય તો તેથી પણ શું? તમના પેત્રમાં સુખની સત્તા હોવા વિના, તમારી માતતા રાજ્ય બન્યા વિના, આપી તમે સુખી થવાના નથી. એટલું સત્ય છે કે, પ્રકૃતિ ઉપર વિજય મેળવવા મનુષ્ય જન્મ્યો છે, પરંતુ પાશ્ચાત્ય દેશ વાસિનો “પ્રકૃતિ” વડે માત્ર સ્થૂલ અથવા બાહ્યપ્રકૃતિનુંજ સૂચન કરે છે. પર્વતો, મુદ્રો, નદિઓવાળી તથા અનંત રાક્ષસો અને વિધવિધતાઓવાળી બાહ્યપ્રકૃતિ સૌંદર્યથી ભરપૂર છે, એટલી વાત ખરી છે; તથાપિ સર્વથાદ્રતાઓ કરતાં, આપણી આ દુનિયા કરતાં અતિ શ્રેષ્ઠ, આ સ્થૂલવિશ્વના કરતાં પણ હ્રસ્વ, આપણાં સંકૃષ્ટિન જીવનોની પાર વિસ્તરતી આવવની એક અત્યંત ઉચ્ચ આંતરપ્રકૃતિ છે; આ અવ્યાસનું એક અન્ય ક્ષેત્ર પૂરું પાડે છે. જેમ અન્યપક્ષે પાશ્ચાત્યો ઉત્કૃષ્ટધ્યાન બોગવે છે તેમ પૌર્વાત્યો આ પક્ષે ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન બોગવે છે, તેટલા માટે એટલું બરોબર છે કે જ્યારે જ્યારે આધ્યત્મિક સુધારણી જરૂર હોય ત્યારે તે પૂર્વમાંથીજ આવવો જોઈએ. એટલું પણ યથોચ્ચ છે કે, જ્યારે પૌર્વાત્યને યજ્ઞ બનાવવાનું શિખવાની જરૂર પડે ત્યારે તેણે પાશ્ચાત્યનું પાઠ સેવન કરીને તેની પાસેથી શિખવાની જરૂર છે. જ્યારે પશ્ચિમને પરમાત્માવિશે, ધર્મ

વિશે, જીવાત્માવિશે, ત્રિશ્વના અર્થ અને રહસ્યવિશે શિષ્યવાની ૧૩૨ પડે ત્યારે પૂર્વનાં પાઠસેવન કરીને શિષ્યવાનું છે.

હિંદમાં આવા પ્રકારનું એક આંદોલન પ્રવર્તીતમાર મનુષ્યનું જીવનજીવિત તમારા સમિપ દર્શાવવા માગું છું. પરંતુ આ મનુષ્યનાં જીવિતમાં ઉતરતા પૂર્વે હિંદનું રહસ્ય, “ હિંદ ” એ શબ્દોથી શું સૂચવાય છે, એ તમારા સમક્ષ, દર્શાવવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ. જેમનાં ચક્ષુઓ ૧૬૫૬માંના ઝગઝગાટમાં અંધ બની ગયાં છે, જેમણે ખાત્રીપીટા અને મોજામંજામારવામાં સમગ્રજીવન અર્પણ કર્યું છે, જેમની પ્રાસિની સમગ્ર ભાવનાનો સમાવેશ ૧૪ અને ૧૫માંના જાય છે, જેમની સુખની સમગ્રભાવના ઇન્દ્રિય સંસ્કારરૂપ (ઐહિક) છે, જેમનો પરમેશ્વર વિત્ત છે, જેમનો અંતિમ હેતુ આ દુનિયામાં સુખચેનના જીવનરૂપ અને પછીથી મરણરૂપ છે, જેમનાં મન બાવિનું બીજકુલ અવલોકન કરી શકતાં નથી, જેઓ ઇન્દ્રિયોપભોગના પદાર્થો જેમના મધ્યમાં તેઓ પોતાનું જીવન ગાળે છે તેની પારનો ભાગ્યેજ વિચાર કરે છે, એવા પ્રકારનાં મનુષ્યો જે હિંદુ સ્થાનમાં જાય તો ત્યાં તેમના જોવામાં શું આવે? સર્વ પ્રકારે દારિદ્ર, મહિનતા, બહેમ, અધકાર, ઉમતા, તેમના જોવામાં આવે છે. આમ શા માટે? કારણ કે આવાં મનુષ્યોને મન, પહેરતું ઓઢતું, કેશવણી અને સામાજિકવિનિતતામાં શિષ્ટચારરૂપગાનનો સમાવેશ થાય છે. પાશ્ચાત્ય પ્રજા પોતાની ઐહિક (૧૬, ૨૫૬) સ્થિતિ મુકારવાને દરેક પ્રકારનો પ્રયત્ન કરી ચૂકી છે; હિંદમાં તો આથી જુદાજ રીતે વર્તવામાં આવ્યું છે. આ દેશમાં સમગ્ર દુનિયાની પ્રજાઓમાંની માત્ર એક એવી પ્રજા વસે છે કે જે માનવજાતના સમગ્ર ઇતિહાસમાં, અન્ય કોઈ ઉપર વિજય મેળવવા માટે સ્વદેશની હદ બહાર ગઈ નથી, જે અન્યનું હોય તે માટે જેણે કદાપિ શોભ સમ્યો નથી; તેની ભૂત કૃત એટલીજ હતી કે તેની ભૂમિ અત્યંત ક્ષણરૂપ હતી અને તેના પ્રજાજનો બહુ તીવ્ર બુદ્ધિના હતા, તેથી તેમણે સમ્પત મજુરી વડે સમૃદ્ધિનો સંચય કરીને અન્ય પ્રજાઓને અત્રે આવીને લૂટ ચલાવવા માટે લલચાવી. તેઓ લૂટવામાં તથા જંગલોમાં તરીકે ઓગળવામાં સંતોષ માને છે, આના બદલામાં તેઓ આ દુનિયામાં (પાશ્ચાત્ય) પરમાત્મ સાક્ષાત્કારની ઝાંખીનાં દર્શન કરાવવા માગે છે. માનવ પ્રકૃતિનાં રહસ્યોને દુનિયા સમક્ષ ખુલાં કરવા માગે છે, યથાર્થ દેહને છુપાવી રાખનાર પડાને ચીરી નાખવા માગે છે; કારણ કે ઐહિકસૃષ્ટિનો સમિત ખ્યાલ તેમના સમજવામાં આવ્યો છે તથા વર્તમાન ૧૬૫૬ની પાછળના પ્રદેશમાં, પાષાંથી દુષિત ના થાય એવી, દુરાચારથી ભ્રષ્ટ ના થાય એવી, કામથી ભસ્મ ના થાય એવી અગ્નિથી દાહ ના થાય તેમજ પાણીથી ના ભોળાય એવી, તાપથી ના શોષાય તેમજ મરણથી ના મરે એવી, માનવની યથાર્થ દિવ્યપ્રકૃતિ વર્તે છે એમ તેમના અનુભવવામાં આવ્યું છે; એક પાશ્ચાત્યની દૃષ્ટિથી એક ૧૬૫૬માં જેટલો યથાર્થ છે તેટલીજ તેમને મન માનવની આ સત્યપ્રકૃતિ યથાર્થ છે. જેમ તમે હુરેના ખુલીનાં પુકારો સહિત તોપનાં ખૂખમાં ઝંપલાવો છો, જેમ તમે સ્વદેશભિચાર શબ્દ સાંભળીને તમારા દેશ માટે તમારા જીવનો અર્પણ તૈયાર થઈને ચૈત્યદર્શાવો છો, તેમ તેઓ ઇશ્વરનું નામ સાંભળીને કુદી પડવાને તૈયાર હોય છે. અત્રેથી જ મનુષ્ય બ્યારે દર્શાવે છે કે, વિચારોની બનેલી આ એક દુનિયા છે, એ સર્વ એક સ્વપ્નસમાવ છે ત્યારથી જ તે વજાદિ સમૃદ્ધિને

એકાદશ ચોર-ઉમરાવમાંથી ઉતરી આવેલી ખતાવતા માગે છે, તેમ હિંદમાં રાજ્યાસન ભોગવનો એક રાજ્ય પણ, વનના કોઈ બિહુક-મહાત્મામાંથી, વસ્ત્રલ ધારણ કરનાર વન-હસો આરોગીને રહેનાર, પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર અનુભવનાર એક પુરુષમાંથી પોતાનો વંશ ઉતરી આવેલો દર્શાવવામાં ગર્વ ધરાવે છે. અમારે આપા પ્રકારની વંશપરંપરાની આવશ્યકતા છે તથા જ્યાં સુધી પવિત્રતાનું શ્રેષ્ઠ પ્રકારે પૂજન કરવામાં આવે છે ત્યાં સુધી હિંદ મરણ્યશરણુ ચર્ચ શકવાનો નથી.

હિંદમાં વિવિધપ્રકારના સુધારાઓનો આરંભ થવાના અરસામાં બંગાળના એક ખૂણાખોચરના ગામડામાં ઈ. સ. ૧૮૩૫—ફેબ્રુઆરીની ૨૦ મી તારીખે ગરિય બ્રાહ્મણ માતાપિતાને પેટ એક બાલકનો જન્મ થયો. માતા અને પિતા ગ્રામીન પરંપરા માટે અત્યંત આસ્થાવાળાં હતાં. યથાર્થ પ્રાચીનતાના પૂજક એક બ્રાહ્મણનું જીવન એક સતત-સામરૂપ છે. તે ધણાં થોડાં વર્ષો જ કરી શકે છે, તથા આ ઉપરાંત પ્રાચીનતાના પૂજક-બ્રાહ્મણ પોતાની જાતે કોઈ પણ નવતા વ્યાવહારિક ધંધામાં બીલકુલ જોડાતું જોઈએ નહિ. આ ઉપરાંત વળી તેને દરેક જથ્થા પાસેથી દાન મદદ કરવાનું નથી. આનું જીવન દટહું સખા હોતું જોઈએ તેની કલ્પના કરો. બ્રાહ્મણો અને તેમના કર્મકાંડ વિશે તમે વારંવાર સાંભળ્યું હશે, પરંતુ માનવોનું એક આપા પ્રકારનું અદ્ભુતદોષ પોતાના જાતબાધો ઉપર એક પ્રકારની સાશક્તિવાળી રીતે ચલાવે છે, એ પ્રશ્નો વિચાર કરવાને તમારામાંના ગણ્યામાંડ્યાએજ તરફી લીધી હશે. દેશની સમગ્રવર્ણો કરતાં તેઓ અત્યંત ગરિય છે, તથા સાગમાં તેમના સામર્થ્યના રહસ્યનો સમાવેશ થાય છે. તેઓ કદાપિ સમૃદ્ધિ માટે લોભ રાખતા નથી. આમનોજ સમગ્રદુનિયામાં ગરિયમાં ગરિય શુકલવર્ગ છે, અને તેથીજ તે અત્યંત સામર્થ્યવાળા છે. આપા દારિદ્રમાં પણ એક બ્રાહ્મણપત્ની એકાદા ગરિય માણસને ગામમાંથી ખારાનું આપ્યા વિના કદાપિ પસાર થવા દેશે નહિ. હિંદમાં માતાનું એ ઉત્તમોત્તમ કર્તવ્ય ગણવામાં આવે છે, માટે માતાના રથાને હોવાથી તેને સર્વથી હેતુ જોજન લેવાનું છે: પોતાનો વારો આવતા પહેલાં સર્વને પૂરું પાડવામાં આવ્યું છે તે તેણે તપામતું જ જોઈએ. આ કારણથી હિંદમાં માતાને ઈશ્વર સમાન ગણવામાં આવે છે. આ દર્શનનાં માતાજી, આપણા ગ્રંથેવર્તનાં માતાજી, એક હિંદુમાણના સાક્ષાત નમુનારૂપ હતાં. જેમ હૃદયવર્ણુ તેમ વધારે બંધનો પાળવાં પડે છે. અધમાધમ વર્ણુના લોકો પોતાની મરજી પ્રમાણે ખાઈ પી શકે પરંતુ જેમ જેમ હૃદય વર્ણુના મનુષ્ય સંજ્ઞાથી વિચાર કરવામાં આવે છે તેમ તેમ વધારે વધારે બંધનો ખડાં થાય છે? હિંદનો વંશપરંપરાગત શુકલવર્ગ બ્રાહ્મણોની અતિ શ્રેષ્ઠ વર્ણુ વિશે વિચાર કરતાં મારા પૂર્વકથનાનુસાર તેમનાં જીવનો અત્યંત સદ્ગતિ હોય છે. પાશ્વલ રીતભાનોની સરખામણીમાં તેમનાં જીવનો હમેશના યોગ સમાન છે. પરંતુ તેમનામાં અત્યંત રચ્યે હોય છે; એક વાર એક બાવનનું મદદ થતાં તેઓ તેને તેના અંત પર્યંત લઈ જાય છે, તથા તેને વંશપરંપરાપર્યંત જાળવી સમે છે, આખરે તેનો કંઈ શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ કરે છે. આમને એકવાર એક બાવના આપે અને તે તેમની પાસેથી પાછી લઈ લેતો એ કંઈ સહેલાં વાત નથી; તેમને એક નવીનબાવનાનો રચીકાર કરાવવો એ અત્યંત વિકટ કામ થઈ પડે છે.

આથી પ્રાચીનતા માટે પૂજ્યતાવાળા દિંદુઓ અલગ સંસ્કૃતિતર્કાદાવાળા, નિષેધક છે, વિચાર અને લાગણીની તેમની પોતાની જ દૃષ્ટિમર્યાદામાં ફક્ત તેઓ જીવનગાળે છે. નાનીનાની બામતોના વિગતવાર વર્ણન સહિત અમારાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં તેમના જીવન ક્રમનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે, તથા આ નાનીનાની વીચતોને પણ તેઓ લગભગ વજ્રસમાન દૃઢતાથી વળગી રહે છે. યાત્રિના પોતાના નાના વિભાગનો ના હોય એવા મનુષ્યના હાથે રંધાયેલું અન્ન ખાવા કરતાં તેઓ જુએ મરવાનું વધારે પસંદ કરશે. પરંતુ આ સાથે પણ તેમનામાં અંડતા તથા, દારણ આતુરતા હોય છે. પ્રાચીનતા પરાયણ દિંદુઓમાં તીવ્રજ્ઞા અને ધાર્મિકજીવનનું પ્રાજ્ઞવ્ય-વારંવાર જોવામાં આવે છે, કારણ કે તે મર્યાદા છે એવી મહાન શ્રદ્ધામાંથી તેમની પ્રાચીનભાવનાપરાયણતાનો જન્મ થાય છે. તેઓ જોને આટલી ખી ખતપૂર્વક વળગી રહે છે તેને કદાચ આપણે અધા મર્યાદા ના ગણીએ, પરંતુ તેમને મન તો તે મર્યાદા છે. દરેક મનુષ્યે હમેશાં હૃદયપારના પણ પરાપકારી થવું જોઈએ, એવું અમારાં શાસ્ત્રોમાં ઉપદેશામાં અવ્યંબ છે. જો એક મનુષ્ય, અન્યને સદાય કરવા માટે, એ મનુષ્યનું જીવન જાચાવવા માટે, પોતાની જાતને જુએ મારે તો તે અતિ ઉત્તમ છે; મનુષ્યે આ પ્રમાણે વર્તણૂક જોઈએ, એમ પણ માનવમાં આવે છે. એક બ્રાહ્મણ માટે તો આ વિચારને લગભગ હૃદયપારનો આચારમાં ઉતારવાની આશા રાખવામાં આવે છે. દિંદના બાપાસહિત્યથી લેનિયા પુરુષોને મદા-ભારતમાં વર્ણુવાયલી આવા પ્રકારના હૃદયપારના ઘનતી એક સુંદર પ્રાચીન આધ્યાત્મિક સ્મૃતિમાં હશે કે કેવી રીતે એક આજુ કુટુંબ પોતે જુએ મરના પડ્યું પરંતુ પોતનો અતિમ શ્રાસ એક ભિક્ષુકને આપી દીધો. આ કોઈ પ્રકારની અતિશયોક્તિ નથી કારણ કે આવા અનાવો વર્તમાન કાલમાં પણ અને છે. મારા ગુરૂદેવનાં માતૃપિતાનું આદિત્વ લગભગ ઘણું આવા પ્રકારનું હતું. તેઓ ઘણાંજ ગરિમ હતાં તો પણ એક ગરિમ મનુષ્યને મદદ કરવા માટે માતાજી આજો દિવસ ખુશીથી જુએ મરતાં. આવા પ્રકારનાં માતૃપિતાથી આ આત્મકને જન્મ થયો હતો; જાત્યકાલથી જ આ જાલક વિલક્ષણ પ્રકારનું હતું. જન્મથીજ તેમને પોતાના જૂતકાલની સ્મૃતિ હતી, શાહેતુથી આ દુનિયામાં આવવું થયું છે તેનું તેમને સારી રીતે જ્ઞાન હતું તથા તે હેતુને પાર પાડવા માટે જ દરેક પ્રકારના પ્રયત્નને યોજવામાં આવતો હતો. તેઓ જાદવાવસ્થામાં હતા તેવામાં જ તેમના પિતા પંચત્ય પામ્યા; આ જાલકને શાકામાં મૂકવામાં આવ્યું બ્રાહ્મણના ઊંકનાએ શાકામાં જવુંજ જોઈએ; યાત્રિ તેને માત્ર એકાદો બજોલો પધો કરતાં અટકાવે છે. હવે પણ દેશના વિવિધ વિભાગોમાં, તથા આસ કરીને સન્ધાસિપોના સંબંધમાં પ્રવર્તતી દિંદની કેલવણીની પ્રાચીન રૂઢિ, વર્તમાન કાલની રૂઢિ કરતાં તદ્દન જુદાજ પ્રકારની હતી. શિષ્યોને કંઈ આપવું પડતું નહોતું. યાત્રિને એટલું બધું પવિત્ર માનવામાં આવતું હતું કે તેને કોઈએ કદાપિ નાજ વેચવું જોઈએ એવી જાવના પ્રવર્તતી હતી. જ્ઞાન તો છૂટથી અને કોઈપણ પ્રકારની કૌમત લાધા વિના અપાવું જોઈએ. ગુરૂઓ કંઈ પણ લીધા વિના શિષ્યોને પોતાની શાલાઓમાં ઘખલ કરતા હતા, અંટકું જ નહિ પરંતુ તેમનામાંના ઘણા ખરા તો પોતાના શિષ્યોને અન્નવજ્ર પૂરા પાડતા હતા. લક્ષ અથવા મરણ જેવા અમુક પ્રસંગોએ સમૃદ્ધકુટુંબોમાંથી મળતાં ઘન વડે આવા ગુરૂઓનો નિબાવ ચાલતો

હતો. આમને અમુક દાનોના સંબંધમાં સર્વથી પ્રથમ અને અગ્રે ગણવામાં આવતા હતા તથા આના બદલામાં તેઓ પોતાના દિધ્યોને પોષતા આપણા બાલકને એક મોટા ભાષ હતા, તેઓ અગ્રગણ્ય પડિત હતા, તેમની પાસે આ બાલક અભ્યાસ કરવા માટે ગયું. અહીં સમયમાં બાલકની ખાત્રી યદ્ય કે, સર્વ પ્રકારના બાલકારિક શિક્ષણનો ઉદ્દેશ માત્ર ઐદિકવૃદ્ધિનોજ હતો, તેથી તેણે અભ્યાસને છોડી દેવાનો તથા અધ્યાત્મગાનની પ્રાપ્તિમાં સમય, ગાગવાનો નિશ્ચય કર્યો. પિતા મરણશરણ થયજા હોવાથી કુટુંબ અત્યંત દરિદ્ર હતું, તથા આ બાલકને પોતાનું સંજ્ઞાન જાતે ચલાવી લેવું પડતું હતું. તે કલકતા નજીકના એક સ્થાનમાં ગયો તથા એક મંદિરમાં પૂજારી થયો. એક બાલકજી માટે એક મંદિરના પૂજારી થયું, એ અત્યંત અધમદૃષ્ટિથી જીવામાં આવે છે. અમારાં મંદિરો તમારાં તખ્તના અર્થાનુસાર દેવો નથી. તે સર્વ સાધારણ (Public) પૂજામાં રથાનો નથી, કારણ કે યથાર્થ રીતે કહેતા માગીએ તો હિંદમાં સર્વસામાન્ય પૂજા જેવું કંઈ નથી. ધણે ભાગે સમૃદ્ધિવળા પુર્યો ધાર્મિકપુણ્યકૃત્ત તરીકે મંદિરો બધાં છે.

જો મનુષ્ય પાસે ધણું વિત હોય છે તે તેને એકાદ મંદિર માંધવાની છન્ડા થાય છે. તેમાં તે હજારના એકાદ આવતારની એક પ્રતિમાની અથવા એક પ્રતિકની પ્રતિષ્ઠા કરે છે તથા હજારના નામમાં તેની પૂજા ચલાવે છે. આ પૂજાવિધિ, તમારાં રામનકેયોજિકદેવોમાં ચાલતા આચારને, લગભગ તમારા માસ (પ્રાર્થના) વિધિ સાથે સદગ્ગસાજ મળતો આવે છે; પવિત્ર પુસ્તકોમાંથી પાકારવો, મૂર્તિની આરતિ હાથરવી, તથા એક મદાપૂરણ સાથે અપણે જરૂરી રીતે વર્તીએ છીએ તેવી રીતનું મૂર્તિપ્રતિ માનસદિન વર્તવ, એ આદિ વિધિઓ સર્વજ્ઞસાજ સામાન્ય છે. મંદિરમાં ને કરવામાં આવે છે તેનો આટલામાં સમાવેશ થાય છે. કદાપિ મંદિરમાં ના જનાર પુરુષ કરતાં મંદિરમાં દરોજ જનાર પુરુષને તેટલાજ માટે એક એજ પુરુષ તરીકે ગણવામાં આવતો નથી. યથાર્થ રીતે પ્રથમ પુરુષને વિશેષ ધાર્મિક ગણવામાં આવે છે, કારણ કે હિંદમાં ધર્મ દરેક મનુષ્યની પોતપોતાની ખાત્રી ખાત છે, પોતાના શૃદ્ધતા એકાંતમાં સર્વ પ્રકારનો પૂજાવિધિ ચલાવવામાં આવે છે. અમારા દેશમાં ધણા પ્રચીન સમયથી એવું માનવામાં આવે છે કે, મંદિરના પૂજારી થયું એ એક દલકા પાડી નાખનાર ધર્મા તરીકે ગણાય છે, આ બાવના પાછળ, કેલવણીની ભાવનાની પેઠે પરતુ ધર્મના સંબંધમાં વિશેષ કંઈ વિચારનો સમાવેશ થાય છે કે, મંદિરના પૂજારીઓ પોતાના કાર્યના બદલામાં શી સપાન કરી મૂકવી દલિજા લખને પૂજવપદ્યોનો વ્યાપાર ચલાવી રહ્યા છે. આ બાલકને દરિદ્રને લીધે તેને માટે ખુદશો દુન એક ધર્મો-મંદિરના પૂજારીનો-એજે એજે રવીકારવાની ફરજ પડતાં તેની માનસિક દયાનો ચિતાર તમે તમારી કમ્પનામાં ખડો કરી શકશો.

• જંગાળમાં અનેકવિધ કવિઓ યદ્ય જન્મ્યા છે, તેમનાં ગીતો દોહમાં પરંપરા પ્રચલિત છે; કલકતાની મઝીઓમાં અને ગામડાંમાં એમને લગકારવામાં આવે છે. આમનો મોટો ભાગ ધાર્મિકગીતોનો હોય છે, હિંદના ધર્મોની કદાચ ખાસ યદ્ય પડેલી તેમની મૂખ્યભાવના અનુમરસાક્ષારની હોય છે. હિંદમાં એવું એક પણ ધાર્મિકપુસ્તક આ-

એજ દશે કે જેમાં આ ભાવના ના મળ્યા આવે એમ બને. મનુષ્યે ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવોજ જોઈએ. ઇશ્વરને અનુભવવો જોઈએ. ઇશ્વરનાં દર્શન પામવાં જોઈએ, ઇશ્વર સાથે વાતચીત કરવી જોઈએ. આર્તુજ નામ ધર્મ પરમાત્માની ઝાંખી પામેલા સંતપુરુષોનાં જ્ઞાતોપી દિંદુનું વાતાવરણ ઉભરાઈ જાય છે. આવા સિદ્ધાન્તો ઉપર તેમના ધર્મને આધાર છે; સર્વ પ્રકારનાં પ્રાચીન શાસ્ત્રો અને ગ્રંથો આધ્યાત્મિક બાબતોના અપરોક્ષાનુભવવાળા પુરુષોનાં સુરેદરો છે. આ ગ્રંથો બુદ્ધિ માટે યોજવામાં આવ્યા નહોતા તેમજ કોષ પશુ પ્રકારના તર્કવટે તેમને સમજી શકાય એમ નથી, કારણ કે જે જે બાબતોને જોઈ છે અનુભવી છે એવા પુરુષોએ તે તે બીનાઓની તેમાં યોજના કરી છે; જેઓ આઠલી હ્રદય ભૂમિકા પર્વતના અધિકારી હોય છે તેઓજ તેમને સમજી શકે છે. આ હૃદયોમાં જ અનુભવ સાક્ષાત્કાર જેવું કંઈક બની શકે છે, તેનો દરેક જણ અનુભવ કરી શકે તથા આ શક્તિના વિકાસ, વૃદ્ધિ સાથે ધર્મનો આરંભ થાય છે, એમ પણ કદાચ હું કહી શકું. સર્વ ધર્મોની કેન્દ્રરૂપ ભાવના આજ છે, તથા આથી જ આપણે સંપૂર્ણ વર્તણૂકસંસ્થિતિવાળા અથવા અસંત ખાત્રી કરી આપે એવા ન્યાયનિપુણ મનુષ્યને સર્વેત્દશ સિદ્ધાન્તો અપદેશતો જોઈએ તથાપિ તેને શ્રોતા વર્ગ ગણવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે, અને પોતાની માતૃભૂમિની ભાષાને ભાગીતુરીરીને બોલના અન્ય દરિદ્રમનુષ્યને, તેની પોતાની દયાતીમાંજ અર્ધપ્રભાવડે ઇશ્વર સમાન પૂજતો જોઈએ છીએ, એ વાતનો ખુલાસો થઈ રહે છે. ગમે તેવી રીતે સર્વ પાસાં એવો વિચાર ફેલાઈ રહ્યો છે કે, આ મનુષ્યે પોતાની જાતને અનુભવસાક્ષાત્કારની ભૂમિકાપર્યંત હ્રદય દશાએ ચઢાવી છે, તેને મન ધર્મ દ્વયે ખીલકુલ કલ્પનવિષયસમાન રહ્યો નથી, દવે તે વધારે વાર ધર્મ, આત્માની અમરતા, તથા ઇશ્વર જેવા મહાન્ પ્રત્યો વિશે અધારામાં બાથોડીયાં મારતો નથી; સર્વ પાસાંથી લોકો આમનાં દર્શનયે આવે છે, અને ધીમે ધીમે તેમને ઇશ્વરનાં અવતાર ગણીને પૂજવાનો પ્રારંભ કરે છે.

મદિરમાં “ મુખગાજી ” એક મૂર્તિ હતી. આ જાતકને સવારસાંજ પૂજા કરવાની હતી; ધીમે ધીમે આ પ્રકારની એક વિચાર પદંપર તેના મનમાં ઉભરાઈ જવા લાગી,—“ આ મૂર્તિની પાછળ કંઈ દરો ? વિશ્વમાં એક મુખદમાગાજી છે, એ વાત શું સાચી દરો ? તેઓ જીવે છે અને વિશ્વને દેરે છે, એ વાત શું સાચી દરો અથવા એ સર્વ એક સ્વપ્નસમાન દરો ? ધર્મમાં કોઈ પણ પ્રકારની સત્યતા દરો ? ” લગભગ દરેક દિવસ બાલકનામાં આવા પ્રકારની નારિતકબુદ્ધિનો ઉદય થાય છે. આપણે આ જે કરીએ છીએ તે શું સત્ય દરો ?—આવો પ્રશ્ન અમારા દેશની હમેશની નારિતકતા સમાન છે. વાદો, સિદ્ધાન્તોમાં અમને સતોષ વળતો નથી; ઇશ્વર અને જીવાત્મા વિશેના અઘાપિ પર્યંત ધ્યક્ષા અને ધતા લગભગ સર્વ પ્રકારના વાંધાવાદો અને સિદ્ધાન્તો અમારી સમાપ તૈયાર હોય છે તો પણ સતોષ વળતો નથી. શાસ્ત્રગ્રંથો તેમજ વાદવિવાદના સિદ્ધાન્તો ઉભયમાંનું એકે અમને સતોષ આપી શકતું નથી, અમારા હૃદયો લોકોને ગિરજ તાર ખનવનાર એક બાવના અનુભવસાક્ષાત્કારની આત્મપ્રકારની ભાવના છે. એક ઇશ્વર છે, એ વાત શું સાચી દરો ? જો એ સત્ય હોય તો શું તેનાં દર્શન કરી શકાય ? આ

સસનો મારાથી અનુભવ થઈ શકે ? પાશ્ચાત્ય વિચારકો બને આ સર્વને અગ્નિવદારિકા ગણે પરંતુ અમારે મન તો એ સર્વ સંપૂર્ણ રીતે વ્યાવહારિક છે. આ બાવના માટે માનવી પોતાનાં જીવન અર્પણ કરશે. આ બાવના માટે દુઃખરો દિવ્દુઓ પ્રતિવર્ષે મૃદનો ત્યાગ કરે છે તથા તેમનામાંના ધણીક કદ બોગવતાંભોગવતાં મરણશરણ થાય છે. પાશ્ચાત્ય વિચારકને આ બાવના ધર્મીજ કાષ્ઠનિક, મિથ્યા લાગશે; આવા પ્રકારના વસનનું કારણ મારા સમજવામાં છે; પશ્ચિમમાં ધણી ગયો સુધી વસ્થા પછી પશુ, દાનુ દું આ બાવનાને જીવનની અસંત વ્યાવહારિક બાબતરૂપે ગણે છે.

ગમે તો તમે માર્ગમાંના એક મણુર હો અથવા કરોડો કંપર રાગ્યકતાં રાગ હો, તો પણ જીવન માત્ર ક્ષણિક છે. તમારી પ્રકૃતિ આરોગ્ય વા અનારોગ્ય હોય તો પણ જીવન માત્ર ક્ષણભંગુર છે. દિવ્દુ કહે છે કે, જીવનનો માત્ર એક ખુલાસો છે, 'અને તેનો સમાવેશ તેઓ જોને ઇશ્વર અને ધર્મના નામથી બંધાયે છે તેમાં થાય છે. જો આ જો સસ હોય તો જીવનનો ખુલાસો ધર્મ રહે છે, જીવન વદન કરવાં યોગ્ય અને છે, આનંદ દાયક અને છે. જો એ સસ ના હોય તો જીવન એક નિર્ધર્યક ભોગ સમાન છે. અમારી આ જાવના છે, પરંતુ તે ગમે તેટલી તર્કપરપરા વડે સિદ્ધ થઈ શકે એમ નથી; તેથી તો તે સંભવિત બની શકે છે, અને આટલેથી જ આટલે છે. સસ ગાગતોનો માત્ર હિન્દુવાતુભવમાં સમાવેશ થાય છે, અને ધર્મને અમારી જાત માટે સામિત કરવા સાર હિન્દુવાતુભવની (સાદાહતુભવની) આવરણકતા છે. એક હાથરત્ન અસ્તિત્વ છે એવી ખાત્રી કરવા માટે આપણે ઇશ્વરનો હિન્દુવાતુભવ કરવાનો છે. માત્ર આપણા પોતાના અવરોધાનુભવવડેજ આ બાબતો વિશેની આપણી ખાત્રી મશે.

(આગળ આધુ.)

જેવા. વિવેકાનંદ,

કર્મ વિપાક.

(મહેલુ) *

(અનુસન્ધાન મત વર્ષ ૫૪ ૨૫૪ મી.)

કર્મનો મતિ દમેશાં એકની એકજ દિશામાં ગરતા હોય, અને એ દિશા કદિ પણ એક જીવનમાં જાણાતી ન હોય, એવું જાનતુ જીવજાન દેદધારીને માટે કદાપિ પણ કદી શક્ય નહીં, કેમકે વિવિધ પ્રસંગોને લીધે વારંવાર દિશાઓનું ચક્ર બદલાવાં કરે છે. પવનની દિશા જાનતુને માટે ભૂમી જગ્યા ઉપર તેનું મત્ર જે હરવામાં આવે છે, અને જ્યારે પવન તાન જાન્ય હોય ત્યારે તે જાંત પણ રિયરના મારણ કરે છે. પવનનું જોર અને વેગ વધતાજ તે અરિયર થઈ જરવા માંડે છે. જુદેજુદે વખતે પવનનું વદન જુદેજુદો દિશામાંથી હોય છે, તેમ તે જાંત ને હરવાનું પણ તેની માથે સંભવ ગમે છે.

વાયુનું દરેક મોઝું તેની ફરતી ગતિને વધારે જોઈ આપવાને માટે કરે છે, અને પવન શાન્ત થતાં તે પછી પણ ધનની ગતિ યોગ્યવાર સુધી ચાલુ હોય છે. તે ધીમી પડતી ગતિમાં ફરી પવનનું જોર વધે તો તેની પેલી ગતિ છેક બન્ધ થઈ જશે નહીં, પણ વધતી ગતિ આપી વધારે જોરથી ફેરવશે. તેમજ એવી રીતે આ કર્મની ગતિને શાન્તિ બહુજ ઓછી મુદત મળે છે. ગતિનો વેગ સદા સર્વદા દેહધારી જીવોને ચાલુજ સમજવો, કારણ કે કર્મથીજ ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે.

કર્મની ગતિ હવાની ગતિની જેઠે અનિયમિત છે, અને પાણીના પ્રવાહની જેઠે અનેક સત્ત્વો સંમિશ્રિત છે. રૂઢિના સમયમાં જેમ સર્વજ જલજ જોવામાં આવે છે, પણ તે ખરેખર શુદ્ધ સ્વરૂપનું જલ નથી, પણ તેહમાં અનેકવિધ પદાર્થો મળેલા હોય છે, અને નદીમાં જ્યારે તેનું આરી મલબું થાય છે ત્યારે પણ તેવાજ પ્રકારનાં સત્ત્વોની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. પ્રવાહની ગતિ ગમે તેટલી પ્રબળ છતાં પણ પાછળ નવીન કાંપના સ્વરૂપે થશે થતાં જોવામાં આવે છે. કર્મની ગતિ ગમે તેમ જોરમાં ચાલી જતી હોય તો પણ પાછળ પાછળ પરિણામી ફળ જામતાં જાય છે. ત્યારે હવે એ ફળ કેમ અને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, તેની આકૃતિઓ, આકૃતિઓનું વહન, વહનની રૂતિ, રૂતિઓ થતાં પરિણામ, અને પરિણામથી થતો ફેરફાર વગેરેનું મથામતિ દિગ્દર્શન કરી બતાવવું આ સ્થળે યોગ્ય ધારું છે.

પાણીની વરાળ નિરંતર થયા કરે છે એ તો સર્વ કોઈ જાણે છે. એ જાણિબલ ન થયેલાં રૂપોને હવા ઉપરે લઈ જાય છે અને પોતાના સ્વરૂપની સાથે તેની એક રૂપતા યોજે છે, તેમજ કર્મની ગતિ પણ નિરંતર છે. તેને પણ હવા પોતાની સાથે પોતાના રૂપમાં મેળવો દે છે, અને હજી મુદત સુધી વરાળની જેઠે અદ્રશ્ય રાખે છે આપણે જ જાણિબલનું ઉદ્ભવજ લીધું છે, તેની સાથે સર્વોંચે આ દ્રષ્ટાંત બન્ધ ખેસતું નથી કારણ કે વરાળમાં પાણીની સાથે મળેલા જીમ પદાર્થોનું રૂપાન્તર થઈ સંમિલન થતું નથી, ફક્ત પાણીનાજ શુદ્ધ સ્વરૂપનું રૂપાન્તર હવામાં મળી જાય છે. પણ આ કર્મની ગતિમાં તો કર્મની સાથે મળેલાં સપળાં તત્ત્વનું જાણિબલન એકી સાથે ઉત્પન્ન થઈ મિશ્રિત રૂપ હવામાં અદ્રશ્ય રહે છે. પછી યોગ્ય સમયે તે દ્રશ્યમાન થાય છે. ત્યારે પેલાં સપળાં તત્ત્વો તેમાં એવી રીતે સેજમેજ થઈ રસાયનિક સંયોગની માફક કોઈ જુદાજ પ્રકારનું એવું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, કે તહેને આપણે પોતાનીજ કૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલું જાણખલું બહુ દુર્લભ થઈ પડે છે.

પ્રમાણમાં આવતા તત્ત્વનું મિશ્રણ થઈ રાકે છે, અને જે પ્રમાણની બહાર છે તેનું મિશ્રણ થઈ શકતું નથી. તેનું તો જુદાજ રૂપ રહે છે, એવું આપણે આગળ કહી ગયા હોએ, તેથી એવું આજીત થાય છે કે એકજ કર્મના અંશોનું જુદું જુદું વખતે વિધાન કરવામાં આવતું હોય તો પણ આકૃતિનાં રૂપો ઉત્પન્ન થવામાં તો તેને વખતે રૂપરેખાઓનું અગાઉની ઉત્પન્ન થયેલી રૂપરેખાઓ સાથે અતુલસંધાન કરવામાં આવે છે, તેથી કરીને જુદી જુદી આકૃતિઓ જુદું જુદું વખતે ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. કેટલોક સમય વચ્ચે સંધિ કરનારી રૂપરેખાઓ જો આવીને ન મળે તો તેટલી મુદત

વાની ક્રિયા નહીં કરતું હોય, એમ બન્ને જ કેમ ? એ વાત નહીં માની સકાય એવી છે. તો પણ આપણે સાધારણ દૃષ્ટાન્તો ઉપરથી જોઈએ કે આમ બની શકે નહિ. દૃષ્ટાન્ત. આપણે જમીનમાં વાવેલા ખીજનું લેવાનું છે. જ્યાં સુધી ખીજ, જમીનમાં દટાયેલું રહે અને તે બંનેને પાણીથી અલગ રાખવામાં આવ્યાં હોય તો તે ખીજને અંકુશ પ્રકટી શકે નહીં. ખીજ ખીજનું કામ કરે છે. જમીન જમીનનું કામ કરે, જાય છે. તો પણ અરસપરસનો જ સંબંધ છે; તે પાણી વિના યથાર્થ રીતે જેવા રૂપમાં પ્રકટી નિકળવો જોઈએ તેવા રૂપમાં પ્રકટી નિકળતો નથી. ખીજ અને જમીન કરતાં પાણી વિશેષ હોય તો પણ નકામું છે. ત્રણેનું અનુકૂળ પ્રમાણ હોવા ઉપરાંત વાતાવરણનું પણ સાહાય્ય સારી પેઠે હોવું જોઈએ. વાતાવરણને જો પાણી ખીજે નાખેલાં મૂળિકામાં પ્રવેશવાદે નહીં તો ત્રણેની કૃતિ જોઈએ તેવા પ્રમાણમાં ફલિભૂત થતી નથી. સમયની, પ્રમાણની, હવાની એકંદર કૃતિ જેમ ખીજના આલિંબાવના વિકાસને આગળને આગળ વધારતી જાય છે, પછી પકન બનાવો ઉવટે નવીન ખીજના પ્રદર્શરૂપે દેખાવ આપે છે, અને તેના તેના આખા સ્વરૂપનું અથન કરવામાં આવ્યું હોય છે—ખીજના સંરક્ષક તરીકેનું અથન ખીજમાં ક્યારે પણ જોવામાં આવતું નથી—છતાં પ્રતિત ધાય છે તેમજ આ ક્રમે કૃતિની સંરચા પણ કાંઈ આવાજ પ્રકારની છે. એટલે કહેવાનું. તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે જાગ્રત યથા પછી એક પણ કાર્ય કયાં વગર રહી શકે નહીં એવી એની મનસ્ તરીકે માનસિક ભૂવનમાં સંરચા થયેલી છે. આંરંધીજ આગળ વધવાની કૃતિ પણ શરૂ થાય છે, ત્યાં સુધી ક્રમે કરવા છતાં વૃદ્ધિ નથી એમ માની શકાય છે. સ્થુલ સિવાયના મનસ્સની માનસિક ભૂવનમાં ગતિ સ્થીર થાય છે, એમ કેટલાક મહાન પુરુષોનું કહેવું છે. ધણા ખરા યોગીઓ આ જ્ઞાત જાણે પણ છે. તેથી સાબિત થાય છે કે માનસિક ભૂવનમાં મનસ્ ક્રમે કરવા છતાં અવૃદ્ધિ રહે છે, સ્થીર થાય છે અને એ સ્થીરતામાં જ ગતિ કરે છે, અને વૃદ્ધિ પામતું નથી. એક મુસાફર આખા દિવસની મુસાફરી કરીને રાતે વિશ્રામ સ્થાનમાં ભોજન જમીને કે જમ્યાં વગર આંદા મારે તો તે તેની ગતિમાં વૃદ્ધિ પામ્યો, તમો, તેમ પામતો પણ નથી, છતાં ગતિ નથો એમ પણ કહેવાતું નથી. આવાજ પ્રકારની એ ગતિ પણ સમજી લેવાય તેમ છે.

હવે આ ઉપરથી સમજાશે કે એક જાળક જન્મ પામ્યું કે તરતજ સ્થુલભૂવન ઉપર કાર્ય કરે છે, પણ માનસિક ભૂવન ઉપર તદ્દન ક્રમે કરી શકતું નથી તેનું મનસ્ ક્ષિપ્ત દશામાં છે. ઉપર કહ્યું તેમ ગતિ ખરી પણ વૃદ્ધિ નહીં. એ વૃદ્ધિ મનસ્ જાગ્રત યથા પછી આવે છે. વખતે આપણા સમજવા પ્રમાણે આ જાળક એક પામર જીવ છે તે કાંઈ પણ કાર્ય કે વિચાર કરવાને અશક્ત હોય છે, તો પણ ખરેખર આપણે ધારીએ છીએ તેટલું બધું નથી. સ્થુલ વૃદ્ધિગત યથા સાથે કંટાળીક મુદ્દતે મનસ્ સ્થુલ સાથે સંબંધ ધરાવતું આપણા જોવામાં અને જાણવામાં આવે છે. એનો આંતરિક સંબંધ બહુ ભાગે આપણે ન સમજી શકીએ એવા રૂપમાં પણ હોય છે. તે મેલા વિશ્વદક્ષિણા જોઈ શકે છે, અને તે શું શું કાર્ય કરે છે, અને કયા રૂપમાં ત્વેનાગતિ આગળ વૃદ્ધિ પામે છે તે પણ જાણી શકે છે અને તેટલા માટે એક એવું વાક્ય પણ કહેલું છે કે : સનકેવલં ચમેચ્છુપાડપદ્યત્ । જેમ ચર્મ અણુમાંથી વિશ્વદક્ષિણે પામે છે, અને સ્થુલભૂવન

નની. પારના કામો પણ જોઈ શકે છે, તેમ કર્મનાં સ્થલરૂપો પણ જોઈ પામે છે અને ચર્મચક્ષુની બહારના પ્રદેશમાં રહે છે. ચર્મચક્ષુવાળાને વરાળ દેખાતી નથી પણ વાદળો દેખાય છે અને તેના રંગ તથા આકાર પણ જોવામાં આવે છે, તેમજ સ્થલભૂવન ઉપર ઉતરી આવેલી કર્મની કૃતિની રૂપરેખાઓથી ઉત્પન્ન થયેલી આકૃતિઓ તથા તેના રંગો પણ ચર્મ ચક્ષુવાળાઓ જોઈ શકે છે, અને અતુમાનો કંદપનાઓ પણ ખાંધી શકે છે, પણ તેના સલરવરૂપનું યથાર્થ દર્શન કે અવલોકન કરી શકતા નથી, પોતાના દષ્ટિપ્રધને બહુજ ઝાંખા આકારોથી અને ધુણે દૂરથી જોતા હોય એમ જણાય છે. આમ થતું જોઈએ અથવા યેશે એમ કહી શકે છે પણ ચોક્કસપણે કહી શકતા નથી એટલી તહેમની દષ્ટિને આંતરિક પ્રકાશ સુદૃઢ નથી તેમજ એમ થાય છે.

આપણે જેને વાતાવરણ કહીએ છીએ, તે વાતાવરણ સ્થલ અને સૂક્ષ્મ સ્વરૂપમાં અપાર અસીમ છે, તેને આપણે એકલું એ વાતાવરણ જ છે એમ માનીએ છીએ. તો પણ તે હમેશાં એકલું જ છે, એમ જાણવાનું નથી. તહેમાં નિરંતર નવીનતા ઉમેરાતી જાય છે. દરેક વ્યક્તિની અનેક કર્મોની સંસૃતિથી વિધવિધ સૃષ્ટિઓ રચાતી જાય છે. આમ નિરંતર થયા કરે છે. આસપ્રશ્નસની ક્રિયા જેમ સદા સર્વદા જીવધારીને માટે ચાલુ હોય છે, તો પણ વચ્ચે ખખરે ન પડે એવાં વિશ્રામ સ્થાનો આવે છે તેમ એ નિરંતરતાને પણ વિશ્રામ સ્થાન હોય છે એ કંદપનામાં પણ ન આવી શકે એવી વાત છે તો પણ યથાર્થ સત્ય છે. એક વ્યક્તિની કર્મભિન્નતા કરીને સૃષ્ટિઓના પ્રકાર પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, એકી વખતે સૃષ્ટિનું સમઘર્ષણ ધારણ થતું નથી પણ કર્મથી ઉત્પન્ન થતી આકૃતિઓની રૂપરેખાઓના જુદા જુદા વખતના અનુસંધાનની કૃતિથી છેવટે એક સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે. એવી અનેક સૃષ્ટિઓ એક વ્યક્તિના જીવનપ્રવાહમાંથી રચાતી જાય, તો સકલ માનવ પ્રાણી એ પ્રમાણે અનેકાવાક અવતારોમાં યઈને અપરંપાર સૃષ્ટિઓનો ખ્યાલ આપણા મગજમાં આવ્યા સિવાય રહેશે નહીં. આ ઉપરથી આપણે એટલું નક્કી સમજી રાખવાનું છે કે વાતાવરણ શું છે ? એ એક આદ્યરૂપ છે. આપણા દરેક જીવનનો પ્રવાહ જેમ આપણને ટકાવી રાખે છે, તેમ આપણા અનેક જીવન સંવોને પણ ટકાવી રાખે છે. હજુ પણ સંશ્લેષક તરીકેની પોતાની કૃતિને વિસ્તારી દે છે એમ સમજીશો નહીં વાતાવરણ અનેક સંમિશ્રિત સંવોથી ભરપૂર છે. આ ખનાર બચારે આ પછી સમજવામાં આવે છે, ત્યારે આદ્યરૂપ સીમા ઉપર જાણે આપણે કાંઈ નવીન પ્રદેશની સહેલગાએ નીકળ્યા હોઈએ અને સર્વ હૃદય પર જાણે પ્રથમ જ પગ મૂક્યો હોય અને સર્વ અપૂર્વતા ભાવન પડે, તો પછી આગળ કેટલી વધારે અદ્ભુતતા હશે, તેનો ખ્યાલ મનમાં ઘૂરત જ ઉત્પન્ન થાય છે, તેની પેઠે આ અત્રેક અધિકારિક ખનાર પણ આપણને આગળને આગળજ કુતુહલ ઉત્પન્ન કરતો ચલાવવાને પ્રેરણા કરે છે; આ પ્રમાણે વાતાવરણમાં આ એક જીવન ધારકના અમંડ ચૈતન્યનાં તમામરૂપો આંતરિક પામેલાં જોવામાં આવે છે, અને કર્મોના લોપની સાથે તે સમેટાતાં જાય છે, તો પણ સૂક્ષ્મ બીજોનારૂપમાં તેને રૂપવામાં આવેલાં હોય છે. આ સિવાયનાં કર્મોની ગતિની આપણે જરૂર છે અને તે હવે ચાલો આપણે આગળ જોતા જઈએ.

॥ તંત્રવિદ્યા ॥

(દક્ષિણ તથા વામમાર્ગ)

। પ્રવેશિકા ।

॥ પ્રાકૃતિક સૃષ્ટિમાં આધ્યાત્મિક નિયમ ॥

પ્રાચીન અથવા વર્તમાનઅચાનવડે તંત્રવિદ્યાનો મને તેવો આક્રમણ અર્થે હાવવામાં આવતો હોય પરંતુ તેનો યથાર્થ અર્થ તો જ્ઞાન અને અપરોક્ષાનુભવ ઉપર આધાર રાખતી પરવિદ્યા અથવા સવિતજ છે.

જો તમને, તંત્રવિદ્યા નેવું કંઈ દશે કે નહિ, એવી સંકા યતી હોય, જો તમને તે વિશેનું વ્યાવહારિક દ્રશ્યત જોવાની શ્રદ્ધા હોય તો તમારા યશુઓ ખોલીને આસપાસ અવરોધન કરો. દુનિયાને, પ્રાણિઓને, જીવોને જુઓ; શું આ સર્વ પ્રાકૃતિક તાંત્રિક શક્તિ વિના અન્ય કોઈ શક્તિ વડે અતિતત્ત્વમાં આપ્યું દશે, એમ તમારી જાતને પ્રશ્ન કરો. “પ્રકૃતિપીપર” એ વાક્ય વડે જો તમે પ્રકૃતિપી જાણ, પાર અથવા ઉપરના પ્રદેશ માં વર્તેલી એક શક્તિ સુચવવા માગતા હો તો, તાંત્રિકશક્તિ એ પ્રકૃતિપારની એક શક્તિ નથી, આવા પ્રકારની એક શક્તિની દયાતીને ધારી લેવી, એ આપણા સર્વ પ્રકારના અનુભવથી વિરુદ્ધ, અસંગત તથા એક બહેમ રૂપ છે, કારણ કે વનરપતિ અને પ્રાણીની સર્વપ્રકારનાં જંધારણો, તેમના પદાર્થમાં જાણપ્રદેશમાંથી કંઈક ઉમેરાવ ને લીધે નહિ, પરંતુ જાણ પ્રદર્શિત યતી આંતરશક્તિયોના કાર્ય વડે જદિ પામતાં આપણા અવલોકનમાં આવે છે. અન્યોન્ય ઉપર પરચેરો ગોઠવી તે બાંધવામાં આવતા એકગૃહની પેઠે અથવા કોઈ કુશલ કારીગર વડે જંધારણમાં પદાર્થ ઉમેરાવા વડે, એક બીજાનું એક જણ તેમજ એક જાણનું એક મનુષ્ય યથ શક્ય નથી, પરંતુ જાણસ્વરૂપના આંતરમાં એકકેન્દ્રમાંથી નિઃસરતી એક આંતરશક્તિવડે જરૂરપદાર્થો જદિ પામે છે. જડ અને ચેતનના વિશ્વઆયક સમ્રાટસ્થાનમાંથી આવતી શક્તિયો આ કેન્દ્રપ્રતિ વહન કરે છે, અને ત્યાંથી પરિપંપર્યત પુનઃપ્રકાશી નિકળે છે તથા જીવંતજવારણને બાંધવાની મદદનત ઉપાડી લે છે.

એક આધ્યાત્મિક શક્તિ વિના આવી એક શક્તિ અન્યથી હોઈ શકે, કારણ કે તે જડ પદાર્થોના આંતર કેન્દ્ર પર્યંત પ્રવર્તે છે. તે અમુક નિયમાનુસાર વર્તે છે, અમુક ક્રમાનુસાર પદાર્થોનાં સ્વરૂપો ધડી કારે છે તથા તેટલા માટે તે અધ્યાત્મિકશક્તિ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. તે માત્ર એક ધાંત્રિકશક્તિમગ્ન સંભવિ શકે નહી, કારણ કે મૂળ જીવતા શક્તિ જથ પડતાં તુર્ગ્ગ ધાંત્રિકશક્તિ અશકી પડે છે, એ આપણે જાણીએ હોયે; જીવનપ્રવાહ અખૂર છે તથા તેને જાણ પ્રદર્શન પામવાની સ્વરૂપોના માત્ર વિનાશ પામે છે. તે એક સસાવજીવશક્તિ પણ સંભવી શકે નહિ, કારણ કે મિથિત થવા-

ના પદાર્થોનું રાસાયણિકમિશ્રણ થઇ જતાં રાસાયણિકકાર્ય બંધ પડે છે. માટે તે એક જીવંત ચૈતન્યશક્તિ હોવી જોઇએ; ચેતન, જડના એક પરીણામ રૂપ ન સંભવિ શકવાથી તે સ્વરૂપોનાં ચેતનકેન્દ્રોમાંવર્તેલી એકચૈતન્યશક્તિ વિના અન્ય કંઇજ નથી.

પ્રકૃતિ એક તાંત્રિક સમાન છે, દરેક વૃક્ષ, પ્રાણિ તથા પોતાનું બંધારણ બાંધવામાં જ્ઞાનવિના રચતઃજ પોતાની શક્તિયોનો ઉપયોગ કરનાર દરેક મનુષ્ય તાંત્રિક છે; અથવા અન્ય રાષ્ટ્રોમાં કહેવા માગીએ તો દરેક જીવંત પ્રાણી એક એવા બંધારણ સમાન છે કે જેમાં પ્રકૃતિમાં વસતા પરમાત્માની તાંત્રિકશક્તિ કાર્ય કરે છે. જે કાંઇ મનુષ્ય જીવનશક્તિની અસરને જ્ઞાનવિનાજ તાણે થવાને ગદ્યે તેને ઉપયોગ કરવાનું જ્ઞાન મેળવે તથા જ્ઞાનસદિત વ્યવહારમાં અનુભવે તો તે એક તાંત્રિક સમાન નિવડશે તથા પોતાના બંધારણમાં અને કદાચ અન્ય પ્રાણિઓમાં જીવનપ્રવાહોને નિયમી શકશે. હવે પ્રશ્ન ખડો એ, યાવ છે કે જીવન પ્રવાહોને નિયમવાની, અધિનમાં લેવાની શક્તિ શું કાંઇ મનુષ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે ? આ પ્રશ્નના હતરને આધાર તમે “મનુષ્ય” રાષ્ટ્રથી શું સુચવવા માગો છો એ ઉપર રહે છે. જે તમે “મનુષ્ય” રાષ્ટ્રથી દરરોજ આપણને માર્ગમાં મળે છે એવું બુદ્ધિશાળી પ્રાણિ સુચવવા માગતાહોતો અમારો ઉત્તર નકાર છે. વર્તમાન ઝમાનાનાં સ્ત્રીપુરો, પોતાની આંતરપ્રકૃતિ વાંશે, અથવા એકજીવનમય આનંદજનચૈતન્યની વિસ્વવ્યાપકશક્તિ વિશે ખીલકુલ મોઢપ્રાપ્તનું જ્ઞાન ધાવતા નથી, તેમનામાંના ધણુખરાએ તો હજી એટલો પણ નિશ્ચય નથી કર્યો કે, તેઓ પોતાના જીવનમાં પણ અધ્યા રાખશે કે નહિ. તેઓ તેને જાણ છુવનમાં જોઈ શકતા નથી તેમજ અનુભવી શકતા નથી તેથી તેનો લાભકારક ઉપયોગ શી રીતે કરવો, એ પણ તેમના જાણુવામાં નથી.

પરંતુ જે તમે “મનુષ્ય” એ રાષ્ટ્રથી, માનવતા દેહમાં વર્તેલું, માનવ બુદ્ધિશાળી અર્પણું, તથા જેના કાર્યે વડે માનવ અથવા પ્રાણિસ્વરૂપનાં પશુઓ કરતાં તે તદ્દન ભિન્ન પડી આવે છે, શ્રેષ્ઠ ગણાય છે એવું, બુદ્ધિતાવ સુચવવા માગતા હો તો અમારો હતર હકારમાં છે. કારણ કે માનવતા દેહમાં વર્તેલી દિવ્યશક્તિ, પ્રકૃતિના કેન્દ્રમાં વર્તેલી શક્તિના સમાનજ છે, તેથી અભિન્ન છે. તે માનવની એક આંતર શક્તિ છે, માનવનાં વધાર્ય આંતરપુરુષના સંજ્ઞાવળી છે; જે એક મનુષ્ય પોતાના વધાર્ય બંધારણમાં સમાવેશ થતી શક્તિયોનું જ્ઞાન એકવાર મેળવે તથા તેમનો ઉપયોગ કરતાં શિખે તો તે નિર્બલમાંથી પ્રબલદશામાં પ્રવેશ કરી શકે તથા પોતાની જાને આ શક્તિઓને કાર્યમાં યોજી શકે.

ગમે તેટલું વિચિત્ર લાગે તેપણ માનવદેહ વીરોની સત્ય બાબતોમાંની એટલી ન્યાયપુરસ્કર બાબત છે કે જે એક મનુષ્ય પોતાના આંતરમાં વર્તેલી વિશ્વવ્યાપક ચૈતન્યશક્તિને પોતાને આધિન કરી શકે તો તે પોતાના દેહના આયુષ્યને ધારે તેટલું લંબાવી શકે. જે તે તેનાથી કાણુમાં રાખી રાખી તો, તથા પોતાની પ્રકૃતિના સર્વ નિયમોનું જ્ઞાન મેળવે તો તે પોતાના દેહને બારે અથવા દલકો બનાવી શકે, એક કેન્દ્રમાં કેન્દ્રિત થાય એવું અણુ રૂપ આપી શકે, અથવા ધણુ અવકાશને રોકે એવું

વિષુ રૂપ આપી શકે. ખરેખર કાલ્પનિકવારતા કરતાં પણ સત્ય વિચિત્ર છે. કેલવણી અને ઈન્દ્રિયાનુભવપરે જાતે અને વારસામાં મેળવેલા સંકુચિત વિચારો અને બહેમો પારખીને આપણે જાણી શકીએ તો આપણાથી તેનો અનુભવ પણ યથા શકે.

પ્રકૃતિમાં હમેશાં અદ્ભુત બનાવો જન્યાં કરે છે, તેથી આંપણું ધ્યાન ભાગ્યે જ આકર્ષાય છે. આપણે તેમને સમજી શકતા નથી તો પણ આપણને તેઓ વિચિત્ર લાગતા નથી; આનું કારણ એટલુંજ છે કે આપણે આ બનાવોને દરરોજ જોઈ જોઈને ટેવાઈ ગયા છીએ. ગમે તેટલી વિશ્વની દલીલો હોવા છતાં બીજામાંથી જુદા થાય છે, એવું પોતાના અનુભવથી સિદ્ધ નો થયું હોત તો, એક બીજામાંથી—જેમાં સ્પષ્ટ રીતે કાષ્ટ પ્રકાં રતું જુદાં જોવામાં આવતું નથી—એક જુદા થાય એવું માનવાની કયો મનુષ્ય મૂર્ખાઈ કરત ? જો પ્રથમથી જોવામાં ના આવ્યું હોય, તો કયો મનુષ્ય એવું માનશે કે છાંન્માંથી પુષ્પની ફલપતિ થાય છે ? બુદ્ધિ પણ ઘોંચે છે કે પડમાં તો કાષ્ટ પ્રકાં રતાં પુષ્પનો સમાવેશ થતો નથી. આમ હોવા છતાં પુષ્પો ખીલે છે, તેમને વાદળિયાદ વડે દૂર કરી શકી શકે નહિ.

પ્રકૃતિમાં સર્વપાસા એક વિશ્વવ્યાપક આધ્યાત્મિકનિયમનું કાર્ય જમાવ આપે છે પરંતુ આપણાથી નિયમનાં પોતાનાં દર્શન મન મરતાં નથી. પ્રજ્ઞાનનાં કાર્ય સર્વત્ર આપણાં જોવામાં આવે છે; જો આ પ્રજ્ઞાની ઉત્પત્તિ માટે પોતાના અનિયમકાં (બુદ્ધિમાં) શોધ ચલાવે છે તેઓ જુદા માયાદોડ કરે છે.

અમુક દ્રવ્યદ્રવ્યો પામવા માટે અદ્વય અથવા કહેવાતી આધ્યાત્મિકશક્તિયોનો ઉપયોગ કરવાની ક્ષાતાનું નામ તત્ત્વ-પિતા છે. અમી શક્તિયો અસ્ત્ય કરીને, મંત્રમંત્ર વિધિયો જાણનાર પૂરવની આના અનુસર આપીને હજાર યનાર, ખાલી અવકાશમાં આમ તેમ કરનાર અદ્વય સત્ત્વો નથી. ઉર્મિ અને ઇચ્છાની, ન સત્તા અને તુષ્ટાગી, વિચાર અને કલ્પનાની, પ્રેમ અને ધિક્કારની, આશા અને નિરાશાની, શ્રદ્ધા અને તાંકાની, મન્યદિ અદ્વય તથાપિ બલવાન શક્તિયોમાં મૂખ્યત્વે કરીને તેમને મમાવેશ થાય છે. તેઓ પરમત્માના નામથી વ્યવહારતા કંઈકની શક્તિયો છે. વાનસદિન અથવા વાનપિના, ઇન્દ્રાપૂર્વક અથવા ઇન્દ્રાવિના દરરોજ સર્વ સ્થલે સર્વ મનુષ્યો આ શક્તિયોના ઉપર કાણુ રાખી શકતાં નથી અથવા તેમના સામે યથા શકતાં નથી પરંતુ તેમના વડે દોરાપડે તેઓ નિર્બલ દુધિઆરોપે છે, “ જુવા ” જેવા છે, તેમનાં મારફતે આવી અદ્વય શક્તિયો કાર્ય કરે છે; વારંવાર આવતા પુરોષો આ શક્તિયોના મૂલ્યમ સમૂહ વધ ખડે છે. જો પોતાની જાતને નિરાશ કરવા વડે ખાલી શક્તિયોને દોરાગતી અને વશમાં રાખવાની સત્તાવાળા છે તેઓ પોતાની નિયામકસત્તાના પ્રમાણમાં પ્રતિમાન બલવાન થયાં તાંત્રિકો છે; આવા પુરોષો પોતાની શક્તિયોનો શુભ અથવા અશુભ માટે ઉપયોગ કરી શકે છે. તેટલા માટે એટલું સાચિત થાય છે કે બીજા જવાબદાર પુરોષોને જાણ્યે મનનાં જોતામાં જરાક પણ ઇન્દ્રા શક્તિ છે તથા તે શક્તિનો જેટલા પ્રમાણમાં તે ઉપયોગ કરી શકે છે તત્તુસાર તે એક બલવાન તાંત્રિક છે; જો આ શક્તિયોનો તે શુભ કાર્ય

માટે ઉપયોગ કરે તો તે દક્ષિણમાર્ગાનુયાયી છે, અશુભકારકાર્યો માટે એ દક્ષિણોના ઉપયોગ કરે તો તે વામમાર્ગાનુયાયી છે.

પૂર્વમાં અને કેટલાક પશ્ચિમમાં એના લોકો છે કે જેમના દ્વારા સામાન્ય રીતે “ જાદુ ” “ મન્ત્રજાલ ” ના નામથી ઝાઝાખાતા અદ્ભુત પ્રયોગો કરવામાં આવે છે. પરંતુ આથી કંઈ ન્યાયપુરુષસર એમ સાબિત નથી થતું કે, આટલાથી જ આવા લોકો માનવાળો તાંત્રિકો કહી શકાય; એથી તો માત્ર એટલું જ સૂચવાય છે કે, તેમના હો-દ્વારા વર્તેલી શક્તિ એક પ્રકારની તાંત્રિક શક્તિ છે; આવા અમલકારો કરતાં અંદરે જુદિયાળી સત્ત્વને પ્રદર્શિત થવાનાં તેઓ માત્ર દર્શિયારરૂપે હોય છે, તથા આવું ક્રીક સત્ત્વ કોણે દર્શે અથવા કેવા પ્રકારનું દર્શે તે પણ તેમના લક્ષમાં હોતું નથી.

“ આપણામાં જીવન છે ” એમ આપણે પ્રમાણિતતાથી કહી શકીએ નહિ; કારણ કે જીવન કંઈ આપણું પદ્ધતિનું નથી તેમજ તેને કાચુમાં રાખી શકાય અથવા ઈન્દ્રે રાખી શકાય એમ નથી. આદ્યતા અને ગર્વ વિના આપણે જે સર્વ કહી શકીએ તે એટલું જ છે કે, વિશ્વવ્યાપક એક જીવન, ચૈતન્યધનને સ્વતઃ એક માનવપ્રાણિના સ્વરૂપમાં પ્રદર્શિત થવાનાં આપણે તો દર્શિયારરૂપે છીએ. આપણું સર્વ “ જુવા ” “ પોઠીયા ” જેવા છીએ કે જેમના દ્વારા વિશ્વવ્યાપક એક જીવન કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. માત્ર જ્યારે આપણે આપણી મનને પીછાનીશું તથા આપણામાં વર્તેલા જીવન-તુલ્યતા નિરોધ કરી શકીશું ત્યારે જ આપણે આપણા પોતાના ગુરુઓ યંદ શકીશું. જે કોઈ એમ ધારે છે કે તેનામાં તેની પોતાની કોઈ પ્રકારની શક્તિ, સત્તા છે, તેનો વિચાર મૂર્ખાઈ ભરેલો છે; કારણ કે તેનામાં વર્તેલી સર્વ શક્તિઓ તેને પ્રકૃતિએ હાથની આપી છે, અથવા યથાર્થ રીતે કહેવા ગાળીએ તો પ્રકૃતિના કેન્દ્રદ્વારા વર્તેલી નિલઘ્નાધ્યાત્મિકશક્તિ તરફથી તેને તે મળી છે તથા સમગ્ર ઐયસના મૂલરૂપે માલૂમ પડવાથી લોકો તેને “ મુશ્કેલી ” “ પરમાત્માના ” નામથી વ્યવહારે છે; સમગ્રવિશ્વના આંતરમાં તથા સર્વપ્રાણિમાત્રના આંતરમાં વર્તેલી માત્ર તેજ એક યથાર્થતા છે.

માનવિનામાં સ્વૃણશક્તિયો હોવા ઉપરાંત લૌકિક રીતે પણ માનસિક અને આધ્યાત્મિકશક્તિયોનો સમાવેશ થાય છે, જે વાતની કોઈથી ના કહેવાય એમ નથી. આપણને એક મનુષ્યને આવાનું, માન આપવાનું તાણે થવાનું મન થાય છે તે કંઈ તેના શ્રેષ્ઠ શરીરસામર્થ્યને લીધે થતું નથી પરંતુ તેની માનસિક અને નૈતિકચેતનાને લીધે તેમ થાય છે; અથવા કોઈ યથાર્થ અથવા કાદુબનિક સત્તા તેનામાં હોવાનું આપણે ધારીએ છીએ, તેના તેજમાં તજાતા સુધી આપણને તેમ વર્તવાનું મન થાય છે. એક રાગ અથવા એક ધર્માચાર્યમાં એક પુરુષરૂપે અવસ્થ કરીને તેમના અનુચર અથવા રસોધ્યા કરતાં કોઈ પ્રકારનું સારીરિક બંધ વધારે હોતું નથી તથા તેમને અન્ય અધિનમાં વર્તે તે પૂર્વે તેમણે પોતાનું પાણી બતાવી આપતું જ જોઈએ; એક સૈન્યાધિપતિ પોતાના સામ્રાજ્યો કરતાં અતિ નિર્બલ મનુષ્ય હોય તંથાપિ તેના ચોદાઓ તેની આગાતે અનુસરે છે. આપણે સૌંદર્ય, એકમ, અબેદ, શ્રેષ્ઠતાં માટે પ્રેમ ધરાવીએ છીએ તે કંઈ સ્વૃણ કાર્ય સાં.

ધક હેતુઓ માટે નથી પરંતુ તેમના વડે સ્થૂણભૂવનની નહિ એવી એક અનુરૂપ આત્મ-રખાવના સંતોષાષ છે તેથી તેમ યત્ન આવશ્યક છે; એથીનેટની સત્તા વડે નહિ પરંતુ નૈતિક અને માનસિક શક્તિઓની અસર વડે, શિષ્ટાચાર, કેલવણી, સુધારો, વધારે વધારે શક્તિ, વિકાસ પામેલા બન્ય છે; “આપણા ઝંમાનામાં તલવાર કરતાં” કલમ અત્યંત બલવાન છે. ” એ કહેવત અક્ષરશઃસત્ય નિવડી છે.

પ્રેમની, સૈદ્ધાંતની, ઐક્યની, અબેદની, તાંત્રિકશક્તિ વિનાની એક દુનિયા કેવી યદ્ય જન્ય? વર્તમાન પદ્ધતિચિન્તાને પૂરાપાડેલા નમુના પ્રમાણે એક દુનિયા બનાવવામાં આવે તો તે કેવા પ્રકારની જાય? સત્યની વિશ્વવ્યાપક સત્તા સ્વીકાર્યા વિનાની એક દુનિયા, મતિવિજયથી ઉભે-રાઈ જતાં ગાંડાઓની એક દુનિયા વિના અન્ય કંઈ બાંધેજ બની શકશે. આવા પ્રકારની એક દુનિયામાં કલાને, કાવ્યને સ્થાન મળી શકશે નહિ, નીતિમત્તા, ન્યાય, સગવડનું, અનુકૂલતાનું રૂપ ધારણ કરશે, પ્રમાણિકતા મંદશ્લેષિ સમાન ગણાશે, સત્યમાર્ગાનુમા-મિ યત્ન, એ મુખે બનવા સમાન ગણાશે, દાહ પશુ પ્રકારનો વિચાર કરવા યોગ્ય ઇશ્વર, તે માત્ર “સ્વની” “સ્વાર્થની” પ્રતિમા બનશે.

માનવની માનસિક અને નૈતિક શક્તિઓને સમજાવતી તથા તે મોતીના અને અન્ય-ના ઉપર કેવા પ્રકારનો કાણુ મેળવી શકે એ દર્શાવતી વિદ્યાને તત્ત્વવિદ્યા કહી શકાય. માનવિની શક્તિઓનો અભ્યાસ કરવા માટે એટલું આવશ્યક છે કે માનવિનામાં શાનો શાનો સમાવેશ થાય છે, તે શું છે, તેની શોધ અલાવવી તથા તેનો વિશ્વ સાથે શો સંબંધ છે, તે સંમજાવું; જે આવા પ્રકારનો અભ્યાસ શોધ બરોબર રીતે અલા-વવામાં આવશે તો, યથાર્થ મનુષ્યતામાં સમાવેશ થતાં તત્ત્વો વિશ્વમાં જડી આવ-તાં તત્ત્વોના સમાનજ છે, એ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવશે; એટલે વિશ્વ એ બ્રહ્માંડ છે, અને—તેનો બરોબર નમુનો—મનુષ્ય પિંડ છે.

પિંડ રૂપ મનુષ્ય અને બ્રહ્માંડ રૂપ વિશ્વ, એક છે, અભિન્ન છે; એમ જી રીતે બની શકે કે જેના પિંડમાં સમાવેશ ના થતો હોય તેના બ્રહ્માંડમાં સમાવેશ થાય અથવા બ્રહ્માંડમાં સમાવેશ ન થતો હોય એવા કંઈકનો પિંડમાં સમાવેશ થાય? શું માનવિ પ્રકૃતિનું બાલક નથી, તેના બધારણમાં એવું કંઈ પંજુ સંભવી શકે કે જે તેનાં નિત્ય આતાપિતા તરફથી ના મળ્યું હોય? જે માનવના બધારણમાં કંઈક પંજુ અપ્રા કૃતિકનો સમાવેશ થાય તો તે એક રાક્ષસ રૂપ નિવડશે, તથા પ્રકૃતિ પંજુ તેનો અસ્વિકાર કરશે. પ્રકૃતિમાં (બ્રહ્માંડમાં) જે જે મળ્યા આવે છે તેનો માનવીના દેહમાં સમાવેશ થાય છે. ગમે તો તે સર્વ બીજાવસ્થામાં અથવા વિકસિતદશામાં હોય છે. ગમે તો તે સુપ્ત અથવા જાગૃતદશામાં હોય છે તથા આત્મ-જ્ઞાનની સત્તા વાળા પુરુષથી તે સમજી શકાય છે.

આપણે આરે બાળુથી સ્થૂણપદ્મોથી વીંટાયલા છીએ એવી એક દુનિયામાં આપણે જન્મ થયો છે. બાલુ દુનિયાના સંસ્કારો પામીને સંગ્રહી રાખે એવી દળ્ય અન્ય—એક આંતર—દુનીયા આપણા પોતાનામાં હોય એમ જણાય છે. દરેક પોત પોતે

એકેક દુનિયા છે, પરંતુ એ ઉભયનો અવકાશ સાથે અન્યોન્યથી ભિન્નપ્રકારનો સંબંધ છે. દરેકને પોતપોતાના સુખના પ્રકાશમય દિનો તથા દુઃખની ધોરરાત્રીઓ હોય છે, તેઓ અન્યોન્યના રાત્રીદિનોથી નિયમાતી નથી, દરેકને પોતપોતાનાં દુઃખનાં વાદળો અને તોફાનો હોય છે, દરેકનાં પોતપોતાનાં ભિન્ન પ્રકારનાં સ્વરૂપ અને આકારો હોય છે.

આપણી ઉમ્મરના વધવા સાથે આપણે પદાર્થવિજ્ઞાન તરફ લક્ષ દોડાવોએ હોએ, આ દુનિયાઓની પદાર્થ પ્રકૃતિને તથા તેમને નિયમતા નિયમેને શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરીએ હોએ, પરંતુ સ્થુલપદાર્થવિદ્યાતો માત્ર રૂપપક્ષનો (જાણદુનિયાનોજ) વિચાર ચલાવે છે અને રૂપો તો સતત જલ્લાયાં કરે છે, તે તો આપણને જાણદુનીયાના સિદ્ધાંતો વિશે માત્ર એકપક્ષિ નિરાકરણ આપે છે. તથા આંતરદુનિયાવીશે તો આપણને તદ્દન અધારામાંજ રહેવા દે છે. વર્તમાન પદાર્થવિદ્યા બનાવોના વર્ગ પાડે છે, હકોકતોનું વર્ણન આપે છે, પરંતુ એક બનાવ કેવી રીતે બને છે, એ વાત તે શા માટે બને છે, એ સમજવાને બીલકુલ સંપૂર્ણ નથી. અગ્નિમંદુક કારણોના પરિણામોનેજ કારણો રૂપે શોધી કાઢવાં એ માત્ર એક મૂકેલી ટાળીને અન્ય ખડો કરવા સમાન છે. પદાર્થવિદ્યા પદાર્થોના કેટલાક ગુણોનું વર્ણન કરે છે, પરંતુ આ ગુણોને અસ્તિત્વમાં લાવનાર મૂલ્ય કારણો તો તેનાથી અગ્રાત છે તથા તેની દર્શનશક્તિયો અદ્રશ્યપ્રદેશમાં પ્રવેશ કરશે નહિ, ત્યાં સુધી તેઓ તેનાથી અગ્રાતજ રહેશે.

પ્રકૃતિના શુદ્ધપક્ષનું જ્ઞાન મેળવવાનો પદાર્થવિજ્ઞાનના અવલોકન ઉપરાંત હજી પણ અન્ય માર્ગ હોય એમ જણાય છે. દુનિયાના ધાર્મિકઆચાર્યો, પદાર્થવિજ્ઞાનવિદો ના પહોંચી શકે એટલી ઉંડાઇએ પહોંચવાનો દાવો કરે છે. એક એક, અનંત, સર્વ બ્યાપક તથાપિ પૌરુષેય તેટલા માટે સંકુચિત જાણપુરુષ, જેનું અસ્તિત્વ—ઓછામાં ઓછું કહેવા માંગીએ તો પણ—અત્યંત શંકા બરેલું છે, તથાપિ સર્વ દેશોના મનુષ્યો તેની ધારી લીધેલી આગાઓને બીતિપૂર્વક તાબે થયાં છે કે, તેની કદખી લીધેલી આગાત એક નિશાની માત્ર મળતાં તેઓ અન્યોઅન્યનાં ગળાં રેંસવાને તૈયાર થયાં છે તથા એક ધન્યરના પ્રતિનિધિ અથવા વિશ્વાસુપુરુષ રૂપે માનેલાના પાદમાં તેઓ પોતાના તનમન અર્પવાને પણ ઉત્સુક હોય છે. મરણ પામ્યા પછે અમુક જહો મળવાના હેતુથી જીવન સમયમાં ઓપુરણો પોતાનીજાતને દુઃખી બનાવવામાંજ ઉત્સુક હોય છે. દયાતી હશે વા નહિ એ વાતની તેમને પોતાતેજ ખાતરી નથી એવા એક જીવનના અભ્યાસનો આગળ આગળથી વિચાર કરી કરીને કેટલાક પોતાનાં જીવન નકામાં ગુમાવે છે, પોતાની પાસે જે હોતું નથી તેનેજ ખોવાતી બીતિમાં કેટલાક મરણચરણ ચાલે છે. પોતે જાતેજ જાણતા નથી, એવી બાબતોનો અન્યને ઉપદેશ કરવામાં હમરો જણાં લાગી રહ્યાં છે, ધાર્મિક સંરચાઓની અતિમહાનસમ્યા હોવા છતાં વર્તમાન જમાનામાં દુનિયા ઉપર સરખામણીમાં ધર્મ ધણોજ યોડો જોવામાં આવે છે.

ધૃ એટલે ધારણ કરવું, એ ધાતુ ઉપરથી સર્વ શબ્દ બ્યુત્પન્ન થયો છે, એટલે માન-

વતું સર્વ પ્રકારે જેવડે ધારણુ થાય છે તે ધર્મ. યથાર્થ રીતે શબ્દાર્થ અવલોકતાં ધર્મે વડે, મનુષ્ય અને તેના ઉત્પાદકકારણુ વચ્ચેના સંબંધનો શોધ ચલાવનાર વિદ્યા સચવાય છે. અથવા અન્યશબ્દોમાં કહેવા માગીયે તો મનુષ્યના હૃદય સાથેના સંબંધને સમજાવતી વીણા સૂચવાય છે, કારણ કે “હૃદય” શબ્દનો યથાર્થ અર્થ એક સર્વોત્કૃષ્ઠ મૂલકારણુ સમાન છે, અને તેના આવિર્ભાવના પરિણામ રૂપ પ્રકૃતિ છે. માત્ર હૃદયનાવલોકન ઉપર (બાહ્ય અવલોકન ઉપર) આધાર રાખતી એક વિદ્યા કરતાં, તેટલા માટે યથાર્થ ધર્મે એક આત્મંત ઉત્કૃષ્ઠ વિદ્યા સમાન છે, પાંત્ર તેને પદાર્થવિદ્યામાં જે સત્ય હોય તેની સાથે બીલકુલ વિરોધ નથી. માત્ર પદાર્થવિદ્યામાં જે અસત્ય છે તે અવસ્ય કરીને ધર્મમાં જે સત્ય છે તેની સાથે વિરોધમાં હોવું જોઈએ તથા ધર્મમાં જે અસત્ય રહે છે તે પદાર્થવિદ્યામાં જે સત્ય છે તેની સાથે વિરોધમાં છે. સત્યધર્મ અને સત્યપદાર્થવિદ્યા તો આખરે એકની એક, તેની તેજ વાત છે, અને તેથી સમાન રીતે સત્ય છે, બ્રમણાત્મક કલ્પનાઓને વળગી રહેનાર એક ધર્મ તથા એક બ્રમણાત્મક પદાર્થવિદ્યા, એ ઉભયે સમાન રીતે અસત્ય છે, તથા તેઓ પોતાની બ્રમણાઓને વળગી રહેવામાં વધારેવધારે હઠીલાઈ બતાવે છે તેમતેમ તેમનાં ફલ (પરિણામ) પણ વધારેવધારે તુકસાનકારક થાય છે.

“ ધર્મ ” અને “ ધર્મ ઘેલછા ” વચ્ચેના, “ પદાર્થવિદ્યા ” અને ‘ જીવની પદાર્થવિદ્યા ’ વચ્ચેનો, “ ગુપ્તવિદ્યા ” અને “ રહસ્ય ઘેલછા ” વચ્ચેનો એક પ્રકારનો બેદ લક્ષમાં રાખવાની આત્મંત આવશ્યકતા છે.

જેક મૂલકારણુ સાથે માનવીનો અપરોક્ષઅભેદસાક્ષાત્કાર સાધવારૂપ ધર્મનો અતિ ઉત્કૃષ્ઠ હેતુ છે, મૂલકારણુમાંથી આરંભમાં મનુષ્ય આવિર્ભાવ પામે છે.

મહાન મૂલકારણુ અને માનવી વચ્ચેના સંબંધોના સિદ્ધાંતો ને વાદવિવાદવડે સમજાવવાનો ધર્મનો મધ્યમ ઉદ્દેશ છે, અન્ય શબ્દોમાં કહેવા માગીયે તો પિંડ અને બ્રહ્માંડ વચ્ચે અસ્તિત્વ ધરાવતા સંબંધોને સમજાવે છે.

પ્રાચીન આચારોની અતિ પ્રચંડા કરવામાં, અંધ મૂર્તિપૂજનપદ્ધતિ થવામાં, અમુક કાલ્પનિક દેવતાની છોતરીને કૃપા પામવાના વ્યર્થપ્રયત્ન કરવામાં “ પરમેશ્વરને ” તેનો નિશ્ચય બદલવા માટે કંઠાળો આપવામાં, તથા ન્યાય પુરઃસર નહિ એથી તેની કેટલીક મહે રાંઓની મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં “ ધર્મ ઘેલછાના ” અધમ સ્વરૂપનો સમાવેશ થાય છે.

ઉત્કૃષ્ઠ દ્રષ્ટિબિંદુથી “ પદાર્થવિદ્યા ” પણ પ્રકૃતિના મૂળનિયમોના યથાર્થ જ્ઞાન રૂપ છે અને તેથી પોતાના આંતરમાં વસતા પુરૂષના જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખતી અધ્યાત્મવિદ્યા છે.

મધ્યમ દ્રષ્ટિ બિંદુથી તે બાહ્ય બનાવોના તથા તેમને ઉત્પન્ન કરતાં ગૌણકારણોના એક પ્રકારના જ્ઞાન રૂપ છે; આ ગૌણ અથવા ઉપરઉપરનાં કારણોને વર્તમાન જમાનાના પદાર્થવિદ્યાસામ્રાજ્યો અતિમ કારણુ રૂપે ધારીને જીલ કરે છે.

અધમ દ્રષ્ટિબિંદુથી “ જીવની પદાર્થવિદ્યા ” બાહ્ય બનાવોનું આપજ્ઞાથી કાઈ

પણ પ્રકારે અગાત કારણોનું, અવલોકન કરવાની, વર્ગીકરણ કરવાની એક પ્રકારની સંસ્થા છે.

“ ધર્મ ઘેલછા ” અને “ જનુની પદાર્થવિદ્યા ” હમણાં જ બહાવામાં જાય છે. તેમની ઉત્પત્તિ જમણાત્મક કલ્પનાઓમાંથી થાય છે. તથા તે જમણાઓ દ્વારા થતાં તેઓ મરણ સ્વરૂપ થાય છે. સત્યધર્મ અને સત્યપદાર્થવિદ્યા ઉભયે એકજ છે, તેનો અનુભવ થતાં તેમાં સમાવેશ થતા સત્યવડે સમજનો ખુલાસો થઈ રહે છે.

“ ગુપ્તવિદ્યાનો ” યથાર્થ અર્થ તપાસતાં અધ્યાત્મગાન સમાન છે, એટલે જીવાત્માની આધ્યાત્મિક શક્તિયો વડે અનુભવાતા આધ્યાત્મિક અને “ સ્થુલપારના ” પદાર્થોના આત્મગાન સમાન છે. આ શક્તિયો દરેક માનવ દેહમાં ખીજવરચામાં રહેલી છે પરંતુ મરણમાંથી પુરણોએજ કંઈક પણ વ્યાવહારિક ઉપયોગની મવા પૂરતી તેમને કેળવેલી છે.

“ રક્ષક ઘેલછા ” તો ખુદિના ઉપલક્ષીયા શોધોમાં સમાવેશ થાય છે. તે જમણાત્મક કલ્પનાઓની પાછળ બાકવાની તૃષ્ણા સમાન છે, જરૂરિયાતે ના સમજી શકાય એવા દિવ્ય રક્ષકોમાં ગાયું મારવાની તૃષ્ણા સમાન છે, એક પથને જે જાણવું જરૂર નથી તે જાણવાની જીજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવાની લાલસા સમાન છે. વિચિત્ર કલ્પનાઓનો, સ્વાભિક વિચારોનો, ભૂતપ્રેતશોધકોના સ્વર્ગનો તથા પ્રેતસૃષ્ટિ સાથે સંબંધ ધરાવતી સર્વ પ્રકારની ઘેલછાનો, આ પ્રદેશમાં સમાવેશ થાય છે.

પરંતુ સત્યધર્મ અને સત્યપદાર્થવિદ્યા શાને કહેતી ? માનવિ અને માનવજાતને અસ્તિત્વમાં લાવનાર કારણ વચ્ચે અમુક નિશ્ચિત પ્રકારનો સંબંધ છે, એ વાતમાં કોઈ પ્રકારની શંકા નથી; આ સંબંધના યથાર્થ સિદ્ધાંતોને ઉપદેશનાર ધર્મ તથા પદાર્થવિદ્યા સત્યજ હોવા જોઈએ. દુનિયાની વિવિધ ધર્મ સંસ્થાઓનો ઉપરઉપરથી વિચાર કરતાં તે સર્વ બાલ્યથી તો અન્યોન્યની વિરોધિ હોય એમ લાગે છે. કંઈક સત્ય હોય એવા સત્યના એક કણ ઉપર દેખીતા વહેમે અને વિચિત્ર વાતોનો દગલો વાળવામાં આવતો આપણા જોવામાં આવે છે. આપણી કરી લીધેલી ધાર્મિકસંસ્થાના નીતિ અને ચરિત્રના વાદો આપણને ગમે છે, અને આપણે સાટામાં તેનો પૈરાણિક કચરો સ્વીકારીએ છીએ, તથા સમગ્ર ધાર્મિકસંસ્થાઓનું નીતિચાત્ર એક છે, તેની આસપાસ એકઠો થયેલો કચરો યથાર્થ ધર્મ નથી, એ વાત વિસરી જઈએ છીએ. કોઈ પણ સંસ્થાને જે તેમાં સત્યનો સમાવેશ ના થતો હોય તો તે સાચો હશે એમ ધારવું તદ્દન અનુભવ વિરુદ્ધ છે. પરંતુ એટલું પણ સમાન રીતે રજૂ છે કે એક જાગત એક કાલેજ સત્ય અને અસત્ય સંભવિ શકે નહિ. સત્યતા માત્ર એકજ છે. સત્ય કદાપી બદલાતું નથી; પરંતુ આપણે જાતે બદલાતા જઈએ છીએ, અને આપણે બદલાતા ચાલોએ છીએ તેમ તેમ સત્યને અવલોકવાનું આપણું વચન પણ બદલાતું જાય છે. દુનિયાની અનેકવિધ ધાર્મિક સંસ્થાઓ અપ્રાકૃતિક ઉત્પત્તિયો સમાન હોઈ શકે નહિ, તે સર્વ માનવની આ દુનિયાઉપર આધ્યાત્મિક વિકાસની સાદૃશ્યક ઉત્પત્તિ રૂપ છે; ત્યારે જે દેશોમાં અનુસાર તેમની કલ્પ-

જિ યર્ષ હતી તેમાં જોડો ભેદ હતો તેટલોજ તેમનામાં વિરોધ છે; પદાર્થવિદ્યા તો આજ અવલોકનમાંથી એકડી કરેલી સત્ય બાબતોને આધારે કૃત્રિમરીતે ઉપભવી ઠાઠવામાં આવે છે. જોડા વિચારથી અર્થ બન્યા વિનાનો દરેક શુદ્ધિશાળી પુરુષ, દુનિયાની દરેક મદાન ધાર્મિકસંસ્થામાં અમુક સત્યનો સમાવેશ થતો હોય એમ માને છે, જેને તેઓ આંતરગાન પડે. યથાર્થ છે એમ જાણે છે; મૂલ સત્ય માત્ર એકજ હોય શકે તેથી આ સર્વે ધર્મો માત્ર એક વૃક્ષની શાખાઓ સમાન છે, ગમે તો તે સત્યને પ્રદર્શિત થવાનાં સ્વરૂપે એક સમાન ના હોય તો પણ બલે, સર્વ પ્રકારે સર્વ સ્થલે સમાન હોય છે, માત્ર વિવિધ સ્થાનોમાં તેની તીવ્રતામાંજ ભેદ પડે છે. એકસ્થાનમાં તે તાલવૃક્ષોને ઉગવામાં, મદદ કરે છે; અન્યમાં વેસાઓને વૃદ્ધિમાં મદદ કરે છે, પરંતુ આપણી સંસ્થામાં માત્ર એકજ સૂર્ય હોય છે, સૂર્યલુપ્ત ઉપર બનતા બતાવોનાં આધ્યાત્મિકલુપ્તમાં સાદરચો હોય છે કારણ કે પ્રકૃતિ માત્ર એક છે, નિયમ એક છે.

જો ધાર્મિક અભિપ્રાયો માટે એક મનુષ્ય તકરાર કરે તો જાણવું કે તે યથાર્થ ધર્મ સમજતો નથી, તેમ તે યથાર્થ જ્ઞાન પણ પામવાનો નથી; સત્યના અનુભવસાક્ષી હારમાં યથાર્થ ધર્મનો સમાવેશ યાય છે. વિશ્વવ્યાપક પ્રેમનો ધર્મ એજ માત્ર યથાર્થ ધર્મ છે. આ પ્રેમ, પોતાના સર્વવ્યાપક દિવ્યઆત્માના અનુભવરૂપ છે. દિવ્યસંવિતના મૂલતત્ત્વરૂપ પ્રેમ છે, પ્રેમ વિના સંવિતનો ઉદય થઈ શકતો નથી. જંગલમાંના પક્ષિઓની દરેક જુદી જુદી જાત ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના સુર આલાપે છે, પરંતુ તે સર્વને સુરનો આ લાપ કરાવતું તાવ એજ છે. એક અન્ય કરતાં સારી રીતે ગાઈ શકે છે, તેટલા માટે તેઓ અન્યોન્યમાં કલહ કરતાં નથી. પરીજુએ વિદ્વેષમાં અવસાન પામતા ધાર્મિક કલહો, દુનિયામાંના અત્યંત નિરપયોગી પદાર્થ સમાન છે. લાકડી વને મારી મારીને કાઢ પણ અંધકારને દૂર કરી શકશે નહિ; અંધકારને દૂર કરવાનો માર્ગ તો દીપ પ્રકટવાનો છે. પ્રેમનાકેન્દ્રમાંથી આવતા જ્ઞાન પ્રકાશને દરેક હૃદયમાં પ્રકટાવવા પડે આધ્યાત્મિક અગ્નિ દૂર કરવાનો માર્ગ સિદ્ધ થાય છે.

(આગળ આજી.)

ઉપાતંત્રી.

સુદર્શન.

આધ્યત્મિક નવલખાઈ દિવસી.
દેવત્રી—

ગ્રેસર આનંદશંકર બાપુલાલકુમાર.
એમ. એ. એલ. એલ. બી.

વત્રી—

(ધર્મ, શૃદ્ધ, સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્સબંધી વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” —માગવંતમ્.

[પુસ્તક ૨૨, અંક. ૨.]

(માસિક)

[નવેમ્બર ૧૯૦૬.]

બાલાઈ નૃપાશ્વરોહણ.

(મળેલું).

વસંતતિલકા.

મેત્રીતણા રસ વિશે અતિ લૂપ્થ જે છે,
તે ચંદ્રપીઠ વિરહી અળકી ઉઠે છે;
મીલાપ મિત્ર કરવા ઉતસા વધારી,
આરૂઢ અશ્વ યઇને નિકળી સવારી. ૧

સામંત પાન્થ નિરખે અદ્વાઈટ લીલા,
અર્ચા કરે મુરસ આપસમાં રસીલા,
સૌંદર્યતા નૃપ વસૂમતિની નિહાળે,
સૂતાં સમાધિ સેમ માનવ પ્રાતકાળે. ૨

કુકુટ શબ્દ કરતા કુકુટ ઘણેરા,
નિશાન્ત આ નજીક છે અશ્વો હણેપુયા;
બીલાસ ભેરવ અને મધુ માધવીના,
કણે પટે સુર રસિકજ ભેરવીના. ૩

સિંધુ તરંગ સરખા રવ ચલ્લિઓના,
ગલીર ધીર પડતા પગ રલ્લિઓના;
હીપોતણા કર અતિ નિરમાલ્ય લાગે,
જાણે પ્રભાકિટ્ટુ ફરે રવિર્બીબ આગે.

શાન્તિ વિશે કંઈ સુતાં વળિ કૈંક જાગે,
અર્થિતણા પગ પ્રહાર વધ્યાજ આગે;
નિશા થઈ જરજરીત યુવા ગયાથી,
ઉર્ધ્વ નહીં પગ ટકે નિજ જાત સાથી.

વૃદ્ધા સમી ક્ષિણ પડેલ પ્રિયા નિહાળી,
ગ્લાની વધી ગત વધલિવને પ્રભાળી;
નિસ્તેજ ખેદ કરતો સરતો નભેથી,
મેલીજ મિત્ર લલના લય મિત્રનાથી.

ત્યાં તો અરી કરતણી ફરસી નિહાળી,
ઈંદ્રિયો નયન ખીંડુ રહ્યાં ન ખાળી;
એકેક પાછળ અસંખ્ય ખરેજ તારા,
જાણે કરે કુસુમ વૃષ્ટિ વિર્જુધ દારા.

તૂટી વહુટિ શિર સેર શું રેહિણીની ?
હીણી નિહાળી અજળા નિજનાય કાન્તિ !!
તારાતણી રજ કરી વિટપે ભરીયું !!
કે કોશિકે જલજ ધાર ધરા કરીયું !!!

નિશી પતિ રચિત ખિસ્તર જો રૂપાળું,
હીરા સમાન ચળકે અતિ ચિત્રવાળું;
મિત્રો પ્રિયા સહિત ચંદ્ર વિલાસનું જે,
સન્નિતણા રમણ કાજ ખિછાતનું જે,

જે ઉપરે લલિત મંડળ છે બિરાજયું,
જે ઉપરે રતિતણું અતિ ચિત્ત બાજયું;
જે ઉપરે યશિ વધલિવ સૂખ ચાખયું,
બાલાર્ક તે જટ લઈ ખંખેરી નાખયું !!

શાદૂલચિકિડિત.

બોલ્યો પાન્ય જઈ સમિંચ નૃપની જો તાત ! આ તાંતની,
ધાત્રીનું પટ બેઠતા ધ્રમધકી, લાલાશ બાલાઈની ॥
જે જોયું નજરે ધડી દય થયે, “જોયું” ન. “જોયું” થયું ॥
શ્રુણાનાં નિયમો વિચાર કરતાં, સ્થાઈ કંઈ ના રહ્યું. ૧

જુઓ ! આકર સાકસૂક કરેલો, બાલાઈ આકાશને ॥
રૂપેરી નલને કરે અવરથી, ઉત્સાહથી આ સમે;
સૂવણી રચનાજ ચિંતપટની, ક્ષિતિ પરે પાથરી,
રંગેરંગ નવા વર્ણ બદલતો, વિદ્યુત પેરે હરી ॥ ૨

કાઢ્યું દૂર પ્રહાર સખત કરીને, તિમિરને વેગળું.
કીધાં મૂકત તમામ પ્રાણીલયથી, લાગી ન વેળા અહું;
કાન્તિ તેની મપાય કેમ કરીને, નાહોજ સોનારસે,
નેત્રોથી નહિ તેજ એજ કદિએ, જોવાય એકી ટસે. ૩

આનંદે ઉભરાય છે જગત આ ત્રાતાગણી તેહને,
લીલાલેર થઈ રહી પૃથ્વીમાં વંદે છ સૌ એહને;
જુઓ ! આ વિટપે પડ્યાં કિરણ તે, રંગી રહ્યાં પત્રને,
તે નીચે કિરબાલ ગેલ કરતાં, ધારી રહ્યાં છત્રને. ૪

ઈંદુનાં નયને ઝરેલ જલ તો, મોતી અમૂલાં સમાં—
જાણી સારસ દંદ મંદ ડગલે આવે ધડ્યાં તે સમાં ॥
પેલું કીર્ણ પડ્યું પડ્યું જલ વિશે, મૂળવ કુમૂદને;
તે દેખી મૃગ બાલ ફાલ ભરતાં આંખ્યાં જુવો ! આ કને. ૫

વસંતતિલકા.

સૌંદર્યતા નિરખતા વધતા અગાડી,
ઝીણો ઝીણો પવનમંદ સુગંધ સારી;
તૂરંગ વેગ જલ રેલ સમાન આવે,
ફૂલત સૂર મધુરે દિલકું હુલાસે, ૧

પક્ષિ તણા કીલકિફાટ દિશા દિશાથી,
આવે સમા કંઈક ગ્રામ્ય તણા પ્રવાસી;
એવે સમે પવનસૂતરું ધામ જ્યાંહી,
વિશ્વાંત સ્થાન નિરખી નૃપ જાય ત્યાંહી. ૨

સાહાંગ અંજનિ કુમાર પદે અડીને,
પાન્થે સમેત તરલે પૃથિવી પડીને;
બાલાર્ક ત્યાં રથ ચડી નિજ અશ્વ જોડી;
આકાશ માર્ગ પળવા નિજસ્થાન છોડી. ૩

બાલાર્ક અશ્વરથમાં નૃપ અશ્વ ખીકે,
પાન્થે નિહાળી રચના હૃદયે રમી છે;
પ્રેમીજ પાન્થ સુખ સાથ હમેશ રહેવા,
પાન્થે પ્રક્યા નિજ સુપંથજ પાર લેવા. ૪

પાન્થ.

। સંસારમાં સ્ત્રીની પદવી ।

(મળેલું.)

શિખરિણી.

સુપુત્રિતામાં માયા ઉર ધરી અભિજ્ઞા શિવસુતા,
હતું ત્યારે શુન્ય શિવમય ઉમા એક ફીસતા;
“વહુસ્વામિજ્ઞોઽદ્વમ્” સ્વરચક્રી સરી બીજ સુદીતા,
મહામાયા ઉભી જગત રચવામાં પ્રકુલીતા. ૧

બન્ધુ નારી રૂપ, અલગ, દય, તે એકરૂપથી,
રચી જેણે માયા, બહુ બહુ બુદ્યા મોહમદથી;
સ્ત્રિઓનું પ્રાણદય, અવિરલ દીસે વિશ્વ પટમાં,
દીસે માયાસત્વ સશુષ્ક વિકસ્યુ શું સુવતિમાં. ૨

વિના નારી કેઈ “પુરૂષ સુખ પામ્યો” નહીં કહે,
વિના નારી કેઈ પુરૂષ વિધિ ધર્મે નહીં બંને;
મળે સાથી જેમ વિકટ વનમાં પાન્થ જનને,
ભવારણ્યે નારી, બહુ બહુજ વિશ્વાન્તિ જનને. ૩

અહરથાને ઘેરે, યુવતિ કદી ને દુઃખ ધરશે,
કદી નિઃશ્વાસોથી, હૃદયપટ અજુથી બરશે;
નકી તે દોઢોથી, વિભુવનપતિ કોપ કરશે.
નકી તેહું ભાગ્ય, દિન દિન પ્રતિ હીણ બનશે. ૪

દ્વિધા માયારૂપે, સુશિલ સતિ દેવી પ્રણયદા;
કુછંદી હુલાંવી, યુવતિ બહુ આસુરી દુઃખદા.
અનાદી આ રૂપો, મનુજ સહ સંસાર પથમાં,
ધડી હર્ષાવે ને, ધડી વળી રહાવે તિમિરમાં. ૫

ગૃહી દેવીભાવ, પ્રણય ધરી દેવી પ્રકૃતીનો,
હઠાવે આસુરી, સમજ દઈ રૂઢી મનુજ ને;
પ્રભુ પાસે જવા, મનુતનય તો યોગ્ય બનતો,
નહીં તો સંસારે રખડી રખડી પીંડ પડતો. ૬

સ્ત્રિઓમાં સુભાવ, પતિ પ્રણયથી ઉત્પન્ન થતો,
મતિની નીતીથી, કુટિલ કુલટા દોષ શમતો;
પતિની યુક્તિથી, વિશુદ્ધ મતિ થાતી યુવતિની,
તજ માયા મોહ, શિવમય થતી અઘ રવરૂપી. ૭

અને દેવીબાળા, વરવિનીતતા મૂર્તિ વિભળા;
પતિને પૂજે છે, બહુ બહુ ધરી પ્રેમ મનમાં.
પતિ ને પોતાનું સ્વરૂપ નહીં જુઠું ઉર ધરે;
સુખો તે પામે છે, નહીં હવ ગણે સ્વર્ગ સુખને. ૮

થશે ઘાહું જ્યારે, સ્વરૂપ નરનારીનું જગમાં;
ધમે જ્યારે પ્રેમ, મલીન મમતાઓ મટી જતાં.
થશે ત્યારે તેને, અખુટ સુખનું દર્શન ખડું;
સીઓ છે સંસારે નર-સ્વરૂપ જુઠું વિલસતું. ૯

ભાષણકરે કુબેરજી શંકલ.

॥ મારા ગુરુદેવ ॥

(અનુસંધાન પૂર્વકથા.)

આ ભાવના બાલકની રંગેરંગમાં પસરી રહી અને તેનું સમય જીવન તન્મય બની ગયું. દિવસે દિવસે તેણે રડવા માંડ્યું અને કહેવા લાગ્યો:—“ હે માણ ! તું છે; એ શું સાચી વાત છે, અથવા એ સર્વ માત્ર કાવ્યકલ્પનાજ હશે. શું સુખલતા માણ ! એ કવિઓ અને અન્યને માર્ગે દોરાયલા લોકની માત્ર કલ્પનાજ હશે. અથવા શું આવી એકાદ સસ વાત હશે ? ” આપણે જોયું કે પુસ્તકોનો, શબ્દના આપણા અર્થ પ્રમાણે કેલવણીનો આમને બીલકુલ લાભ મળ્યો નહોતો, અને તે પ્રમાણમાં આમનું મન અસંત રવાનાયિક હતું, મળું જ બલવાન હતું, અન્યના વિચારોથી સ્પર્શ થવા વિનાના આમનો વિચારો મધાન શુદ્ધ હતા. એમના મનમાં ઉપર તરતો આ વિચાર દિને દિને પ્રાગલ્ભ્યમાં એકલો બધો વધી પડ્યો કે તેઓ અન્ય કંઈનો વિચારપણ કરી શકતા નહિ. તેઓ યોગ્ય રીતે ધૂમવિધિ ચલાવી શકતા નહોતા, અનેક આચારોને ઝાણી ઝીણી વિગતો પૂર્વેક પાળી શકતા નહોતા. વારંવાર તેઓ મૂર્તિને નૈવેદ્ય ધરાવવાનું બૂધી જતા, કાષ્ઠ કાષ્ઠ વાર તેઓ આરતિ ઉતારવાનું બૂધી જતા, ઘણીવાર તેઓ આખો દિવસ આરતિ ઉતાર્યો કરતા અને અન્ય સર્વ બાજનો બૂધી જતા. આખરે મંદિરની મેવાનું કાર્ય તેમને માટે અસંભવિત યજ્ઞ પડ્યું. તેમણે મેવાનો લાગ કપો, નંજીના જંગલમાં ગયા અને ભાંજાસ કપો. તેમના જીરવના આ વિલાસ વિશે તેમણે મને વારંવાર કહ્યું છે કે, મૂર્ચ ક્યારે ઉઘ્યો અથવા આપખો, પોતે કેવી રીતે જીવન ગાળતા હતા એ તેઓ બીલકુલ કહી શકે એમ નહીં. પોતાની જાત વિશેનો સમય વિચાર તેઓ યુગાવી બેઠા. ખાવાનું પૃથ્વિ વિસારે પડ્યું. આ અરસામાં તેમનું એક સંયમિત તેમની પ્રેમપૂર્વક સંભાળ રાખતું હતું; તે તેમના મુખમાં અવમાસ નહતું અને તેઓ ચંચલ ગળી જતા.

આ બાલકની અનેક દિનરાત્રીઓ આ પ્રમાણે પસાર થવા લાગી. જ્યારે એક આખો દિવસ પસાર થતો, મધ્યા સમયે મંદિરના ઘંટનાહ જંગલમાં પહોંચતા, રતુનિ જાણતા ગુરુજીના અવાજને અને ઝીંટના મિશરનિઓ લંબાવાતા જ્યારે આ સર્વથી આ બાલક અસંત શોકાતુર થતો અને રડતો રડતો બોલી કહતો:—“ હે માણ ! એ દિવસ તો નકામો ચાલ્યો ગયો પરંતુ તું આવતી નથી, દર્શન દેતી નથી. આ હુંકી જીવન એક દિવસ વધી ગયો પરંતુ હજી સસવાત. મારા મમનવામાં આવી નહિ. ” આવી તીવ્ર વેદનામાં બ્રહ્મ ઉપર આગ્રાહતા યુગમાં બ્રહ્મ ધાલોને રડતો.

માનવકુલમાં પ્રવેશ પામતી આ ઠારણ જીવંત છે, અરમળ ઉપર આ માણસે જ મને કહ્યું:—“ આપુ એમ ધાર કે, એક કોટડીમાં સૂર્ય બરેલો પેરી પડી છે, અને તેની જોડેની જ કોટડીમાં એક ચોરનો પાસો છે, નો શું તે કદાપિ ઉધી શકશે ? તે નાથી બીલકુલ નિદા વસ. યજ્ઞ યજ્ઞ નહિ. એ કોટડીમાં શી રીતે જવાય, સૂર્ય શી

રીતે ઉઠાવી લેવાય, એવા વિચારોજ હમેશાં તેના મનમાં ઘોળાયાં કરશે. ભારે શું તારૂં એમ ધારવું છે કે, આ સર્વ પ્રકારના ઇન્દ્રિયસંસ્કારો, બાહ્યઅનુભવોની પાર અમુક કંઈક યથાર્થતા છે, એક ધંશ્વર છે, એક અંશર ધંશ્વર છે, સર્વ પ્રકારના અનહદ આનંદના સાગર સમાન એક છે, આ આનંદની સરખામણીમાં ઇન્દ્રિયસુખોપભોગના આનંદો માત્ર રમતની પુતલિકાઓ સમાન છે, આવી દૃઢ શ્રદ્ધાવાળો એક મનુષ્ય આ સર્વ મેળવવાનો, અનુભવવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના સંતોષ ગ્રહી શકશે ? એક ક્ષણ માત્ર પણ તે પોતાના પ્રયત્નમાંથી વિરામશે ? કાંઈ પણ પ્રકારે નહિ જ. તે આવા પ્રકારની તૃષ્ણામાં ને તૃષ્ણામાં જ ગાંડો બની જશે.” આ બાલક આવા પ્રકારની દિવ્ય ઘેલછાનું ભોગયર્ષ પડ્યું. આ સમયે આ બાલકનો કાંઈ સુર ન હતો, તેને કાંઈ કંઈ કહેનાર પણ ન હતું; માત્ર એટલું જ કહેનારા મળી આવતા કે સર્વે તેને ગાંડો થઈ ગયેલો ધારતા હતા. વર્તમાન જમાનાની આવી સામાન્ય દશા છે. જે એકાદ મનુષ્ય દુનિયાની દૈનિક બાબતોનો ત્યાગ કરે છે તો તેને ગાંડો કહીને લોકોને આપણે બોલતાં સાંભળીએ છીએ, પરંતુ આવા પ્રકારનાં મનુષ્યો તો દુનિયાના ઉત્તમોત્તમ દર્શકો પૂરાં પાડે છે. આવા પ્રકારની ગાંડાઈમાંથી જ આપણી આ દુનિયાને ગતિમતિ કરનાર શક્તિયોનો જન્મ થયો છે; આવા પ્રકારની ઘેલછામાંથી જ હવે પછી થવાની ભાવિની શક્તિયોનો જન્મ થવાનો છે. સલ શોધનના સતત અભ્યાસમાં આ જીવાત્માનાં આ પ્રભાણે દિને, અઠવાડીયાં, માસો, પસાર થવા લાગ્યા. બાળકને આંતરસૃષ્ટિની ખુબીઓ જણાવાનો પ્રારંભ થયો, અદ્ભૂત અમરકારો જેવા લાગ્યો, પોતાની પ્રકૃતિનાં રહસ્યો તેના સમક્ષ ખુલાં થવા માંડ્યાં. જાણે કે પડદા પછી પડદા ખસી જતા હોય એમ થયું. સાક્ષાત માણ પોતે જ સુર બન્યાં અને બાલક જે જે સત્યો શોધતો હતો તેની દીક્ષા આપી. આ અરસામાં આ સ્વયં એક સ્ત્રી આવી ચઢી, જેનું સૌંદર્ય જોતાં અંખરાઈ જવાય એવું હતું. જેની વિદ્વતાની જોડી મળવી મુશ્કેલ હતી. આગળ ઉપર આ મહાત્મા આ બાઈ વિશે કહેતા કે, તે વિદ્વાન નહોતી, પરંતુ સાક્ષાત વિદ્યાવતાર હતી. માનવ સ્વરૂપમાં સાક્ષાત સરસ્વતિ જ હતી. આમાં પણ તમારી જાનર સમીપ દિંદી પ્રજ્વળતું એક ખાસ લક્ષણ તરી આવશે. ધણી દિંદુ સ્ત્રીઓ જે અજ્ઞાનતા મધ્યમાં વિચરે છે તે જોતાં, પાશ્વર્યદેશમાં જોને સ્વાતંત્ર્યની ખામીએ ગણવામાં આવે છે તેના મધ્યમાં હોવા છતાં પણ આવી ઉત્કૃષ્ટ આધ્યાત્મિકતાવાળી સ્ત્રી એક અમલા ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. તે એક સન્યાસિની હતી, કારણ કે સ્ત્રીઓ પણ દુનિયાનો ત્યાગ કરે છે, બાલમત્તા કેંડી દે છે, લગ્ન સંબંધમાં જોડાતી નથી, પરમાત્માની સેવામાં પોતાની જાતને અર્પણ કરી ને છે. આ બાઈ આવી પહોંચી, અને જંગલમાંના બાલક વિશે સાંભળવામાં આવતાં, તેને જોવા જવા તૈયાર થઈ. આ યોગીએ તેનું દુઃખ તર્તી પારખી કાઢ્યું, અને કહ્યું, “ હે પુત્ર ! આવા પ્રકારની ઘેલછાનો અનુભવ કરનાર પુરુષનાં અહો ભાગ્ય છે. આ સમય વિશ્વ ગાંડું થયું છે; કેટલાક વિત્ત માટે, કેટલાક સુખ માટે, કેટલાક આનંદ માટે, કેટલાક કીર્તિ માટે, કેટલાક આવી અન્ય હજારોવાનાં માટે ઘેલાતી પેઠે મટકયાં કરે છે. પરમાત્મા પાછળ ગાંડો થઈ જનાર પુરુષનું મહા ભાગ્ય છે. આવા પુરુષો માત્ર મર્યા ગાંડયા જ હોય છે. ” આ યોગિની બાલક પાસે ધણાં વર્ષ રહી, દિંદનાં ધાર્મિક સ્વરૂપોનો ઉપદેશ કર્યો, યોગિનીએ

વિવિધ પ્રક્રિયાઓની તેને દીક્ષા આપી અને આવા આધ્યાત્મિકતાના અવકારે પ્રવાહને નિય-
મીને એકતાત્વમાં આણ્યો.

આગળ ઉપર આ જગતમાં એક ભિક્ષુક સંન્યાસિનું આવડું થયું; તે એક વિદ્વાન્
પુરુષ હતા. તત્ત્વવેત્તી હતી. તે એક વિલક્ષણ પ્રકારની પુરુષ હતા, એક ભારનાવાદી
હતી. આ દુનિયા ખરેખરી હયાતીમાં છે. એમ તેમનું માનવું નહોતું; આ વાતને સિદ્ધ
કરવા માટે તેઓ કદાપિ છાપરા નીચે જતા નહોતા. તાદતકા તે તોફાનમાં સમાન રીતે
તેઓ હંમેશા બંદારજ રહેતા. આ યોગિએ બાલકને વેદોના તત્ત્વશાસ્ત્રનો હમદિશ સ્પર્શવો
માડ્યો, પરંતુ તેમને નવાઈ પમાડે એવો રીતે તેને જ માલુમ પડ્યું કે, કેટલીક બાબ-
તોમાં ઠી સિદ્ધિ યુરુના કરતાં ધણેજ વધારે જ્ઞાનવાળો હતો. આ મહાત્મા બાળક પાસે
ધણી માસ રહ્યા, પછીથી આ બાળકને સંન્યાસ દીક્ષા આપી પોતાને માર્ગે ચાલતા થયા.

આ બાલકનાં સંબંધિઓને લાગ્યું કે, જો તેને લગ્ન સંબંધમાં જોડવામાં આવે
તો તેની ઘેલછા ઝોછી થાય. ધણોત્તર દિંદમાં યુવાન બાળકને તેમનાં માતૃપિતા તથા
સંબંધિઓ તેમની મરજી મુજબ ધીનાજ પરણાવી દેશે. આ બાલકને પણ ૧૮ વર્ષની
હમરે એક પાંચ વર્ષની બાળા સાથે પરણાવ્યો હતો. અલગત આવા એક લગ્નને માત્ર
વિવાહરૂપે ગણી ચકાવ. યથાર્થ લગ્ન તો પત્ની હમરે આવતા, ફરી મુજબ પતિ બંધારે તેને
નિકા મૂઠમાં તેડી લાવે છે ત્યારે ચાલ છે. પરંતુ આ બાલકના સંબંધમાં તો, પોતાને
પત્ની છે, એ વાતજ રમરમ બહાર ચાલી ગઈ હતી. ખૂણાખેલરના ગામડામાં આ
બાલકના સાંભળવામાં આવ્યું હતું કે તેનો પતિ એક ધાર્મિકજનુની બની ગયો છે તથા ધણી
શેઠો તો તેને માંડોજ ધારે છે, આ બાળકનો પોતાની જાતે નિર્ણય કરવાનો નિશ્ચય કરી
ને તે પોતાના ગામથી નિકળી જ રયાનમાં પતિ હતો ત્યાં આવી પહોંચી. આખરે તે
પોતાના પતિ સમિપ હાજર ચતાં તેણે પોતાના જીવનમાં તેના હકનો સ્વીકાર કર્યો; જો
કે દિંદમાં ગમે તે સ્ત્રી અથવા પુરુષ ધાર્મિક જીવનનો અંગિકાર કરતાં, અન્ય સર્વ પ્રકાર-
નાં કર્તવ્યોમાંથી છુટાં થાય છે. આ યુવાન પુરુષ પોતાની પત્નીના પાદમાં પડ્યો અને
બોલ્યો. “હું તો દરેક જીને માજ રૂપે જોવાનું સિધ્ધ્યો છું, પરંતુ તારી સેવામાં હાજર છું.”

આ બાલક પવિત્ર હૃદયગ્રાહ વાળો હતો, પોતાની પતિની જીવનસા સમજી ચકતો
હતી તથા તે પ્રતિ સદ્ભાવ દર્શાવતી હતી. તેણે પત્ને જાણી દીધું કે તેને દુનિયાદા-
રીમાં ધસડી પાડવાની તેની બીલકુલ મરજી નથી, પરંતુ તેના નજીકમાં વસવું, તેની સેવા
કરવી તથા તેના વિશે વધારે વધારે જાણવું, એજ માત્ર તેની ઇચ્છા હતી. હમેશાં તેને
એક દિવ્ય પુરુષ સમાન ગણીને પૂજતી તેની તે પરમ બક્ત સિધ્ધ બની રહી. આ પ્રમા-
ણે પોતાની પત્નીની અમુકાં મળવાથી આ પ્રકારનું અંતિમ બંધન દર થયું. તથા પોતાનું
પસંદ કરેલું જીવન ગાળવામાં તે સ્વતંત્ર બની.

આ પછી આ મુખ્યના હૃદયમાં વિવિધ ધર્મોનું સત્ય જાણવાની જીજ્ઞાસાનો હૃદય
થયો. અત્યાર સુધી તેઓ પોતાના વિના અન્ય ધર્મ વિશે કંઈ પણ જાણતા નહોતા.

અન્ય ધર્મો શાના જેવા હશે, એ સમજવાની તેમને જગ્યાસા યદ્ય. તેથી તેમણે અન્ય ધર્મના આચાર્યોને શોધવા માંડ્યા. આચાર્યો, ઉપદેશકો, એ શબ્દથી અમે હિંદમાં શુ સૂચવવા માગીએ છીએ, એ તમારે હમેશાં લક્ષમાં રાખવાનું છે—અમે શાજ ધર્મોના કુદ્ધિ વિદ્યાસોમાં મહાક્ષતા એક પુરુષને સૂચવવા માગતા નથી, પરંતુ સત્યનો અપરોક્ષ સ્વાતુભવ. મેળવનાર પુરુષને સૂચવવા માગીએ છીએ; શતકોનાં શતકો પછી અનુભવ મેળવનાર પુરુષનો અ.માં સમાવેશ યદ્ય શક્યો નથી. તેમને એક મદમદ ધર્મના મહાત્મા મળ્યા અને તેમની સાથે નિવાસ કરવા ને ગયા, તેણે દર્શાવેલો આચાર વિધિયો પાળી અને નવાઈ બારેકો રીતે તેમને માણુમ પડ્યું કે, ભક્તિમાર્ગના આચારો શ્રદ્ધાપૂર્વક પગાતાં પોતે જે હેતુ પ્રથમ પ્રાપ્ત કર્યો હોય તેનો તેજ પુનઃપ્રાપ્ત થયો. જીમસકાષ્ટરૂના સત્ય ધર્મને અનુસરનાર્માં પણ તેમને સરખોજ અનુભવ મળ્યો.

આપણા દેશમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા અનેક મત પંથ સંપ્રદાયોમાંના જે પ્રાપ્ત યદ્ય શકે તેમાં તેઓ દાખલ થયા, તથા તેઓ જેજે વાન હાથમાં લેતા તેને પોતાના હૃદય નો સમગ્ર સંપૂર્ણતા પૂર્વક પાર પાડતા તેમને જેમ કહેવામાં આવતું તદ્દનુસાર તેઓ બરો બર વર્તેલા તથા દરેક દ્રષ્ટાંતમાં એક સરખુજ પરિણામ પામતા. આ પ્રમાણે સાક્ષાત અતુ ભવથી તેમના સમજવામાં આવ્યું કે, દરેક ધર્મ તેની તેજ બાબતનો કપડેસા કરે છે: વિરોધનો વિચાલતાથી વિધિમાં સમાવેશ થાય છે, અને તે પણ બાંધામાં, વાણીમાં રિશે પ આગળ તરી આવે છે. કેન્દ્રમાં તો સર્વ મતપંથસંપાદાયસમાજો, સર્વધર્મોનો એકજ હૃદય હોય છે.

પછીથી વળી આમનામાં એવી માન્યતાનો ઉદય થયો કે, સંપૂર્ણ થવા માટે જ્ઞતિ ભેદનો મર્ધ પણ દૂર થવો જોઈએ, જીવાત્માને કોઈ પ્રકારની જ્ઞતિ નથી, સ્ત્રી અથવા પુરુષ જ્ઞતિ ઉભયમનિ એકે તે નથી. માત્ર સરીરમાંજ જ્ઞતિનું અસ્તિત્વ છે, આત્માનુભવ પામવાની ઇચ્છાવાળો પુરુષ સાથે સાથેજ જ્ઞતિભેદનો ભાવના રાખી શકતો નથી. પુરુષ જ્ઞતિના દેહમાં જન્મે ગવાને લીધે, આમને દરેક બાજતમાં સ્ત્રી જ્ઞતિની ભાવના ભાવવાની જગ્યાસા યદ્ય આવી. તેમણે પોતે એક સ્ત્રી છે, એમ ધારવા માંડ્યું; તેમણે સ્ત્રી સમાન વસ્ત્રો ધારણ કરવા માંડ્યાં, એક સ્ત્રીની પેઠે બોલવા માંડ્યું, પુરુષ ધર્મનો ત્યાગ કર્યો, પોતાના કુટુંબની સ્ત્રીઓ જોડે રહેવા માંડ્યું, આવા અભ્યાસમાં અનેક વર્ષોથી ત્યાં તેમનું મન બદલાઈ ગયું અને જ્ઞતિની ભાવનાને તદ્દન વીસરી ગયા ત્યાં સુધી આ પ્રમાણે વર્ત્યા; આ અંબધિનો તેમનો સમગ્ર વિચાર બદલાયો અને જીવનનું સમગ્ર દક્ષિર્નિદુ પણ બદલાઈ ગયું.

પશ્ચિમમાં આપણે સ્ત્રીઓને પૂજવા વિશે સાંભળીએ છીએ, પરંતુ આમ વર્તવામાં આવે છે તે બધું કરીને તેના પોષન તથા સૌંદર્ય માટે હોય છે. આ મનુષ્યને મન સ્ત્રી ને પૂજવાનો અર્થ એટલોજ હતો કે તેને મન તો દરેક સ્ત્રીનું મુખાર્વિંદ સાંતિદાતા માજ સમાન હતું, આ વિના તેમનામાં આ વિશે અન્ય ભાવના નહોતી. સમાજ સ્વીકાર પણ ના કરે એવી સ્ત્રીઓ સમીપ ઉભો રહેતો તથા અશ્રુપૂરથી ન્દવાઈ ગયલો તેમના પાદમાં પડતો

આ પ્રમાણે બોલતો, આ પુરુષને મેં મારી જતે જોયો છે:—“ હે માણ ! માર્ગમાં તારૂં એક સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે, તારા અન્ય સ્વરૂપમાં તું સમગ્ર વિશ્વ છે. હે માણ ! હું તમને પ્રણામ કરું છું.” સર્વે પ્રકારના વિષયગ્રંથથી દૂર પળેલા જીવનના સુખની કલ્પના કરો; આમ યતાં દરેક સ્ત્રીનું સુખાર્વિંદ બદલાઈ જાય છે અને દરેક સ્ત્રી આટલા બધા પ્રેમ અને પૂજ્યતાપૂર્વક જોનાર પુરુષના ઉપર માત્ર માનવ જાતની રક્ષક, શુભંકર, દિવ્ય માણનું સુખાર્વિંદ પ્રકાશી રહે છે. અમારે જે જોઈએ છીએ તે આટલું જ છે. શું તમારું એમ ધારવું છે કે દરેક સ્ત્રીના અંતરમાં રહેલી દિવ્યતાને કદાપિ હેતરી શકારો ? એમ કદાપિ થઈ શકે નથી અને યવાતુએ નથી. બાનવિના પણ તે સ્વતઃ સિદ્ધ થઈ જાય છે. ચુક વિના તે દગલમાળને શોધી કાઢે છે, દોંગને ખુદસો પાડે છે, સત્યની હુબાને, અધ્યાત્મવિદ્યાના પ્રકાશને, શુદ્ધિની પવિત્રતાને તે જરા પણ જૂલ વિના અનુભવે છે. જે ખરેખરી આધ્યાત્મિકતાનો અનુભવ કરેલા હોય તો આવા પ્રકારની શુદ્ધિની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

આવા પ્રકારની આડગ, નિષ્કલંક પરિવ્રતાનો આ પુરુષના જીવનમાં હૃદય થયો. આ પછી આપણા દારોજનાં જીવનોમાં કરવી પડતી માયાદિશ તેમને માટે વિદૂર પંખી હતી. પોતાનું પોણાભાગનું જીવન ગાળીને મદદ મહેનતે મેળવેલાં આધ્યાત્મિક વિદ્યાનાં રત્નો હવે માનવજાતને આપવા યોગ્ય બન્યાં હતાં અને આ પછીજ તેમને ધર્મપ્રચારનો પ્રારંભ થયો. તેમના ઉપદેશ અને બોધવચનો અસાધારણ હતાં, તેઓ કદાપિ ઉપદેશકની શૃંગી, પદવી ધારણ કરતા નહિ અમારા દેશમાં એક ગુરૂને અત્યંત શ્રેષ્ઠ પૂજ્ય પુરુષ રૂપે ગણવામાં આવે છે, સાક્ષાત્ ઈશ્વર તરીકે માનવામાં આવે છે અમારા માત્ર પિતા માટે અમને આટલું બધું માન હોતું નથી. માતાપિતાનો આપણને આપણા દેહ પૂરા પાડે છે પરંતુ ગુરૂનો મોક્ષનો માર્ગ દર્શાવે છે. અમે તેમનાં બાલકો છો, ગુરૂના આધ્યાત્મિક વંશમાં જન્મ્યા છીએ. એક અસાધારણ ગુરૂનું સર્વ હિંદુઓ વંદન કરવા આવે છે, તેની આસપાસ લીલાઈ વળે છે. આ પુરુષનામાં આવા પ્રકારનો એક ગુરૂ મળી આવતો હતો, પરંતુ પોતે પૂજ્યતા યોગ્ય છે કે નહિ તેનું ગુરૂને બીલકુલ જ્ઞાન નહતું, પોતે એક મદાન ઉપદેશક, ગુરૂ છે, એવો જરા વિચાર પણ નહોતો, પોતે નહિ પરંતુ માણજ સર્વ કરે છે, એમ તેમનું માનવું હતું. તેઓ હમેશાં કહેતા:—“ જો મારાથી કંઈ સાઈ બોલાવું હોય તો તે બોલનાર માણજ છે; જાકી મારે તે સાધે શી હોવા દેવા છે? પોતાના કાર્ય વિશેનો તેમનો આ એક વિચાર હતો તથા પોતાના મરજીદિનપર્યંત તેમણે તેનો કદાપિ ત્યાગ કર્યો નહોતો. એમનો એવો સિદ્ધાન્ત હતો કે પ્રથમ ચારિત્રનું યથાર્થ જનન રણ કરો, પ્રથમ આધ્યાત્મિકતા મેળવો અને પરિણામો (ફલો) સ્વતઃ આવી રહેશે. તેમનું માનીતું હજાંત આદેહનું:—“ જ્યારે કમલ ખીલે છે ત્યારે મધ શોષતી મક્ષિકાઓ સ્વતઃજ આવે છે, તેમ તમારા ચારિત્ર કમલને સંપૂર્ણ ખીલવાનો અને પરિણામો સ્વતઃ આવશે,” આમાંથી મહાન ઉપદેશ શિખવાનો છે. મારા ગુરૂ જે આ ઉપદેશ મને હજારોવાર શિખવ્યો પરંતુ હું તેને વારંવાર જુલો જઈશું. મહાન યોગી વિચારની શક્તિને સમજી શકે છે. જે એકાદ મનુષ્ય એક ગુરૂમાં જાય, પોતાની જાતે તેમાં પૂરાઈ રહે, અને એકાદ

મહાન વિચારની ભાવના કરતો કરતો મરી જાય તો તે વિચાર ગુહાની વજ્ર સમાન ભીતો ને ભેદીને બહાર નિકળશે, અવકાશમાં તેની ધ્રુવરીજો પથરાઈ જશે તથા આખરે સમગ્ર માનવજાતમાં પસરી રહેશે. વિચારની શક્તિ આવી છે; તેટલા માટે તમારા વિચારો અન્યને આપવાની જરા પણ દોડાદોડી કરશે નહિ. પ્રથમ તો કંઈક આપવા જેવું મેળવેા જોને કંઈક આપવા જેવું હોય છે તેજ માત્ર ઉપદેશ આપે છે. કારણ કે વાતચીત કરવામાં ઉપદેશનો સમાવેશ થતો નથી, પરંતુ તેનો પ્રદાન આપવા સમાન છે. મારા તમને એક પુષ્પ આપવાનાં જેટલીજ યથાર્થતાથી આધ્યાત્મિકતાનું પ્રદાન યજ્ઞશકે છે. અત્યંત અસરકારક અર્થમાં પણ આ જાખત સત્ય છે. હિંદમાં આ વિચાર અત્યંત પ્રાચીન છે તથા પશ્ચિમ માં ઇશ્વરીદૂત સંબંધી પરંપરાના વાદની માન્યતાને તે મળતો આવે છે. તેટલા માટે સર્વથો પ્રથમ ચારિત્રતુ બંધાણ ગરેબર રીતે બાંધેા—તમારાથી બની શકે એવું આજ અતિ બેઠ કર્તવ્ય છે. તમે તમારી જાત માટે સત્ત્વને જાગ્રા, અનુભવેા, અતે તમને ઉપદેશ આપવા યેગ્ય અનેક પુરુષો પછીથી મળી રહેશે, એ બધાએ આવશે. મારા ગુરદેવનું વલન આવા પ્રકારનું હતું—નેઓ કાઢતા માટે ટીકા કરતા નહિ.

આ પુરુષ પાસે હું અનેક વર્ષ રહ્યો, પરંતુ કોઈ પણ મતપથસંપ્રદાયસમાજ માટે નિન્દાનો એક સખઃ પણ મારા સાંભળણમાં આવ્યો નથી. એ સર્વ માટે તેમનો સમાન સદ્ગુણનું દૂતો; તેગના મધ્યમાં વર્તતા એકતાસને, એકપને તેમણે શોધી કાઢ્યું હતું. અમુક મનુષ્ય, શુદ્ધિના વલનવાળો હોય અથવા જાતિ માટેના વલનવાળો હોય અથવા રહસ્યની છંદાસા વાળો હોય અથવા પ્રશ્નિતના વલનવાળો હોય, અને આવાં એક અથવા અન્ય વલનેને દર્શાવતા માટે વિવિધ ધર્મો છે. તથાપિ આ ચારે પ્રકાર એક મનુષ્યતામાં મિશ્રિત થતા સંભવીત છે અને ભારિની માનવજાત જે કરવાની છે તે આ છે. તેઓ કાઢતો વિરરકાર કરતા નહિ પરંતુ સર્વમાંથી શુભને શોધતા.

આ અદ્ભુત પુરુષને જોવાને, જ્ઞાનથી ઉભરાઈ જતો તથા બલવાન શબ્દેશબ્દવાળો સાદી ગામડી ભાષામાં તેને બોલતો સાંભળવાને દબરો લોકો આવતા કારણ કે શું બોલ વાસો આવે છે તેનો કંઈ દિમાગ નથી, તે કંઈ ભાષામાં બોલવામાં આવે છે તેનો તેથી થોડો પણ હિસાબ નથી, પરંતુ તે જેને કહે છે તેમાં વસતિ બોલનારની વ્યક્તિજ વજન ધર ગણાય છે. આપણા દરેકને આ વાતનો કોઈ કોઈવાર અનુભવ થાય છે. આપણુ ઉત્તમોત્તમ છટાદાર વ્યર્થ્યાનો સાંભળેએ છીએ, અદ્ભુત રીતે વિચારી કાઢેલાં ભાષણો શ્રુતિએ જોએ પરંતુ મૂર્ધે જમએ છીએ અને સર્વે જુલો જમએ છીએ. કોઈ કોઈવાર સાદામાં સાદી ભાષામાં યોગ્ય શબ્દો સાંભળવામાં આવે છે અને તે સમગ્ર જીવંતીમાં આપણી શ્રુતિમાં તરવરી રહે છે, આપણી જાતના અગજૂત વિભાગ રૂપે યજ્ઞ પડે છે તથા ચિરરપાયી પરિણામે ઉપજાવે છે. પોતાની શક્તિને શબ્દોમાં અવતારનાર પુરુષના વાક્યો અસંરહારક નિવંડે છે, પરંતુ તેનું વ્યક્તિત્વ અત્યંત સમર્થ હોવું જોઈએ, સમગ્ર ઉપદેશ દેવા લેવા સમાન છે, ગુરુ દેહે, સિખ્ય લેહે, પરંતુ ગુરુતામાં કંઈક આપવાનું હોવું જોઈએ અને શિષ્યે મદબુ કરવા માટે વૈપાર યજ્ઞ જોઈએ.

આ પુરૂષ હિંદની રાજધાની કલકત્તા પાસે રહેવા ગયા; અમારા દેશનું આ અગત્યનું યુનિવર્સિટી વાળું શહેર છે; આ વિશ્વવિદ્યાલયમાંથી દર વર્ષે હજારો નારિતકો, બડ-વાઢીઓ બહાર આવતા હતા; તથાપિ વિવિધ વિશ્વવિદ્યાલયોના મહાન પુરૂષો વારંવાર આવતા હતા અને તેમની પાસે અવધુ કરતા હતા આ પુરૂષ વિશે મારા સાંભળવામાં આવ્યું અને તેમના પાસે અવધુ કરવા માટે ગયો. તેઓ એક સામાન્ય મનુષ્યના જેવા દેખાતા હતા, તેમની આસપાસ કંઈપણ આકર્ષક ન હતું. તેઓ ઘણી સાદામાં સાદી ભાષા વાપરતા હતા અને મને તો લાગ્યું કે, “શું આ મનુષ્ય એક મહાન ઉપદેશક હશે ?” હું ખસતો ખસતો તેમની નજીક ગયો અને હું ઘણાં વર્ષથી અન્યને જે પ્રશ્ન પુછ પુછ કરતો હતો તે તેમને પુછ્યો “મહારાજ આપની ઇશ્વરમાં શ્રદ્ધા છે ?” તેમણે ઉત્તર આપ્યો, “હા.” “મહારાજ આપ તે સાબિત કરી શકશો ?” “હા.” “કેવી રીતે ?” “કારણ કે હું તમને જેવી રીતે અદિયાં બેઠેલા જોઈ છું તેવી જ રીતે હું તેને જોઈ છું, માત્ર આ કરતાં એક પ્રકારના વિશેષ બલવાન બાવથી જોઈ છું.” આથી મને એક દમ અસર થઈ. પોતે ઇશ્વરને જોયો છે, ધર્મ એક યથાર્થ વાત છે, તેનો અનુભવ કરવાનો છે. આપણે દુનિયાનો અનુભવ કરીએ છીએ તેના કરતાં તેનો અત્યંત બલવાન રીતે અનુભવ કરવાનો છે, આતું હિંમત પૂર્વક કહેનાર પુરૂષ મને પ્રથમ વાર જ મળ્યો. મેં દિને દિને આ પુરૂષ પાસે આવવા માંડ્યું અને મારાથી યથાર્થ રીતે સમજાવું કે ધર્મ એ એક આપી શકાય એવી બાબત છે. એકજ રપથ, એક કૃપાકટાક્ષ, એક સમગ્ર જીવનને બદલી શકે છે. બુદ્ધ, ક્રાઈસ્ટ અને મહમદ વિશે મારા વાચવામાં આવ્યું હતું, પ્રાચીનકાલના આ વિવિધ મહાંતો વિશે વિચાર્યું હતું; તેઓ કેવી રીતે જીવા રહીને કહેતા, “તું સંપૂર્ણ થા” અને મનુષ્ય સંપૂર્ણ થતો, એ જાણતું મનન કર્યું છે. હવે મને આ બાબત સત્ય હોય એમ માલૂમ પડ્યું; આ પુરૂષને મારી જાતે જોતામાંજ મારી સર્વ પ્રકારની નાસ્તિકતા દૂર ખસી ગઈ. આમ યઈ શકે એમ છે; મારા ગૃહદેવ વારંવાર કહેતા દુનિયાના અન્ય કોઈપણ પદાર્થ કરતાં વિશેષ સ્પષ્ટતાથી, વિશેષ યથાર્થતાથી ધર્મ એ દર્દી લેઈ શકાય એવી બાબત છે.” માટે સર્વથી પ્રથમ તમારી જાતે આધ્યાત્મિક બનો; અન્યને આપવા જેવું કંઈક મેળવો પછીથી દુનિયાના સમક્ષ ખડા રહીને તે આપો. ધર્મ એ વાતચીત રૂપ નથી, સિદ્ધાંતો તેમજ વાદવિવાદો રૂપ નથી, તેમજ પંચ સંપ્રદાય સંબંધિ ઝગઝગ રૂપ નથી. મતપંચ સંપ્રદયો અને સમાજોમાં ધર્મ રહી શકેતો નથી. તે તો જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેના સંબંધ સમાન છે; તેનું એક મંડલ, પંચ, સંપ્રદાય અથવા સમાજ શી રીતે બતાવી શકાય ? આમ ચતાં તે એક પ્રકારના ધંધામાં અધોપતન પામે છે અને જ્યાં જ્યાં ધર્મમાં આવા ધંધાનાં અથવા વ્યાપારિક તત્ત્વો દાખલ થાય છે ત્યાં આધ્યાત્મિકતા વિનાશ થઈ જાય છે. મંદિરો જાધાવવામાં, દેવસો ચણાવવામાં અથવા સર્વ જન સામાન્ય પૂજાવિધિમાં ભાગ લેવામાં ધર્મનો સમાવેશ થતો નથી. પુસ્તકોમાં તેમજ ચપ્પોમાં, બાપણોમાં તેમજ સમાજ મંડલ બંધારણોમાં ધર્મ શોધ્યો જડતો નથી. ધર્મનો તો સાક્ષાદનુભવમાં સમાવેશ થાય છે. એક સત્યવાતરૂપે આપણે એટલું જાણીએ છીએ કે, સત્યનો આપણો જ્ઞાત અનુભવ થતો નથી ત્યાં સુધી કશાથી પણ સતોષ મળતો નથી. આપણે ગમે તેટલા વાદવિવાદો, તકરારો કરીએ, આપણે ગમે તેટલું

સાંભળાએ, પરંતુ આપણને એક બાબતથીજ સંતોષ વળે છે, તે આપણા પોતાના સાક્ષાત અનુભવ રૂપ છે અને જો ફક્ત આપણે પ્રયત્ન પરાયણ થઈએ તો આવા પ્રકારનો અનુભવ આપણુ સર્વથી યદી શકે એમ છે. ધર્મનો અનુભવ મેળવવાના આવા પ્રકારના અભ્યાસની પ્રથમ બાબતના વિરાગની, ત્યાગની છે, આપણાથી બંની શકે તેટલું આપણે આપી દેવું જોઈએ, ત્યાગવું જોઈએ. પ્રકાશ અને અંધકાર, દુનિયાનો સુખોપભોગ અને ધનદર સંબંધિ આનંદાનુભવ, સાથે સાથે સંભવિ શક્તા નથી. “તમારાથી પરમેશ્વર અને લક્ષ્મી ઉભયની સેવા યદી શકે એમ નથી”.

મારા ગુરૂદેવ પાસેથી મળેલો અને કલ્પ્ય અલંત ઉપયોગનો અન્ય વિચાર, દુનિયાના વિવિધ ધર્મો વિરોધિ નથી તેમજ વિદેષી નથી, એવા નવાઈ ભરેલા સત્ય સંબંધિ છે; એક સનાતન ધર્મનાં તે સર્વે વિવિધ રૂપાંતરો છે. અનંત કાલ યયાં એક સનાતન ધર્મ અસ્તિત્વ બોધવે છે તથા હમેશાં અસ્તિત્વ ધરાવશે, અને આ ધર્મ વિવિધ દેશોમાં અનેકવિધ પ્રકારે સ્વતઃ પ્રદર્શિત થાય છે. તેટલા માટે આપણે સર્વે ધર્મોને માન આપવાની જરૂર છે તથા આપણાથી બંની શકે તેટલો એ સર્વનો સ્વીકાર કરવા પ્રયત્ન પરાયણ થવાની જરૂર છે. જ્ઞાતિ અને હવામાનાદિ દેશસ્થિતિ અનુસાર ધર્મો સ્વતઃ પ્રદર્શિત થતા જાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ વ્યક્તિ વિષયક શક્તિ અનુસાર પણ આમ બને છે. એક મનુષ્યનામાં તીવ્ર પ્રવૃત્તિ રૂપે, કાર્ય રૂપે, ધર્મ સ્વતઃ પ્રદર્શિત થાય છે. અન્યનામાં તે તંત્ર બાકિ રૂપે સ્વતઃ પ્રદર્શિત થાય છે એથી વળી ખીજમાં રહસ્યવાદરૂપે પ્રતિત થાય છે કે વળી ત્રીજામાં તત્વસાચ રૂપે પ્રદર્શિત થાય છે, અને આમ અનેક પ્રકારે જાતેજ જણાઈ આવે છે. “નમારા આચારો ખૂલ બરેલા છે.” એવું જે આપણે અન્યને કહીએ છીએ તે ખીલકલ જરૂરબાજી છે. સત્ય એક હોય તથાપિ સાથે સાથે જ અનેક પણ હોય, વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓથી આપણને તેના તેજ સત્તાનાં વિવિધ પ્રકારનો દર્શન થયાં સંભવે, આવા પ્રકારનું સર્વના મધ્યબિંદુ રૂપ રહસ્ય શિખરું એજ જે યથાર્થ રીતે કરવાનું છે તે છે. આમ થવા પછી કાંઈને માટે પણ દેવ હોવાને બદલે સર્વે માટે આપણામાં અનહદ સદ્બાવ વ્યાપી રહેશે. જ્યાં સુધી આ દુનિયામાં અનેકવિધ પ્રકૃતિઓનાં સ્ત્રી પુરૂષો જન્મે છે ત્યાં સુધી તે સર્વેને તેનાં તેજ ધાર્મિક સત્યોને અનેક પ્રકારે સમજવાની આવશ્યકતાજ છે, એવું જણ્યા પછી આપણા સમજવામાં આવશે કે અન્યોન્ય ક્ષમાશક્તિ રાખવાની અત્યંત જરૂર છે. જેમ પ્રકૃતિ, અનેકતામાં એકતા સમાન છે, દશ્યભુવનમાં અનેક પ્રકારની વિવિધતા સમાન છે, પરંતુ આ સર્વ પ્રકારની અનેકતાઓ પાછળ, અનંત, ફરકાર વિનાની સંપૂર્ણ છે, આવીજ રીતે દરેક મનુષ્યના સંબંધમાં વિચારવાનું છે; બ્રહ્માંડના એક અતિ અદ્ય નમુના સમાન પિંડ છે; આવા સર્વ પ્રકારના વિરોધો હોવા છતાં એ સર્વના આંતર બાહ્યમાં અનાદિ એકતા વ્યાપી રહી છે. આપણે તેને અનુભવવાની છે. અન્ય સર્વ વિચારો કરતાં આ વિચારને જ હું વર્તમાન કાલમાં અત્યંત આવશ્યક ગણું છું. ધાર્મિક પંથસંપ્રદાયોના ઝંખણવાળા દેશમાંથી માફ આવવું થાય છે—સદ્બાજ્યે અથવા કમબાજ્યે જેને જેને અમુક પ્રકારની ધાર્મિક બાબત હોય છે તે દરેકને એ દેશમાં બાપિ રક્ષક મોકલવાની જરૂર જણાય છે—તેથી મારા બાધકાલથી જ દુનિયાના વિવિધ પંથોથી ભોમિયો બન્યો છું. મુરમોન ભોકો પણ

હિનાઓ સુધી આમ આલતું; આવા દારણ બોજને લીધે શરીર લચડ્યું. તેમની પાસે આવનારા હજારો પુરુષોમાંના નમ્રમાં નમ્ર પુરુષને પણ તેઓ માન આપતા નહતે માટેના તીવ્ર પ્રેમને લીધે મદદ આપવાનું ના પાડી શકતા નહિ. ક્રમે ક્રમે તેમના કંઠમાં અસુક પ્રકારની અવ્યવસ્થા થઇ આવી અને તો પણ તેમને આંવા પ્રકારની મહેનત લેવામાંથી અટકાવી શકતા નહિ. લોકો તેમને મલવા માગે છે એવું જાણવામાં આવતાં તૂર્તજ તેઓ તેમને પોતાની પાસે બોલાવવાનો આગ્રહ કરતા અને તેમના સર્વ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરતા. એમને માટે કોઈ પ્રકારની વિશ્રાંતિ ન હતી. એક સમયે એક મનુષ્યે તેમને પૂછ્યું:—“મહારાજ! આપતો એક મહાન યોગી છે, તો તમારા મનને યોડુંક શરીર પાછળ લગાડીને શા માટે રોગનું નિવારણ કરતા નથી?” પ્રથમ તો એમણે કોઈ પ્રકારનો ઉત્તર આપ્યો નહિ, પરંતુ એનો એ પ્રશ્ન વારંવાર પૂછતાં તેમણે નરમાસથી કહ્યું, “હે ભાઈ! હું તો તમને એક મહાત્મારૂપે ધારતો હતો, પરંતુ તમે તો દુનિયાનાં અન્ય મનુષ્યોની પેઠે જ વાતચીત કરો છો. આ મનતો પરમાત્માને આર્પણ ચૂક્યું છે, શું તમારા કહેવાનો ભાવાર્થ એવો છે કે, મારે તેને પાછું ખેંચી લાવીને જીવાત્માના માત્ર એક પિન્જરા રૂપ દેહ પાછળ લગાડવું?”

આ પ્રમાણે તેમણે લોકોને ઉપદેશ આપવાનો ક્રમ ચલાવ્યો; તેમના દેહનું પતન થવાનું છે, એવા સમાચાર ચારે તરફ ફેલાતાં પહેલાંના કરતાં પણ લોકોનાં વધારે ને વધારે ટાળાં ઉભરાવા લાગ્યાં. હિંદમાં આવા લોકો ધાર્મિક સંતપુરુષોની પાસે કેવી રીતે આવે છે, તેમની આસપાસ ચીંટાઇ વળે છે તથા તેમની કપાતીમાં જ તેમને દેવો સમાન બનાવી દે છે, આ બાબતની તમે માગ્યે જ કલ્પના કરી શકશો. આવા પુરુષોનાં વચ્ચેની કારને સ્પર્શ પામવા હજારો લોકો તાકી રહ્યા હોય છે. અન્ય પુરુષમાં રહેલી આધ્યાત્મિકતાની આ પ્રકારે કૌમત કરવા વડે જ આધ્યાત્મિકતાનો ઉદય થાય છે. કોઈ પણ મનુષ્યને જેની જેની જરૂર જણાય છે તથા કદર જણાય છે તે તેને મળી રહેશે; પ્રજાઓનો સંબંધમાં પણ આમ જ છે. જો તમે હિંદમાં જાઓ અને એક રાજકીય બાપણ આપો તે ગમે તેટલું શ્રેષ્ઠ હોય તો પણ તમને લક્ષપૂર્વક સાંભળનાર લોકો ભાગ્યે જ મળશે; પરંતુ જ્યાં જાવો ત્યાં તમે જાણને ધર્મને ઉપદેશ કરો, માત્ર બોલો જ નહિ પરંતુ તદનુસાર જીવન ગાળો. તો હજારો લોકો ક્રમ તમારાં દર્શન માટે જ, તમારા પાદસ્પર્શ પામવા માટે તમારી આસપાસ ફરી વળશે. જ્યારે લોકોના સાંભળવામાં આવ્યું કે આ પવિત્ર પુરુષ હવે અદ્ય સમયમાં તેમને છોડીને ચાલ્યા જવાના છે ત્યારે તેમણે પણ પૂર્વે કોઈ વારના આવ્યા હોય એવી મોટી સંખ્યામાં આવવા માંડ્યું; સારા ગુરૂદેવે પણ શરીરની જરા પણ દરકાર કર્યા વિના ઉપદેશવાનું જાતી રાખ્યું. અમારાથી આ અટકાવી શકાય એમ નહોતું. ઘણા લોકો ધણે દૂર દૂરથી આવતા હતા, અને આ મહાત્માને તેમના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કર્યા વિના સંતોષ વળતો નહિ. “મારાથી બોલી શકાય ત્યાં સુધી તો મારે ઉપદેશ આપવો નોંછએ.” તેઓ કહેતા તથા પોતાના વચનનુસાર વર્તતા. એક દિવસે તેમણે કહ્યું કે તેઓ તે દિવસે દેહનો ત્યાગ કરવાના છે; વેરોના પરમપવિત્ર મંત્રાચાર કરતાં કરતાં તેમણે સમાધિ દિશામાં શ્રવેશ કર્યો અને આ પ્રમાણે અસાર સંસારનો ત્યાગ કર્યો.

તેમના વિચારો અને તેમનો સંદેશ, આ ઉભયને ઉપદેશવાને સમર્થ એવાં ગણ્યાં માંડ્યાં મનુષ્યોનાં જાણવામાં હતો. તેમના કાર્યને ઉપાડી લેવાને તત્પર, દુનિયાનો ત્યાગ કરેલા યુવાનીઓનોની એક નાની સંખ્યા, અન્ય સાથમાં તેમણે પાછળ મૂકી હતી. આ મંડલિને દાખી દેવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ તેમના લક્ષ્યમાં એ મહાન જીવનની પ્રેરણા હોવાથી તેઓ અડગ રહ્યા. ઘણાં વર્ષો પર્વત એ પૂર્ણ જીવનનો સંસર્ગ હોવાને લીધે તેઓ પોતાની જમિકા જાળવી રાખ્યા. આ યુવાન પુરુષો સંન્યાસિતું જીવન માગતા હતા, પોતાની જન્મજૂમિના સહેરના માર્ગમાં ભિક્ષા માગતા હતા; તેમાંના કેટલાક પ્રયત્નકરજના કુટુંબમાંથી ઉતરી આવ્યા હતા. પ્રથમ તો તેમને જન્મજરં વિરોધના સામે થતું પડ્યું, પરંતુ તેઓ ખતપૂર્વક મંડ્યા રહ્યા; એ મહા પુરુષના સંદેશને સમગ્ર હિંદમાં દિને દિને પસારવાં લાગ્યા, આખરે એમના ઉપદેશની ભાવનાઓથી સમગ્ર દેશ ઉભરાઈ જવા લાગ્યો. જંગાણાના ખુણાખોચરના ગામડાના આ મહાપુરુષે, કેળવણીપિનાં, ક્રૂર પોતાના નિશ્ચયના બલવડેજ સત્યાનુભવ મેળવ્યો, અન્યને ઉપદેશ્યો; તેને જીવતો જામતો રાખવાને યુવાનીઓની માત્ર એક નાની સંખ્યા પાછળ રહી.

કરોડો સોડોવાળા સમગ્ર હિંદ દેશમાં વર્તમાનકાલે શ્રીરામકૃષ્ણપરમહંસદેવનું નામ મશહૂર છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ એ મહાપુરુષની શક્તિ હિંદની પાર પણ પ્રસરી છે; મેં દુનિયામાં ગમે ત્યાં વ્યાખ્યાન આપ્યું હોય તેમાંથી જો તમને સસતો એક ખોલ પણ મોઢુંમ પડ્યો હોય, આધ્યાત્મિકતા વિશે સમજ મળી હોય તો તે મારા ગુરુદેવનો પ્રતાપ છે; તેમાંની જૂલચૂકો માત્ર મારી પોતાની છે.

વર્તમાન કાળનાને શ્રીરામકૃષ્ણપરમહંસદેવનો આવો સંદેશ છે:—

“વાદવિવાદોની પરવા રાખશો નહિ, સિદ્ધાંતો, મતપંથસંપ્રદાયસમાજોની પણ જરા પરવા કરશો નહિ; દરેક મનુષ્યમાં સમાવેશ પામતી જીવનના સારભૂત આધ્યાત્મિકતાની સરખામણીમાં આ સર્વનો ઘણો થોડોજ હિસાબ ગણવામાં આવે છે; જેમ જેમ મનુષ્યનામાં આધ્યાત્મિકતા વધારે વધારે વૃદ્ધિ પામતી જાય છે તેમ તેમ તે શ્રેય સાધવામાં વધારે વધારે બલવાન બનતો જાય છે. આધ્યાત્મિકતા કેળવો, પ્રથમ એનો અનુભવ કરો, કોઈના ઉપર ટીકા કરશો નહિ કારણ કે સર્વ પ્રકારના વાદો અને પંથોમાં થોડા શુભનો સમાવેશ થાય છે. તમારાં જીવન ગાળવાવડે દર્શાવી આપો કે ધર્મના અર્થનો સમાવેશ શબ્દોમાં, તેમજ નામોમાં, તેમજ પંથોમાં થતો નથી પરંતુ આધ્યાત્મિકઅનુભવમાં તેના અર્થનો સમાવેશ થાય છે. જેમને લાગણીનો અનુભવ થયો છે તેવાજ પુરુષો સમજી શકે એમ છે. અધ્યાત્મવિદ્યાના અનુભવવાળા પુરુષોજ તે અન્યને અનુભવાવી શકે, માનવજાતના મહાન ઉપદેશકો; ગુરુઓ મઈ શકે. માત્ર આવા પુરુષોજ પ્રકાશક શક્તિઓ સમાન છે.”

જે દેશમાં આવા સંતપુરુષો વધારેવધારે પેદા થતા જાય છે તે દેશ વધારે વધારે ઉચ્ચ બનતો જાય છે; જે દેશમાં આવા પુરુષોનો સંપૂર્ણ અભાવ છે, તે દેશના દિનો ગણાઈ ચૂક્યા છે. તેનું કોઈથી રક્ષણ થઈ શકે એમ નથી. તેટલા માટે માનવજાત પ્રતિ મારા ગુરુદેવનો સંદેશ છે કે, “આધ્યાત્મિક બંને અને તમારી જાતે સત્યાનુભવ મેળવો.” તમારા જાતિભાઈઓ માટે તમારી પાસે કંઈકનો ત્યાગ કરાવવામાં પણ તેઓ આનંદ માનતા. તમારા જાતિભાઈઓ માટે એમ રાખવાના તડકામારવાનું બંધ કરાવીને તમારાં વચનપળાવવાં તમને કાર્યપરાયણ બનાવવામાં તેઓ આનંદ લેતા. ત્યાગ માટે, અનુભવ માટે સમય આવી લાગ્યો છે; પછીથીજ તમને દુનિયાના સર્વે ધર્મોમાં એકથ, અભેદ જડી આવશે. કોઈપણ તકરારની ખીલકુલ જરૂર નથી, એવું તમારા સમજવામાં આવશે અને પછીથીજ તમે માનવજાતને મદદ કરવાને કમર કસી શકશો. સર્વે ધર્મોના આંતરમાં સમાવેશ થતા મૂલ ઝીંક્યને, અભેદને પ્રકટ કરવાનો, સ્પષ્ટ કરી આપવાનો મારગ ગુરુદેવનો સંદેશ હતો. અન્ય ઉપદેશકોએ પોતપોતાનાં નામ ધારણ કરતાં ખાસ ધર્મોનો ઉપદેશ આપ્યો છે, પરંતુ ઓગણીસમા શતકના આ મહાન ઉપદેશકે પોતાની જાત માટે ખીલકુલ દાવો કર્યો નથી; એક સનાતનધર્મના યથાર્થ રીતે અન્ય સર્વ ધર્મો વિભાગો ઉપવિભાગો રૂપે છે, એમ તેમનો અનુભવ થવાથી તેમણે દરેક ધર્મને શાંત, સ્વસ્થ રહેવા દીધો છે.

સ્વા., વિવેકાનંદ.

॥ હિંદુઓની અવિભક્તકુટુંબભાવના. ॥ ❀

સ્ત્રીમજ્જે-જીનો, મોરારગરો, વાયરલેસટેલીઆરો, મેક્ષિમતોપો, પ્રાણપાતક ટોર-પીડોઓટોઆદિની સામગ્રી વાળી પાશાલકેલવણીની અનિવાર્યભરતિમાં, હિંદુસિદ્ધ ચારના આધારવાળી તથા યથાર્થ રીતે તેમાંથીજ ઉત્પન્ન થયેલી અનેક હિંદુસંસ્થાઓ બંગાળમાંથી ધસઘસ ઘસી છે. (તમજગ સપ્તમે પણ આવેજ વારે આવવા બેટો છે.) એટલી નિઃસંશય વાત છે કે બંગાળમાંથી અવિભક્તકુટુંબભાવનાના દિનો ગણાઈ ચૂક્યા છે. યુરોપીયન શિક્ષાચારે, હયાતી માટેના તીવ્રજીવનયુદ્ધરૂપી તથા તેમાંથીજ ન્મતા અત્યંત સ્વાર્થપરાયણતારૂપી અભિજ્ઞ અને અનિવાર્યસાથીઓને પણ સાથેજ આણ્યા છે. પાશાલસિધાચારનો મુદ્રાલેખ “યોગ્યતમના રક્ષણ” રૂપી “બળીયાના જે ભાગ રૂપી ” છે, દરેક જગે ફક્ત પોતપોતાને માટેજ જીવનકલહ ચલાવવાનો છે

* પૂર્વે સમગ્ર હિંદમાં પ્રવર્તતી “અવિભક્તકુટુંબભાવના” ના પક્ષનું સમર્થન કરતા ભેખને અત્રે ધણી ધણી બાજતો ઉપર અજવાળું પાડતો દોષાધી, ‘ઇન્ડિયનમિરર’ માંથી સંમંડવામાં આવ્યો છે.

ઉપતન્ત્રી.

એવો તેનો ઉપદેશ છે. તે માત્ર પોતામાટેજ, શુદ્ધ સ્વાર્થ માટેજ જીવનકલહમાં જોડાય છે. કેળવાયલા યુરોપમાં જીવનનો અર્થ, માર્ગમાં સામે આવતાં અન્ય મનુષ્યોને કાષ્ઠીમારી ખસેડીને, તેમની સાથે તિરસ્કારથી વર્તીને, પાડી નાખીને, વિત અને સત્તા માટેની એક દમવગરની, નિર્દય ધમપછાડ રૂપજ છે. સ્વમહત્વશક્તિ, એજ ફક્ત જીવનના અંતિમ લક્ષ્ય અને ઉદ્દેશ રૂપ લાગે છે, અને આટલા માટેજ એક યુરોપીઅન મરણ પર્વત જીવન કલહમાં મચ્યો રહે છે. પરાર્થવિધાની અદ્ભૂત શોધો, વિદ્યાકલાની હજારો નવીન યોજનાઓ, વરાળ અને વિદ્યુત વડે ચાલતાં હજારો યંત્રો અને એન્જીનો, આ સર્વ વડે કેળવાયલા યુરોપનાં સુખો અને જીવન સગવડો પ્રાચીનકાલના અતિ-કૃત્રિમ કલ્પનાવાળા કવિઓની કલ્પનામાં પણ ના આવી શકે એટલાં બધાં વધી પડ્યાં છે. પરંતુ શું આ લોકોએ સ્વાત્મ—સંતોષનાં તથા સુધરેલા ધર્મિયોપભોગનાં સાધનો અને શુકિત્યોની શક્તિ કરવા કરતાં અન્ય કંઈપણુ વિશેષ ધ્યાન કયું છે? એક નિર્બલ શ્રાતાને જવા દેવા માટે માર્ગમાંથી આજીવે ખસવું, અથવા તે પડી ગયો હોય તો તેને ઉઠાવવામાં મદદ કરવી, એ સમજીદિવાળા બ્યાવહારીક યુરોપીયન માટે અયોગ્ય ગણાતા કામલ લાગણીના દંભરૂપ છે.

આમ હોવા ઉપરાંત સ્વાર્થ અને નિર્દય પાશ્ચાત્યસુધારાવડે કટલાક સ્તુતિપાત્ર શુભો-કેળવાય છે, આને લીધેજ ઘણે ભાગે જાહેરીમાં તેમની ફતેહ થાય છે; આપણામાં આ બાબતોની અત્યંત ખેટ જણાઈ આવે છે. માત્ર પોતાનાં સાધનો ઉપરજ આધાર રાખતો, અન્યને મદદ નહિ કરનાર તેમજ અન્ય પાસેથી મદદની આશા પણ નહિ રાખનાર એક યુરોપીયન, પોતાની જાતમાં વિશ્વાસવાળો, સ્વાશ્રયી તથા સ્વતંત્ર થાય છે.

અન્ય પક્ષે સમગ્રહિંદુસંસ્થાઓ, હિંદુશિક્ષાચારના તત્વથી ખાસ કરીને ઉભરાઈ જતી હોવાથી નિઃસ્વાર્થ છે. હિંદુ અને યુરોપીય ઉભય સંસ્થાઓનો ઉદ્દેશ, ઘણામાં ઘણા જાણુને ઘણામાં ઘણું સુખ ઉપજાવવાનો હોય છે. સુખનો સમાવેશ શામાં થાય છે? એ પ્રશ્નના નિરાકરણની ભાવનામાંજ વિરોધનો સમાવેશ થાય છે. સીધે અથવા આડે નાચે પોતાના ઉપભોગ માટે વધારેમાં વધારે દુનિયાના પદાર્થોની પ્રાપ્તિમાં સુખનો સમાવેશ થતો હોય એમ એક સુધરેલો યુરોપીઅન માને છે; પરંતુ પ્રાચીનશાલાનો સુધરેલો હિંદુ, લોકની વધારેમાંવધારે સંખ્યાનું વધારેમાંવધારે ભલું કરવામાં સુખનો સમાવેશ થતો હોય એમ માને છે. એકનો ઉદ્દેશ આત્મસુખોપભોગ રૂપ છે, અન્યનો સ્વાત્માર્પણ રૂપ છે. પ્રથમને જીવનની સગવડો અને સુખોમાં પોતાની જાતનું અકરાંતીવાની પેટે પોપણુ કરવામાં, પોતાના મોભાને અન્ય મનુષ્યો તાબે રહે એમ વર્તવામાં તથા તેમનો પોતાની એક સુદૃઢમાં સમાવેશ કરવામાં સુખની લાગણીનો અનુભવ થાય છે; અન્યની સુખની લાગણી બીજાઓને સુખી બનાવવા વડે સંતોષાય છે.

આ ઉભય પ્રકારના શિક્ષાચારોની આવી વિરોધિ પ્રકૃતિ હોવાને લીધે, હિંદુશિક્ષાચાર ઉપર આધાર રાખતી તથા પરાપકારી ભાવનાથી ઉભરાઈ જતી હિંદુ અવિભક્તકુટું-

અભાવના, પાઠ્યાભ્યાસશિક્ષાચારની તથા અન્ય પતિકૂલ પરિસ્થિતિયોની તાચકારક અસરતા દબાણમાં હિતભિન્ન થઈ ગઈ.

એકના એક ગૃહમાંજ પોતાના પુત્રો અને પત્નીઓ તેમનાં બાલકો અને તેમનાં પણ બાલકો સાથે વસતા એક જગતપ્રિતામદને કુટુંબની બરોબર સંભાળ રાખવાની હતી એટલુંજ નહિ પરંતુ સર્વત્ર પોપણ કરવાનું હતું, બાલકોને કેળવવાનાં હતાં, કુટુંબના બાલકબાલકીઓના સંસ્કાર કરવાનાં હતા, સર્વ અથવા કેટલાક દિંદુઃસવો ઉજવવાનાં હતા. કુટુંબના સર્વ કમાતા પુરુષોને, પોતાનાં ચોગ્ય ખાનગી ખર્ચો કાપી લઈને બાકીની કમાણી ગૃહના મુખ્યપુરુષને સ્વાધીન કરવાની હતી, તથા આ સર્વ કુટુંબ ફંડમાં જમા થતું. કુટુંબના દરેક ગતુખની તથા તેમનાં બાલકોની જરૂરીઆતો તેમજ સામાન્ય ફંડમાં ભરેલી રકમના પ્રમાણમાં નહિ પરંતુ અવિભક્તકુટુંબની સામટી આવકના પ્રમાણમાં પૂરી પાડવામાં આવતી હતી. મોટામાં મોટી આવકવાળા સશક્ત પુરુષને સામાન્ય ફંડમાં સર્વથી વધારે રકમ આપવી પડતી તથાપિ જો તેને બાલકો ના હોય તો તેને તેમાંથી ઘણા ચોરોજ ભાગ મળતો હતો. કંઈપણ ના કમાતા ઘણાં છોકરાંવાળા ગતુખને માટે સામાન્ય આવકમાંનો મોટો ભાગ ખરચવો પડતો હતો. પાછળ સ્ત્રી છોકરાં મૂકીને કોઈ યુવાન પુરુષ મંજુ શરણુ થતો ત્યારે તે ના ગરી ગયો હોય તેવીજ રીતે કુટુંબના મુખ્યપુરુષવડે તેમનું પોપણ થતું હતું. આવી જ રીતે જ્યારે નાનાં બાલકો મૂકીને એકાદ યુવતિ ગરણુ પામતી ત્યારે તેની એકાદ કાકી યા માસી સંભાળ રાખતી જેથી તે માતાહીન બાલકોને માતા ના હોય એમ લાગતું નહિ તેમજ કોઈ પ્રકારનું દુઃખ પડતું નહિ. દિંદુઅવિભક્તકુટુંબની આવા પ્રકારની ખુબી ગરી કરકસરને લીધે, એક સ્ત્રીના મનમાં અનીતિમાન અસર ઉપજવનાર, પતિના મરણ સાથે વિત્ત પ્રાપ્તિના વિચારને જોડનાર જીંદગીનો વીએ ઉત્તગવવાની બીલકુલ જરૂર નહોતી. કુટુંબમાંની એકાદ બે બાલકહીન વિધવાઓ, કુટુંબનું કેઃછિપણ સદજ માંદુ થતાં સુશ્રૂષા પરાયણ દેવદૂતો સમાન હતી, માયા મમતાથી તેમનાં હૃદયો ઉગારાઈ જતાં હતાં; અન્યના એક માટે તેઓ દમેચાં કાર્ય કરવાને તત્પર રહેતાં આવા દેવદૂતો, કર્તવ્યના સાક્ષાત અવતારો, અન્યને સંપૂર્ણ રીતે સુખી કરવામાંજ જેમના સુખનો સમાવેશ થાય છે, દવે તેઓ ક્યાં મળી શકે એમ છે! પ્રતિધ્વનિ ઉત્તર વાજે છે, ક્યાં! તેમને પેદા કરનાર પવિત્ર દિંદુ ગૃહમાંથી, દિંદુઅવિભક્તકુટુંબ જાવના સાથેજ આ હતભાગ્ય જૂમિમાંથી તેઓ અદૃશ્ય થઈ છે. રામની સાથે, રામની અયોધ્યા પણ દમેચમાટે ગઈ છે.

અવિભક્તકુટુંબમાંના કમાતાપુરુષો વિત્ત કમાવાને સખ્તમહેનત કરતા હતા, તે કંઈ સ્વાત્મેષભોગ માટે ન હતી પરંતુ, અવિભક્તકુટુંબના પોપણ માટે, બચાવેલાં નાણાંનો પૂજ્યઓમાં અને મંદિરો બંધાવવામાં, અતિયિશાસાઓ બંધાવવામાં, વાપિકુપ-તણગારિ બોદાવવામાં તથા આવાં સામાન્યક્રમોગનાં અન્ય કાર્યો કરવામાં ઉપયોગ કરવા માટે કમાતા હતા મરખ પછી પુત્રોવડે પાચવજ્રપ્રભોગમાં વસીકી દેવા માટે વિત્તસંચય કરનાર, આખી જીંદગી ગૂલામીમાં ગાળી બજકસદાર જનકસદાર કરનાર એક સેા બી

મનુષ્યનું અનીતિમાન દર્શાવે, અવિભક્તકુટુંબભાવનાના દિવસોમાં, ખાસેજ મળી આવતું. અવિભક્તકુટુંબમાંના દરેક પુખ્તવયના દરેકપુરુષને કુટુંબના પોપણ માટે પોતાના ગળા અનુસાર કમાવું પડતું તથા કુટુંબના સાખ આખરને જળવવામાં આવતાં. આ સંસ્થા અનુસાર, ખર્ચોળી જીવન ગાળવામાં, સ્ત્રીપુરુષોનાં કામતી વસ્ત્રો પહેરવામાં, ગાંઠી ધોણ રાખવામાં પ્રતિજ્ઞાના માપનો સમાવેશ થતો નહોતો પરંતુ કુટુંબમાં પાળવામાં આવતાં પૂજાઓ અને ધાર્મિક આચારો ઉપર, દાન દક્ષિણાદિવડે પંડિત દ્વારાજીને સંતોષવા ઉપર, નિરાધાર ગરીબ મનુષ્યોને અન્નાદિ પ્રકારવડે સહાય કરવા ઉપર, સામાન્ય ઉપયોગનાં કાર્યો કરવા ઉપર, એ બાબતનો ધણો આધાર હતો. ગળા પ્રમાણે તેઓ ચાત્રાએ જતા, વિશ્વ્યાતમંદિરોની મૂલાકાત લેતા, અને સ્ત્રીઓ વર્ષમાં ઓછામાં ઓછી એકવાર હોડીઓમાં બેસીને ગંગાજીમાં ન્હાવા તથા ત્રિવેણિ, કાલિધાટ, સગરએટનાં દર્શન કરવા કરવા નીકળતી, આથી તેમના આરોગ્યને મદદ મળવા ઉપરાંત અધ્યાત્મિક લાભ પણ થતો હતો. ઉપર વર્ણવેલાં કાર્યો કરવામાં વિતવાન કુટુંબો અન્યોન્ય સાથે સ્પર્ધા કરતાં હતાં. સાંસ્ક્રાનુસાર ગૃહસ્થના ધર્મો આચરવાના સંતોષના બાનમાંથી જન્મતી સુખી ભાવના તેમનીજ હતી; પોતાના દેશીજાતાઓ પાસેથી માનઆખર મેળવવાં એજ તેમનો શ્રેષ્ઠ લેખ હતો. સરકારના મોટા અમલદારોને મિત્રજાનીઓ, ટીપાઈઓ આપવામાં પૈસાના ધૂમાડ કરીને તથા એ અમલદારોથી ઉઝાં કરવામાં આવતાં પંડોમાં મોટી મોટી રકમો ભરીને સરકાર પાસેથી માન અકરામ ખેતાજો ખરીદવા જેટલી સર્વ પ્રકારની નીચું જોવાયનારી શરમની ભાવના તેમના કોઈનામાંથી જરાપણ ખસી નહોતી. નિઃસ્વાર્થ આત્મસમર્પણની ભાવનાની વૃદ્ધિને, અન્યને સુખી કરવામાંથી ઉપજતા સુખના બાનને, દાન, આદરસત્કાર, ઉપકાર, સદનસીલતા, ક્ષમા અને કૌટુંબિકસદ્ગુણોને, અવિભક્ત કુટુંબસંસ્થામાં ટેકા મળી રહેતો.

આમ છતાં પણ એટલું તો કળુલ કરવું પડશે કે, આ સંસ્થામાં હદપારની રક્ષક વૃત્તિને તથા હદપારની સાવધતાને ઉત્તેજન મળતું હતું. વ્યક્તિત્વ અને આત્મ-શ્રદ્ધાની વૃદ્ધિને તે બાધકારક હતું. હિંમત અને સાહસનાં કાર્ય કરવાનો જુસ્સો આમાંથી દૂર થયો હતો. અવિભક્તકુટુંબના સંઘર્ષોના માયા ઉપર જવાબદારીનો બોલો એટલો બધો ભારે હતો કે સમગ્રકુટુંબનું કલ્યાણ જગડવાની જીતિને લીધે તેઓ કોઈ પ્રકારનું સાહસિક કાર્ય ઉઠાવી શકતા નહોતા. કોઈ પ્રકારના સાહસમાં માથું મારવાનું એ નહિ અને કંઈપણ કરવાનું એ નહિ; તેઓ કોઈપણ પ્રકારનું સાહસ ખેડવાને તૈયાર ના હોવાને લીધે તેમની પાસે જે હતું તે ધણું થોડું હતું. બ્યાપાર અને કેલવણી માટે દૂરના વિદેશોમાં મુસાફરી કરવાની વાતમાં આથીજ પ્રતિબંધ ખડો થયો હતો, આખરે એટલો અધો વધી પડ્યો કે સમયના બેઠવા સાથે જલમાર્ગની મુસાફરી હિંદુત્વહીન કરી નાખનાર ગણાવા લાગી અને ઝાતિ બહાર મૂકવાની સજા થવા લાગી ! !

બદલાવાને નિર્માયલી હતી તેમ પ્રાચીનપરંપરા બદલાઈ ગઈ છે, અને જૂનકાલના સારા દિનો માટે હવે શોક કરવાનો બીલકુલ ઉપયોગ રહ્યો નથી. બ્રિટિશસિંહે સમગ્ર

હિંદને પોતાના બલવાન પંજા નીચે આણી મૂક્યો છે. હિંદમાં બ્રિટિશ રાજ્યની સ્થાપના થતાં, પાશ્ચાત્યશિક્ષાચાર કેલવણી સાથે તીવ્રજીવનકલહ તથા છ'દ્ગીનાં સુખો અને સગવડો માટે સખ્તહરીશ્રાધનો જન્મ થયો છે. કેન્દ્રિતસરકારના હત્રમાં નોકરીની જરૂરીઆતને લીધે લોકોને હિંદદેશના દૂરના વિભાગોમાં જઈને વસવાની ફરજ પડી છે. રેલ્વે અને તારથી વ્યવહાર અને ખૂસાફરીની સગવડો મળવાને લીધે પડિતો પણ પોતાના ધંધાથે દૂરના દેશોમાં જઈ વસવાને લલચાયા છે. આજ પ્રમાણે ધંધાદારી વ્યાપારીઓને પણ પોતાનાં ગૃહ છોડીને વિત્ત શોધવા માટે દૂર દેશાવરમાં ફરવાની જરૂર પડી છે. હિંદુ સમાજમાં એક પ્રકારનો અશાંતિ અને સ્વાર્થ શોધનનો જુરસો પસરી રહ્યો તથા અવિભક્ત કુટુંબસંસ્થાના સમયમાં હિંદુશ્રેણીમાં પ્રવર્તતી લોકપ્રચલિત શાંતિ અને સંતોષને મરણુ ધા વાગ્યો.

પાશ્ચાત્યશિક્ષાચારના સંસર્ગથી હિંદુસમાજમાં થતા ફેરફારો અનિવાર્ય હોવાને લીધે તથા સર્વપાસાની વર્તમાન દશા જોતાં, આપણે સ્વાશ્રય, આત્મ-શ્રદ્ધા અને પરક્રમને કેળવવાની જરૂર છે; અધમ સ્વાર્થના નાશકારક જુરસાનો, પાશ્ચાત્યકેલવણીથી ઉત્પન્ન થતા આપણાં સર્ગાસંબંધિઓથી અલગપણનો, જેને લીધે હિંદુઓમાંથી તેમના ચારિત્રનાં કેટલાંક પ્રીતિપાત્ર લક્ષણો વિનાશશરણુ થવાની તૈયારીમાં છે, આ સર્વનો આપણે ખંતપૂર્વક ત્યાગ કરવાની જરૂર છે. આપણી પ્રાચીનસંસ્થાઓ માટેની આપણી રક્ષક-વૃત્તિને લીધે, પૂજ્યતાને લીધે, હવે આ દુર્બલ સંસ્થા, વધારે વાર ટકી રહે એમ નથી; આ સંસ્થા બંગાળામાંથી તો ક્યારનીએ અદૃશ્ય થઈ છે. (હિંદના અન્યવિભાગોમાં પણ મોટે ભાગે આમજ જોવામાં આવે છે. હવે અવિભક્તકુટુંબનાં દર્દાંતો ગણ્યામાંદ્યાં ખુણે ખોચારે મળી આવે છે.) પરંતુ આપણે તો હિંદુઅવિભક્તકુટુંબભાવનાના નિઃસ્વાર્થી જુરસાને તથા તેનાથી કેળવાતા સદૃશ્યોને જાળવી રાખવાની આવશ્યકતા છે. આ ભાવનાના અદૃશ્ય થવા વડે, એકના એક કુટુંબનાં સર્ગાસંબંધિઓનાં હૃદયો, અન્યોન્યથી છૂટાં પડી જવાની બીલકુલ આવશ્યકતા નથી; પૂર્વની પેઠે તેઓ એકગૃહમાં વસતાં નથી તોપણ સગાન લોહીના પ્રાકૃતિક સંબંધવડે તેઓ સંકેસાયલાં છે. હજુ પણ આપણે હિંદુભાવનાઓ અનુસાર વર્તવાનું છે; પાશ્ચાત્ય કેલવણીના નિર્દયહરતને બાત-ગ્રેમની સાંકળોને તોડી નાખતો અટકાવવાનો છે. આપણા બ્રાતાઓને મદદ કરવા માટે આપણે હમેશાં તેમ રહેવાનું છે તથા આપણી નાણાકોચળાઓને ડુંકરી અને અધુરી હોવા છતાં બીડમાં આવી પડેલા બ્રાતાને મદદ કરવા માટે આનાકાની કર્યા વિના ખુબી રાખવાની ધણીજ જરૂર છે. વર્તમાનક્રમાનામાં અનેકવિધ ધંધાઓવાળાં સંબંધિઓને અન્યોન્યથી જુદા વિદેશમાં વસાવું પડે છે, પરંતુ નીચેનું કવન લલકારતાં કવિને જેવી સાગણીનો અનુભવ થયો હતો તેવોજ તેમના સર્વના પ્રતિ આપણો અનુભવ હમેશાં બન્યાં કરો:—

“સ્વચ્છંદ બટકું અવનિમાં જોવા પ્રદેશ નવિન કેં,

બટકયા વિનાનું હૃદય આ શોધે તને તો ગ્રેમથી;

અનિવાર દુઃખ ધરે અને હજુ એ ધસે છે તવ બણી,

ન્યમ દૂર દૂર જતો વળી ત્યમ વાધતી દોષ સાંકળી.”

॥ ચર્ચાપત્ર ॥

(મહેસુ.)

શ્રીયુત મહાશય શ્રી સુદર્શનના તંત્રી સાહેબ !

વિનંતી કે—

નિચેના પ્રશ્નોના ખુલાસા જોઈએ છીએ.

- (૧) “શ્રીપુરાણી પ્રજ્ઞા” નામના મહાશય શ્રીએનીએસન્ટકૃત પુસ્તકના ગુજરાતી ભાષાંતરમાં પૃષ્ઠ ૧૬૪ મેં પઢિત ૧૯મીમાં “મનુષ્યના જીવાત્મા તેમજ તેનું સ્થૂલશરીર કાર્યકારણના નિયમને અધિન છે. તેમજ તેને ઇશ્વરે પોતે જ ઉત્પન્ન કરેલી નથી” આ વાક્યથી જો ઇશ્વર કર્તા નથી, તો જીવ ઇશ્વરને અને જગત્ તથા ઇશ્વરને સંબંધ શો? કાર્યકારણના નિયમનો કર્તા કોણ? અને એ નિયમ તથા ઇશ્વરને શું સંબંધ છે?
- (૨) તેજ પ્રજ્ઞા પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૧૬૯ મેં પઢિત ૧૪ મીથી લખેલ છે કે. “ખાલક સાત વર્ષનું થાય, ત્યાં સુધી તેના યાનવંતુ અને ચિરાજોને તેની સૂક્ષ્મ અને માનસિક શક્તિઓને સ્ફુરવાને અનુકૂલ કરવાનું કાર્ય ચાલ્યાં કરે છે. સાતવર્ષનું થતાં તે સ્થૂલ સાથે તે જીવાત્માનો સંબંધ સંપૂર્ણ બંધાય છે, અને ત્યારપછી તેનો જીવાત્મા દેહ પર ક્રિયા કરવાને બદલે તે દેહદ્વારા ક્રિયા કરે છે સાતવર્ષનું થતાં સુધી બાળકનો જીવ ધણું કરીને સૂક્ષ્મલોકમાં સ્વાભાવિક એટલે કરે છે” આ વાક્યો પરથી નિચેની શંકાને અવકાશ રહે છે કે—સાત વર્ષ પહેલાંનો બધો વખત જીવાત્મા સ્થૂલ શરીરમાં ન રહેતો શરીર કાયમ કેમ રહી શકે?
- દેહ પર ક્રિયા કરવાને બદલે દેહવડે ક્રિયા કરે છે એટલે? બાળક જન્મે છે કે તરતજ તેની સ્થૂલદ્રિયો સરવે જગૃત દેખાઈ પોતપોતાનું કાર્ય કરતી માલુમ પડે છે; તો જો જીવાત્મા સ્થૂલથી જુદોજ રહેતો હોય તો સ્થૂલની ચાલતી તમામ ક્રિયા અટકવી જોઈએ, પણ તેતો જન્મથીજ ચાલુ હોય છે તેનું શું કારણ? બાળકનો જીવાત્મા સાતવર્ષ સુધી સૂક્ષ્મલોકમાં એટલે કરે છે, તો તેવી ક્રિયા મોટી ઉંમરે પણ થતી હશે કે નહિ? અને તે ક્રિયા થતી હોય ત્યારે આ સ્થૂલ દ્રિયોના વ્યાપાર ચાલે કે બંધ પડે તથા તે વખતે જીવાત્મા બીજી કોઈ બુનિકા પર જઈ શકે?
- (૩) પ્રજ્ઞા પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૧૩૩ મેં છઠ્ઠા પ્રકરણમાં એક સ્થલે લખેલ છે કે “મનુષ્યના જીવને પ્રત્યદૃષ્ટિ” આ વાક્ય પરથી જાણવાનું રહે છે કે—

મનુષ્ય એટલે શું અને તે કેવી રિયતીને મનુષ્ય કહેવામાં આવે છે? જીવને કે સ્થૂલશરીરને?

- (૪) જાવના અને વિચારોથી, પૂર્વ સંસ્કારવશાત્ સ્થૂલદેહનું જે નિયમિત રહેવું છે, તેમાં કાંઈ વધારો થઈ શકે ?
- (૫) જાવના અને વિચારોથી શરીર વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુને જીતી શકે ? અને જીતે તો આ સ્થૂલ શરીર જે છે તેજ રહે કે નવું પ્રાપ્ત થાય, કદાપિ સ્થૂલશરીર બદલાતું હોય તો નવું, અનાર શરીર આપણી સ્થૂલદેહિયોને દૃષ્ટિગોચર થાય કે કેમ ?
- (૬) પશુઓને મનુષ્ય પ્રમાણે જોલવામાં કયો પ્રતિબંધ છે ?
- (૭) મનુષ્યયોનીમાં આવેલા જીવાત્મા પશુયોનીમાં જઈ શકે કે કેમ ?
- (૮) મૃત્યુ પછી જીવાત્મા તરતજ આ જુલોકમાં અવતરે છે કે ક્યાંક બીજે સ્થિત થાય છે ? અને થાય છે તો તે ક્યાં અને કેવે રૂપે સ્થિત હોય છે ? તે અવસ્થા ક્યાં સુધી રહે છે ?
- (૯) જીવાત્મા શરીર રૂપ ઉપાધિ વિના ઝારેય રહી શકે છે ?
- (૧૦) ચોક્કસી ભક્ષ યોનીનાં જીવ કહેવાય છે, તેની સંખ્યા કોણે કરી હશે ?
- (૧૧) મોક્ષ થયા પછી પુનરાવૃત્તિ છે કે નહિ ? જે જીવાત્માને મોક્ષ સિદ્ધ થયો છે, તેઓ ક્યાં રહેતા હશે ? સર્ગકાલે તેને પુનરાવૃત્તિ કે નહિ ? તેમજ સંસારક્રતા, સમીપતા, સ્વરૂપતા તથા સાયુજ્યતા આ આર્યશાસ્ત્રમાં માનેલી ચાર પ્રકારની મુક્તિ પુનરાવૃત્તિ વગરની કે પુનરાવૃત્તિવાળી છે ?
- (૧૨) પરમાત્મા અવતાર ધારણ કરે છે એમ આર્યશાસ્ત્રોમાં ઘણું સ્થૂલ પ્રતિપાદન કરાયું છે પુરાણ શ્રેયોમાં હિંદુઓ એવીજ અવતારની કથાઓ પણ લખેલી છે. પરમાત્મા અજન્મા, સર્વવ્યાપક, સર્વશક્તિમાન, અદ્વિતીય, સત્યસ્વરૂપ, અજર, અમર, અને નિત્ય એવા અનેક સંબોધને યુક્ત છે. તેનો અન્ય જીવાત્માની પેઠે જન્મ કેમ સંભવે ? પુરાણોમાં એવીજ અવતારોની વર્ણવેલી ઐતિહાસિક કથામાં કાંઈ શુભ રહસ્યતો નથી ? અને જો હોય તો તે શું ?
- (૧૩) પુરાણોમાં વર્ણવેલા હિંદુઓ એવીજ અવતારોમાં શ્રીકૃષ્ણનેજ સર્વોપરી કેમ કહ્યા હશે ?
- (૧૪) જીવને બ્રહ્મરૂપ કહેવાયો તેને જન્મમૃત્યુરૂપ બંધ સંભવતો નથી, ભારે મોક્ષ પણ કેમ સંભવે ? બ્રહ્મરૂપ છે તો પછી તેને માટે બંધ અને મોક્ષની પ્રક્રિયા શાસ્ત્રોમાં શાને માટે કરી હશે ?
- (૧૫) મનુષ્ય જાતિ સિવાય અન્ય ઇતરજાતિના પ્રાણિયોને કર્મ લાગે છે ? જો ન લાગે કહો તો તેને વર્તમાનસ્થિતિ કયા નિયમે પ્રાપ્ત થઈ હશે ?
- (૧૬) સ્થૂલ સૂક્ષ્મ, કારણ ઇત્યાદિ દેહો શરીરોના શુદ્ધ કહેવાય કે અવસ્થા ? સ્થૂલ શરીર વિના અન્ય શરીરો કેમ દૃશ્યમાન થતાં નથી ? અને તે સ્થૂલની અંદર હોય છે કે બહાર હોય છે ? મનુષ્ય સિવાય ઇતર પ્રાણિયોને આ શરીરો અને પચક્રોશ હોય છે ?

ચર્ચાપત્રીઓને ઉત્તર.

(૧.)

“બુદ્ધિ” VERSUS “હૃદય”

“બુદ્ધિ” વિરુદ્ધ “હૃદય”—એ વિષયનું ઓગસ્ટ—સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૫ ના મુદ્દર્શનમાં જે ચર્ચાપત્ર આવ્યું છે તેનો ઉત્તર ચોક્કસ પ્રશ્નરૂપે આપવાનું અમે ચોગ્ય ધારીએ છીએ. મણિલાલનું પ્રતિપાદન પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં ઉદ્ભવેલી અચુક ચર્ચામાંથી અત્રે ઉત્તરેલું હોવાથી એ ચર્ચાની દૃષ્ટિએ સમજવું જોઈએ છતાંદિ જતાવવા માટે પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનની એ ચર્ચાનું થોડુંક નિરૂપણ અત્રે કરવાની ઇચ્છા હતી—પણ ખીજાએ વિસ્તારીને કયેલી દલીલ કરતાં પણ પોતે જાતે ઉપજાવેલી દુર્ગંધ દલીલ વધારે સહેલાઈથી ગળે ઉતરે છે; તેથી પૂર્વોક્ત અંકમાંના ચર્ચાપત્રના લેખકને અમે નીચેના પ્રશ્નોનો ઉત્તર પ્રથમ પોતાના મેલે આપવાની વિનંતિ કરીએ છીએ. એમ ઉત્તર અપાવી અપાવીને અમે એ ગૃહસ્થને અમારા વિવક્ષિત અર્થની સમીપ, અને પરિણામે એ અર્થ ઉપર જ લાગી મૂકીશું એમ અમને આશા છે:—પ્રશ્નો:—

(૧) “બુદ્ધિને વિસ્તાર છે, હૃદય નથી; હૃદયને હૃદય છે, વિસ્તાર નથી. * * * દોષ કાઢવાનું કામ બુદ્ધિનું છે, ક્ષમા આપવા લેવાનું કામ હૃદયનું છે. ” —આટલું જો માન્ય છે, તો તે સંબંધી આટલું વિચારવા અમારી વિનંતિ છે:—(ક) વસ્તુસ્વરૂપનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર પામવા માટે હૃદય અને વિસ્તાર જાનેને સમાવેશ થવો જોઈએ કે નહિ? એમાંથી એકને પ્રધાન અને ખીજાને ગૌણ બનાવવાની, એકનું ખીજા ઉપર સામ્રાજ્ય માનવાની ઇચ્છા હોય તો તે શા ધોરણે? (ખ) દોષ કાઢવાનું કામ જો બુદ્ધિનું હોય તો અભેદ સાક્ષાત્કારમાં જોઈતું નિર્દોષત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટે બુદ્ધિની જરૂર છે એમ કહેવામાં શું ખોટું છે? (ગ) અમારા “બુદ્ધિ અને હૃદય” નામના લેખમાં “હૃદય” નું જોટલું પ્રયોજન અમે કબૂલ કર્યું છે, તે કરતાં અધિક પ્રયોજન કેટલું છે? તે આધક અર્થ સ્પષ્ટ રીતે તારવી આપશે?

(૨) તમે કહો છો કે—‘બુદ્ધિ’ અને હૃદય વિચાર હોય છતાં હૃદયે સીમા છે, અને તેથી બુદ્ધિથી શોધેલું સર્વદા સત્ય જ હોય એમ બની શકતું નથી. સત્યને પણ ધણીવાર ‘બુદ્ધિ’ અસત્ય ઠરાવી છે. ” તે ઉપર પ્રશ્ન કે—(ક) હૃદયને સીમા નથી? હૃદયને વિસ્તાર જ છે? (ખ) હૃદયથી શોધેલું સર્વદા સત્ય જ હોય એમ બને છે? સત્યને ધણીવાર હૃદય પણ અસત્ય ઠરાવી નથી દેતું? તમે ‘હૃદય’ માટે conscience શબ્દ વાપરો છો તો એ conscience ને નામે પુરોષના ઇતિહાસમાં જુલો, ચએલી જોવામાં આવતી નથી? (ગ) “Passions and prejudices”—રામદેવાદિ લાગણીઓ—એ હૃદય નથી તો ખીજું શું છે? એ ખરું હૃદય નથી એમ કહેવા માગતા હો તો અરજોટાનો વિવેક ક-

સ્વાતંત્ર્ય ધોરણ શું? એ પણ હૃદય? એમ માનતાં અન્યેનયા શ્રવ્ય આત્માશ્રવ્ય કે અનંદસ્થા નહિ થાય? જો એ ખરું હૃદય નથી એમ કહેતા હો તો અસત્યને સત્ય અને સત્યને અસત્ય બનાવી દેનાર બુદ્ધિ પણ ખરી બુદ્ધિ નથી એમ કહેવામાં શો બાધ આવે છે? “સત્યને પણ ધણીવાર બુદ્ધિ અસત્ય દરાવી દે છે.” તેમ હૃદય પણ પ્રિયને અપ્રિય કે અદ્વેયને અશ્રદ્ધેય યાતો તેથી ઉલટું બનાવી નથી દેતું? હૃદય—જેનો અર્થ તમે Conscience કરો છો—‘તે બૂલ બતાવવાતું જ’ એમ તમને ખાતરી છે; પણ ‘Conscience, ને નામે કોઈ વૃત્તિ તમને કુમારે દોરતી હશે તો તેનાથી તમે શી રીતે ચેતતા રહેશો? ‘Conscience’ તરીકે માનેલી વૃત્તિએ બૂલ ન બતાવેલી એવા દાખલાઓ ઇતિહાસમાં બહુલીતા છે કે નહિ?

(૩) મ્હેં જેને મ્હારા લેખમાં ‘આત્મ’ કહ્યો છે—તેનાથી તમારું ‘હૃદય’ કેટલું જુદું પડે છે એ બતાવશો? આપણું પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં તમારા વાદનું સમર્થન છે એમ યોગ્ય ઉત્તર આપીને બતાવશો?

(૪) “સર્વ વાતમાં સારો રહેતો આત્મનુષ્ઠાન ધુપાવવાનો ઉત્તમ રસ્તો એ જ હાથ ધરો છે કે અમે તો બુદ્ધિ માત્રને જ માનીએ છીએ, અમે તો શંકાના પક્ષમાં છીએ, અમે તો સ્કેપ્ટિક છીએ.”—રા. મણિલાલમાંથી ઉત્તરેલું આ વાક્ય રા. મણિલાલના તાત્પર્યનું સ્પષ્ટ છે, અને તેથી પશ્ચિમમાં સ્કેપ્ટિસિઝમની સ્થાને જે અર્થમાં હૃદયવાદ ઉત્પન્ન થયો હતો એજ અર્થમાં રા. મણિલાલ હૃદયવાદનું સમર્થન કરે છે એમ અમારું માનવું છે. એ હૃદયવાદ ‘હૃદય’ શબ્દના શા અર્થમાં થયો છે એ તપાસશો?

તત્ત્વી.

વર્તમાન લેખકો.

જો જ્ઞાનને જાણવું એજ અનુભવવા સમાન ગણાતું હોત, કીર્તિવડે યથાર્થ મહત્તા અને મનની શાંતિ મળતાં હોત, અથવા બુદ્ધિને જેમ્મતો ખોરાક પૂરો પાડવામાં તથા કલ્પનાને બાવનાત્મક સૌંદર્યથી વીંટી લેવામાં સુખનો સમાવેશ થતો હોત, તો એક બાળા સાહિત્યપરામણ્યુત્પન્ન, આ દુનિયામાં બાળિયાં આવી પડતી સર્વ પ્રવૃત્તિઓ કરતાં છબ્બાં કરવા યોગ્ય, સ્પૃહણીય ગણાત. પરંતુ ખરેખરી સત્ય વાતતો તદન જુદાજ પ્રકારની છે. સાક્ષરોનામાં અન્ય માનવિઓના કરતાં કંઈ વધારે અવિહારી, સર્વ ઉપર વિજય મેળવતી હરહા-સક્તિ હોતી નથી; દરેક મનુષ્યનો છે તેમ તેમને પણ અનુભવ એવોજ છે કે, સમજવું અને આચરવું, એ જે તંદન ભિન્ન બાબતો છે. તેમની કીર્તિવડે બાગ્યે જ તેમના ચરિત્રની મહત્તામાં લાભકારક અસર થાય છે, તેમના મનની શાંતિ ઉપર તો કદાપિ અસર

યતી જ નથી. નેમનો ઝગઝગાટ માત્ર જાણનો હોય છે, અન્યનાં ચક્ષુઓને તૃપ્ત કરવા માટે હોય છે. આંતરમાં તો તે માત્ર અસ્વાસ્થ્યનું એક પ્રદારનું દુઃખ હોય છે, શોભના ક્ષેત્રમાં પ્રબલતા અગ્રિમાં હોમાતા ધૃત સમાન છે, તે વડે અગ્નિ ક્ષણમાત્ર ચાંત થાય છે પરંતુ વિશેષ જલવાન જાતીને જ્વાલાઓ પુનઃ પ્રકટી નીકળે છે. આ ઉપરાંત આ સાક્ષરો સંપૂર્ણ રીતે ચૈતન્યના જ બનેલા હોતા નથી, પરંતુ જડ અને ચેતન ઉભયના મિશ્રણના બનેલા હોય છે. તેમની વિચારશક્તિયો ઉચ્ચ રીતે કેળવાયલી તથા કાપે કરતી હોય, પરંતુ તેમને પણ સુખી થવા માટે પ્રેમપાત્રો તેમજ વિચારો તથા કંટપનાઓ હોવાં જોઈએ, સૈમને અનવચ્છાદિ પૂરાં પાડ્યાં જોઈએ નહિ તો તેઓ મરણ ચંદ્રણ ધર્ષ જાય છે. તેમના જીવનનો માર્ગ અન્યને ઇર્ષ્યાનુ જનાવે એવો હોવાને બદલે, પોતાની પ્રવૃત્તિને દર્શાવવાને ઉત્સુક જાતી રહેલા મનુષ્યના અનેક માર્ગોમાંના એકાદને કદાચ મળતો હોય છે, દુઃખ અને અધોપતનથી અત્યંત ઉભરાઈ જતો હોય છે, સાક્ષર લેખકોનાં જીવનચરિત્રનું અવલોકન કરો! આ લોકનાં કંષ્ટો, વાતચીતનું એક ફલદ્રુપ ક્ષેત્ર પુરું પાડે છે; ઘણીકવાર તો તેમનાં દુઃખો સાથે જ તેમની જૂથો અને દુર્ગુણો દક્ષિણ ધયાં જાય છે. આમ થી રીતે થાય છે, એ વિચારનું જરા પણ અધર્ષ નથી. કોઈ પણ પ્રકારની શુદ્ધિ સાથે લાગણીની અમુક પ્રકારની કામળતા જોવાયલી હોય છે; શુદ્ધિના બંધારણરૂપ આ એક ગદ્યનું લક્ષણ છે; આવા પ્રકારે બંધાયેલાં હૃદયો માટે કોઈ પણ પ્રકારના જીવનમાં સંપૂર્ણ દીક્ષાગીરી ભરેલી હોય છે. બાપાસાહિત્યના વ્યાપારોવડે આ સાદજીવન સતેજ જાનતું જાય છે; તેમના સાયમથી ઉપજતાં દુઃખોવડે તે અત્યંત ક્ષેત્રકારક દશામાં આવી પડે છે. બાપાસાહિત્ય માટે લેવાતી સંજાળ અને મહેનત તો જીવનવ્યાપાર સમાન છે અધમ પરંતુ પુષ્કળ ઔદિક સુખ કે જે આ દુનિયામાં મળી આવે છે, તેના કરતાં તેના આનંદોં ઘણા સૂક્ષ્મ પ્રકારના છે, ક્ષણિક છે. મનના એક પ્રયત્નોવડે તેને યોડો જ આનંદ મળે છે, વારંવાર તેથી તેને દુઃખ થાય છે; કારણ કે માન વિના ઉદ્દેશો તેના સામર્થ્યના પારના પ્રદેશના હોય છે. આ વ્યાપારોનો જાણ બદલે, તેમનાથી મળતી ઉચ્ચ દશા, એ આથી પણ ઘણી થોડીજ કીમતની વાત છે. વિજય મળવા છતાં પણ તે માટેની તૃષ્ણા અતૃપ્ત રહે છે. જ્યારે તે ગુંચવાય છે ત્યારે દેવ, પિત્રાર, આદિ દયાજનક દુઃખકારક લાગણી પ્રકટી આવે છે. તે જ જાડાવનાર અથવા લલચાવનાર આટલું બધું હોવાથી, વિરોધો ઉપજી આવે છે કે જેનો પરિહાર કરવાને કોઈ જ લાયક હોતું નથી. આથી જ સાક્ષર લેખકોમાં સુખનો અભાવ હોય છે, આથી જ તેમનામાં દોષો અને ખામીઓ ઉપજી આવે છે.

આ પ્રમાણે વિદ્યાકલાના શોખીન માટે પણ બાપાસાહિત્યનો વ્યાપાર બીતિકારક અને નિરાશાજનક ધર્મો નિવડવા સંભવ છે. પરંતુ જેના દરજ્જા અને ઔદિક સુખોનો આધાર તેના ઉપર છે, જે લખવા માટે જીવતો નથી પરંતુ જીવવા માટે લખે છે, તેની મુશ્કેલિઓ અને દુઃખો બચકર રીતે વધી પડે છે. આવી અશ્વિસવાલો આવા ભાવવાલો જીવનના જંગલી ધાંધલમાં આમ તેમ તણાતો, દુઃખો સંઘન કરવાન યોડો જ લાયક એક મનુષ્યને જોવા કરતાં અન્ય કોઈ પણ દેખાવ વિશેષ હૃદયદ્રાવક નથી. કદાચ તે

ઉચ્ચતમ વિચારોને પોષાતો હોય છે. પરંતુ અધમાધમ તંત્રીઓમાં જકડાયલા શુદ્ધ અને પવિત્ર ઉદ્દેશોવાળો હોય છે. પરંતુ જરૂરીના ડંખાણને લીધે અથવા કામનાની પ્રેરણાને લીધે હમેશાં સીધા માર્ગમાંથી દૂર ખસી જાય છે; કીર્તિની વાંછના રાખે છે. પરંતુ વારંવાર દરરોજની અહારની તંત્રીમાં હોય છે; તેની કદપનાએ રમેલાં તરંગ નગરો અને યથાર્થતાનાં ખુલાં રણના મધ્યમાં તે ગોધાં ખાય છે; તેનાં મહેનતુ કાર્યોમાં પ્રતિબંધ નડ્યા છે, નિષ્ફલતા મળી છે. પોતાનાં શ્રેષ્ઠ કાર્યોથી અસંતોષ પામીને, પોતાના નિષિબ્ધી કંટાળા જાહેર, આવા સાક્ષર લેખકો વારંવાર પોતાના કંટાળા બરેલા દિનો, અસ્પષ્ટ દારિદ્રની સાથે બાય-બીડવામાં ગાળે છે; દુઃખી થાય છે, નિઃશ્વાસ છે, અધોપાત પામે છે અથવા ગાંઠ યઈ જાય છે. હાસ્ય અને હરણના ભોગ યઈ પડે છે. ચૈતન્ય અને જડના યુદ્ધમાં નિરાશાનું છેલ્લું સ્થાન છે. આવાં ધીમે ધીમે નાશ કરતાં દુઃખોમાં અનેક શ્રેષ્ઠ પુરૂષો રીખાઈરીખાઈને મરણ શરણ થયા છે, તેમનાં કાર્યો અપૂર્ણ રહ્યાં છે.

તથાપિ આવાં માનવિઓના મધ્યમાંથી જ અલંત કીમતી રત્નો તથા માનજતનાં મૂખ્ય બહુ કરનારાઓ મળી આવે છે. આપણી સૂક્ષ્મ લાગણીઓને જગતી રાખનાર તેઓ જ છે. સત્તા અથવા આનંદના કરતાં તેમનામાંથી શ્રેષ્ઠ ઉદ્દેશો મળી આવે છે, તેઓ મનને આગળ વધારનાર વિચારકો છે. એટલી દયાની વાત છે કે તેમનાં આટલા બધાં વિન્યવંત કાર્યોથી અન્યને આટલોળયો લાભ થયો છે, પરંતુ તેમને પોતાને માટે લાભ લેવાનો ધણો થોડો પ્રસંગ મળ્યો છે. બડબડવાથી કંઈ લાભ થવાનો નથી. આ કાર્યમાં તો તેઓ વેલંટીઓ જવા, ઇચ્છાપૂર્વક કાર્ય માથે ઉપાડી લેનારાઓ છે. તેમણે તેનાં આકર્ષણોની તેનાં વિદ્વેષો સાથે સરખામણી કરી જોઈ છે. સર્વની પ્રેરે તેમણે તેમના નિશ્ચયનાં પરિણામ ભોગવવાં જોઈએ. આ માર્ગનાં વિદ્વેષો બચાવે છે પરંતુ સર્વે અનિવાર્ય નથી. જો આ માર્ગે યથાર્થ રીતે મળે છે તેમને તેનાં મહાન ફોલો મળે છે. જો એક લેખકનું જીવન, અન્યના જીવન કરતાં વધારે ખજાનાટવાળું તથા વિનંકારક હોય તો તેને ધણું જીવન તથા શ્રેષ્ઠ બનાવી શકાય એમ છે. તરીબ દેવી તેને દુઃખી બનાવે; તેનો તિરસ્કાર કરી શકે એવો માત્ર તે જાતે જ છે, બુદ્ધિનું ક્ષતિહાસને શુદ્ધ તથા સ્વામ ઉભય પક્ષો હોય છે. અને જો આવા પુરૂષોના દુઃખને અથવા વધારે ખરાબ તો આવા શ્રેષ્ઠ લોકોના અધોપાતને અવલોકવો એ બચાવ હોય તો, જીવનનાં વિવિધ પ્રકારનાં દુઃખો અને લાલચોના મધ્યમાં શાંતિથી અને મહત્તાથી જીવન ગાળનાર, આપણા સ્મરણમાં પૂનરુત્થાન પામનાર, ચરિત્ર અને લેખ ઉભય માટે સમાન રીતે વંદનીય ગણવામાં આવે પુરૂષોને સ્મરણમાં લાવીને જોવડો આનંદ લેવાનો છે. આ અધમ સ્થિતિમાં આવા પુરૂષો પુષ્પ સમાન છે; યથાર્થ ભાર પૂર્વક “મોટા” એ શબ્દ આ લોકોને જ લગાડી શકાય. તેમના કાર્યોમાં એક પ્રકારની ચોક્કસતા હોય છે, તે વિશે વિચાર કરવાનું કોઈને પણ મન થાય છે. “જો, વીરરસ પ્રધાન કાવ્યો સખ્યાં હોય તેણે પોતાના જીવનને એક વીરરસ પ્રધાન કાવ્ય મયજ બનાવવું જોઈએ.”

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ

કિંમત ગોળી ૩૨ ની રૂબી ૧ નો રૂ. એક.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

માલેક આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય.

હેડ ઓફિસ

ભામનગર—કાંઠિયાવાડ.

ધાંચ એડીસો.

૧ મુંબઈ.—કાલકાદેવીરોડ.

૨ કલકત્તા—હેરીસનરોડ.

૩ મુના સીટી—બુધવાર પેક.

એન-સી.

૧ વડોદરા—ગવપુરા.

૨ અમદાવાદ—રીઝોર.

૩ સુરત—ત્રીપા બગીચા.

અભિપ્રાયો.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓએ અંદુષ કામ કર્યું છે.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ વાપરવાથી શરીરમાં લોહીનો વધારો થાય છે.

તમારી ગોળીઓએ મને નવી જીંદગી આપી છે. કે થકાજીર નીકાડાતો

અભિપ્રાય પ્રમાણે તમારી આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ અમન છે,

આતંકનિગ્રહની ધણી-જીઓ મેં તંપા નારા રનેહીઓએ ખાંતી છે અને તેઓ તપા દુઝેકી જીએ તમારાં વખાણ કરીએ છીએ.

આપની આતંકનિગ્રહ ગોળીઓએ મને અમૃત તુલ્ય શાપદો કર્યો છે.

આપની આતંકનિગ્રહ ગોળીઓથી માનુષાનું દરદ મટ્યું છે. ઉંધ આવે છે દરન સાથે આવે છે, શૂન લાગે છે વગેરે વગેરે શાયેન જણાયા છે.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓએ ધાર્યા કરતાં વિશેષ કામ કર્યું છે.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓનો માત્ર એક અડવાડીયું ઉપયોગ કરવાથી માર શરીર તમામ તંદુરસ્ત થયું છે.

તમારી દવા (આતંકનિગ્રહ) થી મને પડી સક્તિ આપી છે. એ દવા આ પૃથ્વી પર એક જ કદાચ જુદાજ છે.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓથી હું નવે અવતાર આવ્યો છું. એ ધાતુપુટીની દવા બદલે અક મોદ છે.

તમારી ગોળીઓમાં દૈવી શક્તિ મમાવેલી છે.

સનાઈસીદ ઈન્ડોરામ મમનાપુર.

બી. એસ. રતનાવેળું. વેલોર.

સુદર્શન.

માધવલાલ નવજીવ દિવેદી.

૬ પત્રની—

પ્રેસર અનાંદચંદ્ર બાપુભાઈ
જોશી, જો. જોશી, જોશી, બી.

૧૯૦૬—

(ધર્મ, શૃદ્ધ, સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્ત્વજ્ઞાનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધોમહિ” — માગવતમ્.

[પુસ્તક ૨૨, એક. ૩.]

(માસિક)

[ડીસેમ્બર ૧૯૦૬.]

॥ હોરી ॥

(મહેલું).

કોઈ ખેલત સંત મુજન,

આદિપતિ કે સંગ હોરી—કોઈ.

મૂલદાર ગહી ધાંભી ભુક્તિસે, બંકનાલ ગહી ફેરી,

નાદખિંદુ હો હોત એક સમ, અષ્ટ કમલ બિકસ્યોરી,

જ્ઞાન ઘરખાન ખૂલ્યોરી—કોઈ ખેલત.

ઈગલા પિંગલા સુપુમન શોધા, અજળ અખીર રસ ઘોરી.

અનહદ ખીચ ચલી પીચકારી, પ્રેમસે છાકી પયોરી,

સુરત તનકી ન રહ્યોરી—કોઈ ખેલત,

ભક્ત સ્વપ્ન સુખોપહિ તૂરિયા, ન્યોતિ જહાન બયોરી,

પંચ ગુન તત્ત્વ તીની તહાં નહિ, અમૃત કૂપ ભયોરી,

બાઈ ગુરુ ગમસે કહ્યોરી—કોઈ ખેલત.

અમૃત સાગર વાર ન પાસ, અક્ષર એક લગોરી,

હય અનામ અક્ષર કે માંહિ, ગુરુ મત બલરામ કહ્યોરી,

આદિ ઘર સૂઝ પયોરી—કોઈ ખેલત.

। પ્રેમયાત્રા ।

(મળેલું.)

તને ચાહે છે આ જન સમયથી હૌઈ પ્રીયએ,
અને એ ઉત્પત્તિ પ્રણય. તણી નિષ્કારણ અર્ધ;
શકાયે શે રાકી. સુખકર થતાં દર્શન તવ,
બધે સ્વેચ્છા ચારી પણ તુજ કને દીનજ બરે.
બનું અલ્પ પ્રાણ હયનયન તારા પર ઠરે
સ્વીકારીને. કુંજા હૃદય સહ ચાંપે હૃદયને
સુંવાળા સર્વોગે મૃદુ કર ધિમે ફેરવ ગણું
' સુખી ' ' ધન્યાત્મા ' તો અવર સઘળું તુજ સમળું
પડે મીઠા બોલો મુખ કમલથી ધર્મે વચનો
સમી શ્રદ્ધાથી તે બિલી લઈ ઉમંગે અનુસરું
અહા એ દાંડો ક્યાં તવ હૃદયથી પ્રેમ ઝરણું
વહેશેને તેમાં થઈશ કરીને સ્નાન પૂનિત.
અતીતિ છે કે તું નહિ નહિ. કહી નિષ્કર બનશે
અમી દષ્ટિ રાખી અનવરત આભારી કરજે.

દિવ્ય પ્રભાત.

(મળેલું.)

ગયું સૌ અંધારું. ત્વરિત ધસિયું અન્ય સ્થલમાં,
પ્રકાશી એકે ના, ઉડુગણ હુખ્યા સૌ ગગનમાં;
વહે કંઠો વાયુ, કુસુમ રજ શું ઝંડાલ કરીને,
રહી ખૂમિ આજે, સિકર મુકતા ખાલ ધરીને.
ઉઠ્યાં સૌ ઠો પશિ, મધુર રવ મુખે ઉચરતાં,
વળી ગીરી પ્રાંતે; હરણ સુથ હોંશે વિચરતાં;
મહેકે અંબુજે, સરવર મહીં જે વિકસતાં,
મધુખે ભાનૂના, વિલુપિત ધરાને કરી રદ્યાં.
રહીઆળી આજે, અનુપમ લિલા હું અનુભવું,

સદાએ આવું તે, શિદ ન સરજ્યું રે નિરખવું;
 જશે જોઈ તે શું, રસમય સલ્લોહ પ્રહર આ,
 અરે બ્રાતા આતો, સ્વરૂપ નિજ લાગે ખદલવા.
 રસીલાં રૂપાળાં, કિરણ મૃદુ તે ચંકજ થયાં;
 વળી પેલાં દીવ્યો, સિકરકણ મુક્તા શુભ થયાં;
 હોતો હોતો ભાનૂ, ગિરિવર હોયે જે વિચરતો,
 દીઠો આકાશે તે, ગમન કરતો વાહન વનો.
 ઉઠી સૃષ્ટિ તેના, વિષમ મૃદુ સંધ્યા સ્વ ગયા,
 ઉઠી વૃત્તિ સ્થિરે, સકલ તનુઓ તે ચલ થયાં;
 સદાએ જે ધમ્મું, ઉચિત લહરી તે વહી ગઈ,
 વળી ખીજ આ તો, નવીન કંઈ દૃષ્ટિ પથ ચઢી.
 મનુજેને લેવા, જગત રચના એ સૂચવતી,
 વિરામું વિચારી, પ્રિયદરશ તોએ મૂઝવતી,
 નિવારી શંકાને, ઉભય સ્થિતિનું તોલન કરી,
 રહીને વિશ્વાસે, સહન કરવું ધિરજ ધરી.

સત્યનંધ.

પદ રાગ-કાફી.

વાટે—ચાલો—વીરા....રે.....

ઉવાટે ન—આયડો—

સંકટ શાને.....હોરો....રે.....

હાથે શીદ હોડા પડો— વાટે ચાલો ૦

મારગ જાતાં મળે લૂંટારા.

ભલે બધું લે લૂંટી—

ભય નવ ધારો જરા હૃદયમાં

હિમ્મત જો નહીં ખૂટી—

તો તો એવા....પન્થે....રે.....

આડો કોઈ ના રૂહે ખડો....

વાટે ૦

દશે દિશાએ કરો જવાનું,

તો તે રહેજ નવારો—

જન્હાં જુઓ ત્હાં ગગન પૃથ્વીની

સાથે એક જણાશે—

એલ છે દહિનો....રે.....

ત્હેમાં નહીં જૂલા પડે—

વાટે૦

ખારા જળનાં બન્યાં ઝાંઝવાં;

તે જળ છે સંમર્જવે.

નજીક જતામાં આઘાં આઘાં—

જતાં દૂર જણાશે—

મિથ્યા એવો ખોટો....રે.....

એલ અહીં થાય ખડે—

વાટે૦

તરશ્યાં મૃગલાં અતિ દોડતાં,

જળ દેખી હરખાશે.

પણ ધ્રમધી નહીં તૃપા છીપતાં.

છેવટ નિરાશ થાશે—

આશા છે કંઠંગી....રે.....

મિથ્યા શીઠ ખાર પડે—

વાટે૦

હંદગીના ભાવો શો એવા,

વાદળ રંગો જેવા

કચ્છાંધી ઉદ્દગવી કેમ જણાતા

પાછા કચ્છાંધી સમાતા—

વિધ વિધ રંગો વિશ્વે....રે.....

એલ એમાં જડમે બંધે—વાટે૦

કરી યત્નને જગ-કર્તાના,

નિયમ જડમે શેધી લ્યો—

અને વિચર્યા કરો ગુપ્ત-યે,

ભાવ બધા બોધી લ્યો—

ત્યાર કેટલે જોલ્યો....રે.....

હવે કેવો થાય ખડે—

વાટે૦

॥ દેશાભિમાનનો આધ્યાત્મિક આધાર ॥

વર્તમાનકાલમાં જંગલોમાં, ચરો આવેલા દેશાભિમાનના પૂરતે લીધે આપણા મિત્ર અને શત્રુ ઉભયનું સંમાન રીતે વિશાલતાથી ધ્યાન ખેંચાયું છે, તથા વિચારવંત પુરોષો આનો અર્થ શો યતો હશે, એવા વિચાર વમળમાં ઉતરી પડ્યા છે. આપણી પ્રભાકીય જાતિની રાજ્યદારી અને અર્થશાસ્ત્રવિષયક બાબતો વિશે ઘણા લોકો વિચાર ચલાવે છે, ચર્ચા કરે છે, પરંતુ તેનું ખરૂં આંતરૂ તાત્પર્ય ગ્રહણ કરનારા તો વિરલાભ હોય છે, આવી સર્વ પ્રકારની પ્રભાકીય ઉત્સાહની ભાવનાનો, એક કૃત્રિમ ઉરકેરણી રૂપ ગણીને તિરસ્કાર કરવો; એ આપણી જાતને સંપૂર્ણ રીતે બાહ્યપ્રદેશમાં વસતિ જણાવવા સમાન છે—લોકનાં આંતરૂજીવન અને વિચારના બોલકુલ માનવિનાના જણાવવા સમાન છે. વર્તમાન દશાને લીધે આપણા લોકમાં ઉપજી આવેલો અસંતોષ, એક સુઠીભર વર્તમાનપત્રકારો તથા વ્યાખ્યાનકારોએ ઉપજાવી કાઢ્યો છે, અને જો માત્ર સરકારને ચાંપતાં પગલાં બંધવાની દિશામાં હોય તો આપણી કહેવાતી દેશાભિમાનની ભાવના ધીમે ધીમે ચંપાઈ જશે, આવા પ્રકારની અચાની ભાવનામાંથી ઉપર દશવિલા પ્રકારની અનેક વિરોધિ ટીકાઓ ઉપજી આવે છે. માનવવર્ગના ઘણા મોટા વિભાગને વિધિએ જ એવી રીતે નિર્મ્યા છે કે, તેઓ આંતરૂમાંથી કાર્ય કરતા કંચાનો કાષ્ઠપણ પ્રકારે વિચાર કરવાને માનસિક રીતે નિર્બળ હોય છે. આપણી સર્વ પ્રકારની પ્રભાકીય આશાઓ અને પ્રવર્તના આંતરૂમાં બાપી રહેતી તથા તેમને જલવાન બનાવતી એક ઉડી પસરી રહેલી આધ્યાત્મિક આકાંક્ષા, એંગ્લોઇન્ડિયન પંચોમાં કવચિતજ નેવામાં આવતી દીર્ઘદૃષ્ટિથી એઆપર પત્રે શોધી કાઢવાથી એક પ્રકારની આનંદની વાત છે.

આપણા લોકોમાં પ્રભાકીય આત્મ-ભાનનો ઉદય થઈ ચૂક્યો છે. હિંદવાસિયોના સંજ્ઞામાં વિચાર કરતાં તેમની પ્રભાકીય આત્મ-ભાનની ભાવનાના આવશ્યક વિભાગ રૂપે આધ્યાત્મિક ભાવના જ હોવી જોઈએ, એ નિર્વિવાદિત વાત છે. સમકાલિન ચેતનસાસ્ત્રના સર્વ ગંભિર અભ્યાસિયોને કેટલાક સમયથી સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવ્યું છે કે, હિંદી લોકના ઉત્સાહના વલનમાં એક લક્ષમાં લેવા યોગ્ય ફરફાર ચવાનો આરંભ થઈ ચૂક્યો છે, તથા ધીમેધી પરંતુ ખાંત્રીથી વિસ્તારમાં અને જલમાં વધતી જતી એક પ્રકારની નવીન આધ્યાત્મિક ભાવનાઓથી લદખદ થઈ ગયલી નવીન ઉર્મિઓ અને નવિન વિચારોનો સર્વત્ર બાપી રહેલો એક આંતરૂ પ્રવાહ ક્યારેનોએ ઉડા ઉતરી વિચાર કરનારાઓના લક્ષમાં આવ્યા વિનાનો રહ્યો નથી. આવી નવીન આધ્યાત્મિક જાતિશાથી સંબંધી છે કે આપણા ઉપર ઠોકી બેસાડવામાં આવેલા નવીન તથા વિદેશી શિક્ષાચાર કેલવણીને, તેમજ આપણા પૂર્વજોના પ્રાચીન શિક્ષાચાર, કેલવણી સાથે આપણા માનસિક સંજ્ઞા ચવાની વાતને, એ સમાન રીતે આભારી છે. યૂરોપીયન શિક્ષાચાર, કેલવણીની પ્રથમાપકારિણી શક્તિયોને આપણે આપણા જીગરથી પ્રતિઉત્તર આપ્યો છે, અને જો આપણે તેમને સંપૂર્ણ રીતે

ચરણ નથી ચલાવે તે એટલા જ માટે કે, એક પ્રજા તરીકે આપણે આપણું પોતાનું એક પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ છે, જેના વિશે આપણે દિને દિને વધારે જ્ઞાનવાળા થતાં જઈએ છીએ. આ વ્યક્તિત્વનો સંપૂર્ણ રીતે સાક્ષાત્કાર કરવો, એમાંજ આપણું સર્વ જ ને માટે શોધ ચલાવીએ છીએ તેનો સમાવેશ થાય છે.

પાશ્ચાત્ય વિચારોથી આપણાં મન ઉપર ઉપજી આવેલી અસરો, તથા આપણી સામાજિક અને પ્રજાકીય પ્રવૃત્તિઓમાં પાશ્ચાત્ય જીવનથી ઉપજી આવેલાં પરિણામો તદ્દન સ્પષ્ટ છે, એટલાંબધાં જાણીતાં છે કે તેમનું અત્રે જરૂરપણુ વર્ધન કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ આપણા પ્રાચીન ભાષાસાહિત્યના શોધવડે પ્રજાકીય મન ઉપર ઉપજી આવેલી અસર એટલીબધી સામાન્ય રીતે જાણીતી નથી. હિન્દને માટે તો વર્તમાન સમય બાળક સાહિત્યની ઉત્પત્તિનો એક ક્ષણ છે, અને યુરોપીય ભાષાસાહિત્યકૃતિકાલના કરતાં, કલા, સાહિત્ય, પદાર્થવિદ્યા, તથા તત્ત્વશાસ્ત્રની બાબતોમાં ખરેખર કાર્યપ્રદેશમાં તે પાછળ હકી જાય છે તો તેનું કારણ એટલું જ છે કે, દેશની રાજકીય તથા અર્થશાસ્ત્ર સંબંધી દશાને લીધે આમ થાય છે તથા જાને લીધે પ્રજાકીય મન ઉપર મનોબળની અસર થાય છે. યોગ્ય સમય માટે તો એમજ લાગુ છે કે પ્રજાકીય આત્મ-માન, ધિરેથી વિચારો અને વિદેશી ભાવનાઓના પૂરમાં ધસડાઈ જશે, માત્ર આજકાલથી જ આપણે આપણી જાત માટેની સમજવાળા થવા લાગ્યા છીએ. આ દુનિયાની અંધારી ગસિકૃતિઓમાં આપણને દોરનાર પ્રકાશ, આપણા પ્રાચીન ભાષાસાહિત્યમાંથી મળી રહે છે. આપણે સંસ્કૃત ગિરાને હવે એક મૃતભાષાએ નહિ પરંતુ એક જીવંતભાષાએ અભ્યાસ કરીએ છીએ; આ માટે આપણામાં એક વૈચકરણી ચાલવા ભાષાશાસ્ત્રીનો જીરસો નથી, પરંતુ આપણો તો આધ્યાત્મિક સત્યોના શોધકોના જેવો ઉત્સાહ છે. વેદાન્તમાં અને ગીતામાં એક વર્તમાન દિ'દી એકાદ નવીન ધર્મને શોધતો નથી, પરંતુ સર્વ ધર્મોના સારમૃતતત્ત્વ જ ને છે તેનો શોધ ચલાવે છે. આપણું ધાર્મિક ભાષાસાહિત્ય, તત્કાલીન મતપંચસંપ્રદાયસમાજો તથા બંધનકારક અનેકવિધ મતમતાંતરોના પ્રદેશના પારનું છે, તે આધ્યાત્મિક બાબતોમાં એક સ્થાન જોગવે છે. વેદાન્ત તમને એકાદ ધાર્મિકમત્રાપદેશ કરતું નથી, તે તો માત્ર તમારા આધ્યાત્મિક ઉત્સાહને વધારે છે.†

વેદાન્તનો મધ્યસ્થવાદ એવો છે કે, માત્ર યથાર્થ ખરેખરી વસ્તુ, યથાર્થ રાખ્દ ના સમજી શકાય એવા કોઈપણ અર્થ પ્રમાણે, આત્મા જ છે, બ્યક્તિગત જીવાત્મા, સર્વવ્યાપક વિશ્વાત્મા સમાન જ છે, તથા માનવદેહ એ આંતરૂમાં વસતા પુરૂષના એક મંદિર રૂપ છે. વેદાન્તિયો જેને યથાર્થતા કહે છે તે માત્ર એક સિદ્ધાન્ત રૂપે હોય તેવું પણ એ સિદ્ધાન્તથીએ જુદામાં અત્યંત પ્રકાશ પડે છે, તથા ચારિત્રમાં ઉત્સાહ ઉમેરાય છે. આપણાં યાત્રો પ્રમાણે માનવજીવાત્મા માટે મોક્ષનો માત્ર એટલો જ અર્થ મળવે છે કે, જડવિશ્વના બંધનમાંથી તેનો છૂટકારો થવો; કોઈપણ અનુષ્ઠાન ગમે તો માનસિક રીતે તેનાથી દૂર થવાવડે અથવા તેને આંતરૂ પુરૂષને આધીન કરવા વડે, જડવિશ્વ ઉપર વિજય મેળવી શકે. ઈશ્વારિક ધર્મોના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ભાવનાઓ આના સમાન આધ્યાત્મિકબુવન પર્યંત

પદાર્થ છે તથા એક સુધી, એક વેદાન્તિના જ્ઞાતા સમાન છે. આપણે માટે તો જડવિ-
શ્વમાંની પ્રવૃત્તિઓદ્ધારા પ્રજાકીય આત્માનો અનુભવ થવાની જરૂર છે. અત્રેથી જ યૂરોપીય
પદાર્થ વિદ્યાની, યૂરોપીય આપારની, યૂરોપીય રાજ્યવિદ્યાની, ઉપયોગિતા આપણે માટે ખડી
થાય છે. માત્ર વિશ્વવ્યાપક જૂમાની શોધમાં આપણા પ્રાચીન આચાર્યોએ ઐહિક બાજ-
તોને હદપારની વિસારે પાડી દીધી છે. હિંદુઓના શ્રેષ્ઠ પ્રયત્નો વ્યક્તિના પ્રવૃત્તિમય જીવન
તરફ કદાપિ દોરાયા નથી, સમાજને રૂઢિના પંજામાં રહેવાદેવામાં આવ્યો છે, આના પ-
રિણામ રૂપે વિચાર અને આચારમાં આસમાનજમીનનો ભેદ પડી ગયો છે. ઉત્સાહ-
પ્રેરક પાશ્ચાત્ય શિક્ષાચારે વ્યાવહારીક જીવનની ઉપયોગિતાને એજે એજે આપણા ધ્યાનમાં
ઉતારી છે, તથા એ વિશે વિચાર કર્યાવિના રહેવું હવે આપણે માટે અસંભવિત છે. અનુ-
ભવની વિકટશાલામાં આપણને શિક્ષણ મળ્યું છે કે, જે આપણે એક પ્રજારૂપે જીવન
ગાળવું હોય તથા આપણું પોતાનું સિદ્ધ કરવું હોય તો, આપણા સામાજિક અને રાજકીય
જીવન ઉપર પ્રજાકીય ભાવનાની સમગ્ર અસર ઉપજાવવાની જરૂર છે. પરંતુ પૌર્વાત્ય ભાવનાના
ભેદનો સમાર્થે આમાં યાય છે, તેઓ ઐહિક સુખોપભોગ મેળવવાની જરૂરને સંપૂર્ણ
રીતે સમજે છે, તથાપિ તેઓ સાથેસાથેજ પાશ્ચાત્યોના જેટલી ઐહિક સમૃદ્ધિની કીંમત
આંકતા નથી. હિંદીઓ એક પ્રજારૂપે કોષ્ટપણ કાઢે, ઐહિક જરૂરીઆતો સંતોષવામાં
મેળવેલા વિજયના માપવડે, જીવનના વિજયનો નિર્ણય કરશે નહિ. જે આપણે કોષ્ટપણ
કાઢે આપણું યથાર્થ ઉદ્દેશ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવું હોય તો જડવિશ્વને આપણા આધીનમાં
લાઈને, આપણી આધ્યાત્મિક વૃદ્ધિમાં મદદગાર થઈ પડે એવા સામાજિક અને રાજકીય
ફરફારો કરવાવડે થઈ શકે એમ છે. હિંદમાં વર્તમાનકાલે પ્રચલિતો અસંતોષ, દુસ્થ ઐ-
હિક સૃષ્ટિમાં પોતાનો અનુભવ મેળવવાના જીવાત્માના પ્રવત્નોના પરિણામ રૂપ છે, તથા
વર્તમાનકાલે આ પ્રમાણે અનુભવ પામવાની તેની અશક્તિમાં જ ઉગાં મૂલ લાલીને પડેલાં
આપણાં હૃદયોનો જન્મ થાય છે. જન્મ, ઐહિકતાના ઉભરાઈજતા પૂરમાં ગુચવાઈ જવું,
તણાઈ જવું, એ આપણા મરણ સમાન છે. વર્તમાન હિંદના સામે ખંડો થયેલા મહાન
પ્રશ્ન એ છે કે, આપણા પરંપરાનાં શિક્ષાચાર કેલવણીને, પશ્ચિમનાં વ્યાવહારિક શિક્ષાચાર
કેલવણી સાથે વ્યાવહારિક સંબંધમાં લાવવાની જરૂર છે, તથા સાથેસાથેજ આપણું
પોતાનું પરંપરાનું આધ્યાત્મિક ચારિત્ર સાચવી રાખવાની અત્યંત જરૂર છે; અન્ય રીતે
કહેવા માગીએ તો, અમારે જીવનની, વિશેષ જીવનની, ઉત્સાહની જરૂર છે, પરંતુ તે
જીવનની કીંમતના ભોજે તો નહિજ.

॥ આત્મ-સંયમ ॥

। અથવા ।

॥ પતંજલિનો યોગ ॥

(અનુસંધાન-મતવર્ષ-૫૪-૩૨૬-થી.)

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં યજ્ઞો વિશે આ પ્રમાણે ઉપદેશાયું છે:—

“અર્પણબ્રહ્મ, હવિષ્બ્રહ્મ, અગ્નિબ્રહ્મ, દોઝ્યુંબ્રહ્મ, ને તે જવાનું બ્રહ્મમાં જ, બ્રહ્મકર્મ સમાધિથી કરીને.” (૪—૨૪.)

“કોઈ યોગીએ દેવયજ્ઞને ઉપાસે છે; કોઈ યજ્ઞને યજ્ઞવેદ બ્રહ્માગ્નિમાં હોમે છે.” (૪—૨૫.)

“કોઈ ઔત્રાદિ હન્દ્રિયોને સંયમાગ્નિઓમાં હોમે છે, કોઈ કોઈ શબ્દાદિ પિંચોને હન્દ્રિયાગ્નિઓમાં હોમે છે.” (૪—૨૬.)

કોઈ હન્દ્રિયકર્મ તેમ પ્રાણકર્મ સર્વને જ્ઞાનદીપિત આત્મસંયમયોગાગ્નિમાં હોમે છે.” (૪—૨૭.)

“કોઈ, દ્રવ્યયજ્ઞ, તપોયજ્ઞ, યોગયજ્ઞ, સ્વાધ્યાયયજ્ઞ, જ્ઞાનયજ્ઞ, સંશિતનત, એવાઃયતિ હોય છે.” (૪—૨૮.)

“કોઈ અપાનમાં પ્રાણને હોમે છે, કોઈ પ્રાણમાં અપાનને હોમે છે: (કોઈ) પ્રાણાપાનની ગતિ રૂપીને પ્રાણાયામ પરાયણ હોય છે.” (૪—૨૯.)

“કોઈ નિયતાદાર હોઈ પ્રાણને પ્રાણમાં હોમે છે:—આ સર્વ યજ્ઞવિદ્ છે, યજ્ઞી ન પાપને ટાળનારા છે.” (૪—૩૦.)

યજ્ઞરોષ એવા અમૃતનો ભોગ કરનારા સનાતન બ્રહ્મને પામે છે, અયજ્ઞનો આ ભોગ નથી, (તો) બીજો તો હે કુરુક્ષેત્ર! ક્યાંથી નહીં” (૪—૩૧.)

આ અવતરણોમાંનો પ્રથમ શ્લોક (૪—૨૪.) યજ્ઞોની સામાન્ય સ્તુતિ અર્થે છે. એક યજ્ઞમાં પંચ અવયવો હોય છે. અગ્નિ, હવિ, હોતા, દેવ, અગ્નિમાં આદૃતિ આપવાનું કાર્ય. પછીના શ્લોકોમાં વર્ણવેલા યજ્ઞોમાં આ સર્વ, શ્રીકૃષ્ણ હશે છે કે બ્રહ્મના આધિભાવે છે. આ સર્વ યજ્ઞોનું પરિણામ એ છે કે આખરે યજ્ઞમાન દિવ્યલોક, દિવ્ય સાક્ષાત્કાર

પામે—આ એક ઉદ્દેશ એવો છે કે જેને માટે એક અથવા અન્ય સ્વરૂપમાં માનવો હમેશાં કંપના કર્યા કરે છે. આવા પ્રકારની કંપના, કલ્પના યથાર્થ નિવડે એટલા માટે યજ્ઞો આચારવામાં આવે છે. અપર, યજ્ઞ નહિ કરનાર પુરુષ આ લોકની પણ દરકાર કરતો નથી તેમજ તેને પરલોકની વસ્તુ યોદીજ દરકાર હોય છે. પ્રથમ જો ભોગ ના ભોગવાયા હોય તો કોઈ પ્રકારે અપવર્ગનો સંભવ નથી, એવા સાંખ્ય-યોગના આધારભૂત સિદ્ધાંતને આથી વિશેષ ટેકો મળી રહે છે; જેમને પોતાની જાતિનો અથવા પોતાનો વિકાસ ક્રમ શીઘ્ર બનાવવાની ઇચ્છા છે તેમણે એવી રીતે કાર્યપરાયણ થવું જોઈએ કે, જેથી પ્રકૃતિને પુરોના દૃષ્ટિને ઉપદેશવાના માનસિક, નૈતિક, સ્થૂલ, વ્યક્તિવિષયક, સામાજિક, વિવિધવિભાજના અનેક પ્રકારના અનુભવો તેમનાથી શીઘ્ર અનુભવી શકાય, યજ્ઞોના આચરણવડે વિકાસક્રમ શીઘ્ર બને છે, કારણ કે યજ્ઞોવડે શક્તિ અને પ્રાણિક્યમાં વૃદ્ધિ થાય છે; જીવનના નવાનવા સંભવો ખુલા થાય છે; વિકાસક્રમની નિઃશ્રેણિનાં અધમપાદો પસાર કરી જવામાં આવે છે, ઉચ્ચપાદોના વારંવાર ભોજિયા થવાય છે, અનુભવવડે જ્ઞાન અને સામર્થ્ય સતત વૃદ્ધિ પામ્યાં જાય છે અને આખરે માનવના વિકાસક્રમની વર્તમાનદિશા કેવલદિશા પર્યંત પહોંચે છે.

સ્વાર. યજ્ઞો એટલે શું? પ્રથમ વર્ણુવાયસો યજ્ઞ દેવયજ્ઞ છે, દેવોને, વૈદિક દેવતાઓને બલવાન બનાવવા માટે, પોષવા માટે આ યજ્ઞ છે. માનવની અનેક પ્રકારની જરૂરીઆતોને પૂરી પાડતી અન્નાદિ તથા અન્ય પ્રકારની પૃથ્વીની પેદારો રૂપ—શુદ્ધગીની જરૂરીઆતોને પેદા કરવામાં વારંવાર સ્વતઃ પ્રદર્શિત થતી જોવામાં આવતી પ્રકૃતિની શક્તિયોરૂપ આ દેવો છે. માનવની ઇન્દ્રિયોને તેમના વ્યાપારમાં મદદ કરનાર તથા યથાર્થ રીતે તેમના અસ્તિત્વ માટે જવાબદાર આ પ્રાકૃતિક શક્તિયો અથવા દેવો છે; માનવના સ્થૂલજીવન માટે જવાબદાર સર્વ પ્રકારની શક્તિયોરૂપ આ દેવો છે. માનસિક આદિ ઉચ્ચભુવનો ઉપર સ્વતઃ પ્રદર્શિત થતા ઉચ્ચ દેવગણો પણ છે. માનવિમાં જે શક્તિયો જડી આવે છે તેજ વિશ્વમાં પણ જડી આવે છે. અથર્થ રીતે માનવિ સર્વપ્રકારની શક્તિયોને વિશ્વમાંથી પોતામાં સંગ્રહે છે, યુધી લે છે.

વિશ્વનાં વિવિધભુવનોના તાત્વિકપ્રદર્શનોરૂપ, આવિર્ભાવોરૂપ દેવો છે અથવા અન્યશબ્દોમાં કહેવા માગીએ તો તેઓ આન્તર્ભુવનો ઉપર વર્તતી પ્રાકૃતિક-શક્તિનાં કેન્દ્રો રૂપ છે, તથા આપણાં જીવનોમાં સ્વતઃપ્રદર્શિત અને કાર્યપરાયણ થતી સર્વ પ્રકારની અનેકવિધશક્તિયોને દર્શાવે છે. સૂર્ય અને ચંદ્ર ઉભયે વૈદિક વિશ્વદેવગણમાંના દેવો છે, કારણ કે તેમનામાંથી પૃથ્વિનું જીવન આવે છે; સૂર્યવડે, પ્રાણ, જીવનની પ્રબલ શક્તિયો સચવાય છે તથા ચંદ્ર એરાત્રિ અથવા ઔદિકજીવનની નિર્બલશક્તિયોનું મૂખ્ય ઉત્પાત સ્થાન છે.

સાંખ્ય—યોગદર્શન આદેશે છે કે, વિશ્વ અને મનુષ્યમાં પચ્ચીશતત્વોનો સમાવેશ થાય છે, સ્થૂલમહાભૂતોને અધમતત્વોમાં મણવામાં આવે છે તથા સર્વ ઉચ્ચતત્વો સ્થૂલ આવિર્ભાવોના સંબંધમાં જીવનના પ્રબલપક્ષને દર્શાવે છે. આ સર્વ ભુવનો—પચ્ચત્તમા-

ત્રાઓ, પંચકર્મેન્દ્રિયો અને પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, મનસુ, અહંકાર, બુદ્ધિ, પ્રકૃતિ, પુરુષ—વિશ્વનાં વિવિધ ભુવનોને દર્શાવે છે. તથા પ્રકૃતિની સર્વપ્રકારની શક્તિઓ જીવનનો જીવનનો ભુવનોમાં વર્તતા દેવોને સૂચવે છે.

આપણા ઈશ્વરના આવા પ્રકારના આધિભાવોમાંથીજ વિશ્વનાં સમગ્રભુવનો ઉપરની આપણી બધી શક્તિઓને આપણે તૂટી આકર્ષી શકીએ છીએ.

દેવચરણો આ સર્વપ્રકારના દેવોની પૂજા સેવા કરવામાં સમાવેશ થાય છે. આ દેવોને બલવાળા બનાવવા એ માનવિનું કાર્ય છે, અને તેઓ પણ બલવાળા બનવાને વધારે વધારે શુભકરદેવો આપતા જાય છે. દેવોને વધારે વધારે બલવાળા બનાવવાના માનવપ્રયત્નમાં તેમની પૂજાનો આશર્યાનો સમાવેશ થાય છે. યજ્ઞોના આચરણપદો માનવ દેવોને બલવાળા બનાવે છે, એ કંઈ એક નકામી કલ્પના નથી. કોઈ અમુક દેવના ઈશ્વરણુ રૂપ તાત્વિકમૂર્તિ ઉપર, વિશ્વના વ્યાપારક્રમમાં એ દેવથી કરાતા કાર્ય વિશે, માનવજીવનમાં એ દેવની શક્તિઓ સી રીતે યોગ્ય એ વિશે દંઠ ચિંતન કરનાર એક યોગી, માનસિક ભુવન ઉપર નિશ્ચિત તાત્વિકમૂર્તિઓને જન્મ આપે છે. વર્તમાનમાં આમને વિચારમૂર્તિના નામથી જીવનરૂપમાં આવે છે; કહેવાતા સ્વર્ગીય દેવ ગણોમાં અથવા પૂજાના હેતુભૂત દેવોના સૈન્યમાં આવા પ્રકારની વિચારમૂર્તિઓથી વધારે થાય છે. માનવ ભક્તિના પ્રયત્નપદો આ પ્રકારે વૃદ્ધિ પામેલાં આ દેવોનાં સૈન્યો, યજ્ઞમાનને બલવાળા બનાવવામાં મદદ કરે છે તથા સાથે સાથેજ સમગ્ર માનવજાતને યોગી અથવા વધારે સહાય મળે છે. હિંદુવર્ણના યોગીઓ આ દેવોને, તેમના ગણોને, તેમની શક્તિઓ માનવજીવનમાં ઝુંબટા જોઈ શકે, એ તદ્દન સંભવિત વાત છે;—પરંતુ આ દિવ્ય પ્રાકૃતિક આધિભાવોનાં જીવન, સ્વભાવ તથા નિયમો-પ્રણેત્રી બુદ્ધિમાં સ્પષ્ટ રીતે ઉત્તરે એવી સામિતીથી પણ તેમની ભક્તિ અસરકારક રીતે થવામાં ઘણી ઘણી સહાય મળી રહે એમ છે. ઉપર દર્શાવાયેલા પ્રકારની આંધળી, બાનવિનાની ભક્તિથી, પૂજાથી પણ શુભકારક દેવો પામવામાં સહાય મળે છે, આ ઉપરાંત આધ્યાત્મિકકેલંબણીનો તથા બુદ્ધિ વિકાસનો પાયો નાંખવામાં પણ મદદ મળે છે. આવા કારણથી જ કર્મકાંડના પૂજા પ્રકારને યોજવામાં આવ્યો છે તથા તદ્દનુસાર વર્તવાનું આદેશાયું છે. આવા કારણથી જ ધૃત્તાદિ અન્ય પદાર્થો અગ્નિમાં હોમાય છે કે નેથી અમુક શુભકારક શક્તિની સેવા જોડે સ્થૂલકાર્યને જોડવાપડે સાધારણ જુમિકાનો યજ્ઞમાન પણ પોતાની વિચાર અને ભક્તિની શક્તિઓને વધારી શકે તથા તેની પોતાની ભક્તિવિષયક વિચારમૂર્તિઓના દેવરૂપમાં સ્વર્ગીય સૈન્યમાં સાથેસાથેજ વધારો કરી શકે; આથી તેના ઉપર તથા પ્રજા ઉપર આવા ગણોનું પ્રતિકાર્ય થાય છે તથા યથાર્થ રીતે સમગ્રમાનવજાત ઉપર આ અસર થાય છે. હિંદુઓની પ્રાચીન સામાજિકસંસ્થાના દિનેમાં, સર્વદેવોના સ્વભાવને જાણવાનો અને અભ્યાસ કરવાનો, માનવોમાં રહેલી આ શક્તિઓને વિકસાવવાના નિયમો શોધી કાઢવાનો, નાનાં મોટાં યત્નસત્રોમાં એકદા મળવાનો, તથા પોતાના જ્ઞાન અને વિચારના બલપદો નિશ્ચિત તાત્વિકમૂર્તિઓ પેદા કરવાનો, આજીવનો ધર્મ હતો. ભક્તિના કર્મકાંડને દીક્ષા વિનાનાને દીક્ષામાં દાખલ કરવાના હેતુથી ચલાવે, સમજી શકે એવાદોષ તેમને

યજ્ઞના કર્મકાંડને વીગતવાર સમજાવે, જેથી તેમના ભક્તિના વિચારમાં શાનવડે પ્રાપ્ત્યનો ઉમેરો આવે.

માનવજીવનના દરેક વિભાગને અનુસરીને આ પ્રમાણે આચરવાનું હતું; આ જીવનના દરેક વિભાગને સજ્જન બનાવનાર પ્રાકૃતિક શક્તિઓ હોવાથી આ પ્રમાણે વર્તવા યોગ્ય છે. માનવ ઉપયોગના અભ્યાસ વિષયની ડ્રાઈ પણ વાચક કદપના કરી શકશે કે જે બ્રાહ્મણે ઉપદેશવાનો ધર્મરૂપ ના ગણાયો હોય? લક્ષ્મી અથવા શ્રી-વ્યક્તિસંબધી અથવા પ્રજાકીય સમૃદ્ધિની અધિષ્ઠાત્રી, સરસ્વતી-પ્રજાકીય અથવા વ્યક્તિ-વિષયક શાનની દેવિ, શશિ-સુખ રૂપ લક્ષ્મી-બધોતી દેવિ, ઇન્દ્ર-વર્ષા અને ધાન્યાદિનો, તથા સદાચારી સ્વર્ગીય જીવનનો દેવ, ગણેશ-શીઘ્ર, નિબલ્યવંત, સમર્થ બુદ્ધિવિષયકભાવનાનો દેવ, તથા અન્ય અનેક દેવો-એ સર્વે શબ્દશ્રવણના તાત્વિકઆવિર્ભાવોને દર્શાવે છે, વિષ્ણુનાં વિ-વિધબુવનો ઉપર તેના દિવ્ય પ્રેમને પાર પાડે છે; માનવજનને વધારે વધારે ઉચ્ચ બનાવવાના હેતુથી તેઓ આમ વર્તે છે. માનસિની રથૂલ, નૈતિક, માનસિક, આધ્યાત્મિક વૃદ્ધિનો-વ્યક્તિની અર્થના સમાજની-સમાવેશ દિવ્યમનસના પ્રતિબિંબરૂપ આ દિવ્ય શક્તિઓના, ઐહિક-જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતાં બુવનોમાં સતતપ્રહરમાં ચાલે છે. માનવ જીવનની રથૂલ, નૈતિક, માનસિક તથા આધ્યાત્મિક પક્ષોનો અભ્યાસ કરવાનો તથા વચન અને દર્શાવડે અન્યને તેનો ઉપદેશ કરવાનો બ્રાહ્મણોનો ધર્મ ગણાય છે.

દર્શાવ તરીકે વર્ણવાયલા કટલાક અન્યયનો વિશે વિચારીએ. ભગવદ્ગીતામાં વર્ણવેલાં દ્વીતીયયજ્ઞ શ્રવણ છે. આ યજ્ઞમાં અધિકારી પુરુષો, યજ્ઞને યજ્ઞવડે શ્રદ્ધાભિમાં હોમે છે. ટુંકામાં આ યજ્ઞનો હેતુ વિચારનાં પ્રયત્નવડે તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવાનો હોય છે યોગ દર્શન ઉપદેશ છે કે, માનવજીવનનો અંતિમ ઉદ્દેશ શાનાનુભવ પામવાનો છે. પંચશાનેન્દ્રિયો અને પંચકર્મેન્દ્રિયો ઉભયે આ હેતુ માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે. આશક્તિઓના સંગવડે મનસ્સુ તેમના ઉપયોગમાં મુગમતા મેળવે છે તથા આથી ઉદ્ભવતાં મુગની લાગણીવડે તેમનામાં બંધાર્થ રહે છે. જ્યારે રજસુની પ્રવૃત્તિ પછી, શૂતકાલના કાર્યને ભાગિ સમયની શક્તિઓના સ્વરૂપમાં દ્રવી નાંખવા માટે જોઈતો સમય આપવાના હેતુથી અદ્યપસમય માટે તમસુનો આવિર્ભાવ થઈ આવે છે ત્યારે આ શક્તિઓની પ્રાપ્તિથી પેદા થતી એક પ્રકારની સંતોષપ્રવૃત્તિ મનમાં મૂક ધાવે છે અને કામના, તૃષ્ણાનો ઉદય થાય છે; શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા ગીતામાં ગાય છે, “સંગારસંજ્ઞાયતે કામઃ” સંગ થતાં પ્રાપ્ત કરવાની કામના થાય છે. પતંજલિ ભગવાન પણ આદેશ છે:—સુસ્થાનુશચિરાગઃ । સુખને કામના, રાગ, અનુસરે છે.

આ કામના વિશેષ વિકાસને આકાંક્ષા છે. તે વડે જીવાત્મા અધમ જીવનમાં બંધાય છે. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ રૂપ યથાર્થ હેતુવાળી ઇન્દ્રિયો આ પ્રમાણે કામના અથવા તૃષ્ણા રૂપે આવિર્ભાવ પામે છે અને પછીથી બેવડું કાર્ય કરવાનો પ્રારંભ કરે છે, જ્ઞાનના સમાધાન રૂપ થવાનું તથા ઉચ્ચ જીવન ગાળવામાં બંધન રૂપ થવાનું, ઉભય કાર્ય તેઓ બળવે છે. જો તેમનાં કાર્યો તૃષ્ણા રહિત કરવામાં આવે તો જ્ઞાન, વિકાસ, અને અં-

તિમ મોક્ષ પર્યંતનાં પરિણામ આવે છે. જો તેમનાં કાર્યો તૃષ્ણાસહિત કરવામાં આવે તો સાદૃશ્ય રીતે પાછા હટવા રૂપ પરિણામ આવે છે. વિકાસ પામવાના હેતુથી દુન્નિયોનો ઉપયોગ કરી શક્યા માટે મનને, તૃષ્ણાઓને મરણશરણ કરતાં શિખવાની આવશ્યકતા છે તથા ફક્ત જ્ઞાનપ્રાપ્તિના વ્યાપારમાં જ પ્રવિલાપન પામવાની જરૂર છે. ઉચ્ચ જ્ઞાન પ્રાપ્તિના આવશ્યક પરિણામ રૂપે ઉચ્ચશક્તિયોની પ્રાપ્તિ છે પરંતુ અત્રે પણ આ શક્તિયોના ઉપભોગની તૃષ્ણાને દાખી દેવાની જરૂર છે અને પછીથીજ વિશેષ વિકાસ સંભવિ શકે છે. આ પ્રમાણે આપણાથી સમગ્ર છે કે, એક શક્તિયોની પ્રાપ્તિ—એક પ્રકારના એક નૈતિક, બુદ્ધિશાળી, અથવા સ્વલ્પ જીવન રૂપી—એ શક્તિયોવાળી એક પ્રજા અથવા વ્યક્તિ જીવનના એક ઉચ્ચભુવન ઉપર છે એ વાતની એક સચના રૂપે છે, તથા તે પ્રજાના પણ નિકટમાં વર્તે છે. પરંતુ એ ઉચ્ચભુવનના ઉપભોગની તૃષ્ણા હોય તો તે દર્શાવે છે કે એવો એક પુરૂષ અધોપતનના મુખમાં જ પડેલો છે.

કર્મના હેતુને તૃષ્ણામાંથી જ્ઞાનમાં ફેરવવાના પ્રયત્ન વડે, તૃષ્ણાના પંકમાંથી મનને શુદ્ધ બનાવવાના અભ્યાસમાં, આપણે ઉપર જણાવી આવ્યા તેમ બ્રહ્મચર્યનો સમાવેશ થાય છે. કર્મ કરવું, એજ એક પ્રકારનો યત્ન છે. કામનાનો નાશ કરવાના તથા કર્મનો હેતુ બદલવાના ઉદ્દેશથી યત્ન રૂપ ગણીને કર્મ કરવા વડે મન ક્રમે ક્રમે શુદ્ધ બને છે, જેમ જેમ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ થતી જાય છે તેમ તેમ પાછળ મૂકેલાં અધમભુવનોના સંબંધમાં વિચાર લાખીએ લાંબુથી તો કર્મની આવશ્યકતા દૂર પળે છે. તેટલા માટે જ્ઞાનાર્થિ રૂપે બ્રહ્માર્મિમાં યત્નવડે યત્ન હોમાય છે.

વર્તમાન હિંદમાં આ યત્નનું આચરણ કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. રાજકીય પ્રજારૂપ શરીરને બદલે આપણા અરૂપદેહમાં આપણે વિશેષ પ્રીતિ રાખતા ચલા છીએ, સમગ્ર પ્રજાકીય સમૃદ્ધિના કરતાં આપણા એક નાના રૂપેઆને આપણે વધારે બદલાથી નિદાણીએ છીએ, પ્રજાકીય સમૃદ્ધિ અને સુખમાં જલ્દિ કરીને માનવ દુઃખ ઓછું કરવામાં થોડાક પૈસા ખર્ચવાને બદલે પોતાની જાતના થોડાક રૂપેયા કહેવરાવવાની બાવનાના બાનમાંજ આપણે જાનંદ લેતા ચલા છીએ. જ્ઞાનનાં બીજાં સર્વત્ર પસારવાને બદલે આપણે જ્ઞાનને આપણી પોતાની જાતમાં ગોંધી રાખવા માગીએ છીએ, વર્તમાનમાં આગ વર્તીએ પણ છીએ; દેવોને બલવાન બનાવવાના હેતુથી તથા તેમની શુભકર અસરો માનવજાત ઉપર આકર્ષણ માટે જ્ઞાનનો સર્વત્ર પસાર કરવો એ એક કર્તવ્ય મનાય છે. અધમજીવન માટેની આપણી તૃષ્ણા બલવતી હોવાને લીધે, મન અશુદ્ધ હોવાને લીધે, જ્ઞાનજ્યોતિ આપણામાંથી દૂર થવાને લીધે તથા વર્તમાનમાં પણ તે આપણા સંમાજનો પિચાલ-સમહોથી દૂર રખાવાને લીધે, આવાં સર્વ પ્રકારનાં પરિણામ આવ્યાં છે. વચન અને આચારવડે બ્રહ્મચર્યવિધાનને ઉપદેશનારા, કર્મના આચરણવડે જ્ઞાનપ્રાપ્તિરૂપ માનવ જીવનનો યથાર્થ હેતુ છે એવું સમજવનારા, વિકાસની માત્ર એક પ્રકારની નિશાનીરૂપે સિદ્ધિયોની પ્રાપ્તિને ગણવાની છે, બાવિપિકાસમાં એક વિગ્ર સમાન ચર્ચ પડનાર, માનવ-જીવનના ઉપભોગમાં એક મદદરૂપે ગણવાની તથા એવું ગણે ઉતારનારા, એ સર્વ યોગીઓ ક્યાં-ગયા ?

આ બાબતોને જાણીને સમાજને ઉપદેશવાની વાતને સામાજિકધર્મરૂપે ગણનારા બ્રહ્મયોગીઓ અદસ્ય થયા છે, અને તેમની સાથે જ આપણી પ્રમુખીયમહત્તા અને બાપિદિક્ષિની આશાઓ અપુષ્પ સમાન થઈ પડી છે.

વિધિ સમાન હોવા છતાં સદજ્ઞ ભિન્ન દષ્ટિબદ્ધથી અન્યવચ્ચથી પણ તેનો તેજ ઉદ્દેશ સધાય છે. આ યજ્ઞમાં ઇન્દ્રિયોને સંયમાગ્રિમાં હોમવામાં આવે છે. સંયમ, યોગદર્શનનો પારિભાષિક સ્પષ્ટ છે તથા ધારણાધ્યાન અને સમાધિની ત્રણ માનસિકવિધિઓનું એકત્ર મિલન દર્શાવે છે. મનના વિદ્યાસક્રમમાં શિક્ષિની આ ત્રણ ભૂમિકાઓનું સંપૂર્ણ વર્ણન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના ટુંકમાં એટલું કહી શકાય કે, કોઈ અસુક પદાર્થ ઉપર અથવા અભ્યાસના વિષય ઉપર, તેના અસ્તિત્વના નિયમો તથા તેનું સહ જાણવાના ઉદ્દેશથી મનને દલાવવાનું નામ ધારણા છે.

પદાર્થને ગતમાં દૃઢ સ્થાપવામાં તથા તેના જીવનના નિયમો અવલોકવામાં ધ્યાનનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રમાણે શોધાતા જ્ઞાનની સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ રૂપ સમાધિ છે, આ દશામાં અભ્યાસ વિષય મન રૂપે જ થઈ જાય છે તથા જ્ઞાતા-જ્ઞેય અને જ્ઞાનના ભિન્ન અસ્તિત્વનું જ્ઞાન નિરર્થક થયેલું હોવાથી દૂર પળે છે.

સંયમાગ્રિમાં ઇન્દ્રિયો હોમાય છે, એનો અર્થ મનન કરવા યોગ્ય છે. તૃષ્ણા, કામનાઓની દહવારની શિક્ષિને પ્રમુખીયમાં તથા માત્ર જ્ઞાન પ્રાપ્તિના ઉદ્દેશથી ઇન્દ્રિય વ્યાપાર અલાવવામાં સ્પષ્ટ રીતે તેનો સમાવેશ થાય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે આપણે શ્રવણેન્દ્રિય વિશે વિચારીએ. જો શ્રવણેન્દ્રિય અભ્યાસ વડે કેળવાય છે તો જ્ઞાનના વિશાસક્ષેત્રો ખુલા થાય છે. સંગીતમાં એવી શક્તિયોનો સમાવેશ થાય છે કે જેની યજ્ઞ યોગને જ કંપના પણ હોય છે. સ્વર, શબ્દમૂર્તિનો ઉપાદક છે તથા સારી રીતે કેળવાયલા સ્વરજ્ઞાનવડે માનવ જાતની કોષપણુ દિશાની શિક્ષિના વિદ્યાસમાં મદદ કરવામાં આપણે સ્વરનો ઉપયોગ કરી શકીએ. આપણે માનવની બક્તિપ્રકૃતિને જન્યત કરી શકીએ, રોગનું નિવારણ કરી શકીએ, સદ્ગુણ માટે ઇચ્છા ઉપજાવી શકીએ, ટુંકમાં મનુષ્યમાં રહેલી જે જે શક્તિને ખોલવાવાની ઇચ્છા થાય તે વિકસાવી શકીએ. પરંતુ આમ કરી શકવા માટે આપણે સંગીતનો એક શાસ્ત્ર રૂપે અભ્યાસ કરવો જોઈએ તથા કેવા, કેવા સ્વરોથી માનવ જીવન કેવાં કેવાં સ્વરૂપે ધારણ કરશે તે સમજવું જોઈએ. પરંતુ જો આપણે સંગીતના ઉપયોગની બાવનાથી વિદ્યાસની અસુક ભૂમિકામાં જ બંધાય પડીએ છીએ તો, આપણો આગળઉપરનો વિદ્યાસ એકદમ અટકી પડે છે તથા સ્વરને આપણા આધિનમાં રાખવાને બદલે આપણે તેના મૂલામ થઈ પડીએ છીએ. સંગીતની કીમત કરતા થવું એ પણ આપણા વિદ્યાસની એક ભૂમિકા છે પરંતુ તેના ઉપયોગની કામના, તૃષ્ણા, આગળ ઉપરના વિદ્યાસમાં બાધકારક નિવડે છે. માટે જો વિકસકામની નિઃશ્રેણિમાં દૃઢતાથી આગળ વધવું હોય તો, આપણે શ્રવણેન્દ્રિયને સંયમાગ્રિમાં હોમી દેવો જોઈએ. આપણી ઇન્દ્રિયોના તૃષ્ણા, કામના પક્ષને આપણે જરૂરમાવશે કરવો જોઈએ અને પછીથી જ આપણો વિ-

કાસ નિશ્ચિત યર્ષ દાંકશે. જ્ઞાન અને સત્તાની ઉચ્ચઉચ્ચભૂમિકાઓ પર્યંત ચઢ્યાં જવાશે. હિંદુઓની સામાજિક સંસ્થામાં બ્રહ્મયોગીઓનું વર્ણી એટલું કર્તવ્ય ગણાય છે કે તેમણે આ ઇન્દ્રિયવ્યાપારોના નિયમોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ તથા જ્ઞાનની શક્તિયોનો માનવજાતની ફેલવણીમાં ઉપયોગ કરવો જોઈએ. હિંદુ સંગીતશાસ્ત્ર પ્રાચીન સમયમાં સંપૂર્ણતાની શિખરે પહોંચ્યું હતું તથા માનવજાતના જ્ઞાન માટે કામનાભુવનના દેવોને જામત કરવાનું અને બલવાન બનાવવાનું અસંત બલવાન કાષ્ઠન સામવેદનું મંત્રગાન હતું. પરંતુ આ યજ્ઞવર્તમાનમાં વિરમીત પથમાં પડ્યો છે. એક અસંત અધમ પ્રકારના આતંદના સાધનરૂપે વર્તમાનમાં સંગીતનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે; આમ થવાનું કારણ એટલુંજ છે કે હવે ઇન્દ્રિયોને સંયમામિમાં ભરમાવશે કરવામાં આવતી નથી પરંતુ આપણી ઉપરી બનાવી દેવામાં આવી છે.

અન્યથા આના જોવાનું છે. આ યજ્ઞમાં ઇન્દ્રિયોપબોગના વિષયો ઇન્દ્રિયામિયોમાં હોમાય છે. માનવ સમુદયમાંની વિશાલ સંખ્યાને જીલકુલ અવલોકન શક્તિ હોતી નથી. આ પદાર્થોની પ્રકૃતિની ઉડી શોધમાં તેઓ ઉતરી શકતા નથી પરંતુ બાહ્યસ્વરૂપના આકર્ષણને ઇન્દ્રિયો જોડે બુધ્ધિ જવા દેવામાં આવે છે. ઇન્દ્રિયપદાર્થોને ઇન્દ્રિયામિમાં શી રીતે રૂઢ કરવામાં આવે છે એના ઉત્તમ દર્શાવરૂપે “જોતિ દદિ અને અંધ દદિ”ની સામાન્ય યાત્રા છે, વનશોભા જોવાજનાર એ બાહ્યકામોનો એક તે જ જો જુએ છે તેનું સંપૂર્ણ વર્ણન આપી શકે છે, પરંતુ સ્વરૂપ સંદર્ભને દદિ ઇન્દ્રિય સાથે દોડી જવા દેનાર અન્ય જોએલાનું જીલકુલ વર્ણન આપી શકતો નથી. યોગની આ એક ધણી જ સાદી પ્રક્રિયા છે પરંતુ ઇન્દ્રિય-પદાર્થોને ઇન્દ્રિયામિઓમાં હોમવારૂપ યજ્ઞને નિયમ અને ઉપયોગિતા સમજનાર ઉપદેશ પુરોના અભાવમાં એ પ્રક્રિયાનો અભ્યાસ કરવાનું કાર્ય કેટલું બધું વિકટ છે.

માત્ર યજોવડે જ સત્તા અને મહત્તા પ્રાપ્ત થાય છે, તથા જ્યારથી મોટે બાળે આ યજ્ઞ આપણામાંથી અદસ્ય થવા લાગ્યો ત્યારથી તેટલા પ્રજાણમાં પ્રકૃતિમાંથી અપરોક્ષાનુભવ કરવામાં આપણે અચકા નિવડવા છીએ તથા આપણે પરંપરા પ્રચલિત કથાઓના ગૂઢાભો બની ગયા છીએ, જીવંત જ્યોતિ પ્રતિ અંધ બન્યા છીએ. કદાચ અગ્રે એટલું કહી લેવું આવશ્યક છે કે, ગંગે તેટલું સાદામાં સાદું જણાય તોપણ માનવિનું દરેક કાર્ય જો તે સુખ શક્તિયોને જામત બનાવતું હોય તો એક પ્રકારના યોગાભ્યાસ સમાન છે; જો તેથી મનુષ્ય જીવનનાં અધમ સ્વરૂપોમાંથી ઉચ્ચમાં વિકાસ પામે તો તેને એક યજ્ઞ રૂપે ગણવાનું છે. વર્તમાનકાલના હિંદુની એટલી કમનસિબની વાત છે કે, યોગનાં ઉચ્ચ સ્વરૂપો તથા મહાત્મ સિદ્ધિયોથી તે પરંપરાથી ભોમિયો હોવાથી તે સંપૂર્ણ રીતે વિસરી ગયો છે કે, ફેલવણીની સાદામાં સાદી નિધિ પણ એક પ્રકારની યોગનિધિ સમાન છે તથા યોગની શ્રેષ્ઠ પ્રક્રિયાઓનો અભ્યાસ યતાં પૂર્વે અધમ સ્વરૂપોનો અભ્યાસ પણ થવો જોઈએ. માત્ર બુદ્ધિ શક્તિમાં રાહસ્ય રૂપ પુરોના પ્રજ્ઞમાંથી જ મહાત્માઓ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, બુદ્ધિ અને કદમાં વેલિયા પ્રજ્ઞમાંથી તેમ થતું નથી. આપણે આપણા ઉપદેશકો, ગુરુઓ, ગૂઢાધી બેઠા છીએ, આપણા ધર્મશાસ્ત્રાદિ ગ્રંથો પણ આપણાં દરરોજનાં જ.

વનો સાથે બીલકુલ બંધ બેસતા ના આવે એવા માત્ર કપોલ કદપના મુલ્ય થઈ પડ્યાં છે. કેલવણીની એક સાદામાં સાદી વિધિ પણ એક પ્રકારની યોગવિધિ છે તથા એક પ્રકારનો દિવ્યપૂજા પ્રકાર છે, એટલી બાવવાનો પણ આપણામાંના બહુખરા વિચાર કરી શકતા નથી. વિકાસક્રમ વૃદ્ધિની નિઃશ્ચિન્તા અધમ પાદોથી પ્રથમ ખાત્રી પૂર્વક બેઠમિયા થઈને પછીથી આપણે ઉચ્ચ પાદો પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરવાનો છે.

અન્ય મનોમાંના કેટલાક દ્રવ્યચર, તપોચર, સ્વાધ્યાયચર, જ્ઞાનચર ઇત્યાદિ છે. પત-જલિના યમનિયમોને આમાં સમાવેશ થાય છે, તથા તેમનો વિગતવાર વિચાર ચલાવતાં લેખ ઘણો લખાઈ ગયો એમ છે. વર્ણવ્યવસ્થાને લીધે બ્રાહ્મણો ઉપર આવી પડતા ધર્મો કેટલા બધા ઉચ્ચ તથા દિવ્ય હતા એ અત્યાર સુધી જે જે કહેવાયું તેથી સારી રીતે જણાઈ આવે છે, એક વર્ગ રૂપે બ્રાહ્મણોએ આ ધર્મો આચરવાનું ક્યારનું એ બંધ કર્યું છે. ઉપર હુંકામાં દર્શાવાયેલા અભ્યાસો અને યજ્ઞોના પરિણામરૂપે તેમને પ્રાપ્ત થયેલી ઉચ્ચ શક્તિઓને લીધે સાદાશુક રીતે તેમનામાં કાલક્રમે એ શક્તિઓના ફેલાવો ઉપભોગ કરવાની કામનાનો જન્મ થયો. તેમને આ સત્યો ઉપદેશનારા દિવ્યચુંડોએના અભાવમાં, તથા તેઓ પોતાના જલચરે ટટાર ચાલી શકે છે કે નહિ એ ખાત્રી કરવા માટે આવા પુરૂષો દૂર ખસી જવાને લીધે, આવી વૃનાશકારક કામનાની વૃદ્ધિનો અટકાવ કરનાર કોઈ પણ પુરૂષ તેમનામાં રહ્યો નહિ. પ્રાપ્ત કરેલી શક્તિઓ (સિદ્ધિઓ) ના હકો ભોગવવાની તૃષ્ણા જેમ જેમ વૃદ્ધિ પામતી ગઈ તેમ તેમ વિશેષ વિકાસ અસંભવિત ધર્મ પડ્યો. વિકાસ ક્રમના નિયમોનેજ વિસારે પાડવામાં આવ્યા, તમોગુણની ઇચ્છા વધારે વધારે માદ જનતી ચાલી તથા તેને બેદી પાર નિકળવામાં અસમર્થ નિવડ્યા, જીવંતપ્રકાશ અને જીવનના અભ્યાસિયો થવાને બદલે વર્તમાનમાં શાંતિના હકો માટેનાં બિન અનુભવી બક્તોનાં ટોળેટોળાં આપણા જોવામાં આવે છે.

મનુ ભગવાન સારી રીતે જાણતા હતા કે પોતાના સમયમાં કેવા પ્રકારના જીવાત્માઓને અવતારવામાં તેઓ વિશ્વના અભ્યાસિયો થવાને યોગ્ય હતા તથા તેટલા માટે જ તેઓ માનવ જાતના ઉપદેશકો થવાને નિર્માયા હતા. પોતાના સમયના આવા જીવાત્માઓને તેમણે બ્રાહ્મણ વર્ગમાં ગણ્યા. તેમના સમયના અધમ જીવાત્માઓ સામાજિક ક્રમમાં ઉચ્ચદશામાં કદાપિ ચઢી શકે નહિ, એમ તેમનો કદાપિ આશય તહોતો. માત્ર મરણના દરવાજા મારફતે જ આવી જનતિની દશામાં આવી શકાય છે, એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે. જુદી જુદી વ્યક્તિઓ વિશે વિચાર કરવાનો ઉપરિચિત-યતાં અત્યુક હદ સુધી જ આ બાબતને સત્ય ગણી શકાય. પરંતુ જુદા જુદા વર્ગોને વિકાસ ક્રમનો નિયમ સમાન રીતે લાગુ પડે છે, તથા ઉચ્ચસામાજિક કાર્ય કરવાને યોગ્ય નિવડે એવી વ્યક્તિઓ અધમ વર્ગોમાંથી અવસ્ય કરીને ઉત્પન્ન થવી જ જોઈએ, આમ થયા વિના કદાપિ ચાલવાનું નથી; આટલું જ નહિ પરંતુ જેમ જેમ વિકાસક્રમ આગળ વધતો જાય છે તેમતેમ આખા વર્ગોના વર્ગોને ઉચ્ચ દશામાં ચઢવાની આવશ્યકતા છે. જુદા જુદા વર્ગોને માટે નિયત કરેલાં કર્મોજ આ બાબતની જરૂરીઆત સંપૂર્ણ રીતે દર્શાવી આપે છે. અધમ વર્ગ, શુદ્રોનો મહેનત મજૂરી કરનારા વર્ગમાં સમાવેશ થાય છે. આથી અન્ય ઉચ્ચવર્ગ,

માટે કૃષિકાર્ય નિયત કર્યું છે. ખેતરોમાં મહેનત મજૂરી કરનારા લોકોને સ્પષ્ટ રીતે શુદ્રોના વર્ગના ગણવા જોઈએ. પરંતુ જો આ લોકોને તેમની મહેનતના ફલ વધારે પ્રમાણમાં મળી શકે એમ થાય તો તેમની ખાસે પણ સમયજતાં વિતતો સંચય થશે, અને પગારદાર અન્ય મજૂરોની મદદવડે કૃષિકાર્ય પોતાની જાતે ચલાવી લેવા જેવી સ્થિતિમાં આવશે. આ પ્રમાણે આ લોકોએ તેમનાથી અન્ય ઉચ્ચવર્ગમાં આવવું જોઈએ.

પ્રાચીન હિંદો અન્ય વિશાલ ઉદ્યોગ દોર ઉછેરવાનો હતો. આમાં પણ ઉપર પ્રમાણેનો જ નિયમ લાગુ પડે છે. વૈશ્યો પોતાના ધનને આ વ્યાપારમાં વાપરશે, શુદ્રો આ વ્યાપાર સાથે સંબંધ ધરાવતાં સર્વ પ્રકારની મહેનત મજૂરી કરશે. પરંતુ મજૂર લોકોને આ વર્ગ પણ તેમની પાસે યોગ્ય મૂડી એકઠી થતામાં જ ઉચ્ચ વર્ગમાં પસાર થશે એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે. વૈશ્ય વર્ગનો તૃતીય મહાન ધર્મ મજૂરીની પેદાશને યથાયોગ્ય બજારોમાં લાવવા લક્ષ્ય જવાનો છે, (વાણિજ્ય) મજૂર વર્ગ પાસે પુરતી મૂડી એકઠી થવા દેવામાં આવતાં સ્વાભાવિક રીતે તેઓજ આ ધર્મ ઉઠાવી લેશે.

વળી વૈશ્ય વર્ગ પણ સાદૃશ્ય રીતે ઉચ્ચ ક્ષત્રિય વર્ગમાં પસાર થવું જ જોઈએ. જેમ જેમ આ લોકો વધારે વધારે મૂડી એકઠી કરતા જાય છે તેમ તેમ તેઓ સ્વાભાવિક રીતે તેને વ્યાપારનાં વિશાલ ક્ષેત્રોમાં, જમીનો રાખવામાં, દોર ઉછેરવામાં રોકશે જ. વિશિષ્ટ સ્વાર્થને સમાન દશામાં જળવી રાખવાના, મહેનતનાં ફલોને લૂટ ચોરીથી જળવી રાખવાના, ગુણો, યથાર્થ રીતે એક રાખના અને કારભારીના શુભો ક્રમે ક્રમે તેમનામાં વિકસવાનું જોઈએ. સિંદુ રાજકીય સમાજ, કનિયોનો આ ત્રીજો વર્ગ છે. જ્યારે રાજકીય સમાજ પ્રતિ આ પ્રમાણે આચરવાની આજ્ઞા રાખવામાં આવતી ક્ષત્રિયની વિશાલ સમૃદ્ધની સેવા બળવવાની ટેવ તેના અંતરમાં કાતરાઈ રહે છે, જ્યારે માનવ પ્રકૃતિનો વિશાલ અનુભવ આ પ્રમાણે સામાન્ય રૂપે બની આવે છે, જ્યારે ન્યાય માટે જીવનનો લોભ આપવાનું કાર્ય પણ એક આનંદ દાયક જરૂર રૂપ બને છે, જ્યારે રાજકીય સમાજના સિદ્ધાંતો પ્રતિ લગાડવામાં આવતી નિર્ણય કરનારી શુદ્ધિ શક્તિ, તીક્ષ્ણ અને સમતોલ થાય છે, જ્યારે અંતે ગણાવતાં પાર ના આવે એટલા બધા ગુણો ક્ષત્રિય કેલવણીના સાદૃશ્ય પરિણામ રૂપે સ્વતઃ જણાઈ આવે, ત્યારે જ ક્ષત્રિયો, પ્રકૃતિના અને માનજીવનના નિયમોના અભ્યાસ તરફ લક્ષ દોડાવે છે. જનતિના વિકાસને શીઘ્ર બનાવવા માટે આવા પ્રકારના ઉંડા અભ્યાસની જરૂર છે, તથા આ અભ્યાસના પ્રારંભ સાથે જ એક ક્ષત્રિય, એક બ્રાહ્મણ થાય છે. સમગ્ર દુનિયાની સર્વ રાજકીય સમાજો આ દિશાઓમાં જ આગળ વિકાસ પામતી જાય છે. મજૂર વર્ગના શુદ્રને ધન સંગ્રહ કરનાર વૈશ્ય વર્ગમાં પસાર થવા માટે મરણના દરવાજામાંથી પસાર થવાની ખાસ જરૂર છે એમ કહેવું, એ અત્યંત સામાન્ય અવલોકનમાં આવતા સત્ય બનાવો પ્રતિ તથા સમાજને લગાડવામાં આવતા વિકાસ ક્રમના સામાન્ય સિદ્ધાંતો પ્રતિ પણ આંખ મીચામણું કરવા સમાન છે. વ્યક્તિવિષયક વિકાસ ક્રમનો નિયમ પણ આવા સ્વીકારને ટેકો આપતો નથી, અધમ વર્ગની એક વ્યક્તિ મરણના દરવાજા ભારતે તેનાથી ક્રમમાં અન્ય ઉચ્ચ વર્ગમાં પસાર થઈ શકે છે, એ સત્ય વાત છે, પરંતુ એ કંઈ અવશ્યક નથી કે માત્ર મરણ પછી

જ વિકાસ ક્રમેના પદલાંતર દૃષ્ટિબિંદુ પર્યંત પહોંચી શકાય છે, (પ્રકૃત્યાપૂર) આપણે દરરોજ વર્તમાન જીવનમાં જ આ લક્ષ્ય પ્રાપ્ત થવું જોઈએ છીએ.

પતંજલિ ભગવાન આદેશ છે:—

જાત્યન્તર પરિણામઃ પ્રકૃત્યાપૂરાત ॥ ૪=૨.

“ પ્રકૃત્યાપૂરવડે જાત્યન્તરપરિણામે યદ્યં શકે છે.”

આ સૂત્રનો વ્યાસભાષ્ય આ પ્રમાણે ખુલાસો કરે છે.

“ અત્રે પ્રશ્ન આ છે, એક જન્મમાં જ એક દેહ, એક બિન્નવર્ણનો દેહ શી રીતે ધારણ કરી શકે? આનો ઉત્તર એમ છે કે, પ્રકૃત્યાપૂરવડે, પ્રકૃતિના પ્રવાહવડે આ સર્વ યદ્યં શકે છે. પ્રકૃત્યાપૂર એટલે જડ પદાર્થોમાં, જીવામાં આવતિ, વિવર્તનું સર્વ પ્રકારનું કાર્ય કરતી જડની અનિર્વચનીય કાર્યશક્તિ. જડના સંસ્કારો જ સર્વ કરવા સમર્થ છે તથા બંધવાન સંસાર વડે તેમના સ્વતંત્ર કાર્ય માટેની આવશ્યક દશાઓ પેદા કરે છે.” ભો-જરાજ આ પ્રમાણે ખુલાસો કરે છે:—

“ નદીશ્વર અને અન્યનો આ લોકમાં થતો જાતિઅન્તરપરિણામ પ્રકૃત્યાપૂર વડે થાય છે. ગતકાલનો પ્રકૃતિયો વર્તમાન જીવનમાં પરિણામો ઉપજાવે છે; એટલે અન્ય જાતિને અનુસાર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.”

અન્ય સૂત્ર અને તેના ઉપરની ટીકા નીચે પ્રમાણે છે:—

નિમિત્તમયોજકં પ્રકૃતિનાં વરણભેદસ્તુતતઃ સેવિકવત્ ॥ ૪-૩ ॥

“ કોઈ નિમિત્ત કારણને લઇને પ્રકૃતિયો કાર્યપરાયણ થતી નથી; તે તો કૃષિકારની જેમ તેના પડને બેઠે છે.”

“ સદૃશ્યુદાદિના રૂપમાં (નિમિત્ત) કારણ વડે પ્રકૃતિયો કાર્યપરાયણ થતી નથી; અત્રે તો પરિણામવડે કારણ દર્શ કરવાનો પ્રારંભ કરે છે. સારું શી રીતે? “ તે તો પડને કૃષિકારની જેમ બેઠે છે.”

“ જેમ એક પુરા ભરાયલા ક્યારામાંથી અન્ય ક્યારામાં પાણી લઈ જવાની ઇચ્છા વાળો ખેડુત, એક સમાન અથવા નીચા ટોળાવવાળી જમીન ઉપર પોતાના હાથવતે પાણીને લઈ જતો નથી, પરંતુ વચ્ચે આવતાં બંધનોનેજ દૂર કરે છે, અને પાણી પોતાની મેજેજ અન્ય ક્યારામાં વહી જાય છે તેમ સદૃશ્યના આચ્છાદન રૂપ અર્ધર્થની આરપાર તે બેઠી જાય છે; આ આ પ્રમાણે ભેદાતી પ્રકૃતિયો પોતપોતાનાં આનુક્રમિક પરિણામ પામે છે.”

“ અથવા એવીજ રીતે તે કૃષિકારનામાં તેના તે જ ક્યારામાંની હાંમરના મૂલમાં

પૃથ્વી અને પાણીના સ્વાદના રસો ચઢાવવાની શક્તિ નથી. ત્યારે આ રીતે થતું હશે મવેન્ધક, સ્વામકાદિ અન્ય નકામા રોપાઓને તે ખેતી કાઢે છે; આ ખેતી કાઢતાં રસા સ્વાદ ડાંગરનાં મૂલમાં પ્રવેશે છે."

"તેવીજ રીતે અધર્મની નિવૃત્તિમાત્રના કારણ-રૂપ ધર્મ છે, કારણકે શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિનો અત્યંત વિરોધ છે. પ્રકૃતિમાં પ્રવૃત્ત ધર્મ હેતુ (કારણ) થતો નથી. અત્રનંદીશરાદિ ઉદાહરણ છે. અન્યપક્ષે અધર્મ, ધર્મનો બાધ કરે છે, તેવું અશુદ્ધિ પરિણામ થાય છે. આનાં પણ નહુપ, અગ્નિશરાદિ ઉદાહરણ છે."

ઉપરનાં અવતરણોના અર્થનો વિગતવાર ખુલાસો અત્રે અપ્રાસંગિક છે, પરંતુ એટલું કહી શકાય કે પતંજલિનાં આ ઉભયસૂત્રોમાં, રચૂલ, માનસિક, નૈતિક, સામાજિક અથવા વ્યક્તિવિષયક, તેમજ વનસ્પતિ, પ્રાણિ, માનવઆદિ જીવનનાં સર્વજીવનો ઉપરનો વિકાસક્રમનો સામાન્યનિયમ મળી આવે છે, જાતિનો અર્થ પરસામાન્ય. (generic) અપરસામાન્ય (species) વર્ગ, જ્ઞાતિ થાય છે, તથા નાગાધિપતિ-જ્ઞાનાધિપતિ-નાં સૂત્રોમાં દર્શાવાયેલા નિયમમાં, વનસ્પતિમાંથી પ્રાણિમાં, અધમાધમ પ્રાણિમાંથી માનવમાં, માનવમાંથી દેવમાં થતા જીવનના પરિણામનો સમાવેશ થાય છે; માનવવર્ગમાં જંગલી મનુષ્યમાંથી શિક્ષાચાર્યુક્ત મનુષ્યમાં, સામાન્ય મનુષ્યમાંથી શુદ્ધિશાળી મનુષ્યમાં, મનુરમાંથી ધનસંચય કરનાર વર્ગમાં, ધન સંચય કરનાર પુરુષમાંથી કારભારીમાં, કારભારીમાંથી રાજ્યાધિપતિ અને ઉપદેશકમાં, તથા આ પ્રમાણે માનવજીવનના દરેક વિભાગમાં આ પ્રમાણે થતા ફેરફારોનો પણ ઉપરનાં સૂત્રોમાં સમાવેશ થાય છે. હુંકામાં આ બાબતનો સમાવેશ બાવિદેહ તથા ધન્દિયો ગાદે—મન, બુદ્ધિ, જ્ઞાનેન્દ્રિય, કર્મેન્દ્રિય—યોગ્ય સાધનવડે બંધારણ બાંધવામાં થાય છે, વિશ્વની વિવિધ પ્રકૃતિઓમાંથી આવ્યાં સાધનનો સંગ્રહ કરવામાં આવે છે. મોજરાજે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવ્યું છે તેમ આ ફેરફારો આ ચાલતા વર્તમાન જીવનમાં પોતાની મેજેજ જણાઈ આવે છે.

ધર્મવડે વિશેષવૃદ્ધિમાં સહાય મળે છે. અધર્મવડે તામસિકઆલસ્યમાં વધારો થાય છે. હમેશાં આ દશામાંજ જ્ઞાતિનો સમાવેશ થાય છે,—વારંવાર ખાસ કરીને પ્રારંભમાં તો તે એક યથાર્થ જ્ઞાતિ સમાન છે,—અનુક્રમ સમય સુધી પાછા હર્યાં જવાય છે. અધો-પતન થયાં કરે છે, આખરે કમભાગી મનુષ્યને યથાર્થ માર્ગ ચઢવાની દુઃખમાંથી જ સહાય મળી રહે છે.

[આલુ.]

રામપ્રસાદ.

॥-ચર્ચાપત્રીઓને ઉત્તર ॥

(૨)

(મહેલું.)

મે. સુદર્શનના ત્રીજા સાહેબ.

આપના પત્રના અક્ટોબર નવમ્બર માસના અંકને ૫૯ તથા ૬૦ મે પાને એક જગ્યાએ પુરાણપ્રમામાંથી કેટલીક શંકા ઊઠાવી પ્રશ્ન પૂછ્યા છે. તે પૈકી ત્રણ પ્રશ્નો માટે એ પુસ્તકના ૫૯ ખતાવી શંકા કરી છે અને બા.બા. ૧૩ પ્રશ્નોમાં એ પ્રમાણે ૫૯ નિર્દર્શન કર્યું નથી છતાં એ પુસ્તકના વિષય સંબંધી હોવાથી તેનો પણ વિચાર અહીં હું કરું છું. પ્રત્યેક પ્રશ્ન કે શંકાને જ અંક આપ્યો છે તે અંક લઈ તે સામે તેનો વિચાર અહીં કર્યો છે. જ્યાં વિશેષ વિચાર કે વકતવ્ય છે ત્યાં તેમ કર્યું છે અને જ્યાં પુસ્તકમાંથી જ જોવાનું છે ત્યાં તે ખતાવ્યું છે. કેટલાક પ્રશ્ન એવા છે કે તે પર સ્વતંત્ર લેખ લખ્યો હોય તો વિશેષ સ્પષ્ટતા થાય પણ તેમ કરતાં વિસ્તાર બધ રહેવાથી અહીં સંક્ષેપમાં જ વિચાર કર્યો છે.

૧. ઈશ્વર સૃષ્ટિનો નિયામક છે, અધિષ્ઠાતા છે, એટલે અમુક અમુક નિયમો કરીને તે પ્રમાણેની સૃષ્ટિ વ્યવસ્થાનું કાર્ય તે સાક્ષાત પોતે કરતા નથી, પણ દેવ અપિ ધર્માદિ પોતાની કારક કોટી દ્વારા તે કમવે છે. એટલે જીવ કે જગતની અમુક દેશકાલને વિષેની સ્થિતિ ઈશ્વરી ઇચ્છાને અનુસાર હોય છે, અર્થાત્ સૃષ્ટિનિયમ-નિયતિ-ને અનુકૂળ હોય છે, છતાં તે પ્રત્યેકનો સાક્ષાત્ કર્તા ઈશ્વર નથી. જીવ જગતના પ્રત્યેક પ્રસંગ માટે ઈશ્વરને હોય દેવનો નથી એટલું જ વકતવ્ય છે. આ પ્રમાણે જીવાત્મા કે રચ્યલશરીરની અમુક સ્થિતિ કર્માધીન છે અર્થાત્ પૂર્વ કર્માનુસાર હોય છે તેથી તેની સ્થિતિનો સાક્ષાત્ કર્તા જીવ કે જીવો પોતે છે. આ સમ્બંધમાં જીવજગતની સાથે ઈશ્વરનો સંબંધ સમજવા માટે શ્રીમદ્ ભગદ્ગીતાના તેરમા અધ્યાયનો ૨૨ મો શ્લોક વિચારવો ઊપકારક થઈ પડશે ઈશ્વર જે સર્વેનો કર્તા છે તે કાર્યકારણના નિયમોનો પણ કર્તા હોય તેમાં શંકાનું કારણ નથી. પણ એ નિયમનો કર્તા હોવાથી તે નિયમને અનુસરીને જ સ્થિતિ થાય તેનો કર્તા તે કહેવાય નહિ. ચોરી કરે તેને શિક્ષા કરવી એ કાર્યકારણનો કર્તા એક સજ્જ કે રાજ સભા છે. હવે ચોરી કરનારને દંડ કરનાર કોઈ આજ્ઞાલેટ હોય છે અને તે પણ ચોરી કરનાર ચોરી કરે છે ત્યારે જ દંડ કરે છે. અહીં દંડ થવાનું કારણ ચોરી કરનાર પોતે જ પોતાના કૃત્યથી થાય છે તેમ જ અહીંના પ્રસંગમાં પણ સમજ લેવાનું છે.

(૧૬૪ માં ૫૯માંથી જે વાક્ય ઊતાર્યું છે તેમાં 'કરેલી' એ છાપનારની ભૂલ છે. ત્યાં 'કરેલાં' વાચનું જોઈએ.)

૨. આ પ્રશ્નમાં જીવાત્મા અને સ્થૂલ શરીરના સંબંધ વિશે શંકા છે. આ અને એને લગતી શંકાનું સમાધાન થવા માટે જીવાત્માનું સ્વરૂપ અને સ્થૂલ સાથેના સંબંધ એટલું જોવું આવશ્ય. જરૂર છે. કારણદેહયુક્ત ચેતન તે જીવ. એ જીવને સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલદેહો હોય છે. સ્થૂલદેહને સંબંધે કારણસૂક્ષ્મદેહોયુક્તચેતન તે જીવ એમ કહેવું પડશે. સૂક્ષ્મ તે વિષુ એ ન્યાયે સૂક્ષ્મદેહનો વિસ્તાર સૂક્ષ્મતાના પ્રમાણમાં સ્થૂલથી વિશેષ હોય છે એટલે વ્યવહારમાં જીવ સ્થૂલદેહમાં રહેતો જોવાય છે. પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. જીવ સ્થૂલદેહમાં અત તેની બહાર પણ છે. જળા સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, સમાધિ ઇત્યાદિ સ્થિતિમાં સ્થૂલદેહથી જીવ છૂટો પડી અન્ય જૂમિકાઓ પર સ્વતંત્ર વ્યવહાર કરે છે અને તે સમયે તેના સ્થૂલ સાથે માત્ર એક પ્રકારનો સૂક્ષ્મ સંબંધ જ રહે છે કે જે દ્વારા તે ફરીને તે દેહ દ્વારા પ્રવૃત્તિ કરી શકે છે એ ઉપરાંત પ્રાણવિનિમયના પ્રયોગમાં સ્થૂલ અને જીવનો સંબંધ ઉપરની સ્થિતિના જેવો કરી શકાય છે તે એ વિષયના અભ્યાસકોને સુવિદિત જ છે. આ પરથી સમજાશે કે સ્થૂલદેહ અને જીવને જગતમાં હોય છે તેવો જ સંબંધ હોય ત્યાં સુધી જ દેહ કાયમ રહી શકે એમ નથી.

પ્રસ્તુત પ્રશ્નમાં જીવને નવો દેહ પ્રાપ્ત થયો હોય છે તેના અવયવો ઇત્યાદિને પોતાની ઇચ્છાનુસાર પ્રવર્તાવવા અર્થાત્ સ્થૂલદેહ અને સૂક્ષ્મદેહોનું આત્મરૂપ સિદ્ધ કરવા સમયની જરૂર છે અને તે થતાં સુધી જીવાત્મા દેહ પરં ક્રિયા કરે છે. દેહ દ્વારા કરતો નથી. અર્થાત્ દેહ તેના સંપૂર્ણ કાળમાં આવ્યો હોતો નથી.

એ કાલમાં જેમ આપણે જગત વ્યવહાર સૂક્ષ્મલોકમાંજ સ્વભાવિક-થયાં જાય છે તેમ બાલકોના જીવની સ્વભાવિક ક્રિયા સૂક્ષ્મલોકમાં થાય છે. બાલકોની ચેષ્ટાઓનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરતાં જણાશે કે એમની કેટલી બધી ચેષ્ટા આપણને અસંબંધ અને વિચિત્ર લાગે છે. પણ જેઓ જગતમાં પણ સૂક્ષ્મ લોકમાં વ્યવહાર કરી શકે છે તેઓ જાણે છે કે આ બધી ચેષ્ટાઓનું કારણ એ છે કે તેને સૂક્ષ્મ લોક સાથે વિશેષ સંબંધ છે. બાલકોને જ આમ છે એમ નથી. કેટલાંક પશુઓનું પણ એમજ છે એટલે સ્થૂલ દેહમાં છતાં તેમની સ્વાભાવિક ચેષ્ટાઓ સૂક્ષ્મલોક સંબંધી પણ હોય છે.

મનુષ્ય માત્રની પ્રવૃત્તિ કર્મ બાધ, અને વિચાર એ ત્રણની બનેલી છે અને એ ત્રણ દ્વારા પ્રત્યેક ક્ષણે તે ત્રીણોમાં વ્યવહાર કરે છે. પણ જગતમાં એ વ્યવહાર અને સંબંધનું જ્ઞાન સામાન્ય રીતે રહેતું નથી. કાંમ અને બાધદ્વારા આપણે જીવલોકની સાથે જોડાઈએ છીએ, અને વિચારદ્વારા સૂક્ષ્મ સાથે સંબંધ થાય છે, એટલે ત્યારે ત્યારે આ ક્રિયાઓ થાય છે ત્યારે ત્યારે તે તે લોકમાં આપણે વ્યવહાર કરીએ છીએ, પણ સૂક્ષ્મલોક સાથેના આપણા સંબંધ એવો ગાઢો અને પરિચિત છે કે સૂક્ષ્મલોક સાથેના સંબંધનું જ્ઞાન આપણને રહેતું નથી. પણ જેઓએ પોતાના સૂક્ષ્મદેહથી બુદ્ધિપૂર્વક વ્યવહાર કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરી હોય છે તેઓ તો જગતકાલમાં પણ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ લોકમાં બુદ્ધિપૂર્વક વ્યવહાર કરી શકે છે. તેમની જગતસૃષ્ટિમાં સ્થૂલ ઉપરાંત સૂક્ષ્મ લોક પણ સમાઈ જાય છે.

૩. મનુષ્યત્વને પ્રાપ્ત થએલો જીવ તે મનુષ્ય. મન જે સિદ્ધ થતું એક રૂપાંતર છે તે ને જીવમાં ભગૃત યજ્ઞ ચૂક્યું હોય છે તેને મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત યજ્ઞ ચૂક્યું કહેવાય છે. એટલે મનુષ્ય એ નામ જીવને લાગુ પડે છે એટલો તેમાં દેહનો સમાસ થઈ જાય છે. એ કલા દેહને એ નામ વટવું નથી. અહીં જે મનુષ્યનો જીવ એમ કહ્યું છે તેનો અર્થ એ છે કે મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરેલો જીવ.

૪. પૂર્વ સંસ્કારવશાત્ રચ્યલદેહનું નિયમિત રહેવું એનો અર્થ ને એમ હોય કે રચ્યલદેહની સ્થિતિ ક્રમાનુસાર છે તો તો બાવના અને વિચારોથી તેની સ્થિતિમાં ફેર થઈ શકે એ સ્પષ્ટ જ છે; કારણ કે જે કર્મને વશ તેની વર્તમાન સ્થિતિ હોય છે તે કર્મ ક્રિયાભાવ અને વિચારમય જ હોય છે. ત્યારે પુરુષાર્થરૂપ વર્તમાનકર્મ અને સંસ્કારરૂપ પૂર્વકર્મ એ બેઉના બલાબલ ઉપર આ પ્રશ્નના ઉત્તરને આધાર રહે છે.

૫. કૃદલીક યોગપ્રક્રિયાઓ જેમાં વિચાર અને ભાવ એ સાધનરૂપ છે તે વંડે વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ જીતી શકાય એ સંભવિત છે; પણ એ સંભવ સામાન્ય નથી. જ્યાં એવો અસાધારણ સંભવ સિદ્ધ થયો હોય છે ત્યાં જે રચ્યલદેહદ્વારા તે સિદ્ધ થયો હોય છે તે રચ્યલદેહને જ શુદ્ધ કરીને વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ જીતાયાં હોવાં નોંધએ, કારણ કે એક દેહ પડ્યા વગર ખીજ દેહની પ્રાપ્તિ અસંભવિત છે. આપણો રચ્યલદેહ જે આપણા જીવનપર્યંત એકનો એક રહે છે તેમાં પણ ક્ષણે ક્ષણે વિકાર થયાં કરે છે, અને તે એટલે સુધી કે અમુક અંતરે એકના એક દેહમાં તેના પૂર્વના પરમાણુઓ સર્વાંશે બદલાઈ ગયેલા હોય છે-એટલે શરીરના પરમાણુઓનું સંશોધન થાય છે અને તેથી દેહનાં તત્ત્વો ક્રેવલું બદલાઈ જાય છે છતાં તેમ યવાથી બીજે જ દેહ પ્રાપ્ત થયેલો છે એમ ન કહેવાતું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે સામાન્ય રીતે આપણને મૃત્યુ પછી જ બીજો દેહ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે એમ માનીએ છએ.

૬. પશુઓની વાંદ્રશક્તિને રચ્યલસ્વરૂપ ધારણ કરવાનાં સાધનો મનુષ્યનાં એવાં સાધનો જેવાં નથી. તેમજ એ સાધનોતો ઉપયોગ કર્તા ચેતનરૂપ જીવ, તે પાશવ જીવ અને માનુષી જીવની શક્તિઓમાં પણ ભેદ રહેલો છે.

૭. મનુષ્યયોગિનિના જીવો પશુયોગિનિમાં જાય એનો અર્થ ને એમ હોય કે પશુ-દેહ ધારણ કરી શકે તો તે સંભવિત છે. ખરું; પણ એનો અર્થ ને એમ હોય કે મનુષ્યયોગિને પ્રાપ્ત થયેલા જીવનું મનુષ્યત્વ જાતું રહીને પશુત્વ પ્રાપ્ત થાય તો તે સદ્ધિ બ્યવસ્થાનું જે કાંઈ જ્ઞાન અભ્યસર સુધી પ્રાપ્ત છે તેથી અસંભવિત દેખાય છે; કારણ કે અમુક જીવનું પશુત્વ મટીને મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરવું એમાં તે જીવની શક્તિઓમાં જે મોટા ફેરફાર થઈ જાય છે તે એવો છે કે એકવાર થયા પછી તે ન થયો હોય એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી સંભવતી નથી.

૮. આ પ્રશ્નના ઉત્તરને માટે જીવની મરણોત્તરસ્થિતિ એ નામનું પુસ્તક વાંચવા, કે પ્રશ્નકારને બલામણુ કરીશ.

હૃદયજ્વલાલ.

દિલ જાળ આ કંઈ લાગતી
 વિકરાલ યદ્દ રી વાધતી
 ચર ચર બધે શરીરે યદ્દ પસરી ગદ્દ રગ રગ બળે
 મુઘવાટ યદ્દ ઉછળે ધણી
 સદ્દ રોમ રોમ પ્રવ્નળતી
 બેઠાંડો બાપી ગંધે સ્થેલે સર્વને સી ધંકાંવતી
 ધેગધેગ ધેરા ક્યમ આજ આ
 અંગાર આ શાના ખર્ચા
 ના સૂજ પડતી કંઈ જરા દિલ ખાક યદ્દ ઉડતું શું આ
 કંઈ સંચરે એ પવનમાં પણ શાંતિવાત વદાય ના.

ઉરભાવ આ ઉભરાય આ
 મુઝવણ વધે ક્યમ આજ આ
 સદ્દ તાન તૂટ્યાં હૃદયનાં જગગાન શૂન્ય બની જતાં
 વિકળાટ ઉર અથડાય છે
 ખાવા સદ્દ દિશ ધાય છે
 શૂનકાર બહાલા કેમ બાપુ વિસ્તરી વધી જાય છે.
 ઉર તાર સદ્દ ઢીલા પડ્યા
 બહીસા રહ્યા કરવા નવા
 હા-હાય-હાહા-હાય-હાહા શું બધું બોલાય છે !
 જનપદ ધણા વધતા જતા શૂનકાર ધરતા સો હદે.

વનવાસિયો વગડે વસે
 જનપદ વસે જન જો જમે
 ઉરભાવ સદ્દના એક છે ના બેઠે તેમાં કંઈ જડે
 યોગી વિયોગી ઓઢીયા
 શાની બધા એ છો રહ્યા
 અગ્નિશિખા ધિકતાં હદે વિયોગથી ખૂરતાં ખરા
 જનયોગ એ જનસાલ છે.
 જનમેજનમનું હાલ છે
 તો કેમ ના રડતા હદે કુખ ધારતું સુખથી ભરે
 દિનરાત એ વધતું બસે ગાંડા કરી લવતા કરે.

તવ ભાવં શા હું વિસ્મરે

અવં ક્યાં જઈ હું તે હરે

ન્યમં સ્મરણુ તાંજી યાય ત્યમં ત્યમ વાધુતું દુઃખ વાદળું

એ વાદળે વસિને હવે

ભમતો ભમું ભવમાં બધે

નવ આસ સંગમની જરા રહી લટકતી વચમાં હરે !

દુઃખ વાદળું કરી ભસ્મને

ચોળી શરીરે કાશ્મતે

એ ભસ્મ ઉરાડી બધે દિલ તોય યાદું ના પડે

હા હા હવે કંઈ થાય છે ઉરરાગ સદ્ જગ દાય છે. ૪

થયું શું અધારું, વિધુ પણ છતાં તેજ ન મળે

બધા ઝાંખા તારા તિમર ગળી જ્યોતિ તમ દિસે

બધી ચન્દ્રા દિશા નવ પણ ચરે અંજનિપતિ

બધું સંતું સંતું હૃદય પણ સદુ જાય પિગળી ૫

ભણે રાને બાપુ રડી રડી અને થાંત બનજે

ગયો તે તો ચાલ્યો નહિ નહિ કદા તે ફરી રહે

જગતમા આ વિશ્વે કંઈક દિસતી રીતિ અવળી

અરે બાધ તેને ક્યમ કરી ગણીયુ જ સવળી. ૬

આર્ત.

સાક્ષરવર્ય ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીનો સ્વર્ગવાસ.

શુર્વરસાક્ષરશિરોમણિ ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીના વિદેહ ધયાની વાત સાંભળી સમસ્ત ગુજરાત શોક પામ્યું છે. એ અનુપમગુણનિધાન તરફ સદુ કોઈ-પ્રાચીનો અને નવીનો, સ્ત્રીઓ અને પુરુષો, યુવાનો અને વૃદ્ધો, સામાન્ય વાચકજન અને વિદ્વાન લેખક મંડળ—ગ્રેમ અને પૂજ્યભાવની દૃષ્ટિએ જોતું, અને એમના પવિત્ર આત્માની શીળી છાયા નીચે શુર્વરગિરા અનેક રીતે, ભાષા અને વિચાર ઉભય અંગમાં, પોષાતી.

તેઓ સંવત ૧૯૧૧ (ઇ. સ. ૧૮૫૫)ની વિજયાદશમી (દસરા)ને દિવસે જન્મેલા હતા, અને દેહત્યાગ સમયે તેમનું વય માત્ર બાવન વર્ષનું હતું. એ દરમિયાન એમણે મનુ-અજ્ઞવનના વિવિધ પરિવર્તો અનુભવ્યા છે. એમના દિશ્વનખાનામાં એમણે ‘તોફાની સમુદ્ર’ ની અને ‘શાન્ત-ગિરિઉપત્તકા’ની—એમ બે છળીઓ રહામરહામી ગોઠવી છે, અને એમાં તેઓ પોતાની આ પૂર્વાશ્રમની આફતોનું અને પાછળથી વિસ્તરેલી શાન્તિનું સ્વરૂપ નિહાળતા બાલ્ય અને તરુણવસ્થામાં અસાધારણ કષ્ટ વેડી એમણે વિદ્યા સંપાદન કરી હતી, વધારે થોડા સપ્તમાં બોલીએ તો, જીવનની દૃષ્ટિને સંસ્કારી બનાવી હતી—કદરણ કે ગો-

વર્ધનશમમાં વિદ્યા એ જીવનને અવલોકવાની આત્મદૃષ્ટિને સંસ્કાર આપનાર એક અદ્ભુત શક્તિ હતી. આ સંસ્કાર પામેલી દૃષ્ટિને લક્ષ્મીની છોળ સમુદ્રના શીશુ જેવી નિઃસત્ત્વ લાગતી, અને તેથી તેઓએ વજીલાતનો ધન્ધો બંધ કરી, મુંબાઈ છોડી, પોતાના મૂળ સંકલ્પ મુજબ સાહિત્યની સેવા અર્થે, નડિયાદમાં નિવૃત્તિનિવાસ કર્યો હતો; અને આપણાં માન્ય શાસ્ત્રોના મનન અને નિરીક્ષણમાં ધણો ખરો કાળ કાઢતા. સરસ્વતીની ભક્તિનો વેગ એમને એટલો બધો લાગ્યો હતો કે શરીર અનેક વ્યાધિથી ત્રસ્ત થયા છતાં, દિવસના દશ-બાર કલાક એ જ વ્યવસાયમાં મગ્ન રહેતા. હાલમાં કેટલાક વખતથી મૃત્યુ સમીપ છે એ જ્ઞાન એમને વારંવાર યદા માંડ્યું હતું, અને “મહારા જીવનનો સૂર્ય આથમવા ઉપર છે” એમ આ લેખકને એક બે વાર લખી પણ ગયા હતા. એ દેહાભિમાનરહિત આત્માને ‘મૃત્યુ’-શબ્દ અર્થહીન હતો. તથાપિ તત્ત્વચિન્તનને એમના હૃદયની કોમળતાને હણી ન હતી, અને તેથી મૃત્યુના હલેબધી સગાં સંબંધીઓ અને મિત્રનું ચિત્ત દુભાતું જોઈ એમનું હૃદય આર્દ્ર થતું, તથા પોતે કરેલા ઉચ્ચાર માટે પશ્ચાત્તાપ કરતું. પોતાનું જીવન અસાધારણ ઉચ્ચતા પવિત્રતા અને લોકોપકારથી ભરેલું હતું, છતાં એમના પરશુલુદ્ધર્શી આત્માને હમેશાં ખીન્નતાજીવનમાં ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાઓનું ચિન્તન કરવામાં આનન્દ આવતો. “આ તેલંગની છબી ઉપર રજ ચઢી હોય છે તે ધીમે રહીને હાથેવતી દહોવી મને બહુ ગમે છે.”—એમ પોતાના જૂતા સહવાસીઓ ઉપરની પ્રીતિ દર્શાવતા, તથા મહેતા રાનડે વગેરેના ગુણાનુવાદ વારંવાર કરતા, એટલું જ નહિ, પોતા કરતાં ઉતરતા જનોની છબીઓ પણ ચોતરફ રાખી એમાં વિવિધ ગુણોનું દર્શન કરવામાં તેઓ આનન્દ માનતા—એવી એમના હૃદયની અસાધારણ ઝંજીરતા અને નમ્રતા હતી.

ગોવર્ધનભાઈએ આખું જીવન જીવનનો બહુ ગંભીર અર્થ કરીને ગાળ્યું હતું. છતાં જીવનની આનન્દી મીઠાશ એમના હૃદયને અને કલ્પનાશક્તિને અજ્ઞાત ન હતી. “સરસ્વતીચન્દ્ર” માં જીવનનું માધુર્ય જેવું સમજાવામાં આવ્યું છે, તેવું હિન્દુસ્તાનના તો શું બહાર આખા જગતના યોગ જ ધન્યોમાં સમગ્રજેલું જાણીને—એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નથી. પણ જીવનની ગંભીરતાના વિચારે રા. ગોવર્ધનભાઈના હૃદય ઉપર એવી જોડી અસર કરી હતી, કે દૈનપ્રતિદિન ઉદ્વેગપ્રચાલુ કરતા એમના આત્માએ દેહરૂપી મૃતપડને અવગણવા માંડ્યો, અને એને પરિણામે એ મહાન પુરુષને ભૌતિક દેહ એમનાં બાહ્ય બ્રહ્મચર્ય અને ગૃહસ્થાશ્રમની પ્રિયભૂમિ, અને એમના ભાવનાશુભ તેલંગ અને રાનડેની અવસાનશય્યા અને સંસ્મારણોથી પવિત્ર અને આકર્ષક થયેલી એવી મુંબાઈ નગરીમાં, સમુદ્રકંઠે અગ્નિનારાયણને શરણ થયો, અને વિભૂતિરૂપ બની અનન્ત-મહોદધિમાં ભળી ગયો.

આખરે એ મધુર-પ્રેમાળ-સાત્ત્વિક તેજથી ભર્યાં તપનો ગુજરાત ઉપરથી, હમેશ માટે જોડી જ ગયાં?—આ વિચાર હૃદયબેદક છે. પણ રા. ગોવર્ધનભાઈના સંબંધમાં આવી દેહાભિમાની વિચારસરણિ અનુચિત છે એમ સમજી એ વિચારને આગળ વધવા ન દેતાં અમે શાન્તિ ધરીએ છીએ. અને ટૂંકા શોક કરવાને બદલે એ જ્યેષ્ઠ બંધુને નિવાર્ણજલિરૂપે વિવિધ વિદ્વાનોની કલમથી લખાએલો એક લેખસંગ્રહ “વસન્ત”નાં પાત્રકો સમક્ષ અર્પીશું, અને એ તપશ્ચર્યામાં એક અંગણિ અમે પણ ઉમેરીશું—એટલો સંકલ્પ કરી આ જ વિરમીએ છીએ.

તન્ત્રી.

॥ પ્રજા બંધારણ ॥

પૂર્વે જેમ ઇંગ્લિશ વિશે કહેવામાં આવતું તેમ હિંદુવિશે વારંવાર કહેવાય છે કે, “ હિંદ, માત્ર એક હુગોલવિધના નામરૂપે જ છે; ” રોમનસામ્રાજ્યના દિનોમાં પણ જો એક “ પ્રજા ” રૂપે નહોતું તે ઇંગ્લિશ વર્તમાનજમાનામાં એકપ્રજારૂપે યદ્યપ્ત હો; હિંદમાં બાલકો પણ તેમનાં યુવાનીનાં ઝળઝળાણાં ન્યહીતો જુદાવસ્થામાં ઝાંખ મા-રશે તે પૂર્વે એક એકજિત હિંદને, એક હિંદીપ્રજાને જોવાને છવતાં રહેશે. થોડા સમય પૂર્વેજ આવીજ રીતે જર્મની માટે પણ આવા ને આવા વર્ણિતો કાઢવામાં આવતા હતા; પરંતુ ભિન્ન અને અન્યોન્યમાં લદતા રાજવાડાઓના એક સમૂહમાંથી જર્મની એક પ્રજારૂપે ખીલી નીકળ્યું છે. એક હિંદીપ્રજા થવાની આશાના આપણા વિચારો શામાટે તરંગનગર સમાન ગણાવા જોઈએ ? ઇંગ્લિશ અને જર્મનીએ જે સિદ્ધ વ્યુત્પન્ન છે તે હિંદ પણ નિહ કરે, એ વાત શામાટે હારચારપદ થવી જોઈએ ?

એક પ્રજાની હયાતી માટે, જન્મ માટે, શાંતી રાખી જરૂર છે ?

(૧) અતુલ્ય અને નક્ષણ કરી ચક્રાય એવો દેશવિસ્તાર. (૨) એક સર્વસમાન જૂતકાલ માટે અહંતા. (૩) સમાન્ય બાજિમાટેની આશા. આ સર્વ બાબતો હિંદના સંબંધમાં સંબંધિત છે ? જો આનો ઉત્તર દેશમાં હોય તોતો પ્રજાબંધારણનું કાર્ય સંબંધિત છે, તથા તે માટેનાં સાધનોનો વિચાર ચલાવો ચક્રાય એમ છે.

(૧) હિંદને આ લાભ છે, એ બાબત નિર્નિચયી છે. હિંદ એક વિશાલ દ્વિપકંપ છે, પ્રજા બાબતો સમુદ્ર ગર્જના કરી રહ્યો છે, અતુલ્ય બાબતો મહાસમર્થ નગરોના દિશાલય રક્ષા કરે છે, તેને સહજગા અન્ય પંનાથી ચક્રાય એમ છે. અતિ મમર્થ દિશગિરિજાનાં શિખરોના જેવા દિશાના આવા પ્રકારના જુરજો કાષ્ટ માનવ હસ્ત બાગેજમાં ખાંધીશકે, તથા આ ગિરિમાર્ગોનું ઉત્તમ પ્રતિનીતોપો અને શુરવીર મનુષ્યો વડે, દુરગનોની મમે તેટલી સંખ્યા સામે રક્ષણ કરી ચક્રાય એમ છે. આ ગિરિમાર્ગો માનુષ્ય જૂતકાલમાં હુમલો લાવનારાં ટોળાં ઉભરાર્થ ગંગાં છે, પરંતુ તે સમયે અડખ રીતે સામે ચમને રક્ષણ કરનારી કાષ્ટ પ્રકારની એકજિત પ્રજા નહોતી. આ ઉપરાંત હિંદને કાષ્ટ પણ કાલે બાલ પ્રદેશમાંથી છતવામાં આવ્યો નથી. પોતાના બ્રાતાઓ સામે હુમલો લાવનારનો પક્ષકરનાર તેનાં પોતાનાં બાલકોવડેજ તે છતાયો છે.

(૨) એક સામાન્ય જૂતકાલ માટે અહંતા. સામસામે તકરારો કરતી નાતજનોવાળા હિંદમાં શું આ સંબંધિત છે ? શું જૂતકાલે દીર્ઘ સમય આજતા પ્રાતિકવિમ્બોને જોય નથી ? શું મરાઠાઓએ રજપુતો સામે, પંજાબીઓએ શિખલોકો સામે, બંગાળીઓએ હિંદુસ્તાનીઓ સામે, દક્ષિણાલ્પોએ ઉત્તરવાસિઓ સામે યુદ્ધ ચલાવ્યાં નથી ? હા, પરંતુ એ બધાથી શું ? આ વિચરો, દુરકનીવાસિઓના નેપથસર્વસિયો સામેના, હેનોતોરીઅનોના પુસીયનો સામેના વિચરો કરતાં કાષ્ટપણ રીતે અરાજ પ્રકારના છે ? સર્વ પ્રજાઓ બંધારણના સમયમાં યુદ્ધની ભઠ્ઠીમાં ગણાય છે. ‘રજ્જુ’ગની ઝેરણ ઉપર ધડાય છે આવી બાબતોવડે એક ‘પ્રજા’ બંધારણ બંધાય અને નવારે પ્રજાવતી બાવના અમરથાન

ધરાવતી થાય છે ત્યારે યોદ્ધાઓનાં રોજાંએ દરેક બાજુએ કરેલાં વીરતાભર્યા કાર્યો માટે, એકપ્રજાસ્વ થયલા વિવિધજાતિઓના મિશ્રિત લોકો એક સામાન્યગર્વ ધરાવે છે. આવા મધ્યાર્થ ગર્વને શી રીતે જાતી કરી ચકાય એ વિશે આપણે થોડીવાર પછી હમણાં જ વિચાર ચલાવી શું, પરંતુ શું હિંદુઓની વિશાલ સંખ્યાનો આ ભૂમિના ખરા માલિકો ગણ્યાબાનો એક પ્રકારનો આગળ પડતો હક નથી? તેઓ જ પરંપરા હિંદીઓ નથી? ભૂતકાલના હુમલો લાવનારાઓને લાવિની પ્રજામાં જોડી દેવા બોધએ? શા માટે નહિ? શું સેક્ષન લોકોને નોરમનલોકોએ છુટા નહોતા? શું બર્ગન્ડીવાસિયો અને ગેરકની-વાસિયો ક્રાન્સના મધ્યમાં અને ઉત્તરમાં લડતા નહોતા? મુસલમાનોએ હિંદના પ્રતિહાસમાં અનેક પ્રકરણોનો ઉમેરો કર્યો છે, લાખો હિંદુઓને તેમની જાતમાં ભેળવી દીધા છે, હિંદની ભૂમિમાં હજારો ધર્મી જલદીથી અત્રેના વાસિયો થઈ પડ્યા છે, અને હવે હિંદીઓ તરીકે જ ગણ્યાબા બોધએ. ગમેતો તેઓ પેતાના વંશને મુગલોમાંથી, આફગાનોમાંથી, તુર્કોમાંથી અથવા ગમેતેમાંથી ઉતરી આવેલો બતાવે તોપણ તેઓ હવે હિંદીઓ જ છે. આવાં વિરોધિ તત્ત્વોમાંથી જ, તેમના પેતાના મદદ મલા માટે પ્રજાઓનાં મિશ્રણે થયું છે. કવિવર ટેનિસને અંગ્રેજીપ્રજા માટે ગાયું છે:—

Saxon and Norman and Dane are we.

(સેક્ષન, નોરમન, અને ડેન લોકોની અમે અંગ્રેજી પ્રજા બન્યા છીએ,)

તેમજ ભવિષ્યકાલમાં કોઈ કવિ હિંદીપ્રજા માટે ગાયક:—

Hindu and Muslim and Parsi are we,

But all of us one in our worship of Thee

Our Mother.

(અમે હિંદુઓ, મુસલમાનો, અને પારસીઓ છીએ, પરંતુ હે માણ! તારી સેવા માટે તો અમે સર્વે એકપ્રજાસ્વ છીએ.)

કારણ કે હિંદ શું બધાંની માતા સમાન નથી? આ પ્રજામાં જોરમાન બાલકો નથી પરંતુ સર્વે બાતાસમાન એક જ છે.

પરંતુ અનેકવિધ ધર્મો અને સામસામી સત્તાવણીની તીક્ષ્ણભાગણીઓનું કેમ? વળી શું આ બાજુમાં હિંદ એકલો જ રહી આવે છે? યુરોપના ધાર્મિકવિરોધોના માર્ગો, પ્રજાવતી બાવનાઓના માર્ગો સાથે મળતા આવતા નથી. મેરીસાણીએ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના તુલાધીઓને બાળ્યા છે, રાણીકલીશબેય અને કોમબેલે રોમનકેથોલીક પંથવાળાઓના સિરચ્છેદ કર્યા છે, લુદરાગએ લ્યુથેરનોરલોકોને દેશવટો દીધા છે, મારીનાખ્યા છે. આદ્યાએ હ્યુધરના અતુલાધીઓને તથા કેલ્વીનમતાતુલાધીઓને સિરચ્છેદ કર્યો છે તથા રીખ્યા છે, કેલ્વીનના પંથીઓએ સ્વતંત્રવિચારકોના ઘાત કર્યો છે, અને આ પ્રમાણે હદયારસું બન્યાં ગયું છે. હવે આ સર્વે લોકોએ એક પ્રજાજનોરૂપે સાથેસાથે વાસો કર્યો છે, અને પ્રજાકીમદુઃખનું વાદળ ચઢી આવતાં, એ દરેક પ્રજાઓમાંના રોમન-કેથોલિક પંથાતુલાધીઓ અને એંગ્લીકન લોકો, અસંખ્ય પંથોવાળા પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકો, મેથો-ડીસ્ટન્ટ મત માનનારાઓ અને કોન્વેન્શનલિસ્ટ પક્ષવાળાઓ તથા બાકીનાં બીજાં લોકો, એકપ્રજાસમૂહરૂપે જહાર નિકળી આવે છે અને હિંમતપૂર્વક ગળું ઉઠે છે, “ હું એક

છટાલિયન છું." "હું એક જર્મન છું." "હું એક ફ્રેન્ચમેન છું." "હું એક ઇટા-
લિયન છું." "હું એક એવા દિનનો ઉપકાલ યવાની આજ્ઞા નિરર્થક ગણ્યારો કે જ્યારે
હિંદુ અને મુસલમાન, ક્રિસ્તિયન અને પારસી, સર્વે એકપ્રજા સમૂહરૂપે ઉછળી આવશે
અને ગર્જા ઉઠશે." "હું એક હિંદી છું." ? આ માટેના ઉપાયોનો પણ આપણે વિચાર
ચલાવવો જોઈએ.

(૩) સામાન્ય ભાવિ માટેની આશા. સર્વ હિંદીહૃદયોમાં, દેશાભિમાની લેખકો
અને વક્તાઓએ આવી આશાની ભાવનાનો જન્મ આપવાનો છે, તેમજ ન માત્ર જૂનિતો
ચિતાર આકર્ષક જાનિમાં ચિતરવાનો છે, શ્રેષ્ઠતા અને સૌંદર્યમાં વિવિધતાઓરૂપે વધારો
ના કરે એવા વિવિધ વિભાગોને લક્ષમાં લેવાના નથી. એક ખરેખરી યથાર્થતા નિવડતા
પૂર્વે પ્રજાનો ભાવનાપ્રદેશમાં જન્મ યવાની જરૂર છે, અને આ ઉપરથી આપણે ખરેખરા
પ્રજાબંધારણના ઉપાયોના વિચાર ઉપર આવીએ છીએ.

સર્વથી પ્રથમ તો ભાવનાનો સર્વત્ર ઉપદેશ થયોજ જોઈએ. આપણને આ ઉપદેશ
છનિદાસમાંથી મળી રહે છે. છટાલિયન પ્રજા જેવું કોઈપણ નહોતું તે સમયે છટાલિ-
દેશના લેખકો છટાલિયન પ્રજા વિશે લખતા હતા. છટાલિયન કવિઓ પણ આજ ભાવનાને
કવનોમાં લલકારતા હતા. ભાવનારૂપે એક છટાલિય પ્રજાનો ચિતાર ચિતરવામાં આવતો
હતો, કાળો એજ ભાવનાથી ઉભરાઈ જતાં હતાં, તે એટલે મુઠ્ઠી કે આખરે છટાલિ
વાસિઓનાં હૃદયો છટાલિ દેશને એકમતજૂમિરૂપે સ્વીકારવાના પ્રતિજ્ઞાસ્વરૂપે ધબકવા
લાગ્યા; આટલું આટલું યથા પછીથીજ માત્ર મંજિની, ગેરીબાદી અને કાપૂરનો જન્મ
થયો હતો; મંજિની એક પ્રજા ભાવનાવાદી હતો. તેણે અગ્નિ સમાન અસર ઉપજા-
વનાર લેખો લખ્યા હતા; ગુરૂવીર ચોદા ગેરીબાદીએ રજુરંગમાં અસિને જળકાષી
હતી; રાજનીતિ નિપુણ કાપૂરે ધારાઓ ખોધ્યા હતા. છટાલિ જન્મિ ચૂક્યું હતું. ભાવ-
નાના પ્રદેશમાંથી, કાર્યના, દુનિયાના પ્રદેશમાં છટાલિ જગતી નિકળ્યું.

જર્મનિનું પણ આમ તે આમ જ છે, વિગ્રહો અને ધાર્મિકકલહોથીબરેલાં મુનકાર
વર્ષોમાં, ધાક અને જૂલમના દિનોમાં, દેવ અને તિરસ્કારની લાગણીના ઉભરાના સમયમાં,
વિવિધ નવીન વિભાગો ઉપજવા કાઢે એવા સર્વ પ્રસંગોમાં પણ જર્મન દેશના સાક્ષરો,
કવિઓ એક જર્મન પિતૃજૂમિનો ઉદ્દેશ્ય કરી રહ્યા હતા. ભાવનાની સૃષ્ટિમાંથી જર્મનિએ
જર્મનવાસિઓનામાં ચમત્કારીક અસર ઉપજાવી, નવીન રેલ ધારણ કરવાની તૈયારીવાળા
જીવાતમાઓની સૃષ્ટિમાં તેનો અવાજ ગાજી રહ્યો, વિલિયમ, ખિસ્માર્ક તથા મોસ્ટેકે
પ્રતિકૃત્તર વાળ્યો, અને એકજિત એકપ્રજારૂપ જર્મન દેશનો વ્યાવહારિક જર્મનજૂમિમાં
અવતાર થયો.

હિંદુનું પણ આમ તે આમ જ થવું જોઈએ. માતૃજૂમિ હિંદી ભાવના સ્વયં ઉપદે-
શાવીજ જોઈએ; કારણકે વિચારકો ભાવનાને ધરે છે, છટાદાર વક્તાઓ તેને લોકપ્રીય
બનાવે છે; રાજ્યધરાવાહકો આ ભાવનાનો અર્થસૃષ્ટિમાં સાક્ષાત્કાર કરે તે પૂર્વે કરોડો
લોકોનાં હૃદયમાં એ ભાવનાનો સજીવન પ્રવાહ વહેવોજ જોઈએ. આતી આજ દિશામાં,
ફેટલાક વિચારવિના બોલે અથવા વર્તે તેથી આ ભાવના પ્રવર્તનનાં કાર્યમાં જોડવાની

કોઈએ પશું આનાકાની કરવાની નથી. “ નરમં પક્ષવાળાઓ ” વારંવાર કોર્પ કરતાં ડરી જાય છે કોર્પ ક “ ગરમ પક્ષવાળાઓ ” સાહસિક છે તંથા તેમના સામાન્ય મોવેને અપયશ આપે છે. પરંતુ સાથે સાથે એટલું પણ લક્ષમાં રાખવા જરૂં છેકે, આ “ ગરમ પક્ષવાળાઓ ” વડે વર્તમાન પ્રવૃત્તિમાં જે તીવ્ર યેગનો હમેરો થયો છે તે આમ નો થયું હોત. તો સદાયે ખૂટતોજ રહેત. વળી આ ઉપરાંત દરેક મદાન પ્રવૃત્તિમાં આ પ્રમાણેજ અને છે, આમીઓને જુદી જગ્યામાં આવે છે તથા સાથેસાથેજ હેતુ સિદ્ધ કરાય છે. વિરોધિવાદવિવાદની પ્રચંડ ઉત્કેષણીમાં હમેશાં હાજારનાં કાર્યો થઈ જાય છે અને તે પશું ઉભય પક્ષોમાં થાય છે, કારણ કે કેટલાંક ગરમાગરમ પરંતુ હમેશાં ડહાપણ બરેલાં નહિ એવાં કાર્યોમાં વન્દેમાતરમ્ નો યેષ ગર્ભવધામાં આવે છે, અને તે થીજ અન્યપક્ષના હાજાર ગયલા પુરો આ આખતને “ રાંજદોહ ” રૂપી લાંછન લગાડે છે, તેથી શું જેમણે વર્તમાનક્ષણરચાયિજનનનો પ્રારંભ થતા પૂર્વે દેશની અડગ દંદનાથી સેવા ખમ્મવી છે નેમણે ખાતુખમિની પૂજનને તથા એ પૂજના સર્વત્ર પ્રચારને વિનાશ-કારકરૂપે ગણી કાઢેલાં જોઈએ? દિ દશમિજાનો હૃદયમંથી મતૃખમિની ભાવના પુનઃપ્રતિ-ધ્વનિત થવામાંડી છે, એટલું એ પણ ઘણું છે, ક્ષણિક ઉભરો શાંત પડતાં આટલુંજ અવશેષ રહેશે. દેવશેષે પણ પેતાનાં કાર્યો પારપાડ્યામાં અનોક પ્રકારનાં સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે—માનવોના હુમ્મણો તેમજ સદ્યુલોને, નેમના ક્રોધી આવેશો તેમજ નિઃસ્વાર્થ કામનાઓને ઉપયોગમાં લેશે. ડહા પુરોએ મર્વ પ્રકારના ડહાપણ મરેલા મામોવડે આ કાર્ય પાર પાડ્યામાં સહભાગી બનવાનું છે; અશુભ કાર્યોને શુભકર હેતુઓમાં પલટાવી નાખનાર-શુદ્ધ, દિવ્ય પ્રતાપ માટે યીતિવાળા થવડું છે.

સામાન્ય જૂતકાલને આગળ પડતી ઝીતે દર્શાવી આપીને, તેના વિશે અથો ચલાવવાની અન્યગમિરે આવશ્યકતા છે. અને આપણે કેલવણી પાસેથી, મદક મેળવી શકીએ એમ છે. દરેક શાક્ષામાં એક નવીન પ્રકારેજ ઇતિહાસનું શિક્ષણ અપાવાની જરૂર છે. વર્તમાન કાલમાં વપરાતા દિંદના ઇતિહાસો શુદ્ધ, નિરમ, કંડાળો આપે એવા છે; બાલકો દિ દશમિ એદરગારીની બદક નિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જેતાં શિષ્યે એવા હૃદયથી કદાચ આગ્રયો થોભ્યા છે; આ ગ્રંથોના લેખકોનો ઉદ્દેશ ભાગ્યેજ આગ પ્રકારનો હતો પરંતુ આ જાખતનાં માત્ર તેઓ સદ્ભાવવિનાના તથા સ્વાર્થદષ્ટિરહિત હતા. એટલી વાત નિઃસંશય છે. દિંદીઓએ હિંદોના ઇતિહાસ લખવો જોઈએ; બાલકો માટે જખનારો ઇતિહાસકારો, દેશાભિમાની, તથા હિંદના જૂતકાલના અપ્રતિમ ઇતિહાસ માટે પ્રેમ અને ગર્વની લાગણીથી ઉભરાય જતા હૃદયવાળા હોવા જોઈએ. આપણી શાક્ષાઓમાં ચાલતા ઇતિહાસો સજીવન હોવા જોઈએ, ખીલકુલ નિર્જીવ બનવા ના જોઈએ; સર્વપક્ષોના, સર્વધર્મોના, સર્વગતિઓના હિંદી વીરનરાનાં વૃત્તાંતોથી આ ગ્રંથો ઉભરાય જતા જોઈએ. વિરિધધર્મોનાં બાલખા-લાઓને, પૃથ્વિરાજ અને પ્રતાપને સંગ અને આકબરને, શુરનાનક અને માનસિંગને, શિવાજી અને ચાંદબીખી તથા અહમદયાધને, સમાનમવેની દૃષ્ટિથી અવલોકતાં શિખતવાનાં જરૂર છે. આ સર્વે દિંદના ઉત્પાદકો હતા, આવા અન્ય હજારો થયા છે, દરેક દિંદીએ આ સર્વ માટે માયા મમતા રાખવડાજ જોઈએ, એ સર્વે માટે ગર્વધરાવવો જોઈએ તથા એ સર્વે દિંદનાં બાલકો રૂપે ગણીને તેમના પ્રતાપમાં આનંદ લેવાનો છે. જે આપણી

શાલાઓમાં આ પ્રકારે ઇતિહાસનું શિક્ષણ અપવામાં આવે તો તેમાં આપણે દેશભિ-
માનીઓની જાતને ઉછેરી શકીયું.

પરંતુ શું પંથપંથવાર કાલેજો અને શાલાઓ કાઢવાની વાતના પ્રચારવડે હિંદીઓને
એક બનાવવાને બદલે તેમનામાં ભેદ પાડવાની વાતને ટેકા નથી મળતો ? જો આવી
સંસ્થાઓનું સૂક્ષ્મ સમજાવે બદલે ધર્મોદ્ધતાના હાથમાં આવી પડે તો રાજવામાં આવતી
ધાર્મિકતા સ્વીકાર કરે છું, પરંતુ આમ જની આવે એમ માફે ધારણ નથી. મને તો
જાતનાત્મક યોજના આપવા પ્રકારની લાગે છે:—સર્વે ધર્મો માટે ખુલ્લી એક કાલેજ
અથવા કાલા કંઢવી, એક વિદ્યુત—દ્યોતિષ્ઠેજ નાંદિ—સ્તુતિગાતાત્મક એક સામાન્ય દર-
શોજનો કાર્યારંભક સેના પ્રકાર રખાવો જોઈએ, અમુક અમુક ધાર્મિક ઉપદેશ માટે અકવા-
ડીઅ માં બેવાર એક એક કલાક રખાવો જોઈએ જેમાં દરેક પંથવાં બાલકોને જુદાજુદા
વિદ્યાઓમાં વહેંચી નાંખવાં જોઈએ તથા ‘ ખાસ ધાર્મિક કલાકમાં ’ દરેક વિદ્યાર્થીને
તેના પોતાના ધર્મોના ઉપદેશ અપવો જોઈએ, અન્ય સર્વ પ્રકારનો અભ્યાસ અનેક
વિધમતપંથના બાલકો સાથે રહીનેજ કરવો જોઈએ. આ પ્રણાલિ દરેક પંથવાળાને
પોતપોતાનું ધર્મોગ દાઉસ હોતું જોઈએ. પરંતુ આમ થાય તોતો તે એક થોઓસોશીલ
કાલેજ બનશે.

પંથપંથવાર પાઠશાલાઓ અને શાલાઓ સ્થાપવી એ ઉપરના કરતાં ઓછું પ્રકારે
શ્રેષ્ઠ છે, કારણકે બાલકોને ધર્મ અને નીતિનું શિક્ષણ અત્યંત આવશ્યક છે. આવા પ્રકારના
શિક્ષણ માટે બેરકારી જતારવી એ પ્રમુખાચ આત્મધાત કરવા સમાન છે. દેશભિમાન
કાર્ષ કાલે ધર્મના સામ્ય પુરોષોમાંના એક સમાન બન્યું નથી, પરંતુ જો ધાર્મિક શિક્ષણ
સાથે જુગતાને ઉપદેશ અપવામાં આવે, મતપંથોના મૈત્રિભાવને દૃઢતાથી ઠસાવવામાં
આવે તો પંથપંથવારની સંસ્થાઓમાં અભ્યાસ કરનારાઓ જલદીથી ધાર્મિક તથા ઉદાર
મનના બનશે એમાં શંકા માત્ર રાજાનથી. મારા આ લેખ લખવાના સમયમાં એક યુવાન
મુસલમાન મિત્ર મારી પાસે આવ્યો. તથા વાતચિતના પ્રસંગમાં બોલ્યો કે, જ્યાં સર્વ
ધર્મના વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે, જ્યાં કાર્ષપણ પ્રકારનું ધાર્મિક શિક્ષણ આપવામાં
આવતું નથી એવી કિલ્લેકાલેજના વિદ્યાર્થીઓ કરતાં સેન્દ્રલ હિંદુકાલેજના વિદ્યાર્થીઓ
મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓ પ્રતિ વિશેષ મૈત્રી ભાવ દર્શાવે છે. આ બાજતમાં સત્ય વાત એમ
છેકે, અમારી કાલેજના વિદ્યાર્થીઓને નિયમપૂરક હિંદુ ધાર્મિકશિક્ષણ આપવામાં આવે છે,
તેના સિદ્ધાંતોની સાથેસાથેજ એ ધર્મમાં સમાવેશ થતી શ્રેષ્ઠ ક્ષમતાદષ્ટિને ઉપદેશવામાં
આવે છે; હિંદુના અનેકવિધધર્મો અને જાતોનાં જુદાંતો કરતાં હિંદુના એકચત્રી યર્થાર્થ
વાત ઉપર વિશેષભાર મૂકીને આગળ પાડવામાં આવે છે, આવી પ્રતાલિમાં આ વિદ્યાર્થીઓ
ટેવાઈ ગયા છે. આમને મનતા માતૃભૂમિની દેહિધ્વમાનભાવના એકપ્રકારની નિત્ય
સાક્ષાત યથાર્થતા છે, આ દિશિમાં સર્વ પ્રકારના મતપંથસપ્રદાયસમાજોની ભાવનાનું
એકદેશની ભાવનામાં પ્રવિલાપન થાય છે તથા આ સર્વ પ્રેમની કન્દ્રધ્રુવમાનમાં માત્ર
અનેક વિધર્મો રૂપે જોવામાં આવે છે. હિંદુ કાલેજના કરતાં કાર્ષપણ અન્યરથએ—હિંદુ
દાળીના મારા પોતાના અનુભવથી મારા જણવામાં છે તેમ—અમારા હિંદુ વિદ્યાર્થીઓ
હિંદુની એક પ્રજારૂપ ભાવનાને જોયો ઉત્સાહ બધો અનુરામયુક્ત પ્રતિકર અપે છે.

તેવો મળીશકતો નથી. તેમને મન તો દેશાભિમાન એક પ્રકારનો રાગ સંમાન છે, તેમનાથી આસોઆસમાં લેવાતી હવા, તેમનામાં અભિસરણ કરતુ રૂધિર, એ સર્વે તન્મયજ છે; આવા પ્રકારનું દેશાભિમાન દરેક દિંદીના હૃદયમાં ઉભરાઈ ઊઠે છે તથા મતપંથસંપ્રદાય સમાજોને પણ લક્ષમાં રાખવું નથી.

આવા ઉદ્દેશથી એમ પણ ઉપદેશાવાની જરૂર છેકે, આધ્યાત્મિકતાવધી અવલોકતાં ધર્મ એક અને, અવિભાજીત છે; અનેકવિધધર્મો, આધાર રૂપ એક. સત્યનાં માત્ર યુદ્ધિ પ્રદર્શનો છે. એક સર્વમાન્ય આધ્યાત્મિકધર્મમાં તો અનેકવિધધર્મો માત્ર પંથો સમાન છે, તથા જેવો વૈષ્ણવો અને જૈવોના દિંદુર્ધર્મ સાથે, શિયા અને સુનીઓનો મુસલમાન ધર્મ સાથે, મીકકેથોલોક, રોમનકેથોલોકઅને પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકોનો ક્રિસ્થન ધર્મ સાથે સંબંધ છે, તેવોજ અનેકવિધધર્મોનો સર્વમાન્યએકધર્મ સાથેનો સંબંધ છે. અતિ શ્રેષ્ઠ જીવન રૂપ ઇશ્વરનું એક્ય, —હીતિય છે નહિ એવા—એક જીવનમાંથી સર્વ જીવનોનો ઉદ્ભવ, એ આધાર રૂપ એક આધ્યાત્મિક સત્ય છે. અન્ય સર્વ પંથોરૂપ વાદવિવાદો, વિધના આ ઉત્પન્ન થયેલા જીવાત્માઓના એક બૂમા સાથેના સંબંધની સત્ય બાજતોને દર્શાવવાના યુદ્ધિ પ્રયત્ન રૂપ છે. વિવિધ યુદ્ધિઓમાં બેઠ પડે છે તેમ આ સત્ય બાજતોને દર્શાવવાના વિધિમાં બેઠ પડેલા જોઇએ, પરંતુ સર્વમાન્યએકધર્મ અને અનેકવિધધર્મોના આ પ્રકારે અવલોકન થતાં, કોઇપણ પ્રકારના વિરોધિઅર્થમાં અનિકરિધર્મો બેઠ પડાવવાનું કાર્ય બંધ કરશે.

માતૃભૂમિની બાવના ઉપર વારંવાર બાર મુકીને ઇસવવાની બાજત, બૂતકાલને એક સામાન્ય વારસારૂપ બનાવે એવા પ્રકારની યુવકોની કેલવણી, અનેકવિધધર્મોની આધ્યાત્મિક એકતાનો ઉપદેશ, —આવાં મૂખ્ય સાધનોના અંગમાં, અન્ય ઉપકારકસાધનોનો ઉમેરો થવોજ જોઇએ. કોમેનના વિદ્યાર્થીઓને, સામાજિક, આર્થિક, મ્યુનિસિપલ તથા પ્રાંતીય પ્રયત્નોનો અભ્યાસ કરવાનું ઉત્તેજન આપવું જોઇએ; પ્રાંતીય રાજ્યવિદ્યાના બળિ અનુભવની કેલવણી મેળવવાનું વિશાલ ક્ષેત્ર મ્યુનિસિપલ રાજ્યનીતિમાં મળી આવે છે તથા સંદૃષ્ટિ-તક્ષેત્રનો કારભાર ચલાવવાનું વ્યાવહારિક જ્ઞાન નહિ ધરાવનાર એક પુરૂષ, વિશાલક્ષેત્રનો કારભાર ચલાવવાને બીલકૂલ નાલાયક છે, એમ તેમને સ્પષ્ટરીતે દર્શાવી આપવાની જરૂર તે. મ્યુનિસિપલબોર્ડ, નેશનલ એસેમ્બલિ (પ્રાંતીય સમાજ) માટેનું કેલવણી મેળવવાનું સ્થાન છે. બાવનાઓ ધડામાં તરંગ-નગરમાં વિહરનારા પુરૂષોની પણ આવશ્યકતા છે; કાર્યોના કારભાર માટે વ્યાવહારિક પુરૂષોની આવશ્યકતા છે. એન્બર-લેઇનને, બર્મિંગહામ મ્યુનિસિપાલિટીમાં, પાર્લામેન્ટ અને કેબિનેટ માટેની કેલવણી મળી હતી; મ્યુનિસિપાલિટીઓ, લોકલબોર્ડો અને ન્યાવના સ્થાનિક કારભારમાં સ્વારાજ્ય ચલાવનારાઓ થવા વડે, અંગ્રેજ લોકો એક સ્વારાજ્યકર્તા પ્રજા થઈ પડી છે.

કસરતનાં, વાદવિવાદનાં અને એવાં બીજાં કલબો અને સમાજોની બપરશમાં પણ વિદ્યાર્થીઓ કેળવાવા જોઇએ. આવા પ્રકારની સર્વ બાજતોમાં પ્રોફેસરો અને શિક્ષકોએ મદદ દેવી જોઇએ, ઉપરી સત્તા ચલાવતી જોઇએ નહિ. યુવકો બૂલો કરશે, તે વડે શિખશે, તથા આ પ્રમાણે વ્યાવહારિક કાર્યો ચલાવવાની શક્તિ કેળવાશે.

નિવિધ પ્રાંતોના લોકોમાં અંદરઅંદરનો, બહાર બહાર પધારવા માટે, એક સામાન્ય લિપિ લોકમાન્ય બનાવવાની જરૂર છે. ઉત્તર તરફની પ્રાંતિકભાષાઓ એટલી મધી મગતી આવે છે કે જે સામાન્યલિપિમાં લખવામાં આવે તો, તેમાંની એકાદ ભાષાને સારી રીતે જાણનાર મનુષ્ય, અન્ય ભાષાઓને સહેલાઈથી વાંચી શકશે. પરિચયન માટે ઉર્દૂલિપિ છે, દૂરોપીયન માટે રોમન લિપિ છે તેમ સ્પષ્ટ રીતે દેવનાગરી સામાન્ય લિપિ થવી જોઈએ. આટલા માટે દરેકશાલામાં દેવનાગરી લિપિ શિખવાવી જોઈએ, દક્ષિણમાં પણ આ વાતનાં રિપકાર કરવામાં આવશે કાચકુડે આ ભાગના લોકોની વિશ્વાસ સંપ્ત દિંદુઓની છે તેઓ એ લિપિને સંસ્કૃતના નામથી ક્યારનાએ જાણતાં જોવા, જોઈએ સર્વ પ્રાંતિકભાષાપુસ્તકો દેવનાગરીલિપિમાં છાપવામાં આવે તો એક આગળ વધતું મહાન પગલું ભરું ગણાય; આ ઉપરાંત દિંદોને સઘળે બીજાભાષારૂપે બનાવવી જોઈએ સામાન્ય દેશભાષાતરીકે જાણી જોઈએ. એંગલી, મરાઠા, તામિલ, તેલુગુ લોકોને તેમજ અપ્રતિમભાષાસાહિત્યનો ત્યાગ કરવાનું કહેવું, એ તદ્દન હદપારની વાત છે; આવા પ્રકારનો ભોગ પ્રમતે નિઃસંક બનાવશે; તેમને પ્રભાકીય એકથને માટે એક અન્યસામાન્ય ભાષારૂપે દિંદોનો અભ્યાસ કરવાનું કહેવું, એ બીજકુત્ર હદપહારનું ગણાશે નહિ. જે આમ કરવામાં નહિ આવે, તો અંગ્રેજીભાષા પ્રભાકીય ભાષાનું સ્થાન લેશે કારણકે સર્વ પ્રાંતિકભાષાઓના કેળવાયલા લોકો માત્ર એજ ભાષામાં બીજા પ્રાંતોનાઓ જોડે વાતચીત કરી શકે છે. દિંદો પ્રજાવતે એકસામાન્યભાષાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. દિંદોના સર્વ મુસલમાનો ઉર્દૂભાષા જોડે છે, અને ઉર્દૂભાષા યોગ્ય થવા પશિંચન સંબોધના ઉમેરાવાળી માત્ર દિંદોભાષાજ છે. દિંદોભાષા જાણનાર મનુષ્ય, ઉર્દૂભાષા જાણનાર મનુષ્ય સાથે વાતચીત કરી શકે છે, પરંતુ એ ઉભયમાંના એકપણ તામિલ અથવા તેલુગુભાષાઓ જાણનાર મનુષ્ય સાથે વાતચીત કરી શકશે નહિ. જોગ સર્વ દિંદોમુસલમાનો ઉર્દૂભાષા શિખે છે તેમ સર્વ દિંદોદિંદુઓ શામાટે દિંદો ભાષા ના શિખી શકે ?

શરીરારોગ્ય અને ખસતો પ્રથમ સંભાળ પૂરક શક્તિમાં લેવાવોજ જોઈએ. વર્તમાન દશાઓના ભારમાં તથા હરિહાસ હરેલા શિશ્નચાર, કેલવણીમાં દિંદોલંકીરો જીવનશક્તિ ગુમાવે છે. “ અંગ્રેજ કેલવણી લીધેલા ” કેટલા પુરષો ચાલીશ વર્ષની વયે સંપૂર્ણ રીતે હટપુટ હોય છે ? વિદ્યાર્થીદશામાં અતિપ્રાચીન અભ્યાસના નિયમનો પુનરુદ્ધાર કરીને પળાવવાની જરૂર છે. નાનાં યુવકયુવતિઓની પિતામાતાદશા લોકમતવડે અધાર્મિકરૂપે કલંકિત તથા દેશભિમાનરહિત જાણવી જોઈએ. માતાઓને ઉપદેશનું જોઈએ કે, પેતાનાં બાલકોને તીખાતમતમા તાત્સિઆહારો પૂરા પાડીને લાડલકાવવાં એ તદ્દન એક નિદેપ કૃત્ય-સમાન છે; આ પ્રમાણે બાલકનાં ઉપર ચિકિત્સી વિષયવાસનાના સામે અકાલે યુદ્ધ મલાવવાની દુર્ગ લોકો બેસાડવામાં આવે છે તથા ગુલાવરથાના આરંભકાલની અનિવાર્ય પાંધણોના સામે તેને સાધન હીન બનાવવામાં આવે છે, સ્વૃલશરીર કેલવણીનાઉપર ભાર મૂકીને ગળે ઉતારવાની જરૂર છે; માત્ર ભપકા ભરેલી ખરયાત અંગ્રેજરમતગમતોજ નહિ પરંતુ જુદિપૂર્વક યોગ્યવડી દેરી કમરતો, દિંદો જીજીજીસુને સમજવવાની અગત્ય છે. આથી માત્ર હાથ પગ અને ચક્ષુઓજ ના કેળવાતાં શરીરનો અવયવે અવયવ કેળવાય

છે. દેશમાં સમજે દૂલ શિખવવી જોઈએ, ખુશીથી આ કાર્ય માથે ઉઠાવી લેનારા રીઠાવર ઘણા ઘણા નોનકમિશન ઓફીસરો મળી શકશે તથા આ પ્રમાણે તેમના નાના પેન્શનમાં વધારો કરશે. પટાગાછ, કુરિત, ફ્લેગ-દૂલ આદિ સર્વને પોતપોતાનું સ્થાન મળવું જોઈએ. પોતાના શરીરના બચાવ માટે પોતાના દેહનો શરીરો ઉપયોગ કરવો એ બપવા-વિના કોઈપણ વિધાર્થીએ કોલેજ છોડવી ખીલકુલ ગેરબ્યાબ્જી ગણાશે; સુક-લકડી શરીરોવડે એક પ્રજાપ્રધારણું બની શકતું નથી.

મારા ધારવા પ્રમાણે એક પ્રજાભાવનાનું બધારણ બાંધવા માટેના આવા કેટલાક માંગો છે—એટલુંજ નહિ પરંતુ આવી એક પ્રજા બંધાવાનો આરંભ થઈ ચૂક્યો છે. મન અને શરીરનું સામર્થ્ય, અનુકરણીયચારિત્ર, વિશાલ દયાબરી ધર્મશુદ્ધિ, દુઃખાટલાંવાની એક સારા ગણાતા પૌરજનો માટે આવશ્યક છે, સારા પૌરજનો વિના કોઈ પ્રકારની પ્રજાભાવના સંભવી શકતી નથી. આવા પ્રકારના પૌરજનો, યુનાઈટેડકિંગ્ડોમાં (એકતંત્ર હિંદ) પૌરજનો, વિશ્વ-વિસ્તૃત સામ્રાજ્યના પૌરજનો બનશે; સ્વતંત્ર પ્રજાઓના એકપ્રકારના એકસંપ્રજાવિના અન્ય પ્રકારે ભાગ્યેજ આમ બનીશકશે. તત્કાલ વડે બંધાયેલાં વિશ્વવિખ્યાતસામ્રાજ્યોના ઝંઝાનાઓ ચાલ્યા ગયા છે, કારણકે આમનો વિનાશ પણ તત્કાલ વડેજ થયો છે; બંધારણના કાર્ય માટે તત્કાલારો-સારા હિંમતારો નથી, તથાપિ તેમનાવડેજ સાધનો તૈયાર બને છે. વર્તમાનમાં બંધાતા વિશ્વવિસ્તૃતસામ્રાજ્યની અનુક્રમણિમાં પ્રેમના બંધનોમાં બંધાયેલી તથા ન્યાય અને અન્યોન્ય માટેના માનના આધારવાળી, સ્વતંત્ર, સ્વારાજ્યના અનુભવાવાળી પ્રજાઓનો સમાવેશ થવાની અત્યંત અગત્ય છે.

આવી પ્રજાઓમાંની એક તે હિંદ નિયડશે, તથા તેણે જાતે એક પ્રજાભાવનામાં ઘડાઈ યોગ્ય બનીને આ મહાન ભાગ ભજવવાનો છે. હિંદને ભાગ્ય વર્તમાનકાલમાં આવા પ્રકારનું કાર્ય પારપાડવાનું છે; સર્વેમાં વાસો વસિ રહેનાર—તેને મહાદેવ, જિજ્ઞા, અલ્લાહ, હોમ્સદ, જોહોવા, ગોડ, ગમે તે કહો—આ સર્વ પ્રકારના વિરોધોના મધ્યમાં પોતાનો એવા પ્રકારના એકબેનો અનુભવ કરાવો કે અનેક પ્રકારના લોકોથી વસાયેલો હિંદેશ, એક પ્રજાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે.

એનિ. એસ.ટ.

સુદર્શન.

પ્રેસિડેન્ટ અર્ચબિશપ ડી. સી. બ્રાઉનલેન્ડ
એમ. એ. એમ. એલ. વી.
કચ્છ-૧—
માધવલાલ નવલખાઈ દિરેક્ટર.

(ધર્મ, શૃદ્ધિ, સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્સબંધી વિચાર.)

"સત્યં પરં ધીમહિ"—ભાગવતમ્.

[પુસ્તક ૨૨, એક. ૪.]

(માસિક)

[જાન્યુઆરી ૧૯૦૭.]

ઉર્વે ગતિ.

(મળેલું.)

તુજ વિમાન લઇને ઉડય,
હજીપણ ઉડય,
અતિશય ઉંચે,
તવ સ્થિતિ વિષે કેંટકો,
રહ્યા તે હજી તહને પણ ખુંચે;

નથી આ તહારે ઘટતો દેશ,
નહી આ ચોગ્ય વળી તવ વેશ,
કુંડલા ખંડાર દૃષ્ટિ તું દેંડય.
તહીંથી સત્ય પસ્તુને જોય્ય,
મનોમન પછી તહાં જઈ બેસ્ય.

કરી રહે ઉચ્ચતા હામ,
હો! પરમ શુદ્ધ મનઃ કામ.
રાખીને હૃદય વિષે અતિ હામ,
નવનવિન ભર્યા આનન્દે.

તુજ વિમાન લઇને ઉડય, હજી પણ ઉડય,
અતિશય ઉચે—૧

જ્યાં છે પૂર્ણ શાન્તિ સુખધામ,
સદા જ્યાં વૃત્તિ રહે નિષ્કામ,
અવિચળ મળે સદા આરામ.
વિકારો શાન્ત સહુ થઈ જાય,
નહીં જ્યાં ઉપાધિથી રહેવાય.
પાપ પણ પલક એકમાં જાય;
સદાએ નિવાસ ત્યાં થઈ જાય.
પછીતો કહો બાકી પણ શું છે?
તુજ વિમાન લઇને ઉડય, હજી પણ ઉડય,
અતિશય ઉચે—૨.

જ્યાં લીલા લહેર જામી રહે.
સહુ સ્વર્ગ થકી પણ પર છે,
તે જીવો સનાતન દેશ—
ભરી જ્યાં સુન્દરતા અનિમેષ.
યત્નથી થાય ત્યાં પરિ વેશ—
નિરતિશય મળે હર્ષ પણ બેશ,
તે બ્રહ્મ પરમ સુખ ધામ—
સહજમાં મળી જાય એ ઠામ—
તત્ત્વરૂપમાં થઈ લીન—
જગતની અન્ય વસ્તુઓ ભિન્ન,
સદા તે સંગ રહે અવિચ્છિન્ન.

પછી લે પૂર્ણ કરી રસપાન—
બીજાને પાંચ તહેને જો રૂચે.
તુજ વિમાન લઇને ઉડય, હજી પણ ઉડય,—
અતિશય ઉચે—૩.

ગોપી-ગીત.

શ્લોક.

વંદુ અહા સદયુર પાદુકાને,
પ્રભુમયલાવે પછો સજ્જનોને;
શ્રીકૃષ્ણ નામેજ કેવલ્ય-મુક્તિ,
ગોવિંદ દામોદર માધવેતિ.

૧

પ્રભાતકાળે જનની યશોદા,
હઠી વદે સત્પદ આ મુકુંદા;
ગોપાલ કાળે સુજ ધામ જોટી,
ગોવિંદ દામોદર માધવેતિ.

૨

પ્રકાશ કીધો ગજને રવિએ,
ગોપી હધી તે ઘુસળે રવીએ;
તે ગોપીનો જંગલો નાદવંતી,
ગોવિંદ દામોદર માધવેતિ.

૩

પ્રક્ષાલીને આ મુખ-ફેલ-સેટી,
ધી લે હધી લે-હઠ વિશ્વ જેઠી;
નિદ્રાતણી કેમ ન ધાર્ય જાતી,
ગોવિંદ દામોદર માધવેતિ.

૪

કરાંબુજે લેઈજ તે ચુકોને,
અભ્યાસ ગોપી કરવે જધાને;
રાગસ્વરે મુંદર બોલવંતી,
ગોવિંદ દામોદર માધવેતિ.

૫

ગોદાહને બેસત ગોપદાસ,
પાત્રાંતરે વાજત ક્ષીરધારા;
તેને સ્વરે મંબુલ ગીત ગાતી,
ગોવિંદ દામોદર માધવેતિ.

૬

લેઈજ ઘાંટી ફળી ગોધુમાને,
ધર્માર્થ બિંદુ મુખ પંક્તિને;

સુવકકેશ હરિ ગુણ ગાતી,
ગોવિંદ દામોદર માધવેતિ.

૭

કૃપાંતરે નાર્પીજ ભાંડદોર,
શોભાય તે સુંદર ગોપદારા;
જેથી મદાયે શ્રમ ને કરંતી,
ગોવિંદ દામોદર માધવેતિ.

૮

ગોવિંદ ગોવિંદ હરે મુરારે,
ગોવિંદ ગોવિંદ રથાંગપાણિ;
ગોવિંદ ગોવિંદ મુકુન્દમૂર્તિ,
ગોવિંદ દામોદર માધવેતિ.

૯

વૃંદાવને સુંદર વૃક્ષ તે છે,
શ્રીકૃષ્ણ નામે ધ્વનિ ગર્જતા છે,
પશીકુલો ગૌ સંહુ શ્રુણ્વતી,
ગોવિંદ દામોદર માધવેતિ.

૧૦

નવીન.

“ ખિન્ન હૃદય. ”

(મળેલું.)

(ગઝલ.)

અરે ! ઉર તું ઊઠા નિશ્વાસ, શાને કાજ નાંખે છે;
નહિ ગમ કઈ પડે. ઉર તું, વિષાદે પૂર્ણ ભાસે છે.
અણચિરંતું દુઃખ શું એવું ? પડયું શિર ઉપરે ત્હારા;
વિસાચું તે નથી જાતું, નિત્રાચા તેથી છે ત્હારા.

નથી જાતું કહ્યું મુખથી, નથી જાતું સહુ તુજથી;
મહું છે શું ? હૃદય એવું, તમયું નહિ જાય ને તુજથી.

હુમાવાને શું કારણ છે, તું શાથી શૂન્ય ભાસે છે;
ભરાયું ભૂત ક્યાંથી-આ, ન જોલી તું શકે નેથી.

નથી અનુકૂલતા સુખ રૂપ, શું સંપ્રાપ્ત કંઈ એવી;
નહે છે વિધિ એવાં શું, હૃદય જેથી વધે ગ્લાનિ.

શું છે કંઈ તર્ક ઉઠામાં, થયું તું ગર્ક દિલ ખ્યારા;
નથી મળતો તને કો શું, ગુરૂ સદ્બોધનો દાતા.

છવાયો ભરમથી જેવો, મુગુપ્તાગ્નિ રહે તેવો;
ભરાયો ગુપ્ત શોકાગ્નિ, ઉઠા. ઉઠાણમાં છે શું.

શું છે વિશ્વાસનું પાત્ર, પ્રિયા સન્નિવ્રત નહિ પાસ;
હૃદય મર્મો જણાવીને, બને તું કંઈક પણ શાંત.

શું છે કર્તવ્ય માનવનું શું છે સ્મરણીય આ જગમાં;
સુએ નહિ એ બધું તેથી, તું નાંખે દીર્ઘ નિશ્વાસા.

ગણે પ્રતિ પ્રેમિ તું જેને, તજ્યો છે શું તને તેણે;
ઘટે નિશ્વાસ શા સારું, હૃદય એ મોહને મારે.

મંદાકાંતા.

કે શું ત્હારે સ્વરૂપ સુખની આશ છે સ્વાંત જાડી ?
અએ જેની સકલ સુખ આ લોકનાં તુચ્છ લાગે.

બહાલા મારા હૃદય રસિલા શબ્દ એકાદ બોલી,
આધિ ત્હારી વિષય સુચરે, કાં નહિ પ્રાર્થતાંએ.

(અનુકૂટપ.)

એવું એવું કહી આજું, શાંત ચેતન તો પડયું;
આધિથી વ્યાપ્ત તોએના, ઉરોજ્જ લવ ઉધડયું.

કર્મ-વિપાક.

(અનુસન્ધાન ગતાંક પૃષ્ઠ ૨૮ થી)

જેમ એક સાધારણ નિયમે વાતાવરણની અન્દર વરાળ અભેદપણથી રહી શકે છે, વળી કવચિત્ ભેદ પામતી પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, દૃષ્ટિગોચર થયા પછી પણ પાછી અભેદપણને પામે છે, એવો આપણને એકથી અનેકવાર અનુભવ થયેલો પણ છે, તેમજ આ કર્મભૂમિની અને કર્મભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી આકૃતિઓ અને સૃષ્ટિઓ વાતાવરણની અન્દર અમુક મુદત સુધી અભેદ બાવથી એકત્રપણને પામે છે. કદાપિ કોઈ અમૂક પ્રસંગે માં સ્વતઃસ્વરૂપ ધારણ કરી ભેદ પણ પામે છે, અને એવા ભેદમાંથી અભેદત્વને પણ પામે છે. આંહી સ્થૂલભૂવન અને સૂક્ષ્મભૂવન એ બેની વચ્ચે કારણભૂવન રહેલું છે. આપણા શાસ્ત્રકારો સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ અને કારણ એમ ત્રણ ભાવનાઓ જણાવે છે; પણ આ જગ્યાએ તો માત્ર બેજ અવસ્થા દર્શાવવાની છે. સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ એ દરેકની અન્દર તેમ જ વચ્ચે તથા પહેલાં અને પછી કારણ તો રહેલું જ છે. એ કર્મભૂમિની એક વિચિત્રતા છે, અને તે સ્વતઃસિદ્ધ છે; કદા તહેમાં અનુભવની ખામી જણાય છે; તોપણ આટલું તો નિર્વિવાદિત રીતે સાબ્યત્વ કરી શકાય છે કે-આવી મૂઢ જાણતોના વિષયમાં જે કારણો પ્રથમ રહેલાં છે, તે કાર્યના અનુભવની પશ્ચાત્ આવીને બિનાં રહેલાં જાણવામાં-જેવામાં અને સમજવામાં આવતાં દેખાય છે. વખતે એમ દેખાવાને કેટલોક વિલંબ પણ લાગે છે. અવિલંબે જણાય એવો જેઓ રહસ્યના ભેદ છે, અને જેમનો દૃષ્ટિપથ એટલા ઊંચા શુદ્ધમનોભાવને પ્રાપ્ત થયો છે કે છત્ત્વઃપ્રવાહ જિલકુલ મલિન પરમાણુઓથી રહિત અને નિર્મળ તથા અખંડ છે તેવાઓ છે. કેટલાંક એવાં પણ સત્યો છે કે જેમને છદ્મગીભર કારણો મળવાં મુશ્કેલ છે, અમૂકને અમૂક અમૂક કારણોની પ્રાપ્તિ અને અમૂક અમૂક કારણોની અપ્રાપ્તિ એમ પણ સંભવિ શકે છે. કાર્યો અને અનુભવો એ તો એક છત્ત્વઃપ્રવાહના માર્ગિક ભેદો છે, અને તહેમાં પણ કાર્યો પ્રથમ પડેલી ભોગવે છે. કોઈપણ કાર્ય વિના તહેનો અનુભવ સંભવિ શકતો નથી. એમાં પ્રમાણ આપવાની જરૂર નથી. કાર્ય છતાં પણ અનુભવ યતો નથી, એવું પણ આ જ્વહારની દૃષ્ટિમાં ધણી વાર જેવામાં આવે છે, અને એકનો એક ગણુસ એકજ વર્ગના કાર્યમાં એકથી અનેકવાર ભૂલો કર્યા કરે છે, એ તહેના અનુભવની અને અનુભવના ભેદની ખામી છે. તેવીજ રીતે અનુભવ પછી કારણોની અને કારણોના ભેદની પણ તેટલાજ પ્રમાણમાં બલકે વધારે પ્રમાણમાં ખામી રહે છે: આ પ્રમાણે કાર્યનાં કારણો જે પ્રથમ છે તે કાર્યના અનુભવ પછી આવીને બિનાં રહે છે. જેનાં કારણોનો શોધ કરવામાં આવે છે, તે કારણો જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે મને કદા એકજ પ્રશ્ન પૂછવાનું મન થાય છે કે-એ કારણો પ્રથમથી જ હતાં કે નહીં? ત્યારે તહેનો જવાબ કોઈપણ ઠેકાણેથી નકારમાં મળી શકશે નહીં. એજ ખૂણીની વાત છે. એટલાં જ માટે અમે કહ્યું છે કે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ એવા બેજ ભેદ લક્ષમાં રાખવા અને કારણ તો વચ્ચે તેમ જ આગળ તથા પાછળ રહેલાં જ છે, એ નિઃસંદેહપણથી સમજ શકાય છે. આ પ્રમાણે દરેકમાં એક કારણમાલિકા ઉત્પન્ન થાય છે.

એ કારણમાલિકા દરેક કર્તવ્યમાં એક આવશ્યક ભાગ બનવે છે, અને એ પ્રમાણે કાર્યને આગળને આગળ ધકકેલવામાં પણ એક અતિ જરૂરનો પોતાનો ભાગ ભગવતી રહે છે, એ કારણ માલિકામાં માનવતું જીવન વૃત્ત તથા અવતાર ચરિત્ર અને જીંદગીના દરેક બનાવતું આબેહુલ ચિત્ર જણાઈ રહે છે. એ પ્રમાણે એક જીંદગીથી બીજી સર થતી જીંદગી સુધીનો ખરેખરો ચિત્તાર તે માલિકાના એક મણકામાંથી મળી આવે છે. એવા એક વિભાગમાં પણ ધણું ધણું સંઘટન થયેલું હોય છે. તેમાંથી દરેકને જુદું પાડી પૃથ-
ક્કરણ કરી શકાતું નથી, તેમજ દર્શાવી પણ શકાતું નથી, આત્મનિવેદનનો કૃતિમાં પણ હેતુ યથાર્થ જ્ઞાન થતું નથી. આ ઉપરથી સંસારની વિચિત્રતા અને મહાન દયાળુ નિય-
ન્તાની અપાર અનુભવ શક્તિની તુલના પણ આપણાથી થઈ શકે નહીં; જ્યાં સુધી એક સાધારણ નિયમને પગમી રહી-છેવટની ફલસિદ્ધિ જોવા જેટલી પણ ધૈર્યપરચા પ્રાપ્ત થઈ નથી, ત્યાં સુધી બીજા બધા પ્રયત્નોમાં માથું મારતું મિથ્યા છે, ત્યારે જે બાળતમાં અત્યાર સુધીની અનેક સંસ્થાઓ કેળવવા છતાં જેનો અન્ત કોઈપણ માનવિ મેળવી શક્યું નથી, તે બાળતમાં અમે પારંગત છીએ, એ કહેવું કેવળ હાસ્યપાત્રજ અને અદ્ય બુદ્ધિ જ છે. હા મનુષ્યોને જ્ઞાન થઈ શકે છે, પણ તે અમૂક હદ સુધી જ. કારણ માલિકામાં પણ અમૂક હદ સુધી જ તે કારણોને જોળખી શકે છે. આગળ તો વિરોધમાં નહીં જ. જ્યારે આ પ્રમાણે શીમેશ્વરન ક્રિયા કરવામાં માનવિનું કહેવાતું આત્મબળ પણ કશા હિસાબમાં નથી ત્યારે તે આને આ દેહે આગળ તો ક્યાંથી જ જઈ શકે; જેમ પંખી વાકુ; પ્રદેશમાં અમૂક હદ સુધી જ ઉડી શકે છે, વરાળ અમૂક અન્તર સુધી જા છે એ જઈ શકે છે, ધૂત્ર નિયમિત ગતિમાં જ વ્યાપારિત થઈ શકે છે, રજકણો હવાના અમૂક પ્રદેશ સુધી જ પ્રવેશી શકે છે, તેમ આ માનવિ. પોતાના ચૈતન્યાંશને પ્રબળ અમૂક હદ સુધી જ લાભ લઈ શકે છે. આ દૃષ્ટાન્તની સરખામણીમાં યોરોક તફાવત છે. પંખીનું ચૈતન્યાંશ માનવ દેહમાં રહેલા ચૈતન્યાંશ સાથે એકસરખું નથી. ગાદીનાં બીજાં વરાળ-ધૂત્ર અને રજકણો તો ઉપાધિઓને આધિન પ્રવર્તે છે, એટલે તેઓને પણ મનુષ્યના આંત્ર ચૈતન્ય સાથે સરખાવવું યોગ્ય નથી. જ્યારે પંખીઓ ઉચ્ચ ગતિ કરી શકે છે, પણ આત્મિક ઉચ્ચગતિ કરી શકતાં નથી, ત્યારે માનવિ શારીરિક બળથી ઉચ્ચગતિ પ્રાપ્ત કરી શકે નહીં. તે વખતે જો ચાહે તો આત્મિક બળ વધારી ઉચ્ચ રચીતિ પ્રાપ્ત કરતાં ઉચ્ચ ગતિ મેળવી શકે; પણ હેતી અધિગતિમાં જવાની ગતિનો પણ આરંભ કરી શકે કે જે પક્ષીઓને ન પણ હોય. છેવટે મ્હારે એટલું જ દર્શાવવું ઉચિત ધારું છું કે-માનસમાંથી આત્મિકબળ ગમે તેટલું મેળવેલું હોય તો પણ તે મનસ્ દારાએ ઘણામાં ઘણી જો હદ ગતિમાનમાં ફરાવી આપેલી છે, તે હદની પેલી પાર તે ભાગે જ જઈ શકે. કારણોનું પ્ર-
બુદ્ધત્વ પણ આટલેથી જ અટકે છે. આગળની હદ અને આગળનાં કારણોમાં પ્રવેશી શકાય નહીં, એમ અમારું કહેવું નથી, પણ આ સદેહવાળા રચીતિમાં તો મુશ્કેલ છે. કોઈ કહેશે કે મુશ્કેલ છતાં મણ જવું હોય તો જવાય કે નહીં ? તો આ બાળતના મહન વિપવમાં અમે ધનકાર પણ કરી શકતા નથી. કેમકે આ વિશ્વમાં એક 'અપવાદ' તરીકેની પ્રવૃત્તિ પણ જોવામાં આવે છે. દરેક બાળતના ચોક્કસ થયેલા નિયમોમાં એકથી અનેક રીતિઓ સિદ્ધ હોવા સાથે પણ 'અપવાદ' તો હોય છેજ, તો આ સંસારમાં પણ

તેમ, કેમ ના હોઈ શકે ? એ વિચારમાં આવી શકે એવું છે તો કવચિત્ આમાં પણ એવું હોઈ શકવા સંભવ છે, પણ તે બહુજ થોડા પ્રસંગોમાં સ્વરૂપાંશમાં જ.

જ્યારે હવે બહુ થોડી જ વિગત સિવાય અમુક હદનું પ્રમાણ હરે છે, ત્યારે તે હ-દની અંદર જ રહીને આપણે કામ કરવાનું છે. અને જોવાનું જાણવાનું તથા વિચારવાનું પણ તેટલી હદમાં જ રહેશે.

એ હદને અથવા સીમાને આપણે “ માનવજીવન કર્મભૂમિની અનુસન્ધાનરેખા ” એ નામે ઓળખીશું. એમાં કર્મોની અતિને લીધે નિરંતર ફેરફાર તો થયા જ કરે છે, એ પ્રમાણે જોવા જઈશું તો વાતાવરણ એક સર્વોપરિચિતા ભોગવતું અદ્ભુત યંત્ર છે એમ જણાયા વિના રહેશે નહીં. આટલેથીજ એનું કાર્ય અટકતું નથી. વાતાવરણ એક દાણ પણ ગતિ સિવાયનું રહેતું નથી. તેજ પ્રમાણે “ માનવ જીવન કર્મભૂમિની અનુસન્ધાન રેખા ” ને ઉઘાડી નીચી તથા લંબાઈમાં ઓછી વધી કર્યા વિના પણ રહેતું નથી, તેમ તેની વિવિધતા જાતિ દર્શક બેદમાં તથા રંગમાં પણ વધઘટ કર્યા વિના રહેતું નથી. એ ઉપરથી કર્મ ભૂમિનો વાતુપ્રદેશ, એક અચોર પ્રવર્તક તથા સચેત્રક અને નિયામક થઈ પડે છે, વાતાવરણને આપણે એક શ્વાસોછ્વાસ તા ઉપયોગનું જ ધારતા હોઈએ, તેમજ વરાળને સંગ્રહવાનું જ રચાત માનતા હોઈએ તો તેમાં કેટલી બધી ખામી છે તે સમજવામાં આવ્યા સિવાય રહેશે નહીં.

વળી વાતાવરણ વરાળને અબેદપણાથી પોતાની અંદર સંગ્રહી રાખે છે. વિશ્વના નિયમમાં આ એક અપવાદ છે. આપણે જાણીએ છીએ કે એકજ વખતે એક જ જગ્યામાં બે વસ્તુ સાથે સાથે રહી શકે નહીં. એને “ નિબેદતા ” એવા નામના શુદ્ધથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. પણ વરાળ અને વાયુ એ બંનેના ઓતપ્રોત એ શુદ્ધ જોવામાં આવતો નથી. તેવીજ રીતે પ્રકાશમાં કિરણો, એટલે અજવાળું-ગરમી તથા અન્ધારું પણ તેની સાથે એકીકરણ-એક થઈ જવાની ક્રિયા કરતું જોવામાં આવે છે. કોણ જાણે કેવા યોગથી એક થઈ જાય છે. તેમાં ટકી રહે છે, અને કોણ જાણે કેવા યોગથી એકદમ નીકળી પણ જાય છે, એ બેદ જેમ વિચિત્ર છે, તેમ જ માનવ જીવન ભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થતી આકૃતિઓ તથા શક્તિઓ પણ વાતાવરણની અંદર એકીકરણ થઈ જાય છે, તેમાં ટકી રહે છે, પરિપાક પામે છે, અને માછી બેદ પણ પામે છે. આ જ-આજે વરાળ-અજવાળું, ગરમી અને અન્ધારું એ ચારેનું વાતાવરણની સાથે એકીકરણ થવાનું દૃષ્ટાન્ત જે અમે આપ્યું છે, તે કર્મભૂમિની વિષાકાવસ્થાને લીધે થતી આકૃતિ-ઓનું યથાર્થ દિગ્દર્શન કરાવવાને અર્થ છે, વ્યાખ્યાઓને અર્થ નથી. જો ત્હમે તેની વ્યાખ્યાઓ હમને પૂછશો, તો તેનો યથાર્થ જવાબ દેવાને અમે શક્તિવાન નથી. “ અન્ધારું ” એની વ્યાખ્યા ઘણા કાળથી સંદિગ્ધ છે, રહેતું નિરાકરણ શી રીતે એમ ચાલતાં ચાલતાં થઈ શકે ? વર્ષાઋતુ આવતાં અત્યાર સુધી યુગપણે પોતાના સમુચ્ચયમાં આગળને આગળ શક્તિ પામતી વરાળ હવે દસમાન થવાનો સમય આવી પહોંચ્યો જણાય છે.

પ્રથમતાઃ ન્હાનીન્હાની. વાદળીઓ આમથી તેમ પવનાધારે ધૂમ્મા કરે છે, અને તે સાથે પોતાના સ્વરૂપમાંથી વધારો કરી મોટા જથ્થાઓના જથ્થા તૈયાર થવા માંડે છે. વજનમાં પણ વધતાં વાતાવરણ હેને પોતાના અંકમાં નીચે ઉતારતું જાય છે. રંગો બદલતા જાય છે. ધનપણું વધતું જાય છે ધનધોર થવા માંડે છે, વાદળીઓ પરસ્પર અથડાય છે, ગર્જનાઓ થાય છે, વિદ્યુત ચમકે છે, અજવાળામાં-ગરમીમાં અને સૂર્યમાં ભેદ પડાવે છે. આખા સપાટ દેશમાં વરસવા છતાં આનન્દ જ જોવામાં આવે છે. દ્રક્ત પ્રવાસીઓ આશ્રય વિનાનાં પ્રાણીઓ સ્થેજ દુઃખ માને છે, પણ વાસ્તવિક તેમ હોતું નથી.

તેવી રીતે “માનવજીવન કર્મભૂમિની અનુસન્ધાનરેષા”ઓની અન્દરના નીચેના ભાગમાં કર્મના પરિપૂર્ણ થયેલા આકારોની રૂપરેષાઓમાં ધનપણું થવા માંડે છે. તેમાં અનુરૂપ સ્વરૂપોના આવી મળવાથી તેઓ ધક યવામાંડે છે, અને ધણી મુદત સુધી આમથી તેમ બટક્યા, ધૂમ્મા કરે છે, વર્ષાઋતુની પેઠે સમય પાકતાં હેની અવધિ પણ થાય છે, ત્યાર પછી તે ધીમે ધીમે નીચે ઉતરવા માંડે છે, ઘણી વખત નીચે નીચે આવતાં પણ વચ્ચે વિશ્રાન્તિનાં સ્થાનો (સ્થાનો નહિ હોવા છતાં પણ સ્થાનો કહેવાં પડે છે) આવે છે ત્યાં અટકી રહેતું પડે છે, તોપણ જે કાંઈ કંદવાનું છે, હેના સમયની રાહ જુએ છે, તે વખતે હેના સ્થળનો અને સ્થિતિનો વિચાર કરે છે, અને નથી પણ કરતું એમ ઉભય રીતિ જોવામાં આવે છે. તે એ પ્રકારની આકૃતિઓમાં એક શુભકારી છે, ત્યારે ખીજ કષ્ટકારી છે. શુભાકૃતિઓ ઉજવળતાવાળી આનન્દી અને હિતકારી હોય છે, લાલ અને પીળા એવા રંગની પણ ક્યારેક જોવામાં આવે છે, ખીજ સ્વામરંગની તથા ખાંપણવાળી જોવામાં આવેલી છે હેના, પણ ખીજ રંગો આસમાની અને લાલ રંગો ક્યારેક દેખાય છે અને તે પ્રકારની આકૃતિ હોય પણ હેનું આન્દોલન અગાધથી તૈયાર થઈ ગએલું હોય છે, અને નીચે ઉતરી આવતાં અમુક અન્તરેથી હેના બાંધ બજવા મંડી જાય છે, આ જથ્થાએ તબને શંકા થતી હોયતો મ્હારે મારસીઓનાં બચ્ચાંનું દર્શાવત. આપતું પડશે. સારસ પક્ષીની* માદાઓ સમુદ્રના ભાગમાં પોતાનાં ઈંડાં મૂકી ધણી લાંબી મુદત સુધી ચારાને માટે જાય છે, પશ્ચાત્ સમુદ્રના કાંઠાના રેતાળ પ્રદેશ પર સૂર્યની ગરમીને લીધે તે ઈંડાં સેવાય છે, પકવ થતાં બચ્ચાં નીકળી ફરતાં માલમ પડે છે. અનેક મારસીઓના જથ્થામાંથી દરેક હેનું બચ્ચું બરાબર જોળખીએ છે. તે પ્રમાણે આ કર્માનુભૂત-આકૃતિઓ હેના વાસ્તવિક માલિકને બરાબર જોળખી લે છે, અને કેટલીક મુદત સુધી હેની ઉપર ઝૂમી રહે છે, અને તેના લાવ બજવવા તત્પર થઈ રહેલી જોવામાં આવે છે. કેટલીક વખતે એવું પણ બન્યું છે કે શુભાકૃતિઓ અને અશુભાકૃતિઓને પરસ્પર વિગ્રહ કરવો પડ્યો હોય જેનો વિજય થાય છે, તે પોતાનો ભાવબજવી લે છે, અને પશ્ચાત્ ખીજનો વારો આવે છે, હેનો નિયામક તે બંનેથી જુદો છે. તે વખતે બંને પ્રકારની આકૃતિઓને એક સંખી કરવાને પણ મોકલે છે અને ઉભયના ભાવો એકી સાથે વેહેવાય છે, એક રાજાને ત્યાં કુંવરના જન્મ સમયેજ હેની માતાનું મરણ પણ સાંભળ્યું છે, હેના જેવું આ સંધિભાવમાં સમજી લેવાનું છે, આ એકજ ઉદાહરણ હેને માટે બસ થતું નથી. એવાં તો ઘણાં ઘણાં. દર્શાવતો જોવામાં

પણ આવેલાં હોય છે, અને એક જગ્યામાં હોનો અનુભવ એકથી અનેકવાર થયેલો પણ હોય છે, તેથી આવી બાબતમાં અમે વધારે જાગ્યા રહેતા નથી.

વિજ્ઞાનશાળી આકૃતિ હોના વિષયપર પોતાના ભાવો બજાવવા માટે નિયમકે આપેલી મુદતમાં વખતે વધારો પણ થાય છે અને વખતે ઘટારો પણ થાય છે તો પણ જે હોયતો બીજી પરાજીત આકૃતિને હોના ભાવો બજાવવાને યોજકની સહાયતાની જરૂર છે, અને એમ થવાથી ધાર્યા કરતાં વધુ વિલંબ પણ ભોગવવો પડે છે, અગરતો લાંબી વિશ્રાન્તિ લેવી પડે છે, આપણે શુભાકૃતિઓનોજ પ્રથમ ખ્યાલ આપી દઇએ તો તે વધારે યોગ્ય પગલું બધું કહેવાશે. જ્યારે અંવધિ પહેલાં તેમનું આન્દોલન થવાનું હોય છે, અને શિરો બિન્દુમાં ઉતરી આવે છે, ત્યારથી જીવાત્મા પ્રસન્ન પ્રસન્ન અમાનન્દ થતો જોવામાં આવે છે. કારણે એક તો જીવે છે તે વખતે વિષય જાણતો નથી. હર્યતી સપાટી પર તરતા દિગ્બાગાસમ હોનો દેખાવ થઇ રહે છે, અને તેના સંસર્ગમાં આવતાં દરેકને તે પ્રભાણે જુએ છે. કે જે વખતે હોને પણ હોની કર્મ જુમિની બાધિ આકૃતિઓનું આન્દોલન તો હોય છે જ. વિવાહ જેવા પ્રસંગમાં પણ બધાને એકસરખો આનન્દ હોતો નથી તે મહેં મહારી નજરે જોએછું છે. જો લ્હમને જોવાની રીતિનું વ્યાસ્થિત જ્ઞાન થયું હશે તો લ્હમે પણ જોઈ શકશે, અને અનુભવી પણ શકશે. એ હિતકારી આકૃતિ કર્તાનું હિત જે પ્રભાણમાં કરવાનું હોય તે પ્રભાણમાં કરી લેઈ પોતાનો માર દળવો થતાં રૂપેપાઓથી પણ છિન્નભિન્ન થઇ જાય છે અને સદાને માટે અદૃશ્ય થાય છે. તેઓ ફરીને કદિ પણ એના રૂપમાં દેખાતી નથી. કોઇ બીજે પ્રસંગે એવો જ બનાવ બનતાં આપણને હોની લેજ આકૃતિ છે એમ ખાસ ધ્યાન છે, પણ વાસ્તવિક તેમ હોઇ શકે નહીં. ગંગાના બિજલતનું દૃષ્ટાન્ત તો હજી યાદ હશે હોને લગભગ મળતું આ સાધન સમજી લેવું. આ આકૃતિઓ કેટલી મુદત રહી કેટલા પ્રભાણમાં આનન્દ આપતી ગઈ હોનો હોના બોક્તાને પણ ખ્યાલ રહેતો નથી. ચક્રવાકદમ્પતિને સહવાસમાં સર્વના પ્રચલ્લ તાપના સમયની મળુતા નથી. માનવે / લ્હને ત્હારા જીવન વૃત્તમાં આનો કયારે અનુભવ થયો છે? થયો હોય તો કહી દેજે અને અન્તરાત્મામાં પ્રસન્ન થજે. તે સમયને બરાબર યાદ લાવી એક વખત ફરી પણ આનન્દ પામજે, અને હજી પણ આનન્દ પામજે. વાસ્તવિક કહેશે તો આનન્દ ત્હારી વૃદ્ધિ કરશે, અને આત્મોભાવિનો માર્ગ દર્શાવશે, એ સુખદાયી થયે ચિચરતો રહેજે, અને આગળને આગળ નવા નવા શોધ ચલાવતો જજે. જ ત્હારી રત્તેદ થશે, પણ હોનો હ્દાય લેતાં તું એકલો રહીશમાં બીજા કોઇને ભાગીદાર બનાવજે. એકલો હ્દાય લેવા જતાં તું કદાચ જુદાઈ જઈશ, હોની મ્હને ધારતી રહે છે. મહાત્માઓ પોતાને માટે યોગ્ય ચેલાઓ શા માટે શોધે છે, એનો લ્હમને ખ્યાલ આવશે.

* લ્હમે યોગ્યતા મેળવે: લ્હમને શોધતા આવશે.

ધૈર્યતા રાખે: અયોગ્ય ક્ષતાવળા યશે નહીં.

અદાથી નિશ્ચયને દૃઢ વળગી રહે.

યોગ્યતા મેળવ્યા પછી ત્હમે માગણી કરશો નહીં.

એક વાત કદિ પણ વિસરશો નહિ. નિયામકને—

કર્તવ્યકર્તવ્યને યથારિથત સમજી કદિ પણ પાછા હકશો નહિ.

ત્હમારે જે આનન્દ જોઈતો હોય તો, ઉપર કહેલાં માર્મિક વાક્યોને જરાજર સમજી તે પ્રમાણે વિચારતાં શીખો—તો ત્હમે જાહેને સુખ માનો છો તે નહીં પણ વાસ્તવિક સુખ-હર્ષ-આનન્દ ત્હમને સહજે મળી શકશે.

સત્ય-દયા અને સન્તોષ એના જેવાં જરૂરજરૂર સુખ આપનારાં બીજાં ચોડાં જ છે પરોપકારનો પણ દયામાં અને સત્ય તથા સન્તોષમાં સમાવેશ થઈ જાય છે, અને તેની આકૃતિઓ ઉત્પન્ન થતાં બહુ વિલગ લાભનો નથી, પણ તે પ્રથમથી બહુ ન્હાના પાયા પર ફલ દર્શાવતી જ જાય છે, અને એ ચાલુ રીતિના પ્રસાદથી હમેશાં ફલ અર્પણ છતાં પણ વધારો જ કરતી જાય છે. ઘણી લાંબી મુદતે મોટા પાયા પર તે પોતાના બાવ બજાવતી જાય છે. આ તેની કસોટીની પાર ગયા પછીની વાતો છે, તોપણ એટલું સમજી રાખવું કે કસોટીનો પ્રસંગ નજ આગ્યો હોય તોએ પણ તેના રત્નની અપ્રાપ્તિ સમજવી નહીં. હરિશ્ચન્દ્ર અને ધર્મરાજને આપણે શું કામ રોજ સંભારીએ છીએ? આપણે તેના કોઈપણ અંશની બાવના ધરાવીએ છીએ? જે ધરાવતા હઈશું તો મેળવીશું પણ ખરું. એક બાલણ પત્નીએ અનાથ નોળના બચ્ચાને સાચવી રાખવાથી તેને પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ હતી, એવી એક દવાની આખ્યાયિકા અઘાપિ પ્રચલિત છે, અને “સન્તોષી જીવ સદા સુખી” એ પ્રમાણે તેની કહેવત જ તેનો બાવ બતાવી આપે છે. વળી “સન્તોષમેવ પુરુષસ્ય (સર્જીવસ્ય) પરં નિધાનમ્” એ ત્રિપુટીની એક જ કરેલી માત્રા સદા સર્વદા સેવ્ય છે. કારણ કે તેનાં-અગર તેમાંથી કોઈપણ સમયે નહારાં ફલ આવ્યાં હોય એમ જણાયું નથી. આ કથન માત્ર છેવટના રૂપનું છે. વચ્ચેના વિભાગનું નથી. ત્યારે આ ઉપરથી એટલું સમજી રાકાવ છે કે, કયો પામર પ્રાણી આ સુખદ માર્ગને ત્યજી અન્ય માર્ગને ભજે? આ વિષય સંસારના દુર્ધટ પથમાં જૂલાપડેલા પાન્યને જે એમાંથી એક પણ ભોમિયો જડી આવ્યો તો તે અંતિમ સુખદ શિખરે પહોંચવાનો, ત્યારે જે ત્રણેનો બેટા યથો, અને ભોમિયા તરીકે માર્ગદર્શક યથા તો તો પછી તેના પરમપદની વિગતનું યથારિથત વર્ણન કરવું અશક્ય થઈ પડે, એ નિઃસંદેહ જ છે.

[ચાલુ.]

॥ કર્નલ-ઓલ્કોટ ॥

(એક અપ્રસિદ્ધ પ્રેમીનાં કેટલાંક પૂર્વ સ્મરણ.)

અધ્યાત્મમંડલનાં સૈન્યોનો સેનાનાયક સર્વ પ્રકારનાં વ્યાવહારિક કાર્યો માટે યુદ્ધ ચલાવવાને અસમર્થ થઈ પડ્યો છે. અવસ્થા અને રોગે તેને પૃથારીપથ કર્યો છે. આવા સુવિખ્યાત દરદીની સારવાર કરવા માટે તથા રોગ-મટાડવા માટે પ્રેમ અને પૂજ્યતાની આવનામાં જે જે આવી શકે તે સર્વ-કરવામાં આવે છે. બધી દિશાઓનાં સર્વ રથસેના પ્રેમજી વિચારો તેમની મરણશય્યાની આસપાસ ફરતા હોવા જ બેઠાએ. લેસ પણ સંકા વિના હજુએ પૂજ્યપુદ્ગિલાળાં સ્ત્રીપુરુષો દરરોજ આ જુદા પૂજ્યપુરુષને ખ્યાવવા માટે ઉચ્ચસત્ત્વને લાગણીથી ઉભરાઇ જતા હૃદયે પ્રાર્થે છે.

મંડલના રથાપક પ્રેસિડેન્ટની ગાંઢી ગંભીર પ્રકારની છે, એમ જાહેર યતાં આ મંડાન સંસ્થાના દત્તિદાસમાં એક બારીક પ્રસંગ અનિવાર્ય રીતે ઉપસ્થિત થયો હતો. વાર્ષિક આયોજનનું રથાન એકદમ ઠાંડીથી મદ્રાસ જલવામાં આવ્યું. પોતાના મદાન જુદા નાયકને અભિવંદન આપવા માટે, કદાચ પહેલાં કોઇવાર ના બગાયલી એટલી વિ-સાદ સંખ્યામાં આત્મસુખ બધાં થીઓસોશીસ્ટો આડીઆર હુલામમાં ઉભરાઇ જવા લાગ્યા. બસા જુદા કર્નલ, પોતાના જ્ઞાન અને નાયકત્વ સહિત તેમને આશિર્વાદ દેવાને હજુ પણ હૃદયે એવી ખાતરીથી સર્વે સભાસદો નજીકનાં અને દૂરનાં પોતપોતાનાં ગૃહોમાં પ્રતિ નિવૃત્ત થયા; પરંતુ રોગ સમન અને જુદીની વર્તમાનમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવતી છુલો-ટીનો આરંભ શોકકારક છે.

અને ઘણા દૂરના પશ્ચિમમાંથી આવેલો એક ગૌરાંગ મનુષ્ય છે. આ પાત્રીન જુ-મિમાં સત્તા ચલાવતી પ્રજામાંનો તે એક નયી; તથાપિ આ પુરુષ પ્રેમ અને પૂજનું રથાન થઈ પડ્યો છે; પશ્ચિમમાંથી આવનાર અન્ય મનુષ્ય કોઇ પણ કાસે આટલો બધો પ્રેમ ૨૫૦ થઈ શકે, નહીં, અતઃ શા માટે?

અમેરિકાના નૌકાસૈન્યના કોમોડોરપેરીએ, અમેરિકન વ્યાપાર માટે જાપાનીઓ પાસે બેઠેબેઠે બંદરો ખોલાવ્યાં, એક મૈત્રીભાવભર્યો લોકની મે'માનગીરી વિસ્તારવાની ફરજ પાડી. પોતાને હેતુ પાર પાડવા માટે આની પાસે લેયો અને સૈન્યની સહાય હતી. પોતાનાં આરમારો સહિત કોમોડોરપેરીએ બંદરમાં દર્શાવેલા પ્રજા પ્રારંભ વિના, "જાપા-પનને પોતાની પછીની કલ્પિતની જુદાજ પ્રકારની વાત કહેવાની હોત." વિદેશીની માગણીઓ કટુક કરવા માટે, મર્દિય અને દુર્કોટિષ્ટિવાળા દેશીઓનાં કોષની સામે યનાર વીરને પો-તાની હૃદયગીતો ભોગ આપેલા પડ્યો હતો. હવે જાપાની લોકો પોતાના બવિખ્યાદી રા-જ્યકાર્યભારીના બાવિ માટે શોક કરે છે તથા પેરીના નામને આશિર્વાદ આપે છે! અર્થા

ચતકમાં અપાનને સર્વપ્રતિહાસમાં કીર્તિતા શિખરે પહોંચવાના માર્ગમાં, પ્રગ્લબીય વિચાર પહનને બેલેબેલે સીધે દોરવા માટે આ સર્વ કરવામાં આવે છે.

અમેરિકન આરંભમાંના કર્નલ ઑલ્કોટ, એકદાયકા કરતાં પણ વધારે વર્ષો પૂર્વે હિંદમાં આવ્યા; એકાકિ, પોતાની પાછળ રોકા કરનાર માત્ર એક વૃદ્ધ રશિયન સ્ત્રી સહિત તેઓ સુઆર્ધ બંદરે ઉતર્યા, તેઓ પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા કરનાર સુસાધરો ન હતા તેમજ તેઓ કોઈના તરફથી પૈસા મેળવીને કામ કરનાર એજન્ટો નહોતાં. તથાપિ ગણ્યા ગાંઠ્યા ખાસ પુરુષોએ આનંદી આદર સત્કાર સહિત તેમને આવકાર આપ્યો; આ સમયે તેઓ કોઈને ઓળખતાં નહોતાં તેમજ જાને, પણ પ્રખ્યાતિમાં આવ્યાં નહોતાં.

હુંક સમયમાં જ તેમને મિત્ર પ્રાપ્તિ થઈ અને અનુયાયીઓ મળ્યા. આમ છી રીતે બન્યું ! લોકોને માલુમ પડ્યું કે, તેમને અમુક સંદેશ આપવાનો હતો, તેઓ સત્ય તિ-સ્વાર્થી હેતુઓથી દોરાયાં હતાં, તેમની આસપાસ કોઈ પ્રકારનો કાકાકા બેવામાં આવતો નહોતો.

આ દેશના ઇતિહાસમાં આ એક બારીક સમય હતો. મિશનરીઓએ સર્વધાર્મિક પંથોની શ્રદ્ધાને ચમદી મારી હતી. નાસ્તિકોએ પણ આ અરસાનો શ્વેચ્છ તેટલો લાભ લેવા ચૂક્યા નહોતા. પ્રાચીનતા માટેની પૂજ્યશુદ્ધિ યુગવાદમાં આવી પડી હતી. પંથ સંપ્રદાયો ઉચ્છૃંખલ બની ગયા હતા. પંથસંપ્રદાયસમાજો અન્યોન્ય સામે કાદવ ઉમડવા મંડી ગયા હતા. વિશ્વમાન્ય ધર્મધ્વજને ઉમે ફરકાવનારા તથા સર્વમાન્ય ભાતુઃ ભાવને અનુભવનારા ખરેખર મહાત્મા સાધુઓ અને યોગિઓ ઓછા થઈ ગયા હતા એમ નહોતું; પરંતુ અંગ્રેજ કેલવણી પામેલા હિંદીઓ એકવર્ગ તરીકે પોતાના મત પ્રમાણે, પોતાના દેશીઓના આવા પ્રકારના ઉપદેશ કરતાં પોતાની જાતને ધણી આગળ બેઠેલી માનતા હતાં. તેઓ એવા પ્રકારની એક માન્યતામાં દ્રઢ થયા હતા કે સર્વ પ્રકારની સારી ભાવના માત્ર પશ્ચિમમાંથી આવતી જોઈએ. આટલું જ નહિ પરંતુ કેટલીક રીતે પોતાના ધર્મના રોકામાં 'ક્રિસ્તી' રહેનાર મનુષ્યો કોષ કોષવાર પોતાનાં શાસ્ત્રોના પશ્ચિમે ઉગાવેલા અર્થાનુસાર પ્રતિજ્ઞા કરતાં હતાં. પોતાના મહાત્મા પુરુષોનો તિરસ્કાર અને હાંસી કપજાવવામાં મનુષ્યો બીજકુલ ધીમાં નહોતાં. સાતિઅભિમાન અને મૂર્ખસ્વભાવસહ સામેના કોષાવેશમાં તેમણે સર્વ વાનાંને વિનાશ કરીને પાશ્ચાત્યદષ્ટિબિંદુઅનુસાર સર્વ નવું બંધારણ બાંધવાનો ઉદ્દેશ રાખ્યો. ખરેખર કહેવા માગીએ તો તેમનો દેશપ્રેમ, તેમને રહેવા છોડવા જેટલી જાણ, મળવા ઉપર જેટલો આધાર રાખતો હતો તેટલો બધો તેનો આધાર ભૂતકાલિન કીર્તિ અને મહત્તા ઉપર નહોતો. આટલું જ નહિ પરંતુ એવા પણ કેટલાક હતા કે જેઓ આ દેશમંદ જન્મ યંવા માટે ચરમાતા હતા તથા પોતાની જાતને ગુનેગાર જોવી ગણીને આ વિશ્વમાં ફરતા હતા. અરે ! હિંદના એક દેશી બનવું એ દરેક સાહસિક મનુષ્યના, દરેક પૂરેપૂરા મૂર્ખોના તિરસ્કાર પાત્ર બનવા સમાન ગણાતું.

ભિન્નદેશોમાં, •ભિન્નદેશાઓમાં જન્મેલા, એકજ ઉદ્દેશથી સાથે જોડાયેલા આ ઉભય જીવાત્માઓ, આ ચઢી આવેલી ભંરતિને પાછી હઠાવવાના ભગિરથ પ્રયત્નના વિસ્તારથી ખીલકુલ ના હિંમત થયા નથી. તેમજ સર્વ પ્રકારના વિરોધો સામે હિંમતપૂર્વક બાંધ બાંડી, સર્વ પ્રકારની દ્વેષબુદ્ધિ પ્રતિ તિરસ્કાર દર્શાવવા માંડ્યો તથા અડગનિશ્ચય સહિત ભગિરથ પ્રયત્ન પરાયણ થયા. મેડમ બ્લાવાટસ્કીએ, અગાધપાંડિત્ય, અપ્રતિમ વિનોદ, પૂર્વ દેશનાં જૂતઝાલ માટે સંપૂર્ણ પૂજ્યબુદ્ધિ, આ સર્વ ઉપરાંત સત્ય માટે પ્રેમ અને “નબદ્ધ” તથા ઢોંગ માટે તિરસ્કાર સહિત પોતાની સખલ કલમ ચલાવવાનો પ્રારંભ કર્યો. બુદ્ધિના સંપૂર્ણ બહારમાં, આવેશના સંપૂર્ણ ઉભરામાં, કર્નલે પણ આ અદ્ભૂત જદ્દ બાઈ સાથે જોડાજોડ કાર્ય કરવા માંડ્યું. તેમજ ઉપરા ઉપરી શહેરોની મુલાકાત લેવા માંડી, સાનંદાશ્ચર્ય મગ્ન ચતાં જોતમડલો સમક્ષ બાપજો આપવાં શરૂ કર્યા. ખાંધિયો અને તેમના પવિત્ર ઉપદેશોના તેમજ કરેલા હિંમત બધી બચાવ માટે લોકો હંધાવેશથી ઉભરાઈ જઈ આનંદમાં તણાવા લાગ્યા; અપૂર્વ યજ્ઞત્વ અને ખાતીકરી આપતા હૃદયતલસ્પર્શી શબ્દોવડે તેમજ આ બચાવ કરવાનો આરંભ કર્યો તથા સ્વધર્મ સાગી અને દેશદ્રોહી મનુષ્યોપ્રતિના પોતાના તિરસ્કારને કોઈપણ પ્રકારે છુપાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નથી.

આમના તરજ સ્વાભાવિક રીતે એક શંકાસીલ દૃષ્ટિ વાળી સરકારનું લક્ષ્ય ખેંચાયું. લોર્ડ લિટનની સરકારને લોકોમાં ખીલકુલ વિશ્વાસ નહોતો. આ નામદાર લોર્ડને અધ્યાન વિમુદ્ધ હકાવે પડ્યો હતો. નામચીન આર્મ્સએક્ટવડે તેમજ હિંદના લોકોને દ્વિધાર સહિત બનાવ્યા. તેમજ વર્નાક્યુલર પ્રેસને મોટે રૂચો માર્યો. લોકોને નિર્માલ્ય બનાવવા માટે, ઈન્કેન્ડના ગુલામો બનાવવાના કાર્યમાં તેમજ પોતાનો ભાગ ઉત્તમ પ્રકારે ભજવ્યો છે. આવા અરસામાં આ બે વિદેશિયો આ દેશમાં દેખા દે તથા લોકોને દેશપ્રેમના અને નુકશાનકારક ગણાયલા ધર્મના આવા માર્ગોમાંથી પાછા વાળવાનો પ્રયત્ન કરે, એ કોઈ પણ પ્રકારે ખુલાસો ના ચર્ચ શકે એવી વાત હતી. તેમના કાર્ય કરને સરકારી છુપા જસુસોએ કુટિલ બનાવવા માંડ્યો હતો. કેટલાક સુવિખ્યાત એંગ્લો-ઇન્ડિયનોને પોતાના કહેવાતા શુભમંડલના સંભાસદો બનાવીને આવા પ્રકારની છુપી ચારજિતિમાંથી જીવતા રહેવાનો માર્ગ તેમજ યોજી કાઢ્યો હતો.

સમય હિંદમાંનો તેમનો કાર્યક્રમ ઉત્સાહ અને મમતા વડે આકાપલો હતો. લોકો તરફથી તેમને સ્વાભાવિક અને ખરા હૃદયના, એક રાગને પણ ના મળે એવા આવકારો મળ્યા છે. આશ્ચર્ય અને યુવરાજો તરફથી તેમને માન મળ્યું છે. તેમના ધાર્મિક અને પ્રજાપ્રીય જીવનને બહુકાવી મારતા અધીપતન માર્ગને અટકાવવાને આ દેશમાં શ્રેયશ્રેણી ઉત્કૃષ્ટ દેવદૂતો સમાન ગણીને તેમને માન આપવામાં આવ્યું છે. તેમજ છૂટથી લોકમાં બળવા માંડ્યું, લોકોને પણ કોઈ પ્રકારનો શુભવિચાર અથવા આશા તેમનાથી છુપાવવાનાં હતાં નહિ. આથી કર્નલ અને જદ્દ બાઈએ આડીયારને પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવ્યું. પ્રેમજી લોકોના મધ્યમાં જીવવાનું અને મરવાનું પળ લીધું, સ્વધર્મ અને સ્વદેશ

માટે અનુરાગયુક્ત શુદ્ધપ્રેમમાં વિચારવહનને વાળવાને સખ્ત મહેનત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઇ. સ. ૧૮૮૪ પૂર્વે તેમણે અનેક વિજય-માલાઓ પ્રાપ્ત કરી હતી.

આ સમયમાં કોલમ્બસ, તેમને મદદ આપનારની ગેરહાજરીમાં તેમનું કાર્ય, સ્કોચ મિશનરી અથવા મિશનરીઓ સાથે તેમનું કપટ તંત્રમાં જોડાતું તથા તેમની ટુંક સમયની ફત્તેહ, આ સર્વ વિશે કોના સાંભળવામાં આવ્યું નથી અથવા કોણ ચર્ચા ચલાવ્યા વિનાનું રહ્યું છે. “૬૬ શ્રદ્ધાળુઓમાંથી” પણ કેટલાક ગુપ્તગુપ્ત સટકી ગયા હતા; ધણાઓનો ઉત્સાહ નરમ પડી ગયો હતો; આ મહાન ઉદ્દેશને તથા પોતાના નેતાઓને સત્યતાથી વળગી રહેનાર, યુદ્ધિ એને હૃદયનાં યથાર્થ સ્થાન જાળવી રાખનાર માત્ર ગણ્યામાંથી મનુષ્યો હતાં. ખરેખર એક કર્નલ માટે આ એક કટાકટીનો પ્રસંગ હતો. હિંમત પૂર્વક તેઓ તેના સામે થયા. દેવ અને વહેમ સામે યુદ્ધ ચલાવતા, સર્વ પ્રકારની કાતરતા માટે તથા અવિચારી આરાનના બદખંડ માટે નિરંકાર દર્શાવતાં જરૂરનાયકનો દેખાવ આકર્ષક હતો. ખરેખર અશુભ કાર્યોનું વેર વાળનાર કાંડ ૧૮ છે.

મેડમ. બ્રાવાટસ્કી કેટલાકને મન એક કાપિ ના ઉકલે એવા દોષગ્ર સમાન હતી, તેના યત્નોએને મન એક પ્રકારની પ્રપચ જાલ ચલાવનાર સમાન હતી, માત્ર ગણ્યામાંથી મનુષ્યોને મન એક ઈશ્વર પ્રેરિત ગુરુ સમાન હતી. પરંતુ કર્નલ ઑફરકોટને તો, સ્કોચ મિશનરીઓ અને કોલમ્બ કુટુંબીઓએ પણ, માત્ર એક “જોજવાપલા” સમાન ગણીને અથવા એક પ્રમાણિક મૂર્ખ સમાન ગણીને, જરૂ બાઈના દાવપેચના કોઈ પણ પ્રકારના ભગિદાર નહિ ગણીને નિર્દોષ ઠરાવ્યાં છે.

૧૮૮૪ નું વાર્ષિક અધિવેશન ખરેખર ઉચ્ચેરનાં હતું, તથા પોતાના નાયકોના ટેકામાં સભાસભોની લાગણીનો ઉછાળો યથાર્થ રીતે જણાઈ આવતો હતો. આ પછી થોડો સમયમાં જ મેડમ. બ્રાવાટસ્કીને તનિયતના સુધારા માટે ઇંગ્લેન્ડ તરફ ઉપહુતું પડ્યું. એક અથવા અન્ય પ્રકારે ગમે તે રીતે યીઝોસોફી (અધ્યાત્મવિદ્યા) ઉપરથી વિશ્વાસ ઘટતો જતો હોય એમ લાગ્યું, વાર્ષિક અધિવેશનો માત્ર એક સામાન્ય કાર્યપ્રનાલિરૂપ થવા માંડ્યાં. આમ હોવા છતાં વીર જરૂર વર્ષોવર્ષ અધ્યાત્મમંડલનો વાવટો ઉઠાડતા વાર્ષિક ઉત્સવ ઉજવવાને મદ્રાસના લોડી સમક્ષ બહાર ધસી આવતા હતા. મંડલે પાર પાડેલાં કાર્યોનાં તેમનાં ઉછળતી ભાષાનાં વર્ણનો કોણ વિસારે પાડી ચક્રશે, તથા ધણા કંટાળી ગયલા કુધાતુર ઇંગ્લેન્ડમાંથી દિવ્યગીતા એક પ્રકારના દિવાસા અને મુખ્ય સમાન થઈ પડી છે, એવા પાસિફિકમહાસાગરમાંના દરેના ટાપુઓના અથવા ઉત્તર પૂરેના ધણા દરેના પ્રદેશોના આનંદી સંદેશાતું કર્નલથી અપાતું વર્ણન સાંભળીને આપણામાંનો કોણ આભારની સાગણી દર્શાવ્યા વિના રહી શક્યો છે!

આ અરસામાં વિરોધિ વહનનોનાં દબાણમાં અમારામાંનાં કેટલાકને આ પુરૂષની ખરેખરી માનસિક હિંમત તથા શુદ્ધ પ્રમાણિકતા જ્ઞેવાનો પ્રસંગ મળ્યો હતો. તેઓ

કર્તા "એક આત્મા" વિશે અનેકાનેક જાણતો તમને ઉપદેશ છે. અભણા પુરુષોના ગુ-
ચ્ચવાણમાં ઉમેરો કરે એમ અત્રે સેન્ટ્રલ ટ્રિબ્યુન કાઢવામાં આવી છે, તે માત્ર હિંદુ
જાતિઓ માટે જ ખુલ્લી મૂકવામાં આવી છે. આ સંસ્થાની સ્થાપક થીઆસ્ટાશીની એક
આચાર્ય છે; નાતો અને તેના અધ્યક્ષ સંસ્કૃતિ વિચારોથી તથા તેનાથી યતા દોષોથી તે
પોતાની જાતને ખીલકુલ રક્ષે યથા જાણતી રાખે છે, અને જાતે એકમાત્ર પદ ધરાવે
છે. પરંતુ સાંતિભાવનામાં ડગાવણ: ફોકોનાં મનને છૂતી લેવાને તથા ફોલોન્ગને ફોલોવિંગ
બનાવવા માટે, તેણે હિંદુ જાતિ વિનાનાઓ સાથે આવા પ્રકારનો એક હોમો કર્યો છે; દેશ
અને ધર્મના કટલાક દૃઢ ભક્તોને મિસિસિપેસીડના આવા પ્રકારના કાર્યથી સંતોષ વળતો નથી

કર્નલ, એલકાટ, આવા પ્રકારના થીઆસ્ટાશીસ્ટાની નિર્બંધતાઓ માટે ગમે. તેટલી
દુઃખદિવાળા હોવા છતાં, આવા પ્રકારના મનને કચવાવે એવા બેરો પ્રતિ પસંદગી
દર્શાવવા માટે તેમને એક દદપારના વિચારાસિ તથા અતિમત્ર થીઆસ્ટાશીસ્ટા ગણવા
પડશે. સર્વ માટે સાંતિ અને શુભેચ્છાના સદેશ સહિત તેઓ ખરેખરા કટાકટીના પ્રસંગે
આ દેશમાં આવ્યા તથા મધુર આકર્ષક સુરથી પૂર્વ દેશના ધર્મોની મદત્તા વધારવાના
કાર્યને પ્રારંભ કર્યો. સર્વ પ્રકારના અધર્મ સામે, અજ્ઞાન અને બહેમ સામે તથા હિંદુના
લોકોને પ્રજાત્યક્તીન કરી નાખતી સર્વ પ્રકારની અસરો સામે તેમણે એક વીરને છાજે
એવા રીતે એક મહાન નિમિદ્ધ ચલાવ્યો. સ્વતંત્ર વિચાર અને જુરસામાં તેમણે ઝંઝટ
કરીને વખારો કર્યો, સ્વાર્થી અધિકારીસત્તાકરાજ્યની અશુભ અસર નીચે આપણમાં
સમજે જણાઈ આવતી હાજી અને સ્વાર્થ-શોધનની સર્વ પ્રકારની જ્ઞાતિ સામે તેમણે
એક સ્વભાષ તિરસ્કાર દર્શાવતો હતો. વિચારની બરતિને વાળવાના કાર્યમાં, આપણા દેશ
માટે, પૂર્વેના માટે, ઇતિહાસ અને હાલમાંના માટે, તાવશાસ્ત્રો અને ધર્મ માટે આ-
પણને ગર્વધરાવતા વાનાવવાના કાર્યમાં મદદ કરીને-યથાર્થ સત્યરૂપે જોતાં કદાચ આચરનને
મીસ દેશ માટે આધરૂપે ગણતાં, એક વિદેશી પ્રજા માટે એકાદ પુરુષ કોઈ કારે નેટહું
કરી શકે તેના કરતાં તેમણે ઘણું ઘણું કર્યું છે. જાપાનીઓ પાસે એક બુદ્ધિમતી સલાહ
કણુક કરાવવા માટે જાપાન જ લોકોએ, ક્રોમોડોરોરીને, એક પુતળી ગોઠવવાના માનને
લાપકનો ગણ્યો હતો, તે પ્રેમ અને પરોપકારની આટલી બધી મહાન એવાઓ માટે
આપણે હાથે કર્નલ-એલકાટ માટે નેટહું નેટહું કરીએ તે ચોક્કસ છે. માનવજાતના બધું
કરનારરૂપે, તકરારોણુ સમાધાન કરવા માટે તથા ધર્મોને સલાહ કરાવવા માટે તેઓ
ઇતિહાસમાં અતિવિસ્તારથી દીપી નિભળે; હિંદી લોકના એક મિત્રરૂપે, નવીનપ્રજાત્યક્ત
વધારણમાં હમા રહીને વિચાર કરવામાં કટાકટીના સમયે મદદ કરવા માટે ઇતિહાસમાં
તેમનું નામ અમર રહેશે. આવો એક આત્મ તા. ૧૭ ફેબ્રુઆરી રવિવારના પ્રભાતમાં આવિ-
વર્તાવિન સ્થૂંમજુવનનો ત્યાગ કરી મર્યો છે. દુનિયા જોને "અવિદ્ય" મળે છે, પરંતુ જે
આપણે માટે એક અતિવિશાસ જીવનમાં યતા જન્મ સમાન છે, ત્યાં તેમનો ખરેખરી
રીતે જન્મ થયો છે. એમના વિશે દરે પછી વિરોધ મળવા વિચાર છે. વર્તમાનમાં સ-
મય મંડલના પ્રમુખપરનો કાર્યભાર તેઓ વિદુષિ બાઈ બેસંટને મહાત્માઓની અ-
વગણસહિત સોંપતા ગયા છે. તેઓ એ કાર્યભાર વદન કરવાને સર્વે રીતે જાણક છે તેમને
પ્રથમ દાર્યાયુ: આપો.

॥ વેદાન્ત અને યીઝૉસૉફી ॥

(અનુસંધાન મત વર્ષ-૫૪-૩૮૧ થી)

લોકલક્ષ્ય અંકરૂપાવિનાના પ્રસિદ્ધ યંચલાં કેટલાંક સંસ્કૃતગ્રંથોમાંથી તથા થોડાં જાણીતા કેટલાંક અપ્રસિદ્ધ હસ્તલેખોમાંથી, જેમાં યુક્તપદનાં સર્વોર્ધ છુપી દશામાં મળી આવે છે, હું તમારા સમક્ષ વેદાન્તના આંતરંગપદના કેટલાંક વિચારો દર્શાવવા માગું છું.

॥ શ્રીમદપ્યયદીક્ષિતાચાર્યનો અનુભવાદ્વૈત ॥

અનુભવસાક્ષાત્કારના ઉદ્દેશથી, “અનેકતામાં એકતા” ને (અથવા વેદાન્તિઓના શબ્દોમાં કહેવા માગીએ તો સ્વચ્છ બેદને) સ્વીકારનાર અનુભવાદ્વૈતનો આધાર, અષ્ટોત્તરશતોપનિષદમાં સમાવેશ થતા પ્રાચીન ઋષિઓના સિદ્ધાન્તો ઉપર તથા એ સર્વે ઉપનિષદોની એકચાંચતા સાધનાર તત્ત્વસારાયણ અંથ ઉપર છે, એમ કહેવાય છે. પરંતુ શ્રી દક્ષિણામૂર્તિએ જાહાને ઉપદેશતા યુક્તતત્ત્વશાસ્ત્રો અંથ તત્ત્વસારાયણ છે, તથા અત્યુદિત ગુરુશિષ્યપરંપરા વડે વસિષ્ઠહયા આપણા સમયપર્યંત આ વિદ્યા ચાલતી આવી છે.

શ્રીરામાનુજાચાર્ય, “બોધાવનવૃત્તિ” ઉપર પોતાના દર્શનનો આધાર દેવાનો ઇવે કરે છે, એ અંથ વર્તમાનમાં આપણને અપ્રાપ્ય છે, કીમત્ અપ્યયદીક્ષિતાચાર્ય પોતાના દર્શનનો “દક્ષિણામૂર્તિવૃત્તિ” ઉપર આધાર દેવાનો ઇવે કરે છે. “સિદ્ધાન્તવેશ સંમદ” ગ્રંથના કર્તા મહાન અપ્યયદીક્ષિતે બીજાં વેલી અધિકરણક્રમીક તામની અતિ ઉત્તમ વૃત્તિ સંદિગ્ધ આ અંથ વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ છે. શ્રીરામના વિરાટસ્વરૂપના વર્ણનના સંબંધમાં, (આ વિરાટસ્વરૂપ, પોતે પછાના જન્મમાં, અધ્યાત્મવિદ્યામાં હનુમાનના જેટલા નહિ વધેલા અર્જુનને ને વિરાટ સ્વરૂપ દર્શાવ્યું હતું તેના કરતાં તદ્દન નિન્ન પ્રકારનું છે.) અપ્યય દીક્ષિતાચાર્ય “રામ—મીતા” ઉપરના તામિલભાષાના યુક્તવિદ્યાનુસારી ભાષ્યમાં નીચે પ્રમાણે દર્શાવે છે:—

“મહાનારાયણોપનિષદમાં આદેશાયું છે કે—નારાયણનાં ચારસ્વરૂપો છે. તે આ પ્રમાણે:—૧ અપ્પડપરિણલક નારાયણ, એ વૈકુંઠના અધિપતિ છે; ૨—પાદનારાયણ, કારણ ભૂતરૂપ છે; ૩—વિભૂતિ નારાયણ, પરમકારણમૂર્તિરૂપ છે; ૪—આદિ નારાયણ, ઉપરના સંબંધમાં વર્ણવાયેલા વિશ્વરૂપિનું છે. આ ચારમાંની દરેક, પોતાના પૂર્વગામિનાં પરિણામ રૂપ છે, તથા અનુગામિનાં કારણરૂપ છે. સૂચ, સદ્ગત, કારણ અને તત્ત્વીયભૂમિકાઓને બક્ષમાં લઇને વિચાર ચલાવતાં માયા પણ ચારપ્રકારની જણાય છે. દરેક અનુગામિ સ્વરૂપની માયાનાં પરિણામો પૂર્વગામિસ્વરૂપને માટે સંધાર્ય હોય એમ ગણાય છે, એટલે નારાયણના બીજા સ્વરૂપની માયાનાં પરિણામો પ્રથમ સ્વરૂપ માટે યથાર્થ છે, તથા અન્વસ્વરૂપોનું પણ આ પ્રમાણે જ સમજવાનું છે; વૈકુંઠાધિપતિના પ્રપિતામહ હોય એવા, ઉપરની વાત સાથે સંબંધ ધરાવતા વિશ્વરૂપિનું આદિનારાયણની માયા, આદિ નારાયણના

પારમાર્થિક સ્વરૂપ અખંડચિદાકાશસ્વરૂપના અપરોક્ષાનુભવવાળા પરિણયોગિઓને પંચ
યથાર્થ લાગશે; આવા યોગિઓના દેહ વિશિષ્ટ થતાં સુધી આ યથાર્થતા હોય છે.”

ઉપરના અવતરણમાંથી વૈષ્ણવવિશિષ્ટાદૈતીઓએ ધણું ધણું લક્ષમાં લેવા નેતું છે,
તથા પૂર્વ લેખમાં ઉતારેલી કુટનોટમાં ડૉ. ધાઓએ દર્શાવેલો અભિપ્રાય, અષ્ટોતરશ્વતો-
પનિપદમાંનાં કુટસાંકમાં મળી આવતા આવા પ્રકારના ઉપદેશ સાથે બધ બેસેના યદ્ય કદે-
કે કેમ, એ તેમણે જીતે વિચારવાનું છે...

શેવવિશિષ્ટાદૈતીઓએ પણ સૂર્યગીતાના ૩-૪-૫ અધ્યાયનું સંભાળપૂર્વક મન-
ન કરવાનું છે, તથા જ્યારે ઉપરના પ્રકારનો જ્ઞાનાનુભવ બની શકે છે ત્યારે તેમણે તેમના
વર્તમાનજ્ઞાનથી સામાદ્રે સંતોષ ધારવો નોંધ્યો, એ વાતનો તેમણે ધ્યાન. હંદ્ર ઉતરીને
વિચાર કરવાનો છે.

અખ્યયદીક્ષિતાચાર્યના બાલમોષિની નામના અંધમાંથી અન્ય અવતરણ : કંઈ હું.

“વરાહોપનિષદમાં આ પ્રમાણે ઉપદેશવામાં આવ્યું છે:—જે ૯૬ તત્વોને સમજે
છે તથા અવિભક્ત, સંપૂર્ણ.....સમિદાનંદાદિનામોથી જલદતા આ તત્વોથી પારના
દિશ્યાત્માનો અનુભવસાક્ષાત્કાર કરે છે તે માયાનાં જંધનેત્રીમાંથી છૂટા થાય છે.”

“એનાએજ ઉપનિષદના બીજા અધ્યાયમાં વળી ફરીથી ઉપદેશાયું છે:—વિશ્વના
હરિનાં તોપણ વડે, સ્વવર્ણાશ્રમધર્મો (જે આવી મડે તે) આચરવા વડે અજ્યાસિ,
વિવેકાદિ આચર્યક સાધનો પ્રાપ્ત કરી શકે છે. (અદૈત અને અનુભવાદૈતવાદ પ્રમાણે)
આ સાધનો આ પ્રકારનાં છે:—(૧) મોંત્રે નિર્ગુણ બ્રહ્મન નિત્ય સત્ય વસ્તુ છે, સગુણ
બ્રહ્મરૂપ હંશર તથા તેમના અધિપ્રદેશનું સર્વ અનિત્ય અને નાયામય છે, એવા પ્રકારના
જ્ઞાનરૂપ વિવેક; (૨) આ અને અન્ય રૂપ સંદિધેના કુતોપલોભશક્તિરૂપ વેશભ્ય; (૩)
બાહ્યતરેન્દ્રિયનિબદ્ધ, આત્મ—સંવદન, તથા આત્મ પિથા અને શુરમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધારૂપ
અમાદિષ્ટસંપત્તિ; (૪) સાક્ષીપ્રાદિ આરપ્રકારના મોક્ષ વિરદ દૈવત્વમોક્ષ પામવાની
મુખ્યતા.”

દૈતવાદીઓ અને ઉભયપ્રકારના વિશિષ્ટાદૈતવાદીઓના માનવા પ્રમાણે આ ઉદ્દેશો
અને સાધનો એક રીતે સંક્રમિત પ્રકારનાં હોય છે, તેમનો સગુણબ્રહ્મનો અનુભવ કર-
વાનો ઉદ્દેશ હોય છે મધ્વાચાર્યના અનુયાયીઓ સાક્ષીમુક્તિથી, રામાનુજચાર્યના અનુ-
યાયીઓ સાક્ષ્ય મુક્તિથી, શ્રી કંદાચાર્યના અનુયાયીઓ સામુત્તર મુક્તિથી સંતોષ માને છે.

અદૈત અને અનુભવાદૈતવાદીઓનો એકના એક પ્રકારનો ઉદ્દેશ હોવા છતાં તે
સાધવાના ત્રિપિમાંજે ઉભયે મિત્ર પડે છે. સાપુજ્યનો ઉદ્દેશ રાખતા મીકંદાચાર્યના વિ-
શિષ્ટાદૈત અને કેવલજનો ઉદ્દેશ રાખતા ચંકચાચાર્યના કેવલાદૈત વચ્ચે, ઉભયપક્ષના
મત જલદર રહેલાં અનેક પગથીઆં વેચમાં રહે જાય છે. અખ્યયદીક્ષિતાચાર્ય અજ્યા-

સિને ઉપદેશ છે કે, શંકરાચાર્યે સાયુજ્યધી કેવલ્ય પર્વતનો એક વિશાલ કુટો. માર્યો છે. તેમને અંધદૃષ્ટિ અનુસરનાર કોઈપણ અભ્યાસિને કુટા. ગંભીર પ્રકારે નિષ્ફલ, યત્ન પડશે, તેટલા માટે આટલા બધા હ્રમ્ય શિષ્યે પહોંચતા પૂર્વે ત્યાં સુધી ક્રમેક્રમે પહોં-વાનાં પગથીઆં શોધી કાઢવાની જરૂર છે. અત્યંત સખ્દોમાં કહેવા માગીએ તો, આ લેખમાં વર્ણવાયેલા કોઈપણ એ આચાર્યોના ઉપદેશોના મધ્યમાં તૂટતી સાંકળોને અનુભવાદૃત સાંધી આપે છે. આ સર્વે આચાર્યો ખરા છે; જો કોઈ અષ્ટોત્તરચતોપનિષદોના ઉપદેશાનુસાર તેમને યથાર્થ રીતે સમજે તો તેને માત્રમ પડશે કે હ્રમ્યપંથમમતના દરેક આચાર્ય તેને થોડી થોડી મદદ કરી છે. માત્ર પ્રથમાત્મ્ય ઉપર બાબ્ય લખનારનો જ વેદાન્તીયો એક આચાર્ય તરીકે સ્વીકાર કરે છે.

વર્તમાનકાલની દિન્દની કેલવણીસંસ્થાના વિવિધ વિભાગો સાથે આ વેદાન્તદર્શ-નોને સરખાવવામાં આવે તો, દ્વિતદર્શને મિહલકુલ સાથે, વિશિષ્ટદૃષ્ટિને દ્વાષ્ટકુલ સાથે, તથા અદ્વૈતને કાલેજના વિભાગો સાથે સરખાવી શકાય. કાલેજ વિભાગના વિવિધ વર્ગોને, તથા ખાસ ડીમીઓ માટે તૈયાર થતા અભ્યાસિયોને બાબત આપતા એક પ્રૌફેસર તરીકે શંકરાચાર્યને ગણી શકાય. માત્ર વેદાન્તના વાદપક્ષને સમજાવતાં તેમનાં વેદાન્તચત્રનાં બાબો, આવા પ્રકારની ખાસ ડીમી માટે તૈયાર થતા અભ્યાસિયોને આવેલાં બાબત સ-માન છે. વેદાન્તના અનુભવપક્ષના તેમનાં મર્યો પ્રથમાત્મ્યમાંથી શોધ્યા જરૂવાના નથી પરંતુ તેમનાં ગૌણપુસ્તકોમાંથી મળી આવે એમ છે. વેદાન્તચત્રો ઉપરના પોતાના ભા-ગમાં વાદપક્ષના જેવો નિરેષ કર્યો છે તેવો તેઓ અનુભવપક્ષથી યોગાભ્યાસનો નિરેષ કરતા નથી. તેમનાં અપરોક્ષાનુભૂતિ અને અ.યગૌણપુસ્તકોનું અવલોકન કરે અને અનુભવપક્ષને ઉદ્દેશનાં અષ્ટોત્તરચતોપનિષદમાંનાં કેટલાંકનો આધાર લેતાં સંકર તેમને માત્રમ પડશે તેમના કેટલાક રહસ્યોપદેશથી બરપુર મર્યોનું અવલોકન કરે અને તેઓ અનુભવપક્ષના ઉપદેશોને અતત્ત જૂટથી ઉપદેશતા માત્રમ પડશે. એચ. પી. ખલાવાદરકીનાં પાંચ મોટાં મોટાં વૈદ્યમોમાં સર્વે પ્રાચીનસિદ્ધાંતાનું જેતું એકીકરણ લેવામાં આવે છે તેવીજ રીતે કયરના મર્યોમાં લખી શકાય એવા અનુભવપક્ષના ઉપદેશો યથાક્રમ વર્ણવેલા મળી આવતા નથી.

પરંતુ અધ્યવહારીક્ષિતાચાર્યના ચોક્કસ મર્યોનો સંભાગપૂર્વક અભ્યાસ, યતાં તેમાં મિમાંસા, સાંખ્ય, યોગ, સર્વ વેદાન્તદર્શનો તથા અષ્ટોત્તરચતોપનિષદમાં મળી આવતા ધણાંબરા અનુભવપક્ષના ઉપદેશોનું એકીકરણ, એકવાક્યતા મળી આવે છે. તેટલાં માટે અધ્યવહારીક્ષિતાચાર્યના દર્શનને, કેલવણીના સર્વ વિભાગોનો સમાવેશ કરતા તથા જ્યાં સર્વ દર્શનોને અભ્યાસના ફરજિયાત વિષયો તરીકે શિખવવામાં આવે એવી એક વિશાલ શિક્ષણ સંસ્થા સાથે સરખાવી શકાય. આવી એક સંસ્થામાં વાદ અને અનુભવપક્ષોનો ક્રમવાર સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરીને હ્રમ્યદીમી મેળવનાર એક અભ્યાસિને, એક અનુભવાદૃતવાદી સાથે સરખાવી શકાય.

દૈતદર્શન આરંભવાદ (પરમાણુસમુચ્ચયવાદ) ઉપર, વિશિષ્ટાદૈતદર્શન પરિણામ
વાદ (ઉત્ક્રાન્તિ અથવા વિકાસક્રમવાદ) ઉપર, અદૈતદર્શન વિરતવાદ (માયાવાદ) ઉપર
આધાર રાખે છે; અનુભવાદૈત આ બધાએ વાદો ઉપર આધાર રાખે છે, તે સર્વને યોગ્ય
યોગ્ય સ્થાન આપે છે. દૈત અને વિશિષ્ટાદૈતવાદીઓ એટલી વાત બૂલી જાય છે કે તે-
મને હાઈરકુલ અને કૉલેજના વિભાગોમાંથી પસાર થવાનું છે. તથા તેવીજ રીતે અદૈત
વાદીઓ પણ એટલી વાતને વિસરી જાય છે કે, તેઓ પોતાની પાછળની અનેક ભૂમિકા-
ઓના અનુભવવિનાશ રહે છે, તેમને અદૈતવાદનો માત્ર શુદ્ધિગમ્ય અનુભવ હોય છે,
આધ્યાત્મિક અનુભવ હોતો નથી. આથી તેઓ પોતાની જાત અથવા અન્ય કોઈ માટે
બીજકુલ લાભ વિનાન શુકવતુ ઉચ્ચાર કરનારા બની જાય છે.

એક ખરેખરા અધ્યાત્મવાદી (Theosophist) વિના અન્ય કોઈ, દૈત, વિશિષ્ટ
દૈત તથા અદૈતવાદીઓને, યથાર્થ રીતે તેમની આવી જ દશા છે. એ વાનની બાગ્યે જ
ખાતી કરી આપશે. અનુભવાદૈતવાદીઓ તેમને ખાતી કરી આપે એમ છે, પરંતુ તેના
માર્ગમાં અનેક પ્રકારનાં વિધો ખડાં ધાય છે. સર્વથી પ્રથમ તો તેને શ્રવણ કરનારાઓ
બાગ્યે જ મળશે કારણ કે સ્વમતાભિમાન અને નજવા બેઠમની પાંચે જગતના ગણવામાં
હ્યા જ હોય છે. અંગતવિચારો તેમજ પ્રથમથી નિશ્ચિતરસી ભાવનોઓમાંથી માત્ર
બાધરૂપ પુરો જ છૂટી શકે એમ છે. ધણીમાં તો પ્રગણિક શોધ તેમ જ ધીરજ ભર્યા
અભ્યાસની અત્યંત ખોટ હોય છે. આવી સ્થિતિમાં જે એક રીતે યશ રહે તે એટલું જ
છે કે, જ્ઞાનિતિયોએ “અધ્યાત્મમંડલ” માં લખેલ યદન, “સીક્રેટ ડોક્ટ્રીન” અને અધ્યા-
ત્મવિદ્યાના અન્ય કોમતી અધીનો, ઋષિપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલાં અષ્ટોત્તરશતોપનિષદ તથા
તત્ત્વસાશયણ અને પ્રાણુનિક સમયના અધ્યવર્તીક્ષિતાચાર્યે દુનિવાને આપેલા અનુભૂતિ મિમાંસા
તથા ૧૪૬ અન્ય અધીના પ્રકાશમાં, ધીરજ પૂર્વક આનુવંશિક તારતમ્યરૂપ અભ્યાસ કરવો
જોઈએ. કારણ અથવા કાર્ય સ્વરૂપમાં પ્રજ્ઞા, વિષ્ણુ શિવના સંબંધને દર્શાવવા પ્રમાણે
અષ્ટોત્તરશતોપનિષદના ત્રણ વર્ગો પાઠવામાં આવે છે. પ્રથમ દર્શોપનિષદો વેદાન્તના માત્ર
વાદપક્ષને ઉપદેશે છે. બાકીનાં અન્ય ઉપનિષદો વેદાન્તના અનુભવપક્ષને દર્શાવે છે. આ
ઉપનિષદોને સમજવા માટે પણ કુટુંબીક કૃતિઓ હોય છે, જે વિના સામાન્ય અભ્યાસિયો
તેમાંનાં રહસ્યો સમજી શકાય એમ નથી. જે ઉભય-પ્રકારના વિશિષ્ટાદૈતોઓ, આ સર્વે
ઉપનિષદોનો તત્ત્વસારમપણ તથા તેના ઉપર આધાર રાખતા અમુખ્ય ગ્રંથોમાં સમાવેશ થતા
ઉપદેશની મદદ વડે રહસ્યોને સમજવા પ્રયત્ન પરાયણ થઈને અભ્યાસ કરે તો અદૈતોઓ
સાથે તકરાર કરવાનું મૂકી દે એ નિઃસંશય છે. અદૈતોઓને પણ આ ઉપનિષદોમાં ધણું
ધણું શિખવાનું મળશે.

અધ્યાત્મજ્ઞાનના પ્રચાર માટે નિઃસ્વાર્થો ઉદ્દેશથી કાર્ય કરનારા બ્રાતાઓ, ઉપર દર્શો-
વાંચના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાંથી પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાન વડે તથા અધ્યાત્મવિદ્યાના ગ્રંથોના અભ્યાસ-
સંતીસંદાય વડે, પ્રાચીનપક્ષાનુસંગી વેદાન્તીઓ પાસે બંધને તેમનો સદ્બોધ પ્રાપ્ત કરે
તો તેમને કાર્ય કેમ વિશેષ વિજયવંત નિવરશે. અષ્ટોત્તરશતોપનિષદોમાંથી તથા ઉપર

વસ્તુત્રયલા અધોર્માર્ગી મળતા આવતા હતાઓ. ખતાવી આપ્યા પછી જ તેઓ તેમની આધ્યાત્મિક ઉપદેશો વિશેની ખાતરી કરી આપી. શક્યો વર્તમાન કાલમાં પ્રચલિત સંસ્કૃત અધોર્માર્ગી આવા મળતા આવતા હતાઓ. મળી શકતો નથી. તમારા સર્વના જાણવામાંજ છે કે વેદાન્તીઓ માટે શ્રેષ્ઠ આધાર રૂપ ઉપનિષદો છે. તેમને પુરાણો અને આગમે માત્ર જાણુ ઉપયોગના લાગે છે. શોધ અને આતુર્ગતિક અભ્યાસ વંડે જ એક હિંદુ, પોતાના પ્રાચીન નામ તથા વારસાને લાયક બનશે. પ્રાચીનપક્ષપરાયણ હિંદુઓમાં અધ્યાત્મ વિદ્યાનો કોય સમજી શકાશે નહિ; અન્ય હિંદુઓને, જે તમે તેમની પોતાની ભાષામાં તથા તેમના જ પારિભાષિક શબ્દો વાપરીને અધ્યાત્મવિદ્યા (Theosophy) નો ઉપદેશ કરો તો નિર્વિવાદ રીતે તેમની ખાતરી કરી શકો છો.

અભ્યાસીઓએ મૂલ સંસ્કૃત અથો ઉપર આધાર રાખવાની જરૂર છે, તથા તેમના તરફનો અનુકૂલ આવે એવી રીતે તથા વિચારદિન બાવનાઓ વડે નહિ પરંતુ અતિ યુધિગમ્ય રીતે શાસ્ત્રોને સમજવા સમજાવવાની જરૂર છે. કેટલાક અભ્યાસીઓ ધારે છે કે, તેમના અવહરવા પ્રમાણે અજ્ઞાતિ અર્થના સંજ્ઞાઓ, વેદાન્તથી તદ્દન ભિન્ન છે; આમ તેઓ શા આધારે કહે છે, જે અનારા જાણવામાં નથી. આવી કલ્પનાત્મક વ્યાખ્યાઓ, યુક્તિસા, અને વાદો સાંભળીને, કંઈક પણ ઉડા ઉતરીને વેદાન્તનો અભ્યાસ કરનાર સંસ્કૃત પંડિતોને, તો માત્ર હસતું જ આવે છે. જે આપણા જ્ઞાતાઓ વેદાન્ત અને અધ્યાત્મવિદ્યા ક્રમયેને યોગ્ય ના સમજતા હોય તો તે ઉભયનો ખોટો કરી નાખવાની બીજકુલ જરૂર નથી. જ્યારે તેમનાથી શાસ્ત્રોય દર્શિનિંદુથી દર્શીઓ ચલાવી શકાતી નથી ત્યારે તેઓ પોતાના અનહદ જ્ઞાનમાં હેરાલી દબોલોને—અપશબ્દો વાપરવાનો આશ્રય શોધે છે. પછીથી તેઓ એમ કહે છે કે, પંડિતો કદાચ યુધિમાં આગળ વધેલા છે પરંતુ તેઓ અજ્ઞાતિ (એક મોટું ભૂકાવી મારે એવું નામ !) અનુભવવાને જોઈએ, એટલા અધ્યાત્મ યુધિમાં આગળ વધ્યા નથી. આ તો પ્રજનો સીધા કતર આપવાનો ના જડતાં શોધાં મારવા સમાન છે. અધ્યાત્મવિદ્યાના શુભેચ્છકોએ શાસ્ત્રોય દર્શિનિંદુથી વાદવિવાદ ચલાવવાની વાતનો, ત્યાગ કરવાનો નથી. સર્વ આચાર્યો શાસ્ત્રોને પોતાનાં અધ્યારરૂપ ગણે છે, પરંતુ હંતમાત્રની વાત છે કે, વર્તમાનકાલના આચાર્યોને વાદવિવાદ ચલાવવાના અમુક પ્રકારના નિશ્ચિત નિયમો હોતા નથી. આ સાબત તો તેમનું અજ્ઞાન દર્શાવે છે. જે અધ્યાત્મવિદ્યાને એક કલ્પના ગમ્ય પંથની બુમિકા પર્યંત અવતારવાની છુટ્છ ન હોય તો, અધ્યાત્મવિદ્યાના વાદકોએ આ ખાતરી સુધારવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

સંસ્કૃતના અભ્યાસ માટે નામના પામેલા યુનિવર્સિટી એન્ડ્રુએટોમાંના સારી લાભવમ વાળા કેટલાક હિંદુ સભ્યો તરફથી મને કહેવામાં આવ્યું છે કે, અધ્યાત્મવિદ્યાનાં પુસ્તકોમાં જે જડે છે તે સંસ્કૃત અધોર્માર્ગી મળી આવતું નથી તેથી તેમને માટે તો એકલી અધ્યાત્મવિદ્યા જ જસ યશે. આથી તેઓ ઋષિઓના અથોને એક પ્રકારના ત્રિચંદ્ર સંપ્રદ મમાન ગણે છે. અગ્રેજ ભાષાથી અજણતા પ્રાચીનપક્ષપરાયણ હિંદુને મન અધ્યાત્મવિદ્યાનો અભ્યાસ અર્થ વિનાનો લાગે છે, કારણ કે અધ્યાત્મવિદ્યાનુયાયીઓમાં અપાતી

દરેક બાબત માટે, તેને તેના પોતાના શાસ્ત્રોના સમાન મળતાં આવતાં અવતરણો આપવામાં આવતાં નથી. આવા પ્રકારનાં સંકેતોને દૂર કરવા માટે, વેદાન્તીઓએ અધ્યાત્મમંડલમાં દાખલ થવું જોઈએ, પ્રથમથી માની, લીધેલા અભિપ્રાયોને દૂર કરવા જોઈએ, ધીરજથી આતુષંગિક, અભ્યાસ સલાવવો જોઈએ તથા પછીથી પ્રાપ્ત જ્ઞાનવડે અન્યને તથા પોતાની જાતને સદાયજૂત નિવડવું જોઈએ, એ અર્થાંત આવશ્યક છે. યુ આ કાર્ય નિર્નિરાશા ભર્યું છે ? બીલકુલ નહિ; કારણકે “સીક્રેટ ડૉક્ટ્રીન” નામક ગ્રંથના ત્રીજા ભાગમાં ૫૪-૪૧૭ મે. નિચે પ્રમાણે મળી આવે છે, એ વિચારી, મનન કરવા યોગ્ય છે:—

“આશ્ચર્યજનક બાબાના લેખોમાં દંતકથાસ્પર્શન મળી આવે છે કે નાગાર્જુનના જન્મ પૂર્વામાં નાગ લોકો (દંત કથાઓ અને પુરાણોમાં મળી આવતા “નાગ લોકો” એક દીક્ષિત અથવા મહાત્માનું શુભ નામ છે.) પાસેથી આર્ચ્યું કે પોતે જે વાદ ઉપદેશતા હતા તે શાક્યમુનિ પોતે શુભ રીતે ઉપદેશ હતા તે વાદ સમાન છે, ત્યાં સુધી કે તેઓ પોતાના વાદને ગૌતમમુદ્દના વાદથી વિરુદ્ધ હોય એમ માનતા હતા, આ એક રૂપક વર્ણન છે, તથા તેનો આધાર આશ્ચર્યધર્મની હિમાલયમાં આવેલી શુભશાલાઓ તથા ગૌતમમુદ્દના રહસ્યોપદેશો વચ્ચે એકમત ઉપજવવા ઉપર એકીકરણ કરવા ઉપર હોય એમ લાગે છે; ઉભય પક્ષોએ પ્રથમ તો અન્યોન્યની દરિદ્રશાલાઓ માટે બાષ્પ દર્શાવ્યો હોય એમ લાગે છે. શાક્યમુનિના અવતાર પહેલાં અનેક સૈકાઓથી હિમાલયની પારના પ્રદેશમાં અન્ય સરયાઓના મૂલોત્પાદકરૂપ પ્રથમપક્ષ સ્થાપિત થયો હતો, ગૌતમ આ પ્રથમપક્ષની શાલાનાં એક સિધ્ધ હતા; અગ્રે આર્ય ઋષિઓના સંઘાતમાંજ, દરેક ઐદિક ક્ષણિકપદાર્થની નિઃસારતા અને અનિયંત્રતાના ઉપદેશો, એક ભૂમારૂપ યથાર્થતાના પ્રદેશોમાં ‘એક સંપન્ન અધિકારિ’ ને સંપૂર્ણ રીતે અવતારનાર “સ્થિતસપારના જ્ઞાનરૂપ” પ્રજાપારમિતાનાં રહસ્યો તેમના શિષ્યના સમજવામાં આવ્યાં હતાં. તેમના અંદરે, એ તેઓ જાતે નહોતા; તેમનામાંના કેટલાક લોભી હતા, તથા તેમનાં મહાન અધિવેશનો મળે અંધા પછી કેટલાક ઉપદેશોમાં તેમણે દેરકાર હયો; આવા મતાંધ અનુયાયીઓને લીધેજ, જ્યારે સત્તાવર્ણને લીધે હિંદમાંથી શુભ ભાતમંડલને કાઢી મૂકવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો ત્યારે માત્ર—શાલાએ આરંભમાં તેમની શાલાઓને ભેળવી દેવાની ના પાડી હતી. આખરે આમનામાંના ધણુખરા મૂખ્ય આશ્રમોનાં નિયમન અને આદેશને આધીન થયા પછીજ આર્યસંગના યોગાચારને અતિ પ્રાચીન સંસ્થામાં ભેળવી દેવામાં આવ્યો હતો. પ્રાચીન પરંપરાથી આ સંસ્થામાંજ, હુનિયાનાં અંતિમ આશા અને પ્રકાશ માનવ જાતનો ઉદ્ધાર, છુપાઇને રહેલો છે. આ સંસ્થાનાં, શાલાનાં અને ભૂમિનાં અનેકાનેક નામ છે; પૌર્વાત્વપડિતા આ ભૂમિને એકાદ કાલ્પનિક દેશના પૌરાણિક નામરૂપે ગણે છે. આમ હોવા છતાં આ ગૂઢ, રહસ્ય ભરપૂર ભૂમિમાંથી જ, હિંદુઓ પોતાના ઠરિકાઅવતારની, શુદ્ધ ધર્મભુષણીયો પોતાના મૈત્રેયાવતારની, પારસિયો પોતાના સોસિઓસના આવવાની, જુઝ લોકો પોતાના મેસિઆહના આવવાની, આશા રાખે છે; આજ પ્રમાણે માત્ર જો તેમના જાણવામાં આવે તો ક્રિષ્ણનો પણ તેમના કાષ્ટરૂઠને આ ભૂમિમાંથી જ આવવાની આશા રાખે.”

વળીએજ અંથના પ્રથમ પુસ્તકનાં ૨૨૮-૨૨૯ પૃષ્ઠોનું અવલોકન કરી અને તેમાંથી તમને હિંદુઓના ગુરુઓના ગુરુરૂપ મહાશ્વરત્વ એક પ્રકારનું વહેતું મળી આવશે. તેમજ વળી “યુદ્ધ” અને “યોગિઓના યોગિ” ના નામથી વ્યવહારતા “શંકરાચાર્ય” વિશેના રહસ્યની કેટલીક સૂચનાઓ “સોક્રેટ ડૉક્ટ્રીન” નામક અંથના ત્રીજા પુસ્તકનાં પૃષ્ઠ ૩૭૬, ૩૭૭, અને ૩૮૫ માં આપવામાં આવી છે.*

આ અને આવાં અન્ય અવતરણો ઉપરથી એમ અનુમાનિ થકાય છે કે, પરંપરા પ્રચલિત સંવિત્ સર્વ સમયે અને પ્રાંતોમાં માટે એક અને સમાનજ છે, તથા સર્વ પ્રાચીન પ્રજાઓનાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં સમાન ઉપદેશો મળી આવવાજ નોંધ્યે. એક દર્શાવતી ખાતરે જાતિય ખાતરો ઉપર યોદ્ધા ઉતરી પડ્યા માટે ક્ષમા દૃષ્ટિ ઇચ્છું છું, તથા તમે મારા કહેવાનો ભાવાર્થ અવગો હાથવગો નહિ એવી આશા ગમ્યું છું! ગત વીચ અથવા વધારે વર્ષોથી મેં અધ્યાત્મ વિદ્યાનો યુદ્ધિપૂરઃસંર અભ્યાસ આરંભ્યો છે, તથા આ સ્પર્શમાં વેદાન્ત સાથે તેનો આનુષંગિક અભ્યાસ પણ ચલાવ્યો છે.

પ્રથમજ હું અદેતવાદનો અધ્યયન કરતો તથા સાતવરણના અરસામાં અદેત દર્શનના ધણા અંથો મલાયાલામ ભાષામાં મેં પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. પછીથી અનુભવાદેતવાદના સાહિત્ય તરફ મારે જસ દોરાવું, સંભળ પૂર્વક તેનો અભ્યાસ આરંભ્યો તથા તેના કેટલાક અંથો પ્રસિદ્ધમાં જાવવા નિશ્ચય કર્યો. ગત દશકરંબોથી આ સાહિત્યના હસ્તવેળોનો મેં મનનપૂર્વક અભ્યાસ આરંભ્યો છે, અને જો તમને લેશ પણ કીમત હોય તો મારી પ્રમાણિક ખાતરી એવી યદ્ય છે કે, અધ્યયદીક્ષિતાચાર્યના ઉપદેશો, વર્તમાનમાં પ્રચલિત અન્ય કોઈ પણ વેદાન્તદર્શન કરતાં, અધ્યાત્મવિદ્યાના ઉપદેશોને Theosophical Teachings) વધારે મજાતા આવે છે.

અનુભવાદેતવાદ બહિરંગ કરતાં આંતરંગપક્ષ તરફ વધારે વળે છે; જડ અને ચેતનનાં સમુલ્લવનો, પચ્ચદશાંગ યોગ, ૫૪ શ્રેષ્ઠ સમાધિયો, પ્રણવની, ૧૨૮ માત્રાઓ, જીવન્મુક્તિ, વિરેહ મુક્તિ અને સદેહ મુક્તિનાં આનુક્રમિક ગુણાવગુણકથનો, સખદ અભિનવાદ, જીવાત્માઓના જન્મ અને વિકાસક્રમનો ઉપદેશ, અને સાંખ્ય અને યોગના શ્રેષ્ઠ ઉપદેશો, મને તો આ વાદમાંથી મળી રહે છે. એકથી બીજા સુધીની સંખ્યા અને તેનાં માન્યો આમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. જીવન્મુક્તિ વિશેનો અધ્યાત્મ વિદ્યાનો વિચાર, આધ્યાત્મિક વૃદ્ધિ માટે નિષ્કામકર્મની આવશ્યકતાનો વીગતવાર વિચાર, ચલાવતો વાદ, ઉચ્ચવિકાસ પામેલા જીવાત્માઓ તથા મનનાદૈષિભાવનો વાદ, અને ઘણા સંસ્કૃત અંથોમાં તેમજ વેદાન્તનાં અન્ય દર્શનોમાં સ્પષ્ટતાથી દર્શવાયલા ના મળી આવતા અન્ય અનેક ઉપદેશો, અનુભવાદેતવાદના અંથોમાં તદ્દન સ્પષ્ટતાથી દર્શવાયલાં મળી આવે છે.

આ વાદની કેટલીક ઘણી અગત્યની બાબતો તમને નસુના રૂપે દર્શાવીશ. અનુભૂતિમિત્રાંસાના અધ્યાય-૩, પાદ-૫, સત-૧૬, ઉપરના ભાષ્યમાં અધ્યયદીક્ષિતાચાર્ય

* સુદર્શનના આગળના અંકોમાં આ વિષય અર્થેના વિચાર છે—ઉપતંત્રી.

અષ્ટોત્તરશ્લોકોપનિષદમાંના એકમાંથી નીચેનું અપતરણ કરે છે:—“ સમ્યક્દાનંદરૂપ એકમાંથી પ્રથમ પરાશક્તિ આવિર્ભાવ પામી. અભેદવિદ્યા સ્વરૂપમાં આને સપ્રતિયોગિક (એટલે નિર્ગુણજ્ઞ) ના નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે. [આગળના વિષયમાં ટુંકામાં સંબંધ દર્શાવવા માટે આપણે આને નંબર—૧; કહીશું.] આ પરાશક્તિના એક વિભાગ રૂપે પછી પ્રકૃતિ આવિર્ભાવ પામી; આ પ્રકૃતિમાં પ્રતિબિંબિત જ્ઞાનને પુરૂષના નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે, ને આ પ્રકૃતિ સાથે અભેદ રીતે જોડાયેલો છે. (આ પ્રકૃતિ-પુરૂષને આપણે નં—૨, કહીશું.) પછીથી પ્રકૃતિના એક વિભાગરૂપે અવિદ્યાના પ્રભાવ યથો, તેમાં પ્રતિબિંબિત પુરૂષને જીવના નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે. (આપણે આને નં—૩, કહીશું.) પછીથી ઉભય પ્રકારની—એક પ્રકૃતિના વિભાગરૂપ અને અન્ય અવિદ્યાના એક વિભાગરૂપ—માયાનો આવિર્ભાવ યથો; આમાં પ્રતિબિંબિત યતા ઉભય પુરૂષોને ઉભય ઇશ્વરારૂપે ગણવામાં આવે છે; એકને સ્વયંભુતા નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે, (આપણે આને નં—૪, કહીશું.) અન્યને, એક ઉચ્ચવિકાસ પામેલા, સંપૂર્ણ દશાએ પહોંચેલા ભાવિયુગમાં એક કાર્ય પાઠક શક્તિ સમાન યદ્ય પડનાર જીવને, અધિકારિકના નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે. (આપણે આને નં—૫—કહીશું.) ”

આ પંચમાંનાં નં—૧, પ્રથમ મહાનુ શબ્દજ્ઞાનને મળતો આવે છે; નં—૨, દીપ્તિય મહાનુશબ્દજ્ઞાનને મળતો આવે છે; નં—૩, માંથી આવતાં અસંખ્ય સ્ફુલ્લિંગોમાંના એકરૂપ નં—૪, છે; દિવ્યજ્ઞાતા સાથે મળતા આવતા આ દરેક સ્ફુલ્લિંગને એક જીવના નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે. નં—૫, માં જીવોમાંના એવા એકને દર્શાવવામાં આવ્યો છે કે જે જ્ઞાન અને કર્મદ્વારા અનેક કાર્યકારોના અરણ્યમાં ઉચ્ચવિકાસ પામ્યો છે, ઉચ્ચદેશને પ્રાપ્ત યથો છે. આ ઉપરથી સમજવામાં આવશે કે, અદ્વૈત અને વિશિષ્ટ દ્વૈત કરતાં જુદો જ રીતે અનુભવાદ્વૈત ત્રિપુંડીરૂપ શબ્દજ્ઞાનના વાદને તથા જીવોના જન્મ અને વિકાસનાવાદને ઉપદેશ છે.

દ્વૈત અને વિશિષ્ટદ્વૈતવાદીઓ જ્ઞાનને સચુલ્લ માને છે; અદ્વૈતવાદીઓ તેને સચુલ્લ અને નિર્ગુણ ઉભય સ્વરૂપમાં માને છે; અનુભવાદ્વૈતવાદીઓ તેને સચુલ્લ, નિર્ગુણ તથા નિર્ગુણાતીત રૂપમાં માને છે. જ્ઞાનના તે સ્વરૂપને સચુલ્લ કહેવામાં આવે છે કે જેમાં કાર્યચુલ્લો (સત્, રજસ, અને તમસનાં વિવર્ત પામતાં સ્ફુરણો) કાર્યપરાયણ હોય છે; તેના તે સ્વરૂપને નિર્ગુણ કહેવામાં આવે છે કે જેમાં ચુલ્લોનું જ અસ્તિત્વ હોતું નથી, પણ માત્ર કારણચુલ્લો (એટલે સત્, ચિત્, અને આનંદ) હોય છે; તેનું તે સ્વરૂપ નિર્ગુણાતીત ગણાય છે કે જે ઉપરિકથિત કાર્ય અને કારણ ચુલ્લોથીપર હોય છે; આનેજ આપણે અજ્ઞેય અને અજ્ઞાતનાં નામોથી વ્યવહરીએ છીએ. આ બાબત “ રામગીતા ” ના ૧૧, મા અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવામાં આવી છે, તથા જેમને વિશેષ ચંકા નિવારણની જરૂર જણાય તેમણે ત્યાંથી જોઈ લેવું. સાંખ્યશાસ્ત્ર ૨૪, પદ્યોથી સંતોષ માને છે, પરંતુ યોગશાસ્ત્ર એક વિશેષ—ઈશ્વરનો ઉમેરો કરે છે. સર્વોત્કૃષ્ટ તત્ત્વરૂપે પ્રધાનને માનીને સંતોષ થઈનાર સાંખ્ય, તથા સર્વોત્કૃષ્ટ તત્ત્વરૂપે ઈશ્વરને માનીને સંતોષ પડનાર યોગ, ઉભયનો, સર્વોત્કૃષ્ટતત્ત્વરૂપે નિર્ગુણ જ્ઞાનને માનીને સંતોષ ધારણ કરનાર અદ્વૈતશાસ્ત્ર અસ્વીકાર કરે છે.

અનુભવાદૈતવાદીઓ સાંખ્યના ૨૪, તેમજ. યોગના ૨૫, પદ્યોનો સ્વીકાર કરીને તેમાં બીજા બેનો ઉમેરો કરે છે. (આ વિશે વિશેષ જાણવા માટે જુઓ—જીવચિન્તા-મણિ.) અદૈત—નિર્ગુણ—બ્રહ્મરૂપ (સાંખ્ય આથી વિચાર અથવા ધ્યાનને દર્શાવે છે.) અનુભવાદૈતવાદીઓના નિર્ગુણાતીત બ્રહ્મને જુદિગમ્ય અનુભવ મેળવવા માટે અભ્યાસ પરાયણ અદૈતવાદીઓને અધ્યયદીક્ષિત “ કેવલસાંખ્ય ” વાળાના નામથી વ્યવહાર છે; નિર્ગુણ બ્રહ્મના જુદિગમ્ય અને આધ્યાત્મિક અનુભવ માટે પોતે કાર્ય કરતા હોવાથી પોતાના પક્ષને “ સાંખ્ય—યોગિન ” ના નામથી વ્યવહાર છે. સગુણબ્રહ્મનો માત્ર આધ્યાત્મિક અનુભવ મેળવનાર સામાન્ય યોગિને તેઓ “ કેવલ—યોગિન ” ના નામથી વ્યવહાર છે, દૈત અને - વિશિષ્ટાદૈતવાદીઓને સગુણબ્રહ્મ સંબંધિની (સાંલોક્યાદિ) ચાર પ્રકારની મુક્તિઓ માટે કાર્ય કરનારા પુરુષોરૂપે ગણીને તેમણે દ્વરજ રાખ્યા છે, કંઈ પણ દિસાજ ગપ્પો નથી. અનુભવાદૈતદર્શનને સંપૂર્ણ રીતે સમજતા પૂરે અભ્યાસિને આંટલા માટે કેવલ—સાંખ્ય એટલે શું, સાંખ્ય—યોગ એટલે શું, કેવલ—યોગ એટલે શું, એ બાબતોનો સંબાળ પૂરક અભ્યાસ કરવાનો છે. આવા અભ્યાસ માટે લાભકારક રીતે જાણામણ કરવા યોગ્ય ગ્રંથો જાલ—બોધિની અને યોગ સાર છે; પ્રથમ જાલક ત્રમાન જાલ—સાનિ માટે યોગ્ય છે, અન્ય આત્મ—યોગની ઉચ્ચ પ્રક્રિયાઓ વિશે વિસ્તારથી યોગવામાં આવ્યો છે; આ ઉભયના કર્તા અર્થે દીક્ષિતાચાર્ય છે. પ્રથમ ગ્રંથ સંસ્કૃત અને તામિલ ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયો છે, (તેનું અંગ્રેજીમાં બાપાંતર થીઓસોફીસ્ટ માસિકમાં વર્તમાનમાં પ્રસિદ્ધ થવા માંડ્યું છે તથા તદનુસાર ફાલમાં સુદર્શનમાં પણ તેનું ભાષાન્તર આપવાનો ઉપક્રમ આરંભ્યો છે.) અન્ય ગ્રંથ હસ્ત અપ્રસિદ્ધ છે.

અદૈતવાદીઓના નિર્ગુણબ્રહ્મમાં, યથાર્થ વિચાર કરીએ તો અનુભવાદૈતવાદીઓના નિર્ગુણ અને નિર્ગુણાતીત બ્રહ્મનો સમાવેશ થાય છે. અદૈતવાદીઓના નિર્ગુણ બ્રહ્મના અન્ય સંપદોમાં કહેવા માગીએ તો આ ઉભયે ઉભય અંશો છે. મનસની પ્રકૃતિ દ્વિધા પ્રકારની ગણાય છે—શુદ્ધ અને અશુદ્ધ અથવા અરૂપ અને સરૂપ શુદ્ધ મનવડે અનુભવાતા નિર્ગુણ અંશને અનુભવાદૈતવાદીના નિર્ગુણ બ્રહ્મસમાર્ત ગણવામાં આવે છે. આ પક્ષવાળાઓ જે શુદ્ધ મનથી પણ અગ્રાહ્ય છે તેને નિર્ગુણાતીત બ્રહ્મના નામથી વ્યવહાર છે.

મહાનારાયણોપનિષદના ઉપદેશ અનુસાર બ્રહ્મને ત્રિઅંશાત્મક અથવા તેની પ્રકૃતિ ત્રયાત્મક ગણવામાં આવે છે.

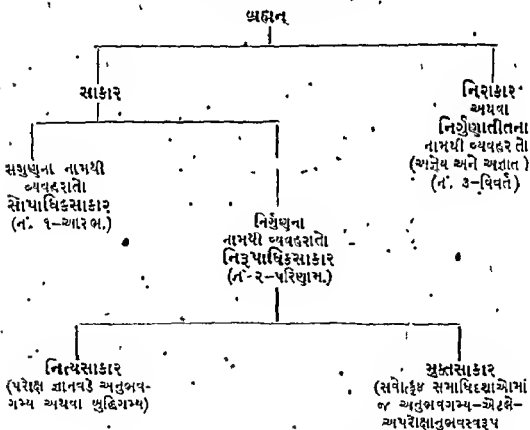
“ પ્રથમ અથવા બ્રહ્મના શુણ્ણ અંશમાં (૧) જંગમની ઉત્પત્તિ આદિના કારણરૂપ ધરાવે, તથા (૨) સંસારની ઉત્પત્તિ આદિના કારણરૂપ જીવને સમાવેશ થાય છે. આ સગુણ બ્રહ્મ ચારપાદવાળા નિર્ગુણબ્રહ્મના પ્રથમ અથવા અવિધાપાદમાં સ્થિતિ કરીને રહ્યું હોય એમ કહેવાય છે. દ્વિતીય અથવા બ્રહ્મનો નિર્ગુણ અંશ, બ્રહ્મના અનુક્રમે વિદ્યા આનંદ અને વૃષ્ટિપાદોરૂપ, દ્વિતીય, તૃતીય, અને અતુર્યપાદમાં સ્થિત થાય છે. શ્રુતિમાં જેને નિર્ગુણ અંશના ત્રિપાદોથી પર ગણવામાં આવે છે એવો તૃતીય અથવા બ્રહ્મનો નિર્ગુણાતીત અંશ ઉપર કહેવાયલા ચારપાદોની પણ પાર વર્તે છે. આ નિર્ગુણાતીત બ્રહ્મને જ અગ્રેય

અને અજ્ઞાનનાં નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે. આઅંશ વિશે શંકરાચાર્ય પણ કહે છે કે તે માત્ર નિષેધાત્મક વાક્યોવડે બોધિ શકાય એમ છે, માત્ર નકારવડે જ બધી શકાય એમ છે.”

વળી મહાનારાયણો પનિપદમાંથી મળી આવે છે:—

“અહમને સાકાર અને નિરાકાર કહેવામાં આવે છે. સાકાર વળી ઉભય પ્રકારનો કહેવાય છે,—સોપાધિકસાકાર અને નિરૂપાધિકસાકાર; આ ઉભયમાંનો પ્રથમ સોપાધિક સાકાર, એ સમુચ્ચ જલ છે અને દ્વિતીય-નિરૂપાધિકસાકાર-એ નિર્ચુષ્ણ જલ છે. નિરૂપાધિક સાકાર પણ ઉભય પ્રકારનો છે—નિલસાકાર અને સુક્તસાકાર આ ઉભયમાંનો પ્રથમ (નિલ સાકાર) નો અનુભવ પરોક્ષ જ્ઞાનવડે (એટલે બુદ્ધિ ગમ્ય જ્ઞાનવડે) થઈ શકે છે; દ્વિતીય (સુક્ત-સાકાર) ને અપરોક્ષાનુભવ—સ્વરૂપના નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે. જે અજ્ઞાત અને અજ્ઞેના નામથી વ્યવહારાય છે તેજ નિરાકાર છે.”

નિચેના વૃક્ષવડે આ ઉપરની આજ્ઞત બરોબર લક્ષમાં આવશે:—

નિલ-સાકાર પ્રકૃતિ-પુરૂષ છે, સુક્ત-સાકાર, ચિદ્રૂપ જલ છે. આ ઉભય સાકારો—નિરૂપાધિકસાકાર અથવા નિર્ચુષ્ણજલની ઉભય અંવરથાઓ રૂપ—એક અને તેના તેજ જલના અજ્ઞેને દર્શાવે છે, આધ્યાત્મિકઅભિવર્ધન (Evolution) વાદને સ્વીકારવાને પ્ર-

યમ શબ્દ વાપરવામાં આવે છે, આધ્યાત્મિક પ્રતિવર્ધન (Involution) ક્રિયાને વર્ણવવામાં દ્વિતીય શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

પ્રથમ વાદપક્ષ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, અન્ય અનુભવપક્ષ સાથે સંબંધ દર્શાવે છે. સૌપ્રાધિક સાકારમાંથી ભૈતિકસર્ગની ઉત્પત્તિ થાય છે.

ધર્મશાસ્ત્રીના ઉપદેશોમાં ઉપરના સમાન વિચારો આપણને મળી આવે છે, તેમનો પણ સમાન રીતે ઋષિયોના પ્રાચીન સવિત્ ઉપર આધાર છે. “રાજયોગદર્શન સંગ્રહ” નામના ગ્રંથમાં વેદાન્તસારના ભાષાન્તરમાં પૃષ્ઠ ૮૫ મેં નિચે પ્રમાણે મળી આવે છે:—
‘શંકરાચાર્યનાં સમય પૂર્વેના વેદાન્તભાષી લખનારા પંડિત પુરૂષોત્તમ એમ ઉપદેશવું છે કે, મોક્ષનાં શોધમાં ધાર્મિક ક્રિયાઓનો લાગ કરવો તદ્દન અયોગ્ય છે, માત્ર કલાભિલાષનો જ લાગ કરવાનો છે; દિવ્યજ્ઞાન પામવા માટે કર્મ કરવાનાં છે, તે પ્રાપ્ત થતાં મોક્ષ અનુભવાગેજ.....પૂર્વકાલમાં વેદાન્તનો આવો વાદ હતો, પરંતુ શંકરાચાર્યે જગદ્ગીતા ઉપરના ભાષ્યમાં અનેક પ્રમાણે વડે દર્શાવી આપ્યું છે કે, ‘આ એક ભૂલ છે, કર્મોનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે, તથા મરવેને બ્રહ્મરૂપ અનુભવતા માત્ર જ્ઞાન વડે જ મોક્ષનો સંભવ માન્યો છે.’

શંકરાચાર્યના અદ્વૈત અને અધ્યયદીક્ષિતાચાર્યના અનુભવાદ્વૈત વચ્ચેના તફાવતનું આ એક મૂખ્ય રચાન છે. દીક્ષિતે, અષ્ટોત્તર સ્તોત્રપતિપદ અને તત્ત્વસારાવલુના આધારે પાંકાની હાયા માત્ર પણ ના રહે એવી રીતે દર્શાવી આપ્યું છે કે, સામ્ય (જ્ઞાન) અને યોગ (ધ્યાન) ઉભયે કેવલ્ય માટે અત્યંત આવશ્યક છે. સર્વજ્ઞબ્રહ્મ અથવા નિર્ગુણબ્રહ્મ મને તેની પ્રાપ્તિની સ્પષ્ટાવીજા માટે, મને તે ઉદ્દેશ હોય તે પ્રણ, કર્મ, જ્ઞાન, ભક્તિ અને યોગરૂપ અતુલિધમાર્ગો સર્વ સમાન રીતે ઉપયોગી છે. કમમુક્તિ અથવા જીવન્મુક્તિ જે ઉદ્દેશ હોય તે પમાય લાં મુધી કર્મોદિક્રિયાઓ વિધિપુર સર આચરવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. દદત તરીકે, નિર્ગુણ (એટલે, સચ્ચિદાનંદ) બ્રહ્મના અનુભવ માટે સુમુક્તિ આ પ્રમાણે આચરણ ચલાવવું જોઈએ — (૧) શરન્શય તથા આવશ્યક આશ્રમ ધર્મોત્તુ તેમજ ‘મુર્માધિકર્મનું’ પુરૂષપૂર્વક આચરણ ચતું જોઈએ. (૨) નિર્ગુણ પ્રલગ્ભમન તેમજ અખંડ સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મના જ્ઞાનની વિવિધ ભૂમિકાઓનો અનુભવ મેળવવામાં હમેશાં પ્રયત્ન પરાયણ રહેવું જોઈએ. (૩) નિર્ગુણ પ્રલગ્ભમન તેમજ નિર્ગુણ બ્રહ્મ પ્રણે દ્રમેશાં શ્રેષ્ઠ પ્રકારની દત્તભક્તિ રાખવાની આવશ્યકતા છે. (૪) નિદિધ્યાસન અથવા નિર્ગુણ-આત્મ-ધ્યાન-યોગ, પુરૂષપૂર્વક નિયમિત સધાવાની જરૂર છે. શેષ ધણે લખાઈ જવાનાં ભવથી આ અને અન્ને દર્શોવવામાં આવેલી અન્ન ખાખતો વિશે ઉડો ઉતરવા માગતો નથી. આ વિશે વિશેષ જાણવાની જગાસા હોય તેમણે, ‘રામ-ગીતા’ ના ૧૦-૧૧ અધ્યાયો તથા ‘સૂર્ય-ગીતા’ ના છેલ્લા ચાર અધ્યાયો જોઈ લેવા.

અદ્વૈતવાદીઓ એમ માને છે કે, માત્ર નિર્ગુણબ્રહ્મનું જ્ઞાનજ સંપૂર્ણ છે. નિર્વ્યસન-સમાધિની અતિમભૂમિકા પ્રાપ્ત થાય તોજ આ સત્ય સંભવિ શકે છે. પુરૂષિગમ્ય અનુભવ અથવા પરાક્ષ જ્ઞાન, ઉપરનાં વૃક્ષમાં દર્શાવવામાં આવેલા ક્ષત નિત્યસાકાર-બ્રહ્મનો અનુભવ મેળવવામાજ ઉપયોગી નિવડે છે.

એક પક્ષે અનુભવાદૈતવાદીઓ અને અન્ય પક્ષે અદૈત અને વિસિદ્ધાદૈતવાદીઓ. વચ્ચે અન્ય તથાવત એ છે કે, પ્રથમ પક્ષવાળાઓ જીવને ઉત્પત્તિ આદિ છે, એમ માને છે અને અન્ય એ પક્ષવાળાઓ એ વાતનો નકાર બજાવે છે. પ્રથમ પક્ષવાળાઓ વેદાન્ત સૂત્રોનાં અતિ પ્રાચીન વિવરણો ઉપર આધાર રાખે છે અને એમ દર્શાવી આપે છે કે વેદ વ્યાસે પોતાના સૂત્રોમાંના દ્વીતીય સૂત્રમાં “જગતનાં નહિ” પરંતુ “જીવોનાં જન્માદિ” નો સંબંધ દર્શાવે છે. અધ્યાત્મ વિદ્યાના ઉપદેશો પણ આ અભિપ્રાયને મજબૂત આવે છે. અનુભવાદૈતના આવા અને અન્ય સિદ્ધાન્તોના પુરાવા, ૧૦૪ અધ્યાયોના કર્તા, સુવિખ્યાત અધ્યયદીક્ષિતેન્દ્રના અધિકરણકૃત્ત્વકમાં મળી રહે છે; આની આજ બાબતો દીક્ષિતેન્દ્રના અનુગ્રણ વંશ જ—અધ્યયદીક્ષિતોચાર્યના અપ્રસિદ્ધ અધ્યાયોમાં મળી આવે છે. દિવ્ય શ્રી દક્ષિણામૂર્તિએ ઉપદેશોના શુભ—તેવશાસ્ત્ર ૩૫ તત્ત્વસારાણુ નામના ગ્રંથ ઉપર જ આધાર રાખતા, અનુભવાદૈત નામના અતિપ્રાચીન વાદના છેલ્લામાં છેલ્લા પ્રવર્તક, અધ્યયદીક્ષિતાચાર્ય છે.

આ અને નીચેની સત્ય બાબતો તમારા મનુષ્ય મૂકવામાં, જોકે અધ્યાત્મવાદી તરીકે કેવું કદાચ મારે કર્તવ્ય ન બનવું છું. નિષ્પક્ષપાત શોધ / ચલાવનારાઓ માટે તથા તારતમ્યાત્મક, એકીકરણ ૩૫, એકવાક્યતરૂપ અભ્યાસ કરવાના ઉત્સાહ વાળાઓ માટે, આત્રે આપવામાં આવેલી સૂચનાઓ અત્યંત લાભકારક ઘણું પડશે જે કોઈ અસાધ્ય અને સ્વ-મતાશ્રય દ્વારા મારા કહેવાનો અર્થ અવગણી ઉઠાવેતો, તેને માત્ર ક્યાપાત્ર ગણીશ.

વર્તમાન અધ્યાત્મમંડલની હીલચાલ આ દેશમાં આરંભવાના ઘણાં સમય પૂર્વે, શોકદુઃખ નિમગ્ન માનવજાત માટે દયા દારા મહાદેવે અધ્યાત્મવિદ્યાનું તત્ત્વ સંસ્કૃત વિદ્યામાં પુરું પાડવાની જાહેરણી કરી હતી એમ જણાય છે; નીતિની ઉચ્ચભૂમિકા ધારણ કરનાર, દક્ષિણ હિંદના, અધ્યાત્મવિદ્યાશીલ-બ્રાહ્મણ, અતિનમ્ર, તત્ત્વનક્ષા, આત્માર્પણપરાયણ અધ્યયદીક્ષિતાચાર્ય હતા આ કર્તવ્ય કરાવવું ધાર્યું હોય એમ લાગે છે; આ આચાર્ય પોતાના જીવનનાં ૪૫ વર્ષ, ધ્યાનયોગમાં, અનેક શિષ્યોને શિષ્યવચ્ચમાં તથા અતિપ્રાચીન અને વિપરીતાર્થ ગ્રંથો કરતા અધ્યાત્મવિદ્યાના દર્શન ઉપર અમૂલ્ય અધ્યાયો ગુહન કરવામાં ગાળ્યાં છે, આ પ્રાચીન રીતકૃતિપરાયણ બ્રાહ્મણ તથા ઉચ્ચ વિકાસ ભૂમિકાએ પહોંચેલા જીવાત્મા, પ્રથમાશ્રમમાં સુષુપ્તજનના નામથી જાણખાતા હતા, દ્વીતિયાશ્રમમાં અધ્યયશિવ, અધ્યયશિવાચાર્ય, અધ્યયાચાર્ય, અધ્યયદીક્ષિત, અધ્યયદીક્ષિતાચાર્ય આદિ અનેક નામોથી તેઓ વ્યવહરતા હતા; તેમને અનુયાયીઓમાં અમૂલ્ય ઉત્કરસાનંદના નામથી વ્યવહરવામાં આવતા હતા દક્ષિણ હિંદમાં મદ્રાસ પ્રલાકના ત્રીનવેલી જીલ્લામાં પચ્ચાઇ ગામવાસિ સમૃદ્ધ બ્રાહ્મણ જગીરદારના પુત્રરૂપે આમતો ઇ. સ. ૧૮૩૫ ના આગસ્ટ—સપ્ટેમ્બર માસમાં જન્મ થયો હતો, તેમણે પોતાના વારસાના સર્વ પ્રકારના હકનો સ્વ-અધારીત્વાગ કયો, તથા વિવેકબુદ્ધિ ઉદય થવાના વયથી જ નમુના ૩૫ બ્રાહ્મણનું દારિદ્ર જીવન ગાળવાનું પસંદ કર્યું. ૨૪ વર્ષની ઉંમરે તેમને સાક્ષાત સ્વસ્વરૂપાનુભવ થયો. ૨૮ મા વર્ષમાં પિણ્ડહાણના સંપૂર્ણ ઐક્યનો અનુભવ થયો. તેમણે બીજકુલ દંભ વિનાનું જીવન ગાળ્યું છે, તથા ન્યુન—જુલાઈ—૧૯૦૧ માં વ્યાસપૂર્ણિમાને દિને તેમનો દેહાવસાન

ખાખો. તેમની પ્રેમાળ, કર્તવ્યપરાયણ, સુશિક્ષિત પત્નીના દેહાવસન પછી પંદર દિવસે તથા પોતે સંન્યાસદીક્ષા ધારણ કર્યાના પછી પંદર દિન પછી તેઓ આ મર્ત્ય લોકનો ત્યાગ કરી અમરલોકમાં આજ્ઞા ગયા તેમની પાછળ તેઓ, એક લાલક પુત્રને, વિશ્વાસુ શિષ્યોની એક વિદ્યાલ સંખ્યાને, તથા વેદાન્ત—તત્ત્વશાસ્ત્રવિશેના ૧૫૮ ગ્રંથોના હસ્તલેખોને મૂકતા ગયા છે.

આમના મહાન ગ્રંથો લખાયા પછી દશ, અથવા પંદરવર્ષ, જાણે કે તેમના લેખોને સાબિત કરી આપવાને હોય તેમ વર્તમાન અધ્યાત્મમંડલ (Theosophical Society) ની સ્થાપના થઈ. જો એક જ્ઞાની કીમત તેનાં શ્લોકો અંકતરી હોય તો અધ્યવદીક્ષિતાચાર્યે પોતા પાછળ મૂકેલા ગ્રંથોહાર તેમના શ્રુણુ પછી અવગ્રોહન ચવાની ખાસ જરૂર છે. ગતચતકના મહાન પરંતુ થોડી ખ્યાતિ પામેલા ગ્રંથકારના નીચે દર્શાવેલા અતિ ઉપયોગી હસ્ત લેખો છે:—

૧-૧૦—“દશોપનિષદ ઉપર બાખ્યો.”

૧૧-૩૨—“હાત્રિંશતોપનિષદ ઉપર બાખ્યો.”

૩૩-૧૦૮—“અષ્ટોત્તર શતોપનિષદ ઉપર બાખ્યો.”

૧૯૯—“બ્રહ્મભિમાંસા. બાખ્ય.”

૧૧૦—“અનુભૂતિભિમાંસા બાખ્ય.”

૧૧૧—“ભગવદ્ગીતા બાખ્ય.”

૧૧૨—“હરિહરબ્રહ્મસામરૂપ.”

૧૧૩—“પોડશભાલિકા.”

૧૧૪—“પોડશમંજરિ.”

૧૧૫—“સમાધિરત્નમંત્રુપા.”

૧૧૬—“બ્રહ્મગોલમ.”

૧૧૭—“યોગદર્પણમ.”

૧૧૮—“વેદાન્ત વ્યવહારમાલા.” હાત્રિંશતભાષાત્મક.

૧૧૯—“વેદાન્ત યુક્ત પ્રકરણ.” નવ યુક્તમક.

૧૨૦—“શ્રીમદ્ ભાગવતના ૧૧ મા અધ્યાય ઉપર દીક્ષા.”

૧૨૧—“પંચદશાગયોગ.”

૧૨૨—“સુકિત કામધેનુ.”

૧૨૩—“વેદાન્ત ગુરુશિષ્યસંવાદ.”

૧૨૪—“કૈવલ્ય સાધન.”

૧૨૫—“બાખ્યદીપિકા.”

૧૨૬—“પારાશર્યે બાખ્યા.”

૧૨૭—“દક્ષિણાર્મીત ચતકમ્, સંખ્યાખ્યમ્.”

૧૨૮	{	—“પંચ રહસ્યમ્”	{	“અધ્યાત્મ રહસ્યમ્.”
૧૨૯				“યોગીય રહસ્યમ્.”
૧૩૦				“પ્રણવ રહસ્યમ્.”
૧૩૧				“મહાવાક્ય રહસ્યમ્.”
૧૩૨				“ગાયત્રી રહસ્યમ્.”

૧૩૩—“બ્રહ્મતત્ત્વબોધ.”

૧૩૪—“પદ્મસંગ્રહ.”

૧૩૫—“યોગસાર.”

૧૩૬—“જ્યોતિર્વિચાર.”

૧૩૭ થી—૧૫૦—તામિલ ભાષામાં કેટલાક ઉપયોગિ ગ્રંથો તથા સંસ્કૃત ભાષામાં કેટલાક, ગૌણ ગ્રંથો.

આ ઉપરાંત તેમણે આત્મવિદ્યાવિશેનાં પોતાના છટા હવાયા વિચારોના સંગ્રહ કરી રાખ્યા છે; આમાંના કેટલાક તેમનો મુખ્યપદેશ શ્રવણ કરવાને ભાગ્યશાલિ નિવડેલાં શિષ્યોના તાબામાં છે.

જો કે હવે આમાંના ઘણાખરા ગ્રંથો કોઈપણ પ્રકારની ખીચકુલ ખ્યાતિ પામ્યા નથી તથા ગુપ્તપદ્ધતિ વર્ણવતા હોવાથી આમાંના કેટલાક હસ્તલેખો કોઈ કાલે પ્રસિદ્ધિમાં આવી શકે એમ નથી તોપણ એમના વિશ્વાસુ શિષ્યોને એ કેટલીક દિલાસો લેવા જેવી વાત છે કે, અધ્યાત્મ—મહાલવડે તેમના ઘણાખરા ઉપદેશો દુનિયામાં પ્રચાર પામ્યા છે તથા પદાર્થ વિજ્ઞાનવડે સિદ્ધ થયા છે. ક્રમે ક્રમે કેન્દ્રપ્રદેશ સ્થિત સત્યપ્રતિ લાઇ જનાર અધ્યાત્મમંડલમાં જો વેદાન્તિયો દાખલ થાય તથા એ મહાલનાં પ્રસિદ્ધ યતા ઉપયોગી પુસ્તકોનો સભાળ પૂર્વક અભ્યાસ કરે તો, પછીજ તેઓ અનુભવાદૈતવાદને સમજવાને તૈયાર થઈ શકશે. પછીથીજ તેઓ પોતાના પૂર્વથી માની લીધેલા અને વહેમી વિચારોનો ત્યાગ કરશે તથા વર્તમાનમાં જાણે છે તેના કરતા વિશેષ શિખશે.

તેટલા માટે દરેક વેદાન્તિયે પોતાના તેમજ અન્યના બધા માટે અધ્યાત્મમહાલમાં દાખલ થવું જોઈએ, એટલું કહીને આ લેખ સમાપ્ત કરું છું.

જી. કૃષ્ણ. શાસ્ત્રી.

(Theosophist.)

શ્રી વૃત્તિપ્રભાકર.

બંધાઈને તૈયાર છે,

કિંમત રૂ. ૩) ત્રણ

માહામા શ્રી નિશ્ચલદાસજી પ્રણિત મુલ હિંદુસ્થાની ગુજરાતી
ભાષાંતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી,
સુદર્શન આફ્રીસ

નડીઆદ

જુનાગઢ પાંજરા પોળ લોટરી.

ભાગ બીજો—કુલ ટિકેટો ૭૦૯૭૦, દરેક ટિકેટની કિંમત રૂપિયા એક.

ક્રમાંકની	ક્રમાંકની	કુલ રૂપિયા	ક્રમાંકની	ક્રમાંકની	કુલ રૂપિયા
સંખ્યા.	રકમ.		સંખ્યા.	રકમ.	
૧	૭૦૦૦	૭૦૦૦	૪૦	૫૦	૨૦૦૦
૪	૧૦૦૦	૪૦૦૦	૫૦	૨૫	૧૨૫૦
૪	૫૦૦	૨૦૦૦	૧૦૦૦	૧૦	૧૦૦૦
૧	૨૫૦	૧૫૦૦	૧૭૨૮	૫	૮૬૪૦
૧૦	૧૦૦	૧૦૦૦			
			૧૯૪૩ કુલ ક્રમાંક.	૨૮૩૭૦ કુલ રૂ	

૭ ટિકેટ અરથો રૂપિયા અને અગિયાર ટિકેટ એક રૂપિયા કમીસનનો અપાય છે. જોઈતી હોય તેટલી ટિકેટો માલકના નામ હાથ ઠેકાણાં ખરાબર દર્શાવીને 'વેંદ્યુપેક્ષ' મુગાવી લેવી.

જેએને પોતાનું નસીબ અજમાવી જોવાની ઈચ્છા હોય તેમને આ ઉમદા તક છે. અર્થ અને લાભ જોગો છે, સ્વાર્થમાં પરમાર્થ છે અને પરમાર્થમાં સ્વાર્થ છે. ખાતરી રાખજો. કે-એક રૂપિયા ખરચવાથી તમે કંઈ ગરીબ ઘણ જવાના નથી, પણ જો બાક્ય-દેવી પ્રસન્ન થશે તો એકદમ પૈસાદાર થઈ પડશો. આવેલી તક એણે ગુમાવવી નહીં. ધર્માદાના મામમાં દીલ કરવી નહીં. જો દીલ કરશો તો રહી જશો, અને પછી પરતાયો કેવળતમઃ ટિકેટો ખરીદી શક્યા નહીં, માટે દોષ માન દોરતો પડેલો તે પડેલો.

પુરપોત્તમ કહાનજી ગાંધી લાંબડીવાળા.

જુનાગઢ (કાઠિયાવાડ.)

આધ્યાત્મ

જોકે અમે માંગી પ્રાર્થના કરી
અર્થાત્ અમે માંગી પ્રાર્થના કરી

સુદર્શન

નં. ૧૦
પ્રોફેસર આનંદચંદ્ર આયુરવેદી
એમ. એ. એલ. એલ. બી.
અધ્યક્ષ નરસિંહાઈ દિવેલી.
૦૫૦-૧૦

(ધર્મ, શૃદ્ધિ, સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્સબંધી વિચાર.)

“સત્યં પરં ધોમહિ” — ભાગવતમ્.

[પુસ્તક ૨૨, અંક. ૫-૬.] (માસિક) [દેવઆરી-માર્ચ ૧૯૦૭.]

વિષયાનુક્રમ	પૃષ્ઠ.
પ્રેમ ગીત.	૧૩૧
કર્મન આદેશનું મરણ	૧૩૭
કુનિયાની ઉત્પત્તિ.	૧૫૫
કર્મ-વિચાર.	૧૫૨
નવુ અને જીવ.	૧૫૬
ગ્રામિ પ્રિવેકાનંદ લક્ષ્મી.	૧૬૦
લક્ષ્ય ભાવના.	૧૬૭
ચંદા સંખ્યા.	૧૬૮
લક્ષ્ય સાંત્વના.	૧૭૦
મગ્ધનો અનુભવ.	૧૭૧
અમલ અને કિંદ.	૧૭૩
સામ્યયોગ.	૧૭૬
ઉપાસના અને કે. સંપત્તિ હુક આખ્યાન.	૧૭૮
બાળ ગોપિની.	૧૮૪

અમદાવાદ

ધી અમદાવાદ યુનિયન પ્રીટિંગ પ્રેસ કં. લો.

આ પુસ્તકોનું વી. પી. કમીશન તથા દાખલ ખર્ચ મંજાવવાને શીર

રા. રા. મ. ન. દ્વિવેદીકૃત પુસ્તકો.

ખાલ વિલાસ.

(આવૃત્તિ બીજી)

આ પુસ્તક પણ મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે મંજૂર કર્યું છે.

કિ. રૂ. ૧-૦-૦

ઉત્તરરામ ચરિત્ર.

આવૃત્તિ બીજી.

કિમત રૂ. ૧-૮-૦

ચારિત્ર.

(આવૃત્તિ બીજી)

કિમત રૂ. ૧-૦-૦

મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે પસંદ કરેલું છે.

આ શિવાયનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદ. અથવા એન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાલકાદેવી રોડ, મુંબઈથી મળી શકશે.

એક આનાનો ટીપ્પડ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લોરડ સુદર્શન ઓફીસ નડીયાદથી મોકલવામાં આવશે.

શુજરાત.

રાજકીય, સામાજિક તથા ધાર્મિક વિષયો હપરે અર્થાત્સલાવતું અને આમાન્ય સમાચાર આપતુ માસમાં ત્રિસાસિક દરેન હેતુ પત્ર આ પત્ર માટે બંધીતા વિદ્વાનોના હતામ પ્રતિના અભિપ્રાયો મળેલા છે. નવમ્બર ૨-૨-૨૦ પેરેટર સંહીત રચાનિક ૧-૮-૦ નડીયાદ કુલચંદ બાપુજી શાહ.

શુજરાત ઓફીસ.

એડીટર શુજરાત.

ॐ! अजोदधार्ग प्रयासा
 यमनिष्ठ भयिनाल नयुभास
 द्विवेदी

ਮੁਦਰਿ.

नन्दी.
श्रीदेवा आनन्ददास गायत्रीप्रवृत्त
जोष, जो, जोष, जोष, यी.
४ पादकी—
आधवसास नयुवाधि द्विदेवा

"सत्यं परं धीमहि"—भागवतम्

(भासिक)

[દ્રુપદાચારી ૧૬૦૭]

પ્રેમ ગીત.

(મળેલું)*

(ઉપજનિ પૂત)

“લલા વિરાગી ! ફર ખીલુવાસી,
 દેખાડ આવી સુખ માર્ગ સુનો,
 ખતી બજે વધ્યાં, ખિલુ ભવ્ય લાસ,
 આલિસ્ય-રૂઢિ મથકિ સ્વાગત કહે. ૧

“અહીં નિરાધાર લામું ભુલેલો,
હું મંદ ને સુસ્ત પડે પડે જો,
અમાપ વેશન જ્યાં પસાર્યું;
દેખાય લાંબુ ન્યમ નહીં તેમ.”

सन्धासि प्रोक्त्याः—“नहि जाव ! त्वं न-
 बोलाकने धारुतिमरपासे;
 त्यां, ते कृतानी भुवमल्लने के-
 क्षाववा मृत्युनी जाण नहे”

“અહીં નિરાશ્રિત ગરીબ માટે
સદા ઉઘાડું મુજ ખારણું છે,
જે માત્ર છે અદ્ય વિભાગ મારે
પરોપકારાર્થે હું વાપરું તે.

“અહીં નિશા-વાસ કરો, મઝેથી
અર્પે શુદ્ધ જે મુજ તે ગ્રહી લે,
સાદું બીછાતું મિજબાનો સાદી
લે લાગ માગું મુખશાન્તિ માંડે. ૫

“નિશ્ચિન્ત દોરે લમતાં ખિણોમા
ન ઘાત તેનો કરિ થાઉં પાખી,
શીખરો દયાળુ પ્રભુ પાસથી હું
દયા કરતાં પશુ પ્રાણી માટે. ૬

“ગિરિ તણી નીલ તળેટીમાંથી
નિર્દોષ ખાણું લઈ આવું નિત્ય —,
વનસ્પતીને ફલનો કરુંડ,
ઝરા તણું સ્વચ્છ મધૂર પાણી. ૭

“રે પાન્થ ત્યારે ફર, મેલ ચિન્તા,
ઐહિક ચિન્તા સઉ માન જૂઠી,
મનુષ્યને ના અહિં કાંઈ જોયે,
વળી નહીં એક નિર્મિષ માત્ર.” ૮

એ નમ્ર શુણી વચનો યતીનાં
સ્વર્વારિ જેવાં બહુ સ્વચ્છ મીઠા,
નમ્યો યતીને વિનયી પથીક,
શુદ્ધ લણી બેઉ વળ્યા જવાને. ૯

અરણ્યમાં ફર, અગમ્ય, સૂની
મન્યાસિની પર્ણકુટિ હતી જે,
સમીપના દીન, લુલેલ રસ્તો
પથીકને આશ્રયભૂત થાતી. ૧૦

સાદા છબ્બની મહિના ધણીને
સમૃદ્ધિ ના સાચવવી લગારે,
જે ખલતું આગળિયાથી બાર
નિદોષે બને મહિં તેની પેઠા. ૧૧

ઉદ્યોગિ ટોળાં સુખ ચેન લેવા
સાંજે સિધાવે ઘર તર્ફ જ્યારે,
ત્યારે યતીએ સઘડી લગાવી,
સંતુષ્ટ કીધો અતિથી ઉદાસી. ૧૨

ફલ મૂલ કંદાદિક પીરસીને
આનંદમાં આગ્રહથી જમાડ્યો,
પુરાણ-ગરબાં બહુ તે પ્રવીણે
કંટાળતો કાળ કહી ચુબર્યો. ૧૩

તેના દયાજન્ય વિનોદ જોડે
ગિલાડિયો ગમ્મત આદરે છે,
તીં તીં કરેછે તમરાં સમીપ,
અંગાર ઉડે તતડી ચુલેધી. ૧૪

તોયે મનોરંજક કાર્ધ ના થયું
અતિથિનો શોક શમાવનારું,
હુયે હતો હુ-સહ ખેદ તેને,
માટે વહેવા બહુ અશુ મંડયાં. ૧૫

ચિન્તા યતીએ વધતી નિહાળી
અત્યંત ખેદાર્ણવમાં ડુબેલી,
પુછ્યું — “અરે ક્યાં થકિ દુઃખીં ભાઈ!
શોકે કયો વાસ હુદે સદાનો? ૧૬

“સુખી અવાસેધિ તિરસ્કરાયો?
માટે ભમે શું અપ્રસન્ન શૈ તું?
“શુ ખ્યાર તારો વિક્લેત છે ઘરો?
કે શું કરીના પરવા લગારે? ૧૭

“આનંદ જે ભાવિ સંદાયે લાવે
છે અહ્ય તે, ને જંટ નાશ પામે;
અમુદ્ય, જે પાંમર વસ્તુ માને
તેને સદા તુચ્છ ગણુ વધારે. ૧૮

“શું મિત્રતાં માત્ર શિવાય નામં?
જે મોહિની માત્ર વહી ઉઘાટે,
સંપત્તિ, કીર્તિ તંણી છાંયડી જે
તણ જનાવે ક્રોન, દેવરાવે. ૧૯

“પ્રીતિ સદા પોકળ થેલ જેવી
આધુનિક સ્ત્રી ઉપહાસ માને,
અહીં ખરો પ્રેમ જડે ન કંયાંઈ,
પરંતુ છે સૂચિત ચક્રવાકે. ૨૦

“તું લાજને ખાતર ઈશિક ! ઢાંક
ખિન્નત્વ, તિરસ્કર તું સ્ત્રીઓને.”
ખોદ્યો ચતી જ્યાં જ્યાં શી, રતાશ ભાળી;
પ્રીતિપોડાએલ અતિથિ—મુજે. ૨૧

ચોંક્યો ચતી જોઈ સ્વરૂપ ન્યૂન
દુષ્ટી થકી તૂટી છુપાઈ જાતું,
આકાશના રંગ સમ પ્રભાતે
પ્રકાશતું, અસ્થિર તેમ તેલું. ૨૨

સુદ્રા વિલી, ઉછળતી જ છાતી
પસારતી ણીક અનુક્રમે હા !
મનોહર પાન્ય થઈ પ્રસિદ્ધ—
યુવા સહ મોહક રૂપ વાળી. ૨૩

ગ્રાહી:—“અરે માફ કરો અસત્ય,
દુર્ભાગી, લાચાર, તન્તયલી છું;
મારા પંદો આ અપવિત્ર ઘુસ્પા,
છે જ્યાં તમારો ઈશનો નિવાસ. ૨૪

“દયા કરો આપ હું જાલ પેરે,
હું પ્રીતને ખાતર આ ભરું છું,
હું ચાન્તિ ચોધું, પલ્લ હા ! તિરાશા-
સાધી સદા છે મુલ્ય માર્ગ માંહે. ૨૫

“રહ્યો પિતા દેન તીરે રહેતો,
શ્રીમંત, ખાવિંદ હોતો સંહુધી,
હતી અકેલી હું જ માત્ર તેને.
માટે હું તે ધન માહરૂં સૌ. ૨૬

“તેના દયાળુ કરમાંધિ મુને
અસંખ્ય આબ્યા હરવા પુરેપો,
વૃધા વખાણી પુલવી મને તો
ખરા પ્રીતિભાવથી, ટાંગથી વા. ૨૭

“દરેક કાળે ધનકુળ્ય ટોળાં
મધ્યાં જહું અપિ અમુદ્ય ભેટો;
એ સર્વમાં ‘અરિયન’ આવતોતો,
પ્રજામતો પ્રેમ વિષે ન બોલ્યો. ૨૮

“અધીક સાદા પરિધાનં યુક્ત,
હતી ન સચ્ચા, ન સમૃદ્ધિ તેને,
મુબુદ્ધિ, ને સદ્ગુણ સર્વ તેનાં;
પરંતુ તેતો મમ સર્વમાન્ય. ૨૯

“હું પાસ બેસી ખિલમાંહિ બ્યારે,
ગાતો પ્રિતિનાં ગિતડાં પવિત્ર,
ઉચ્છવાસ તેનો કરતો મુગંધી
વાયુ, યતો અંગીતભૂત કુંજે. ૩૦

“મુકુલ ઉત્પલિલ. દીવસે જે,
સ્વર્વાસિ જે નિર્મલ, તે કદીના
ખતાવશે નિર્મલતા વધારે,
સ્પર્ધા ન તેના કરશે હૃદયની. ૩૧

“સ્વર્વારિ, વૃક્ષો પરનાં કુસુમો
અનિત્ય શોભે, અતિ મોહકારી;
તેની હંતી મોહની સર્વ તેમાં,
અનિત્યતા મારિ, અનર્થકારી. ૩૨

“હજી સહમેં અજમાવિ કુક્ષિત;
અત્યાગૃહી, અચળ, તે વૃથા સૌ;
તેનો પ્રીતિ-સ્પર્ધ થયો હૃદયે ન્યાં,
ત્યારે દર્ધ દુઃખ, હસી જતી હું. ૩૩.

“મારા તિરસ્કારથી ખિન્ન થઈને,
મૂકી મને તો મદ-લાલ લેવા,
અરણ્ય એકાન્ત નિવાસ એવંચો,
ન્યાં. ગુપ્ત રીતે નિજ અંત આકુચો. ૩૪

“આ જીવગી લોગવશે જ શોક-
મારા જીનારું કદ સારું જેઠે,
સેવીશ એકાન્ત હું તેજ, તેણે
સેવેલ, ને ત્યાંજ પડીશ, ન્યાં તે. ૩૫

“ને ત્યાં તજયેલ, નિરાશ છુપો,
ત્યાં મુઠ સાથે, પછી મૃત્યુ પામું,
હુંસાડું તે “એડિવન” મૃત્યુ પામ્યો,
કરીશ તે આતર હુંય તેમ. ૩૬

યતી વધો:-“ના પ્રભુ જો કરાવે,”
ને નીજ છાતી સહ ચાંપિ તેમે;
ત્યાં વિહ્વલા સુંદર ભર્તૃમાને,
કરી, તહાં “એડિવન” ચાંપનારો ! ૩૭

બાલ્યો:-“સદા લાલકિ “એન્ડોલીના”
મારી સદા મોહક, જો કરીને,
તારો, હું તારો, ચિર-નિષ્ઠ “એડિવન”
હુંમાં પુનઃ સ્થાપન પ્રીતમાં હું. ૩૮

ત્યારે ફરી હું હૃદયે જ ચાંચું,
ચિન્તા તણ સર્વ તને જ સેવું.
કદી નહીં, ના કદી દૂર થાશું,
સર્વસ્વ માફ, મમ પ્રાણ તું છે. ૩૯

“ન આ પળેથી કદિ દૂર થૈશું,
સદા ખરા આંતરથી જ ચઢાશું,
તાફ હૃદયે નિત્ય પ્રીતિ ભરેલું;
જે ધ્યાસ ફાટે, મમ ફાડશેજ.” ૪૦

રસિક.

॥ કર્નલ ઑલ્કોટનું મરણ ॥

(ઉશ્વેદેખાવ.)

મિશિસ ઝેનિ બેસન્ટ, મિશિસ રુસાક, મિસ રેન્ડા, તથા સત્રી સમયની અનુભવી ધારી મિસ રુમાર્ટ, જેમની માયા મમતા અને હોંઘીઆરીનાં જોટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં ચોડાં છે, આ સર્વના સમક્ષમાં ફેબ્રુઆરીની ૧૭ મી તારીખ ને રવિવારના પ્રમાણમાં ૭ કલાક ને ૧૭ મિનિટે ઑલ્કોટનાર આવાસમાં કર્નલ ઑલ્કોટ ચાંતિથી અંતિમ અવસાનને ધરણ થયા. બપોરના ૧૨ ને ૩૦ મિનિટે તેમને સવવાહિનિમાં ગોઠવીને વરંડા ઉપરથી નીચે બાગમાં છતારવામાં આવ્યા, અને તેમના સત્કાર માટે તૈયાર કરવામાં આવેલા ચાર બાગીચા ફુલના કડેરાં વાળા ફ્યાનમાં વિચાલ હોલમાં. હર્ષ જવામાં આવ્યા. હુનિયાના અનેક વિધ ધર્મોને દર્શાવતા, વેદો, ઝંદઅવરયા, ત્રિપિટક, બાઇબલ, કુરાન, અદિ અર્થો તથા એક જૈન હસ્ત લેખના અર્થો પૂર્વ દિશામાં નાનાં નાનાં ટેબલો ઉપર ગોઠવવામાં આવ્યા હતા. તેમની પોતલની પ્રગળા પાવટાથી તથા લુદ્ધ ધર્મના વાવટાથી આચ્છાદિત, ખુલા સુખવાળો તેમનો દેહ હોલમાં પડ્યો હતો, જે અરસામાં હળવે લોકો—પાશ્ચાત્યો અને પૌરોહિત્યો, સર્વ ચાંતિઓના હિંદુઓ, લુદ્ધ ધર્મોનાથીઓ અને પંડિત મંદિરો, સ્ત્રીઓ અને બાલકો પણ—કર્નલના અંતિમ અવશેષને પુણી ચઢાવતા ચઢાવતા તેમની નજીકમાંથી પસાર થયા, આખરે તેમનું શ્વેત મસ્તિષક અને એક મહાન પુષ્પરસિ લિના અન્ય કષ્ટપણ જોવામાં આવતું નહોતું. ત્રણ ને ત્રીસ મિનિટે, લુદ્ધધર્મ, હિંદુ ધર્મ, ઋષ્યુસ્ત ધર્મ, તથા ક્રિશ્ચિયનધર્મના અનુયાયીઓ હોલમાં અગ્ની લાગ્યા તથા પ્લેટફોર્મ ઉપર મિશિસ બેસન્ટની આસપાસ પોલપોતાના નીમેલાં અનુકંમવાર ગોઠવાઈ ગયા.

કર્નલના મરણ સમાચાર શહેરમાં પહોંચતાંજ પ્રાતઃકાલથી આરંભીને જ ઓડી રોકના માંમે આડિઆરબ્રીડજ હપર થઈને થીઓસોફીકલ સોસાયટીના ધામમાં ગતિ થયલા મહાન આત્માના અગ્નિસંસ્કરનિધિની અંતિમક્રિયાઓ અંવલોકવાને લોકનાં ટોળે, ટોળાં ઉભરાઈ જવા લાગ્યાં. મનિસમાંના અને બહારના લગભગ સઘળા આગળ પડતા થીઓસોફીસ્ટ હાજર થયા હતા તથા મર્દૂમ કર્નલના શુભેચ્છકો અને મિત્રો મતકના અંતિમઅવશેષનાં દર્શન કરવાને આગ્રહ હતા. અન્ય સાથમાં, મિ. સ્વાર્ઝ-સિલો-નથી આવેલા એક પ્રખ્યાત થીઓસોફીસ્ટ, લેફ્ટનન્ટ મુકાર્ટ-એક પ્રખ્યાત ક્રિશ્ચિયન થીઓસોફીસ્ટ, મી. વી. સુંદરરામ. આયર, ડીસ્ટ્રીક્ટ રેજીસ્ટ્રાર, મી. નીમકંઠ શાસ્ત્રી-એંગ્રીજીયુ-ટીવ એન્જનીયર, મી. જી. એ. નાટસન, રા. બ. એ. કૃષ્ણરામિ. આયર, મી. વો. સી. શેપાર્થ, ડો. નાન્ડુ-ડારાવ, મી. એસ. વી. રામરવામિ. આયર તથા સોસાયટીના અન્ય ઓફીસ કાર્ય કરતા હતા અને બહારના અનેક થીઓસોફીસ્ટો આગળ પડી આવતા હતા.

ભાવણો.

બુદ્ધ ધર્માનુયાયીના ભાવણથી દિવસના કાર્ય કરને પ્રારંભ થયો; મર્દૂમ કર્નલ માનતા હતા તે ધર્મના પ્રતિનિધિ રૂપે ગતથયલા મૃત્યુ આમણે પોતાના માનતું અંતિમ ક્રમ અદા કર્યું. પછીથી સર એસ. સુબ્રહ્મણ્ય. આયર, બોલવાને ઉઠ્યા, તથા થોડાક અસરકારક શબ્દોમાં મર્દૂમ કર્નલે પાર પાડેલા મહાન અને શુભ કાર્યને દર્શાવી આપ્યું. તેમણે કહ્યું કે હિંદુ જાતિએ કર્નલ. ઑલ્ફાઈટ પ્રતિ હમેશાં ધારણ કરેલી આભારની લાગણીને દર્શાવતાં, અનેક વિધ. વિશ્વધર્મોમાંના મરણ પચારીએ પડેલા ધર્મોને સંજ્ઞા કરવાના કાર્યમાં કર્નલે ઘણું ઘણું કર્યું છે, એટલી વાંતનું સ્મરણ કરવું ઉચિત ધાર્કું. તેમની પિતા વૃદ્ધ સંભાળ અને પ્રેમદાતા ખરિણતું મંડલનુ બાપા સાહિત્ય, ખરેખરી રીતે વિશાળ વિસ્તૃત પ્રદેશમાં ફેલાઈ ગયું છે. ગત થયેલ પ્રેસિડેન્ટે જે મહાન કાર્ય કર્યું છે તેની પચાર્ય કિંમત આંકવાની વાત બાપી દત્તિદાસકારો અને બાવિ પ્રખાતા હાથમાં રહેવા દેવી યોગ્ય છે, આનું અસંબંધિત કાર્ય આપણે હાથે ઉઠાવી લેવા યોગ્ય નથી. ગત થયેલા મહાન જીવાત્માની શાંતિ માટે હૃદયગ્રાવક પ્રાર્થના અને લાગણી સહિત તેમણે પોતાનું ભાવણ બ્રહ્મ કર્યું.

આમને અનુસરનાર મિસિસ. ડસાકે, ષાહ. ટેરરામેન્ટમાંના સોલોમનના પ્રતાપમાંના ફેટલાક યથાવસર શ્રોત્રો દાંડી બતાવ્યા, જેમાં નીચેના પ્રસંગને અત્યંત અનુસરતો હતો “છત્રે માનવીઓને અમર થવા માટે બનાવ્યાં છે, તેણે તેને પોતાની નિત્ય શ્રુત રૂપે બનાવ્યો છે. તેનામાં શ્રદ્ધાવાળા સત્યને સમજશે તથા જેઓ પ્રેમમાં શ્રદ્ધાવાળા હશે તેઓ તેને આશ્રયે રહેશે”

પછીથી ઉભા થનાર લેફ્ટનન્ટ મુકાર્ટ એક ખરેખર અસરકારક ભાવણ કર્યું. થીઓસોફીકલ સોસાયટીના એક ક્રિશ્ચિયન સભાસદ તરીકે તેમણે કહ્યું, “દરેક વિશ્વધર્મમાં એક મહાન વક્તાની એક સાખાને જોનાર, સર્વ ધર્મોના શ્રદ્ધાળુ સેવકનાં મર્થ અવશેષને ઉધો સંભાળ કરવા અને હાજર રહી શકતા માટે હું મારી જાતને અર્પણાગ્ય માનું

હું, તેઓ પોતાના પૈતૃત્યગુરુ, ગૌતમબુદ્ધને અને પાશ્ચાત્યગુરુ ક્રાઇસ્ટજીસસને, માનવ જાતની સેવામાં લાગેલા બ્રાતાઓ, સમાન ગણતા હતા. નયાકે એવી શક્તિ અને ઉત્સાહની લાંબી છંદગી પછી વર્તમાનમાં પોતાની જ વનાઓના પ્રત્યક્ષીકરણ તરફ પોતાના પ્રયત્નનાં ફોલોને વળતાં જોઇને તેઓ સંતોષ ગ્રહણ કરી શકતાં, તેઓ હવે પોતાના ગુરુ દેવ પાસે ગયાં છે; તેમણે તેમની શ્રેષ્ઠ પ્રકારે સેવા જાળવી છે. આપણી પ્રેમાળ વિચાર મૂર્તિઓ અને આશિર્વાદો તેમને અનુસરશે. માનવજાતના કારણમાં તેમની નિઃસ્વાર્થ સેવાનું શ્રેષ્ઠ દર્શાવ આપણુ દરેકને દર્શાવેલું નિવેડો. તેઓ શાશ્વતશાંતિને અનુભવે તથા નિત્યપ્રકાશનો સાક્ષાત્કાર પામે.

પછી મિસિસ. બેસંટ ઉઠ્યાં અને બોલ્યાં:—

બ્રાતાઓ—આપણા બ્દાલા પ્રેસિડેન્ટને છેલ્લા પ્રણામ કરવા માટે આપણે અત્રે એ કદાં મળ્યાં નથી, કારણ કે આત્મા અને આત્મા વચ્ચે છેલ્લા પ્રણામ સંભવતા નથી, પરંતુ માનવજાતની સેવા માટે છેલ્લાં એકત્રીસ વર્ષથી દિવ્યમતપૂર્વક પદવતા તેમના છૂંદ વચ્ચે છેલ્લા પ્રણામ કરવા માટે એકદાં મળ્યાં છીએ. આ વિદીર્ણવચ્ચે સંપૂર્ણ પ્રેમને પૂજ્યતાપૂર્વક અગ્રિને સ્વાધિન કરવા માટે આપણે અત્રે એકત્ર થયાં છીએ, જ્યાં મૂળ તત્વોને તેમનું તેમનું જો છે તે મળી રહેશે, તથા પ્રકૃતિ, માતા, સૌંદર્ય અને જીવનનાં નવીન સ્વરૂપો ધડવામાં એ તત્વોનો યુગ્મ ઉપયોગ પણ કરે.

પ્રેમાળ અતિમ પ્રાર્થના કરતા તમે આપણા બુદ્ધધર્મના બ્રાતાઓને સાંભળ્યા, તથા તેમનાં સહધર્મિ આ મનુષ્યે બુદ્ધધર્મ માટે જે જે કર્યું છે તે માટે લયહતી જીભે આભારની લાગણી દર્શાવતા બુદ્ધધર્માનુયાયીઓને પણ સાંભળ્યા. તેમણે દિવ્યધર્મ માટે જે જે કર્યું છે તે માટે ઉડી આભારની સમાન લાગણી દર્શાવતા પરિચિત સંસ્કૃત બોલનારા દિવ્યધર્માનુયાયીઓના ગર્ભિર એકતાલ સર પછીથી આપણા જવણે અથડાયા; કર્નલને આ ઉભય પ્રાચીનધર્મો તિરસ્કારપાત્ર ચતા માલૂમ પડવા તથા તે ધર્મોના અનુયાયીઓને, તે ધર્મના અનુયાયી થવામાં પણ ચરમ આવતી હતી એમ જાડી આવ્યું; તેમણે એવા પ્રકારે પ્રયત્નો ચલાવ્યા કે, એ ઉભયધર્મોના યુવાનીઓ પોતાનાં શસ્ત્રોને માન આપતા થયા છે, પોતાના ધર્મ માટે ગર્વ ધરાવતા થયા છે તથા પોતાના આપદાદાના ધર્મ માટે છાંતી ઠોકીને વંદાદારી દર્શાવતા થયા છે.

પછી ઝરસ્યુસના અનુયાયીઓ બોલ્યા અને જો કે તમે તે ભાષા સમજી નહિ શક્યા હો તથાપિ આશિર્વાદમાં ગાવામાં આવતા ચબ્દોની શક્તિ-વિશે સારી રીતે તમારા જણામાં છે, તથા ઝરસ્યુસ ધર્માનુયાયી આપણા પારસી બ્રાતાઓએ પણ તેમના પ્રત્યે આભારની લાગણી દર્શાવી છે; તેમણે તેમના પ્રાચીન ધર્મ માટે ઉચ્ચ પ્રકારે કર્તવ્ય બજાવ્યું છે તેથી આજે દરેક પારસી કુટુંબમાંથી તેમના ધર્મને અને લોકને ધ્યાનાત્મક પ્રતિ આશિર્વચનોનો વર્ષાદ વર્ષાવવામાં આવશે.

પછીથી માનવને પ્રભુની નિલતાની મૂર્તિરૂપ વર્ણવતો ક્રિશ્ચન ખામખલમાંથી ઉતારો.

વાચવામાં આવ્યેલ ધર્મોના જાતજાવમાં ફિક્કેવન ધર્મે પણ પોતાની સાક્ષિ પૂરી તથા પ્રકાશની સેવા કરનાર પ્રકાશમોજ પ્રવિલાપન પામે એમ પ્રાર્થ્યું.

વિશ્વધર્મોમાંનો એક ધર્મ ખુટતો હતો; હું ખુશીથી ધારૂં છું કે આમ બનીશ્ચાયી થયું નથી પરંતુ, ઇસ્લામ ધર્મ માટે આટલી બધી ઉત્તમ રીતે બોલનારના પ્રતિ ઇસ્લામની આબારની લાગણી દર્શાવવામાં માત્ર વિશેષવાર ચર્ચ છે, તેઓ ઇસ્લામ ધર્મ વિશે એટલું બધું ઉત્કૃષ્ટ વ્યાખ્યાન આપતા કે, તેમને સાંભળીને એક મૌલવીએ, તેઓ એ ધર્મ એમનામાંના એકાદ કરતાં પણ ઉત્તમ રીતે સમજાવે છે, એમ કહ્યું હતું.

અને હું હું એક થીઓસોફીસ્ટ છું, હું તેમના વિશે શું શું બોલું; તેમનો સર્વે ધર્મો ઉપર પ્રેમ હતો પરંતુ જેમાં સર્વે ધર્મોનો મખાવેશ યાવ છે તથા જેમાંથી સર્વે ધર્મોની ઉત્પત્તિ થાય છે એવા ઇશ્વરી-જ્ઞાનમાં તેમને અત્યંત પ્રીતિ હતી. પોતાની શ્રેષ્ઠ સહાયક એચ. પી. બ્રહ્માવાટ્સકી સાથે રહીને, ધર્મોને પુનઃપ્રજનન બનાવવા માટે તથા માનવોના આધ્યાત્મિક કલ્યાણ માટે આ થીઓસોફીકલ ફ્રાસાયટીની (અધ્યાત્મમંડલ) સ્થાપના કરનાર પ્રતિ હું આપણો આબાર શી રીતે દર્શાવી શકીશ. ખીલકુલ અટક્યા વિના તેમણે આ માટે કાર્ય કર્યા કયું છે. કંટાળા અને દુઃખનાં ઘણાં અઘરાણીયાં યયાં મરણ પથારી સરણ થવા છતાં પણ તેમનો આત્મા આજ સતત સંકલ્પ હતો, તથા હાંસારના કદને લીધે તેમના સંકલ્પોએ બટકવાનો પ્રારંભ કરવા છતાં પણ આવા સમયે તેમના સંકલ્પો સર્વ કરતાં તેમના હૃદયને અતિપ્રિય આ સંસ્થાના કલ્યાણમાં જ છતાં રહ્યા હતા. આજે પ્રભાતમાં દિમાલપમાંના તેમના ઘણા દૂરના આશ્રમમાંથી, કાશ્મિરી બ્રાહ્મણના સ્વરૂપમાં એક અતિ વિનીત મહાત્મા, તથા અન્ય ઇસ્લામ દેશમાં જન્મેલા મહાત્મા જેમને પણ આમની સંબંધ સેવાનું કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું હતું, તથા આમની પ્રાણાધિક પ્રિય મિત્ર એચ. પી. બ્રહ્માવાટ્સકી સહિત, સ્વપુત સ્વરૂપ ધારણ કરેલા તેમના પોતાના ગુરુદેવ ઉત્તરમાં આવેલા દૂરના આશ્રમમાં તેમની સાથે શાંતિમાં નિવાસ કરવા માટે તેમને. લઈ જવાને આમ્યા હતા. ઉતારી નંખેલા વસ્ત્ર સાથે મનુષ્યને જોડી રાખનાર જન્મને તેમના પોતાના ગુરુદેવે ઊંચ કયું તથા જાણે કે પોતાના ગુરુદેવના હસ્તોમાં નિદ્રાવશ પડેલા હોય તેમ આ દુનિયાને છોડી ચાલ્યા અહા! દુઃખ ખલાસ થવાનો, કદને અંત આવવાનો, જડ બાર જોણે થવાનો કેટલો બધો આનંદ! (મૃતદેહ તરફ ફરીને) હવે બહાલા મિત્ર અમે તમારા દેહને લઈ જઈએ છીએ; અમે તમને છોડા પ્રણામ કરતાં નથી; કારણ કે, અજન્મા, અમર, નિત્ય, શાશ્વત તમારે માટે મરણ જેવું કદ પણ સંભવી શકતું જ નથી. અમે અમારાથી બની શકી તેટલો તમારા દેહની સેવા કરીએ, શુશ્રૂષા કરીએ, તેને પ્રેમારપદ અપોએ છે, હવે તેને જે મુલતત્ત્વોમાંથી તે ઉત્પન્ન થયો હતો તેમને સ્થાપિત કરીએ છીએ. શ્રેયસ માટે પ્રવલ્ન પરાયણ થનાર, સતત શરવીર થોદા અમે તને પ્રકાશ અને શાન્તિ હાંપીએ છીએ. આ મૃતદેહ સમિપ અમે અમારી શ્રદ્ધામાં અડમ રહેવાના સોગન લઈએ છીએ, -જે મંડલ તમારી પસંદગીને ટેકો આપે તો, આ તમારા શીતલસ્તમાંથી પડેલા થીઓસોફીસ્ટો (અધ્યાત્મ વિદ્યાનો) વાવટા તમે જે રીસાએ અને માંમે ધારણ કર્યા છે તેવી જ રીતે ને ધારણ કરીને ફરકાવવાની તમારા દેહ અમશ હું પ્રતિજ્ઞા બજાવું: તમે જેવી રીતે

સેવા બજાવી છે તેવીજ રીતે જીવનદાર્ય મરણ પર્વે ત્યાંઓસોફીની સેવામાં હું મારી જાતને સમર્પી રીતે અર્પણ કરું છું. અમારો વાર્ષિક વર્ષોમાં જ્યાં પર્વે આ મંડલની દયાળી રહેશે ત્યાં સુધી તેમ તેમાં અને તેની સાથે તમારું નામ જોડાયેલું રહેશે. દેશ-આરીની બીજી તારીખે પોતાને હાથે સહી કરેશે, પોતાના મૃત દેહ આગળ વાંચવાનો પ્રેમિતેન્દ્રનો આ હેતુ સંદેશ છે; બહાલુ મિત્ર તારા ઓછો ઉચ્ચાર કરતા બંધ થયા છે, મારો સ્વર તારા શબ્દોને ઉચ્ચાર કરે છે:—

“સ્વલ્પદેહધારી મારા બહાલા જ્ઞાતાઓને,

હું તમને સર્વને છેલ્લા પ્રણામ કરું છું, મારા સ્મરણાર્થે સર્વેધર્મોના જ્ઞા-તુભાવના પ્રચાર કરવાના તથા તદનુસાર જીવનવહન કરવાના મહાનકાર્યને આગળ ચલાવ્યાં કરો.

ઉચ્ચજીવનગામિ મારા બહાલા બંધુઓને,

હું તમને નમસ્કાર કરું છું; હું તમારી પાસે આવું છું, હું તમને આજીજી કરું છું કે, દુનિયા ઉપરનાં સર્વ માનવિઓના હૃદયમાં, “સત્ય કરતાં અન્ય કોઈ પણ પરમશ્રેષ્ઠ ધર્મ નથી, તથા સર્વે ધર્મોના બંધુભાવમાં માનવની શાંતિ અને વૃદ્ધિનો સમાવેશ થાય છે,” એવા સંસ્કાર યાડવામાં મને સહાય કરો.

। અંતિમ ક્રિયાઓ ।

હિંદુઓના સામાન્ય રીવાજ પ્રમાણે, ઘણે ભાગે સુખડ અને સુગંધી દ્રવ્યોપરે ચિતા ગોઠવવામાં આવી હતી. હ જાણજો અને આર બુદ્ધર્મોત્તુયાયોરતા જનેલા બકિતમાન શવવાહકો ગતઆત્માના અવશેષને પુરદમામમાં ચિતા સમીપ લઈ જવા હતા તેવામાં અનેક પ્રકારનાં પવિત્ર સુગંધિ દ્રવ્યો બાળવામાં આવતાં હતાં. અંતિમ અવશેષને પૂજ્યતાથી અને નમ્રતાથી ઉચ્છીને ચિતા ઉપર ગોઠવવામાં આવતાં તથા અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા સમાપ્ત થતાં તુલંજ ગત્યાત્મના સ્વલ્પજીની આસપાસ પ્રકાશિત અગ્નિ જ્વાલાઓ ફરી વળી, તથા તાડખજુરીઆદિની નવપલ્લવાચ્છાદિત ધટાની સુખાવહ દરિયાળામાં ઝગઝગાટ, મનોહર પ્રકાશને પ્રસરાવ્યે પોતાના મહંમર્યાપક-પ્રમુખ પ્રત્યેના માનના અને પૂજ્યતાના અંતિમ ઝલ્લુને અદ્ય કરતું લોકોનું એક મોટું ટાણું આ ધટામાં એકઠું થયું હતું. આ પ્રસંગે ગરીબ લોકોમાં જ્ઞાન દક્ષિણા છુટપી વહેતવામાં આવ્યાં હતાં.

સોમવારના પ્રસાતમાં રાખને એકલી કરવામાં આવી, તેમાંના એક વિભાગને દરિયાનાં તીર્થ પાણીમાં પધરાવવામાં આવ્યો, તથા અન્ય વિભાગને, પવિત્ર ગંગાજમાં આવી જ રીતે મેડમ. એચ. પી. બ્યાવાટ્ટસની પધનાવવામાં આવેલી રાખસાથે મિશ્રિત થવા માટે, ગંગાજમાં પધરાવવા માટે બરમ પાત્રમાં ભરી રાખવામાં આવ્યો છે.

પ્રેસિડેન્ટ સ્થાપક પોતાના પછી પ્રેસિડેન્ટનું સ્થાન મિસિસ બેસન્ટે લેવા માટે દરખાસ્ત કરી છે, અને થીઓસોફીકલ સોસાયટીના મેમ્બરોનો સમગ્ર સમૂહ આ પસંદગીને એક મતે સ્વીકાર કરશે એમાં અમને લેશ માત્ર પશુ શંકા નથી. કર્નલ બ્રોક્કોટે, આડીઆર આવાસમાં વસતા કેટલાક વિદ્વાસુ અને ભક્ત મેમ્બરોને પોતાના કેટલાક ક્રીમતિ પદાર્થો વહેંચી આપવાની અંતિમ ઇચ્છા દર્શાવી છે, એમ અમારા બધાવામાં આબંધ છે, પોતાના વહાલા હિંદી મિત્રોમાં સ્મરણ બિહનો તથા યાદગીરી તરીકે વહેંચી આપવાના પદાર્થોની પણ એક મોટી સંખ્યા તેમણે પાછળ મૂકી છે. જ્યાં જ્યાં થીઓસોફીની શાખાઓ વિસ્તરી રહી છે ત્યાં ત્યાં સમગ્ર દુનિયામાં આ સમાચાર ફેલાવતા અસંખ્ય તારો છોડવામાં આવ્યા હતા.

૧. એક થીઓસોફીશીરના બે શબ્દો. ૧

કૃત્રિમી વ્યવસ્થામાં પ્રકૃતિમાં દેખીતી રીતે વિરુદ્ધ અને દેખી દિશાઓમાં કાર્ય કરતી ઉભય પ્રકારની શક્તિયો હોય છે, પરંતુ આંતરે તો આ ઉભયે શક્તિયો કોઈ લાભકારક અંતિમ સ્થાન માટે કાર્ય કરતી હોય છે. એકને વિનાશક, વિનષ્ટક શક્તિ કહેવામાં આવે છે, અન્યને ઉત્પાદક, રક્ષકશક્તિના નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે. આ ક્રુપીય શક્તિયોના નિયમને, સંસ્કૃતમાં મિથુનના નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે તથા ગીતામાં ૧૬ મા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ ઉત્તમ રીતે ઉપદેશ્યો છે. ક્રુપત્વનો (polarity) આ નિયમ ઝરણુસ્ત્ર ધર્મમાં પણ મૂખ્ય સ્થાન રોકે છે મી. લેંગે લખેલા ‘એમોડને ઝોરાસ્ત્રીયન,’ નામના ગ્રંથના વાચનારાઓ આ વિચારની કીમત કરી શકશે. આ ક્રુપત્વનો નિયમ પ્રકૃતિના સમગ્ર વિભાગોમાં પ્રવર્તે છે. માનવજાતોના વિષ્લેષમાં પણ આ નિયમ અનેક અને વિવિધ સ્વરૂપે પોતાનું કાર્ય બજાવે છે. માનવ ધોધસો, આપત્તિઓ, વિજયો, યુદ્ધો, વિઘ્નો, ઇત્યાદિના આંતરમાં અવલોકનારના લક્ષમાં ઇશ્વરની ઇચ્છાનો સરલતાથી કાર્ય કરતો આંતરપ્રવાહ જોવામાં આવે, ઇશ્વરની ઇચ્છાના માત્ર એક આવિર્ભાવ રૂપે આ નિયમ છે.

ઇ. સ. ૧૮૭૯ માં, કર્નલ. એચ. એસ. બ્રોક્કોટ અને એચ. પી. બ્રાવાટ્સ્કી તથા થીઓસોફીકલ ગંડલના હિંદમાં આવવાની વાત આવા નિયમના કાર્યના પરિણામ રૂપે છે. જે સમયે ‘ક્રિશ્ચિયન મિશનરીઓએ અને આપણી શાલા અને કોલેજોની જડવાદ પરાયણ નાસ્તિક કેલવણીએ આ ભૂમિનાં બાલકોમાંથી ધર્મની સર્વ પ્રકારની શ્રદ્ધા ચગદી મારી હતી, જે સમયે વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર, જનક અને યાજ્ઞવલ્કય, વ્યાસ ને શુક દિ ઋષિયોને બદલે હક્ષાલ અને હાર્વિન. દીન્ડોલ અને હેકેટ, એડોલ અને ઇન્ઝાર્સોલ પૂલવાનો પ્રારંભ થયો હતો, જે સમયે હિંદ અને સિંથોનના પ્રાચીન ધર્મોને ચગદી મારવામાં આવ્યા હતા, શિક્ષારવામાં આવ્યા હતા જે સમયે હિંદીઓ અને સિંથોનવાસીઓને પણ પોતાના જન્મ-દક તથા પરંપરાગત ધર્મો માટે શરમ લાગતી હતી, જે સમયે અધ્યાત્મવાદી હિંદ અને શુદ્ધ ધર્મભૂષાથી સિંથોન વધારે વધારે વિત્તના પૂજારીઓ બનતા જતા હતા, જે સમયે ધાર્મિક વિચાર તથા નીતિ અને અધ્યાત્મ વિ-

ધાની બાવનાઓ સંપૂર્ણ રીતે નષ્ટપ્રાય થવાની તૈયારીમાં હતી, આવા સમયે આ ઉભય મહાન જીવાત્માઓનું પૂર્વ દેશમાં આવવું યથુઃ તેમણે હાંદને પોતાનું નિવાસ સ્થાન બનાવ્યું, ચઢી આવેલા જડનાદપરાયણ નારિતકતાના પૂરને પાછા હઠાવવાનો, તથા ક્રિશ્ચન મિશનરીઓના દોરને તોડી પાડવાને અને નબળો પાડવાને પ્રયત્ન આરંભ્યા આ સર્વમાં તેમને કેટલો વિજય મળ્યો છે એ તપાસવાનું કાર્ય ઇતિહાસનું છે. હિંદમાં સર્વત્ર ધાર્મિક આધ્યાત્મિક જાગૃતિ પસરી રહી છે, એટલી વાત તો વિદેશી ખ્રીષ્ટીય રાજ્ય-કર્તાઓ પણ કબુલ કરે છે. આના પરિણામ રૂપે હિંદમાં ઝમાનાઓની ઉંચમાંથી એક પ્રકારની સામાન્ય જાગૃતિ સર્વત્ર પસરી રહી છે. તેમણે સિદ્ધાંત મેટમાં બુદ્ધધર્મ માટે ઠું ઠું કર્યું છે—એ વર્ણવવાનું આ સ્થાન નથી. હિંદી જાતિયોના વિશાલ સમુદ્રમાં વર્તમાનમાં જણાઇ આવતી પરાપકારી વલનની દરેક પ્રવૃત્તિની—રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક, ઔદ્યોગિક, ગમે તે પ્રકારની ઉત્પત્તિ પરાક્ષ અથવા અપરાક્ષ રીતે આ થીઓસોફીકલ સંસ્થામાંથી મળી રહે એમ છે. જૂતકાલમાં વિનાશકારક અને વિસ્ત્રેષક શક્તિઓએ બની શકે તેટલું ખરાબ પરિણામ ઉપજાવ્યું છે, ઉત્પાદક અને સંરક્ષક શક્તિઓએ વર્તમાનકાલમાં હિંદના પુનરુદ્ધાર તથા શ્રેષ્ઠતા માટે કાર્ય કરવાનો પ્રારંભ કર્યો છે—એક નવીન હિંદનો જન્મ થઇ ચૂક્યો છે. પ્લેટો કહે છે, “બાવના, વિશ્વમાં સામ્રાજ્ય ચલાવે છે.” વિચાર, સંકલ્પ એજ કાર્યમાં પરિણમે છે, એટલે સ્કૂલ બુવનમાં અવતરે છે, પછી ગમે તો તે સંકલ્પ દેવોનો અથવા દેવોના પ્રતિનિધિ—માનવનો હો. થીઓસોફીની બાવનાઓ જે માત્ર ગ્રામીન ધર્મોની પરંપરાગત બાવનાઓ સમાનજ છે—વર્તમાનમાં તાજા અથવા નવીન પ્રકારના ઉત્સાહથી “મહાન બ્રાહ્મંડલ”વડે ઉપદેશાય છે; માનવ પ્રવૃત્તિઓની દરેક બાજતમાં તથા દરેક વિભાગમાં, આ મંડલ વર્તમાનમાં પસાર પામતું જાય છે તથા શાખાઓ રૂપે વિસ્તરતું જાય છે.

મેડમ. એચ. પી. બી. આ સંસ્થાઓમાં બાવનાઓ, વિચારો, સંકલ્પોને દર્શાવે છે, તેઓ એક જ્ઞાન ચેતિગિની હતાં; કર્નલ. એચ. એસ. ઑલ્ફોર્ડ, કર્મને, બાવનાઓ અને સંસ્કારોને લોકોને પ્રલક્ષ કરી આપનાર બધારણને દર્શાવે છે. તેમને સોંપવામાં આવેલા મહાન કાર્યની સેવા બજાવવા માટે આ ઉભય જીવાત્માઓએ સંપૂર્ણ આત્માર્પણરૂપ જીવનો ગાળ્યાં છે. કર્નલ એક કર્મયોગી હતા. મેડમ. એચ. પી. બી. ૧૬ વર્ષો પૂર્વે આ દુનિયા છોડી ગયાં છે પરંતુ—માનવ અધમ વૃત્તિઓ, નિંદાઓ, અપમાનશુકતા, સ્વાર્થા હેતુઓ ગારે પાસ ઉભરાઈ જવા છતાં આ સર્વના મધ્યમાં દુનિયામાં રહેવાના તેમના જીવન સમયમાં—તેમણે પૂરી પાડેલી બાવનાઓ, સંસ્કારો, અસરો, દુનિયામાં વસી રહ્યાં છે. તેમના કીર્તિસ્તંભરૂપ ગ્રંથો, આઘસિસન્ધ્યનવેષદ્દ, અને સિક્કેટ ડાકટ્રીનમાં તેમણે એકવારસોજ મૂક્યો છે. એચ. પી. બીના ગમનનું સ્થાન ઇંગ્લેન્ડ બન્યું હતું. થીઓસોફીકલ સોસાયટીના ઉભય સ્થાપકોમાંના જીવતા રહેલા કર્નલ. એચ. એસ. ઑલ્ફોર્ડ પોતાની પાછળ દુનિયાને માત્ર માનવજાતના કારણમાંજ એકનિઘાથી ગળાયલા જીવનનું દૃષ્ટાંત પૂરું પાડ્યું છે; થીઓસોફીકલ સોસાયટીની મહાન સંસ્થાએ હિંદી વટ જક્ષની પેટે સમગ્ર દુનિયામાં હવામાં ફસરતાં મૂળાં અને શાખાઓ પસરાવી મૂક્યાં છે. કર્નલના મર્ત્ય અવશેષનો હક હિંદ ધરાવે છે. તેમનું દૃષ્ટાંત, તેમનો આત્માર્પણનો વિશાલ

ભાવ, કોષ્ટપણ પ્રકારનાં કષ્ટ, અથવા સ્વાર્થ, હેતુઓથી દોરાયલી નિષંકણ વડે જરા પણ ડચ્છા વિનાનો, એકાગ્રતા). અને દૃઢતાના હેતુ વાળો, પવિત્રહિમાલયવાસિઃ બ્રાહ્મણના કાર્ય પ્રત્યેનો, તેમનો ભક્તિભાવ, ધૃષ્ટ નિર્મિત સર્વ પ્રકારનાં વિધો ઉપર તેમણે અતિ પ્રાપ્ત કરેલો વિજય, તેમના જીવનના અંતિમ દિનોમાં તેમની શાંતિ અને સ્વસ્થતા, જાણે કે પોતાની પ્રિયતાના લક્ષમણમાં જતા હોય તેમ મરણશરણુ યવામાં તેમનાં આનંદ અને તત્પરતા, આપણે જેને મરણ કહીએ છીએ, તેનો મોહ દૂર કરવાને પોતાના ભક્ત સેવક પ્રતિ પવિત્ર મહાત્માઓ પોતાના હસ્ત લંબાવી રહ્યા હતા એવી, અન્ય દુનિયાનો તેમનો દૃઢ અનુભવ સાક્ષાત્કાર—આ સર્વે દુનિયામાં વસતા આપણા સર્વ માટે અમર મુશ્કિલી પ્રેરણાના ઉપદેશો સમાતા છે.

મિસિસ. બેસન્ટે ગર્હ કાલના લગ્ન અંતિમ વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું હતું તેમ, “આપણે આપણા વહાલા કર્નેલને છેલ્લા પ્રણામ કરતાં નથી, પરંતુ આ જન્મમાં તેમણે ધારણ કરેલા વસ્ત્રનેજ છેલ્લા પ્રણામ કરીએ છીએ, કારણ કે આત્મા તો અજન્મ અને અમર છે, અન્ય ઉપયોગી દેહ બધાના માટે જડતું વિસ્થેપણ થવાની તો જરૂર જ છે.”

કર્નેલ, પ્રખાતના ૭ કલાકે, અઠવાડિયાના સાતમા દિવસ રવિવારે, ઈ. સ. ૧૯૦૭ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૭ મી તારીખે અંતિમ અવસાન પામ્યા. આ મળતી આવતી બાબતોમાં પણ એક પ્રકારની મહત્તા છે.

॥ ૐ તત્સત્ ॥

(Hindu)

પ્રેસિડેન્ટ સયાપક કર્નેલ. ઝોલકોટે ૧૮૯૨ ના માર્ચ માસના થીઓસોફીસ્ટમાં ઝોલકોટાચરીલીજીમાં લખેલો નીચેનો પેરેગ્રાફ વાંચતાં આનંદ ઉપજે છે. તેઓ એચ. પી. બી. વિશે લખતાં કહે છે:—

“મી. સિનેટના ગ્રંથમાં એટલી મળતી આવતી વાત જોવામાં આવે છે કે, એચ. પી. બી. ૧૮૭૩ ના જુલાઈની ૭ મી તારીખે ન્યુયૉર્ક (અમેરિકા) આવી, એટલે તેના ૪૨ મા વર્ષના (૧૪૭) સાતમા માસના સાતમા દિવસે આવવું યથું; મારો અને તેનો મેળાપ મારી ૪૨ વર્ષની ઉંમર થતા સુધી મુલતવી રહ્યો. વળી આગળથી કહેવા માગીએ તો કહી શકાય કે, અમારા જાહેના થીઓસોફીકલ મંડલસાથેના સંબંધ પછી ૧૭ મા વર્ષના સાતમા માસમાં તેનું મરણ થયું. મોડા સમય ઉપર થીઓસોફીસ્ટમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી વાતને આમાં ઉમેરો, ક્રિશ્ચિયન કોમ્યુનીયનનો અંતિમ ત્યાગ કર્યા પછી ૧૭ વરસ અને સાત માસે એમ્પર થવાની અરજી લેખને એનિ. બેસન્ટનું, એચ. પી. બી. પાસે આવવું થયું; (જે સમયે દુ ૪૨ વરસની હતી—બેસન્ટ) અને ‘ધર્મી ધર્મી મળતી આવતી વાતોને લક્ષમાં રાખવાની છે. મારું મરણ જ્યારે યશો ભારે એવા દિવસે થયો કે જે, મંડલના દત્તિહાસમાં તેમજ ઉચ્ચ સ્થાપકોના દત્તિહાસમાં, ૭ ની સંખ્યાના અશુભ પરિણામમાં ઉમેરો કરશે.”

આ બિવિધ કથન કેટલું બધું ખરું પડ્યું છે, એ ઉપરના લેખનાં છેલ્લાં વાક્ય ઉપરથી ખુલ્લું છે. ખોતાના શિષ્યને રાજ રાખવાને માતાની જાલક પ્રત્યે હોય તેમ પરોપકારી વૃત્તિથી તથા માયાથી વ્યૂત્પન્ન ગુરૂદેવોએ તેમના મરણને યોગ્ય રીતે નિયમ્યું હતું. તેમનો વાપુરૂપ પ્રતિક દેહ ૭ હલાકને ૧૭ મિનીટે છૂટા પડ્યો, ૭ ને ૨૭ મિનીટે ૨૨૫૬ સ્ક્રમ દેહ સંધાયક રજ્યુ પૂટ્યું, તથા ૧૯૦૭ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૭ મી તારીખે આ બનાવ બન્યો.

(Theosophist)

॥ દુનિયાની ઉન્નતિ ॥

—:—

આપણે કદપના ચલાવીએ, દુનિયાના આરંભથી માંડીને આપણું કદપના ચલાવવાનું કાર્ય આલે છે કે, ઝોગણીયમા તથા વીચમા ચતકના શિષ્યાચાર, કેલપણી, સુધારા પ્રતિ દક્ષિણત નાંખવાને મહર્ષિ શુકદેવ આપણા મધ્યમાં યુતઃ આવ્યા છે. નિઃસંશય રીતે એવું બધું મળી આવશે કે જે તેમના સમજવામાં પણ નહિ આવે, એવું બધું માલૂમ પડશે કે જેને તેમનું કલ્યાણકારી પ્રાચીન દિનોમાં સ્વપ્ન પણ જાગ્યે જ આવ્યું હોય. ખાસ કરીને જો તેઓ ઇંગ્લેન્ડ અથવા અમેરિકા જાય તો ત્યાં એવું એવું એમના જોવામાં આવશે કે જો તેઓ એક સામાન્ય માનવિ જેવા હોત તો તેથી તેમની જગ્યાએ અને નબળાઈ હદ પારનાં ઉચ્ચતા. સમુદ્રને ખેડતી ઉદોગિ અગ્નિનાકાઓ, પ્રજ્વળેલો અતિ ધાંધલો વ્યાપાર, વર્તમાનજમાનાની દુનિયાનાં એક આગળ પડતા ચિહ્નરૂપે ગણાતાં વિશાલ કાર્યગૃહો અને કારખાનાંઓ, વિદ્યુત પ્રવાહથી ચાલતી માકીઓ, ટેલીગ્રાફ, ટેલીફોનો, વાતચીત કરવાનાં યંત્રો તથા વર્તમાન કાલની અન્ય વિશાલ શોધો અને પ્રક્રિયાઓ—આ સર્વ વિશે શુકદેવનામાં કેવા પ્રકારના વિચારોનો ઉદય થશે? ધારો કે તેમને વર્તમાન જમાનાનું એક મહાન ઔદોગિક સંપ્રદરશ્યાનનું અપલોકન કરવાને લક્ષ જવામાં આવ્યા છે, તો શું તેઓ એ અદ્ભૂતતાના બાર તળે અમદ્યા-વિના રહેશે? આનો ઉત્તર, “જાગ્યેજ તેમ થાય” એટલો છે. દુનિયાનાં સર્વ યંત્રો અને કારખાનાંઓ વર્તમાન કાલની સર્વે પ્રકારની અદ્ભૂત શોધો, તેમના મુખમાંથી એકાદ નવાઈ ભરેલા સખ્દનો ભાગ્યે જ ઉત્તર કરાવી શકશે; જો કદાચ એકાદ આવેય ભરપૂર લોકોલિ પદાર્થ વિધાની કાલ્પનિક વાંતાઓ તેમને કહી સંભળાવે, હવે પછી થવાની નવાઈઓનો ચિતાર તેમના સમક્ષ ખડો કરે—“આપાર ઉદોગથી ઉભરાઈ જતાં અવકાશોને અવકાશો, જાદુઈ ચદ વાળાં વ્યાપારી વહારો—કીમતિ માલથી લદાયલા નીલલોહિતઉપકાલના કર્ણધારો, માનવોની પાલીમેન્ટ અને દુનિયાનાં એકસંપ રાજ્યો—તો તેઓ આ સર્વ જોઈને દસિને કહેશે

કે, “આ સર્વ વાનાં કર્યાં હોય તેથી શું ? આમાંની કોઈપણ લેશ માત્ર અદ્ભૂત બાબત નથી; તમે માત્ર બાલકો જેવા છો”. ગમે તો આકાશના સર્વ તારાઓને માત્ર માનવ સામર્થ્ય વડે ખરે બપોરે ચમકાવવામાં આવે, એક ગૃહમાં એક ખંડમાંથી અન્યમાં જોમ સહેલાઈથી જઈ શકાય છે તેમ એક મનુષ્ય મંગલમાંથી શુક્રમાં જવાને સમર્થ બને અને શુક્રમાંથી બુધમાં જઈ શકે,—આટલું જ નહિ પરંતુ આ ઉપરાંત ગમે તો તે લાખો નવા તારાઓ બનાવીને સર્વને અવકાશમાં છૂટા મૂકે—તથાપિ આપણા શુક્રદેવની આધ્યાત્મિક શાંતિ છતાંસા અથવા નવાઈ વડે લેશ પણ ક્ષુભિત થવાનો સંભવ નથી. પ્રાચીન સમયમાં હતી તેના કરતાં દુનિયા ઉત્તમ બની છે કે કેમ એ વિશે તેમને જ પૂછો અને તેઓ હશીને પ્રત્યુત્તર વાળશે, “તમે દુનિયાને કેવી ધારો છો ?” તે તો, વિવર્ત રહિત, નિયમ, માયા શક્તિ વડે પેદા થતી ઉપાધિઓની વિશાલ અનેકવિધતા દ્વારા પ્રકાશતી, શ્રેષ્ઠભૂમા-આત્મનરૂપ છે. માયા નિત્ય છે અને તેથી તમારી દુનિયા વધતી એ નથી અને ઘટતીએ નથી. આ માયા, આ ઉપાધિઓ માત્ર અજ્ઞાનિના રૂપને સમાન છે. જ્ઞાનિને મન તો આ સર્વ સમાન છે: જે જે સર્વ છે તે ધ્યેય રૂપ જ છે”.

શુક્રદેવ શું સૂચવવા માગે છે ? ઉપનિષદો આદેશ છે:—

“જે પૃથ્વીમાં વસતો, પૃથ્વીનાં અંતરમાં વર્તે છે, જેને પૃથ્વી પીછાની શક્તી નથી, જેના દેહરૂપ પૃથ્વી છે, જે પૃથ્વીના અંતરમાં સામ્રાજ્ય ભોગવે છે, તે તારો આંતરશાશ્વક અમર આત્મા છે.”

“જે વારિમાં વસતો, વારિના અંતરમાં વર્તે છે, જેને વારિ પીછાની શક્તિ નથી, જેનો દેહ વારિરૂપ છે, જે વારિના આંતરમાં સામ્રાજ્ય ભોગવે છે, તે તારો આંતરશાશ્વક અમર આત્મા છે.”

“જે અગ્નિમાં વસતો, અગ્નિના અંતરમાં વર્તે છે, જેને અગ્નિ પીછાની શક્તિ નથી, જેનો દેહ અગ્નિરૂપ છે, જે અગ્નિના આંતરમાં સામ્રાજ્ય ભોગવે છે, તે તારો આંતરશાશ્વક અમર આત્મા છે.”

.....

પૃથ્વીમાં, વારિમાં, અગ્નિમાં, માનવિમાં, પથ્થરમાં, તથા પ્રાણીમાં એક અને તેનો તેજ આત્મા વર્તે છે, પરંતુ તે સર્વમાં તદ્દન ભિન્ન ભિન્ન દશાઓમાં વર્તે છે. પ્રાણીથી પ્રાણીરૂપે મનુષ્ય ભિન્ન છે, પથ્થરથી પથ્થર રૂપે પ્રાણી ભિન્ન છે, અગ્નિથી અગ્નિરૂપે વાયુ ભિન્ન છે પરંતુ શુદ્ધ સત્ રૂપે (અસ્તિત્વ), મનુષ્ય, પ્રાણી, પથ્થર, વાયુ, અગ્નિ સર્વે એક જ છે. અસ્તિત્વ ધરાવતા સર્વ પદાર્થોમાં યથાર્થ રીતે આ સત્તત્ત્વનો સમાવેશ થાય છે, આ મત્તત્વ કંઈએક મૂલકરૂપે હોતું નથી પરંતુ સમગ્રસૃષ્ટિ જીવનથી ભરપૂર છે, ઉભરાઈ જાય છે. આ આંતરમાં સમાવેશ યતા સત્તત્ત્વ, સમગ્ર વિશ્વમાં સર્વત્ર વ્યાપક અંતિમ આંતરજીવન અને ચેતનાનેજ આત્માના નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે. અસુક ઉપાધિઓમાં તે મનુષ્ય રૂપે જણાય છે, અન્ય કેટલીક ઉપાધિઓમાં પથ્થર રૂપે જણાય છે, વળી અન્ય ઉપાધિમાં પ્રાણી રૂપે જણાય છે, તેથી અન્યમાં એકતારક રૂપે

જાણ્ય છે, આ પ્રમાણે અનેકાનેક ઉપાધિઓમાં અનેકવિધરૂપે જણાય છે. સ્વામિ વિવેકાનંદે કહ્યું છે તેમ:—

“ એક મનુષ્યરૂપે તમે એકઠીથી મિત્રહો, માનવપ્રાણીરૂપે તમે અને સ્ત્રી રૂપે એકહો. એક મનુષ્યરૂપે તમે એક પ્રાણીથી મિત્રહો પરંતુ એક જીવતા પ્રાણીરૂપે, મનુષ્ય, સ્ત્રી, પ્રાણી, વૃક્ષ સર્વે એક છે: સત્ (અસ્તિત્વ) રૂપે સમગ્રવિશ્વ સાથે તમે એકહો આ સત્ એજ ઇશ્વર, તેજ આ વિશ્વમાં અંતિમ એક છે તેનામાં આપણુ સર્વે એકજ છીએ ” આ એકતા ઉપાધિઓની અનંત અનેકવધતાઓમાં સ્વતઃ આધિર્ભાવ પામે છે, અને જેને આપણે વિશ્વના નામથી વ્યવહરીએ છીએ તેને બનાવે છે. આ જોવામાં આવતી અનેક પ્રકારની અનંત અનેકતાઓ માત્ર ઉપાધિઓજ નોંદારૂપ છે. આત્મામાં અધ્યારોપિત ઉપાધિયોના એક સમૂહ કરતાં વિશ્વમાં ખરેખર કંઈ પણ વિશેષનો સમાવેશ થતો નથી, તથા સૃષ્ટિનો અર્થ આ ઉપાધિયોના અધ્યારોપ કરતાં કંઈ પણ વિશેષ નથી અથવા અન્ય દૃષ્ટિબિંદુથી કહેવા માગીએ તો, આ ઉપાધિયોના આધિર્ભાવ રૂપ છે.

જે દુનિયારૂપે જોવામાં આવે છે તેનો આ ઉપાધિયોના સરવાળામાં સમાવેશ થતો હોવાથી, જે શક્તિ અથવા માયાદ્વારા તેઓ આધિર્ભાવ પામે છે તે વિશ્વમાંની શક્તિના સરવાળા સમાન છે. પદાર્થવિદ્યા ખાત્રી આપે છેકે, આ સરવાળો એક પ્રકારના નિત્ય પરિમાણ (Constant quantity) સમાન છે. પાશ્ચાત્ય પદાર્થવિદ્યાએ નિર્ધિવાદીત રીતે સાબિત કર્યું છે કે, દુનિયામાંની શક્તિનું પરિમાણ નિત્ય હોય છે, એટલે, એક દિવસે તે વિશેષ હોતું નથી અને અન્ય દિને ઓછું હોતું નથી, ઇસવીસન પૂર્વના ઇમાનામાં ઓછું હોતું નથી તેમજ. સનના વર્તમાનક્રમાનામાં વધતું હોતું નથી. આપણા તત્ત્વવેત્તાઓએ તેમની દ્રવ્યેશની કાવ્યમય રીતિમાં કહ્યું છે તેમ, પ્રભુની પત્ની—પાર્વતી લક્ષ્મી, શક્તિ અથવા કાલિઆદિ વિવિધનામોથી વ્યવહારાતી—જેકે તેમણે અસંખ્ય બાલકો અને અસંખ્ય સૃષ્ટિયોને જન્મ આપ્યો છે, તોયજ એક ખીલતી કુમારિકાજ ગણાય છે. આથી શું ઉપરિચિત્ત યાય છે? આત્મા અથવા ઇશ્વર, વર્ધન અને અપક્ષ-યની પાર છે; શ્રીનું પણ તેમજ છે, એટલે, એ શક્તિ વડે વિવિધઉપાધિઓ ઉપજવાય છે જે દ્વારા આત્મા પ્રકાશે છે. તેટલા માટે એટલું સ્પષ્ટ છે કે, આત્મા અને શ્રી, પુરૂષ અને પ્રકૃતિના મિશ્રણરૂપ દુનિયાનું આગળ વધતું અથવા પાછા હલતું તદ્દન અસંભવિત છે. તે એક દિવસે સારી અને અન્યદિને ખરાબ નાહોઈ શકે. જે માત્ર સંભવિત છે તે પરિવર્તન, વિક્રિયાજ સંભવે છે. એક સમયે તેમાંની શક્તિ તિરોબૂત દશામાં હોય; અન્ય સમયે તે આધિર્ભૂત હોય; દયાંત તરીકે બીજમાંની શક્તિ, તિરોબૂત દશામાં છે, વૃક્ષમાંની શક્તિ આધિર્ભૂત દશામાં છે; બીજમાંથી વૃક્ષ હોતાં અને વધતાં વિશ્વમાંની શક્તિમાં કંઈ પણ વધારો થતો નથી, તેમાં કંઈ નવીન પદાર્થનો ઉમેરો થતો નથી: માત્ર દશાઓનો, ઉપાધિઓનોજ ફેરફાર યાય છે. સમગ્રસ્વરૂપે દુનિયા સુધરતીએ નથી તેમજ બગડતીએ નથી. જે એક સમયે બીજ, પૃથ્વી, પ્રાણી અને વાયુ હતાં તે વર્તમાનમાં મિશ્રિત બનીને એક વૃક્ષનું રૂપ ધારણ કરે છે; આવીજ રીતે

જ્યારે વૃક્ષને પાડી નાખીને ખુરશીઓ અને ટેબલો બનાવવામાં આવે છે ત્યારે પણ જે યથાર્થ રીતે થાય છે તે માત્ર દશાઓના, ઉપાધિઓના ફેરફાર રૂપ જ હોય છે. જે પૂર્વે એક વૃક્ષના સ્વરૂપમાં હતું અને તેવા નામથી વ્યવહારવામાં આવતું હતું તેજ વર્તમાનમાં સ્વરૂપમાં પરિવર્તન પામ્યું છે અને ખુરશીઓ ટેબલોઆદિના નામથી વ્યવહારાય છે. માત્ર નામ અને રૂપમાંજ પરિવર્તન સંભવે છે. અથવા આની આજ વાતને અન્ય રીતે કહેવા માગીએ તો નવીનપદાર્થ તત્વતઃ પ્રાચીનના સમાનજ હોય છે, માત્ર કાલપરત્વે અર્વાચીન હોય છે, કદ અને આકારમાં એટલે દિક્ષપરત્વે ભિન્ન હોય છે તથા કારણતા વાદની સાંકળો પરત્વે થોડાક વિશેષ અકોટા હોય છે—અન્ય શબ્દોમાં કહેવા માગીએ તો પ્રથમના કરતાં દિક્ષ, કાલ અને કારણતા પરત્વે ભિન્ન હોય છે. વળી આજ પ્રમાણે એક પીરશમીઠ બાંધવામાં, એક સ્ટ્રીમ એન્જીન બનાવવામાં, એક પ્રાચીન કીડલાના વિનાશમાં, એકાદ પ્રાચીન સામ્રાજ્યના પડી ભાગવામાં યથાર્થ રીતે જે થાય છે તે માત્ર એટલુંજ હોય છે કે, દશાઓનું, ઉપાધિઓનું પરિવર્તન થાય છે, નામ અને રૂપમાં વિક્રિયા થાય છે, દિક્ષ, કાલ અને કારણતા પરત્વે પરિવર્તન થાય છે—હુનિયાને એક જગ્યામાં અવલોકતાં સુધારો અથવા બગાડો ઉભયમાંનું કંઈ પણ હોતું નથી.

સૂર્યના અધોગતિમાં કંઈપણ નવીન નથી, એ એક તત્વશાસ્ત્રનો ગમિર ઉપદેશ છે. માત્ર તે જોઈએ તેટલો ઉડો ઉતરતો નથી. સૂર્યના અધોભાગમાં તેમજ ઉપરિભાગમાં કંઈપણ નવીન નથી. ખડોના મહાસાગરો બની ગયા, મહાસાગરોએ ખડોનું રૂપ ધાર્યું, પર્વતો દરિયો બન્યા, દરિયાને સ્થાને પર્વતો ખડા થયા મેમોથ નામના મહાજંગી પ્રાણીઓ મરણ પામ્યાં અને માનવિની ઉત્પત્તિ થઈ—હુનિયા સુધરી કે બગડી? આ ઉભયમાંનું એક પણ થયું નહિ. જે સર્વ થયું તે માત્ર યથાર્થ રીતે ઉપાધિઓના પરિવર્તન સમાન હતું, નામ અને રૂપમાં વિક્રિયા સમાન હતું, દિક્ષ, કાલ અને કારણતામાં ફેરફાર સમાન હતું. આજ પ્રમાણે વળી, મોટી મોટી જોઈન્ટ સ્ટોક કંપનીઓના બંધારણમાં, વિશાલ કારખાનાં બાંધવામાં, વર્તમાન ઝમાનાની અતિવિશાલ, અદ્યતન યાંત્રિક શોધોમાં, “બાબ્બૈનાડા, રેલ્વે અને માનવજાતને હચમચાવી નાખનાર વિચારોમાં—હુંકામાં આધુનિક શિક્ષાચાર, કેલવણી, સુધારાના નામથી વ્યવહારતા સર્વમાં, સૃષ્ટિને એક સમગ્ર સમૂહરૂપે અવલોકતા સુધી તો માત્ર ફેરફાર થયો છે, પરિવર્તનજ થયું છે, કોઈ પ્રકારનો સુધારો થયો નથી : સમગ્રસ્વરૂપે હુનિયા સુધરીએ નથી અને બગડીએ નથી. આપણે સર્વ પ્રકારનો શિક્ષાચાર, કેલવણી, સુધારો, માત્ર નામ અને રૂપના પરિવર્ત કરતાં, દિક્ષ, કાલ અને કારણતામાં એક પ્રકારની વિક્રિયા કરતાં કંઈપણ વિશેષ નથી.

પરંતુ શું આ પરિવર્તન કંઈ નહિ તો નિરપેક્ષ રીતે યથાર્થ છે? કદાચ કોઈ પ્રકારનો સુધારો નહિ થયો હોય પરંતુ શું એક પ્રકારનું યથાર્થ પરિવર્તન થયું છે? પૌર્વાત્યો અને પાશ્ચાત્યો ઉભયે આનો જવાબ સમાન રીતે “નકારમાં” આપે છે. કાન્ટ કહે છે, દિક્ષ, કાલ અને કારણતા, માત્ર મનનાં સ્વરૂપો, મૂર્તિઓ સમાન છે. “ધટું નામ અને રૂપ મૂલિકામાં નથી પરંતુ તમારા મનમાં જ છે,” ચંક્રસચાર્ય આદેશે છે. જ્યાં મનનો આવિર્ભાવ હોતો નથી ત્યાં એ ઉભયેનું અસ્તિત્વ હોતું નથી. મન એક પ્રકારનાં ચરમાં

સમાન છે : આરે તમે તે દ્વારા જુઓ છો. આરે તમને કમળાવાળાં ચક્ષુને સર્વ વાનાં પીત જણાય છે તેમ દુનિયા, દિક્ષ, કાલ, અને કારણતાની ઉપાધિઓથી બંધાયેલી તથા અનેકતાવાળી—અસંખ્ય નામ અને રૂપોવાળી જણાય છે. આ અનેકતા ઉત્પાદક મનને પાછળ રહેવા દેવાની—એક રીતે કહેવા માગીએ તો નામરૂપાત્મક આ સૃષ્ટિને ઉપભવતા ચક્ષુમાં સમાન યંત્રને ઇન્દ્રિયપૂર્વક દૂર ખસેડવાની તથા નિરૂપાધિક ચૈતન્યની ભૂમિકાઓમાં વિહરવાની શક્તિ માનવિને આપવામાં આવી છે, આમાંજ તેના અતિ શ્રેષ્ઠ હકનો સમાવેશ થાય છે, અક્ષુબ્ધિ શાંતિ અને સ્વાસ્થ્યની આ આનંદી દશામાં, નામ અને રૂપનાં મોજાં શાંત પડી વિરામી જાય છે, આ દશામાં જાત તેમજ જાત, અગ્નિત્રેકા તેમજ રેખલવે, માનવ તેમજ પ્રાણી, ગિરિ તેમજ સમુદ્ર, પુરૂષ તેમજ સ્ત્રી, મરણ તેમજ જીવન, સ્વર્ગ તેમજ નર્ક, કંઈપણ સંભવતું નથી. આ સર્વ વિચાર સૃષ્ટિયો, આપણા સર્વ પ્રકારના કીર્તિવંત શિલાચારો, આપણને અનુક્રમે આકર્ષતા અને અપર્કર્ષતા અસંખ્ય બેદો, સર્વ મરણ ચરણ થાય છે : શુદ્ધ નિરૂપાધિક સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મા અથવા ઇશ્વરજ અવિશેષ રહે છે.

એમ કહેવાય છે કે મહાભાર પ્રાંતમાં એક પ્રકારનું જાદુઈ તૈલ મળે છે, તે પૂરીને એક દીપ પ્રકાશવતાં તેના પ્રકાશથી પ્રકાશિત સમગ્ર વિસ્તાર અન્યોન્ય ઉપર દક્ષિણતા અને પેટે ચાલતા નગરો જેવા ના ગમે એવા સર્પોથી ઉભરાઈ જતો માલૂમ પડે છે. બધું તૈલ બળી જતા કુપી આ બપંકર દેખાય ચાલે છે તથા આ બાજતના ખરા રહસ્યને ના જાણનાર કોઈપણ ભાગે જ આ દેખાવને એક આભાસ અથવા સ્વપ્નરૂપ માનશે. મનને આ જાદુઈ તૈલ સાથે સરખાવી શકાય. તે આપણા સમીપ એક પ્રકારનું સ્વપ્ન અથવા આભાસ ખડો કરે છે, જેને આપણે રહસ્ય ના સમજતા હોવાથી નિત્ય સત્ય બાબત રૂપે ભૂલથી માની લઈએ છીએ તથા તેનાથી નિગદ્યા બરેલી રીતે બીતિ પામીએ છીએ, રહસ્ય સમજનાર પુરૂષને લેશ પણ બીતિ નથી.

આ સમગ્ર સૃષ્ટિ, દાખલ કરેલા, કહેવાતા સુધારાવધારાઓવાળી આ આનંદ બેદાત્મક સૃષ્ટિ, મનરૂપી મેજીકલેન્ડર્ન વડે ખડી થતી ચિત્રાવલિ સમાન, માત્ર એક જામ સમાન હોય એમ લાગે છે તથા આત્મા સંજોધિ મદાન ગંભિર, આનંદપ્રદ રહસ્ય જણાતાં, અનુભવાતાં, જાત પછી સ્વપ્નની પેડે તે દૂર લૂટી જાય છે. એક જાહજે ઇન્દ્રના સન્માનાર્થે એક મદાન યજ્ઞ આરંભ્યો. ઇન્દ્રે પ્રસન્ન થઈને તેને જેની આકાંક્ષા હોય તે માગવા કહ્યું. લોભિ જાહજે એકદમ ઇન્દ્રના માનિતા નિધિરૂપ કંપવૃક્ષની માગણી કરી; તે પૂરી પાડવામાં આવી. આ વૃક્ષમાં એક ખાસ શુષ્ક એ દત્તો કે તેનો માલિક મનમાં જેની જેની ઇચ્છા કરે તે પ્રાપ્ત થતું. જાહજે વિચાર્યું કે ધન મળે તો સાઈ થાય અને એકદમ સોનું રૂપું ઉભરાઈ જવા લાગ્યું; તે ખુશ ખુશ થઈ મયો અને વળી વિચાર્યું કે, રાત્રી મળે તો ઠીક થાય; એકદમ તે રાત્રી કરી શકે તેના કરતાં પણ વધારે રાત્રીમાં ખડાં થયાં; પછીથી તેણે સ્ત્રીઓ વિશે વિચાર ચલાવ્યો અને એકદમ એક સુંદરીઓનું ટોળું ખડું થયું. આ સર્વ વાનાં એટલાં બધાં ઝડપથી જનતાં મયાં કે, રક્ષ સદિત આ સર્વવાનાં માત્ર એક સ્વપ્ન સમાન હોય અને જતાં રહે, એમ મરીબ

બ્રાહ્મણને લાગ્યું; આ પ્રમાણે એકદમ બન્યું: વૃક્ષ, વિત્ત, રાજ્યો, સ્ત્રીઓ, સર્વે જોટણ જલદીથી આન્યું હતું તેટલુંજ જલદીથી અદશ્ય થયું. મન આ કલ્પવૃક્ષ સમાન છે. આપણે જેવી જરૂર હોય છે, એવું એક સ્વપ્ન તે આપણા સમીપ ખડું કરે છે; મનની ઈચ્છા અનુસાર, સૃષ્ટિ સૌંદર્ય અને આનંદથી ભરપૂર અથવા દુઃખી અને જોવી પણના ગમે એવી જણાય છે. આ મન એક અદ્ભૂત પ્રકારનું કલ્પવૃક્ષ છે તથા તેની યથાર્થતા વિશે. અને તેનાથી ખણયતા પદાર્થોની યથાર્થતા વિશે પ્રશ્ન કરતાં, સંકા કરતાં, સમગ્ર સ્વપ્ન અથવા આભાસ દૂર ખસી જાય છે તથા માલુમ પડી આવે છે કે આપણે સ્વપ્નનો અનુભવ કરતા હતા.

નિરપેક્ષ રીતે કહેવા માગીએ તો, આ પ્રમાણે આપણા સર્વપ્રકારના સિદ્ધાન્ત, સુધારા, કેળવણી, પદાર્થવિદ્યા, રાજ્યવિદ્યા, અને તત્ત્વશાસ્ત્રના વિજ્ઞાનો, કૃષિ, ઉદ્યોગ અને વ્યાપારનાં કીર્તિવંત કાર્યો, સર્વે સ્વપ્નાં, આભાસ સમાન છે તથા તેમાંથી આપણુ સર્વ હોંસા અથવા મોડા જમત થવાને બંધાયેલા છીએ. આવા પ્રકારનું નિરાકરણ કેટલાકને બાંએજ બાવતું નિવડશે, પરંતુ “તે સર્વ ગમે તેમ હો તોપણ” આજરે સત્ય તે સાપજ છે.

“તત્ત્વશાસ્ત્રના આવેશયુક્ત ઉત્સાહમાં મશગૂલ થયેલાં માનવિઓ સામે વારંવાર એવો આક્ષેપ કરવામાં આવે છે કે, તેઓ અવ્યાવહારિક, બ્યવહારના અનુભવ વિનાના, વેદીયાં ઢોર જેવા છે;—આવા લોકોની પાસે, પરોપકારી પુરુષોને આવશ્યક જણાય છે તેવું વર્તમાન અશુભ બનાવોને સુધારવાનું તાત્કાલિક સુખાવહ રસાયન કદાચ ના પણુ હોય; આવા લોકોના એકપક્ષિ ઉપાયને પરોપકારીઓ એકપ્રકારના તાત્કાલિક સુખાવહ રસાયન રૂપે ગણી લેવાના વલનવાળા હોય છે, તથા અવિચારી કાર્ય સાથે સરખાવવાને તૈયાર હોય છે;—પરંતુ જેઓ ઉંડા ઉતરીને તપાસે છે તેમને યથાર્થ ઉપાય જડી રહે છે, ભલે ગમે તો તેમના શબ્દો દુનિયાના કર્ણમાં નિરૂપયોગી સ્વરો રૂપે અથડાઓ.”—

કર્મ—વિપાક.

(મહેલું.)*

આવી રીતે કર્મ-વિપાકની ઉત્તમાવસ્થાતે હીંધે “સ્વર્ગ” એવા નામની રમણિક-મુ-
મિકાનો એક પ્રદેશ ઉત્પન્ન થયેલો છે અને ત્યાં એક સમાનપણું જોવામાં આવે છે-
અવસ્થાના ભેદો ત્યાં જોવામાં આવતા નથી પણ હૃદયની સ્થિતિઓ એક સરખા પ્રમા-
ણમાં રહેતી જણાય છે અને અમુક પ્રકારની હૃદયની બાવનાઓને પ્રાપ્ત થયા પછીજ
ત્યાં જઈ શકાય છે. અથવા તો કોઈ અમુક ક્રિયાની સિદ્ધિ દ્વારા ત્યાં પહોંચી શકાય છે,
અને તેમ નહીં તો કોઈ બાવિ શુદ્ધતર કર્મના નિરંતર સેવનરૂપ પરિણામના આતિમ-
સ્થાનરૂપે જોવામાં આવે છે તો પણ એ સ્થાન કંઈ કાયમને માટે હોઈ શકશે નહીં.
તેની અવધિ નિયમિતકાળ ગણવાની હોય છે. આવી રીતે શુભ કર્મ જે સદા સર્વદાદિ-
તકારીરૂપે જોવામાં આવે છે, તેની તેના પ્રસરણ આકૃતિઓનો સમુચ્ચય પ્રસક્ત હોતો
નથી પણ તેની કોઈ અમૂક પ્રકારની કિરણો જેવી સ્થિતિ ધારણ કરતી વહનરેવાઓ
જોવામાં આવે છે. પ્રકાશનાં કિરણોની માફક આઆપાર સમજવાનો છે જવલનત
પદાર્થોમાંથી ગરમી નીકળે છે તેમજ અજવાળું પણ આવે છે, તોપણ અજવાળાને
અને ઉજ્જ્વલતાને કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે, તે આપણે સમજવું, અને ખ્યાલમાં લાવવું
જેટલું મુશ્કેલ છે, તેટલુંજ આ બાબતના વિચારમાં દુર્ગમ છે. ઉજ્જ્વલતાનું પ્રસારણ થોડું
છે, અજવાળું પછે દૂર સુધી જઈ શકે છે. ગરમી અન્ય વસ્તુઓમાં પ્રવેશી શકે છે. તે
વસ્તુ ધનાઢાર હોય તોપણ શું ? એવે સમયે અજવાળું રંગકણોને ભેદી શકતું નથી
આ જગ્યાએ પેલી ઉપર કહેલી વહનરેવાઓ ઉજ્જ્વલતા માફક નહીં પણ અજવાળા માફક
સમજવાની છે, પણ જેમ ઉજ્જ્વલતા સિવાય પ્રકાશ દૂર જઈ શકે નહીં, તેમ આકૃતિઓ
ઉત્પન્ન થયા સિવાય આ વહન સંભવિ શકતું નથી. વહનની દિશા બાહ્યબાવનની
દિશાથી ઉત્તરી-વ્યતિક્રમ છે આનન્દ અને શુભ આપનારી આ શુભાકૃતિની વહનરેવાઓ
છે, તેમાં છતાં પ્રકૃતિ સ્વરૂપમાં કાંઈ પણ ન્યૂનત્વ જોવામાં આવતું નથી, એ મૂળ-પ્રકૃતિનું
સત્તાંશ એટલું બળવત્તર છે કે તે છેવટે પોતાના મૂલોદ્ભાવકને પોતાની સમિપ સમિપ
લાવતું જાય છે, આતું છતાં પ્રજ્ઞ પોતે સારંગી ખસતું નથી. આતું નામ “સ્વર્ગ” એમ
કહેવામાં આવે છે. સત્વગુણની મધ્યમદશાનો અને રાજસૂગુણની અત્યુત્તમદશાનો
આમાં સમાવેશ થાય છે. કારણ કે સત્વગુણની ઉત્તમદશા તો સ્વર્ગની પણ પેલીપાર
ગએલી છે, એ બાબત આ પ્રસંગે નહીં કહેતાં આગળ ઉપર કહેવામાં આવશે હાલતો
આપણે જે સ્થિતિનું બ્યાન આપવું ધાર્યું છે તેનેજ કથવા લે. સ્વર્ગમાં શુભ છે, એવું
બ્યારે માનવિ બુદ્ધિમાં સંચારિત થાય છે, તે કોઈ એવા પ્રકારનું શુભ આ ચર્મ ચહુએ
જોઈ શકાય નહીં તથા સ્થુલ દેહથી જઈ શકાય નહીં તેમ અતુભવિ પણ શકાય નહીં
એવું બ્યારે સમજવામાં આવે છે, ત્યારે તે મેળવવાને અનેક પ્રકારના પ્રયત્નો કરવામાં
આવે છે, અને તે પ્રકારાન્તર્ગત નિયમેનું પણ પરિપાલન યથારિથત પછે સ્વીકારવામાં

આવે છે, સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ માટે આવા પ્રકારનું ઉચ્ચ મયન કરવામાં આવે છે, તોપણ તે બધાને એક સરખી રીતે મળી શકતું નથી એ ત્હેના અનુદક્ષિણીય વિષયમાં વિચરવા માટે જોઈતા ધૈર્યની અને શ્રદ્ધાની કે દૃઢતાની ખામી છે. પરમાવધિ સુખ પ્રાપ્તિને આવી રીતે ઉચ્ચા ટિપ્પર ઉપર બેસાડવામાં આવી છે, અને ત્હેની જાંખી તથા પ્રાપ્તિ કરવાને મનુષ્ય ભોક્ષ તત્પર થઈ રહ્યું છે. સાવકાત નહોય તો પણ દરેક વ્યક્તિને એવી અન્તરાશા રહે છે કે મ્હને સ્વર્ગ મળે તો હીક પરન્તુ આકૃતિઓની આકર્ષક શક્તિ જ્યાં સુધી અપૂર્ણ છે ત્યાં સુધી તે કદાપિ પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહીં; વળી જ્યાં સુધી મલિનતાના કોઈ પણ અંશ ઉપર વિચર્ય મેળવી શકે નહીં ત્યાં સુધી એવી ખોટી આશા રાખવી બ્યર્થ છે.

દરેક ધર્મ તરીકે મનાતા મત-પંથ સંપ્રદાય-માં આવા પ્રકારની એક યોજના નિશ્ચિતપણાથી સ્વીકારવામાં આવેલી જોવાય છે. પછી તે દરેકને વર્ણવવાની પોતાની ભાષામાં અને વિચારમાં જોઈએ છે. સામાન્ય મનુષ્યો આવા પ્રકારનાં વર્ણનોને પ્રાચીન ગણી ત્હેના તરફ માનની દૃષ્ટિથી જોય છે અને એવાં વર્ણનો જ્યારે જ્યારે સાંબળવામાં આવે છે, ત્યારે ત્હેમાં મોડ પામે છે તથા તે કેમ પ્રાપ્ત થઈ શકે એવા વિચારથી ત્હેના નિયમોનું ખનતી રીતે પાલન કરવામાં આવે છે, અને એવી માંબળેલી વાર્તાઓ, વાર્તાનાં દર્શાવો, અને દર્શનતંત્રોના વિધિકગના પોતાનાં બાલકોને સમજાવ્યું આપવા મયન કરે છે, જે વિધિકગ પોતાને પણ પૂરે પૂરે ગાદિતિમાં નથી ત્હેનું દિગ્દર્શન કરાવવા મંડી જાય છે. આવો એક પ્રચાર અદ્યાપિપર્યન્ત પ્રાચીનસિદ્ધાચારને માન આપતાં માનવિ-ઓમાં દરમયાન થાય છે, અને આર્યાચીન સુધારકો પણ આવી બાબતમાં તદન ના કહી શકતા નથી તોપણ ત્હેમાં મત બેદ તો રાખે છે જ પણ જ્યારે તેઓ મત બેદ રાખતા આગ્રહી જશે અને આ અમાફ કહેવું યથારિયત પડે સમજી શકશે, ત્યારે ત્હેમને યથાર્થ સત્ય શું છે તે સમજવામાં આવશે.

સ્વર્ગમાં પણ ઇન્દ્રનો વૈભવ આપણાં પુરાણાંમાં આદ્યોદ્યાનએ ચતિશ્રેષ્ઠ ગણ્યો છે; તેમજ અન્ય ધર્મ વિભાગોમાં પણ કોઈ એવાજ પ્રકારની માન્યતાને સ્વીકારેલી છે ત્હેની આગળ આ પૃથ્વીપરના મહાનુમાં મહાનુ ચક્રવર્તી રાજાઓના વૈભવ પાણી બરે છે, અને નીચા નમે છે, તે પછી અન્ય પ્રાણીઓની ચી દટા થાય તે સમજવામાં આવે તો પણ ત્હેમે એમ નિશ્ચય ધારી બેસશો નહીં કે જે મહાનુ ચક્રવર્તી રાજાને પણ ન મળી શકે, તે એક પામરજીવને શી રીતે મળી શકે? આ જગ્યાએ જ વિષ નિવન્તાની મહાનુપદવી ઉપલબ્ધ થાય છે. જોને આપણે પામર જીવો કહીએ છીએ તે ખરેખરા પામર હોતા નથી હમ્મરના ધર આગળ તો તેઓ એક માનનિય સ્વરૂપે હોય છે. એવા માવાવી દૃષ્ટિએ દેખાતા પામરો એક ખરેખરી ઉચ્ચતા ભોગવતા હોય છે. કર્મ વિપાકની આ એક ઉત્તરી આસમાન પતી દિશા સુસરી હોય છે. દૃષ્ટિનો બેદ આ પ્રમાણે આપણને એક સીધા સરલ માર્ગપર લાવી મૂકે છે અને કોઈ પણ વસ્તુ તરફ અવમાનની દૃષ્ટિથી જોવું એ કેટલો વિપર્વ્ય દર્શાવે છે. આવી રીતે સમાનદર્શમાં ઉપજી આવતું એક પારસ્પર આત્મવિચર્ય જૂલોત્પુ માં જોનામાં આવે છે ત્હેનું યથાર્થ દર્શન આ પ્રકારે ધર્મ શકે છે.

સ્વર્ગ એ એક કલ્પનાનો વિષય છે, અને આ વિશ્વની અન્દર એવું કોઈ પણ વાતાવરણવાળું સ્થાન સંભવિ શકે નહીં, એવું અસારના જમાનામાં ધણા ધણા સંપ્રદાયી આપણા સાંભળવામાં આવે છે. અને એ મુજબ જોલનારા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાના અનુયાયિ પુસ્તક મન્ય પણ વિચાર શુન્ય અને “ચાનલવ દુર્વિદ્યમ્” અપૂર્ણ કેળવણી પામેલાઓ હોય છે, તો પણ તહેમના હૃદયમાં એક વાત અવતરેલી હોય છે, તેઓ હૃદયની એક પ્રકારની અમૂક ઉચ્ચતાને સ્વર્ગસમમાને છે અને એવાં એવાં અનેક હૃદયો અરરપરસં સત્ત્વેઢ ધરાવતાં જોવામાં આવે તો તેજ ખરેખરે સ્વર્ગ છે, અને તે આંહી જ છે, બીજો ક્યાંઈ નથી, તેમ મરણ પછી પણ નથી. હવે જ્યારે આટલી વાત તેઓ કબૂલ રાખે છે, સારે ત્યાં મહેને એમ થઈ હૃદયની આવે છે કે એ પ્રમાણે કેટલાં સ્વર્ગો હોઈ શકે? ઉચ્ચ વિચારથી ભરેલી અનુપમ મંડળીનું નામ તહેમે સ્વર્ગ ધારતાં હશે. સારે તહેની સંખ્યા એકથી માંડીને અસંખ્ય સુધી પહોંચી શકે, પણ તેમ હોઈ શકે નહીં અમારી માન્યતા પ્રમાણે તો “સર્ગ” એ એકજ છે અને તહેમાં રચુલ ઇન્દ્રિયોની જરૂર રહેતી નથી. જ્યાં સર્વ એક સમાન સ્થિતિમાં અભેદ ભાવનાથી સાથે સાથે રહી શકે એવું કોઈ પણ રચન ન હોય એવું તહેમે શું માન્ય કરી શકે છે? આ તહમારી દુનિયામાં તહેમને એવો એક ક્ષણ પણ અનુભવ યથેશે નથી? તહમારી જીવંતમાં એક વખત પણ તહમારા પોતાના જ મુખમાંથી એવો ઉચ્ચાર નીકળ્યો નથી કે અમુક રચુળ ધારી ચૈતન્ય સાથે મ્હારે પરમપ્રેમાવિભોવ છે! આવું જ્યારે જોલવામાં આવે છે, અને અનુભવવામાં આવે છે સારે તહેમે એક અતિ ઉચ્ચ પ્રકારની સ્થિતિમાં છે કે જેમાં આગળ રરતો જડવાથી સ્વર્ગમાં જઈ શકાય છે, પણ તહેમે એ રતતાને સ્વર્ગ માનો છે, એટલો વિરોધ છે આ પ્રકારનું સુખ તો પેલી શુભાકૃતિઓના કિરણોનાં વહનનું રલ છે આકૃતિઓનું આકર્ષક બળ નથી. જે સર્વનાં કિરણો આપણને લાખ્યો કરેડો ગાઉ દૂર હોવા છતાં પણ પ્રચણ્ડ અગ્નિમાં શેડી નાંખે છે તેહું દૂરત્વ દૂર કરવામાં આવે તો તો પછી શેષ રહેતો વસ્તુને પણ પતો મૂળવો મુશ્કેલ છે એમ કિરણો મૂળ વસ્તુમાંથી આવે છે ખરાં અને તેનો ભાવ પણ બંજવે એ વાર્તા પણ ખરી તોપણ મૂળ વસ્તુના જેટલું તેહું પરાક્રમ તો નહીં જ ના.” હવે જ્યારે આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે તો વિચાર કરો કે આકૃતિઓનાં કિરણો જ્યારે શુભમાંથી વહન કરતાં હોય છે સારે આલસાદક—પરમેશ્વરાસક હોય છે. સારે તે આકૃતિઓ તેથી અધિકતરભાવ બળવનારી ચા માટે ન હોય? વળી વહનકિરણોનું છે, આકૃતિનું નથી. શુભાકૃતિઓમાં એક સાત્વિકબળ એવા પ્રકારનું રહેલું છે કે તે રચુલમાં પ્રવેશેલા સક્રમને પોતાની તરફ આકર્ષવા શક્તિમાન છે. વિશ્વના નિયમોમાં આનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવે તો તે ચક્ર શકે તેમ છે. તો પણ આ કથન બળાકારે મનાવવાનું અમારે પ્રયોજન નથી. તહેમે લગીર પણ સસની પાસે જશે, તો તે પડેજ તહેમને પોતામાં ખેંચી લેશે. અને જે તહેનાથી અલભને અલગ રહી દૂર નાસતા દરશે તો તે તહેમને કદાપિ માન્ય થવા દેશે નહીં. આસ્તિક અને નાસ્તિકતાના આ પ્રમાણે પ્રાચીન સમયથી ચાલ્યા આવતા ઉપમાઓ આપણાં જોવામાં આવે છે જે હજી પણ જોઈ શકનારા જોવાવાળા જોઈ શકે છે સુખ આ પ્રકારે ઉપમન કરી શકાય છે, અને મેળવી શકાય છે તથા તેનો અનુભવ પણ લઈ શકાય છે, તેમ છતાં તે મનમની ક્રિયાઓ ઉપર આધાર

રાષ્ટ્રે છે સ્વર્ગ સ્થિતિમાં પણ પ્રકારનાં સમધારકોની કૃતિ જોવામાં આવે છે. સદુચી શ્રેષ્ઠ પદ્ધતી ઇન્દ્રના ગણાય છે, તેના અંગમૂલ તહેની સમાના સભ્યો અને ગાન્ધર્વ વિભાગ છે ચચોનો ઇન્દ્રના અર્ધાંગ સ્વરૂપે તેમાં જ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, સભ્યો દિવ્યાત્માઓ છે અને ગાન્ધર્વમાં ગાયક, નૃત્યક વાદક અને મોદક એવા ચતુર્વિધ વિભાગો જોવામાં આવે છે. ગાન્ધર્વો કરતાં દિવ્યાત્માઓની ગતિ આગળ ગએલી છે. તે પછી તેઓ તે ગાન્ધર્વ વિભાગની સાથે સમાનભાવથી વર્તે છે એટલું જ નહીં પણ પોતાને જોઈતું આન્દન પ્રતિક સ્વરૂપ તેમાંથી પ્રાપ્ત કરે છે. ઇન્દ્રને પોતાને પણ વખતોવખત આનન્દનું વદન મેળવતું પડે છે અને તે દિવ્યાત્માઓમાંથી સદાયક તંત્રીકના વિધાનથી મેળવે છે. જેટલો હમં શચીપતિને યાવ છે તેટલો જ બલકે વિશેષ દિવ્યાત્માઓને સદાયક ધણ રહેવામાં પણ હોય છે અને તે જાહેને જોઈતો પેલા ત્રીજા વિભાગમાંથી મેળવે છે. તે વખતે પેલા ત્રીજા વિભાગને ઉપરના જાહેના હર્ષનો આસ્વાદ રસ મળી શકે છે. આ સ્થિતિમાં અર્પણ કરવાનું કશું હોતું નથી. ક્રૂત આનન્દની અરરપરસ અવિભાજ્ય દ્વાણી લેવાનું હોય છે. એક બીજા જેમ મેળવી શકાય છે તેમ અન્યોન્યથી મેળવી શકે છે આપણને તો સ્વપ્નમાં પણ આનો ખ્યાલ આપી શકતો નથી માયાના સમુદ્રમાં મરકાવ ધણ મચેલી વ્યક્તિઓ તે જોઈ પણ શકતી નથી. આ પ્રમાણે દેવભૂમિ એવું નામ પણ સ્વર્ગને આપેલું સાંભળવામાં આવ્યું છે પણ વારત્તવિક રીતે જોતાં તો સ્વર્ગને એક મધ્યમ પ્રકારનો વર્ગ એજ દેવભૂમિ હોઈ શકે છે. ઇન્દ્રનું એક આસન સ્વર્ગલોકમાં નિર્મિત કરવામાં આવેલું હોય છે, અને તેની ચચીપણ સ્ત્રીરૂપે વામભાગમાં સ્થાપિત છે, સભ્યો અસખ્ય છે અને તેઓની સંખ્યામાં દિનપ્રતિદિન યોડો કે ધણો વધારો ઘટારો ધણ કરે છે તેજ પ્રમાણે ગાન્ધર્વોની સંખ્યાનું પણ સમજવાનું છે. શુરત્વ અને વીરત્વ જે સત્તાના ઉચ્ચ સ્વરૂપનું બદાબર જોજાળીતું કે લગતું છે, તેને અનુમોદન આપનારી એક મંડળી પણ સ્વર્ગ વિભાગમાં જોવામાં આવે છે અને તેનો મોટો ગાન્ધર્વની ચતુર્વિધ પદ્ધતિમાંથી મોદક નામની શક્તિમાં સમાવેશ થઈ શકે છે. આ મોદક શક્તિનાં સ્વરૂપો શુરત્વ અને વીરતાને આમન્ત્રવાની નાદ જોતાં જ ઉભાં જોવામાં છે. આટલું છતાં પણ પેલા સંખ્યોની માલામાં પ્રવેશ કરવાને જે કોઈ પણ વ્યક્તિ ઉમ્મ મથન કરતી હોય છે, તેને અટકાવત કરવાને પણ તે તત્પર ધણ રહેલી હોય છે, અને આમ કરવામાં તેમને તેમના પ્રજેતાની સંપૂર્ણ સત્તા તથા આજ્ઞા હોય છે. તેમાં પ્રજેતાનો પોતાનો તો કટકોક સ્વાર્થ પણ સામાયલો હોય છે; ત્યારે તદ્દમે કહેશો કે સ્વર્ગમાં પણ સ્વાર્થ છે ? તો તેમાં અમારે એટલું જ કહેવું છે કે સ્થાનાધિકારને માટે તો તેમ કરવામાં આવે છે; જ્યાં સુધી સ્થાન નિર્મિત અને અચલ છે, ત્યાં સુધી તો એવા અધમસ્વાર્થની નિલકુલ જરૂર જ નથી પણ અમારે તે અધિકારમાં અન્ય વ્યક્તિવ્યક્ત થવાને કદ અધિકારીઓ કરતી હોય છે, ત્યારે આ મોજના અમલમાં લાવવાની જરૂર પડે છે. અધિકારીઓનો અધિકાર એક નિષ્કંટક થવા સાર જો આમ કરવામાં આવતું હોય તો તે કંઈ રોગરૂપે જોઈ શકાય નહીં એ તો સ્થાનાધિકાર છે એમ જણવું અને એવા પ્રસંગ સિવાય કોઈ પણ પ્રકારનો ત્યાં સ્વાર્થ જોવામાં આવતો નથી.

આપણા આરંધર્મના પ્રાચીનમાનનિય સંખ્યોમાં આવા પ્રકારનાં અથવા તો આ

હકિકતને મળતાં વર્ણનો જોવામાં આવે છે. અને એ પ્રમાણે દરેક ધર્મવિભાગની માન્યતામાં જોઈ કે વતારાં સ્વીકારેલું હોય એમ જણાય છે. આ સ્થળે આટલા લ'ખાણુથી અને વિસ્તારવાળું જે કથન બાપામાં ઉતારવામાં આવ્યું છે તેહનું કારણ એટલું જ કે તેનું કેટલુંક વર્ણન તો બાપામાં ઉતરી શકે એવું પણ છે. માત્ર જેટલો ભાગ બતાવ્યો છે તે પણ ફક્ત દિગ્દર્શન રૂપ છે. યથાસ્થિત વર્ણન તો અનિર્વચનીય છે. કેટલીક બાબતો એવી પણ હોય છે કે જેનો પ્રસક્ત અનુભવ થાય છે. એવાનાં વર્ણનો બાપામાં બોલી લખી શકાતાં નથી. કાવચ મુરતી મીઠાશ અને મધુરના ટોકાની મધુરતા આપણે અનુભવિ' છે પણ બીજાને સમજાવી શકતા નથી, કે અમને કોઈ અપૂર્વતા જણાવનારી આ મીઠાશ છે. એટલુંજ ફક્ત શકીએ છીએ. કદાચ ધારો કે આવી આવી વિગતોને પણ મંચનથી અંતે બાપાના પરિપાકથી આપણે અમને તે પણ સમજાવી શકીએ તો પણ સ્વર્ગસ્થાતિની અપૂર્વતા તો અનુભવિએ પણ સમજાવી શકે નહીં. કારણ કે ત્યાં ઇન્દ્રિયોના વ્યવહાર અમૂક રૂપમાં જ રહે છે. મૃત્યુ લોકની સાથે સ્વર્ગ સ્થાતિનો ઘણો નિકટ સંબંધ છે અને પુણ્ય સમાપ્તિ પછી સ્વર્ગભૂમિનો સહવાસી નીચે ઉતરી આવે છે અને કર્મની પુનરાવૃત્તિ શરૂ કરે છે. તે થવા સાર જેઠાએ તેવા પ્રકારનું અને તેટલા પ્રમાણનું સ્થુલ ત્હેને અર્પવામાં આવે છે. મૃત્યુલોકમાં આવ્યા પછી પોતાની ગતિની પેતાને જ ખબર રહેતી નથી. હું પ્રથમ ક્યાં હતો? અને હવે ક્યાં આવ્યો? તેહનું પેતાને જ ખાન નથી. આવતાર સ્થિતિમાં આ પણ એક અવનંવા બનાવ છે. જેમ ઉપદેશ પ્રકારનું મયન મજબુત રીતે મન્દીયસ્ત થયેલું છે તેમ આ મુદ્દા પ્રકારનું પણ સમજી લેવું. સારે હવે કર્તવ્યકર્તવ્યનું જ્ઞાન શી રીતે સંભવિ શકે? રસ્તો બતાવનારો અનુભવિ સાથે જ છે. તેહની પ્રથમ શોધ કરવી એ એક આપણું પહેલું કર્તવ્ય નિશ્ચિત થાય છે. પણ આધુનિક સમયમાં તો કેવળ સ્થુલના પોપણમાં જ તથા તેનાં અંગોનો જ નિર્ધાર કરવામાં સધળો વખત વ્યતીત થતો હોય ત્યાં એવા અનુભવિની સલાહ લે પણ કોણ? અનુભવિ, વગર પૂછે આપે પણ કેમ? તો પણ પૂર્વના દૃઢ સંસ્કારોની છાયા એમ જલદી ભુ'સાર્જ જતી નથી. તે છાયાને અત્યુકળ વિક્ષિપ્ત કરનારી ક્રિયાની જરૂર છે. તે જે યથારિત મળી આવે તો પેશો જીવાત્મા પાછો અસલ સ્થિતિમાં જઈ બળવા તૈયાર થઈ જાય છે. તરત જ ત્યાં જઈ શકે છે. સમરૂપ કિરણેણું આ કર્મકળ્મજ ત્હેને ત્યાં ખેંચી જાય છે. સારે પાછું મૃત્યુ લોકમાં જીલાયેલું જ્ઞાન ટપી જાય છે અને હું તો પ્રથમ હતો તેજ છું' એવું જ્ઞાન પ્રકટ થઈ આવે છે. મૃત્યુલોકની સાથે સ્વર્ગ લોકનો આવી રીતે સીધો સંબંધ છે, અને સ્વર્ગલોકનો મૃત્યુલોક સાથે પણ નજીકનો સંબંધ છે, તે સદા જ રીતે સમજી શકાય છે. આપણા એટલું સમજવામાં આવે છે કે પુણ્ય કર્મના સમુચ્ચયનું છેવટ ફલ સિદ્ધિ રૂપ તેજ આ સ્વર્ગભૂમિ છે. જ્યારે ત્યાં પુણ્યની બરાબર ગણાતાં સુખર્તો દ્વારો-ભોગવાદો રહ્યો કે તરતજ ત્યાંથી જીવજૂ મિમાં ઉતરી આવવું પડે છે કે જ્યાં જન્મશુદ્ધિ-શુદ્ધિનો ચિરોભાગ અને સાંથી પાછું ઉતરતી સ્થિતિમાં જતાં જતાં છેવટે મરણ રહેલું છે. એવી ભૂમિમાં આવવાને માટે શાસ્ત્રમાં એક જગ્યાએ કહેલું છે કે. દ્વીપે પુણ્યે મર્ત્યલોકે વિશન્તિ । જે આપણે આમજ એક વખત જોઈ પણ ગયા છીએ તો પણ તે સમયે એટલો વિચાર નહીં કર્યો હતો કે

સ્વર્ગમાંથી માનવ ભૂમિમાં જ ઉતરી આવ્યા અને બીજી સજીવ ભૂમિમાં નહીં જ જઈ શકાતું હોય. તેનો આપણે “જીવભૂમિમાં ઉતરી આવવું પડે છે” એમ કહી નિકાલ કઢાડીએ છીએ. પણ માનવ સિવાય બીજી સ્થિતિમાં કર્મવિપાક સંભવિ શકે છે કે નહીં? એવો એક ગુચ્છવર્ણીયો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે. જો કે આમાં તો બધાજ પ્રશ્નો ગુચ્છવર્ણુ વાળા છે. પણ જેમ અનુભવ થતો જાય તેમ તેમ ખુલાસા આપો આપ થઈ જાય છે. પણ આ જગ્યાએ ઉદ્ભવતા પ્રશ્નમાં એમ નિકાલ થઈ જતો નથી. શાસ્ત્રકારો તો કહે છે કે જનાવર વિગેરેમાં અન્ધ-સિંહ-સર્પ-ગાય-વનસ્પતિમાં અન્ધ-તુલસી ઇ. અને ખનિજ દ્રવ્યમાં શાલિગ્રામ-સ્ફટિક વગેરે સ્વર્ગીય છે; પણ આમાં બહુ બહુ વિચારવાનું રહે છે. આમ હોવાથી કર્મ વિપાકની જોઈએ તેટલી શક્તિ માણુસોમાં નથી. અને તે વા શોધ પાછળ જવા છતાં પણ પૂરું માહિતી મળી શકતી નથી. એનો પેલી અનિર્વચનિયતામાં સમાવેશ થઈ જાય છે, પણ જેમ કોઈ ધનાઢ્ય શાહુકાર પોતાના મુનિમને અમૂક દિવસોની મુસાફરી કરી પોતાની પાસે જ આવવા જેમ ફરમાન કરે છે તેના જેવું આમાં હોઈ શકે. ત્યારે પુરુષ ક્ષયથી પ્રાપ્ત થયેલી દિશામાં તેણે શું એવાં કર્મ કરેલાં હોય કે જેથી પાછું સ્વર્ગ મળી શકે? એ નિશ્ચત કરનારી વ્યક્તિ કોઈ જુદી જ છે અને તે સ્વર્ગના ઇન્દ્રને પણ ખબર હોતી નથી. તે તો પોતાના જ રંગરાગમાં મસ્તાન છે, અને વ્યવસ્થા કરનારી શક્તિ ઉચ્છવાયેલ અને વ્યવસ્થા કર્યા જ કરે છે, તેમાં કોઈ ઇથી વચ્ચે આવી શકાતું નથી. પણ એ વ્યવસ્થાપકની કૃતિ જાણવી હોય તો તેના અભ્યાસથી તે જાણી શકાય છે. તે ચોતરફ ફરતી શક્તિ કાર્ય રૂપે અનિવાર્ય છે. કર્મની આકૃતિઓ, આકૃતિઓનાં સ્વરૂપ, વહન, ગતિ દિશા અને પરિણામને નિયમિતકર્તા આ શક્તિ ખરે જ અદ્ભૂત છે.

આત્માર સુધી આપણે એકજ બાબુનો પક્ષ ધરી આશ્વા બાબ્યા છીએ પણ તેના વિરુદ્ધ બાબુનો જરા પણ વિચાર કર્યો નથી તે કરવાને હવે પ્રવર્તમાન થવાને અને તેના પણ રંગ-રૂપ અને ગુણોની માહિતી મેળવવાને આગળ વધવું જોઈએ, તે હવે આવતે પ્રસંગે કહીશું. હાલ તો ચોડી વિશ્રાન્તિ લઈએ તો ઠીક.

(આલુ.)

॥ નવું અને જુનું ॥

વર્તમાન ઝમાનાની અનેક નવીન શોધો પુરાતન કાલમાંથી જ મુનરદાર પામી છે. એક શોધથી અન્યશોધ ચલાવતી માનવજાત વધતીજતી હોય એમ જણાય છે, પરંતુ ખરેખરી રીતે એક નિયમાનુસાર તેજે જે શુભાવૃત્તિ હોય છે તે ફરીથી મેળવે છે; કારણ

કે વર્તમાનકાલની બહુખરી શોધો, જે માટે પ્રજાઓ કુલાઈ ભય છે તે માત્ર વધુ અથવા ચારદશરવર્ષ પૂર્વે સારી રીતે જણાયેલી જ બાબતો હોય છે; વિનાશ, સંહાર અથવા અગ્નિ પ્રકાપને લીધે આ સર્વવાનાં શુભાવી દેવામાં અથવા બૂઝી જવામાં આવ્યાં હોય છે.

વર્તમાન કાલે દિંદમાં કેટલાક એવા માનનારા છે કે, ભૂતકાલ માટે ગર્વ, ધરાવણીથી કંઈ વળવાતું નથી, આપણે તો કંઈ નવું નવું કરવું જોઈએ. આવા તાનમાં નિતનિત નવું નિઃજાવનાર પશ્ચિમમાં જોઈ શકાય છે તેને નવીનનવીન માનવામાં આવે છે. દિંદમાં આવું કેમ કર્યું થતું નથી, એ માટે શોક કરવામાં આવે છે. યુરોપમાં, સમગ્ર પશ્ચિમમાં નવાનવા રૂપે જણાતું બધું પૂર્વકાલની બાબતોને બીજા પ્રકારનો ઓપ આપેલા જોઈ શકાય છે. આ વિચાર એણિએ, દિંદમાં પણ ભૂતકાલનું ઉપયોગિ સર્વત્ર વ્યાપ્ત રહે તથા તેમાં બાધ ના આવે એમ ઉપયોગિ નવીનનું મિશ્રણ થાય તેજ ઇલાખતિ છે. આવા પ્રકારની વિચારપરંપરાએ નિચેનાં અવતરણો મનન કરવા ગોચ્ય નિરૂડશે.

“વિશ્વમાંનું સર્વ નિત્યઅણુઓનું જનું છે, સૂક્ષ્મ અને અવ્યક્તઅગ્નિ વડે તેઓ ગતિમાન થાય છે, ક્રમવાર દગ્ગરો પ્રકારના અનેક માર્ગોમાં મિશ્રિત થાય છે; આટલા માટે કોઈપણ પ્રકારનો જન્મ અથવા કોઈપણ પ્રકારનું મરણ જ નથી, પરંતુ માત્ર નિત્ય રૂપરિવર્તન (Transformation) સમાન છે.” આ પ્રમાણે ૩૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે એને-ક્ષાગોરાસ, એમ્પીડોક્લીસ, અને અન્ય તત્ત્વવેત્તાઓએ ઉપદેશોલાતું જ બોલ્યું, માત્ર પુનઃ કથન કરે છે.

“આકાશીય પિણ્ડો, સાયેમજતા અને એકલા પરિભ્રમણ કરતા પરમાણુઓના બંધાય છે; બારે પડગણુ સમૂહો કેન્દ્રોમાં જાય છે. દલકા પરિધ તરફ જાય છે, આ ઉભયમાંનું દરેક બનીકરણ એક પ્રકારના પ્રવાહી જડમાં ચાલ્યાં જાય છે, તે જડને તેમના સીદ્રમ્બલ્યને લીધે થોડાં ઘટ્ટપનીકરણોને ગળતું બલ મળી રહે છે.” આ પ્રમાણે હ્યુ-સિપસ, ડીમોક્રીટસ આદિએ ઉપદેશોલા ઉપદેશનું જ ડીકાર્ટ માત્ર પુનઃ કથન કરે છે.

“જડનો નાનામાં નાનો આપેલો અણુ, વિભાગદ્વારા અનંત અવકાશને બરી કાઢવાને સંપૂર્ણ છે.”

“ઉભયમાંની એક સક્રિયતા વિશ્વના આત્મામાંથી પ્રભવ થયો તથા સંખ્યાત્મક વિભાગો અનુસાર ભાથત બન્યા (કેન્દ્રપરાક્રમ અને કેન્દ્રોન્મુખ સંક્રિયો) પદાર્થોનું અન્યોન્યાકર્ષણ, એક પ્રકારનું આકર્ષણ કે જે તેમને ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમને આધન રાખે છે, તથા તે દરેકના ખાસ પ્રદેશમાં જગવી રાખે છે.”

“પદાર્થોના વજનનો અંબંધ તેમના જડના પરિમાણાત સાર હોય છે; સર્વ તરતું ગુહીતું ગુરુત્વાકર્ષણ, તેમના તેનાથી દૂરત્વના એક પ્રકારના પરસ્પર પ્રમાણમાં હોય છે.” આવા પ્રકારના એનેક્ષાગોરાસ, ડીમોક્રીટસ, ડીસીપસ, ડીમીપસ, પૈથાગોરાસ,

એરીસ્ટોટલ, હ્યુકેટીઅસ, મેકોબીઅસ, પ્લુટાર્કનાં કથનને જ ન્યુટન માત્ર ફરીથી કહે છે.

“દિવ્યતત્વમાંથી માનવજવાતમાનો પ્રભવ થયો છે; પાપ આચરવાને ક્ષીણે તેનો અપોપાત થયો છે, તિરસ્કાર થયો છે. કેદખાનાની પેઠે દેહમાં વસવું પડ્યું છે; તેને તેના ગૂંમ થયેલા જ્ઞાનને ફરીથી લાથી આપવા કરતાં તત્વશાસ્ત્ર ઠંઠપણ વધારે કરી શકતું નથી.” આવા પ્રકારના એડીયાવાસિયોના, સેલ્ટ લોકોના, પેથાગોરાસના, હીરો-ક્લીટસના, પ્લેટો આદિના વિચારો લિબ્રનિઝ, મેલિઝ્ઝાન્ય આદિ અનેક આધુનિકો, નૈસર્ગિક વિચારોના તેના તેજ વિચારોને પ્રવર્તાવે છે.

વાદળોમાંથી વિદ્યુતને આકર્ષનાર એદુરીયાના પૂજારીઓના કાર્યને જ ફ્રેન્કલિન અને તેના વિદ્યુતચાલકો ફરીથી દર્શાવે છે.

ગોતાના દેવોની મૂર્તિયોને વરાળવડે ચલાવનાર ઇજીપ્ત દેશના પૂજારીઓના કાર્યને આપણા સ્ટીમ એન્જીનના વર્તમાન શોધકો પુનઃ કરી બતાવે છે; ઇજીપ્શીયન એન્જીનીયર હિરોએ રેઇલ ઉપર ખાત્રીથી એન્જીનો દોડાવ્યા હતાં, કારણ કે ઇજીપ્તમાં શિક્ષા વાળા માર્ગો મળી આવ્યા છે તથા એ ચીલાઓમાં લોખંડના પાટાની ટુકડાઓ મળી આવ્યા છે.

આપણા જમાનાનાં પદ્મ વર્ષો પૂર્વે બવિષ્યવાદી ઇઝેકીઅલને સ્વપ્ન આવ્યું હતું, તે તેણે પ્રથમ પ્રકરણમાં વર્ણવ્યું છે. કેટલાક ધ્યાન પૂર્વક અવલોકતાં તેમાંથી આપણને આંતરશક્તિના બળવડે આગળ ધપતા તથા અટક્યા વિના આગળ વધતા એન્જીનનું વર્તન મળી આવે છે.

મોઝીઝ, જસસ, ઇજીપ્તના મેજીશિયનો આદિના કાર્યને આપણા વર્તમાન કિતોના મોસ્મેરાઇઝે ફરીથી કરી બતાવે છે; પ્રાચીન સમયનાં જ્ઞાનવિદ્યો, વર્તમાનનાં માનવિયો કરતાં વધારે વિદ્વાન (અધિકૃત) હતાં, તેથી તેમના કરતાં વધારે જાદુશૂર વ્યભાષારો કરી શકતાં હતાં.

આપણા દિવ્યદૃષ્ટિવાળા સ્વપ્નચારકો, માત્ર હિલ્ડુ બવિષ્યવાદીઓના, હેલ્ડિનનાં દિવ્યભાવિકથનોના, ક્યુમેકની બવિષ્યવાદિનીઓના, ડ્રુઇડોના કાર્યને પુનઃ કરી બતાવે છે.

જૂતકાલના અંતઃપ્રેરિત આ સર્વ પૂજારીઓ શી રીતે થોડી વ્યથવા વધારે મહાન પ્રમાણે અનુભવ કરી શકતા હતા, જે વડે તેઓ મુમસ્ટ્રિમાં થોડી વ્યથવા વધારે સ્વપ્નતાથી ભ્રમ શકતા હતા? એક પ્રકારના દીર્ઘ અને તીવ્ર ઉપરતિના નિયમના સાધન વડે, વારંવાર ઉપવાસ કરવા વડે તેઓ જડને આત્માને, પ્રકૃતિને પુરુષને આધિન કરી શકતા હતા. સમાધિદશા અનુભવી શકતા હતા.

મોઝીઝ, સીનાઇ પહાડમાં નિવૃત્તિનિવાસ શોધ્યો; બોરજાહના પર્વતમાં જરથુ-

સ્થે એકાંતવાસ જોગ્યો; ગંગાજના એકાંતતટ ઉપર મહુ મુગડાને એકાંત શોધ્યું હતું; ઘુઘડ લોકો સેહરદેશના જંગલોનાં ઉગાણમાં શાંતિને શોધતા. માયાવિપુરણને, નૈતિક પુરુષમાંથી છૂટો પાડવાના સબળની સચના અતિપ્રાચીનમાં પ્રાચીન કાલમાં આપનામાં આવી છે.

પ્રેમાગોરાસે કહ્યું છે: “જ્યારે તારો જીવાત્મા, આ દેહનો લાગ કરીને આકાશમાં ફરતો, વિદરે છે ત્યારે તેની અગ્રરીરી દશાને લીધે તેને અત્યંત દર્શનનો અનુભવ આવે છે.”

પ્લેટોએ કહ્યું છે: માનવિ પોતાના મૂલ તત્ત્વમાં એક આધ્યાત્મિકબદ્ધિત હતું: આત્માએ તેને મર્ત્યદેહ ધારણ કરાવ્યો છે; તેથી માનવિમાં આપણે જે માનવિ કે જે જોઈએ છીએ તે યથાર્થ રીતે વિચારતાં માનવિ નથી.”

હિપોક્રેટીસ કહે છે: “જીવાત્મા, દેહના આંતરમાંથી વ્યાધિને સ્પર્શ રીતે જોઈ શકે છે. અને તે આગળથી પોતાનો માર્ગ સાધી શકે છે.”

પોતાના તત્ત્વકાલીન અસસકાષ્ટરના કરતાં ૩૦ વર્ષ પૂર્વે અલેક્ઝાન્ડ્રીયામાં (ઈ. ૪૫) જન્મેલો પ્લેટોનિક શાલાનો તત્ત્વજ્ઞ દ્વાષ્લેટ જ્યુ, કેપ્પાલામાં ફરતાદ હતો તથા પવિત્રશાસ્ત્રના ખુલાસાએ આપણમાં અતિ નિપુણ હતો. તેણે અનેક રહસ્યભૂર-પુર મંથો મોળ્યા છે, જેમાંથી દ્વિચિત્ર દેવલોના પાદરીઓએ મહાત્મ્ય અતેક શ્રેષ્ઠ વિચાર મેળો ઉતારી ક્યો છે. તેમણે એક રચને લખ્યું છે:—

“જ્યારે બાઈબલમાં એમ વાચવામાં આવે છે, “ઈશ્વર, માનવિ સાથે બોલ્યો,” ત્યારે એમ માનવાતું નથી કે તેમના કણ્ઠમાં રચ્ચ અવાજ અથાથો હતો, પરંતુ શુદ્ધ પ્રકાશવડે પ્રકાશિત જીવાત્મા, અવકાશકાલે ઈશ્વર પ્રત્યે વિદરે છે તથા તેની સાથે વાત ચલાવે છે, એમ સમજવાતું છે.”—ખરેખર તેની અત્યંત આધ્યાત્મિકતાને લીધે આપણાથી એમ નથી ધારી શકાતું કે તેમને શબ્દોન્વાર કરતો દેહ છે; તેતો માત્ર વિશ્વની દૃષ્ટિકાર આપણાં ચક્ષુઓ સાથે બોલે છે: તેટલા માટે દેવવાણિ. એજ તેનાથી સજ્જન કરતાં પ્રાણીઓમાં આપિર્ભાવ પામતી જુના ૩૫ જ છે.

બ્રાહ્મણના ઠીકાકારો અને લેખકો, કાંઈલોના અંધોના વિચારોનો છટકો ઉપ-કોગ કરે છે.

મી. હુમસ પોતાના સાવચવ પ્રાણીઓ વિશેના “લેસ-સએન. કેમિકલ. રેટોરટી-કસ” નામના મંથમાં, બહુ બહુ પ્રકારે પ્રયક્ષરણ કર્યા પછી તથા અસંખ્ય પ્રયોગો પછી આ પ્રનાણે નિશ્ચય ઉપર આવ્યો છે:—“વાયુમાંથી પેદા થયેલાં પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિઓ, માત્ર મદવાયુરપજ છે; વાયુમાંથી તેઓ પેદા થાય છે અને વાયુમાં સમાય છે.”

આપણા સનનાં ૩૫૦ વર્ષો પૂર્વે એનાક્ષીમીનીશિ અને આયોનિયન શાલાના અન્ય તત્ત્વજ્ઞોએ ઉપરના કરતાં બિન્ન પ્રકારની અનેક વિધિયો વડે આતું નેઆતું જ પરિણામ શોધી કાઢ્યું હતું.

॥ स्वामि विवेकानंद लंडनमां ॥

વિલાપતત્ત્વ લોકોની વિશાલ સંખ્યા સમીપ સ્વામિ બાપજી આવે છે, ઉપદેશ આવે છે. લોકો પણ તેમના વાદ અને તત્ત્વશાસ્ત્ર પ્રતિ આકર્ષાયા છે. મિશનરીઓ, ધર્મ પ્રચારકો મોકલવાના સાહસિક કાર્યનો વ્યાવહારિક હંક ઇંગ્લેન્ડનો જ છે, એમ અંગ્રેજો માને છે; ફક્ત ક્રાન્સે ઉદ્ધાવેલા અદ્ય પ્રયત્ન વિના, આહક અત્યુદિત પરપરાથી ચાલ્યો આવે છે. તેથી મેં સ્વામિને તેમના શિષ્ય બેલ્જીયમીઆના યોદ્ધા સમયના આવાસમાં મળવાનો નિશ્ચય કર્યો; હોમચર્ચસ વિશે, એક વ્યક્તિમાં એકલી થયેલી એગઝીક્યુટીવ અને જ્યુડીશિયલ સત્તા (શે, સુદાનીજ અને અન્ય ચઢાઈઓ સાથે સંબંધ ધરાવતાં ખર્ચોના નિરાકરણ વિશે હિંને દાખલા લીધેલ પૂર્વેક વારંવાર સાબિત કરી આપવાના કાર્ય કરતાં ઇંગ્લેન્ડ પ્રત્યે અન્ય કેવા પ્રકારનો સંદેશ આપવાનો હશે, એ વિશે મારે સ્વામિજી સાથે ચર્ચા ચાલી.

“એ ખીલકુલ નવાઈની વાત નથી કે,” સ્વામિજીએ શાંતિથી ઉત્તર વાળ્યો, “હિંડુ-સ્થાને ધર્મ પ્રચાર માટે મિશનરીઓ, ધર્મ પ્રચારકોને બહાર મોકલવા બેઠાં. બુદ્ધ ધર્મના બાધ્યકાલના દિવોમાં મહારાજાધિરાજ અશોકના રાજ્યશાસનમાં હિંદમાં આ પ્રમાણે વર્તવામાં આવતું હતું.”

“કોઈ ખુશીથી એમ પૂછી શકે કે, હિંદે શામાટે કોષ/પણ કાલે આકાર્યને બંધ પાડ્યું, તથા વર્તમાનમાં તેને પુનઃપ્રારંભ કરવાની શી જરૂર છે?”

“હિંદમાંથી આકાર્ય બંધ પડ્યું, કારણ કે તે સ્વાર્થા બન્યું, આપવા અને લેવાની એક પ્રકારની પ્રનાલિકાવડે પ્રજાઓ અને વ્યક્તિઓ સમાન રીતે જીવે છે અને વૃદ્ધિ પામે છે, એ સિદ્ધાન્ત તેણે વિસારે પાડ્યો. હમેશાં દુનિયાં પ્રત્યે તેનો તો તેનો તેજ સંદેશ છે. તે આધ્યાત્મિક છે, સમમજમાનાઓના ઝમાનાઓ થયાં આંતરૂદ્ધિ પરાયણ બાવના તો સદિ તેનીજ છે, અમૂર્ત વિદ્યાઓ (Abstract sciences) અધ્યાત્મવિદ્યા, ન્યાયઆદિ તેના ખાસ પ્રદેશ છે. ઇંગ્લેન્ડના હિંદપ્રત્યેના મિશનના એક પ્રકારના પરિણામ રૂપે ચળારૂ રીતે અમારું ઇંગ્લેન્ડ પ્રત્યેનું મિશન છે. જીત મેળવવી, શાસન ચલાવવું, તેના અને આપણા લાભ માટે રચ્યલપદાર્થ વિદ્યાના યાનનો ઉપયોગ કરવો, એ ઇંગ્લેન્ડનું કાર્ય ચંદ્ર પર્યુ છે. હિંદે દુનિયાને શું શું પુરું પાડ્યું છે તેને દુઃખમાં દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં મને એક અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત કહેવતનું સ્મરણ થાય છે એક મનુષ્ય મરણ પામતાં તમે “તેણે આત્માનો ત્યાગ કર્યો” એવું વાક્ય વાપરે છે, અને ‘તેણે દેહનો ત્યાગ કર્યો’ એમ બોલીએ છીએ.

જે સ્વામિ ઇંગ્લેન્ડ ગયા હતા ત્યાં એકાદ મળવા આવેલા શૂદ્રશ્ય બેડે. તેમને થયેલી તલચીત વર્તમાનમાં પણ ઘણી રીતે વિચારવા જેવી હોવાથી ઉતારવામાં આવે છે—ઉપતંત્રી.

દેહમાં આત્મા છે, એમ કહીને તમે, દેહજ મૂખ્ય લક્ષ આપવા યોગ્ય છે, આથી પણ કંઈક વધારે સૂચવવા માગો છો. અમારું કહેવું એમ થાય છે કે, મનુષ્ય એક આત્મા છે, તથા તેણે એક દેહ ધારણ કર્યો છે. આતો માત્ર સપાટી ઉપરના નાના નાના પરપોટાઓ છે, પરંતુ આથી તમારા પ્રગતીય વિચાર વહનનું વહન જણાઈ આવે છે. શાપનહોરે ભવિષ્ય બાખ્યું હતું તેનું તમને સ્મરણ કરાવવાનું મને મન થાય છે કે, સારી રીતે સર્વત્ર ફેલાતાં, હિંદીતત્ત્વશાસ્ત્રની મુરોષ ઉપર યનારી અસર, ડાર્કનેશ્નસ (અજ્ઞાન કાલ) ના અવસાન પછી ગ્રીક અને લાટીન ભાષાઓનો જેવો પુનરુદ્ધાર થયો હતો તેવીજ મહાન પુનરુદ્ધાર કરાવનારી નિવડશે. પૌર્વાપશોષ વિશાલતાથી વિસ્તાર પામતી જાય છે; સત્યના શોધકને વિચારોની એક નવી સૃષ્ટિ જ ખુલતી જાય છે. ”

“ ત્યારે શું આખરે હિંદુ તેના જીવનનારોએ જીવવાનો છે? ”

“ હા ! આવના સૃષ્ટિમાંતો આમજ જનવાનું છે. અમારા મુસલમાન જેતાઓના હાથમાં પૂર્વે હતાં તેમ ઈંગ્લેન્ડના હસ્તમાં તલવાર છે, જરૂર છે. આમ હોવા છતાં પણ મહાન મુકબર એક વ્યાવહારિક હિંદુ બની ગયો હતો; કેળવણી મુસલમાનો, સુફીઓ, હિંદુઓથી બાએજ ભન્ન પડી આવે છે; આવા લોકો જીવન કરતા નથી તથા અન્ય પ્રકારે પણ અમારા માર્ગને મળતા આવે છે. તેમના વિચારોમાં અમારા વિચારો વ્યાપ્તિ ગયા છે. ”

“ ત્યારે શું તમે લોકો સાહેબનું આવુંજ ભાવિધારો છો ? વર્તમાન ક્ષણે તે આ લક્ષ્યથી ધણે દૂર ખસી ગયો હોય એમ લાગે છે. ”

“ ના ! તમે ધારો છો તેટલો દૂર ખસી ગયો નથી. ધાર્મિક વિચારોની સૃષ્ટિમાં, હિંદુ અને અંગ્રેજનામાં ધણું ઘણું મળતું આવે છે; અન્યધાર્મિક રાજ્યાઓમાં પણ આનીઆજ બાબતની સાબિતી મળી આવે છે. જ્યાં જ્યાં અંગ્રેજ રાજ્યકર્તા અથવા સિવિલસર્વેન્ટને હિંદી ભાષા સાહત્યની સહજ પણ પીછાન થાય છે, ખાસ કરીને તત્ત્વશાસ્ત્રનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યાં ત્યાં એક પ્રકારના સામાન્ય નૈતિકભાવની ભૂમિકા અસ્તિત્વ ધરાવે છે; આ પ્રદેશ સતત વિસ્તાર પામતોજ જાય છે. કેટલાકથી ધારણ થતા બહિષ્કારના કેખાવનું—કોઈ કોઈવાર તિરસ્કારનું પણ—માત્ર કારણ અજ્ઞાન છે, એમ કહેવું બીલકુલ વધારે પડતું નથી. ”

“ ખરેખર આ તો એક મૂર્ખાઈ બરેકું પમકું છે; તમે તમારા સંદેશ સહિત ઇંગ્લેન્ડ ના આવતાં અમેરિકા ચામોટે ગયા, એ સમજાવશો ? ”

“ આ એક અકસ્માત રૂપજ છે—જેમ થયું યોગ્ય હતું તેમ લંડનમાં રહે રાવાને બદલે, દુનિયાના ધર્મોની પાર્લામેન્ટ, અમેરિકાના સ્પીકાઓમાં સમગ્ર દુનિયાના મહાન પ્રદર્શનના સમયે બરાવાના પરિણામ રૂપ છે. હિંદુ ધર્મના પ્રતિનિધિરૂપે, મહિસુર ના મહારાજાએ તથા અન્ય કેટલાક મિત્રોએ અને અમેરિકા મોકલ્યેલ ગત અને વર્ત-

માન ગ્રીષ્મ સમય વિના મારું તે દેશમાં ત્રણ વર્ષ વસવું યથું છે; આ સમયે લાંબામાં વ્યાખ્યાનો આપવાનો મારો વિચાર છે. અમેરિકા વાસિઓ એક મહાન પ્રાણ છે, તેમનાં સમીપમાં મહોસંમર્ધે બંધાયેલું છે. મને તેમના ઉપર અત્યંત પ્રેમ ઉપજે છે, મને તેમનામોથી ઘણા મોવાળુ મિત્રો મળી આવ્યા છે. આ લોકો અંગ્રેજો કરતાં ઘણા થોડાં દુરંદર્શિ હતા છે. એકાદ નવીન વીચારનો તોલ કરવામાં તપાસવામાં વિશેષ તત્પરતા વર્ણી છે, વિચારની નવીનતા હોવા છતાં તેની કીર્તિ કરવાવાળા છે. તેમનામાં આંતરિકસંકારની આવના ઉમરાઈ જાય છે; જાણે કે તેમને પોતાનાં વિશ્વાસપત્રે અંતરથી પરિચયે ઉપજેલાંવામાં ઘણાં યોગ્ય સંમર્ધ જાય છે. હમેશાં મિત્રોમાં વ્યાખ્યાનો આપતા ગાંમે મામે મારી પેટે તમે અમેરિકામાં સુસાધરી કરી શકો. મેં ઓસ્ટન, ન્યુથોર્ડ, બાલ્ડીમોર, લે. શિંગલ્ટન, મેઝિસ આદિ અનેક શહેરો જોયાં છે.

“ દરેક રચનામાં અનુયાયી ટોળું હશે યથું હશે ? ”

“ હા ! અનુયાયીયોં જન્યા હશે, પરંતુ અધારણી, સંસ્થાઓતો નહિ. મારા કાર્યક્રમનો કોઇપણ પ્રકારે આ વિભાગ નથી. આ સર્વ વિશે તો સર્વ હૃદયોમાં જોઇએ તેટલું સંપૂર્ણ છે. સંસ્થાઓને, અધારણીને જાળવી રાખનારો મનુષ્યોની જરૂર પડે છે; આવાં મનુષ્યો, સત્તા, વિત્ત, લાગવંચને શોધે છે. વારંવાર આવા લોકો આધિપત્ય મેં જીવવાં મોઢાંકા કરે છે અને વહવાડ પણ ઉભી થાય છે. ”

“ આપના સંદેશનો મુદ્દો યોગ્ય સંજોગમાં કહી શકશો ? આપ તારતમ્યાત્મક (Comparative) ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે ? ”

“ મારા ઉપદેશનો યથાર્થ રીતે ધર્મના તત્વચાત્રમાં, તેનાં સર્વ પ્રકારનાં બાહ્યરૂપોના આંતરતત્વમાં સમાવેશ થાય છે. સર્વ પ્રકારનાં ધાર્મિક બાહ્યરૂપોનો એક પ્રકારનો ઉપયોગી અને નિષ્પયોગી વિભાગ હોય છે. જો એ સર્વમાંથી અન્ય વિભાગને દૂર કરવામાં આવે તો સર્વ ધર્મનો યથાર્થ આધાર અવશેષ રહે છે, જે ધર્મનો સર્વ સ્વરૂપમાં મામાન્ય હોય છે. આ સર્વની પાછળ એકતા વ્યાપી રહી છે. આપણે જો તેનાં ધર્મ, અલ્લાહ, જેહોવા, આત્મા, પ્રેમ આદિ જોઈએ તે નામથી વ્યવહારીએ તથાપિ તેના અધમાધમ રૂપથી તે મનુષ્યમાં થતા તેના અતિ ઉચ્ચ આવિર્ભાવ પર્વત સમગ્ર જીવને સજીવન બનાવનાર તેની તેજ એકતા છે. આ એકતાને બાર મુકોને આપણે દર્શાવી આપવાની જરૂર છે; પશ્ચિમમાં અને અર્ધ કહેવાં માર્ગોમાં સર્વજન મનુષ્યોને ધર્મનાં બાહ્યરૂપોના નિષ્પયોગી વિભાગ ઉપર બાર મુકવાની, તેને અતિ અગત્યનો ગણવાની ટેવ પડી ગઈ છે. આવાં બાહ્યરૂપો આટે; પોતાનાં અનુયાયીઓને એકમત બનાવના માટે, આવા લોકો અન્યોન્યમાં તકરાર કરશે, મારા મારી કરશે. હજાર પ્રત્યેનો તંત્રો મોનપિ પ્રત્યેનો પ્રેમ, એજ ધર્મના ઉપયોગી વિભાગ રૂપ છે, એમ વિચારતાં, યોગમાં થેડું કહેવા મામીએ તોપણ અંવા પ્રકારનું વર્તન વિચિત્ર લાગે છે.

“ મારા ધારવા પ્રમાણે એક દિવ્વ કદાપિ કોઇને ઉપદેશ દરશી નહિ.

“તેણે અંધાપિ પર્યંતે તો કંઈપિ આમ કહ્યું નથી; માનવની સર્વજ્ઞતિયો કરતાં તે અત્યંત ઉપેક્ષાવૃત્તિવાળો છે. તે કંઈસે બધો હૃદયારનો ધાર્મિક છે એમ વિચારતાં કોઈ કદાચ એમ ધારે કે, કોઈપણ પ્રકારના ઇશ્વરમાં નહિ માનનાર માનવિઓમાં તે ઉપદ્રવ ઉપજાવતો હશે. જૈનો આવા ઇશ્વરમાં શંકામાં આવતી માન્યતાને સ્પષ્ટ રીતે બ્રમણાત્મક ગણે છે; તથાપિ કોઈપણ જૈનમતાનુયાયીને કદાપિ પશ્ચવવામાં આવ્યો નથી. હિંદુ સ્થાનમાં સર્વથી પ્રથમ આવા કાર્યમાં મૂલભાનો તલવારે ધારણ કરનારા હતા.”

“ઉપયોગી એકતાના વાદનો ઇંગ્લેન્ડમાં શો પ્રચાર થઈ શકે એમ છે ? અત્રે તો હજારો મતપંથસમાજો ઉભરાઈ ગયે છે.”

“જેમ જેમ સ્વાતંત્ર્ય અને જ્ઞાન વૃદ્ધિ પામશે તેમ તેમ આ મર્વ ક્રમેક્રમે આદર્ય થતાં જશે. એ સર્વે નિરૂપયોગી વિભાગના આધારે રથપાયાં છે, તેથી ટકી શકે એમ નથી. મતપંથસપ્રદાયસમાજો પેલતોતાનું કાર્ય કરી ચૂક્યાં છે, અસપ્રજાતગ બ્રાહ્મ મંડલો પૂરાં પાડ્યાં છે, આ સર્વેએ મંડલાંતરવર્તિ પુરૂષોએ દર્શાવેલા માર્ગે કાર્યે કહ્યું છે. વ્યક્તિઓના આવા પ્રકારના સમૂહોને ભિન્નપાડતી વિભેદકદિવાલોને તોડી પાડીને વિશ્વ માન્ય બંધુભાવની ભાવના પર્યંતે આપણે ક્રમે ક્રમે ચડવાનું છે. માત્ર તે માટે સમય પકવ થવા કરતાં કંઈપણ વિશેષ નહિ થવાને લીધે ઇંગ્લેન્ડમાં આ કાર્ય ધીમેધીમે આગળ વધે છે; ગમે તેમ હો પરંતુ તે આગળ વધે છે એટો નિશ્ચય છે. ઇંગ્લેન્ડ આના જેવું જે કાર્ય હિંદમાં કરવામાં શકાયું છે તે પ્રતિ હું તમારૂં લક્ષ દોરવા માગું છું. વર્તમાન સ્થિતિભેદ હિંદની વૃદ્ધિમાં એક પ્રકારના અટકાવ રૂપે છે; તે સંકેષિત બનાવે છે, બંધનો ખડાં કરે છે, ભેદ પડાવે છે. ભાવનાઓના આગળ વધવા સાથે એ મરણ શરૂ થશે.”

“હિંદુ ગાંઠે થોડા સદ્બ્રાહ્મણો નહિ એવા તથા તેના ઇતિહાસનાં યજ્ઞો જ્ઞાન વિનાના નહિ એવા કેટલાક અંગ્રેજો, સાતિસંસ્થાને મૂખ્યત્વે લાભકારક ગણે છે. કોઈકને પણ સહજમાં યુરોપીયનના જેવો જનાવી થકાય. તમે જાતેજ અમારી વણી ખરી ભાવનાઓની જડવાદપરાયણ ઐતિક ગણીને નિરસ્કાર કરો છો.”

“તમારું કહેવું યથાર્થ છે. કોઈ પણ શુદ્ધિશાળી વ્યક્તિ હિંદનું ઇંગ્લેન્ડ સાથે એકો કરણ કરવાનો ઉદ્દેશ રાખતું નથી. પાછળ રહીને કાર્ય કરતા વિચાર વડે શરીર બંધાય છે. આ પ્રમાણે રાજકીયદેહ પ્રજાકીયવિચારના અવિષ્કરણરૂપ છે અને હજારો અને કરોડો વર્ષોના વિચારોવાળા હિંદમાં તો આગળ છે. હિંદને યુરોપીયન જનાવો વડે યુરોપનાં રીત રીવાજ આચારોથી ઉભરાવવો, એ એક પ્રકારનું અસંભવિત અને મૂર્ખાઈ ભરેલું કાર્ય છે. હિંદમાં વૃદ્ધિ ઉન્નતિ, સુધારાનાં મૂલતત્ત્વો હમેશાં અંતઃસ્થ દશામાં વર્તતાં હતાં. ત્યાં એક સાતિપ્રચારક સરદાર જામતામાંજ આ હમેશાં સ્વતંત્ર જણાઈ આવ્યાં છે. ઉપનિવદકાલથી આરંભિને વર્તમાનકાલપર્યંત આપણા લગભગ સધળા ગહાન આચારોએ સાતિનાં બંધનોને તોડીને પાર જવા માગ્યું છે, એટલે સાતિની અધોપતિત કચા-

માંથી પાર પડવા માગ્યું છે, મૂલ શુદ્ધ જ્ઞાતિ સંસ્થાને તોડી પાડવાની વૃત્તિ જણાવી નથી. વર્તમાન જ્ઞાતિ સંસ્થામાં જે જરાક પણ શુભ જોવામાં આવે છે તે તેને અત્યંત કીર્તિવંત સામાજિક અધારણરૂપ મૂલજ્ઞાતિસંસ્થામાંથી લાગી રહ્યું છે. બુદ્ધભગવાને જ્ઞાતિસંસ્થાને મૂલરવરૂપમાં સ્થાપનાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. હિંદને પ્રભુદેવવાના, જાગૃત બનવાના, દરેક સમયે અધોપતન પામેલાં જ્ઞાતિ બંધનોને તોડી પાડવાના બગિરથ પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ જ્યાંથી જ્યાંથી જડે લાંબા મદદગાર વિદેશીભાવનાઓનું એકીકરણ કરીને, તેના બૂનકાલના, પરિણામ અને સતતવહનરૂપે એક નવીન હિંદને જન્મ આપનાર હમેશાં અમે પોતેજ હોવા જોઈએ, તેઓ (વિદેશીઓ) કદાપિ આ સ્થાન રોકી શકશે નહિ. ઇંગ્લેન્ડે જે સર્વ કરવાનું છે તે હિંદને પોતાના ઉદ્ધારનું કાર્ય પાર પાડવામાં માત્ર મદદ આપવાની જ છે. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે હિંદનો ટોટો દબાવનારની સૂચનાનુસાર કરવામાં આવતી સર્વ પ્રકારની વૃદ્ધિ ઉન્નતિ ખીલકુલ કૌંમલ વિનાની છે, અસુક થેલ કાર્ય, માત્ર લ્યારેજ અધોપાત પામે છે કે, જ્યારે તે શુભાભોની મહેનત વડે પેદા થયું હોય છે. ”

“ હિંદી નેશનલકોન્ગ્રેસની હીલચાલપ્રત્યે તમે જરાપણ લક્ષ આપ્યું છે ? ”

“ વધારે લક્ષ્ય આપ્યાનો હું હવેા કરી શકતો નથી; ક્ષેત્રના અન્યવિભાગમાં મારા કાર્યનો સમાવેશ થાય છે. પરંતુ હું એ હીલચાલને અર્થસૂચક ધાકું છું, તથા ખરા હૃદયથી તેનો વિનય ઇચ્છું છું. હિંદની વિવિધજાતિઓમાંથી એકપ્રજા બંધાવાનો પ્રારંભ થઈ ચૂક્યો છે. મને ઘણીવાર એમ માનવાનું મન થાય છે કે યૂરોપના વિવિધ પ્રકારના લોકો કરતાં આ જાતિયો જરાપણ ઓછી અનેકવિધતાવાળી નથી. જૂતકાલમાં દુનિયાનાં શિક્ષાચાર કેલવણીમાં બગિરથ ભાગજનજવનાર હિંદીબાપાર માટે યૂરોપે તરફ ડીવાં માર્યા છે; માનવજાતના ઇતિહાસમાં આની પ્રાપ્તિને લગભગ એક પ્રકારની ઉચ્ચ પાચલ કરી નાખનારી વાત સમાન ગણવામાં આવી છે. ડચ, પોર્ચુગીઝ, ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજ લોકોને ઉત્તરોત્તર તેની પ્રાપ્તિ માટે લડતા આપણે જોયા છે. વેનિસવાસિયોને પૂર્વમાં ખમ્બવી પડેલી ખોટનો બદલો દૂરના પાશ્વિમમાં શોધવા જવાને અમેરિકાની શોધ આભારી છે.

“ એનો અંત કયાં આવશે ? ”

“ હિંદની સંજ્ઞાતીયતા પૂરી પાડવામાં, પ્રજાસત્તાકરણભાવનાઓના નામથી અમે જેને વ્યવાહરીકે છીએ, તે પ્રાપ્ત કરવામાં તેનો અંત આવશે. માત્ર ગણ્યા ગાંઠ્યા કેળવાયલાઓનોજ જ્ઞાનરૂપી દુક ના રહેવો જોઈએ; હિંદુથી તે અધમાધમ વર્ગ પર્વત જાનનો પ્રચાર થશે. કેલવણીનો પ્રચાર ચાલે છે અને દરજીઆત કેલવણી અનુસરશે, અમારા લોકોની કાર્ય કરવાની મહાન શક્તિનો ઉપયોગ થવો જોઈએ. હિંદની અવ્યક્ત શક્તિયો મદદાન છે અને સમય જતાં તે વ્યક્ત થશે. ”

“ એક પ્રકારની લશ્કરી મહાન સમા પ્રાપ્તકર્તાવિના શું એકપ્રજા કોઇ કાલે મહાન બની શકશે ? ”

“ હા ! ” એક ક્ષણની પંચ આનાકાની વિના સ્વામિજીએ કહ્યું, “ ચિનદેશ મહાન બની શક્યો હતો. અન્ય દેશોમાં ચિન અને જાપાનમાં મેં સુસાધરી કરી છે. વર્તમાન દિનોમાં ચિન એક વિખરાઇ ગયેલા ટોળાં સમાન છે. પરંતુ તેની ઝાહોજલાલીના સમયમાં, અઘાપિ કોઇ પ્રજામાં જાણવામાં નથી આવ્યાં એવાં અત્યુત્તમ બંધારણો લાં હત્યાં. આપણાથી આધુનિક તરીકે ગણાતી અનેકાનેક શોષો અને ક્રિયાઓ, હજારો અને લાખો વર્ષોથી ચાલતીજ લોકો વ્યવહારમાં અનુભવતા હતા. દર્શાત તરીકે હરિકાષથી ચાલતી પરિક્ષાઓજ હોયો. ”

“ તેનું બંધારણ શા માટે વિખરાઇ ગયું ? ”

“ કારણ કે સંરચાને અનુસાર મનુષ્યો દેશમાં પેદા થઇ શક્યાં નહિ. તમારામાં કહેવત ચાલે છે કે, પાલ્કામેન્ટના એકટ વડે, કાપડાંઓ વડે, મનુષ્યને સહગુણી બનાવી શકાશે નહિ; ચાલતીજ લોકોને તમારા કરતાંએ ઘણા પહેલાંના સંમયથી આ વાતનો અનુભવ થયો છે. આટલા જ માટે રાજકીય વિદ્યા દરનાં ધર્મ એતિ હડી અગત્યનો છે, કારણ કે તે મૂલ્યવર્ધિત વિસ્તરે છે તથા સદ્વર્તનની ઉપયોગી બાજતોને સમજાવે છે. ”

“ તમે જે જાણતિની, પ્રજુદ્દશાની વાત કરો છો, તે વિશે હિંદ બાનવાળો બન્યો છે ? ”

“ સંપૂર્ણ બાનવાળો છે હુનિયા તો કદાચ આ બાજતને કોન્ઝેસની હીલચાલમાં અને સામાજિક સુધારણાના ક્ષેત્રમાં જુએ છે; મને તો વિશેષ શાંતિથી કાર્ય કરે છે તો પણ ધાર્મિકક્ષેત્રમાં આ પ્રજુદ્દતા, જાણતિ પણ સમાન રીતે યથાર્થ છે. ”

“ પૂર્વ અને પશ્ચિમની આવા ભિન્નપ્રકારની જીવનની ભાવનાઓ છે. અમારી બાવના સામાજિક દશાને સંપૂર્ણ બનાવવાની છે. અમે જ્યારે આ બાજતો પાછળે લક્ષ આપીએ છીએ, ત્યારે ચોપાલો બાવવામકકલ્પનાઓના બ્યાનમાં મગ્ન છે. સુધનમાં કાર્યમાં લગાડવામાં આવેલા હિંદીલશ્કરને નાણાં પગાર કરવાની વાત વિશે અન્ને પાલ્કામેન્ટ ચર્ચા ચલાવે છે. કોન્ઝરવેટીવ ગ્રેસના સર્વે માનનીય વિભાગે સરકારના અન્યાયી નિર્ણય સામે કહ્યું તોડી નાખતો શોરમચાલ્યો છે, જ્યારે કદાચ તમારું એમ ધારવું છે કે, આ સમય બાજત લક્ષ અપાવા ચોચ પશુ નથી. ”

“ પરંતુ તમારું ધારવું ખોટું છે, ” મત્ર લક્ષને કોન્ઝરવેટીવપત્રોમાંના ઉતાસઓ ઉપર નજર ફેરવતાં ફેરવતાં સ્વામિજીએ કહ્યું, “ આ બાજતમાં તો મારો દયાબાવ, સહબાવ મારા દેશ માટે જ છે તથાપિ મને એક પ્રાચીન સંસ્કૃત પ્રહેલિકા યાદ આવે છે,

‘તમે’ સ્થિતિમાં તો વેચ્યો છે, અંકુશ સાર સા માટે નકારી કરે છે, ‘?’ હિંદ હમેશાં આપતું આવ્યું છે. રાજ્યનીતિનિપુણોના વાદવિવાદો. તકરારો અત્યંત વિચિત્ર હોય છે. ધર્મને રાજ્યનીતિના પ્રદેશોમાં અવતરવાને હજી કમાનાઓના કમાનાઓ જોઈએ.”

“અમે તેમ હોય તો પણ પુરપત્તે અતિશીઘ્ર પ્રયાનપરામણ્યવાની જરૂર છે.”

“હા, આ મહાન સંઘનસહરતા કેન્દ્રમાં એક ભાવનાની સ્થાપના કરવાનું એકાદ પુરપત્તું અતિ શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય છે; ખરેખર અધાપિ પૂર્વેત કોઈ કાલે મતિમાન કરાવતા મહાનમાં મહાન યંત્રણ આ રાજધાની છે. હું વારંવાર તેના કાર્યક્રમનું અવલોકન કરું છું. નાનામાં નાના કાર્યને પહેંચણી વળવાની તેની શક્તિ અને સંપૂર્ણતાને નિદાણું છું. પ્રચાર અને પહેંચણીની તેની અદ્ભૂત સંસ્થા પ્રતિ લક્ષ આપું છું. આ અધિરાજ્ય કેટલું વિશાલ છે તથા તેનું કાર્ય કેટલું મહાન છે, એ અનુભવવામાં આવી મદદ મળે છે. આ સર્વે પ્રાપ્તો ઉપરાંત તે વિચારને વિનિમય, પહેંચણી કરે છે. આવા મહાન યંત્રણ કેન્દ્રમાં અમુક ભાવનાઓનો પ્રચાર કરવાનું શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય છે; અનેથી આ ભાવનાઓ ફેલાઈ પસરી જશે.”

એક અભેદ-નર્ગ પ્રવાસી.
મહાનિષ્ઠ મણિલાલ નસીબાઈ.
દિવેદી.

સુદર્શન.

તંત્રી.
પ્રાકસર આનંદચંકર બાપુભાઈકુમાર.
એમ. એ. એસ. એસ. બી.
ઉપતંત્રી—
મધ્યમલાલ નસીબાઈ દિવેદી.

(કર્મ, શુદ્ધ, સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્ત્વજ્ઞાની વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” —ભાગવતમ્.

[પુસ્તક ૨૨, ઓક. ૬]

(માસિક)

[માર્ચ ૧૯૦૭.]

હૃદય—ભાવના.

(મહેલું.)

ઠહાલા ! નાથ ! ! સુકોમળ હાથ શિરે મ્હારે ધરો રે.....

ઠહાલા ! નાથ ! !—

ચરણાગત હું દાસ ત્હમારો, ઠહાંચ શ્રદ્ધાને પાર ઉતારો,
શેવકની અંભાળ લઇને,—

કર્યો નહીં સુજને પરોરે.....

ઠહાલા ! નાથ ! !

કરી અપરાધો માંધ્યો ભારો, ત્હેના તાપો આપ નિવારો,
સંકટનો દળનારો ઠહાલો—

એક અખિલમાં તું ખરો રે.....

ઠહાલા ! નાથ ! !

ઉ આધાર ખચિત કહું ત્હારો, હોય શુન્દાને વાંકે હબારો,
મધ્ય સમુદ્રે નાવ મૂક્યું જે—

ત્હેને આજ તોરે કરો-રે.....

ઠહાલા ! નાથ ! !

પતિત પાવન દેવ હુમારા ! સકલ વિશ્વના પાલનહારા;
અન્તર્યામિ શાન્તિના દાતાર—

અધે શાન્તિ કરો રે.....

ઠહાલા ! નાથ ! !

પ્રેમ પરીક્ષાના કરનારા ! મિષ્ટ સુધારસના ભરનારા.
વ્યાપક આપસ્તમ્બ લગી—

સચરાચર તું તે છે ખરો રે.....

ઠહાલા ! નાથ ! !

ઠહાલો એક ખરેખર ઠહાલો, હજી પણ તે કરતો ઉપકારો
હયા ધરીને દેવ અમારાં—

પાતક બહુ-સરવે હરો રે.....

ઠહાલા ! નાથ ! !

વિનિતિ વારંવાર કરું છું, અન્તરમાં તવ ધ્યાન ધરું છું,
હે ! કરુણાળુ ! ! નાથ નિરંજન ! !—

અંજન આ આંખે કરો રે.....

ઠહાલા ! નાથ ! !

જ્યાં દેખું ત્યાં દેખું તહમને, સાથ સદાએ રાખો અમને;
દાસ ઉપર વતસલતા પેખું—

ભાવ હજી મૂક્યે ભરો રે.....

ઠહાલા ! નાથ ! !

। ચંદા-સખી ।

(અન્યોક્તિ.)

(મળેલું.)

ક્યારે મળશું આપણે બે એકાન્તમાં,
ચંદા સખી હો કાળજડાની કોરબે— ક્યારે.

ક્યાં નલમાં સંતાઈ લાંબા કાળથી,
લીધાતર તે જાણે કોટી કલ્પ બે— ક્યારે.

આ નલમાં વિધવિધ વાદળ ચડી આવતાં,
કંઈ સતાં કંઈ પીળાં શ્વેત સુહાયબે— ક્યારે.

કંઈ ફ્યામ નીલાં ને જાંબુડી રંગનાં,
સુનેરી રૂપેરી મહીં કંઈ છાંટ બે— ક્યારે.

કોઈ સમય અંધી વાદળની આવતી,
સારા કે નરસાનેા ન પડે ભાસ બે— ક્યારે.

વાદળ એ વિધવિધ આવ્યાં, જામ્યાં ગયાં,
ઘાટ બધા એ ભેટી ક્યાં છૂંપાય બે— ક્યારે.

એનું એ નલ એની એ ચંદા સખી,
અબ્ર તણા આ ક્યાંથી ઉઠ્યો શોર બે— ક્યારે.

હરનીશ નિરખી મેઘ વિવિધ આ વ્યોમમાં,
પ્રેમ શશિ જ્યોતિ વિષ્ણુ ઉર અકળાય બે—ક્યારે.

છુપી સખી નલમાં ભેટી એ જ્ઞાનથી,
ગાઠ તિમિર નિરાશે આ પરકાશબે— ક્યારે.

ચંદા સખી ! પ્રિય આતમ હૃદય હારતું,
ક્યારે ભેટી વળગી જૂલું ભાન બે— ક્યારે.

॥ હૃદયને સાંત્વના ॥

(મળેલું.)

થા ચિત્ત શાન્ત વિસરી સરવે નિરાશા,
થા ચિત્ત શાન્ત તું ધરી ફરીવાર આશા;
તું ધાર ધૈર્ય તજ. શોક બધો હવે હા,
ને પાર પાડ તવ હોંશ બધી હવે હા.

છે કાલ હા, કર હજી ફરિ તું પ્રયાસ.
ઉત્સાહ, ખંતથી મચી ફલ તું તપાસ;
ના હામ હાર ઉઠ ચાલ તું થા તયાર,
શું આમ મૂઠ બનીને બનશે ખુવાર !

રે કેમ હા ! અસર શોકની નહિ થૈના,
રે કેમ હા ! હજી છૂટાયું જ કષ્ટથી ના;
રે કેમ હા ! થર થરે, તું બળે તું કંપે,
ના કેમ આજ વિરમે, નહિ કેમ જંપે ?

તું શીઘ્ર ગ્રાહી મટીને, કંઈ થા કઠોર,
તું શીઘ્ર ગ્રાહી મટીને, કંઈ થા બધીર;
અંગો બન્યાં ઝટ દઈ સહુ શૂન્ય ખડેરાં,
તું તો હજી નવ થયું જરી શાંત રે કાં ?

આ મિત્રને ઉઠ સુખારકબાદિ દેવા,
આ પ્રેમિ મિત્ર હરિને પ્રિતથી વધાવા;
શાખી નથી હૃદય તેં કદિ લિખતા ત્યાં,
આજે જ વિસ્મરણ એવું બને પછી કાં ?

ઉત્સાહ આજ જગમાં સઘળે છવાયે,
થાતું ઘટે જીવરથી ખુશ આજ તારે;
તોએ શું આમ હજીએ રહ્યું એવું એ કે ?
રે હાય હાય હજી શાન્ત બન્યું ન તું કે ?

આ જો દ્રવે હૃદય અન્યનું દુઃખ જોઈ,
પાસે ઉભું રહતું ધૈર્યની આશ ખોઈ;

ના શું શકે નિરખી-તે રહતું કહીએ,
કાં આજ ના તું પરવા કર પ્રીયની તે.
થા ચિત્ત શાન્ત વિસરી સરવે નિરાશા;
થા ચિત્ત શાન્ત તું ધરી ફરીવાર આશા;
ને ધાર ધૈર્ય તજ, થોક બધો હવે હા,
ને પાર પાડ તવ હોંશ બધી હવે હા.

હીન.

॥ મરણનો અનુભવ ॥

સ્પષ્ટ રીતે મરણ પામેલા પરંતુ પછીથી સજીવન થયેલા, સેઈન્ટલુઇના મેડીકલ અને સર્જીકલ જનરલવાળા ડૉ. વિલ્ફ્રાડ પોતાનો અનુભવ, ધ હિંડુ સ્પીરિટ્યુઅલ મેગેઝિનમાં આપવામાં આવ્યો છે.

તેમના પોતાના જ્ઞાન પ્રમાણે ડૉ. વિલ્ફ્રાડ ટાઈફસ જાતના તાવથી મરણ પામ્યા—ઓછામાં ઓછા એટલા બધા મરણ કરણ થયા હતા કે તેમના મરણ માટે દેવલમાં ઘંટનાદ કરવામાં આવ્યા હતા. તેઓ સાક્ષી નાડી બિનાના તથા હવાડી રીતે જીવન બિનાના, અર્ધાંક કલાક પડી રહ્યા. મરણપામ્યા છેકે નહિ તેની ખાતી કરવાને તેમનાં પાદતલોમાં સોયો ઘોચી ધાકવામાં આવી હતી તેથી તેમના હાથે પ્રકારની અસર થઈ નહોતી. જ્યારે ખુલ્લી રીતે મરેલા જેવા ઝેકાર ગતિ રહિત પડ્યા હતા, ત્યારે તેઓ આપણને કહે છે કે તેમનો જીવાત્મા કોઈ પણ કાલે આટલો બધો પૂર નોસમાં સજીવન નહોતો:—

‘ મને મારી દયાનું જ્ઞાન થયું અને હું આ પ્રમાણે શાન્તિથી વિચાર કરવા લાગ્યો મનુષ્યો જેને મરણના નામથી વ્યવહરે છે તદ્દનુસાર હું મરણ પામ્યો છું, પરંતુ કોઈ પણ કાલે હું જોડલો મનુષ્ય હતો તેટલોજ, અત્યારે પણ છું. હું દેહમાંથી બહાર નીકળવાની તૈયારીમાં છું. જીવાત્મા અને દેહને જુદા પડવાની આનંદી વિધિનું મેં અવલોકન આરંભ્યું. ”

જીવાત્મા શી રીતે છૂટો પડે છે.

“ટૂંકી રીતે મારી નહિ એવી અસુક શક્તિ વડે, અક્ષરશઃ જેમ એક પારણું ઝોલ્યા ખાય છે તેમ જીવાત્માએ આમ તેમ ઝોલ્યાખાવા માંડ્યા; આ વિધિવડે દેહની શિરાઓ સાથેના તેનો સંબંધ તૂટી ગયો. થોડા સમય પછી આવા પ્રકારની આંત્રુ બાંધુ ઝોલ્યા ખાવાની ગતિ બંધ પડી અને પછીથી પાદતલોમાં અંશુકથી આરંભિને એડીપર્થેત શીઘ્ર ગતિમાન થતા અસંખ્ય નાના તંતુઓ જુલુકે મને ટૂંટતા અનુભવાયા અને સંબળાયા. આકાર્ય થઈ રહ્યા પછી જેમ એક સ્પર્શનું રજજુ સંકોચાય છે તેમ

દશાએ ચલાવનાર, તથા મિલ અને હર્ષદેવચેન્દ્રના રાજકીયસિદ્ધાંતોને સંપૂર્ણ રીતે નમનાર અંગ્રેજ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યવાદીઓના સિદ્ધાંતો અનુસાર તેમને કેળવવામાં આવે છે. આનું પરિણામ એ થયું છે કે, નિર્માણાત્મક રાજ્યવિદ્યાની કીમત તેમની નજરમાં ઘણી ઘટી ગઈ છે. હિંદી કેલવણીની ખામીઓ હુંકમાં ચાર શબ્દોમાંજ દર્શાવી શકાય એમ છે:—કર્તવ્ય ભાવના સિખવાતી નથી. ગમે તો અન્ય બાબતો માટે આપણે ઇંગ્લેન્ડમાં એક મત ના થઈએ તોપણ એટલી બાબતમાં તો એક મતજ હોએકે, પરંપરાશ્રિત નીતિ નિયંત્રણન સહિત કર્તવ્યભાવના, કેલવણીનું એક વિશાલ અને એક અંગ છે. હિંદમાં કર્તવ્યભાવનાનું શિક્ષણ આપવામાં નથી આવતું કારણકે આહવાન કરે એવો પૂજ્યતાનો કોઈ પદાર્થ નથી. ધાર્મિક આધ્યરથ્યની આપણી નીતિને લીધે ધાર્મિક શિક્ષણની આપણને ના પાડવામાં આવે છે, તેમજ આપણમાં જાણતીજ લોકોની પેઠે તેને રાજ્યપ્રતિના પૂજ્યભાવનું સ્થાન મળ્યું નથી. હિંદમાં અપાતી વ્યાવહારિક કેલવણીના અનુભવ ઉપરથી અંગ્રેજોએ એવો ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાનો છે કે, કર્તવ્ય ભાવનાનો વિચાર જેની સાથે જેડી શકાય એવું કંઈક તેનું સ્થાન લેનાર ના જડી આવે ત્યાં સુધી ધાર્મિકશિક્ષણનો ત્યાગ કરવો એ બીજકુલ બુદ્ધિ બરેલું કાર્ય નથી. ”

આ પ્રશ્નો આભ્યાસ કરનાર કોઈ પણ, ઉપરના લેખનું કહેવું યથાર્થ છે, એ વિશે બાએજ શંકા ઉઠાવશે. આ નૃત્યમૂર્તિ અવદશાને સુધારવાને મિસિસ. ખેસન્ટ સેન્ટ્રલ હિંદ કોલેજની સંસ્થાધારા હિંમત બંધી પગલાં ભરી છે, પરંતુ આવી અનેક સંસ્થાઓની જરૂર છે, કારણ કે હિંદુ કંઈ એક નાનો સુનો દેશ નથી, તેમજ તેની વસિત કરોડોના કરોડોથી વધારે છે. આપણે હિંદીઓએ આધ્યાત્મિકતા વિના નિર્ભય અને જતા આપણા જીવનને જાતિય પ્રયત્નોવડે સજીવન બનાવવાની જરૂર છે. આત્મ-ઉદ્ધાર, એ એક પ્રાકૃતિક નિયમ છે. આગળ પડી આવતા શિક્ષણ અને શક્તિશાળી એક બુદ્ધિશાળી હિંદુ પંડિતા. સરોજનિનૈડુના આપણમાંથી જતારો કરવાની અમારી લાલચને અમ અટકાવી શકતા નથી.

“ આ મહાન લાણે, બ્યારે સર્વ પાસા આટલા બધા આવેશ ઉભરાઇ રહ્યો છે, બ્યારે હિંદના લોકની સર્વ પ્રકારની એક શક્તિયો અને કામનાઓ દેશની સામાજિક અને રાજકીય ભાવનાઓનું પુનઃસંસ્કરણ કરવા તરફ લગાડવામાં આવે છે, તે સમયે એટલું યાદ રાખવું અત્યંત ઉપયોગનું છેકે, આત્માના પ્રકારા વિના મેળવવામાં આવેલાં પરિણામો (જલો, કાર્યો) કોઈ પણ પ્રકારની સ્થાયિ કીમતનાં નિવડતાં નથી.....મીસ દેશના સર્વ પ્રકારના વિજયોનો તેમજ રોમન સામ્રાજ્યની સર્વ પ્રકારની ઝાઝોલાલીનો અંત આવ્યો છે, કારણકે આત્માના આવા પ્રકારના પ્રકાશની ખામી હતી, એમ માફ ધારું છે; પરંતુ હિંદના ઉદ્ધારની વધતી જતી આચાનો આ પ્રકારની એક બાબતમાં સમાવેશ થાય છે કે, આપણી ભૂતકાલિન કેળવણી એક રીતે આધ્યાત્મિક પ્રકારની હતી, અને જેકે આત્માની શક્તિયો કદાચ જાંખમારી જ્યાં પરંતુ કદાપિ મરણ સ્વરણ તો થઈ ચકતીજ નથી. પ્રવચીય જીવનના અનેકવિધ અગ્નિઓને પુનર્જીવિત કરવાના કાર્યમાં,

તમે દરેક જણ એક અગત્યના સ્ટુડન્ટનું રૂપે છો, એમ અત્રે હાજર રહેલા સર્વે અનુભવ કરી એવી મારી ઇચ્છા છે....

હિંદુઓનાં ઇતિહાસપ્રતિ અથવા ઓરાસ્ટરના, કોરાનના, મહામેડનોના ઉપદેશોપ્રતિ ક્રિષ્ણના વચનામૃતોપ્રતિ અથવા યુદ્ધના સિદ્ધાન્તોપ્રતિ, ગમે ત્યાં નજર ફેરવો, એ સર્વેમાં આ એક એકબીની મહાન બાબત તમારા જાણવામાં આવશે કે, આ સર્વે ધર્મોમાં બે અગત્યની બાબતો ઉપર અત્યંત બાર મૂકવામાં આવ્યો છે. પોતાના ઉદ્દેશો તથા પોતાના પ્રારબ્ધ માટે દરેક માનવવ્યક્તિની ભયંકર જાતિય જવાબદારી છે, એ પ્રથમ બાબત છે; પરંતુ આ સાથેનાં અદ્વિતીય, અનિવેદ્ય, જાતિય સંબંધવિશેની અન્યબાબત છે. આત્મીયજીવન એ કંઈ એક એવી બાબત નથી કે જેને આપણે મેળવી શકીએ, પરંતુ તેનો સ્વર્ણ દોરાનો પેઢે આપણા જીવનપટમાં ઓતપ્રોત વણાયેલું છે. મિત્રો, હું તમને એટલો સાક્ષાત્કાર કરાવવા માગું છું કે, એક દિવ્યભાનની, અનુભવની દશા છે, તે સંભવિત છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તે જરૂરી છે અને આપણે એટલાં એટલાં ભુમિકા પર્યંત વિકાસ પામવો જોઈએ. નિત્યજીવનની દિવ્યકાર્યપ્રનાલિમાં જરૂરના ના હોવાં એ વા તમારામાંના કોઈપણ એટલા બધા નબળા અથવા એટલા બધા નહાના નથી. તમારામાંના કોઈપણ એટલા બધા અદ્ય, એટલા બધા મર્ત્ય, એટલા બધા દિસાબિવાના નથી કે તમે દુનિયાની દિવ્યકાર્યપ્રનાલિમાં કોઈપણ પ્રકારનો ભાગ ભજવીને કુ-મેરો ના કરી શકો, જે નિષ્ફલતા મેળવવાની મરજી હોય તો ભલે તે મેળવો, આત્મીય જીવનમાં સાદૃશ્ય અથવા નેહૃશ્યનો કોઈપણ પ્રકારનો દિસાબ છે ? ખીલકુલ નહિ; પ્રયત્ન, એજ જીવનના માત્ર પ્રથમ પગલા સમાન છે. મારા શબ્દો અવશ્ય કરનાર હિંદ ના પુત્રો ! તથા મારા બે શબ્દો અને ધરનાર પુત્રિઓ ! ઉચ્ચજીવનવદન કરવાનો જે સમય આવી લાગ્યો છે, તેનો સદુપયોગ વા દુરુપયોગ કરવા માટે તમે જાતે જવાબદાર છો, એટલું સ્મરી રાખો; માત્ર તમારાજ દેશની કીર્તિ અને સમૃદ્ધિ માટે આવા પ્રકારનું જીવન વહન કરવાનું નથી, પરંતુ “ આ વિશ્વ મારો વાસ છે, સદુપયોગિ મનુષ્યાત છે ” એવો ઉચ્ચાર કરતા ઉચ્ચ દેશાભિમાન માટે આવા પ્રકારના જીવનવહનની આવશ્યકતા છે. તમારે વર્તમાન દિનના ક્ષણિક ઝમઝગાટની પાર અવલોકી શકે એવી વિશાલદષ્ટિ કેળવવાની છે, તથા અમરત્વ અને નિત્યત્વમાં જીવતાઓના ભાવિનો સમાવેશ થાય છે એટલું જાણવાની જરૂર છે. મિત્રો ! મારાથી કદી શકાય એમ નથી, આથી ઉત્તમ રીતે વર્ણન થઈ શકે એમ નથી કે તમારામાં કેટલી બધી અનંતદિવ્યતા છુપાઈને રહેલી છે. તમને માર્ગ દર્શાવવાનું મારું કાર્ય નથી, તમારે એકાંતમાં પ્રાર્થના કરવાની છે, તમારા આંતરજીવનના સૌંદર્યપ્રતિ, આપણને પ્રેરતાં દિવ્યતત્વોપ્રતિ પૂજ્યબુદ્ધિ રાખવાની છે. પ્રભુના પ્રેમસૂર્યનાં કીર્ણોમાંના એક બનવું, એ તમારા પોતાના હાથમાં છે.”

આ પ્રમાણે સર્વપાસા યથાર્થવિચાર, ભાવના અને આદર્શની વિગતિઓ ઉભરાઈ જતી આપણા જોવામાં આવે છે; માનસિકપ્રદેશોમાંથી આવતો આવા પ્રકારનો ધૌધમાર પ્રવાહ, દુનિયાના ધૂળથી ઉભરાઈ જતા આરામોમાં નાના છોડવાઓને ફરી પુટી નિકળવામાં મદદગાર બનશે, તથા અદ્ય સમયમાંજ આ છોડવાઓ બહવાન બનશે, મુગ્ધિ પુખ્ત, તથા સ્વાદુરસો ધારણ કરશે અને તે લાભકારક તથા આરોગ્યદાયક નિવડશે, એમ ખાતરી જણાય છે. હા ! હિંદ જન્યત અનતો જાય છે !

સાંસ્કૃત્ય--યોગ.*

(મંબેલું)

૧

પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ જેને તત્ત્વજ્ઞાનના મતો પ્રદર્શિત કરેલા છે તે સર્વેમાં સાંખ્યયોગ જ્ઞાન સર્વોત્કૃષ્ટ છે. સાંખ્યશાસ્ત્રના ઉપદેશ કપિલ અને યોગશાસ્ત્રના ઉપદેશ પતંજલિ કહેવાય છે, પરંતુ ખરી રીતે જેતાં એ બંને શાસ્ત્રો એકજ છે, તેમ છતાં તેમાં મુખ્ય તફાવત ને કહેવાય છે (મનાય છે) તે એજ છે કે પતંજલિ ધર્મશસ્ત્રિત્વ માનેછે ત્યારે કપિલ તે માનતા નથી, અને આ તફાવત ઉપરથીજ પાતંજલિયોગ દર્શનને સેશ્વરસાંખ્ય કહે છે અને કાપિલેયસાંખ્યને નિરીશ્વરસાંખ્ય કહેછે. પરંતુ આ શબ્દોનાં અર્થોમાં કંઈ રહસ્ય છે, કેમકે પતંજલિનો ધર્મશ્વર તે ન્યાયનો ધર્મશ્વર છે, અથવા સર્વ ધર્મોમાં જે સામાન્ય રીતે પરમેશ્વર કહેવાય છે તે છે આ બાબત આગળ ઉપર. યથાર્થ સમજાતી જશે. અત્ર એટલુંજ કહેવું બસ છે કે આ બંને શાસ્ત્રોવચ્ચે આ સિવાય અન્ય તફાવતનો નથીજ. કપિલે કહેલાં પચીસતત્ત્વો પતંજલિમાં સ્વીકૃત છે. યોગ શબ્દની બાબત ને કપિલે આપેલ છે તેજ પતંજલિએ પણ આપેલ છે. પણ બંને ધર્મોમાંનાં કેટલાંક સૂત્રો પણ સામાન્ય છે. પાતંજલિ યોગનો અર્થ પરમાત્મા સાથે સાધુજન્યનો નથી પરંતુ એ એક ઉત્પત્તિવાદ છે અને તેમાં માનવજાતિના જ્ઞાનની બની શકે એટલી ઉંચામાં ઉંચા સુખની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાના નિયમો આપેલા છે. ઉત્તમોત્તમ સ્થિતિ કેઈ, તે પણ બંને દર્શનકારો એકજ બતાવે છે. તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ મુદારાનું મુખ્ય સાધન છે, અને આત્મોત્તમતા નિયમો શોધવામાં પતંજલિ સદૃશાંત ઉત્તમ લેખ લખે છે અને એવાજ નિયમો બતાવે છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે એ બંને તત્ત્વવેત્તાઓએ પોતાનાં તત્ત્વજ્ઞાનો એકજ મૂલમાંથી પ્રાપ્ત કરેલાં હોવાં નોંધવે.

એ મૂલવિદ્યાનું નામ શું હશે તેનો જાણી શકાય તેમ નથી તો પણ એ મૂલ વિદ્યાનું નામ સાંખ્ય જ હોવું નોંધવે, પણ તે કાપલેયસાંખ્ય નહિજ, તોપણ કાપિલેય સાંખ્યનુંજ પ્રાચીનરૂપ તે ખરુંજ. પણ ત્યારે મૂલ સાંખ્યના અર્થ શું ? સાંસ્કૃત્ય શબ્દના હાલ ઘણા અર્થો થાય છે. એ શબ્દ સંસ્કૃત શબ્દ ઉપરથી થયો છે એમાં તો કશો વાંધો નથી. ત્યારે સંસ્કૃત્ય એટલે શું ? એ શબ્દના એ અર્થો છે. એક અર્થ એનો બુદ્ધિ જ્ઞાન થાય છે, અને બીજો અર્થ અંક થાય છે. આ બીજા અર્થ ઉપરથી સાંખ્યશાસ્ત્રને અંકજ્ઞાન પણ કહેવાય છે, એ શાસ્ત્રમાં પચીસતત્ત્વોનું જ્ઞાન છે, તેથી તે બુદ્ધિજ્ઞાન દર્શક છે. ન્યાયશાસ્ત્રમાં ૩૬ પદાર્થો દર્શાવ્યા છે અને વૈશેષિકમાં ૬ પદાર્થો બતાવ્યા છે. એજ રીતે સાંખ્યમાં ૨૫ છે. બે સાંસ્કૃત્ય શબ્દ સંસ્કૃત્ય ઉપરથી થયેલ હોય, તો પ્રથમે ધર્મ શકે છે કે માત્ર કપિલના સાંખ્યશાસ્ત્રનેજ શા માટે એ નામ મંબેલું હોવું નોંધવે ?

* મીરતવાળા મી. રામપ્રસાદના અગ્રિય લેખ ઉપરથી લખનાર રા. રા. ચમન-રાય શિવશંકર વૈષ્ણવ. જુનાગઢ.

કારણકે તમામ તત્વજ્ઞાનોમાં વિષયવિભાગો કરેલા હોય છે; સાંખ્યતત્વજ્ઞાનની પેઠે તમામ વિદ્યાઓમાં સંખ્યાઓ આવે છે, એટલા માટે એ વ્યાખ્યા બરાબર વાળખી લાગતી નથી.

એક ખુલાસો છે અને તે ખીજા અર્થ ઉપર રચિત છે. એથી સાંખ્ય નો અર્થ જ્ઞાન જ થાય છે. એનું મૂલ કય ધાતુ છે, જેનો અર્થ ભાષણ થાય છે. કય ધાતુને સં ઉપસર્ગ યુક્તના અર્થવાળો લાગેલો છે. યુક્તભાષણ એવો આ ઉપરથી અર્થ થાય છે. યુક્તભાષણમાં બુદ્ધિની અપેક્ષા છે અને એ અપેક્ષા પણ સર્વ તત્વજ્ઞાનોમાં રહેલી તો હોય છે. પણ એ અર્થ લેખએ તો સાંખ્ય નો અર્થ સૂત્ર યદ્ય શકે છે.

એમ દેખાય છે કે, સાંખ્ય એ અંત્યંત પ્રાચીન તત્વજ્ઞાન છે. ચેતાચતુરોપનિષ-ત્તમાં સાંખ્યયોગ વિષે કથન છે, પછી તે ગમે તે અર્થમાં હોય પણ છે ખરું. સાંખ્ય નો અર્થ ચેદાંત તરીકે પણ કસો છે. ગમે તેમ હોય તોપણ એવો ખરું છે કે એ તત્વજ્ઞાન અત્યંત પ્રાચીન છે અને તેનું નામ કથન કરનાર ઉપનિષતના કાલથી પણ તે પ્રાચીન છે, અને એ આખો પ્રાચીન શાસ્ત્રનું નામ સાંખ્યધોમ્ય હતું. એમ જણાય છે કે એક જ વિદ્યાનું તાર્કિક સ્વરૂપ Theoretical form સાંખ્ય અને તેનું અનુ-ભવજન્ય સ્વરૂપ (experimental form) યોગ છે, અને એ જ વિદ્યા પ્રાચીન સાર્વજનિક હતી.

આ પ્રાચીન વિદ્યાનું જ્ઞાન પ્રથમ સદિમાં પ્રસિદ્ધ રીતે બોધનાર કપિલ હતા, તેથી જ તેનું ખરું નામ તેણે વાપર્યું છે. પતંજલિ પાછળથી યથા તેણે એજમત આગળ ચલાવ્યો છે, અને તેમાં અનુભવગમ્યતા લાવવાથી તેની વિદ્યા મૂળસાંખ્ય કરતાં પણ વિશેષ કિંમતી થઈ છે.

ઉપનિષતોમાં સાંખ્યયોગ વિષેના પ્રવર્તકોનાં નામો આપેલાં જણાય છે દાખલા તરીકે ઈશાવાસ્યોપનિષત્તી ૧૦ મી સુતિમાં જુવો.—

“ તેઓ તેને વિદ્યાથી પર કહે છે, તથા વળી અવિદ્યાથી પણ પર કહે છે; એ રીતે પંડિતોથી આપણે સાંભળીએ છીએ અને તેઓએ આપણને એમ કહ્યું છે. ”

આ ઉપરથી જણાય છે કે, આ વાક્યમાં કહેલા પંડિતો સાંખ્યકાર કપિલ અને યોગકાર પતંજલિના જ મતના હોવા જોઈએ, કેમકે તેમનો બોધ સાંખ્યયોગને કેવલ મંજૂતો આવે છે. કેટાઉપનિષત્ત પણ સખ્તપણે મનુષ્યવિષે નીચે પ્રમાણે કહે છે.

“ ૧ સદિયોથી પર અર્થો છે, ૨ અર્થોથી પર મનસ્ છે, ૩ મનસ્થી પર બુદ્ધિ છે, ૪ બુદ્ધિથી પર મહત્ છે, ૫ મહત્થી પર અવ્યક્ત છે, ૬ અવ્યક્તથી પર પુરુષ છે, ૭ પુરુષથી પર કંઈ નથી; આ ઉત્તમોત્તમાવસ્થા છેવટની છે. ”

હવે સાંખ્યયોગ તત્વજ્ઞાનનું અવલોકન કરતાં તેમાં પણ એવા જ બેઠા દેખાય છે એમાં પ્રથમ જડ પરત્વ સ્થૂલ છે. તેની પર સ્વરૂપ (form) છે અને તે જ અત્યંત મય

પ્રાણી છે, તેથી પર ઇન્દ્રિયો તથા તન્માત્રા છે અને એજ સૂક્ષ્મદેહ છે, તેથી પર મનસ્ છે, તેથી પર અહંકાર છે, તેથી પર બુદ્ધિ છે, અને તેથી પર પુરુષ છે. સરખાવવા માટે બંનેનાં તત્ત્વો નીચે આપીશું:—

ઉપનિષત્.

સાંખ્યયોગ.

૧. ઇન્દ્રિય.....	સ્થૂળદેહ.
૨. અર્થ.....	પ્રાણુ: (સ્વરૂપ)
૩. મનસ્.....	સૂક્ષ્મદેહ (ઇન્દ્રિયો તથા તન્માત્રા)
૪. બુદ્ધિ.....	મનસ્.
૫. મહત્.....	અહંકાર.
૬. અવ્યક્ત.....	બુદ્ધિ.
૭. પુરુષ.....	પુરુષ.

આ બંનેને મેળવતાં ચતુષ્કારિક મળતાપણું ભાસે છે. નામોને અલગ રાખતાં મૂળ વસ્તુરૂપે એમને જોઇએ છિયે તોજ તે મળતાપણું દેખાય છે. માત્ર નામથી તદ્વાવત અથવા અમળતાપણું દેખાય છે તોપણ નામો સિવાય એક બીજો અગત્યનો તદ્વાવત પણુ એ જોને વચ્ચે દેખાય છે. ક્ષોપનિષત્માં જોને મહત્કત્ત કહેલ છે તેને જ સાંખ્ય-યોગ મહત્ત કે બુદ્ધિ કહે છે, ઉપનિષત્ જોને મહત્ત કહે છે તેને સાંખ્યયોગ અહંકાર કહે છે. ઉપનિષત્ જોને બુદ્ધિ કહે છે તેને સાંખ્યયોગ મનસ્ કહે છે, ઉપનિષત્ જોને મનસ્ કહે છે, તેને સાંખ્યયોગ ઇન્દ્રિય તન્માત્રા કે સૂક્ષ્મ કહે છે. એજ રીતે બધું છે, એથી દેખાય છે કે, અર્થરૂપ વસ્તુતામાં ઉપનિષત્ અને સાંખ્યયોગ એકજ તત્ત્વ કહે છે, માત્ર નામ ભિન્ન છે તેથી તેા દેખાય છે કે એ બંને વિદ્યા એકજ વાત કહે છે તે એક બીજા હપરથી કહેતી નથી, પણ બંને સ્વતંત્ર રીતે પણ એકજ વાત કહે છે.

આના સંબંધમાં એક બીજો પણ અગત્યનો પ્રસંગ છે તે અત્રે કહેવો જોઇએ. યોગ સૂત્રકાર પતંજલિને કેટલીકવાર સર્વોનોપતિ (ક્ષણિપતિ) કહેવામાં આવે છે. મંડેમ્ પ્લેવે-ટ્રસ્કી કહે છે કે પ્રાચીનકાલમાં નાગશેઠો જ્ઞાનમાર્ગના બોધકો હતા. એમ હોય તો પતં-જલિને નાગપતિ કહી શકાય, અને તેને જ્ઞાનનો બોધ કર્યો છે તે મળી શકે છે.

એ રીતે સાંખ્યયોગ જ્ઞાન વિષેની હકીકત છે. પરંતુ તેમના રચિતાએનો ઇતિહાસ કંઈ માલમ પડતો નથી. સાંખ્યદર્શન એ નામનાં સૂત્રોનો રચિતા કપિલ છે. હરિવંશમાં તેને વિતથનો પુત્ર કહેલ છે. તે મહાયોગી અને શક્તિમાન હતો. એનો નિવાસ પાતા-લમાં કહેવાય છે, અને કહેવાય છે કે સમર રાજના સાહ દમ્પત્ત પુત્રોએ એને કુપિત કર્યાથી તેઓ બરમ થઇ ગયા હતા.

કપિલનાં સૂત્રો ઉપર વિજ્ઞાનગિહુકૃત બ્રાહ્મ્ય છે તથા મહાદેવકૃત શબ્દાર્થકોષ છે. સાંખ્યનો અત્યંત સામાન્ય અને પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ઇશ્વરકૃષ્ણકૃતા કારિકા છે. એ ગ્રંથ

મૂલ સૂત્રા સાથે છેક મળતો. આવે છે. ગુરુથી-શિષ્યને પ્રાપ્ત, એ રીતે પ્રરંપરા ઇશ્વર-કૃષ્ણ પોતાની કારિકામાં જતાવે છે, તેમાં તે પોતાને પંચશિખ પ્રાપ્ત થયાનું કહે છે, અને પંચશિખને તે આસુરિનો શિષ્ય કહે છે, અને આસુરિ કપિલનો શિષ્ય હતો. માટે આ જાળમાં કારિકા મુખ્ય પ્રમાણુ મંથ છે. એના ઉપર ઘણી ટીકાઓ છે, ને અત્યંત પ્રસિદ્ધ ટીકા ગૌડપાદની છે. એ ગૌડપાદ તે પ્રસિદ્ધ શ્રીમત્ સંકરાચાર્યના ગુરુ હતા. બીજી ટીકા સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી નામની વાચસ્પતિમિત્રીની છે. યોગ સૂત્ર-કાર પતંજલિ વિશે પણ બહુ જાણવામાં નથી. એમનો જન્મ ઇલાવૃત્તવર્ષમાં થયાનું કહેવાય છે. એમના પિતા અંગિરા અને માતા સતી હતાં. એમ કહેવાય છે કે જન્મ સમયેજ તેણે જૂત, વર્તમાન, અને ભવિષ્યની ઘણી વાતો દેખાડી હતી તે પરજોવા હતા. તેમની પત્નીનું નામ લોહુપા હતું. એમ કહેવાય છે કે પતંજલિએ આ લોહુપાને સુમેરુની ઉત્તરે એક વટવૃક્ષના પોલાણમાં દીડેલ. પતંજલિ દીર્ઘ કાલપર્યંત બિશુ તરીકે રહ્યા હતા પાણિનિરૂત વ્યાકરણ ઉપર મહાશાય નામે જાણ્ય છે તેના કરતાં પતંજલિ કહેવાય છે, પરંતુ ઘણા વિદ્વાનો એ વાત માનતા નથી, પણ બંને પતંજલિઓ જુદા હતા એમ કહે છે. યોગસૂત્રા ઉપર અત્યંત વિશ્વસનીય ટીકા વ્યાસકૃત છે, બીજી ટીકાઓ ભોજરાજ તથા ગમસરસ્વતીની છે. આમાંની ઘણી ખરીનાં અંગ્રેજી ભાષાંતર થઈ ગયાં છે. સાંખ્યકારિકાનું ભાષાંતર કોલચૂકે કરેલું છે. ગૌડપાદના જાણ્યનું ભાષાંતર એચ. એમ. વિલ્કસને કરેલું છે અને તેની સાથે તેણે પોતાની સ્વતંત્ર ટીકા પણ વધારેલી છે. મી. ડેવીસે પણ સાંખ્યકારિકાનું એક ભાષાંતર કરેલું છે. ભોજરાજની ટીકા સહિત પાતંજલ સૂત્રાનું ભાષાંતર ડા. બેથેન્ડાઇને તથા ગોવિંદદેવ યાત્રીએ કરેલું છે. ડા. રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે પણ એનું જ ભાષાંતર કરેલું છે. ગ્રી. એમ. એન. દ્વિવેદીએ પણ સ્વકૃત ટીકા સાથે સૂત્રોનું ભાષાંતર કરેલું છે. હાલની પ્રજાને આ પ્રમાણે તે જાણવાનાં પુષ્કળ સાધનો થયેલાં છે.

ઉપાસના અને ૐ શબ્દનું ટુંકું વ્યાખ્યાન.

(મળેલું.)*

ઉપાસના—એ શબ્દ હાલ, ચિત્તજીવિતી, ભક્તિપ્રેમ ભાવે -અમુક પ્રકૃતિ અધિષ્ઠાન અર્થાત્ અમુક દેવનું બજન, તેની પૂજા, તેની અર્ચા, એ અર્થમાં વપરાય છે. જે દેવ, જે માહાત્મ્યવાળી વસ્તુની ઉપાસના કરવા ઇચ્છી હોય, તે તે દેવ કે વસ્તુની નજીક બેસવું, અને તેની ખરા દ્રઢભક્તિભાવે આરાધના કરવી એવું નામ ઉપવ્યાસના. સંસારમાં પણ વ્યવહાર વ્યાપ્ત જનોને ઇષ્ટપ્રાપ્ત્યર્થે અમુક માણસ-પછી રાજા હોય કે સેહેજ ઉતરતા હોદ્દાવાળા હોય—ને રીઝવવા આરાધવામાં ઝડત જોઇએ છીએ, અને એ પ્રમાણે ઝડત જોઇએ તે દરમિયાન જો તેણે સ્વાર્થ કેવળ અને પરાર્થ કે પરાર્થ નહિ જ એવી રીતે ઘણે અંશે સાધવા તત્પર રહેતા હોય એવું જોવામાં નથી આવતું હોય.

* લેખક—રા. રા. શંભુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતા. બી. અ.

તેઓને તિરસ્કાર પામે ગણવામાં આવે છે. એજ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં પણ માન્ય કરેલ છે કેવળ કાર્મ્યધૂળ કે ઉપાસના અર્ધમાર્ધમ; અને ત્રિષ્કાંભે, નિસ્વાયે થયેલ એક ધર્મના આદર્શ તરીકે ઉલ્લંઘન કેયે પ્રસંધાય લાગે એવું બહુ દેખાયેલ ઉપાસના સારી અને એવ-સ્કર; પરંતુ એવીને એવીજ તેમ દૂષ પ્રત્યે અનાસક્તિવાળી હોઈને ધર્મના ઉલ્લંઘને પ્રસંધાય લાગે છે એવો ભય રાખ્યા વિના જ ઉપાસનાની ખાતર જ ઉપાસના કરાય તે ઉસમીતમ.

ઉપાસનાના ધણા પ્રકારો છે, પણ આ સ્થાન તે પ્રકારો વર્ણવવાનું નથી. નેટલા દેવદેવી તે પ્રમાણે ઉપાસનાના પ્રકાર અને એ બધાનું વર્ણન સવિસ્તર ધણાં સંસ્કૃત પુસ્તકોમાં મળી આવશે.

“ મંત્ર મહોદધિ ” નામના સંસ્કૃત ગ્રંથમાં કેવળ ઉપાસનાથી સિદ્ધ કરાતી ક્રમ્ય વૃત્તિઓ સહિત, તે ઉપાસનાના વિધવિધ પ્રકારનું વર્ણન છે, મંત્ર જન્મ તથા તન્મ પશ્ચ એ ગ્રંથમાં પુષ્કળ છે. એ સિવાયનાહનાં મોટાં ધણાં પુસ્તકો છે, અને તે વળી નાના પ્રકારનાં છે.

પરંતુ એક બ્રાહ્મણ ગ્રંથો યથા સ્વારથી આરંભીને અને ઉપનિષદો રચાયાં તે કાળનો મમાવેશ કરીને બોલીએ તો પણ મોક્ષના માર્ગનું ખરું સ્વરૂપ જ્ઞાન અને જ્ઞાન તથા (કર્મધર્મ સંબંધી) એ વિષે સમાધું છે. ખરું જ્ઞાન ભક્તિ માર્ગે આવે છે, કારણ કે અદ્વૈત વિદ્યાનો ખરો પંથ પણ એકાગ્રચિત્તથી દૃઢ નિશ્ચયી દૈત મળવાનો અને એકાકાર અખંડ રસ અનુભવવાનો ગીતામાં તેમજ ઉપનિષદોમાં વર્ણવ્યો છે. આ ભક્તિ દૃઢ રાખવાનો સખજ ઉપાય જ ઉપાસના છે, અને ઉપાસના તેટલા માટે જ જલવિધાનું પણ ધણે અંશે મૂળ તત્ત્વ લેખાયું છે. પ્રત્યેક મુમુક્ષુને ઉપાસના ટાળી બીજે માર્ગે મોક્ષદાર બોળવું અતિ વિકટ યદ્ય પડે છે, અને સ્વાભાવિક માર્ગજ એ છે. મુદ્રણમાં તો ઉપાસનાની આવશ્યકતા યોગમાં અતિ તીવ્રપણે પ્રયોજાઈ છે. વેદાંત પ્રક્રિયામાંથી આ આવશ્યકતા બાદ થયેલ નથી પરંતુ બનેલી યુક્તિ પ્રયુક્તિમાં બેદ છે. વેદાંત સત્ત્વમાં પણ થોડાં ધણાં સત્ત્વો છે કે જેમાં ॥ ધ્યાનાચ્ચ ॥ આસીનઃ સંમચાન્ત ॥ એવાં એવાં વાંચવામાં આવે છે. તેમજ પૃષ્ઠેશીમાં પણ: ઉપાસનસ્યસામર્પ્યતિ ધિયોત્પત્તિર્મવેત્તતઃ ॥

એ બધું તો ઠીક પરંતુ ઉપનિષદોમાં ઉપાસનાનું મહત્ત્વ સાંઈ જોવામાં આવે છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં દષ્ટાંત તરીકે બોધ્યે તો પ્રજ્ઞપતિનું ઉપાસના પ્રકરણ રચ્યું છે તેમાં પ્રજ્ઞપતિ સર્વ પ્રજ્ઞના આત્મારૂપી લેખી તેને બુદ્ધિમાં સ્થાન આપ્યું છે, પૈતૃતીની ઇદિદેવની બુદ્ધિમાં પ્રતિષ્ઠા કરી પછી ધ્યાન કરવું તેનું નામ ઉપાસના. એ વિષે શ્રી શંકરાચાર્યનો સ્વતંત્ર મત જોયો હોય તો પણ સમાન છે, કારણ કે તેના રચેલ સિવકવચનો પ્રારંભમાં જ તેણે કહેલું છે કે: હંતુંદુરોક્ષોત્તર સંપ્રિયિષ્ટેત્વતંજસાંખ્યાતનમી વક્ષાશં । અર્તાદિય સૂક્ષ્મ મનંતમાર્ષ્યાત્યેત્પરાનેદમયં મદેશં ॥ ૪૬૫ કમળમાં ઇદ્રવનો વાસ ઉપનિષદ તેમજ વેદાંતના સર્વ ગ્રંથોમાં દેખાયેલ છે તે નિર્વિવાદ વાત છે.

એ અનુસાર બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં શુદ્ધિમાં રચાન લેખી હૃદય સમ્બંધનું એકાગ્ર સિતે ધ્યાન ધરવાનું બોધ વચન કહેતાં શી રીતે ઉપાસના કરવી એ દર્શાવ્યું છે. હૃદય-એ પ્રમાણે હૃદય સમ્બંધનું પ્રયત્ન કરવું. અધ્યાત્મ સમ્બંધને પ્રયત્ન કરી તેની વ્યાપ્તિ વિસ્તૃતિ અર્થે સાથે ધરાવવી અને તેનું જ મનન માત્ર છે; એમ સુવાધી બોલે. કોઈ રચાને ચિત્ત વૃત્તિ નિરોધે ધર્મ જવાથી ધ્યાન જવા નહિ પામે આ પ્રયત્નકરણ કેવળ ચિત્તનો નિરોધ કરવામાં ઉદ્દેશ ધરાવે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેનો મુદ્દો બીજો રીતે જોતાં લાગુ છે કે આખા વિશ્વનું દર્શન સંક્ષેપ રીતે કરી લેવાનો સાથે સાથે જ રહેલ છે. બૃહદારણ્યકનું દર્શન અને લીધું છે તેનું કારણ ખાસ બીજું કંઈ નથી, સિવાય કે આ અમુક વિષય સ્વિશેષ સ્ફુટ કરવાની તક મળે.

બીજો ઉદ્દેશ એ છે કે: હૃદય-એ ત્રણે અક્ષરને એક વાર હૃદય પાડવા, એટલે મોટા અંશમાં બ્રહ્માંડનું પ્રયત્ન કરવું. વળી જે બિલ બિલ અવયવે-હૃદય-રહેલ અવયવી એક અદિતીયજ છે, અગર જે કે તેનાં બિલ બિલ અવયવોમાં તે પ્રકટ થાય કે નાનાવિધરૂપાદિ ધારણ કરે છે.

એ અખંડ અબેદ એકાકાર રીતે સમગ્ર વ્યાપક પદાર્થ છે એવું ધ્યાન કરવાનું સાથે સાથે જ રહ્યું છે, કારણ કે બેદરે જોવાથી ખરું રહસ્ય પ્રકટ થતું નથી; ખરો અતીત આકાર ખરું સ્વરૂપ તો અવલોકનથી પ્રકટ થાય છે, અને તેમાં આ પ્રમાણે કરવાથી મન આસક્તિ ધ્યાન કરે છે તે સદૃશ ધીમે ધીમે થતી જાય છે. એ જો હેતુ એકેકને ઉપકારક કાર્ય બદલે રૂઢી મૂળ અર્થને અને પુષ્ટિ કરે છે. મૂળ અર્થ ઉપાસનાદારે ભક્તિ ભાવની દદતા, અને તે માટે શુદ્ધ સત્ય જ્ઞાન, અને હેવટે તેજ માટે શાંતિ અપવર્ગ.

હવે એ પ્રયત્નકરણનો પ્રકાર- "હ" અર્થાત આહર-લાવવું, લઇ જવું એ અર્થવાળા ધાતુમાં, એમ સમજવાનું કે "હ" અક્ષરજોતાં એવું જ્ઞાન થતું જોઈએ કે, એનામાં જે અર્થ શક્તિ છે તે એ કે ઇદ્રિયો પોતાના સંસારિક વિષયોને આત્માના ઉપભોગને અર્થ-અવિધાનું આવરણ હવાઇ અર્થ હોય તેવામાં-લઇ જાય છે. એજ પ્રમાણે "હ" અક્ષરાર્થ શક્તિ એ કે: "હ" માં સમજાયેલ લઇ આવવાની ક્રિયા યથા પછીના કાળમાં વધારે આગળ ક્રિયાનું બળ એ થાય છે કે એજ ઇદ્રિયો એજ વિષયોને એજ આત્માને આપે છે; એટલે તેની આગળ પ્રલક્ષ સ્વાધીન કરી દે છે. આ અર્થે શક્તિ "હ" અક્ષર જોતાં જ સ્ફુરણ પામવી જોઈએ. એજ રીતે "ય" અક્ષર જોતાં તેના અર્થની શક્તિ એવી રહેલ ગણવી કે માત્ર ગતિ અર્થાત એવા આત્માને એ વિષયોનો ઉપભોગ કરવામાં ક્રિયા જાગી જાય.

આટલું પ્રયત્નકરણનું સ્વરૂપ સમજતાં એમ જણવું હિત છે કે બેદરે એ માત્રમ પડતાં વિધિવિધ પ્રકારમાં આવી રહેલાં બધાં સ્વરૂપો આકારો, માત્ર માયાની, અચાતની કે અવિધાની પરિણતિ છે; અને એજ માયાનો નાશ કરવા સાર- "હૃદય સમ્બંધના વ્યાપ્તિપત્તે ભાંગીને અબેદસ્વરૂપે જોવા પ્રત્યેક સમયે છે એટલું તો નિર્વાણ છે. આટલું વિસ્તૃતિએને જોડી દઇ એકાકારરૂપે અવલોકન કરવું પછીથી પ્રાપ્ત થાય છે. આમાં બીજું

એટલું પણ જોવાનું છે કે બેદ સમજ્યા વિના અબેદ સમજવો કહિયુ છે. ધુમનું સ્વરૂપ જોયા સિવાય કેવળ ધુમાભાવ શી રીતે સમજાય ? એટલા માટેજ બુદ્ધિગમ્યપદાથો ભાવ્ય માત્ર; અભાવ તો ભાવ્ય પદાર્થોને આધારેજ ગણે હતારે એવાજ કારણથી લોકિક દૃષ્ટાંત રહી ગયું છે કે આસક્તિ અત્યંત જોની ઉપર હોય તેનો અનાસંગ વેહેશે. યદ્યથ કયં છે. તો બેદનું સ્વરૂપ દાખવ્યા પછી હવે અબેદ એકાકાર અખંડ મૂર્તિ જોવાને, સમજવાનું કે “હૃદય” એટલે, સુગુણબ્રહ્મ; માયાથી સમેત માયાવીનું રૂપ.

વળી “હૃદય” અખંડ એકજ શબ્દ છે એવું જ્ઞાન યતાં છતાં અને અવિદેકથી તેનાં અવયવોને વળગી રહેવું નિરર્થક તેનું તેનું સમજતાં છતાં, હૃદયને પણ વિક્રિયા રૂપે થોડો કાળ ધ્યાન કરતી વખત ધાર્યા કરવું પડે છે. હવે હૃદય એટલે સમસ્ત શક્તિ હિરણ્ય ગર્ભના અર્થની તેનું મનન કર્યાથી જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે એ વર્ણવ્યું છે. પરંતુ એ આપણા પ્રકરણને આસંગિક જેવું ધણે અંશે છે.

ખીલું વળી એવુંજ દૃષ્ટાંત લેવું ઉચિત છે અને તે પછી એક ત્રીજું કે જ્યાં ઉપાસનાનો વિષય અધિક સ્ફુટ થાય. “સત્ય” શબ્દનું મનન પણ એવું જ સખળ છે. અહિં ‘સ+ત+ય’ એ પ્રમાણે ત્રિફૂતિરૂપ કરવું યોગ્ય છે; અને તેમાં એવી અર્થ શક્તિ સમજવી આવશ્યક છે કે: સ જે હયાતી સાથે જોડાએલ ધાતુનું સ્વરૂપ, અને ય જે ગતિવાચક સ્વરૂપ છે તે બંને એક સરખી રીતે ખરા અસ્તિત્વના ઘોતકે અંશરો. મણી અમરસ્થાને કદમ્બા છે અને ત જે વચ્ચે આવી જાય છે તેનો અર્થ શક્તિ મૃત્યુ મણીને અનંતતાના સમુદ્ર વચ્ચે આવી રહેલ એક અખાત સમાન આ ત્રણે અંશરોનું સ્વરૂપ કદમ્બું એટલે કે સ અને યની વચ્ચે ત રૂપી અખાત અનંતતામાં રહેલ મુખ્ય મહાભાવ તે બધી પાસા હોવા છતાં અવિદ્યાના આવરણથી દેહ જરા મૃત્યુ મનુષ્યને તેમજ પ્રાણેક જીવને આવી રહે છે. સંસારી સ્થિતિ એ વચલી દાસત કે જે મૃત્યુ જન્મ એ રીતે કાંતો અગાધ અનંત સમુદ્રમાં આદોલન ક્રિયા સદન કરી વલ્લા કરે છે; અને કાંતો-એટલે અવિદ્યાટણી જવાથી અને અનંતતાનું ખર્ચ જ્ઞાન પ્રકાશ પામવાથી વચલા ભાગથી દૂર જવાનું અને એટલે સદ્ભાવની અનંતતામાં ઉપાસના કરનાર બળી જાય છે. જે અનંતતા તે તો બધે હોય છે માટે સ તથા ય, ત અક્ષરને બાપી રહી છે, એ બ્યાપક હોવા છતાં ત અસ્તિત્વ ભોગવે છે, પણ મિથ્યા છે એમ દૃઢ પ્રતીતિ કરવી જરૂરની છે. આ પ્રમાણે પ્રતીતિ યદ્યથ કે ત નો અત્યંત નાશ અને પછી અનંત અસ્તિત્વ, અનાઘંત સદ્ભાવ પ્રસરી જાય છે.

હવે વળી હૃદય શબ્દની વાત તો વિચિત્ર તેવી છેક અલોકિક છે. તેનો પ્રસ્તાવ કરવો યોગ્ય છે. તેનું ખર્ચ સ્વરૂપ શું છે. તે સમજ્યા પછી બૃહદારણ્યકમાં પણ તેનો ઉપાસના પૂર્વક, દૃઢ ધ્યાનનો અભ્યાસ કરવો એમ આજ્ઞા કરી છે. એ વાત નો હરદોષ જણે છે. એક બાલકને બ્રહ્મનો આનંદ થોડે ધણે અંશે હોય એવું જોવામાં આવે છે. અખંડ બ્રહ્માનંદની સેહેર તો નહિ પરંતુ જેટલે ભાગે જન્મત્તા વિષ વિષ મોઢ જાગથી દૂર છે તેટલે દરજ્જા તેને એ આનંદ ભરે નામ્મ ભાવે પણ-રહેલ છે એ વાત નિઃસંદેહ છે. જેવો બ્રહ્મજ્ઞાનીને ઉચ્ચારણ ઉપાસના આગે કે કેવળ જ્ઞાન માર્ગે જતાં પણ, એવું

ખરે રહ્યું સ્ફુટ સમજવનાર છે તેવી રીતે બાળકને તેના આનંદમાં સ્થે રહે પણ જો
જેના અવાજનું ઉચ્ચારણ કરતું માંમળીએ છીએ. આ અવસ્થા બંનેની જૂદી છે માટે જુદા
લાગે છે, અને દેશકાળ પ્રસાદિનો ભેદ પણ એ બેને અલગ કરે છે. બાળકને ઉનાં ઉનાં
કરતાં સાંભળીએ છીએ તે ખરી રીતે—અહ્યાં—અનકિયાનમ—એ શબ્દનું રટન કરતાં સં-
ભળાય છે એમ કહેવું ઠીક છે. વસ્તુતઃ અનકિયાનમ એ બ્રહ્મચારીનું; અને, અનકિયાનમ
એક અનિયતચિત્ત કરનાર બાળકનું. બ્યારે બાળક ગર્ભાશયમાંથી બાહાર નીકળી પેહેલો
થાસ લે છે ત્યારે જો અવાજ થાય છે; તેમજ, બ્યારે બ્રહ્મચારી ખરી લવાવરવામાં નાદ
નું અનાત શ્રવણ કરે છે તેનો સાદર્ય ભાવ વિચિત્ર છે; છતાં ભેદ પણ છે તે માત્ર
ઉવા ઉપર લાગે છે કે જેનું સ્પષ્ટ વિવેચન નીચે જતાં થશે. પરંતુ એટલું કહેવું જો
ધએ કે જનું ઉચ્ચારણ દરેક પવિત્ર સમયે, પ્રથમ કરાય છે, તે પૂર્વકાલથી પરંપરાએ
ઉતરતું આવ્યું છે અને એવું સચોટ યર્ષ ગ્રંથું છે કે પુરુષોના સમય પછી તેમ કાવ્ય
પ્રસાદિના કાળ પછી પણ અધાપિ એજ રીતે આશ્વ આવે છે કહ્યું છે કે—

અંકારશ્વાય શબ્દશ્વદ્વાવેતૌ બ્રહ્મણઃ પુરા ।

કંઠં મિત્વાવિનિર્વાતૌ તસ્માન્માંગલિકાક્રુખૌ ॥

બ્રહ્માનો કંઠ ભેદીને આવા અર્થાત્ બ્યારે ખરા ભક્તિના આવેશમાં આવેલ હરકોઇ
માણસ ગાનનો આરંભ કરે છે ત્યારે તેના કંઠમાં ફરસાં વાટથી માગ કરી બાહાર આ-
વતો પવન સંચાર જો અવાજ ધ્વનિ—કરી મૂકે છે તે પ્રાકૃત જનમાં પણ નીહાળી ધ્યાન
પૂર્વક તપાસતાં સહજ લાગશે કે આ વાત ખરેખર હોવી જોઇએ. બ્રહ્માને વેદનું પ્રથમ
ઉચ્ચારણ કરતી વખતે જો ધ્વનિ બાહાર આવેલ છે ઉમ ઉમ...કરતે કરતે વેદની ધ્વનિ
પ્રગટ થઇ ઠંઠેર આકાશમાં ને તાહ, અણપરમાણુની અનાત ગતિ થવાનો સ્પષ્ટ કાળે
આરંભ થયો ત્યારે સતત તાહ એકજ જાતનો હલો એ વળી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની રીતે વિવે-
ચન કરવાનું આ લખાણમાં અસંખ્યક યથ જાવ, માટે અનુચિત માની દૂર રાખ્યું છે.
જો ને, એટલું કહેવું ઠીક છે કે શાસ્ત્રમાં પણ સ્વર્ગનું દાર ગણ્યું છે એટલે એટલે અંશે
પવિત્ર એટલું જ નહિ પરંતુ વાયુના સંચાર અણપરમાણુની ગતિ, વૈદ્યતામનેજ અને
બીજી ક્રિયા શક્તિ વિપર-આધાર રાખતું જો પ્રથમરૂપ આરિભાવ પામે છે તે વડે ઝો-
નું ખરે સ્વરૂપ ભવિષ્યમાં કોઇ દિવસ સમજશે એમ આશા રાખીએ.

હવે આપણા તરવગાનમાં ઝોની સમજ જોમિત્યેકાક્ષરબ્રહ્મ । એવી અપાઘ છે
અર્થાત્ ઝો એકાક્ષર નિર્ગુણબ્રહ્મનું સ્વરૂપ ગણાયું છે. કં ઉપનિષદમાં નચિકેતસને યમ
ઉત્તરવાજતાં કહે છે કેઃ ઝો એવો શબ્દ છે કે જે સર્વ વેદો સર્વ તપ, ધર્મ ક્રિયામાં
માન્ય થયેલ હોઇને તેને બ્રહ્મચારી મોક્ષપદ પ્રાપ્તિ માટે ધ્યાન-ધરણમાં ઉપયોગમાં લે છે,
તેમજ પક્ષોપન માં કહ્યું છેઃ ઝો માહેથી માત્ર અનું એકાક્ર ચિત્તે ધ્યાન કરતાં મ-
નુષ્યયોનિમાં અવતાર યર્ષ પૃથ્વી ઉપર આવે છે; અનઉ બંનેનું ધ્યાન કરે તો મનુષ્ય
દેહમાં યથ બળ થાય અને સોમ એટલે ચંદ્રલોકમાં ધ્યાનીને લઈ જવાય છે કે જ્યાં
ક્ષીણકર્મ થયા પછી વળી પૃથ્વી ઉપર આવે છે. પરંતુ ત્રણે અક્ષર—અ, ઉ, મનું એક
સાથે ધ્યાન કરે તો સર્પનો જન્મ પોતાની નિર્મોકનો ત્યાગ તેમ આત્મા ધ્યાનીને દેહનો
ત્યાગ તથા મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ અ અક્ષર પૃથ્વીનું પ્રતીક છે; અનઉ સમ-
જતાં પૃથ્વી અને ઉર્ધ્વલોકનું રહસ્ય સમજવામાં આવે છે. અનઉમનું ધ્યાન કરી માં
હેનું તાત્પર્ય જોઈ લેવાયાં આખા વિશ્વનું અંતર્ગત રહસ્યપ્રતીતિમાં આવે છે.

(આગળ ચાલુ.)

॥ વાલ્મીકિની. ॥

(અનુસંધાન ગતવર્ષ પૃષ્ઠ-૩૭૭)

મહાનારાયણોપનિષદના ઉપદેશો પ્રમાણે બ્રહ્માના નીચે પ્રમાણે ત્રણ અંશો હોય એમ કહેવાય છે.

“પ્રથમ અથવા બ્રહ્માના સગુણ અંશમાં (૧) વિશ્વની ઉત્પત્તિઆદિનું કારણ ઈશનો તથા (૨) સંસારની ઉત્પત્તિઆદિના કારણરૂપ જીવનો સમાવેશ થાય છે. આ સગુણઅંશ, આર્યાદવાળા નિર્ગુણબ્રહ્માના પ્રથમ અથવા અવિદ્યાપાદમાં આશ્રયિને રહે છે. બ્રહ્માનો નિર્ગુણ અંશ, વિદ્યા, આનંદ, તૃતીયા નામના દ્વીતિય, તૃતીય અને ચતુર્થપાદોમાં આશ્રયિને રહે છે. બ્રહ્માનો તૃતીય અથવા નિર્ગુણાતીત અંશ, જેને શ્રુતિમાં નિર્ગુણઅંશના ત્રીપાદોની પાર વર્તેલા વર્ણવવામાં આવ્યો છે તે ઉપરકથિત આર્યાદોની પણ પાર વર્તે છે. આ નિર્ગુણાતીતનેજ અજ્ઞેય અને અજ્ઞાતનાં નામથી વ્યવહારવામાં આવે છે.”

વળી મહાનારાયણોપનિષદમાં આદેશાયું છે:—

“બ્રહ્માને સાકાર અને નિરાકાર ઉભય પ્રકારનું ગણવામાં આવ્યું છે. સાકાર ઉભયપ્રકારનું ગણાય છે,—સોપાધિકસાકાર અને નિરૂપાધિકસાકાર; આ ઉભયમાંનો પ્રથમ—સોપાધિક સાકાર—સગુણ છે અને દ્વીતિય નિરૂપાધિક સાકાર નિર્ગુણ છે. નિરૂપાધિકસાકાર પણ ઉભયપ્રકારનું છે—નિત્યસાકાર અને મુક્તસાકાર. આ ઉભયમાંનું પ્રથમ નિત્યસાકાર. પરોક્ષ જ્ઞાતવડે અનુભવી શકાય એમ છે, અને અન્ય મુક્ત—સાકારને અપરોક્ષાનુભવ—સ્વરૂપના નામથી વ્યવહારવામાં આવે છે. નિર્ગુણાતીત અથવા અજ્ઞેય અને અજ્ઞાતનાં નામથી વ્યવહારનો નિરાકાર છે. (સુદર્શન—પું.—૨૨—અં.—૪ પૃષ્ઠ—૧૨૬ મે આપવામાં આવેલા વૃક્ષની સહાયવડે આ ઉપરની બાબત સારી રીતે સમજવામાં આવશે.)

હવે અધ્યાત્મોપનિષદ ઉપર આદિથી અંત પર્યંત નીચે પ્રમાણે વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે:—

દેહમાં હૃદયાકાશમાં વાસો વસતો એક અજન્મા આત્મા, એજ નિત્ય બ્રહ્મ છે. જો કે પૃથિવી તેનો દેહ છે, તે પૃથિવીમાં વ્યાપી રહ્યો છે, તોપણ તે તેને જાણી શકતી નથી—કારણ કે તે ગતિ રહિત છે, સર્વ પદાર્થ માત્રના અંતરમાં તે વ્યાપીને રહેલો કહેવાય છે. આજ પ્રમાણે પાણી, અગ્નિ, વાયુ,

અને આકાશનાં તત્ત્વો, મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિત્ત, અવ્યક્ત અથવા ત્રિગુણસામ્યાવસ્થાવાળી મૂલપ્રકૃતિ, અંતિમમોક્ષપર્યંત ક્ષયથી રહિત જીવ અથવા અક્ષર, સર્વે જીવોને પોતાના પાશવડે બંધનમાં રાખનાર યંમ અથવા મૃત્યુ, આમાંનું કોઇ પણ નિત્યપ્રબુદ્ધઆત્માને જાણી શકતું નથી, અનુભવી શકતું નથી; જો કે તે આ સર્વમાં વ્યાપક છે તોપણ આમ બને છે. આ આત્મા જ સર્વે પ્રાણીઓનો નિષ્પાપ, જોજસ્તિવ દિવ્યનારાયણ રૂપ અંતરાત્મા છે.

૧ આત્માથી અન્યરૂપ દેહ અને ઇન્દ્રિયોને લગાડવામાં આવતા “હુ” અને “મહાહુ” શબ્દોના હુરૂપયોગને જ અધ્યાસના નામથી વ્યવહારવામાં આવે છે. બુંધપુરૂષોએ પ્રજ્ઞાધ્યાનના સાધનવડે આવા અધ્યાસને ટાળવો જોઈએ.

આ ઉપરના મંત્રમાં માત્ર “બુધ પુરૂષોએ” એટલા શબ્દોવડે લાવના સંપૂર્ણ રીતે સમજાવી શકાત; ત્યારે “પ્રજ્ઞા ધ્યાનના સાધનવડે” એટલા શબ્દો ઉમેરવાની શી જરૂર ? નીચેના અન્ય મંત્રમાં શંકાનું નિવારણ કરવામાં આવ્યું છે.

૨—બુદ્ધિ અને તેનાં કાર્યોના દૃષ્ટારૂપ, પ્રત્યગાત્માને ઓળખ્યા પછી સુસુક્ષ્મ દેહમાં આત્માની તથા આત્મા કરતાં અન્ન સર્વ જે જે છે તેની લાવનાનો ત્યાગ કરવાનો છે; જે દશમાં વિશ્વાત્માના અંશરૂપ આત્મા સાથે પોતાનો અલેદ અનુભવાય છે એવા અજાણકાર-ધ્યાન-યોગના અવ્યાસના પરિણામ રૂપે ઉદય પામતી અજાણકાર-વૃત્તિના સાધનવડે આમ બની શકે છે. આત્મા અને પ્રજ્ઞાના ઐક્યના પરોક્ષ, બુદ્ધિગમ્યજ્ઞાનના ઉદય પછી સુસુક્ષ્મ માટે આવા પ્રકારનો યોગ આથી અત્યંત જરૂરનો થઈ પડે છે.

અધ્યાસ દૂર કરવાનું સાધન વળી પુનઃ નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.

૩—હુનિયા, દેહ અને શાસ્ત્રના સંસ્કારોને દૂર કરીને તેવડે અધ્યાસનો ઉચ્છેદ કરો.

અત્રે એક શંકા સંભવે છે:—પ્રજ્ઞાના માત્ર વાદપક્ષના બુદ્ધિગમ્યજ્ઞાનની સહાયવડે મનનો (અધમ-અગ્રુદ્ધ-મનનો) નિરોધ થઈ શકે એમ છે. તેટલા માટે યોગાધ્યાસ નિરૂપયોગી છે. આનું નિચે પ્રમાણે સમાધાન કરવામાં આવે છે:—

૪—શ્રુતિ, યુક્તિ અને અનુભવની સહાયથી પ્રજ્ઞા સર્વવ્યાપક છે, એમ જાણ્યા પછી, નિજાત્મામાં સમાધિયોગના સતતઅવ્યાસવડે યોગિ, મનોનાશ સાધી શકે છે.

જીવન-સુક્તિ અનુભવાતાં મનના સગુણપક્ષનો નાશ (સરૂપ-મનો-

૧. હૃદયમાં સંલગ્ન થયલી અજ્ઞાનઅધિઓ ક્યારે છુટશે ? આ પ્રશ્નનું નિ-
રાકરણ નિચેના શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે:—

૧૭—નિર્વિકલ્પ-સમાધિ-યોગના અભ્યાસવડે અદ્વીતિયભૂમાનો અપ-
રોક્ષાનુભવ થતાં તૂર્તજ હૃદયસંલગ્નથયલી અજ્ઞાનઅધિઓ ભેદાઈ જાય છે.
આ ઉપરથી એટલું ક્લિત થાય છે કે, માત્ર બુદ્ધિગમ્ય, વાદપક્ષના
જ્ઞાનવડે કેવલ્ય દશાનો અનુભવ બની શકતો નથી. પરંતુ એમ શંકા સંભવે
છે કે, અહંકાર અને અન્ય અજ્ઞાન અધિઓ હૃદય સાથે એટલી બધી દૃઢ
સંલગ્ન થઈ છે કે તેમનો ભેદ વિનાશ સાધવો તદ્દન અશક્ય લાગે છે. પછીના
શ્લોકમાં આ શંકાનું સમાધાન કરવામાં આવ્યું છે:—

૧૮—પરમાત્મામાં આત્માનું દૃઢ ચીતે સ્થાપન કરીને, તથા અહંકાર-
રથી આરંભિને હેઠળમાં અવસાન પામતા વિવર્તોમાંથી આત્મ ભાવનાને દૂર
કરીને, બ્રહ્મનિષ્ઠામાં સ્થિર રહેનાર અભ્યાસિ, જેમ એક મનુષ્ય ઘટપટાદિ
પ્રત્યે બેદરકાર રહે તેમ જીવનના સામાન્ય વ્યવહારોમાં પણ ઉપરિકથિત અ-
હંકારાદિ વિવર્તોપરિત બેદરકાર બનશે; અન્ય શબ્દોમાં કહેવા માગીએ તો
હેહેન્દ્રિયાદિમાંથી તેની આત્મભાવના દૂર પળશે તથા તેમને તે આત્માથી
(પોતાથી) ભિન્નરૂપે, “આ” અને “તે” રૂપે જોશે.

ફરીથી વળી શંકા સંભવે છે:—બ્રહ્માથી તે તૃણાંકુરપર્યંતના સર્વે પદાર્થો
સત્ય હોવાથી, તેમનો અસત્યરૂપે ત્યાગ કરીને પછીથી અદ્વીતિય ભૂમાનો
અપરોક્ષાનુભવ સાધવો એ તદ્દન અસંભવિત લાગે છે. આનું સમાધાન નિચે
પ્રમાણે—

૧૯—જો કે દુનિયાના સર્વે પદાર્થો જીવનના સામાન્ય વ્યવહાર માટે
જગજનનદશામાં સત્ય છે, તથાપિ, યથાર્થ અને ચિરસ્થાયિ મોક્ષદશાના
દૃષ્ટિ ણિંદુથી એ સર્વે અસત્ય છે. તેથી સમાધિયોગમાં સુસ્થિર થયલા અ-
ભ્યાસિ માટે, એ સર્વેનો અસત્યરૂપે ત્યાગ કરવો તથા પૂર્ણ અદ્વીતિય, અવિ-
ભાજીત પરમાત્માનો અપરોક્ષાનુભવ મેળવવો, એ બીલકુલ અસંભવિત નથી.

અન્ય શંકા ઉપસ્થિત થાય છે:—બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, કૃદાદિ અન્ય મધ્યસ્થ
દેવતાઓ હોવા છતાં આ બ્રહ્મનિષ્ઠો ભુમારૂપ અદ્વીતિય પરમાત્માનો શી રીતે
અપરોક્ષાનુભવ કરી શકે છે ? અન્ય મંત્ર આ શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

૨૦—પરમાત્મા સાથે એભેદાનુભવ સાક્ષાત્કાર કરનાર બ્રહ્મનિષ્ઠ, જાતેજ
બ્રહ્મા, વિષ્ણુ આદિ અને સમગ્ર વિશ્વરૂપ છે. એ પરમાત્માથી પર અન્ય કંઈ

નથી. અન્ય શબ્દોમાં કહેવા માગીએ તો અનુભવી સાતાના દૃષ્ટિબિંદુથી જે સત્ય છે તે અક્ષરશત્રુ અજ્ઞાનીના દૃષ્ટિબિંદુથી અસત્ય છે, તથા જે અક્ષર શત્રુ અજ્ઞાનીના દૃષ્ટિબિંદુથી સત્ય છે તે અનુભવી સાતાના દૃષ્ટિબિંદુથી અસત્ય છે.

શંકા:—રજ્જુમાં અધ્યસ્ત થયલા સર્પની પેઠે આત્મામાં આ સમગ્ર વિશ્વ માત્ર અધ્યસ્ત થયેલું છે માટે તેમને દૂર કરવાની કડાકુટમાં અભ્યાસિએ શા માટે પડતું બેઠે? પછીનો શ્લોક આ શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

૨૧—જો કે, સર્પ અને રજ્જુની પેઠે આત્મામાં સર્વે જડ પદાર્થો અધ્યસ્ત થયેલા છે તથાપિ માત્ર ચતુર્થ સાધન-એકાગ્રધ્યાનરૂપ-નિર્દિધ્યાસનવડે અભ્યાસિ તેનો અસરકારક રીતે ત્યાગ કરી શકે છે; સર્વથી પ્રથમ દર્શન, શ્રવણ અને મનનનો અનુભવ થવાની જરૂર છે. આ પદાર્થો અધ્યસ્ત થયેલા છે, માત્ર એટલી ખાત્રી કરાં કામની નથી. સમાધિયોગના અભ્યાસવડે જગતની ત્યાગ પછીથીજ અભ્યાસિ, પૂર્ણ, અદ્વીતિય, વિવર્ત રહિત શ્રેષ્ઠપરમાત્મસ્વરૂપ બની રહે છે.

શંકા:—આ દુનિયા અથવા જગત યથાર્થ રીતે અસ્તિત્વ ધરાવે છે, એ ભાવનાનો કોઈ પણ ત્યાગ કરી શકશે નહિ, કારણ કે આ ભાવનાનો પણ સુસ્થિર આધાર છે. સમાધાન નિચે પ્રમાણે:—

૨૨—એક અનંતમાં આ વિશ્વઅસ્તિત્વ ધરાવે છે એ ભાવના (વિપરીત ભાવના હોવાથી) સુસ્થિર નથી. પ્રહ્લાએ ઉપનવેલું (પંચીકૃત ભૂતોનું બનેલું) (સ્થૂલવિશ્વ તથા પ્રહ્લાએ ઉપનવેલું (અપંચીકૃત ભૂતોનું બનેલું) સૂક્ષ્મવિશ્વ, અતંતકાલપર્યંત અસ્તિત્વ ધરાવવા માટે નિર્માણ થયાં નથી. તેટલા માટે મોક્ષથી પરદશામાં, અતર્ક્ય, રૂપરહિત, ભેદરહિત (એકતારૂપ) એક પરમાત્મામાં અનેકતાનો સંભવ કયાં રહ્યો?

શંકા:—નિઃપ્રતિયોગિક (અથવા નિર્જીણાતીત) પ્રહ્લાના સંબંધમાં આ આમ હોય પરંતુ સપ્રતિયોગિક (અથવા નિર્જીણ) પ્રહ્લાના સંબંધમાં તો આમ ભાગ્યેજ સંભવિ શકે; અન્ય શબ્દોમાં કહેવા માગીએ તો, નિર્જીણ પ્રહ્લામાં દુનિયાનું અસ્તિત્વ સંભવિ શકે, એમ અને શંકા ઉઠાવવામાં આવી છે. અન્ય એ શ્લોકમાં આનું સમાધાન કરવામાં આવ્યું છે:—

૨૩—૨૪—પરમોત્કૃષ્ટતત્ત્વરૂપ, અદ્વીતિય, ભેદરહિત, *સપ્રતિયોગિક

* નિઃપ્રતિયોગિક કે જેને ઉપર સપ્રતિયોગિકના નામથી વ્યવહરવામાં આવ્યો છે તે તત્વાતીત છે.

બ્રહ્મના નામથી વ્યવહારતા ચિદાત્મામાં અનેકતા કેવી રીતે સંભાવ શકે; તે તો કલ્પાન્તના પૂર્ણસમુદ્રની, પેઠે પૂર્ણ છે; તે ક્ષય રહિત છે; જેમાં દૃષ્ટ દર્શન અને દર્શના જેવા લેદો અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી અને જેમાં પ્રકાશમાં અંધકારની પેઠે, અસત્ દર્શનમાંથી ઉપજી આવતું વિશ્વ પ્રવિલાપે છે અથવા જેમાં અસત્ દર્શન જાતેજ પ્રવિલાપન પામે છે. એટલું લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે કે, આ સર્વોત્કૃષ્ટતત્ત્વમાં, જો કે (એક વૃક્ષનાં શાખા પુષ્પ ફલના પરસ્પર લેદ જેવો) સ્વગસ્ત-લેદ છે તથાપિ તેમાં (એક વૃક્ષથી અન્યવૃક્ષના લેદ જેવો) સંજાતિય-લેદ નથી, તેમજ (વૃક્ષ અને પથ્થર વચ્ચેના લેદ જેવો) વિજાતિય લેદ પંજી નથી.

અન્ય શ્લોકમાં સુપુષ્પિતા દૃષ્ટાંતવડે, અદ્વીતિય બ્રહ્મમાં કોઈ પણ પ્રકારનો લેદ નથી એમ સમજાવવામાં આવ્યું છે:—

૨૫—જેમ આનંદ રૂપ સુપુષ્પિતમાં કોઈ પણ પ્રકારનો લેદ કોઈના જોવામાં આવતો નથી, તેમ એકરૂપ શ્રેષ્ઠ પરમાત્મામાં અનેકતા અથવા લેદ ભરપુર દુનિયાનું અસ્તિત્વ શી રીતે ચાલવિ શકે.

શંકા:—આ અનેકવિધતારૂપ વિશ્વનું કારણ શું તથા એ કાર્યનું શામાં પ્રવિલાપન જાની શકે, એટલે તેનો શી રીતે વિનાશ સાધી શકાય? સમાધાન નિચે પ્રમાણે:—

૨૬—અનેકતાનું કારણ ચિત્ત છે અને તેનો વિનાશ સધાતાં કંઈ પણ અવશેષ રહેશે નહિ. સુપુષ્પિત દશામાં ચિત્ત કદાપિ વિનાશ પામતું નથી, માત્ર તેના વિવર્તોજ સુપ્તદશામાં હોય છે. (સુપુષ્પિત દશામાં જીવ જેમાં પ્રવિલાપે છે તે બ્રહ્મ છે, એમ માનનાર) સુપ્ત-બ્રહ્મ-વાદીનાથી આ જાણત વિરૂદ્ધ જાય છે. પ્રત્યગાત્મસ્વરૂપ પરમાત્મામાં જેવડે ચિત્ત પ્રવિલાપન પામે છે એવા સંભાધિઅભ્યાસના વિશેષ કારણને લીધે, (સુપુષ્પિત દશાના જીવનું) ઉપરનું દૃષ્ટાંત બંધબેસતું નથી એ લક્ષમાં લેવા જેવું છે.

શંકા:—પરમાત્માને સંપૂર્ણ રીતે જાણ્યા પછી (અથવા અપરાક્ષીનુભવ મેળવ્યા પછી) અભ્યાસિ ઈન્દ્રિયોપલોગના રાગવાળો જનશે? સમાધાન નિચે પ્રમાણે:—

૨૭—અવિલાજીત આનંદરૂપ પરમાત્મા એજ અભ્યાસિના પોતાના આત્મારૂપ છે, એવો સંપૂર્ણ અનુભવ થયા પછી તે નિજાત્મમાં હંમેશાં આંતર બાદ્ય સર્વત્ર એ આનંદના તત્ત્વનો અનુભવ કર્યા કરશે.

જી. કૃષ્ણ. શાસ્ત્રી.

[Theosophist.]

॥ ધર્મોની બંધુતા ॥

ઉપરના મથાળાવિશે ક્ષુણ્ણવાર અટકીને વિચાર કરનાર ચારૂક ખુશીથી નવાધ પામીને કહેશે; “ બહે ! ધર્મોમાં અન્ય ગમે તેના સમાવેશ થતો હોય તો પણ એટલી ખાતરી ભરેલી વાત છે કે તેઓ બંધુભાવ ભરેલા તો નથીજ, ” ક્રમભાગ્યે આ વાત યથાર્થ છે; જો આપણે તુલકના ભૂતકાલના ધાર્મિક ઇતિહાસ પ્રત્યે નજર ફેરવીશું તો તેમાંથી આપણને ઘણા યોડોજ બંધુભાવ જડી આવશે. આ ઉપરાંત એકને અન્ય સામે તકરાર કરાવતા ધૂર્મો, પોતાના હરિકોને ચમદી ભારતા આગળ પડી આવતા કલહો આપણા જોવામાં આવે છે; ધાર્મિક યુધ્ધો અલંત ફરે હોય છે; ધાર્મિકકલહો અલંત નિર્દય નિવડ્યા છે; ધાર્મિકવિગ્રહો, ધાર્મિકપરિક્ષણ સમાઓ, (Inquisition) દરેક પ્રકારનાં જૂલમી કૃત્યો, ધાર્મિકપ્રત્યેના ઇતિહાસને રશિર અને અશુ વડે અંકિત કરે છે; લોહી લુહાણ રણક્ષેત્રો તથા ધર્મ માટે પ્રાણપૈણ કરનારાં અસંખ્ય માનવીઓની પીત અગ્નિનાલાના મધ્યમાં, “ ધર્મોની બંધુતા ” વિશે વિચાર ચલાવવો એ ફેટલું બધું હાસ્યજનક લાગે છે.

એક એક ધર્મ વચ્ચે હમેશાં કલહ સાથાં કરે છે, એટલાથી પણ પૂતું નથી. એક ધર્મના ક્ષેત્રમાં પણ અનેક શંકા પડી ગય છે, જે અન્યોન્ય સામે કલહ મથાળાં કરે છે. “ શાંતિના યુવરાજ ” ના અનુયાયીઓના અન્યોન્યપ્રતિના ધિક્કારને લીધે, ક્રિસ્તિયનધર્મ નહિ માનતી પ્રજાઓમાં ક્રિસ્તિયન ધર્મ એક કહેવત સમાન યથા પડેગો છે. રોમન કેથોલિક અને એંગ્લિકનપંથાનુયાયીઓ, હ્યુથર અને કોલિવનના અનુયાયીઓ, બેપ્ટીસ્ટપંથવાળાઓ, ઇલાદિ ઇલાદિ, તેમના કોઈપણ ઝગડાઓ વડે પ્રજાઓની શાંતિમાં ખલેલ ફરી રહ્યા છે. એક પ્રોટેસ્ટન્ટપાર્લામેન્ટે ઉપજાવી કાઢેલા બંધકર પીનલ કોડ વડે રોમકેથોલિકપંથાનુયાયીઓ ઉપર પાડેલાં નિર્દય દુઃખોના વંશપરંપરા પ્રાપ્ત થયલા ધિક્કારના વારસાને ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લેન્ડ વર્તમાનમાં ભરપાઈ કરી આપે છે. સર્વ ક્રિસ્તિયનોનાં બાલકોને પ્રભાકીપચારાઓમાં ચિખવી ચકાપ એવા થોડા ઘણા સામાન્ય ક્રિસ્તિયન ઉપદેશ માટે એકમત ના થનાર એંગ્લિકન અને નોનકોન્ફર્મીસ્ટપંથાનુયાયીઓનાં દ્વેષી લાગણીઓને લીધે વર્તમાન ક્ષણે સુનાઈટેડ કિંગડમ એક મહાન સ્વાભાવિક વિગ્રહમાં અંપલાવી રહ્યું છે. રોમન કેથોલિકદેવલની સત્તાનાદિનોમાં વિતારોલાં વિતકો માટે ક્રિસ્ટીકરોના વેરના પરિણામરૂપે ક્રાન્સમાં જે વિભાગ પડી ગયા છે તથા લોકવિગ્રહની બીતિ ખડી યથા છે. પોલેન્ડમાં ક્રિસ્તિયનધર્મોપદેશકો અંધવા તેમના વિરોધનાઓના વિરોધ મત પ્રમાણે રાજ્યદારી સુદાઓને નિર્ણય કરતામાં આવે છે. ઇસ્લામધર્મમાં પંજી શિયા અને સુન્નીઓના બંધકર વિગ્રહો ભરેલા છે, ઉભયેનાસ્તિક સુરીની નિંદા કરવામાં એકલા યાય છે. હિંદુધર્મમાં પણ વર્તમાનમાં વેબ્બુવો અને શૈત્રેતા ધર્મોપવાદાઓ પ્રદ્વ યયા છે, તેઓ મિશનરીઓનાં દર્શાવમાંથી મેળવેલી સંકુચિત વૃત્તિ પ્રમાણે અન્યોન્યની નિંદા કરે છે. માનવિના માનવિ સાથેના વિગ્રહોમાં, જે જે અત્યંત તીક્ષ્ણ લાગણીવાળું તથા

ખીલકુલ બંધુતા વિનાનું છે તે સર્વના નયુનારૂપ ધાર્મિક વિમલ યજ્ઞ પડ્યો છે.

દમેશાં આમ નહોતું. ધર્મો વચ્ચેનો દ્વેષભાવ વર્તમાનમાં શુદ્ધિ પામેલું જણા છે, એકજ ધર્મના શ્રેષ્ઠ હોવાના, ઇશ્વર પ્રેરિત હોવાના—ખાસ કરીને વર્તમાન દકના ખીજની શુદ્ધિરૂપ છે. પ્રાચીનસંસ્થિમાં અનેકધર્મો દત્તા, અને ધણે બાજે ધર્મને એક પ્રમુખીય બાજતરુપે ગણવામાં આવતો, તેથી એક પ્રજાનાં મનુષ્યોને અન્ય પ્રજાનાં મનુષ્યોને મતાંતરમદ્યકરારવવાની ખીલકુલ મંરણ નહોતી. દરેક પ્રજાને જેમ પોતાના કાયદા હતા, સંદેશો દત્તો તેમ પોતાનો ધર્મ દત્તો, તથા મનુષ્યો પોતાની પિતૃભૂમિના ધર્મમાં જન્મતાં અને વસતાં. આથી પ્રાચીનસંસ્થિના ક્ષત્રિદામાં નજર દોડાવતાં, ધાર્મિક વિમલોની તબીયી આપણને નવાઈ લાગે છે. હિંદુસોદ્ધિએ પેલેસ્ટાઈન ઉપર દુમલો કર્યો તથા દેશમાં વસતા મૂર્તિપૂજકોની ક્ષત્રિય ચલાવી સારે તે માત્ર સામાન્ય ભોખથી દેરાવણું જીત માટેનું યુદ્ધ હતું. તેમના ખાસ દેવ જેહુવેહ અને દુમલાનો ભોગ યજ્ઞ પડેલા સોડાના દેવો વચ્ચેના યુદ્ધ સમાન હતું. યથાર્થ રીતે, જીતાંબસી જીતોના દેવોનો પોતાના ધર્મમાં સમાવેશ કરવાનું પ્રાચીન સામાન્ય વલન તેમના ક્ષત્રિદાસમાંથી પારંપાર મળી આવે છે. આ વલનને તેમના ધાર્મિક નેતાઓ સંપૂર્ણ રીતે નિંદતા હતા, તે પાખંડ મતરુપે નહિ પરંતુ ઇજીપ્શીયન જૂલમની જુસરીમાંથી જાણવનાર તથા તેમને માટે પેલેસ્ટાઈન જીતી આપનાર તેમના પોતાના દેવના લાગના પ્રમુખીય ધર્મમંશરુપે નિંદતા હતા. આ ઉપરાંત આપણા જોવામાં આવશે કે, એકજ ધર્મમાં વિચારનાં અનેક દર્શનોનો સમાવેશ થાય છે તથાપિ દ્વેષભાવ વિના તેઓ સાથે સાથે અસ્થિતિય ભોગવી ગયાં છે. હિંદુધર્મમાં પદ્ધતિનો—પદ્ધતિ દિલ્હિ'દુઓનો—સમાવેશ થાય છે, તત્ત્વવેત્તાઓ તકરાર કરે છે, વાદ્યીવાદ ચલાવે છે, દરેક દર્શન પોતાનાં લક્ષ્યોનો બચાવ કરે છે; તથાપિ જયુદ્ધ શક્તિની ખીલકુલ ખાટ જણાઈ આવતી નથી; હજુ પણ આ સર્વે દર્શનો એકજ પાશામાં બંધાયવામાં આવે છે. એક તત્ત્વચાત્ર દર્શન વેદાન્તમાં પણ અદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, દ્વૈતશ્રી પ્રખ્યાત ત્રણ ઉપવિભાગો છે—બિલ પડેલા જીવ અને ઇશ્વરના મંજઈ વિશેના અનિ મૂખ્ય સિદ્ધાંતો વિશે બિલ મત છે—તે સાથે સાથે રહી શકે છે તથા એકજ ચાતામાં સદાધ્યાયિયો એકખીજની માન્યતા ઉપર દુમલો કર્યો વિના આમાંના એક, બે અથવા સર્વને યિજે છે. એક મનુષ્ય આ ત્રણમાંના ગમે તે એકનો અનુયાયી હોય અથવા એમાંના કોઈને પણ અનુસરતો ના હોય તો પણ એક મારો દિલ્હી રહી શકે છે; જો કે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વર્તમાન દિનોમાં ધાર્મિકમતાંધતા અતિતીવ ખતરી જાય છે.

પ્રાચીન રોમના સમર્થ સામ્રાજ્યમાં, સર્વેમતપંથોને આવકાર આપવામાં આવતો હતો. સર્વે ધર્મોને માન આપવામાં આવતું, પૂજવામાં પણ આવતા. રોમના સર્વ દેવોના મંદિર પેન્થીઅનમાં દરેક તાજાની પ્રજાઓના દેવોની રૂપકરૂપ મૂર્તિઓ માન્ય પડી આવતી તથા રોમનપારજનો તે સર્વેપ્રતિ પૂજ્યશુદ્ધિ દર્શાવતા હતા. સામ્રાજ્યના વિસ્તારમાં નવીન પ્રજાઓ ઉમેરો યતાં જો તે પ્રજાં મધ્યમથી પૂજવામાં આવતાં સ્વરૂપોના કરતાં ઇશ્વરના અન્ય સ્વરૂપને પૂજનારી નીકળતી તો નવીન પ્રજાના દેવોનાં રૂપો અથવા મૂર્તિઓ માન્યતા પેન્થીઅનમાં સર્વ પ્રકારના માનપૂર્વક સર્વ

જવામાં આવતી તથા પૂજ્યબુદ્ધિપૂર્વક તેમાં સ્થાપવામાં આવતી. આ પ્રમાણે પ્રાચીન સૃષ્ટિ એવી ઉદાર ભાવનાથી વ્યાપક બની હતી કે ધર્મ એ ભૂતિય અથવા પ્રભાવી બાબત છે, તેની વચમાં આવવાનો કોઇને પણ દર નથી; ધર્મ સર્વત્ર છે; તે સર્વ પદાર્થમાં છે; તેને કેવા સ્વરૂપમાં પૂજવામાં આવે છે, એ શા હિસાબનું છે? તે એક અદૃશ્ય, નિલ પુરુષ છે, તેનાં અનેક નામ છે; તેને ગમે તે નામથી આરાધવામાં આવે તેથી શું? શ્રીકૃષ્ણના ઉમદા ઉપદેશમાં પ્રાચીનસૃષ્ટિનો ધાર્મિકસ્વાતંત્ર્યનો સંકેતશબ્દ ગાણું ઉઠે છે: "જે, મને જેમ પ્રપન્ન થાય છે, તેમ તેને હું બળું છું; હે પાર્થ! મનુષ્યો સર્વથા મારા વર્તનને જ અનુવર્તે છે."

ધાર્મિકપંચાનુયાયીઓએ નહિ પરંતુ રાજ્યારીદ્રાહીઓએ તથા લોકશાન્તીમાં ખલેલ પહોંચાડનાર રૂપે ક્રિષ્ણનોના લોહીને રેડવામાં આવ્યું તથા યુવાન ક્રિષ્ણન ધર્મે, રાજ્ય સાથે અચકાઇ પડ્યો ત્યારથી ચક્રવર્તિ રામનો ઇતિહાસ પ્રથમવાર ધાર્મિક જીવન વડે દર્શાવેલ બન્યો છે. તેમણે પ્રાચીનધર્મો ઉપર શ્રેષ્ઠતાનો દાવો દર્શાવવા માંડ્યો તથા આ પ્રમાણે દ્વેષી ભાવનાઓ અને કલહોને જન્મ આપ્યો. તેમની સાથે અઘોષિ પર્વત યાંત્રિકી વસનાર ધર્મો ઉપર તેમણે હુમલો કરવા માંડ્યા તથા તેઓ પોતેજ ખરા છે અને અન્ય સર્વે ખોટા છે એમ દર્શાવવા માંડ્યું. તકરાર શોધતાં, અસહનશીલવલન વડે તેમણે કોઇને ઉરડેથી તથા જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ખજાજાટ ઉપજાવ્યો. આથી પણ વધારે, રાજ્યકર્તા મહારાજાધિરાજની મૂર્તિસમિપ અગ્નિમાં મુંગ થિદ્વ્યો હોમવાનો સામાન્ય વિધિમાં આગ લેવાનો નકાર બણીને તેમણે તેમની રાજ્યપ્રત્યેની વફાદારી માટે અતિગંભીર શંકાઓને જન્મ આપ્યો; તેઓ આ વિધિને મૂર્તિપૂજાવિષયક બણીને નિંદ્યા લાગ્યા. રાજ્યસત્તા ઉપર નવીનધર્મનો હુમલો થતી આવતો રામના જીવમાં આવ્યો, જે સર્વે ધર્મો પ્રત્યે બેદરકારી બરેલી રીતે ક્ષમતા દર્શાવનાર હતો તે કોઈ પણ પ્રકારના રાજ્યદારી વિરોધ સામે અભિરૂપિત ક્ષમતાદર્શિનાનો બન્યો. પાંખડમતાનુયાયીઓ રૂપે નહિ પરંતુ બળવાળોરો રૂપે તેણે ક્રિષ્ણનોને સિંહોના મૂખમાં અર્પવા માંડ્યા, પોતાનાં ચહેરામાંથી શુદ્ધઓમાં અને જંગલોમાં ભરાતા પર્વત, તેમની પુઠ પકડી.

માત્ર સત્યધર્મરૂપે નિવડવાનો ક્રિષ્ણાનિર્દીનો આ દરક હતો, જેમાંથી ધાર્મિક સંતાવણીનો જન્મ થયો, પ્રથમતો ક્રિષ્ણનધર્મની પોતાની અને પછીથી તેનાં વડે અન્યની જ્યાં સુધી તમારો ધર્મ તમારો છે અને મારો મારો છે તથા એકે પણ અન્યોન્ય ઉપર પોતાનો ધર્મ ઠોકરી બેસાડવાનો દાવો કરતા નથી ત્યાં સુધી સંતાવણીનો, જીલ્લમનો કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થતો નથી. પરંતુ જો હું એમ કહું: "તમારી ધર્મ વિશેની ભાવના અસત્ય છે, મારી સત્ય છે, સત્યકૃત મનેજ મળ્યું છે, હુંજ માત્ર મોક્ષનો માર્ગ દર્શાવી શકીશ; જો તમે મારો વિચાર નહિ સ્વીકારો તો તમારો અધોપાત થશે;" અને મારું કથન ન્યાયપુરઃ સર તથા વધુમત સાથે મળતું હોય તો હું એક જીલ્લમમારે ગણાઉં; કારણ કે નાસ્તિકોને તેમની અજ્ઞાનોતા પ્રચાર કરવા દેવો તથા આ પ્રનાણે તેમનો અને અન્યનો સમ મારે અધોપાત થવા દેવો તેના કરતાં તેમની નાસ્તિક.

કતાનો, અત્રેજ, ત્યાગ કરાવવાનું કાર્ય વિશેષ મનુષ્યને હોય છે. જો હું યોગમત વચ્ચે
સંપૂર્ણમાં હૃદયથી મારા ઉપરજ, જુલમ ગુજરે, જો રપદ છે; કારણકે મોનાં
દરદરેક પત્રો વિના રૂપે સંદિયો પ્રત્યે નહિ જોવા દોગે ૫૦
માનવો સહજમાં સહન કરી શકશે નહિ.

ક્રિસ્ત્યન ધર્મના ઉપર જુલમ ગુજરવામાંથી તે પ્રત્યે મિના ધર્મ રાજ્યના શાસક
સત્તાને પકડી બેઠો. રાજ્ય અને ધર્મ વચ્ચેની સંધિથી શિક વિચ્છેદનો સામ્રાજ્ય
બની. ધર્મમાંના પાપ હમેતાબિમાને બીનપ્રકાશરીનું રૂપ પકડ્યું હતું તથા હર્ષ કે નેપ
માન્યતાનો અસ્વીકાર, દેવસનામહંત સામેના દ્રોહસંમાન ગણવા દોરાપણી જાતે પ્ર
ક્રિસ્ત્યન સામ્રાજ્યની શોકપ્રજ્વાલા હાથવામાં આવી, એક એવી વેદલા દોકોના
પ્રીતિવાળી સર્વ મનુષ્યોએ ગમે તે તેઓ ક્રિસ્ત્યનો દોષ વા ના દોષ ધર્મમાં
સહિત, શોકપૂર્વક, લગભગ નિરાશા સહિત વાચવી જોઈએ. આપણા
પાડતી સત્તાએ ધર્મમાં અજાણતાનાં અશુભ પરિણામોને, પ્રમુખીય વિનાશરૂપ
આંધ્રી દાદમાં છે, એ રપદ છે. મૂર અને જ્યુલોડિ સામે રપેઈન દેશ બચકર
જાણે હતો; તેણે તેમનામાંના હનરોના હનરોને બાળા નાંખ્યા છે, હંખ દીધું છે,
ખ્યા છે; કાપાકુપીથી કંઠાળીને તેણે તેમને દેશવટ દીધો છે, તથા તે મદાન નિર્મ
સમયમાં તેના માર્ગો, વૃદ્ધપુરો, સ્ત્રીઓ, છાત્રોવાળી સ્ત્રીઓ, ખાસકોનાં શવોથી ઉભ-
રાઈ ગયા છે; આ પ્રમાણે નિર્દય રીતે કચડતાં નિર્બલ માનવીઓની ખૂમો, અને અશુભો,
તેના વિનિષાત પૂર્વત પાછળ પડનારા વેરવાળનશરોએ ખન્યા છે, તથા તે યુરોપન અધિ-
રાજ્ય બનવામાંથી વર્તમાનમાં છે તેવી યોગદિસાબવાળી દશામાં આવતી પામ્યું છે.

ક્રિસ્ત્યાનિટીમાંથી સત્તાવશીનો, જુલમનો અત્યુદારકરોગ ધરિસામધર્મને લાગુ પડ્યો
તથા નાસ્તિકને હથવાના અશુભમાર્ગમાં વિચરવા સંબંધિના અલિનના બુદ્ધિયાળા ઉપદેશોને
વિસારે પડ્યા. દયાળું મહાસ્મદનું નામ તેના અનુયાયીઓની તલવારો તીક્ષ્ણ બનાવવામાં
ઉપયોગમાં લેવાયું, તથા દિંદમાતો ઝારખેએ તેમના ધર્મ માટે હજોલાં હનરો મરતાં
માનવિઓની ખુમોમાં મૂલસાસાજનનો વિનાશ ગાજ નિકળ્યો હતો. રપેનની
પેટે દિંદમાં ધાર્મિક સત્તાવશી રાજ્યકીય આપત્તિમાં પરિણમ પામી હતી. અજાણતા
ઉપર આશ્રયિને રહેલા વિનાશ વડે જાણતાની આવશ્યકતા આ પ્રમાણે બેજે બેજે સિદ્ધ
યાવ છે. જે જે તેના વિરોધમાં દોષ તેના વિનાશ વડે, તેમજ જે જે તેની આપે એક
તાલમાં દોષ તેના સદન વડે સમાન રીતે પ્રકૃતિનો એક નિયમસિદ્ધ થઈ શકે છે.

જે ધર્મો, એક રજુકેવને ખંદે જાણતાના કોરરૂપ નિવડેતો ધાર્મિક સિદ્ધિની
અનેકતા એકધર્મપ્રતિ તુકયાનકારક નાયતાં લાભકારક નિવડે. દરેક ધર્મને પોતપોતાની
આસં વિશ્વશક્તિ દોષ છે, તેને હિનિઆને કષ્ટક એવું આપવાનું દોષ છે કે જે અન્ય
ધર્મો આપી શકતા નથી. દીક્ષિય વિનાશ એક પરનાભાજા મદાન નામના એક અસર-
નો હમ્યાર દરેક ધર્મ હમ્યાર કરે છે. તથા બ્યારે દરેક ધર્મ અન્યસાયમાં મધુરએકતાસ
સંદિત પોતપોતાને મોલસા અસરનો હમ્યાર કરશે ત્યારેજ માત્ર તે આખા નામનો હમ્યાર
કરી શકશે, કપર એકમાં ખપી મદાન છે, એકમાં ખપી અનદર છે કે, મમે લેનાં

મહાન્ મનુષ્યનું એક મરિતક, ગમે તેવો સંપૂર્ણ એક ધર્મ, તેની અનંત સંપૂર્ણતાને દર્શાવી શકશે નહિ. તેને પ્રતિબિંબિત કરવા માટે એક સમગ્ર સંપૂર્ણ વિશ્વની આવશ્યકતા ખડી થાય છે, અરે ! અસંખ્ય વિશ્વો તેને ખુટાડી શકવાનાં નથી. તે સર્વનો સર્વ હોવાથી કદાચ એકાદતારક તેના પ્રકાશને દર્શાવી શકે; અત્યંતિતાલમાં બ્રમણ કરતો એકાંદ ગ્રહ તેના નિયમને દર્શાવે. એકાંદ વ્યગ્ર તેના સોંદર્યને દર્શાવે; એકાંદ પર્વત તેના બલનું માપ આપે; એકાંદ નદી તેના પોષક જીવનને દર્શાવે; એકાંદ સમુદ્ર તેના વિવર્ત રહિત વિવર્ત વિશે સમજાવે; પરંતુ કોઇપણ પદાર્થ, કોઇપણ સ્વરૂપસૌંદર્ય, કોઈ પણ વર્ણ પ્રકાશ, એટલુંજ નહિ પરંતુ જેમાં તેનો વાસ છે એવું માનવહૃદય પણ, તે પુરુષની અનંતસમૃદ્ધિની અનેકવિધસંપૂર્ણતાને દર્શાવી શકશે નહિ. દરેક પદાર્થમાં, જીવનના દરેક વિભાગમાં, તેના સામર્થ્યનો માત્ર એક અંશજ નોવામાં આવે છે; બૃહત્ પર્તમાન અને બાકિ સર્વ પદાર્થોનો માત્ર સરવાળોજ તેમની અનંતતામાં તેની અનંતતાની કદાવના કરી શકે.

આવીજ રીતે એક ધર્મ પણ તે બહુરૂપી જીવનના માત્ર કેટલાક દેખાવોનેજ દર્શાવી શકે. હિંદુધર્મને દુનિયાને શું કહેવાતું છે ? તે કહે છે, ધર્મ—નિયમ, શાશન, કર્તવ્યપ્રત્યક્ષ એકતાલ-વૃદ્ધિ, દરેકનું મથાર્થસ્થાન, યોગ્ય કર્તવ્ય, યોગ્ય અધીનતા, ઋશુસૂત્રધર્મને શું કહેવાતું છે ? તેને શુદ્ધિ વિશે કહેવાતું છે—મનવાણીકર્મની નિષ્કલંકતા વિશે. બુદ્ધધર્મને શું કહેવાતું છે ? તે પ્રમાણ વિશે ઉપદેશ છે—સર્વ સંપ્રાદક જ્ઞાન, સંપૂર્ણ પ્રેમમિશ્રિત, માનવપ્રેમ, માનવજાતની સેવા, સંપૂર્ણદયાભાવ, પ્રેમના પ્રભુના પોતાના કેમલ રક્ષણમાં અધમ અને નિર્બલ માનવીઓનું એકંદ્રું થવું. ક્રિશ્ચિયા નિદિને શું કહેવાતું છે ? તે આત્મ-જોમનો ઉપદેશ કરે છે, તથા તેના પ્રેમીરૂપકરૂપે ક્રૌંસનો સ્વીકાર કરે છે; જ્યાં જ્યાં એક માનવઆત્મા અધમપ્રકૃતિનો ક્રૌંસ ઉપર વિનાશ સૂઝીને દૈવિપ્રકૃતિમાં પલટાઇ જાય છે ત્યાં ત્યાં ક્રૌંસપ્રકાશી નીકળે છે, એમ રમ-રણમાં રાખે છે. દુનિયાના મહાન્ ધર્મોમાંના યુવાન ઇસ્લામ ધર્મને શું કહેવાતું છે ? તે અધીનતાનો ઉપદેશ કરે છે—દુનિયાને નિયમિત એક ઇચ્છાશક્તિપ્રતિ આત્મનિવેદન; તે શક્તિને તે સર્વજ્ઞ જુએ છે; તે નાની માનવ ઇચ્છાઓને જોઇ શકતી નથી, તે સર્વ તેના સાથે મિશ્રિત જનતાંજ તે માત્ર-સજીવન બને છે.

દરેક મહાન્ ધર્મનાં લક્ષણોનો સરવાળો કરતાં આ ગ્રંથોમાંના કોઇને પણ ગૂંઘાળી દેવા આપણને પાસવે તેમ નથી; તેથી ધર્મોનો વિશેષ સ્વીકારવા સાથે આપણે તેમને પણ સ્વીકાર કરવાની જરૂર છે કે આપણે ટીકા કરવાને બદલે શિખિ શકીએ. ક્રિશ્ચિયનને આપણને જે શિખવવાનું હોય તે શિખવવા દો પરંતુ તેના ઇસ્લામ ધર્મના અથવા અન્ય ધર્મના બ્રાતા પાસેથી તેને જે શિખવાનું હોય તેનો અસ્વીકાર કરવાની બીજકુલ જરૂર નથી, કારણકે દરેકને યોગ્ય શિખવવું ને શિખવવાનું પણ હોય છે. પ્રભુ પ્રત્યેના પ્રેમને તથા માનવપ્રતિની સેવાને પોતાનું ઉદ્દેશજલ બનાવનાર પુરુષ પોતાના ધર્મને એક રીતે ઉપદેશ કરે છે.

આ સામાન્ય મિલ્કતોને દૂર રાખીને પીઠતત્ત્વ તપાસીએ કે આપણે કામદે તકરાર ના કરવી જોઈએ. તેના એક વાક્યામાં સમાવેશ થઈ શકે એમ છે. કારણ કે ધર્મનાં સર્વ મહાન્ સત્યો સામાન્ય મિલ્કત. સમાન છે, ખાસ કરીને એકાદ ધર્મના તાળાનાંજ નથી. આપીજ એક ધર્મ ત્યાગીને અન્ય ધર્મનો સ્વીકાર કરનાં કંઈપણ અગત્યનું મળતું નથી. સત્યના વારિને શોધી શકના માટે દુનિયાના ધર્મોના સમગ્રસેનમાં મુસાફરી કરવાની તમારે જીલકુલ જરૂર નથી. તમારા પોતાના ધર્મોના માં જોદો, તથા જીવનવારિના પ્રવાદને શુંદંચને પૂર્ણસ્વરૂપમાં વહેતો ના જુઓ ત્યાં સુધી જુદાને જોડા ઉતર્ગાં જાઓ.

ધાર્મિક સત્યોની સર્વમાન્યતા વિશેનું ઉપરનું વાક્ય મથાર્ય રીતે ખરું દરો, અથવા માત્ર રાજ્ય ઉચ્ચારજ દરો ? આ સત્તે બાજત આ પ્રમાણે છે એ સિદ્ધ કરવા માટે અજ્ઞાસની ખાસ ચાર દિશાઓમાં અનુસરવાની જરૂર છે. સામાન્ય રૂપકો; સામાન્ય સિદ્ધાંતો; સામાન્ય વાર્તાઓ; સામાન્ય નીતિ. ઉપદેશો; આ દરેક વિષય, “ધર્મોની બંધુતા” નામનું ટ્રેયના ચોગ્ય વિભાગો જની શકે એવાં છે, પરંતુ એક બાપણ અથવા લેખમાં માત્ર તેમનું ઉપર ઉપરથીજ વર્ણન કરવામાં આવશે; જાતક અથવા વાચક, આ જોખું તેના સમિપ મૂકવામાં આવતો પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ કરશે, તથા અત્રે સાર રૂપે અપવામાં આવેલા વિષયનો પોતાનો ખાસ અભ્યાસ કરશે, એમ આશા રાખવામાં આવે છે.

(આગમ અહ.)

એનિ. એસ.ટ.

॥ આંતરપ્રકાશ. ॥

આંતરપ્રકાશ અથવા પાછળથી આપણા મારફતે એક પ્રકાશ પદાર્થોમાં પ્રકટી નિકળે છે; આથી આપણે જાણત જનીએ છીએ કે, પ્રકાશ જ સર્વ છે, આપણો કંઈ વિશાલ નથી. સમગ્ર પ્રજાન અને સમગ્ર ટ્રેપ જેમાં વમે છે એવા મંદિરના મુખ બાગરૂપે એક મનુષ્ય છે. આપણે તેને જ્ઞાન આપતા નથી પરંતુ જેના અવપવરૂપ તે છે તેને આપીએ છીએ; જે તે તેને પોતાનાં કાર્યોમાં અવતારશે તો આપણે તેને સાદાંમ “દંડવત્ પ્રજાન” કીશું. જ્યારે તે તેની બુદ્ધિમાં પ્રકાશે છે ત્યારે તે પ્રજાનરૂપે છે; તેની કમ્પાશનિત મા-રૂપે પ્રકાશતાં તે નીતિરૂપ, સદ્ગુણરૂપ છે; તે તેના સ્નેહદાસ વહેવા સામર્થ્ય પ્રેમસ્વરૂપ ધારણ કરે છે. જ્યારે તે કંઈક પોતાનું થવા જાય છે ત્યારે બુદ્ધિ જહેર મારવાનો આ-રંભ થાય છે. જ્યારે વ્યક્તિ કંઈક પોતારૂપે થવા જાય છે ત્યારે “કમ્પાશનિતની નમ-જોઈનો પ્રારંભ થાય છે.

એમસન

શ્રી વૃત્તિપ્રભાકર.

પાંધાઈને તૈયાર છે.

ક્રમિક ૩. ૩) તથા

માહામા શ્રી નિશ્વલદાસજી પ્રણિત મુક્ત હિંદુસ્થાની ગુજરાતી
ભાષાંતર કર્તા રા રા મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી,
મુદ્રણ આફીસ

નડીઆદ

જુનાગઢ પાંજરા પોળ લોટરી

ભાગ બીજો—કુલ ટિકેટો ૭૦૯૭૦, દરેક ટિકેટની કિંમત રૂપિયો એક.

ક્રમાંક	કિંમત	કુલ રૂપિયા	ક્રમાંક	કિંમત	કુલ રૂપિયા
૧	૭૦૦૦	૭૦૦૦	૪૦	૫૦	૨૦૦૦
૪	૧૦૦૦	૪૦૦૦	૫૦	૨૫	૧૨૫૦
૪	૫૦૦	૨૦૦૦	૧૦૦૦	૧૦	૧૦૦૦
૬	૨૫૦	૧૫૦૦	૧૩૨૮	૫	૮૬૪૦
૧૦	૧૦૦	૧૦૦૦	૧૮૪૩ કુલ ક્રમાંક	૨૮૩૬૦ કુલ રૂ	

છ ટિકેટ અરધો રૂપિયો અને અનિષ્ઠાર ટિકેટ એક રૂપિયો કમીસનનો અપાય છે
જોઈતી હોય તેટલી ટિકેટો આદરનાં નામ હાથ ઠેમણા ખરાબર દર્શાવીને "વેલ્યુએબલ"
મગાવી લેવી

જેએને પોતાની નસીબ અજમવી જોવાની ઈચ્છા હોય તેમને આ હિમ્મત તક જે
અર્થ અને લાભ બેગો છે સ્વાર્થના પરમાય છે અને પરમ થયા સ્વાર્થ છે ખતરી
રાખજો કે-એક રૂપિયો ખરચવાથી તમે કામ મરીત થમ જવાના નથી, પણ જે બાગ્ય
દેવી નસમ યશે તો એકદમ પૈસાદાર થમ પડશે આવેલી તક એવું યુગાવવી નહી
ધર્માદાતા કામમા દીન કરવી નહીં જે દીલ કરશે તો મદી જશે અને પછી પરનાયો
કે-૧ખતસ ટિકેટો ખરીદી વગમ નહીં, માટે દોરો મા. દોરો હોયો તે પડશે

પુરપોત્તમ કહાનજી ગાંધી લાંબાવાળા

જુનાગઢ (કાલિયાવાડ)

અણુદ
કોવત આપનારી
આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ

કિંમત-ગોળી ૩૨ ની ૩૫ની ૧ નો રૂ. એક.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિરાંકર ગોવિંદજી

મોલેક આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય.

હેડ ઓફિસ

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

આંચ ઓરીસો.

૧ મુખર્ષી—સાલકાદેવીરાંડ.

૨ કલકતા—હેરીસનરોડ.

૩ પૂના સીટી—બુધવાર પેડ.

એલ.સી.

૧ વડોદરા—ગવપુરા,

૨ અમદાવાદ—રીમીરો,

૩ સુરત—ઝાંખા બજાર,

અભિપ્રાયો.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓએ નહુપ કામ કર્યું છે.

અનંતરાવ એમોદાપાર

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ વાપરવાથી શરીરમાં લોહીનાં વધારો થાય છે.

સલ્તનાતપથ્થુ મુર્તી દક્ષરમજી

તમારી ગોળીઓએ મને નવી જીંદગી આપી છે. કે બ્રહ્માજીરાવ નીચડાતોલ.

અભિપ્રાય પ્રમાણે તમારી આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ અમૃત છે,

અનમંદો પી. પેન્ડકોન્ડા

આતંકનિગ્રહની થયેલી ડોઝીઓ મેં તથા મારા રનેહીઓએ ખાધી છે અને તેઓ તથા હું એકો જીવે તમારાં વખાણ કરીએ છીએ.

અકબરઅલી પીરભાઈ સુરત.

આપની આતંકનિગ્રહ ગોળીઓએ મને અમૃત તુલ્ય ફાયદો કર્યો છે.

જીવા મુંબજી કેરીયા.

આપની આતંકનિગ્રહ ગોળીઓથી માતૃપ્રાતાનું દરદ મટ્યું છે. ઉંઘ આવે છે દરત સાથે આવે છે, ખુબ લાગે છે પગેરે વગેરે ફાયદા જણાયા છે.

મસ્તાર લક્ષ્મીરાંકર બાઈરાંકર બાલોદ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓએ ધાર્યા કરતાં વિશેષ કામ કર્યું છે.

સીવદ અકબર પાદરાહ કોલર.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓના મત્ત એક અડવાડીયું ઉપયોગ કરવાથી મારે શરીર તમામ તરફ દુરત થયું છે.

વળનારાયણ નંદકિશોર કામાપોર

તમારી દવા (આંતકનિગ્રહ) યી મને ઘમ્મી શક્તિ આપી છે. એ દવા આ પૃથ્વીપર એક જ દેવ વૃક્ષાજ છે.

માધવરાવજી દેવ દેસમુખ બાંદોમે

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓથી હું નવે અત્યારે આવ્યો છું. એ માતૃપૃથ્વીની દવા બુદ્ધિ આપી છે.

સંવાઈસીંદ કંવડેરામ સમનાપુર.

તમારી ગોળીઓએ દેવી શક્તિ સમાવેલી છે.

બા. એમ. રતનાવેલું. વેલાર.

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ प्रवासा-
 यकनिष्ठ भविष्यत् नमो वासुदेवाय ॥
 द्विवेदी

ਪ੍ਰਦੀਪ.

[illegible]

“सत्यं परं धोमहि”—भागवतम्

[સુરતક ૨૨, એક. ૭ ૮.] (માસિક) [અમિત-મે. ૧૯૦૭.]

विषयानुक्रम.	पृष्ठ.
महावेता-प्रसूय-विरह.....	१६७
आत्म-संयम.	२०१
पूजापूति.	२०५
हिंदु तत्त्वशास्त्रनां विद्वत्सोनी ओक्यतना.	२१६
महावेता-प्रसूय-विरह.....	२२७
तंत्रविद्या.....	२३२
धर्मोनी अंधता.	२४८
कथं अक्रमातयी अनंतु नयी.	२४७
धर्म-विपाक.	२५३

અમદાવાદ

• श्री अमदावाद युनिवर्सिटी प्रेस इ. ए. सी.

શ્રી વૃત્તિપ્રભાકર.

બંધાઈને તૈયાર છે.

કૌમત ૩. ૩) તથા

આહામા શ્રી નિશ્વલદાસજી પ્રણિત મુલ. હિંદુસ્થાનીનું ગુજરાતી
ભાષાંતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ નમ્મલાઈ દિવેદી,
સુદર્શન આદીસ

નડીઆદ

સુદર્શન.

આ પત્રનું વાર્ષિક મૂલ્ય અગાઉથીજ રૂ. ૨—૦—૦ ટપાલ ખર્ચ સુદ્ધાંત, ટપાલની
ટિકીટ મોકલનારને એક રૂપીએ અર્ધા આનાની ટિકીટ વધારામાં મોકલવી, કેમકે એટલો
વટાવ જાય છે.

વિષયો લખી મોકલવાની સર્વને છુટ છે પરંતુ અમુક લખાણ પ્રસિદ્ધ કરવું કે કેમ
એ વિષે નિર્ણય કરવા તન્ત્રી વા ઉપતન્ત્રી સ્વતન્ત્ર છે. લખાણ પાણું મોકલવાને અમે
બંધાતા નથી, માટે જનતા સુધી નક્ક રાખીનેજ અસલ લેખ મોકલવો.

“ મળેલું ” વાળા વિષય માટે તન્ત્રી વા ઉપતન્ત્રી જવાબદાર નથી, તે વિનાના
વિષયો ઉપર હક તન્ત્રીનો વા ઉપતન્ત્રીનો છે તેથી તે કોઈએ છાપવા છપાવવા નહિ.

પત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરવાનું લખાણ સારા અક્ષર પૃથ્વી એક જાણુએજ લખી મોકલવા
કપા કરવી. તથા કોઈ પણ લેખકને પોતાનું નામ—વાસ્તવિક કે કલ્પિત—પ્રસિદ્ધ કરવાની
છૂટ હોય, વા તેમ કરવા બાધ ન હોય તો તે તન્ત્રીને વા ઉપતન્ત્રીને લખી જણાવવું;
તન્ત્રી વા ઉપતન્ત્રીની જાણુ માટે પોતાનું ખરું નામ આવડુંજ જોઈએ.

જાહેર ખબર માટે તથા આ પત્રના લખાણ સંબંધે સર્વ વ્યવહાર તન્ત્રી વા ઉપ-
તન્ત્રી સાથે રાખવો, અંથાવલોકન માટે અંધો, રોજીંદા અને અઠવાડીએ પ્રસિદ્ધ
થતાં પત્રો, અને આ પત્રના બદલામાં મોકલવાનાં માસિકો, નડીયાદ મોક-
લાવવા કૃપા કરવી.

તર્જાનું નામ હામ આ પ્રમાણુ:—રા. રા. આનંદરાજકર જાણુબાઈ ધ્રુવ. તન્ત્રી:—

સુદર્શન અમદાવાદ

બદલામાં આવતાં પત્રો તથા માસિકો નીચેને શરનામે મોકલાવવાં વીનંતિ છે:—

ઉપતન્ત્રી—સુદર્શન,

આ ધિવાય નાણાં સંબંધી સર્વ પત્રવ્યવહાર જાવરયાપક મી. જમનાદાસ ત્રિભોવનદાસ.
નડીયાદ, એ શરનામે રાખવો.

લવાજમ.

લવાજમ અગાઉથી લેવાનો અમારો રિવાજ છે એનું અમારા મુલ્ય આદર્શને
રમરમુ દર્શન. વ્યવસ્થાપક.

આવશ્યક

એક અંબેદકભર્યે પ્રવાસી.

બહુનિષ્ઠ મળિયાત નહુભાઈ.
દિવેદી

સુદર્શન.

આવશ્યક નયુભાઈ દિવેદી.

તંત્રી.
પોસ્ટર અનંદસોર આપુલોસિધુ.
કોમ. ડો. જોશ. જોલ. બી.

(ધર્મ, શુદ્ધ, સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્સમંધી વિચાર.)

“સત્યં પરં ધોમહિ” — માગવતમ

[પુસ્તક રર, એક. ૭]

(માસિક)

[એપ્રિલ સને. ૧૯૦૭.]

“ મહાશ્વેતા-પ્રણય-વિરહ. ”

(મળેલું)

૧

“ મુગધી આવતી આ થી ? અહા ! આનંદ દાયક !
જિન્યારા માનવી વિષે, ક્યાંથી આ સ્વર્ગ લાયક ? ”

૨

આ પાસેથી ચિંતવકલુ લઈ, ડાલતો મંદ વાયુ;
આ પ્રાણેથી કુસુમ રજ-લઈ, ડાલતો દીર્ઘ પ્રાણ;
લાવી તેણે, નવીન દિશથી વાસ અપ્રાપ્ત પૂર્વ,
કીધું, કીધું, અખિલ જગતે લગ આકૃષ્ટ તુલ.

૩

હું સૌથી તપ્તી સુત્રી, મહાશ્વેતાસિંધાત જે;
આવેલી સ્નાત નિમિત્તે, આવાને સર્વો સાથ તે.

૪

કીડાઓ કરતી હતી રિમલ અંછોદ તીરે તહાં.
 નહા'તીતી રમતી'તી ને ફૂદતો'તો સર્વે સખીઓ જહાં;
 આવી વાસ, અપૂર્વ ગંધકણુ લઇ, ત્રિલોક્યને ઘેરતી,
 બાલાને કરી બાકળી-વિવશ, હા ! નેત્રો થઇ પ્રેરતી.

૫

“સુગંધી આવતી આ શી ?” વગેરે વિરલવા બની,
 બોલતી, દોડતી, ચાલી, અપૂર્વ દિશના બણી;

૬

દીઠા ત્યાંતો વિરાગી મુનીશ પરમ શ્વેતકેતુ કુમાર,
 આવે સન્મિત્ર સાથે, શિતલ જલ અંછોદમાં સ્નાન કાજ;
 કલે દીઠી મુવાસ પ્રસર કરતી રાજતી પુષ્પ માલ,
 ધાતી ત્રિલોક મધ્યે, સ્વપશ કરવાં શીધી તે વાયુ સાથ.

૭

જે'ચાણી વાસને લક્ષી, લક્ષી સંપૂર્ણ રૂપને;
 નવા અસાત આવેગે, દોડતી એ મુનિકને.

૮

પ્રસરે સ્નિગ્ધ સમીર શીત જલથી, આનંદ દેતો અતિ;
 માંહી ઘુરતો પુષ્પમાળ મુનિની, નાન્યુક હૃદે થકી.
 બાલા જોઈ, યઇ વિલીન વિકલ, હા ! બાન ભૂલી ગઈ.
 છું કે સ્વર્ગ, કદાચ એથી ઉપરે શું-હું ગઇ છું વહી ?

૯

દશા એવી થતાં દીઠા, સાન્દર્યાપૂર્ણ મુનિને;
 રૂપથી કામનાં બાણો મારતા, હંસ પુત્રીને.

૧૦

પુરા વાસે કીધી નવોન કૃતિથી છેક અનીશા;
 હીંહું જ્યારે રૂપ સુરત થઈ બાળા મુનિવશા.
 સૂએ ના ક્યાં જાઉં ? સહુ કહ્યો રહ્યાં હું કહ્યો કરું.
 કરું હું-શા માટે ? અપરવશતા હું ચીદ ધરું ?

૧૧

મહાશ્વેતા તણી એવી દેખતાં વિદુતિ, અરે !
લાગી શી કામની ચટકી, તપસ્વી યુંડરિકને.

૧૨

દેખી રૂપનિધિ રસાલ યુવતી પ્રેમે કને આવતી,
નેત્રે તાપસ-ધર્મ-રિપુ મદન-શ્રી-રંગ ફેલાવતી,
પેઠાં કામ કટાક્ષ સઘ ઉરમાં, રે ! ધર્મ બૂલી ગયા !
“આહા! શું રતિ આવી આજ મળવા?” નેત્રો મિલાવી રહ્યા!

૧૩

“અંધર્વ પુત્રીને આ શી-મનુષ્યે પ્રેમ વિદુતિ ?
શું કરું-ભલું છું હું ક્યાં ? કરું છું કોણ આહતી ?”

૧૪

મહાશ્વેતા એવા સ્થિતિમય વિચારે ધડી ફરી,
“નહીં મારે આણું, અઘટિત કદાપિ થવું નહીં.”
પરંતુ જ્યાં દેખે મુનિતનય સૌન્દર્ય રૂપને,
અને પ્રેમે પૂર્ણ સ્ખંદુટિમય અંકામ મુખને,
ટકે ત્યાં તો પાછી, દુઃખમય વિચારો દૂર કરે,
અને સ્તિષ્ઠિ નેત્રે મનપતિ લણી ત્રાટક કરે;
નિહાળે સંપૂર્ણ અનનુભવી દહાવો મન લહે,
“અહા ! આતે કોણ મનહરણ મારું ક્યમ કરે ?”

૧૫

ચિત્ત કર્વાય છે મારું, જવાનું સૂઝતું નથી;
“વિદુતિ આવડી-આ-શી ? દેખતાં એક આ મુનિ !

૧૬

“ નહીં આતો મારું, ખસ જવું હવે તો અહીં થકી.”
કરી એવું નિશ્ચે, વિચલિતમના તે તહીં ફરી.
અરે ! ત્યાં તો દોડી રસિક જન આહ્વાદ કરતી,
સુગંધી માલાની વિરસ તનને મોહ કરતી.

૧૭

નાસિકા દ્વારથી પેઢી, ખાલાના મુઘ ચિત્તમાં;
સમૂળું ચિત્ત ઉપાડી, નાખ્યું તે પ્રેમ પાત્રમાં.

૧૮

“અહા ! આશી-વાસ ? નવીન વળી આ-શી પ્રસરી-આ ?
ખરે ! એ શ્રી માલા કુસમ રજ ફેલે ફરી” અહા ?
અરે ! એ શ્રી માલા વિનતિ કરતાં શું મળી-શકે ?
જઈ-પાછી મારું, તરત ફરું, દેતો લઈ અને,”

૧૯

અમિતાદૃષ્ટ ચિત્તેથી, પુંડરિક સરસ્તીરે,
જોતાતા મુઘ ખાલાને, રનાન ધ્યાનાદિ ભૂલીને.

૨૦

દેખીને ફરી આવતી નિજલણી મુઘા પૂરાં પ્રેમથી,
લોભાયા મુનિપુત્ર કામંવશ થે ચક્રયા સદુ નેમથી;
મેત્રાએ વિનતિ કરે પ્રિય ‘કને, તે’ હે ! પ્રાણ પ્યાગી-સખી !
આવોને મુજ પાસ પ્રેમ ધરીને-હું દાસ સાચો ગંભી.”

૨૧

ગિચારી બાકળી બાળા, એઆતી આવતી હવી;
આવી તન્મિત્રની* પાસે, માળને માગતી હવી.

૨૨

“ઓ આર્ય પુત્ર ! વિવતિ સુંવરો અમારી,
હે આપ સાથ કુલું આ મુનિવૃત્ત ધારી ?
આ જે સુવાસ કરતી રૂડી પુષ્પ માળ—
પાતું કહાં થકી કહો મુજને કુમાર.”

૨૩

કપિજલ સાંભળી એવું, મહાચેતા પ્રતિ વધા;
ઇંદ્ર લોકે મળે માળા; મહાદેવ પુંડરિક આ.

૨૪

સુધી એવું કન્યા અતિશય નિરાશા ધર્ધ મને;
“મજે એ ક્યાંથી તે? સુરપતિ થકી કેમ મુજને?
નથી એ મદ્દલાગ્યે! નહીં લઈ શકું એહ સુખડું!
અરે! છે ત્યાં સુધી, ફરી ફરી સુવાસો લઈ લઉં!!”

૨૫

ન્યાળતી-પ્રાણતી ઉભી, મહાત્મા પુંડરિકમે;
પામવા પ્રેમથી માંડી, દર્શ વાસાદિ સુખને.

[ચાલુ.]

કુસુમ

॥ આત્મ-સંયમ ॥

અથવા

॥ પતંજલિનો યોગ ॥

(અનુસંધાન-૫૪-૮૨ થી.)

હિંદુઓની વર્ણવ્યવસ્થાની આવા પ્રકારની ભાવના હતી. માનવ સામાજિક વિ
સની બાધિ દિશાઓ મુજબગવાન સારી રીતે ગ્રહણતા હોવાથી, માનવ સમાજના અ
વર્ગ વિભાગનો નિયમ તેમણે સ્થાપિત કર્યો. આપણે પ્રથમ કહી ગયા તેમ, પોત
સમયના કેવા પ્રકારના જીવાત્માઓ કેવા પ્રકારનાં કાર્યો કરશે એ સ્પષ્ટ રીતે તે
લક્ષમાં હોવાથી તેમણે આ જીવાત્માઓને ચાર ભિન્ન ભિન્ન વર્ગોમાં ગોઠવ્યા. ઉપ
વર્ગ—મહેનત મજુરી કરવાને ઉત્તમ રીતે યોગ્ય મનુષ્યોને શુદ્રવર્ગમાં ગણવામાં આવ
ધન સંચય કરનારાઓને વૈશ્યવર્ગમાં ગોઠવવામાં આવ્યા. રાજ્યકારભારીઓ અને
ગ્રામ્ય વર્ગને ક્ષત્રિઓમાં ગણવામાં આવ્યા. વિદ્વાન પુરોહિતો, પદાર્થ વિદ્યા, તત્ત્વશાસ્ત્ર
ધર્મના અભ્યાસિયોને, માનવ જાતના સિદ્ધકોને, બ્રાહ્મણ વર્ગમાં ગણવામાં આવ્યા.

વર્તમાન સમાજોના ઉપરના ચાર મહાન વર્ગોમાં—ધર્મ, રાજ્ય, મૂડી અને મહે

૨૫ી,—સ્વતઃ ગોઠવાઈ જવાના વલનનાં દેખાવથી, ઉપરના વર્ગીકરણમાં સમાવેશ થતું ઉંડું ડહાપણ આપણા લક્ષ્યમાં આવે છે. એક સમયે મુરોપમાં પણ વિદ્યા અને શિક્ષણનો ધર્મસંસ્થામાં (church) સમાવેશ થતો હતો, એ સારી રીતે જાણીતી વાત છે. અન્ય વર્ગોએ પણ ઉચ્ચ દશામાં ચઢતું જોઈએ તથા આ કાર્યો કરવાનો પ્રારંભ કરવો જોઈએ, એ બાબતને વિકાસક્રમના સ્વાભાવિક પરિણામ રૂપે સ્વીકારવામાં આવશે.

હિંદુવાસી બ્રાહ્મણોને એટલું જોમ અને તેમ જલદી સમજવામાં લાભ સમાવશે છે, કે માત્ર એકલી હિંદુમિત્ર માટેજ વર્ણ વ્યવસ્થા નિર્માણ ચર્ચા નહોતી. ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ ગાયું છે, કે સમાજનાં ચતુર્વિધ વિભાગતું તત્ત્વ તેમણે સર્જ્યું છે; તેમણે માન્ય કરેલું સામાજિક વિકાસક્રમતું તત્ત્વ માત્ર તેમનાં પ્રાણીઓનાં એક વિભાગને માટેજ હતું તથા તેમણે અન્યને આ વિભાગની બહાર રાખ્યા હતા, એમ કહેતું એ તેમની નિંદા કરવા સમાન છે. હિંદુ ધર્મની ખુળીનો, સોંદર્યનો એમાં સમાવેશ થાય છે, કે તેનાં મતો, સિદ્ધાન્તો સર્વત્ર લાગુ પડી શકે છે; અધોપાતના દિનામાં પણ હિંદુ ધર્મ, તેની સામાજિક સંસ્થામાં લગભગ દરેક પ્રકારની રૂઢિ અને વિચારવલનનો સમાવેશ થતો હોવાથી લક્ષ્ય જોયે છે.

પતંજલિ અને તેમના બાહ્યકારોના ઉપર આપવામાં આવેલા ઉત્તારાઓમાંથી ૨૫૯ થયું છે, કે ધર્મવડે ઉત્તરિમાં સદાય મજે છે, અધર્મવડે અધોપતનમાં રૂઢિ થાય છે. ધર્મ અને અધર્મ વિશેના પતંજલિના વિચારો અત્રે ઉત્તારવા આનંદપ્રદ નિવારો.

તેઓ કહે છે:—

તત્રશાન્તોદિતાવ્યપદેક્યધર્માનુપાતીધર્મો ॥ ૩-૧૪ ॥

“(શાન્ત) અદૃશ્ય થતા, (ઉદિત) દૃશ્ય થતા, (અવ્યપદેશ્ય) કંઈ સુમદયામાં રહેલા ધર્મો સાથે અન્યોન્ય સંબંધ રાખનાર (ધર્મો) ધર્મોનું અધિજ્ઞાન છે.” (૩-૧૪) “ધર્મ એ યોગ્યતાવડે બેદ પામતી માત્ર ધર્મની સક્રિય છે. તેનાં પરિણામ પ્રદાસ્યત યવામાં જણાઈ આવતા બેદોવડે તેના અસ્તિત્વનું અનુમાન થઈ શકે છે. તે એક ધર્મોનું એક અને વળી અન્યનું અન્ય પ્રદર્શન જોવામાં આવે છે. અત્રે વર્તમાન ધર્મ પોતાનો બ્યાપાર ચાલીને, અદૃશ્ય થયલા અને હવે પછી દૃશ્ય થવાના અન્ય ધર્મોથી ભિન્ન પડે છે; અને બ્યારે સામાન્ય ધર્મો સાથે કાલ પરત્વે આ સમનુપપત્તિ થાય છે ત્યારે જો ને જાતે જ ધર્મ હોય તો તે કેવું હોય તથા કોનાથી બેદ પામે?”

“ધર્મોના, શાન્ત, ઉદિત, અવ્યપદેશ્ય (અચ્છેદ્ય) ધર્મોમાંના, બ્યાપારવાન ધર્મને કપરોન થયલા ધર્મો શાન્ત છે; સબ્યાપાર તે ઉદિત ધર્મો છે, તથા આ સર્વે અનામત લક્ષણોના સમનન્તર છે. અતીત લક્ષણો, વર્તમાન લક્ષણોના સમનન્તર નથી. આ માટે વર્તમાન લક્ષણો, અતીત લક્ષણોના સમનન્તર નથી બનતાં? પૂર્વતા અને પશ્ચિમતાના અભાવને કારણે આમ બનતું નથી; જોમ અનામત અને વર્તમાનમાંને પૂર્વપશ્ચિમતા

છે, તેમ અતીતકાલને નથી. તેટલા માટે વર્તમાન કાલ, અતીતકાલના સમનન્તર નથી; તેથી અનાગત કાલ એ જ વર્તમાનકાલના અનન્તર બની શકે છે.”

“દેવે અવ્યપદેશ્ય, અવર્ણ્ય ધર્મો કયા? સર્વે સર્વાત્મક છે, એમ કહેવાય છે. આ વિશે નિચે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે:—જલભૂમિના પશિષ્ણામરૂપે રસાદિ, વૈશ્વરૂપ સ્થાવર વૃક્ષોમાં જોવામાં આવે છે, તેમજ વૃક્ષોતું પ્રાણીઓમાં અને પ્રાણીઓતું વૃક્ષોમાં જોવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે જાતિનો વિનાશ સાધ્યા વિના સર્વે સર્વાત્મક છે. દેશ, કાલ, આકારનાં બંધનોને લીધે આ સર્વે સમોન કાલમાં અભિવ્યક્ત થઇ શકતી નથી. આ અભિવ્યક્ત, અનભિવ્યક્ત ધર્મોમાં અનુપાત પામતો, સામાન્ય વિશેષ ઉભયરૂપે જણાતો ધર્મી અન્યોન્ય સંબંધ રાખનાર પદાર્થ છે. આ ધર્મીનો ધર્મ નહિ પરંતુ શુદ્ધ છે એમ માનનારને ભોમનો અભાવ થાય છે. શા માટે? અન્ય વિજ્ઞાનવડે કમપલા કર્મનું અન્યને શી રીતે ભોક્તૃત્વ પ્રાપ્ત થાય; પછીથી સ્મૃતિનો પણ અભાવ થશે, કા રણ કે અન્યના જ્ઞેયલાનુ અન્યને સ્મરણ સંભવી શકતું નથી.”

“આથી એક વસ્તુના સ્વીકારને લીધે આ સર્વે પારણાઓમાં ભર્તતો એક ધર્મી સિદ્ધ થાય છે. આ અન્ય ધર્મ ધારણ કરે છે તોપણ પૂર્વપરિણામનો સ્વીકાર કરે છે. માટે, આ સર્વે ધર્મોમાં અનુસરતા એક આધાર વિનાનું માત્ર ધર્મો રૂપ જ મન નથી.”

“યોગ્યતા પ્રમાણે પરિણામ પામેલા ધર્મીની (કાંઈ પણ પદાર્થ) શક્તિ રૂપ ધર્મની આખ્યા આ પ્રમાણે છે.

ભોજરાજ પણ કહે છે:—

“યોગ્યતાવડે પરિણામ પામેલી તથા પૂર્વગામિ અને અનુગામિ ઉભય દશાઓમાં સતતવર્તેલી શક્તિ રૂપ ધર્મ છે.”

ત્યારે એક પદાર્થની આધાર શક્તિરૂપ ધર્મ છે; તે તેના વ્યક્તિત્વનો વિનાશ સાધ્યા વિના હંમેશાં આકારો બદલ્યાં કરે છે. અમુક સમયે અમુક આકારમાં સ્વતઃપ્રદર્શિત થતા આ ધર્મને તે સમયે ઉદિતના નામથી વ્યવહારમાં આવે છે, આ પ્રદર્શિત ધર્મ કાંઈ કરીને જાન્ય બને છે. આજ ધર્મ અવ્યપદેશ્ય પણ છે તથા અને તે આકાર વારી શકે છે, અને તે પ્રમાણે અન્ય આકારો ધારણ કરે છે.

દરેક પદાર્થનો આધારરૂપ શુદ્ધ જ તેને અન્ય પદાર્થથી ભિન્ન પાડે છે. આ પ્રમાણે આપણે, એક પથ્થરના, વૃક્ષના, પ્રાણીના, મનુષ્યના, સ્ત્રીના, જંગલીના, હિંદુના, અંગ્રેજીના, બ્રાહ્મણના, ક્ષત્રિયના, વૈશ્યના, શૂદ્રના ઇત્યાદિના ધર્મ વિશે બોલી શકીએ. મન, ચિત્ત, બુદ્ધિ, દેહાદિના ધર્મ વિશે પણ આપણે બોલીએ; સરકાર અને તેની પ્રજાઓના ધર્મ વિશે બોલી શકીએ.

જીવનના દરેક વ્યક્તિવાચક આવિર્ભાવને તેનો પોતાનો ધર્મ હોય છે, જે તેને અન્ય કોઈનાથી પણ કાલ, દિન, આકાર અને વ્યાપાર પરત્વે ભિન્ન પાડે છે.

સાંખ્યદર્શનાનુસાર પુરુષનો ધર્મ ચેતના, સંચિત રૂપ છે, અથવા અન્ય રીતે કહેવા માગીએ તો પ્રકૃતિનાં સર્વ સંબંધિત પરિણામોને જાણીને સર્વગત પામવા રૂપ છે. સત્, રજઃ, તમસરૂપ ગુણોના ત્રિવિધજીવનના સતત આધારરૂપ રૂપ મૂલપ્રકૃતિનો ધર્મ છે, અથવા અન્ય શબ્દોમાં કહેવા માગીએ તો રજઃ અને તમસના વ્યાપારવડે આકારોમાં પરિણામ પામતા સત્ત્વનાં સર્વ સંબંધિત સ્વરૂપોના પ્રદર્શનરૂપ ધર્મ છે, પરિવર્તનના નિયમને આધીન વિશ્વની આ કદાપિ ના અટકતી પ્રવૃત્તિ પરંપરા છે. મૂલ પ્રકૃતિના આ આધારરૂપ વલનને લીધે વિશ્વનો દરેક ખનાવ, કાર્ય અને પ્રતિકાર, દર્શનને અદર્શન, સુષુપ્તિને સ્વપ્ન, સત્ત્વને દિવસ, અથવા સામાન્ય રીતે કહીએ તો પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિરૂપ પરિવર્તનના નિયમને આધીન વર્તે છે. માનવ ઉત્પત્તિક્રમનો નિયમ પણ, અન્ય સર્વની પેઠે આ પરિવર્તનના નિયમને આધીન છે, વ્યાપારાત્મક રજઃ પ્રવૃત્તિને હમેશાં તે શક્તિના આધારરૂપ એક સમય અનુસરે છે; અને આ પ્રમાણે આગળ ઉપર ચાલ્યાં કરે છે.

વિશ્વની, જાણવારૂપ અને ચવારૂપ નિશ્ચયાત્મક ઇચ્છાશક્તિ બુદ્ધિનો ધર્મ છે.

આકારનો ધર્મ વ્યક્તિકરણ છે, અથવા અન્ય રીતે કહીએ તો વ્યક્તિ અને વ્યક્તિ સમુદાયના શુદ્ધિકરણરૂપ છે.

મનનો ધર્મ, આકાર (સંકલ્પ) ના નમુનારૂપે વિચારોની ઉત્પત્તિ કરવાનો છે. પતંજલિનું ચિત્ત જે વિકાસ પામતું મન છે, તેણે સંકલ્પ શક્તિમાંથી અન્ય અનેક શક્તિયોને જન્મ આપ્યો છે, તથા હવે તેમને તેના ધર્મોરૂપે જાણવામાં આવે છે. જ્ઞાન આમને આ પ્રમાણે દર્શાવે છે:—

(૧) પરિદૃષ્ટ ધર્મો, અને (૨) અપરિદૃષ્ટ ધર્મો.

તેઓ કહે છે:—

“ ધર્મો ઉભય પ્રકારના છે—પરિદૃષ્ટ અને અપરિદૃષ્ટ; આંતરમાં જે (પ્રત્યય) જાણનારૂપે જણાય છે તે પરિદૃષ્ટ ધર્મો છે, જે વસ્તુમાત્રાત્મક તે અપરિદૃષ્ટ ધર્મો છે. તેઓ માત્ર સાત છે; અને અનુમાનવડે જ વસ્તુરૂપે તેમનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. (૧) નિરોધ, (૨) ધર્મ, (૩) સંકર, (૪) પરિણામ, (૫) જીવન, (૬) ચેષ્ટા, (૭) શક્તિ, એટલા દર્શન (ચેતના) ઉપરાંત મનના ધર્મો છે.”

આકાર તત્ત્વના સંબંધવડે મનને આત્મ-જ્ઞાનવાણી જ્ઞાવનાપરંપરાનો ધર્મ મળી રહે છે. આને પ્રારંભિક રીતે દર્શનના નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે.

સંકલ્પની મૂલભાવના “ એકદું કરવું ” એવી છે; વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત થવાનાં સાધનો નાં હોય ત્યારે જ્ઞા તત્ત્વની અસ્તિત્વ ધરાવી શકે એવી જ્ઞાત્ર સંકલ્પ શક્તિ જ હોય છે. જેમ જેમ તત્ત્વાત્મિક સાધનો તથા કન્ડિયોરૂપી સાધનો પૂરાં પાડવામાં આવે છે તેમ

તેમ આ શક્તિ પોતાની જાતે પ્રદર્શિત થતી જાય છે. પછી તે શક્તિના ધર્મવાળી થાય છે. પુનઃ પુનઃ અભ્યાસવડે આ શક્તિ એક ધર્મરૂપ ધર્મ પડે છે તથા આ શક્તિને લીધે મન, સાધનોમાં સતત પ્રવૃત્તિ પરાયણ રહે છે તથા નવીન સ્વરૂપો ધડે છે. આ શક્તિના સતત અભ્યાસવડે ચેદાના (ગતિ) નામથી વ્યવહારી શક્તિ કેળવાય છે. આનો અર્થ કાર્યની વિવિધ રીતિથી સાથે જોખિયા હોવાનો થાય છે. — સૂક્ષ્મસ્વરૂપોને ઉત્પન્ન કરીને જાળવવાના હેતુથી તન્માત્રિક તત્વોને અમુક ગતિમાં મૂકવા રૂપકાર્યો. વિકાસ પામતી વિવિધ શક્તિઓ ચિત્તમાં પ્રદર્શિત થવી જોઈએ; જેના ઉપર બાવિવિકાસક્રમનું બધારણ બધાવાનું છે એવા વિવિધ ધર્મો તેનામાં અંકિત કરવાની શક્તિ હોય એમ દર્શાવે છે. જે આ શક્તિનું અસ્તિત્વ ના હોતો તે મનમાં કોઈ પ્રકારના નવીન ધર્મો જણાઈ આવત નહિ. નવીન ધર્મો પામવાની શક્તિ, સંસ્કાર શક્તિને આગળથી સૂચવે છે. અમુક દિશાએ જાને બદલે સહેલથી અમુક પ્રદર્શનોમાં પુનરાવર્તનવડે વળવાનું શિખતી મનની આ એક શક્તિ છે. ચોખ્ખી લક્ષણોથી અંકિત થવામાંથી તે સ્પષ્ટ રીતે જિન છે. પ્રથમને વિધિ સાથે વિશેષ કાર્ય છે, અન્યને તે વિધિના અતિમ પરિણામ સાથે કામ પાડવાનું છે. વળી આ ઉભયે, પરિણામના, સતત પરિવર્તનનું શુણ્ન આગળથી સૂચન કરે છે. સંસ્કારોની સાથે અવશ્ય કરીને વસ્તુની પ્રવૃત્તિનું પરિણામ હોતું જ જોઈએ. નવી ટેવ પામવાના પરિણામ રૂપે અંતે મન, જીવનના એક તદ્દન નવીન પ્રદેશમાં જ પસાર થાય છે. પરિણામ એ એક જીવન-ભૂમિકામાંથી અન્યમાં પસાર થવાની વિધિ છે. પતંજલિના ચિત્તોના આ આગળ પડી આવતો ધર્મ છે, તથા વિકાસક્રમને પ્રવર્તાવનાર આધારરૂપ વલન પણ આજ છે. ઇન્દ્રિયો અને તન્માત્રાંજોના વ્યાપાર સાથે ચેદા શક્તિનો અન્યોન્ય સંબંધ છે, તથા સૂક્ષ્મ, વાયુરૂપ પ્રતિક, અને સ્થૂલ દેહો બાંધવામાં આનો અંત આવે છે. આ પ્રમાણે સ્થૂલ જીવનના ધર્મ વધારે વધારે બલવાન પ્રદર્શન પામતા જાય છે. વિકાસક્રમની એક આવશ્યકતા તરીકે મન (ચિત્ત) વારંવાર સ્થૂલ જીવન તરફ વળે છે.

વળી નવીન દેખાવ ધારણ કરવા માટે નવીન શુણ્નોના સંસ્કાર પાડવો, એનો અર્થ તેટલા સમય માટે અન્યશુણ્નોને દબાવી દેવારૂપ છે, તથા આ પ્રમાણે નિરોધધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે. આ શક્તિ અંતમાં, મનનાં અન્ય સર્વ પરિણામોના નિરોધમાં તથા પુરૂષને દૃશ્યસ્પર્શમાંથી તેના યથાર્થ શૂદ્ધમાં લઈ જવાના કાર્યમાં સાધનરૂપ થવાને નિર્માયલી છે. પરંતુ આ ભૂમિકા પૂર્વે પણ તે ધર્મો અગત્યનાં કાર્યો કરે છે. જેમ જેમ આ શક્તિ વિશેષ વૃદ્ધિ પામતી જાય છે તેમ તેમ મનુષ્ય ચોતાના બાવિને પોતાના હસ્તમાં લેવાને વિશેષ વિશેષ બલવાન જાતો જાય છે.

યોગદર્શનના સિદ્ધાંતોના આ દુક સારથી વાચકને ધર્મશબ્દના વિશાલ અર્થનો સામાન્ય વિચાર મળી રહેશે. મનના (ચિત્ત) આ આઠ આધારરૂપ ધર્મો ઉપર બાવિની માનવજાતનું બધારણ બધાવાનું છે. તેમનાથી ઉન્નતિની તેમજ અવનતિનું દિશા સૂચવાય છે. જે જે કાર્ય આ ધર્મોની વૃદ્ધિ કરનારૂં નિષેડે તે ધર્મોનુસાર છે. તથા તેટલા માટે સદૃશરૂપ છે. અન્ય-જે-જે કાર્ય આ ધર્મોને નબળા બનાવે છે તે ધર્મથી વિરૂદ્ધ છે.

અધર્મરૂપ છે. પતંજલિના યોગનો આ શક્તિયોની એકતાલ વૃદ્ધિમાં વ્યર્થ રીતે સમાવેશ થાય છે.

અતિ અગત્યની શક્તિ, દર્શનશક્તિ છે. આજ પુરુષની પાસેમાં પાસેની શક્તિ છે, તેમજ પુરુષના પ્રકૃતિ સાથેના સંબંધવડેજ ચિત્તને દર્શનશક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેટલા માટે સર્વ પ્રકારના વિકાસક્રમનો અંતિમ ઉદ્દેશ ચિત્તના વિસ્તારરૂપ છે. જેમ જેમ ચિત્ત વિસ્તાર પામે છે તેમ તેમ પ્રકૃતિનું વધારે વધારે જ્ઞાન સંભવિ શકે છે, આખરે કેવલ્યનું સર્વવ્યવ અનુભવાય છે. મનના અન્ન બાકીના સાત ધર્મો, સારા થવા માટે આ દિશાએ કેળવાવા જોઈએ.

ધર્મ અથવા કાર્યમાં ભાવનાની શક્તિનો ઉપયોગ કરતા થતું જોઈએ, જેથી ઉત્તમોત્તમ અને ઉચ્ચ ઉચ્ચ સ્વરૂપો ધરાવતી શક્તિવાન થવાય; માનસિક મૂર્તિઓને ઉત્પન્ન કરવાને શક્તિવાન થવાનો, તથા આ મૂર્તિઓ માનવજીવનમાં કેવી રીતે સ્વતઃકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તથા સ્થૂલજીવનમાં કેવી રીતે પ્રદર્શિત થાય છે, એ જોવાના ઉદ્દેશપૂર્વક અભ્યાસીએ કાર્ય કરવું જોઈએ.

એકાના ધર્મની પણ સંપૂર્ણ વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ; મને ભાવના બાંધતા, વિચારમૂર્તિઓ ખરી કરતા થતું જોઈએ એટલું જ નહિ, પરંતુ તેણે ઉચ્ચ ધર્મોને બહિર પ્રકટાવવાના લક્ષ્યથી વિશ્વના અધમ જીવનો ઉપર સંપૂર્ણ પ્રજ્ઞાપરાવણતા દર્શાવવી જોઈએ; આ પ્રમાણે વિકાસક્રમ શીઘ્ર બને છે.

દેહનું જીવન ગાળવાના ધર્મને પણ એક રીતે પાળવો જોઈએ. આ જીવનના નિયમો બાહ્ય પડ્યા પછી, તેના અતિ ઉચ્ચ સંભવોને પ્રકટાવવા જોઈએ, તથા જ્ઞાન અને શક્તિ મેળવવામાં તેનું બધું બલ વપરાતું જોઈએ. સ્થૂલજીવનને વિશાલ સંખ્યામાં ઉપદેશી આપવાના છે, અને જો આપણે આપણને મજા પ્રસંગોનો ઉત્તમ ઉપયોગ કરીને સંભવિત જન્મોની સંખ્યાને ટુંકાવીશું નહિ તો, આપણે તેમને જન્મપરંપરાના લંબાણક્રમમાં શિખવાજ પડશે. આ ઉપરાંત આપણે એક જીવન-દશાના (જુતિ) અન્યમાં બદલાવાના નિયમો શિખવા જોઈએ; સરખામણીમાં કયું જીવન શ્રેષ્ઠ છે અને કયું જીવન અધમ છે, તે આપણે જાણવું જોઈએ; વિકાસક્રમનો કેવા રીતિ બિંદુથી કરેલું કેવા પ્રકારનું કર્મ આપણને અન્ય અધમ અથવા ઉચ્ચ જીવન-દશામાં લઈ જશે, એ આપણે સમજવાની જરૂર છે. પરિણામની શક્તિનું કાર્ય અનિવાર્ય છે. આપણે કાલ જતાં બદલાતું, પરિણામ પામતું જોઈએ; આપણે સારા અથવા ખોટા માટે પરિણામ પામીએ છીએ, એનો આધાર આપણા પોતા ઉપર છે જો આપણે શુભમાં પરિણામ પામવાનું નથી ઇચ્છતા અને જીવનના અધમ સ્વરૂપ માટેની ઇચ્છા આપણને અધમ જીવનમાં બાંધી રાખે છે, જ્ઞાનને નિર્બલ બનાવે છે, આત્માને પાંખો અપે છે, તો આપણે અધમજીવનમાં પતન પામવું જ જોઈએ. આપણે ગમે તો ધર્મવડે ઉચ્ચ જીવનમાં પરિણામ પામવું જોઈએ.

અથવા ધર્મના અભાવવડે અધર્મમાં પરિણમવું જોઈએ આ હુમ્મણરૂપ છે તથા તેના અન્ય અનેક સ્વરૂપોમાં પરિણમે છે.

વળી જે ચિત્તમાં જીવનના ઉચ્ચ સ્વરૂપની શક્તિયો કેળવવાની ઇચ્છા હોય તો આપણે વાસના અથવા સંસ્કારના નિયમોને જાણવા જોઈએ. આ નિયમને જેટલી શક્તિથી હાથમાં ધરવામાં આવે છે તથા તેના કાર્યક્રમને કેળવવામાં આવે છે તદ્દતસાર આપણે જલદીથી આપણા જીવનમાં ઉચ્ચશક્તિયો વણવાને અને અધર્મને દૂર કરવાને શક્તિવાન થઈએ છીએ. આ માનસિકધર્મના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર થવો જ જોઈએ. જે મનમાં ઉચ્ચ શક્તિયો નથી કેળવવામાં આવતી તો માનસિક શક્તિના કાર્ય ક્રમમાંથી આપણને ઓછામાં ઓછી આજ્ઞા અને પ્રમાદની ટેવ પડે છે, જે આખરે વિનાશકારક નિવડે છે. લક્ષણોની અંકિત કરવાની શક્તિ હિસાબમાં લેવા યોગ્ય એક વિભાગ છે, એટલું લક્ષમાં રાખવાનું છે. જે અદ્યુભ વલ્લોને આપણા ચારિત્ર રૂપ બનવા દઈએ તો આપણી આપણી આસપાસ નર્કપ્રદેશ અંધાર અને આખરે-પતંગલિ, અનિચીના નામથી વ્યવહરે છે તેવા-અદ્યુભ પ્રદેશમાં પસાર થવું પડે.

નિરોધશક્તિ ઉપર પણ સારી રીતે ધ્યાન મેળવવો જોઈએ, કારણ કે આ ધર્મના અભ્યાસ વડે આપણે અદ્યુભ વાસનાઓનો સંપૂર્ણ નિરોધ કરતાં શિખીએ છીએ. આ શક્તિના વિવેકપૂર્વક ઉપયોગવડે વિકાસક્રમ બાદ સહિત સંભવિ શકે છે.

આ પ્રમાણે મનુષ્યનો અદ્યુભ ધર્મ છે. આ નિયમના પક્ષમાં રહીને કાર્ય કરવું એ શુભ છે; તેનાથી વિરુદ્ધ વર્તવું એ અશુભ છે. ચિત્તાના આ સર્વેશોને સૃષ્ટિના અનેકવિધ વ્યાપારમાં કાર્ય કરવાનો પ્રદેશ મળી શકશે, એ સ્પષ્ટ છે. વિવિધ મનુષ્યોમાં આ અનેકશક્તિયો વિવિધરૂપે વૃદ્ધિ પામે છે, એ પણ સ્પષ્ટ છે. આથી એટલું આવશ્યક થાય છે, કે વિવિધ જીવતાઓએ પોતાના જીવનના વિવિધ પ્રકારનાં કાર્યો કરવાં જોઈએ. તેટલા માટે એટલું સ્વાભાવિક છે, કે દરેક રાજકીય સંમાજમાં વિવિધ કાર્યો કરતા પ્રજાના વિવિધ વર્ગો હોવા જ જોઈએ. ઉપર કહી આવ્યા તેમ, સામાજિક ઉન્નતિ માટે તેમાં ચાર વર્ગો હોવાની તથા સર્વેએ પોતાનાં અનેકવિધ કર્તવ્યોને નિમ્નકક્ષા-લીધી કરવાની આવશ્યકતા છે. આ પછી-પ્રજાકીય મન ઉન્નતિ પામશે તથા પોતાના અસ્તિત્વનાં ઉચ્ચસ્વરૂપો વિકસાવશે. ચાર વર્ગોમાંના ગમે તે જે કોઈ પોતાના ધર્મોના ત્યાગ કરશે અથવા તે વર્ગનાં આવશ્યકસત્તા અને સ્થિતિ ભોગવવાની ઇચ્છાના હેતુ પૂર્વક એ કર્તવ્યો કરવાનું શિખરે, તે ક્રમેક્રમે અધોપાત પામશે જ. હિંદમાં તો બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય વર્ણોના સંબંધમાં ગ્રુપ્પાત્વે આમ જ છે. ધણી લોકો પોતાને આ મોટાં નામોથી વ્યવહરે છે, અને તે પણ રૂઝૂલ જન્મના અકસ્માતથી, પ્રાચીન યથાર્થ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયો સાથે પોતાનો સંબંધ દર્શાવી શકે છે, આટલી યથાર્થ બાબત હોવા છતાં હિંદમાંથી આ ઉભય વર્ગો તદ્દન અદસ્ય થયા છે.

જ્યાં સુધી પોતાનો ધર્મ, જીવનનો નિયામક તારક બને છે, ત્યાં સુધી ઉત્પત્તિ, વિકાસની ખાત્રી છે. પરંતુ પોતાના કર્તવ્યના શ્રદ્ધાપૂર્વક આચરણનો અર્થ હમેશાં પોતાની દિશામાં શક્તિની વૃદ્ધિરૂપ થાય છે. પછીથી આ શક્તિને ભોગવવાની ઈચ્છાનો ઉદય થાય છે. આવી ઈચ્છાના ઉદય સાથે, માનવ મનમાં પોતાના હકનો વિચાર જન્મે છે. આ હકોનો ભોગ યતાં, હકના ભોગવવાને સંભવિત બનાવનાર શક્તિને સંમતી રાખવામાં સંતોષના જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. આ સંતોષ બાપના સાથે માનસિક પ્રમાદનો ઉદય થાય છે, અને ક્રમેક્રમે કર્તવ્યનો ત્યાગ થાય છે. પછીથી કાલ ક્રમે અધોપતન અનુસરે છે અને વિનાશ પણ થાય છે. ભગવદ્ગીતામાં વર્નાશાના માર્ગને કેવી ઉચ્ચ રીતે દર્શાવવામાં આવ્યો છે:—

“વિપયનું ધ્યાન કરનાર પુરુષને તે વિષયોનો સંગ લાગે છે, ને સંગ યતાં તે પ્રાપ્ત કરવાની કામના થાય છે, કામના યતાં ક્રોધ થાય છે; ક્રોધ યતાં સંમોહ થાય છે, ને સંમોહથી જ્ઞાન જુલાતાં બુદ્ધિ નાશ પામે છે, ને બુદ્ધિ નાશ યતાં પોતાનો પણ નાશ થઈ જાય છે.”—(૨—૬૨—૬૩.)

હિંદુ પ્રભુનું આમ ચયું છે. આપણે પ્રથમ વર્ગોનો એક પછી એક લઇને વિચાર ચલાવીએ અને પછીથી પ્રભુનો સમંપ્રદરે વિચાર ચલાવીશું.

(આગળ ચાલુ..)

રામપ્રસાદ

પૂર્ણાહુતિ.*

સ્વ. ગોવર્ધનરામના જીવનને લગતાં વિવિધ સ્મરણો, તે હાલ થતું એમના અન્ત-રાત્રીનું સ્વરૂપદર્શન, તથા એમના ન્હાના મ્હોટા લેખોનું સામાન્ય અવલોકન—જે શુદ્ધ શુદ્ધ દરિયિન્દુના લેખકો તરફથી અત્રે પ્રકટ કરવામાં આવ્યાં છે—તેમાં આ પ્રસંગે અમે બહુ ઉમેરો કરી શકીએ એમ નથી. સ્વ. ગોવર્ધનરામ એવા ઋણુ અને ઉત્તાન હૃદયના હતા કે એક વખતે કુટુંબના એક માણસે કરેલી વાતબીજ માણસને કહેવાઈ જવાથી કુટુંબ-કેશનો પ્રસંગ ઉપજવા જેવું થયેલું, અને તે વખતે આરે રહસ્યરક્ષણની ખાંખતમાં એમની સ્થાને દરિયાઈ ઉદાવવામાં આવી ત્યારે એમણે જવાબ આપ્યો કે “તમારે જે વાત છાની રાખવી હોય તે મને ન કહેવી.” આ સ્વભાવના કારણથી સ્વ. ગોવર્ધનરામને મુખેથી એક વાત અનેક જનોના સાંભળવામાં આવતી, અને તેથી એમનાં સ્મરણોમાં નવીન કહેવાનો અવકાશ થોડો રહે છે. વળી, એમનું જીવનચરિત્ર એવું એકાન્તતઃ વિશુદ્ધ છે કે મહિન પડે બેદી એની પાર રહેલા કોઇક શુદ્ધ સત્ત્વનું બાન કરાવવાનો શ્રમ લેવાની જરૂર પડતી નથી. માત્ર એમના “સાક્ષર દેહ”—સંજનથી એક વિસ્તીર્ણ અને રહસ્યચિન્તક લેખ-લખવાનો આરે જોઇએ ત્યારે પુષ્કળ અવકાશ રહે છે, પણ તે લખવાનો ઉપક્રમ બહુ ભારે ધર્મ પડે—અને વિશેષમાં, આ અંક લગભગ દોઢસો પાનાનો થવા આવ્યો છે એટલે સ્થળની મર્યાદા પણ આડી આવે છે. છતાં માત્ર પુરોહિતનું કાર્ય કરી બેસી રહેલું અક્ષન્તવ્ય ગણ્યારો એમ સમજી, અત્રે સમાપ્તિમાં થોડુંક ઉમેરું. અમે આવસ્યક ધારીએ છીએ.

સ્વ. ગોવર્ધનરામનું પ્રથમ દર્શન આ લેખકને ૪૬. સ. ૧૮૮૧ માં બાંવનગર રેલ્વે ક્વોર્ટી તે પ્રસંગે થયેલા સમારંભ વખતે થયું હતું. મ્હારી બાર વર્ષની ઉંમરે, તે પણ માત્ર કોઇકની સાથે સાથે જ જવા રૂપે, થયેલા સમાગમનું મને આજ ઝેટલું જ સ્મરણ છે કે તે વખતે રા. ગોવર્ધનભાઈ બહુ સાદી અને કંઠસરી રીતે રહેતા, અને એમને મળીને અમે બહાર નીકળ્યા ત્યારે અમારી સાથેના કોઇકે મરકરીમાં ટીકા કરી કે “ગોર્ધનભાઈ ધંધરની શોધમાં છે!” આ જૂઠ્ઠા દેખાતી હકીકત હું એટલા માટે નોંધું છું કે તે કાળનો એમનો માનસિક વ્યવસ્થા કેવો ઉત્કટ હતો કે જોયી સામાન્ય જનોને પણ એમના હૃદયના મન્યનનો ધ્વનિ સંભળાએલો, એ આથી જણાઇ આવે છે; એટલું જ નહિ પણ રા. રણુ-જીતરામે અન્યત્ર જે એક-અગ્રેજી કવિતા કિતારી છે તેની સાથે આનો સમય મળતો આવી, આ વખતના રા. ગોવર્ધનરામના વિચારની દિશા સમજાય છે.

* સ્વ. સા. ગો. મા. ત્રિ. વિશેષે આ પત્રના તાન્ત્રીનો તેમના વસન્તમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખ અત્રે ખાસ સંગ્રહવામાં આવે છે.—ઉપતંત્રી.

૧ ચતા દિલના, ખુટા મનના.

૪ આ વગેરે સાથે અત્યારે જેવી વાદ આવે છે તેવી મૂડી છે. કદાચ એમાં થોડો ધણો ફેરફાર હશે, પણ તે નક્કી કરવાનાં અત્રે બહાર-ગામમાં સાધન હાજર નથી એટલે થોડી ધણી બૂલ સહી લેવા વાચકને વિનંતિ છે.

‘પણુ ઇશ્વર છે કે નહિ એ પ્રશ્ને, આ સમય પછી લાંબો વખત રા. ગોવર્ધનરામનું મન મથ્યું હોય એમ લાગતું નથી. ઇ. સ. ૧૮૮૭ માં “સરસ્વતીચન્દ્ર” નો પહેલો ભાગ બહાર પડ્યો તેની પ્રસ્તાવનામાં રા. ગોવર્ધનરામ લખે છે કે—

“આ અન્યમાં એકથી વધારે કથાઓની કુલગુંથણી છે.....ઇશ્વરની લીલાનું સદૃશ ચિત્ર આપતું એ જ પ્રયાસ છે....”

“વાર્તાનો સમય છેક સમીપનો અને પ્રદેશ આપણી ગુર્જર વસ્તીનો રાખેલો છે. એટલે, હજી સુધી આપણા કાનમાં વાગતા જૂત દશના બહુકારા, વર્તમાન દશનો પ્રતંક્ષ પડો, અને ભવિષ્યકાળમાં વિદાયી થનાર અવસ્થાની, આજથી આપણી કલ્પના પર પડતી, પ્રતિ-ઝાયા:—એ સર્વનું મિશ્રણ કરવાથી શાસ્ત્રીય દેશોદ્ધારકોને કાંઈ સચના મળશે એવી કલ્પના છે.”

આમ, ઇશ્વરનો પ્રશ્ન પતી જઈ, દેશોદ્ધારનો પ્રશ્ન મુખ્ય થઈ પડ્યો છે.

“શાસ્ત્રીય દેશોદ્ધારક”—એમાં ‘શાસ્ત્રીય’ એ વિશેષણ બહુ મુદ્દાનું છે, અને એનું તાત્પર્ય એક બીજા પ્રસંગની વાર્તાથી ટીક સમજશે. આ સમયથી એ વર્ષ પહેલાં એટલે કે ઇ. સ. ૧૮૮૫ ના અરસામાં રા. ગોવર્ધનરામે મુંબાઈની પ્રસિદ્ધ ‘દિન્દુ યુનિયન કલજ’માં સંસારસુધારા ઉપર એક ભાષણ આપ્યું હતું. મિ. કારીનાથ તેલંગ પ્રમુખરથાને હતા, અને ભાષણ ઉપર સભામાં બહુ કટુ વાદવિવાદ ચાલ્યો હતો. રા. ગોવર્ધનરામને મિ. તેલંગ માટે બહુ માન હતું, અને તેથી તેમણે મિ. તેલંગને ભાષણ ઉપર કાંઈક લેખી ટીકા કરવાનું કહ્યું હતું. તે વખતે મિ. તેલંગના પોતાના કે રા. ગોવર્ધનભાઈના હસ્તાક્ષરમાં પેન્સિલથી કરેલી નોંધ ગોવર્ધનભાઈના જૂના કાગળોમાં મેં જોઈ હતી એમ મને કાંઈક સ્મરણ છે. એ નિબંધમાં વિધવાવિવાહનો પ્રશ્ન ચર્ચતાં રા. ગોવર્ધનભાઈએ કહ્યું હતું કે સમસ્ત દિન્દુ જનસમાજના બંધારણનું શાસ્ત્રીય અવલોકન કર્યા વિના કપી સંસ્થા લાભકારક છે અને કપી નહિ એ વિશે અભિપ્રાય બાંધવો અને તદ્વતુસાર આપણા સાંસારિક રિવાજોમાં ઉચત્ત-પાદત્ત કરવી એ જોખમજરેલું છે. આ વિરુદ્ધ મિ. તેલંગે એવી નોંધ કરી હતી કે આ પ્રશ્ન “Equality and Justice”—એટલે કે ન્યાયનો છે: સ્ત્રીને વિધવા થયા પછી ફરી પરણવાનો હક છે કે નહિ, ફરી પરણવું કે કેમ તે વિશે નિર્ણય કરવાની એક મનુષ્ય તરીકે એને સ્વતન્ત્રતા છે કે નહિ, એ પ્રશ્ન છે; અને એ પ્રશ્નનો જવાબ પણ ખુલ્લો છે. અર્થાત્ રા. ગોવર્ધનરામે એક હબર્ટ સ્પેન્સરના અનુયાયીની માફક, “Social efficiency” ને ધોરણ બાંધી તે વડે નિર્ણય ઉપર આવવાનું ક્ષાબ્યું હતું; અને મિ. તેલંગનું દૃષ્ટિબિન્દુ મિલના સ્વતન્ત્રતા અને હકના સિદ્ધાન્તની રીતિથી બંધાયું હતું. મિ. તેલંગે કરેલી ટીકા રા. ગોવર્ધનરામે મને વંચાવી તે વખતની એમની યાન્ત પ્રસન્ન અને ઉદાર મુખમુદા મને અત્યારે યાદ આવે છે. ‘સુધારા’ના દિમાયતી કે પ્રતિપક્ષી આવા વિષયોનો વાતચિત થતાં જ જુસ્સાં અને આગ્રહથી બોલે છે તેમાંનું રા. ગોવર્ધનરામમાં કદી પણ જોવામાં ન આવતું. અને મિ. તેલંગની ટીકાથી પોતાનાં વિચાર કર્યા ન હતા એ પ્રસિદ્ધ છે, છતાં સ્વાભાવિકપણે એ ટીકા વંચાવવાં પણ એમના મુખ ઉપર દર્શ અને આદરની જ વૃત્તિઓ પ્રસરતી. એ જોઈ મને એ મહાન પુરુષની ઉદારતા માટે બહુ માન ઉપજ્યું.

હવે, પ્રસંગોપાત રા. ગોવર્ધનરામના 'સુધારા' સંબન્ધી વિચારનું અવલોકન કરીએ તો એમાં પદ્ધતિની 'ચાત્રીયતા' એ તે પહેલાંના ગુજરાતના સુધારકોથી એમને જુદા પાડી આપનાર મુખ્ય લક્ષણ જણાય છે. પહેલાંના સુધારકો જુરસાદાર લાગણીવાળા, પણ સ્થૂલ અને સાદી રીતિએ નિર્ણય કરનારા, હતા. એ પદ્ધતિમાં રહેલું અવિચારીપણું રા. મણિલાલની માફક રા. ગોવર્ધનરામને પણ પ્રતીત થયું હતું; પણ બંનેએ આ મહા પ્રયત્નો નિર્ણય પોત-પોતાની જ રીતે કર્યો છે. રા. મણિલાલે તત્ત્વવાદની પદ્ધતિ લીધેલી સુપ્રસિદ્ધ છે, રા. ગોવર્ધનરામે કવિની ભાવનાના વિવિધ રંગથી રંગાયેલા હિન્દુ સંસાર કેવે દીપે છે એ બતાવી, એ ભાવનાને લક્ષ્ય રૂપે સૂચવી, એ મનોહર દીપ તરફ 'સુધારા' નું સુકાન ફેરવવા ઉપદેશ કર્યો છે. રા. ગોવર્ધનરામના પોતાના જ શબ્દો એમની પદ્ધતિનું સાફ, માન કરાવી શકશે. "સરસ્વતીચન્દ્ર"—ત્રીજા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં એ લખે છે કે—

"To the artist the world is not so much a mass of errors as a prospect of beauty, even where it errs; and he can simply propose to draw upon the resources of his own soul to enlarge the vistas which he is picturing, only with a view to add to the beauty, and not to the logic, of his work. As the Athenian believed, his beauty carries a silent logic more potent than reason and her quarrelsome ways."

રાજકીય વિષયમાં રા. ગોવર્ધનરામ રાતડે અને તૃલંગના દહિબિન્દુએ જોનારા હતા: અર્થાત્, અંગ્રેજો તરફ શત્રુપુદ્ધિ રાખવી એ એમને સ્વદેશાભિમાનની કસોટી ન હતી, એટલું જ નહિ પણ અંગ્રેજના રાજ્યદ્વારા હિન્દુસ્તાન ઉદારને માર્ગે ચડે છે એમ તેઓ ખરા દિલથી માનતા. "સરસ્વતીચન્દ્ર"ના ચોથા ભાગમાં એક સ્થળે એમણે નીચે પ્રમાણે વિચારો દર્શાવ્યા છે:—

"આવું જતાં મ્હારો બન્ધુ હવેમાન ત્હારા આ શત્રુઓને વિષયે મ્હારા જેટલો જ જાગૃત રહે છે તે જો. દુષ્કાળ અને વ્યાધિઓને કાળે એની ચિન્તાઓતું, ઉગમરાતું, અને શ્રમતું, સક્ષમ અવલોકન તું કરીશ તો તને દયા આવ્યા વિના નહીં રહે. વાલી પેલા પંચિમ દેશમાં રહી હવેમાનને રામને નામ આરાધ્ય કરે તો તેને વિષયે જાગૃત રહેવાને માટે હું હાથ એ દેશમાં ક્યાં કરું છું, કપિસેકાંઠાં હાથને જાગૃત કરું છું, તે તારાની પોતાની મર્મપુદ્ધિનું ને દયાનું પ્રેરણાદન કરું છું.^૧ ત્હારાં જાણકને મ્હેં આ દેશમાં આ જ કાર્યને માટે આકર્ષવા માંડ્યાં છે તે તું જાણે છે.^૨ પૂર્વ દેશ-જ્યાં તું અમારાથી વિયુક્ત થઈ આવજ રાતી સુતી છે—એ આર્યોના પૂર્વ દેશમાં પણ વર્તમાનપત્રો, કાન્ડેસના સમાજ અને એવે

"૧ ઈંગ્લાંડમાં હીંદુસ્થાનને વિષયે જ્ઞાન અને સમભાવ ઉત્પન્ન કરવા ઈંગ્લીશન કમીટી વગેરેના યત્નોવડે. ૨. આ દેશના દેશીઓ ઈંગ્લાંડમાં અને પાર્લમેન્ટમાં કેવળ દેશકલ્યાણને ઉદ્દેશી જવા લાગ્યા છે તે વિષયનો આ ધ્વનિ છે. ૩. હીંદુસ્થાનના ગંવર્નર જનરલ લોર્ડ ડર્બીનની સૂચનાથી ઇંગ્લેન્ડ મહાશયોએ કાન્ડેસની સ્થાપના કરી છે તે વિષયનો વિસ્તાર મદ્રાસમાં-છપાવેલા "Indian Politics"માં મી. ડબ્લ્યુ. સી. બેનેટ્ટે લખેલી પ્રસ્તાવનામાં આપેલો છે.

અનેક રૂપે મહારી જાગૃતિની છાયાઓ સ્થળે સ્થળે ફરવા લાગી છે, અને તે પણ હનુમાનની ઇચ્છાથી. જ થયું છે તે શું તું નથી જાણતી? એ હનુમાનનો અને સુમીત્રનો સંયોગ કરાવી વાલી લોક પાસે જ ત્હારી પ્રજાને હનુમાનના અમાલપૂચમાં મહેં અધિકાર અપાવ્યો છે તેથી જ તે અમાલોને અનેક પ્રશ્નો પુછી ત્હારા પુત્રો તેમને ઉચ્ચ નીચા કરે છે એ પણ મહારી જ છાયા છે. માટે પાગચાલી ધૈર્ય રાખ ને આશ્વાસન પામ.”

કાન્ધેસમાં રા. ગોવર્ધનરામ પોતાના શરીરને ઘંટતા ઉત્સાહથી, પણ હૃદયને શામતા પ્રેમપૂર્વક, ભાગ લેતા અને એમના નિવૃત્તિકાળમાં પણ તેઓ હિન્દુસ્તાનની આ વિષયની પ્રવૃત્તિ સંબંધી સઘળી દહીકત પ્રતિદિન બહુ કાળજીથી વાંચતા તથા લક્ષમાં રાખતા. પણ રા. ગોવર્ધનરામનો સ્વભાવ કદી પણ પારકાના દોષ કાઢવામાં કૃતકૃત્યતા માનવાનો ન હતો; અને તેથી દેશી રાજ્યોમાં, આપણું હિત આપણી મેળે સાધવાની જે અનુકૂલતા છે, તેનો લાભ લેવા તેઓ “સરસ્વતીચન્દ્ર”માં સવિસ્તર ઉપદેશ કરે છે. તોડવા કરતાં ચણવા ઉપર રા. ગોવર્ધનરામને અધિક પ્રેમ હતો અને તેથી મિ. રાનડેએ ચણવા મારેલી એક ‘સુન્દર ઇમારત—‘સાર્વજનિક સભા’—મિ. તિલકે પોતાના દુષ્ટ આગ્રહથી તોડી પાડી એમ કહી, એ ખાતે તેઓ ધણીવાર ખેદ દર્શાવતા; અને પ્રસંગોપાત અત્રે કહી લેવું જોઈએ કે આવી બાબતમાં એમની શાન્ત મુખમુદ્રા પણ શુભ કોધની છાયાથી છવાતી.

‘સાર્વજનિક સભા’નું નામ મને એમના દક્ષિણી મિત્રોનું સ્મરણ કરાવે છે. મને લાગે છે કે થોડાક જ દક્ષિણીઓ જોટલી પ્રીતિથી કોઈ પણ સુખરાતી તરફ જોતા હશે તેટલી પ્રીતિથી ગોવર્ધનરામ એમના દક્ષિણી બંધુઓ તરફ જોતા. રા. ગોવર્ધનરામને એ વર્ગ માટે બહુ માન હતું, જો કે એના દોષો એમનાથી અગ્રણ્ય ન હતા. સુખરાત અને દક્ષિણના શુણ દોષના ભેદ સંબંધી રા. ગોવર્ધનરામે એમના શરુઆતના કવિત્વકાળમાં એક બહુ રમુજ કાવ્ય લખ્યું છે—અને રમુજ સ્વરથી, રમુજ ગાવાની દબથી, અને રમુજ દેખાવ સાથે તે મને સંભળાવેલું: એ પ્રસંગ મારાં નેત્ર આગળથી ખસતો નથી. એ કાવ્ય વસન્તમાં પ્રસિદ્ધ કરવું કે કેમ એ વિષે વિચાર કરતાં, એની બાળપણને જાગતી વિનોદી શૈલી અને કેટલાંક વાક્યોને લીધે તેમ કરવું અમને તે વખતે ઉચિત લાગ્યું નહિ. પણ હું ધાડું છું કે હવે એ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ કરવામાં કાંઈ બાધ હોવા ન જોઈએ.

મિ. રાનડે માટે રા. ગોવર્ધનરામને બહુ પૂજ્યપુદ્ધિ હતી. મિ. ચંદાવરકર, મિ. ખરે, તથા મિ. જોબલ માટે મિત્રબાવ ધરાવતા—પણ એમના સ્નેહાદ્રં હૃદયના ઉભળકા તે મેં મોટા જોખણે, એમના ભાઈ દાકતર જોખણે, તથા મિ. મહાદેવ ચિમણાજી આપ્ટે એમના ઉપર જ વારંવાર નીકળતા જોયા છે. મોટા જોખણેના તે રા. ગોવર્ધનરામને કોલેજમાંથી જ પરિચય હતો પણ ઉપર ગણાવેલા ત્રણ જનોમાં એમના હૃદયને ખાસ પ્રેમપાશમાં બંધનારો શુણ તેઓનો સ્વાર્થત્યાગ અને પરાપકાર હતો. મિ. મહાદેવ ચિમણાજી આપ્ટેએ પોતાના સર્વસ્વનું—સઘળી માલમિલકતનું—સ્વામિત્વ ત્યજી, સંન્યાસ લઈ, આનંદાશ્રમ બાંધ્યો—એ કથા રા. ગોવર્ધનરામ બહુ સાનંદાચર્યથી કહેતા. મિ. રાનડે અને મિ. તેલગ

માટે એમને અસાધારણ માન હતું; પણ એ બેમાં પણ મિ. તેલંગ તરફ તો માન સાથે રહેલી લાગણી પણ ખરી, કારણ કે મિ. તેલંગ સાથે એમણે વધારે વર્ષો કાઢ્યાં હતો, તેમ જ બંનેની બુદ્ધિના બંધારણમાં પણ કેટલુંક સામ્ય હતું.

આત્મા સુધી દક્ષિણી મિત્રાની વાત યતી હોવાથી, ગુજરાતી અને અન્ય કોમના મિત્રો વિશે હજી સુધી એ કંઈ કંઈ નથી. પણ વસ્તુતઃ મને લાગે છે કે અભ્યાસના સમયમાં સ્વ. હરિદાસ બડે (જેઓ સંસ્કૃતના સારા વિદ્વાન હતા, અને કન્નડમાં મુંબારા યદને એક એક ગુજરી ગયા) શિષ્યાય કોઈ પણ ગુજરાતી મિત્ર તરફ એમનું હૃદય બહુ ધરધું હોય એમ લાગતું નથી. એમના અન્ય કોમનાં મિત્રોમાં અથવા તો માનપાત્ર જનોમાં મુખ્ય સર શી-રોજ્યાહ મહેતા. એ અનિર્વાચ્ય અનુભવગમ્ય મહિમાવાળા મહાપુરુષમાં જે અદ્ભુત ગુણો છે તેની રા. ગોવર્ધનરામને પૂછું કદર હતી. દેશી રાજ્યના રાજ્યતન્ત્રીઓમાં દિવાન બહાદુર મણિભાઈ જસભાઈ તથા હરિદાસ વિહારિદાસ માટે એમને સાં માન હતું; અને બા-વનમરના દિવાન સ્વ. સામળદાસ-જેમના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી તરીકે પોતે કામ કર્યું હતું-તેમના ગુણોનું પણ કેટલીકવાર એ વર્ણન કરતા.

ઉપરની મિત્રો અને માનપાત્ર જનોની ગણતરીમાં, રા. મનઃસુખરામજીનું નામ અમે ગણાવ્યું નથી-તે બધી જોઈને જ. એમનો સંબન્ધ રા. ગોવર્ધનરામ સાથે સૌથી જુદો જ તરફનો હતો. રા. ગોવર્ધનરામના ‘ઉર’નું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ બહારની કોઈ શક્તિથી નિર્મણ નહતું, તથાપિ એ સ્વરૂપને ‘લક્ષ્ય’ની ભૂમિકામાં આવવાની અનુકૂલતા આપનાર, તેને અનુભવ અને વિચારનો બહોળો પ્રદેશ કરી આપનાર, ‘ઉરમાળી’ તો રા. મનઃસુખરામ જ. એ ‘ઉરમાળી’ સાથેના સદ્વાસની આખ્યાયિકાઓ કોઈ રથને નોંધાઈ રહી હશે કે કેમ એ અમે જાણતા નથી. પણ નોંધાઈ હશે તો આ બે વિવાદાસ્પદની પરસ્પર માનભરી વાતચિત્તમાંથી ભવિષ્યમાં ઘણું જાણવા જેવું મળશે. રા. ગોવર્ધનરામનો પ્રાચીન ભારત ઉપરનો પ્રેમ, એની સંસ્થાઓનું રહસ્ય સમજવાનો આગ્રહ, અને યોગયાસિદ્ધની દૃષ્ટિએ જગત્ જોવાની રીતિ—એ રા. મનઃસુખરામમાંથી ઘણું અંશે આવેલું એમ અનુમાન કરવું જોઈતું નથી. પણ સ્વતન્ત્રબુદ્ધિશાલી રા. ગોવર્ધનભાઈ સર્વોચ્ચ રા. રા. મનઃસુખરામના અનુયાયી નહોતા. પોતે ભક્તિસંપ્રદાયમાં જન્મ્યા હતા, તથા ખરા પ્રેમથી અગ્રેજ કેળવણીનો સંસ્કાર પામ્યા હતા, અને નવી ‘કલ્પના’ ઉદાવવામાં એમનીબુદ્ધિ સ્વભાવથી જ નીડર હતી—તેથી ભક્તિમાર્ગ દર્બદ્દ સ્પેન્સર અને માયાદૈત એ સર્વનું વિલક્ષણ મિત્રણુ—એને સંકર કહો યા ઘટના કહો—તે આપણે “લક્ષ્યાલક્ષ્ય” સિદ્ધાન્તમાં જોઈએ છીએ. રા. ગોવર્ધનરામની બુદ્ધિ લક્ષ્યને અવગણતી નહતી, પણ એમનું હૃદય તો સદા અલક્ષ્યને માટે જ તલસતું હતું, અને તદનુસાર એમના જીવનમાં વૈરાગ્યભાવના વિષેય પ્રવેશ પામેલી હતી.

રા. ગોવર્ધનરામનું અમર નામ એમના “લક્ષ્યાલક્ષ્ય”ના સિદ્ધાન્ત ઉપર, કે એમણે અગ્રેજીમાં લખી રાખેલા ‘Philosophy of Consumption’ નામના એક વિચિત્ર નિબન્ધ ઉપર, કે એમણે હમણાં હમણાંમાં આદરેલા અભ્યાસ ઉપર (એ અભ્યાસ કળ પર્યન્ત પહોંચ્યો હોત તો પણ) જન્યું રહે એમ અમને લાગતું નથી. સ્વ. ગોવર્ધનરામની ઉજ્જવળ કીર્તિ તો “સસ્વતીચન્દ્ર” ઉપર જ ધ્વજની માફક ફરમાં કરશે, અને તેમાં પણ

એમનાં સ્ત્રીપાત્રો ઉપર: એમ અમારી કલ્પના નામ છે. આપણા સ્વદેશી જાતુઓને પશ્ચિમના મહાન પુરુષો સાથે તો કેમ જ સરખાવાય, એવો, આપણી વર્તમાન અંધમદશથી ઉત્પન્ન થએલી પરદેશપૂજથી જન્મ પામેલો, સંકેત્ય છાંડી—કહેવું જોઈએ કે, સ્વં ગોવર્ધનસમની “કુમુદ” શેક્સ્પીયર અને ડૉન્ટીનાં ઉત્તમ સ્ત્રીપાત્ર સાથે જરા પણ અતિપ્રશંસા વિના મૂકી શકાય એમ છે. “સરસ્વતીચન્દ્ર”ને નવલકથા કહેવી કે નહિ એ શબ્દપ્રયોગનો પ્રશ્ન છે. નવલકથાના બંધારણના આજ પર્વત અંગ્રેજી સાહિત્યમાં જે નિયમો પ્રચલિત છે તે સર્વથા અર્થહીન છે એમ કહેવાનું તાર્કિક નથી. પણ કથાની આકૃતિમાં જ નવલકથાની સઘળી ખૂબી સમાઈ રહે છે એ વાત કશુંક થાય તેવી નથી. જગતની એક જ પ્રજા—અંગ્રેજ કે ગ્રીક જ—સાહિત્યના જે નમુના આપે તેમાંથી જ રસશાસ્ત્રના નિયમ બંધાય એમ માનવું એ તો બુદ્ધિનું પારતન્ત્ર્ય છે. એ પારતન્ત્ર્યમાંથી મુક્ત રહી, સરસ્વતીચન્દ્રની કિંમત આંધ્રપામાં આવે તો અમને લાગે છે, કે એ કિંમત ઘણી જામી થાય. “સરસ્વતીચન્દ્ર” એ અર્વાચીન સમયના હિન્દુસ્તાનના સાંસારિક, રાજકીય, ધાર્મિક વગેરે મહાપ્રશ્નોની ચર્ચાનો ‘આકર ગ્રન્થ’ છે. હાલની તરેહની પ્રસ્તાવનાને બદલે પ્રાચીન રીતિની એની પ્રસ્તાવના લખાઈ હોત તો તે કદાચ આ પ્રમાણે લખાત:—“કલિદાસમાં જ્યારે ભરતખંડનાં મનુષ્યોની બુદ્ધિનો હાસ થયો અને મહાભારતનું રહસ્ય સમજી શકાયું નહિ ત્યારે વ્યાસજીએ પોતે દયા લાવીને મનુષ્યોને દેશકાચાનુસાર ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ એમ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ સમજાવવા માટે પ્રાકૃત ભાષામાં આ “સરસ્વતીચન્દ્ર *પુરાણ” રચ્યું.”

પણ આ આવો બોધક ગ્રન્થ છે એટલાથી જ કેટલાકને ખાસ અસન્તોષ થશે. પણ જોએને મનોહર સ્ત્રી પુરુષોના હાવબાવ કે સુખદુઃખની કહાણીથી જ સન્તોષ પામવો હોય તેને આજકાલ નવલકથાની અને નાટકોની ક્યાં ખોટ છે કે એ વર્ગનો આ ગ્રન્થ નથી એમ કહી નિસાસો મૂકવાનું કારણ હોય? રા. ગોવર્ધનરામ કહે છે કે “સુદૂર થવું એ સ્ત્રીનું તેમ જ નવલકથાનું લક્ષ્ય છે, પરંતુ એ લક્ષ્યની સંપત્તિ તે, માત્ર કોઈ ચતુરતર લક્ષ્ય પામવાનું પગથીયું છે—એ પગથીએ ચઢીને પછી ત્યાં અટકવાથી ચઢવું નકામું થાય છે. ‘હાનિકારક થાય છે.’ અને એ ધોરણુ સરસ્વતીચન્દ્રની પરીક્ષા કરતીવખતે લક્ષમાં રાખવાનું છે.

પણ આ સ્થળ “સરસ્વતીચન્દ્ર” ના ચુલ્લદોષ તપાસવાનું નથી. માત્ર એ ગ્રન્થ ઉપર થતા એ મોટા આક્ષેપ સંબંધી રા. ગોવર્ધનરામનો ખુલાસો જાણવા જોઈ હોવાથી એ જણાવી આ લેખ અમે સમર્પક કરીશું.

એક વખત રેલવે સુસાધરીમાં રા. ગોવર્ધનરામ સાથે એક ગેન્જુએટ ‘ગૃહસ્થ દત્તા’ તેમણે “સરસ્વતીચન્દ્ર” ની ભાષા કઠિણ છે અને તે બેરોંધી પણ સમજાય એવી સરળ હોવી જોઈએ એ ટીકા બહુ સુદૃઢ રૂપમાં આ પ્રમાણે કરી—

“ગોવર્ધનરામ! આપે તો આમારા ઘરમાં કહ્યો દાખલ કર્યો.”

* ‘પુરાણ’—શબ્દ કોષને અસ્કરી એવો લાગે; અમને નથી લાગતો—બધું પુરાણમાં જ અમને પ્રાચીન ભારતનો ખરો મદિમા દેખાય છે, અને તેથી અમને આ વિદેષલક્ષક ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ નું ગૌરવ કરતાં સંકેત્ય આવતો નથી.

રા. ગોવર્ધનરામને પૂછ્યું—“ક્રમ ?”

પેલા મુહરથે ખુલાસો કર્યો—

“અમારાં બેરાં “સરસ્વતીચન્દ્ર” માંની સંખ્દોના અર્થે અમને પૂછપૂછ કરે છે. અમારે એમની સાથે વાંચવા બેસવું પડે છે. અને કોઈક વખત તો અમને પણ એ સંખ્દોના અર્થ આવડતા નથી અને રિશનેરી એવી પડે છે. ત્યારે અમારી બેરાં આગળ આગર જાય છે.”

રા. ગોવર્ધનરામે એમના હંમેશનાં સ્મિતપૂર્વક ઠંવાળાં બોલ્યાં—

“હું આ સાંભળીને બે રીતે ખુશી થયો. તમારાં બેરાં સાથે તમારે વાંચવા બેસવું પડે અને એમની કેળવણીમાં ભાગ લેવો પડે એ એક ખુશીની વાત. અને રિશનેરી ઉઘાડવી પડતી હશે તો તેથી તમારો પણ અભ્યાસ વધતો હશે—એ બીજી ખુશીની વાત.”

સરસ્વતીચન્દ્ર છેવટે કુસુમને પરણી જાય છે એથી ત્યજી રસિક હૃદયોને ધક્કે લાગ્યો છે. અને અમે પણ એ સંબન્ધમાં રા. ગોવર્ધનરામની કૃતિને નિર્દોષ માત્રીએ છીએ. એમ નથી. તથાપિ એ વિશે એટલું જણાવીએ છીએ કે રા. ગોવર્ધનરામ અને મિ. દયારામ શિવમજલ વચ્ચે આ સંબંધી પત્રવ્યવહાર ચાલેલો, એ વાંચવા જોવો છે. મિ. દયારામે સિન્ધીમાં એક નવલકથા રચી છે. આ રચવા માંડી છે અને તેમાં “સરસ્વતીચન્દ્ર” માંથી “મધુરી”—એ નામ લીધું છે. એ બાબતેમાંથી એ પત્રવ્યવહાર સર થયો હતો. એમાં રા. ગોવર્ધનરામે પોતાનાં કારણો સમજા રીતે દર્શાવ્યાં છે; તેમ “સરસ્વતીચન્દ્ર” માં પણ આ પ્રશ્નનું સમાધાન કરવાનો, કવિએ, પોતે યત્ન કર્યો છે.

પણ મ. ગોવર્ધનરામનો એક બચાવ હું અત્રે નોંધવા જોવો ગણું છું: રા. ગોવર્ધનરામે એક વખત આ ચર્ચાને અંગે મને પૂછ્યું હતું કે “સરસ્વતીચન્દ્ર કુસુમને પરણે તો હોત તો કુસુમ અને સરસ્વતીચન્દ્ર, શુદ્ધ પ્રેમથી પણ, એકઠાં થી રીતે રહેત? ” આ પ્રશ્ન સાથે હું એક પ્રશ્ન મારા તરફથી પણ ઉમેરે છું કે—“સરસ્વતીચન્દ્ર કુસુમને પરણી ગયો ન હોત, તો ભગવી ચુંદરીએ શામતી ‘મધુરી મયા’માં અતિમન્ત થતું સ્ત્રીનું માહાત્મ્ય—પુરુષને સરમાવનાર અને નારીપ્રતિષ્ઠાને ઉચ્ચતર કરનાર સ્ત્રીનું દેવી સ્થાન—થી રીતે પ્રત્યક્ષ ક્ષત? અને સું નારીપ્રતિષ્ઠા એ જ વર્તમાન સમયના હિન્દુધર્મનો એક મહોરમાં મહોરો પ્રશ્ન નથી? ”

* વિધવાવિવાહ તો રસિક દષ્ટિએ એવાં નિર્વિવાદ રીતે દ્રશ્યપાસ્ત્ર હતા; અને નાયક કે નાયિકાનાં મરણમાં પર્વવસાન ન લાવવું એમ મહાકે પણ કહેવું હતું. એટલે આ એ આર્થ બંધ હતા.

॥ હિંદુ તત્વશાસ્ત્રનાં ત્રિદર્શનોની એકવાક્યતા ॥

પ્રસિદ્ધ કરવા ધારેલા વિશાલ ગ્રંથનો અત્રે હુંક સાર આપવામાં આવે છે; તેથી સ્થાપકો અને પંથોના લેખકોના આ વિષય વિશેના ન્યાય અને શાસ્ત્ર વિષયક વાદવિવાદોને દૂર રાખવા પડ્યા છે. અત્રે દર્શાવવામાં આવતી દલીલોનો મૂખ્ય આધાર પ્રસિદ્ધ ચપલા અધ્યાત્મવિદ્યાના ઉપદેશો અને મારી નિતિય આદિતી ઉપર છે.

સમર્થ પડિતો પાસે ધણાં વર્ષ પર્વન્તના, હિંદુ વિચારનાં ત્રિદર્શનોના મારા કમવાર સંપૂર્ણ અભ્યાસથી, હું એવા અનિવર્ય સાર ઉપર આવ્યો છું કે, જે આ દર્શનોના સ્થાપકોને, મહાનુકંપલશાસકોમાંથી માનવન્ત પ્રત્યે મોક્ષવામાં આવ્યા હોય તો, તેમણે જીવ અને બ્રહ્મ વિશે કેટલાક અગત્યના પ્રશ્નો વિશે, વિરૂદ્ધ જતા તકરારી સિદ્ધાન્તોને આપે જ ઉપદેશ્ય હોત. બીલકુલ સંકે ન રહે, એવી રીતે મેં મે. એચ. પી. બી.એ સાબિત કર્યું છે કે, અસંખ્ય માનવિજ્ઞાનાં જીવન અને શ્રદ્ધાને ધડનાર, નામનું કંઈક પણ સાર્યક કરનાર દરેક ધર્મની પાછળ આધાર રૂપે, મનુષ્ય અને વિશ્વ વિશેના તેના તેજ નિલ સિદ્ધાંતો હોય છે.

આ પ્રમાણે બ્રહ્માખર પ્રસંગોમાં જે સત્ય છે, તે હિંદુ તત્વશાસ્ત્રનાં આગળ પડી આવતાં ત્રિદર્શનોના સંબંધમાં પણ સત્ય જ હોવું જોઈએ. બ્રહ્માવાદરૂઢી કહે છે કે, પરમાત્માના આસન સમિપ ઉભા રહેતા અતિ ઉચ્ચ સમ દેવગણોમાંના એકના અવતાર રૂપે શ્રી શંકરાચાર્ય હતા. ('સીક્રેટ, ડોક્ટ્રીન, -વો-૩, "બુદ્ધનું રહસ્ય.")

શ્રી રામાનુજાચાર્ય શેષ અથવા અનંતના અનુર્ય અવતાર મનાય છે, નિત્ય સુરિએમાંના એક ગણાય છે; વળી અતિ શ્રેષ્ઠ દિગ્વ્ય સહાયકોમાંના એક રૂપે તેમને મણુવા મારે મારે બીલકુલ આનાદાની નથી શ્રી મધ્વાચાર્યને, તૃતીય સંપ્રદાયના બ્રહ્મચારી સત્તા અને પડીમાં પંથોના ગણના મૂખ્ય પુરૂષના તૃતીય અવતાર રૂપે માનવામાં આવે છે. આમ હોવાથી આ સર્વે, આધાર રૂપ સત્યોના માત્ર સામાન્ય સિદ્ધાંતો જ પ્રવર્તીવતા હોવા જોઈએ; આથી ઉચ્ચ ધારકું, એ તેમની ઉચ્ચ દર્શા અને વ્યાવહારિક સર્વ સત્યની નિંદા કરવા સમાન છે- એટલે જ તદિ પરંતુ મતાધિતા સમાન છે.

આ ત્રણ દર્શનો કમી કમી જ બળતમાં ભિન્ન પડે છે, એ હુંકમાં દર્શાવવામાં આવશે તથા આપણને જીવન અને જ્ઞાન સમજાવનાર, "મહાન્ શાલાની" સંદેશવાદક એચ. પી. બી. ના સિદ્ધાંતોથી મંજતા પ્રકાશ અનુસાર તેમની એક વામ્યતા દર્શાવવાનો પ્રયત્ન થશે.

બ્રહ્મનો સ્વભાવ.

અદેહવાદીઓ માને છે કે, બ્રહ્મ શુદ્ધ ચેતન છે, એક શુણના 'સ્વરૂપમાં' પણ એક અને અસ્તિત્વ છે.

વિશિષ્ટાદૈત્યવાદીઓ સિદ્ધ કરે છે તથા દૈત્યવાદીઓ તેમની સાથે એક મત ધામ છે, કે બ્રહ્મ સર્વજ્ઞ, સર્વ શક્તિમંત્ર છે, સત્યની ઈચ્છા કરે છે, સર્વમાં વ્યાપક છે, સર્વનો શાશ્વત છે, તથા આ પ્રમાણે અન્ય અસંખ્ય શુભ ગુણો વડે અક્ષિત થયેલો છે. સ્પષ્ટ રીતે બ્રહ્મની નિર્ગુણતાનો ઉપદેશ કરતાં અનેક પૈદિક વાક્યો, જગ સાથે સંબંધ ધરાવતા માત્ર અનાદિત ગુણોના જ નકાર બલે છે, એમ સમજવાનું છે.

હવે આપણી સર્વમાત્રા વિશેજ વિચાર કરતાં આપણને ઉપદેશાનું છે કે, યોગમાં યોગી વિકાસ પામેલા જીવાત્માથી તે આ સંસ્થામાં શિરોભાગે વર્તતા ઉચ્ચ સમર્થ જીવાત્માપદેત, ક્રમવાર, નિયમિત વૃદ્ધિક્રમ પ્રવર્તે છે, જ્ઞાન, શક્તિ અને આનંદની ભૂમિકાઓ વડે મગ્ધ છે. માત્ર આ સર્વને લીધે જ એક જીવાત્મા અન્યથી ભિન્ન પડે છે; ઉચ્ચમાં-ઉચ્ચ ભૂમિકાએ સ્થિતિ કરનાર જીવાત્મા, અધમાધમ ભૂમિકાના જીવાત્મામાં જે જાંખી રીતે સુખ દશામાં હોય છે, તેને સંપૂર્ણ નિક્ષિત દશામાં તથા અંતર્મયપ્રકાશ પૂર્વક દર્શાવે છે. પરંતુ દરેક પદાર્થ દિશ્ અને કાલ પરત્વે મર્યાદિત છે, તથા ગુણોથી અન્વિત થયેલો છે; ઉચ્ચ ભૂમિકાના જીવાત્માનું, પણ આમજ છે. તે કાણ છે? માત્ર અતિદૂરના ભૂતકાળના એકાદ સમર્થ વિકાસક્રમના શ્રેષ્ઠ પરિણામ રૂપ તે છે, આપણને અગમ્ય પરંતુ તેમને મન તો અતિમર્યાદા અને મર્યાદિત રૂપ કાલક ઉચ્ચ ભૂમિકા પ્રતિ તે વિકાસ પામતો હોય છે. તે દિશ્ અને કાલમાં બંધાયેલો હોય છે; તથાપિ આપણી અંતવાન બાવનાઓ તેમની વિશાલતાનું મહત્ત્વ કરી શકતી નથી તેથી તેમને અનંત કહેવામાં આવે છે. તે ગુણોથી ઉપેત થયેલો હોય છે, પરંતુ તેમનો દિવ્યપ્રકાશ આપણને એટલા બધા જાંખારી દે છે, કે વ્યાવહારિક રીતે આપણે માટે તે તેમનું અસ્તિત્વજ નથી. ખનિજ જીવાત્માને મન, ભગવાન શુદ્ધ એક યથાર્થ પરબ્રહ્મ રૂપે છે. તે કાઈ કાલે પણ તેમના જીવનમાં પ્રવેશી શકશે નહિ. તેમજ તેમની પ્રકૃતિની કાલ પ્રકારની બાંધના પણ ભાગી શકશે નહિ; તેમના બંધનો અને ગુણોનો તેને કાઈ પ્રકારનો વિચાર આવી શકશે નહિ; આ ગુણો અને બંધનો તેના કરતાં આટલી બધી ઉચ્ચ દશામાં હોવાથી આમ ધાય છે; પરંતુ જેઓ આમનાથી પણ ઉચ્ચ ભૂમિકામાં સ્થિતિ કરી શકા છે તેમને મન, આ કૃતિર્વત મદાત્મા પણ અંતરાત્ર છે, મર્યાદિત છે, ગુણવાળા છે. તથાપિ ખનિજ જીવાત્માને તેમને ગુણરહિત, અગમ્ય, અપ્રાપ્ય માનવાનો સંપૂર્ણ હક છે. સૌરંચન્દ્રબ્રહ્મજ અને આપણી વચ્ચે બરોબર આવા પ્રકારનો સંબંધ બંધાયેલો આવે છે; તથાપિ આપણને ઉપદેશાનું છે, કે તે પણ મર્યાદિત અને સાંત છે; કારણ કે વિશાલવિશ્વમાં આવા અસંખ્ય ચન્દ્રબ્રહ્મ (ધર્મ) છે, દરેકના તાબામાં એક એક સર્વ માત્રા છે, તે પોતાના મંડલમાંના જીવાત્માઓના વિકાસક્રમમાં મદદ કરીને આ પ્રમાણે પોતાનો પણ વિકાસ કરે છે.

આ સાદસ્યને આગળ લખાવતાં, વિશ્વના શિરોભાગે સ્થિત અનહદ સામર્થ્યવાન સત્તાને પણ આની આજ્ઞા હલીક લાગે છે; વાદવિવાદ, શોષ, તર્કહાસ્ય પણ માનવ અથવા દિવ્ય સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન, આના કરતાં કંઈ પણ ઉચ્ચને બળી શકતું નથી, જેને હિંદુશાસ્ત્રો પરબ્રહ્મના નામથી વ્યવહરે છે. તેનો પ્રકાશ આપણને અધકાર સમાન છે, તથાપિ સ્વતઃ અને તેના અધોપદેશમાં સમિપમાં સ્થિત થનારાઓને તે પ્રકાશ રૂપ છે. તેને તેનાં પોતાનાં બંધનો

છે, તથાપિ આપણે તો તેને યોગ્ય રીતે બંધનરહિત સ્વીકારીએ છીએ, તેનામાં શુભોનો સમાવેશ થાય છે, તથાપિ આપણે માટે તો તેમનો તેનામાં સમાવેશ થતો નથી.

વિન્ય.

અદૈતવાદીઓ માને છે, કે બ્રહ્મ વિનાનું સર્વ માયા અથવા બ્રમ સમાને છે, યથાર્થ રીતે તેનું કોઈ પ્રકારનું અસ્તિત્વ નથી, પરંતુ સીપમાં જણાતા રજતની પેઠે અથવા રજ્જુમાં જણાતા સર્પની પેઠે અસત્ય છે. અવિદ્યાદ્વારા બ્રહ્મમાં આવાનો અધ્યાસ થાય છે; વિશ્વની આવાની પ્રકૃતિના, બ્રહ્મની નિત્ય યથાર્થતાના, હવે અંતે પરબ્રહ્મના ઐક્યના શોધના અનુભવ વડે મોક્ષ દશા મળે છે અથવા યથાર્થ રીતે કહેતાં સંપૂર્ણતાની મૂલ દશા અનુભવાય છે.

વિશિષ્ટાદૈત અને દૈતવાદીઓ માને છે, કે વિશ્વ સત્ય છે, માયાત્મક નથી. નામ અને રૂપ પરત્વે તે ક્ષણિક છે, પરંતુ તેની પરિણામ રહિત મૂલદશામાં તો તે સદા માટે અસ્તિત્વ ભોગવે છે.

માયા એટલે શું ? તેઓ તેને એક બ્રમણાત્મક ગણે છે. એક બ્રમ અર્થવા ઇન્દ્રગણ તેને કહેવાય કે જે ક્ષણિક અથવા અન્ય રીતિનું કોઈ પ્રકારનું અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી. વિશ્વમાં આવો કોઈ પદાર્થ છે ? તેમનાથી અપાતા દૃષ્ટાંતવડે તેમને ઘણી ઘોડી જ સદાય મળી રહે છે; કારણ કે જો તેઓ રજ્જુમાંના સર્પની આવાની આકૃતિ કહે છે, તે જો કે રજ્જુ પાસે નજીકમાં આવતાં વિનાશ પામે છે, તથાપિ એક નિશ્ચિત માનસિક ભૂતિ છે, એક અસ્તિત્વ ધરાવતા પદાર્થની વિચાર ભૂતિમાં પરિણામ પામે છે, તથા અશ્નુ સમિપદશય થાય છે. સાપેક્ષ રીતે ઓગ્રતાં તે અનિત્ય સંભવિ શકે, પરંતુ તેનું અચુક અસ્તિત્વ હંતું, ગમે તો તે લક્ષ્યમાં ના આવે એટલા અદ્ય સમય માટે હોય તો પણ મળે. આ વિશ્વમાંનું લક્ષ્યમાં આવી શકે એવું દરેક અસ્તિત્વ, જ્યાં સુધી તે હયાતી ભોગવે છે ત્યાં સુધી તો યથાર્થ છે; કોઈ વિશેષ નિત્ય અસ્તિત્વના સંબંધમાં તે ક્ષણિક પણ સંભવે, એ જુદી વંત છે; આ ઉપરથી એટલું સહજ કહે છે, કે પરબ્રહ્મના સંબંધમાં વિચારતાં તેના વિનાનું અન્ય સર્વ અનિત્ય છે. પરંતુ તેનું કોઈ પણ પ્રકારનું અસ્તિત્વ હંતું જ નહિ, એમ માનવ માં આપણે કોઈ પણ રીતે વ્યાજગ્રી ગણાવ્યું નહિ. આપણે જોને પરબ્રહ્મના નામથી વ્યવહારીએ છીએ તે પણ અન્યતા સાથમાં સરખાવતાં નિત્ય છે, બાકી તેની પોતાની બુનિકા ઉપર તો તે તેમ સંભવિ શકે નહિ. આવાનો અર્થ, ક્ષણિક અથવા અનિત્ય કરવામાં આવે તેમાં મને બાધ નથી, પરંતુ એટલી સચ્ચના કરવાની હિમત ધરી શકું છું કે, તેમાં અસત્યતા, અપયથાર્થતા રૂપ જે અર્થ કરવામાં આવે છે, તે બીજુંકુલ સંભવિ શકતો નથી, કારણ કે તેમ થતાં તો દરેક પદાર્થ માયામય બનશે, સર્વ વસ્તુ અનિત્ય નિવડશે, પરમોત્કૃષ્ટ પરબ્રહ્મ પણ માયારૂપ થઈ જશે. આપણને ઉપદેશાર્થ છે, સૌર શબ્દ બ્રહ્મમને પણ તેનો જીવન-સમય હોય છે; તો પરબ્રહ્મનો પણ આવો સમય કેમ ના સંભવે ?

માત્ર પરબ્રહ્મ જ સત્ય છે અને તે વિનાનું અન્ય સર્વ અસત્ય છે, એમ માનવાનો આપણે શો હક છે ? વિશેષ યથાર્થ રીતે કહેવા માગીએ તો પરબ્રહ્મ વિનાનું અન્ય સર્વ

તેની સાથે સુરખામણીમાં અનિત્ય છે. વળી, અધિદાનાં બાધનોમાંથી છૂટા થનારાઓને અનુભવ એનું સાબિત કરે છે, બ્યારે તેઓ દૃશ્ય સદિને પરિવર્તાયિન, ક્ષણિક રૂપે જુએ છે ત્યારે તેની અપચાર્યતાના, અથવા અનસ્તિત્વના બાનને તેમનામાં કદાપિ ઉદય થતો નથી; જો તેમ થતું હોય તો નામ અને રૂપરૂઝે અક્તિ થયલા, અન્યોન્યથી ભિન્ન વિવિધ વ્યક્તિ વાચક પદાર્થોના વિચારનો ઉદય તેમનામાં બીલકુલ થશે નોંધએ જ નહિ, માત્ર એક અભેદ, કીનારા વિનાના અનલ પ્રકાશના સમુદ્રનું જ જ્ઞાત થાત. પરંતુ મહાત્માઓ આપણા મધ્યમાં હુનિયામાં વિચરે છે, તેઓ બેદોને જુએ છે અને બનાવે છે, તથા તેથી તેમને અસર થાય છે; બોંદી અપચાર્યતાની, માયાની સદિમાં તેમને માનવજાત માટે કાર્ય કર્તા કેવાં રીતે કહી શકાય. રજ્જુનાં નજીક જવાતાં તથા જારીક પરિક્ષા થતાં, બીલકુલ ચંદ્રા વિના સાખીત થાય છે, કે તે રજ્જુ છે અને સર્પ નથી, તેમાં ફરીથી સર્પની આકૃતિ જુએ, એ તદ્દન અસંભવિત છે. એચ. પી. બ્રહ્મવાદરૂઝી કહે છે, “વિશ્વમાંનું સર્વ માયારૂપ છે; પરંતુ કોઈ પણ જીવનનો અનુભવ, જે દલામનુષ્યનું ચિત્ત તે જીવન ઉપર હોય છે, તેને મનતો તે પચાર્યતા છે; જો કે આ અનુભવને શુદ્ધ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિબિંદુથી અવલોકતાં, તેને કોઈ પ્રકારનું બાહ્ય અસ્તિત્વ ના હોય એમ જાનના સંભવિ શકે છે.” (‘સિક્રિટ. ડેક્રિટ્ટન.’ વૉલ-૧-૨૯૫-૬.)

આ ઉપરાંત આપણને ઉપદેશવામાં આવે છે કે, સૌર (ચન્દ્ર) જ્ઞાનનું પ્રથમ, પરિણામ પામ્યા વિનાના વિશ્વ વિવચક જડનો, પોતાનું સૌર મંડલ બાંધવામાં જરૂર પડે તેટલો વિભાગ જુદો પાડે છે. આ સંબંધમાં આ જડનું તેનાથી ભિન્નરૂપે, તથા તેના સાથે સાથેનું અસ્તિત્વ હોતું જોઈએ. આ સાદૃશ્ય ઉપરથી આપણે એવા અનુમાન ઉપર આવીએ છીએ કે, બ્યારે વિશ્વ વિવચક ચન્દ્ર બહાર, પોતાની સમયે વિકાસક્રમની પટનાને ચલાવે છે ત્યારે પણ આમને આમ જ બનતું હોતું જોઈએ તેટલા માટે પરબદ અને મૂળ પ્રકૃતિ ઉભયે, ઓછામાં ઓછા ભિન્ન અવયવોરૂપે સાથે સાથે અસ્તિત્વ ભોગમ્યું છે. આપણો વર્તમાન ઉદેશ સાધવા માટે એવા સાર ઉપર આવવાની જરૂર છે કે વિશ્વ વિવચક જડ એક પચાર્યતા છે, તેઓ જેને સુધુર્ણતર નામથી વ્યવહરે છે તેના જેટલું જ યથાર્થ છે; તેના સમયો સમય થતા આલિંગિયો કદાચ ક્ષણિક હોય પરંતુ કદાપિ અસત્ય તેમ જ. માયારૂપ તો સંભવતા જ નથી. શકેરે આ નિર્બલ અને સહજમાં દુમલો યઈ શકે એવા માયાવાદનો કદાપિ પ્રચાર ના કર્યો હોત તો સાઈ, એમ માઈ માનતું છે, તથા મને એવા સાર ઉપર આવવાનું મન થાય છે, કે તેમણે પણ તેમના અન્ય જે સમાન કાર્ય કરનારાઓના જેવા જ વિશ્વ વિશેના શ્રિદાન્તો બ્રાહ્મણ હોત તે સાઈ.

જીવ અને ઇન્ધર.

અદેહવાદીઓ માને છે, કે આ ઉભયે તત્ત્વરૂપે તથા નિત્યરૂપે એક જ છે. સર્વ માયા રૂપ છે, જીવ પણ જાંતે. તેની જ ઉત્પત્તિ છે—તેનો વિગ્રહ અને જલ્લ સાથે અભેદ સાધવાનો છે. કોઈ પ્રકારનું બંધન નથી, કોઈ પ્રકારનો મોક્ષ નથી. કોઈ શરૂ, ઉપદેશક નથી, કોઈ મોક્ષ પામનાર નથી; માત્ર એક પરમતત્ત્વ વિના અન્ય કંઈ જ નથી. તેને પણ એક માયારૂપે કેમ ના માનવો? કારણ કે તે પણ માયા નિર્મિત જીવના માયાવિ ચિત્તમાં

જ માત્ર અસ્તિત્વ ભોગવે છે; કારણ કે માયાવિ શિષ્યને, માયાવિ ગુરુને, માયાવિ વેદ વા-
ક્યોદ્ધારાં તેના ઉપદેશ અપાય છે. ૧. ૧.

વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદીઓ માને છે, કે મોક્ષ દશામાં પણ હમેશ માટે જીવે ઇશ્વરથી ભિન્ન
છે, કારણ કે તેમનામાં બ્રહ્મના એ સુખ્યં ગુણોનો સમાવેશ થતો નથી. તેના જીવલી સંપૂર્ણ
રીતે વિશ્વાત્મક જડ ઉપર તેઓ આધિપત્ય ભોગવી શકતાં નથી; તેઓ કરી શકવાને સમર્થ
છે તો પણ વિશ્વની ઉત્પત્તિ અને અવનતિનાં કાર્યો કરતા નથી.

તેમના ત્રણ ત્રિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે:—(૧) લક્ષિમ, વિશ્વાત્મક માતા, (૨) નિત્ય
સુરિઓ, નિત્ય મોક્ષ પામેલા મહર્ષિઓ; તેમાં અનંત, ગરૂડ અને વિશ્વક્ષેનનો સમાવેશ
યાય છે તેઓ જાણે કે સંપૂર્ણતામાં જ સ્થિર થઈ ગયા છે; દિવ્ય સાક્ષાત્કારના અવર્ણ્ય
આનંદમાં તેઓ હમેશાં આનંદ માને છે. (૩) યથાર્થ જીવો: જેમને મુક્તિ પામવા માટે
વિકાસ ક્રમમાં વિહરવાનું છે. તેઓ અને અન્યોન્યથી ભિન્ન સંભવિ શંકે; પરંતુ મુક્તિમાં
તો તેમનામાં આવો કોઈ ભેદ હોતો નથી, કારણ કે સર્વ સરખી રીતે બ્રહ્મના શ્રેષ્ઠ આનં-
દમાં ભાગ લે છે. સ્પષ્ટ અને કદાપિ નિરાકરણ ના ચઇ શકે એવા પંચવિધ નિત્ય ભેદને દ્વૈત-
વાદીઓ સાબિત કરે છે: ઇશ્વર અને જીવોનો પરસ્પર ભેદ: ઇશ્વર અને જડનો પરસ્પર ભેદ:
જીવ અને જડનો પરસ્પર ભેદ: એક જીવ અને અન્ય જીવોનો પરસ્પર ભેદ: એક જડ અને
અન્ય જડનો પરસ્પર ભેદ. તેમના સ્વભાવમાં જ આ ભેદનો સમાવેશ યાય છે તથા દરેક
પોતાની શક્તિ અનુસાર ભોગવે છે તેવી મુક્તિમાં પણ તે દેહ સુધી પહોંચે છે. વિષ્ણુ અ-
થવા બ્રહ્મ શ્રેષ્ઠ સ્થાને છે; તેમના પછી લક્ષિમ, બ્રહ્મા, વાયુ તથા મનુષ્ય પર્યંતના વિવિધ
દેવગણો આવે છે, તે સર્વનું સૂક્ષ્મ વર્ણન આપવામાં આવ્યું હોય છે; તેમની સંખ્યા, હયા-
તીનો સમય, તેમનો ઉચ્ચ ભૂમિકાઓમાં વિદ્રાસ, તેમના દીક્ષા ગુરુઓ, તેમના અભિવર્ધન
અને પ્રતિવર્ધનનો માર્ગ, આ સર્વને વિસ્તારથી વિગતવાર વર્ણવવામાં આવ્યું હોય છે. જી-
વોના ત્રણ વર્ગો પાડવામાં આવ્યા છે:—(૧) મુક્તિયોગ્ય—જેઓ ખાત્રીપૂર્વક મુક્તિ મેળ-
વવાના છે. (૨) નિત્ય મંસારી જીવો—હમેશાં જડનાં જાગાંમાં ગોઠ્યાં ખાનારાઓ. (૩) તમો,
યોગ્ય જીવો—આધ્યાત્મિક અધમતાની અધમાધમ ભૂમિકાઓ પામવાને નિર્માયલા.

મુક્તિ મેળવનારા જીવો, તે દશામાં પણ કાર્ય કર્યો કરશે તથા આગળ વધવાને પ્રયત્ન.
પરાયણ થશે, નહિ તો એ દશામાંથી પણ અધોપતન સંભવિત છે.

આ બાબતો વિશે માત્ર માનવું આ પ્રમાણે છે. આંખણા વિચારના આધારરૂપે આ-
પછી ગૃહ સંસ્થાને આધારરૂપે લેતાં માત્રમ પછી આવે છે, કે તેના વિકાસક્રમના પ્રારંભમાં,
ઇશ્વરનું, શબ્દ બ્રહ્મનું અસ્તિત્વ હોય છે; પછીથી ક્રમમાં દિવ્ય દેવગણો આવે છે, તેમણે
તેમનો માનવ વિકાસક્રમ ગત કલ્પોમાં પૂર્ણ કર્યો હોય છે અને વિકાસક્રમના આ ક્ષેત્રમાં ઇ-
શ્વરના અધીન રહીને તેના શુભ કાર્યના સહાયકરૂપે વિવિધ સ્થાનો રોકવાને તેઓ આવ્યા
હોય છે. પછીથી માનવ અને અન્ય પ્રકારના જીવાત્માઓનાં ટોળાં ઉભરાઇ જાય છે, તે-
મને માનભૂમિકા પર્યંત આ કલ્પમાં વિકાસ પામવાનો છે, તથા આ ઘટનામાં વિકાસક્રમની
સંભવિત અતિ ઉચ્ચ ભૂમિકાએ પહોંચતા સુધી. આથી પણ ઉચ્ચ ભૂમિકા માટે કાર્ય

કરવાનું છે. આ સર્વે અન્યોઅન્યથી ભિન્ન છે. માત્ર ગણીરૂપે જ નહિ પરંતુ બ્યક્તિયોરૂપે પણ ભિન્ન છે. આપણું પોતાનું જ દૃષ્ટાંત ર્યો. વિશ્વમાં કોઈ કામે પણ એવી બે બ્યક્તિયો અથવા પદાર્થો અસ્તિત્વમાં આવ્યા નથી કે જો-સ્વૃક્ષ, માનસિક, નૈતિક અથવા આધ્યાત્મિક ગુણોના સંબંધમાં-દરેક જાળતમાં અન્યોઅન્ય સાથે સમાન નિવડે; કારણ કે પ્રકૃતિ કદાપિ સ્વતઃપુનરાવર્તન પામતી નથી, આ સર્વેની તમારાથી બને તેટલી સૂક્ષ્મ તપાસ કરો, તેમાં અંતે સૂક્ષ્મ દશે તો પણ એક અથવા અન્ય પ્રકારનો ભેદ માલૂમ પડી આવશે. આ મૂલભેદ, વિકાસક્રમના સમગ્ર માર્ગમાં પ્રવર્તે છે, તથા મુક્તિમાં પણ તેમની સાથે પળે છે. કારણ કે મુક્તિ એટલે શું? વળી આ પણ એક સાપેક્ષ શબ્દ છે. અમુક જીવનમાં, પ્રદેશમાં, તે જીવનના આધિભાવના સંબંધમાં સંભવિત વિકાસ ક્રમની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ભૂમિકા પામવી તે મુક્તિ. બ્યારે એક જીવાત્મા એકાદ સૌર સંસ્થાના જડ ઉપર વિજય મેળવે છે ત્યારે તેના સંબંધમાં તો તે સર્વશક્તિમાન થાય છે. બ્યારે તેનું ચિત્ત તેના આંતરમાં સમાવેશ કરે છે, ઉડુને ઉડુ ઉતરે છે ત્યારે તે તેમાંનાં સર્વ પ્રકારની ગતિનાં આંદલનોને મહજ કરવાને તથા ઉત્તર આપવાને સમર્થ થાય છે. એ સૌર સંસ્થા વિશે વિચાર ચલાવીએ ત્યાં સુધી તો તે એક મુક્ત છે, તથા તેને તેના એક ઇશ્વરરૂપે પણ ગણી શકાય. ગમે તો એક જાત, એક પિણ્ડ, એક પરિભ્રમણ, એક સંકલના, વિકાસક્રમની એક ઘટના એક સૌરમંડલ અથવા વિશાલવિશ્વ જાતે હોય, તથાપિ સમાન સ્વભાવનાં અન્ય દૃષ્ટાંતમાં આનો આજ વિચાર લાગુ પડી શકે છે. જેમાંથી તેને પસાર થવું. પડવું હતું એવા શ્રદ્ધિના અનેક ક્રમ હતા, તેમ તેને માટે મેળવવાના ઉચ્ચ ક્રમ પણ હોય છે, કારણ કે શ્રદ્ધિ નિસ છે. આપણે તેના આરંભ તથા અંતને પણ જાણતા નથી, માત્ર દમેશાં અદસ્ય વર્તુલના, અતિ અદ્ય વિભાગને જ આપણે નિદાણી શકીએ છીએ. જેમ જેમ આપણે ઉચે ચઢતા જઈએ છીએ તેમ તેમ આપણી દૃષ્ટિ મર્યાદા સ્પષ્ટ થતી જાય છે, તથા આસપાસ જે જે પડવું હોય તે અવલોકવાનો પ્રદેશ વિસ્તારતો જાય છે. આ સંવેમાં કોઈ પણ સ્થાને કોઈ પણ પ્રકારનું ચાંતિ સ્થાન નથી, એવું કોઈ પણ અસ્તિત્વનું સ્થાન નથી કે જ્યાં જીવાત્માને કંઈ પણ કરવાનું હોતું નથી પરંતુ દમેશાં ફેરફાર વિના તો આનંદ ભોગવવાનો હોય છે.

વિકાસક્રમના અમુક માર્ગના અંતે સર્વેની શી દશા હોય છે? વિવિધ ગ્રંથો અને તેમની સંસ્થાઓ દ્વારા વિકાસ પામતા જીવાત્માઓ. આધ્યાત્મિક ઉન્નતિની વિવિધ ભૂમિકાઓ પામે છે. એક વર્ગ, સંભવિત એક ભૂમિકાને, તેમના વિકાસક્રમ સમયના પૂર્વે પ્રાપ્ત કરે છે; આ વર્ગ પછીથી ગમે તો વિકાસક્રમની અન્ય ઉચ્ચ દિશામાં કાળે લાગે છે. અથવા અન્ય વિકાસ પામતા જીવાત્માઓને, એ ભૂમિકા મલદી પ્રાપ્ત કરાવનામાં સહાય થવા માટે પાછળ રહે છે. અન્ય વર્ગ, વિકાસક્રમ સમયના અંતે, એ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ જીવાત્માઓની એક વિશાલ સંખ્યા પાછળ રહી જાય છે. આ જીવાત્માઓમાં ગમે તો, માનવ ભૂમિકા પામેલા પરંતુ પોતાના આમળ વધેલા જ્ઞાતાઓ સાથે આગળ વધવામાં નિર્બલ નિવડેલા અને તેથી પાછળ રહી ગયેલા જીવાત્માઓનો,

તથા પ્રાણિ, વનસ્પતિ આદિ અષ્ઠમસ્વરૂપોમાં બંધાયેલા અન્ય જીવાત્માઓનો સમાવેશ થાય છે. હું માત્ર પ્રથમ મે વર્ગ વિશેષે જ્યાં ચલાવીશ કે જેમના સંબંધમાં મુક્તિ સંભવિત છે. તેઓ કદા દશાએ છે ? તેઓ જીવનમુક્તો છે, તેમના પોતાના વિકાસ ક્રમ પ્રદેશના સંબંધમાં તો તેઓ સર્વથા, સર્વસામર્થ્યવાન, સર્વવ્યાપક બનેલા છે. તેમના માંના દરેકને માટે આ બાબત સામાન્ય છે. આ સંબંધે દર્શાવવામાં આવતા અંત વિશે હું અત્રે એક ચંકા દર્શાવવાની રમ લખ્યું; મુક્તાપુરુષો પરમાત્માં, પ્રવિણાપિ જાણ છે, તથા તેની સાથે સંપૂર્ણ એકાકારતા પામે છે. કેટલાક તો આગળ વધીને એમ કહે છે, કે આવા પુરુષો તો હમેશાં પરમ. શુદ્ધ, સંપૂર્ણ પરમાત્માના આત્મમાં જ પ્રવિણાપેક્ષા હોય છે. વળી અન્ય કહે છે, આપણો કહેવાતો વિકાસક્રમ માત્ર ગાયાપજ છે, અગા નને ક્ષીણે હૃદયવતી આધાર વિનાની એક બાવના છે. સંપૂર્ણતાની દશાપુનઃ પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણી સંપૂર્ણ પ્રકૃતિનો ધ્વજરૂપ અનુભવ કરવાને છે, તથા વિશ્વની માપાંત્ર પ્રકૃતિને અનુભવવાની છે. વળી કેટલાકનું એમ માનવું છે, કે જીવાત્માઓ મુક્તિ પામતો પરમાત્મામાં પ્રવિણાપિ જતા નથી, તેની સાથે એક બની જતા નથી, પરંતુ તેમના પોતાના વ્યક્તિત્વને તથા પ્રાપ્ત કરેલા અનુભવને જાળવી રાખે છે. પરંતુ જીવાત્માઓ પરમાત્માના દિવ્ય અંશ છે, પ્રારંભમાં દિવ્યતાથી સંપૂર્ણ હોય છે, એટલી બાબતમાં સર્વે એકમત થાય છે. દિવ્ય સ્ફુર્ણિંગ સંપૂર્ણ હોય છે એટલી વાત સત્ય છે, એમ માફ માનવું છે; પરંતુ આનો જ અનુભવ મેળવવા વિના અન્ય કંઈ કરવાનું નથી, એમ કહેવું તદ્દન સત્ય છે. દિવ્યતા આપણામાં મુખ્ય દશામાં હોય છે, તથા આપણે તેને પ્રયત્ન વડે એક સંભાવ્યતાને બદલે યથાર્થતા બતાવવાની છે. પોતાના પિતાસમાન, એક પ્રકાશિત સર્વ, ઝગઝગીત જવાલા થતા પૂર્વે, સ્ફુર્ણિંગની ઉન્નતિ કરવાની છે, પોષણ કરવાનું છે. મુક્તિની ભૂમિકાઓમાં પણ જીવાત્માઓ પરમાત્માથી ભિન્ન હોય છે, તથા અન્યોન્યથી ભિન્ન હોય છે, એમ માફ માનવું છે. બ્યારે તેમણે વિકાસ ક્રમનો આરંભ કયો ત્યારે પરમાત્મા અને તેમના પરસ્પરમાં હૃદયારનેશ બેઠે હતો. વિકાસક્રમના અંત પર્યંત આનો આજ બેઠે જો કે વૃદ્ધિ પામતો નથી પરંતુ સમગ્રકાલમાં જળવાઈ રહે છે. કારણ કે શું પરમાત્મા પણ આપણી સાથે અને અપાણાદ્વારા વિકાસ પામતો નથી ? વિકાસક્રમ સમયના અંતમાં તેમજ પ્રારંભમાં તે આપણાથી સમાન રીતે પાર વર્તે છે. તો તમારાં અભેદ, પ્રવિણાપન, એકતા એ સર્વ ક્યાં ? વિકાસક્રમના પ્રારંભમાં આપણે ભિન્ન હતા, તે સમગ્ર સમયમાં આપણે ભિન્ન જાએ, તેના અંતમાં પણ આપણે ભિન્ન જ રહીશું. જીવાત્માઓમાં પોતામાં પણ નિત્ય બેદ જડી આવે છે. મુક્તિ દશામાં સર્વે જીવોની પરમાત્મા સાથેની આનંદરૂપ એકતાના, વિશિષ્ટાદૈતવાદીઓના સિદ્ધાંત સાથે હું એક મત યથા શકતો નથી. પ્રથમતો હૃદય વ્યક્તિ લક્ષિમ અને અન્ય જીવાત્માઓની મુક્તિ દશા ભોગવવામાં તેઓ કોઈ પ્રકારનો બેદ સ્વીકારતા નથી. તો નિત્યમુક્ત પુરુષો વિશે શા માટે હપદેશ કરો છો ? મને એમ માનવું બીજકુલ ખુદિ વિનાનું લાગે છે, કે છેદામાં છેદ્યું મુક્ત પદ પામેલા જીવાત્માઓ ધીમે ધીમે હૃદય ભૂમિકાએ આવી પહોંચતા સુધી, લક્ષિમ અર્થવા નિભમુક્તો હમયમાંનું એક પણ, જડવત સંપૂર્ણતામાં પોતાની ભૂમિકામાં જ રિયલિટી કરી રહેતાં નથી આમ કદાપિ સંભવિ શકેજ નહિ, કારણ કે નિત્ય અનૂદિત ગતિ એ મહાન નિયમ

છે. ગતિથી, વૃદ્ધિ, ઉન્નતિ, સુચવાઈ છે. સર્વે આગળ આગળ વૃદ્ધિ, ઉન્નતિ પામ્યાં જાય છે, પ્રથમ બ્રહ્મન, પછી લક્ષ્મિ, પછી નિત્યમુક્તો, પછી દિવ્યસદાચક્રો, પછીથી મુક્ત જીવો, આમાંનું કોઈએ એક ક્ષણ માત્ર પશ્ચંદ્ર મુક્તું નથી, ગતિ રહિત બનતું નથી. તેમના આંતરમાં વર્તતા ચક્રિતાના બેદને લીધે સર્વે સમયમાં તેમના મધ્યમાં સમાન આંતર જળવાયેલું રહે છે. પરંતુ આ સર્વે જામતો વિશેના વિવિધ દર્શનોના અનેકવિધ સિદ્ધાંતોનો શી રીતે ખુલાસો કરવો ? પરમાત્મા સાથે અભેદ પામવાનો એકલો જ અર્થ થયેા જોઈએ, કે મુક્ત જીવ પોતાના ખાસ પ્રદેશના સંબંધમાં સંપૂર્ણ બને છે. તે જીવ અને કંઈક વિશેષમાં, આવી સંસ્થાના ઇશ્વરનો સમાવેશ થાય છે. આ ઇશ્વર, આ સંસ્થાનો અખત્યાર લેતી વખતે, એક સંસ્થાના વિદ્યસક્રમ વિશ્વાસપૂર્વક સોંપી શકાય એવી વૃદ્ધિની ભૂમિકાએ પહોંચેલા હોય છે; તેણે તેમાંના સર્વ ઉપર આધિપત્ય મેળવ્યું હોય છે; એ સંસ્થામાંનાં અતિ ઉચ્ચથી તે અધમાધમ આંદલનોનો સ્વીકાર કરવા અને પ્રતિઉત્તર આપવા જોઈતી ઉચ્ચ ભૂમિકા પર્યંત તેના ચિત્તને વિસ્તાર મયો હોય છે. પોતાની હેઠ્ઠી તરીકે જીવ આ ભૂમિકા પામતો હોવાથી, મન્યંતરના અંતમાં તે ઇશ્વર સાથે એક હોય છે, આની જ રીતે પ્રારંભમાં પણ તે ઇશ્વર સાથે એક હોય છે, વળી આપણે આ જામતને અન્ય રીતે સમજવા પ્રયત્ન કરીએ. જ્યારે શિષ્ય, એક પછી એક મદત્ત દિ-ક્ષાઓમાં પસાર થાય છે, ત્યારે તેની અને ગુરૂની વચ્ચે ખાસ સંબંધ બંધાય છે. તથા તે જેમ વૃદ્ધિ પામતો જાય છે તેમ વિશેષ મદ બનતો જાય છે. તે તેના ગુરૂના ચિત્તનું અદિરૂ ધાવન કરતું કેન્દ્ર બને છે-તે જે જે વિચારે છે તે તેના ગુરૂના મનમાંથી પસાર થાય છે, તથા જીવાત્મા અને તેનાથી વપસતા દેહોના અણુઓના દર્શાતની પેઠે, ગુરૂની કૃપા અને અસર તેના પર્યંત અવતરે છે. અણુઓ તેનાથી ભિન્ન હોય છે; તેમની વ્યક્તિ વાયક એતના તેના કરતાં ઘણી અધમ ભૂમિકાએ હોય છે; પરંતુ તેઓ તેના પ્રત્યે આ-દાશનોને ગ્રહણ કરે છે અને મોહાયે છે, અને તે પોતાના વિચાર જાણ સૃષ્ટિમાં એકલ-વા માટે તેમના દ્વારા કર્યું કરે છે.

આ પ્રમાણે દરેક જીવાત્મા, તેની ઉન્નતિની ભૂમિકાને લક્ષમાં લેતાં બ્રહ્મની ભિન્ન છે, તથાપિ દેહનો ઉપયોગ કરતા જીવાત્માજનિ જેવો દેહના અણુઓનો સંબંધ છે તેવો જ જીવનો બ્રહ્મ પ્રત્યેનો સંબંધ છે. ઉત્તમની એતના તેના કરતાં ઘણી અધમ ભૂમિકાએ હોય છે; તથાપિ તે સર્વેના અનુભવે તેના પ્રયે પસાર થાય છે તથા તે સર્વે તેના આવિર્ભાવનાં જાણ સાધનો છે. અણુઓના જીવાત્માઓ, વિકાસ પામતા માનવજીવાત્મા સાથે સંબંધ થવાને લીધે વૃદ્ધિ પામે છે; તેમજ તે અનુષ્ઠ પશુ તેમના દ્વારા વિકાસ પામે છે.

આ પ્રમાણે માનવ જીવાત્માઓ પણ ઇશ્વરના દેહરૂપ હોવાથી તેના દ્વારા વિકાસ પામે છે. તથા તે પશુ તેમના અનુભવદ્વારા વિકાસ પામે છે. આટલી વ્યાખ્યામાં નિશ્ચિત દૈતવાદીઓ યથાર્થ રીતે માને છે, કે અતંતર્યામિ બ્રાહ્મણમાંથી નળા આવે છે તેમ ચિત્ત અને અગિતરૂપી વિશ્વબ્રહ્માનું શરીર છે. જેવી રીતે દેહના અણુ સમૂહને ગ્રહં શબ્દ લગાડવામાં આવે છે, જે શબ્દ યથાર્થ રીતે તેમાં વસતા પુરુષને લાગે છે, તેવીજ રીતે અદૈતવાદીઓએ પોતાના અભેદને સમજવાનો છે.

એક કુટુંબ અથવા જોતનાં મનુષ્યોને વારંવાર તેનાં તેજનામથી બોલાવવામાં આવે છે. "તે ત્રિપાદી છે" એટલું વાચ્ય હવે અથવા અધમ, સમૃદ્ધ અથવા મરિય, શુદ્ધ અથવા પુવાન, પુરુષ અથવા સ્ત્રી, કુટુંબમાંના દરેકને લાગે છે; તે કુટુંબમંદિર દેવનાએક અલ્પ સમાન છે, તેની સાથે એક છે-તેના નામ વડે બોલાય છે, તેનાં દહોને બોમવે છે, તેના સુખ દુઃખમાં બાગીદાર બને છે. અથવા એમ પણ હોય કે, આપણે વર્તમાનમાં જે ભૂમિકાએ છીએ તેની સાથે સાથે સરખાવતાં તે જીવાત્માઓએ પ્રાપ્ત કરેલી ભૂમિકાઓ એટલી બધી હવે છે, તેમની શક્તિઓ એટલી બધી વિશાલ વિસ્તારમાં છે, કે તે આપણી સંસ્કૃતિ દૃષ્ટિને ઝંખવી નાંખે છે, તથા અન્યોન્યને ઝાઝાખી કાઢવામાં આપણને બીજાકલ નિરૂપાય બનાવી દે છે. મધ્યાહનનાં સૂર્ય તેની અતિ સમિપમાં વર્તતા અનેક દેહો પ્રત્યે આપણી દૃષ્ટિને આધ બનાવે છે. આ સર્વે વિશે આપણે એક અને તેના તેજ રૂપે સારી રીતે બોલી શકીએ.

દેવતાદીઓના માનવા પ્રમાણે મુક્તિમાં પણ જીવાત્માઓ કર્મ કરે છે, આ ક્ષામાં પણ શુદ્ધિ અથવા અવનતિ સંભવિત છે; મને લાગે છે, કે આ વિચાર ખરો હોયો જોઈએ. વિકાસક્રમનાં નિયમિત અને દશમતર માર્ગમાં કોઈ પણ પ્રકારની સ્થિરતા, કાર્યભાવ સંભવિ શકતો નથી. દરેક તરીકે આપણા કર્મને જ તપાસીએ. કેટલા જીવાત્માઓ નેમના સંભવિત વિકાસક્રમની અતિ હવે ભૂમિકાએ મનંતર સંપૂર્ણ થવાના ધણી સગવડ પૂર્વે પહોંચે છે. શું આ પછી આ જીવાત્માઓ આસન વાગી અરપણીને બેસી રહે છે અથવા અવકાશમાં આજસુ કાંઈ માર્ગ કરે છે ? ના, આમ નહીં. તેઓ ગમે તો વિકાસક્રમની હવે અને સમયે અન્યદિશાઓમાં આગળ વધે છે અથવા પોતાના નિર્મલ જ્ઞાતાઓને મદદ કરવાને પાછળ રહે છે. અસ્તિત્વની સર્વ ભૂમિકાઓમાં અતિ ધીમી તોપણ શુદ્ધિ, હલતિ થતો છે. મારા એવા કથન સાથે મી. લેડબીટર એક મત છે. પ્રથમ એમ માનવામાં આવે હતું કે કામલોક અને દેવભાણ, પરિણામનાં જીવનો છે, કારણેનાં નથી. પરંતુ ગણના ઉપદેશોની સદાય વડે આપણે એવા સાર ઉપર આવીએ છીએ કે એક બ્યક્તિ કામલોકમાં પણ કર્મ ક્રિયા કરી શકે. દેવભાણમાં (૨૪મું) પૂર્વે નૈદિકાનુભવોનું તે એકીકરણ કરે છે. આજ વપાર્ય ક્રમોત્પાદન છે તથા બાવિ શુદ્ધિનું તે એક અગત્યનું તત્વ છે અને પોતાના વંદાતા પુત્રકપર એક માતા પ્રેમનો વર્ણવ વર્ણવે, એ એક નિશ્ચિત કાર્ય છે. એકતાનું કર્મ છે. દેવભાણમાં પણ બ્યક્તિઓ અન્યોન્યને અસન કરી શકે છે. ગર્ભસ્થિતિમાં વસતો એક માયક પોતાના દિવ્ય સુરો વડે અન્ય બ્યક્તિઓના અવનતમાં વધારો કરે છે તથા પોતાને માટે પણ કર્મનું શુભ પરિણામ ઉપજાવી કરે છે. પુનર્જન્મના મધ્યકલિત સમયમાં દેવભાણમાં શિષ્યોને નિશ્ચિત ઉપદેશો આપવામાં આવે છે તથા તેઓ અને અન્ય સમયે વિશેષ આગળ વધેલા જતીને આવે છે. વિકાસક્રમમાં કોઈ પણ પ્રકારનો અટકાવ નથી; દેવભાણમાં, પ્રત્યેક સમયમાં પણ તે તદ્દન અટકી જતું નથી. એવું કોઈ રથાન નથી કે જ્યાં વિકાસક્રમ પોતાના માર્ગે અગળ પગતો નહ હોય. તે મુક્તિના પદમાં આધારક નિર્ગમ ઉપજાવો કાઢવાની રીતે જરૂર છે !

દૈતવાદીઓએ પાડેલા જીવાત્માઓના મનુષ્યવર્ગ પ્રથમ દૃષ્ટિપાતે, સ્વેચ્છાથી નિર્માણ થયેલાં, બુદ્ધિ સંવિત હોય છે, પરંતુ મારા ધારવા પ્રમાણે તે શ્રેષ્ઠ રીતે યાચીય છે તથા બહિરંગનાકાષીમાં. આંતરંગ્યાંદની મુખ્યસત્યને બેજે બેજે દર્શાવે છે. બહિરંગ દૈતવાદીઓ આ ત્રણ વર્ગોને, પોતાનાં ક્રમવારં સ્થાન ધારણ કરવાને વિષ્ણુએ પ્રથમથી નિર્માણ કર્યા હોય, એમ માને છે; તેમના કોઈ પણ પ્રકારના પ્રયત્નો બાગ્યેજ આ પરિણામોમાં ફેરફાર કરશે. એમ તેમનું માનવું છે. આ અંતમાં બીજકુલ બંધ બેસતું નથી, કારણ કે આથી કોઈ પ્રકારના વ્યક્તિવાચક પાપપુણ્યને લક્ષમાં લીધા વિના જીવોને સુખ અથવા દુઃખ ભોગવવાનું આગળથી નિર્માણ કરનારરૂપે ધ્રુવરૂપે પક્ષપાત અને જૂલમ માટે દુષિત ગણવા સમાન થાય છે. આથી તો સીધો દિશાના સર્વ પ્રયત્નો એક શોકકારક દારસરૂપ નિવડે તથા વિકાસક્રમ શબ્દ પણ નામના સાર્થક વિના થઈ પડે છે.

મારા ધારવા પ્રમાણે દ્વે આપણે તેને વિશેષ બુદ્ધિપૂર્વક સમજી શકીશું.

આપણને ઉપદેશાયું છે, અમુક વિકાસક્રમના પ્રદેશદ્વારા વિકાસ પામતી જીવાત્માઓની સંખ્યા ને મન્વંતર માટે તો નિયમિત હોય છે; માર્ગમાં અમુક સમયે ધડને છોતવાંથી છૂટા પાડીને શુદ્ધ બનાવવામાં આવે છે. આપણા પોતાના સંબંધમાં પંચમ પરિભ્રમણના મધ્યકાલમાં આમ બને છે; જીવાત્માઓની સમગ્રસંખ્યાનો લગભગ બે તૃતિયાંશ ભાગ આ સંક્રાંતિ સમયની પાર પસાર થાય છે; મન્વંતરના અંતે જોઈએ તેટલી સંપૂર્ણતા પામવાના સંબંધને પોતાનામાં ખાસ દર્શાવતા જીવાત્માઓ, તથા એ દર્શાને પ્રથમથી પામનાર જીવાત્માઓના સંબંધમાં આમ બને છે, આ જીવાત્માઓ દૈતવાદીઓના મુક્તિયોગ્ય વર્ગમાંના છે.

બાકીનો એક તૃતિયાંશ વિભાગ, પોતાના આગળ વધેલા બંધુઓ, સચિસાથે ચાલવામાં નિષ્ફળ નિવડેલા આલસ જીવાત્માઓને જતેશે હોય છે. આમને મન્વંતરના અંતપર્યંત પાછળ રહેવું પડે છે; તેઓ પોતાની વિકાસ માત્ર અન્ય ક્રમમાંના સાધી શકે છે, ને મમયે વૃદ્ધિની વિવિધ ભૂમકાઓમાંથી પસાર થવાને તેમને પ્રથમ દૃક મળે છે.

આમનો નિત્ય સંસારી જીવાત્માઓમાં સમાવેશ થાય છે; આમને અતિમ સ્થાન પામ્યા વિના અંત પર્વત જડની ભળમાં ગોળાં આવાનાં છે

વળી એવાં દર્શાવે છે કે જેમાં કેટલાક જીવાત્માઓ નિશ્ચયપૂર્વક નિયમના વિરુદ્ધ પડે છે તથા અશુભમાં અમરત્વ પામતાં માટે પ્રયત્નપરાયણ થાય છે.

આમને તમેયોગ્યજીવાત્માઓ કહેવામાં આવે છે. અધ્યાત્મવિદ્યાના મંથેમાં આમને “બ્રહ્મ જીવાત્માઓના” નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે, તથા દૈતવાદીઓ તેમને પયાર્થ રીતે “વિષ્ણુદિદ” ના “વિષ્ણુનો દ્વેષકરનારા” ના નામથી વ્યવહરે છે, કારણ કે વિષ્ણુ એજ પરમાત્મા સ્થાને છે, મદાન નિયમરૂપ છે, તેમણે તેના પ્રતિધી પોતાનાં સુખ ફેરવ્યાં છે. તેઓ જ “આદિહનરહિત દયા” અવિચીના દુઃખી વાસિયો છે. તેમણે નિશ્ચયપૂર્વક પોતાની જાતને વિકાસક્રમની આ ઘટનામાંથી દૂર રાખી છે, અને

તેની બહાર એકાંતમાં ખડા રહે છે-ખરેખર એક બચાંકર એકાંત. અક્ષરશઃ તે અવિચી (નર્ક) સમાન છે, કારણ કે તથુ મહાન જીવન સ્ફુરણો તેને સ્પર્શતાં નથી. જ્યોતિના મોક્ષ માટે, સ્વાર્થી અમરતા માટે પ્રયત્ન કરનારાઓ આ પ્રદેશમાં આવે છે. આ સહિષ્ણુ-માંથી યતા પુનર્જન્મમાંથી તેણે જાતે જમી જવાનું સારું શિક્ષણ મેળવ્યું હોય છે; જૂન કાલમાં શુભ કર્મનો તેણે હિસાબ પતાવ્યો હોય છે અને નવાન કર્મ ઉત્પન્ન કરવાનોભામ કર્યો હોય છે. તેને માટે આગામિકર્મ હોતું નથી. સમગ્ર સંવિત ખલાસ થયું હોય છે. પ્રારબ્ધ દેહના અંત સમયે તે કર્મનાં બંધનોમાંથી છૂટા પડે છે. આધ્યાત્મિક પુરતકો કહે છે ને પ્રમાણે આ શું એક મુક્ત નથી, જીવન્મુક્ત નથી? ના, કમ ભાગ્યે ના નથી. કારણ કે પોતાની સર્વ સંભાળ પૂર્વક કેલવણી પછી, મહેનતુ પ્રયત્નો પછી, સર્વ પ્રકારે તે એક પ્રસિદ્ધ વિષ્ણુહિત્ તરીકે જ ગણાયો. વિકાસ કમ એક જ માટે નાહ પ-રંતુ સર્વે માટે છે. એવા ઇશ્વરના ઉદ્દેશનો તે અવળો અર્થ લેવાવાનું પસંદ કરે છે. પ્રથમ વિકાસ પામેલા જીવાત્માએ, અન્યને પોતે જ બુદ્ધિમાંથી પસાર થયો તે પસાર થવામાં મદદ કરવી જોઈએ. આ યમુના મહાન નિષમનું શ્રેષ્ઠ દર્શન ઇશ્વર જાતે જ છે. સ્વાર્થી મુમુક્ષુ પોતાનાં કર્મની પાર જાય છે, નિર્માંકાયો પણ આમજ વર્ત્યા હોય છે. પ-રંતુ શું આ જન્ય વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો લોદ નથી? પ્રથમ પુનર્જન્મમાંથી જમી જાયછે, નવાન કર્મોત્પત્તિ ત્યજી શકે છે, સ્વાર્થી એકાંતમાં વસે છે, તથા દુનિયાને નિરૂપણી નિવડે છે. અન્ય પણ આ સહિષ્ણુમાં યતા પુનર્જન્મની પાર હોય છે, પરંતુ ' તે તેના જૂનકાલનાં કર્મોના આકર્ષક જલવડે નહિ પરંતુ પોતાની ક્યાણુ ઇચ્છાં વડે આ સહિષ્ણુ આવવાનું પસંદ કરે છે. તેણે પણ પોતાનું કર્મ ખલાસ કર્યું હોય છે, પરંતુ તે કર્મ તે તેણે દિવ્ય જ્ઞાન પામતા પૂર્વે એકદાં કરેલાં હોય છે. તે કદાપિ આગમુ રહેતો નથી, પરંતુ શુભ કર્મ કર્યાં કરે છે; તેનાં પરિણામો કર્મોના તરફ વળતાં નથી, પરંતુ પ્રયત્નપરાયણ માનવ જાતમાં શુભકર આધ્યાત્મિક અસરરૂપે પડ્યાંથી વળે છે. સ્વાર્થી મુક્ત, પુનર્જન્મ-માંથી જયવાની ગમે તેમ ગોડવણુ કરી લે છે, પરંતુ મહાન નિષમના સખત પંજામાંથી તે જમી શકતો નથી. ને તેને પાછો દહાવી રાખે છે; સામાન્ય વિકાસ કમમાંથી ને કરે ખસી જાય છે તથા મન્વંતરના અંત પર્વત આનંદી એકાંતમાં વસે છે; અન્ય સંરેશમાં તેણે જ્યાંથી છોડયો હોય ત્યાંથી તેનો વિકાસકમ આરંભાય છે; પરંતુ અન્ય સર્વના કરતાં પછીથી તેનું આમ યામ છે.

આ તમેયોમ જીવાત્માઓ છે, અથવા દેવતાદીઓના અતિમ વર્ગના જીવાત્માઓ છે.

આ બધું વિચારનાં દૈતવર્મોકરણ પણ નિયોષ નહિ નો શાસ્ત્રીય અને અધ્યાત્મ વિદ્યાનુમારી છે.

(આગળ ચાલુ.)

શ્રીનિવાસ આદ્યંતર.

(Theosophist)

સાધારણ પ્રજામાં પ્રચલિત
સાધારણ પ્રજામાં પ્રચલિત
સાધારણ પ્રજામાં પ્રચલિત

સુદર્શન.

પત્રી.
પ્રોફેસર આનંદચંદ્ર આયુરવિદ્ય.
સાધારણ પ્રજામાં પ્રચલિત
સાધારણ પ્રજામાં પ્રચલિત

(ધર્મ, શૃદ્ધિ, સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્સમંધી વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” — માગવતમ્.

[પુસ્તક ૨૨, અંક. ૮.]

(માસિક)

[મે ૧૯૦૭.]

“મહાશ્વેતા-પ્રણય-વિરહ.”

(મહેલું.)

(અનુસંધાન-૫૪-૨૦૧ પા.)

૨૬

દીડી સંસ્નિગ્ધ હૃદિ વિગલિત મનથી પાસ જે પુંડરિક,
ગાળી દેવા પ્રિયાને નયન મળતાં બોલતાં કેં લગીર;
“હયો આ માળા, તમોને બહુજ ગમતી, આપને યોગ્ય તે છે.”
ફેલતા સંપૂર્ણ પ્રેમે, કુસુમ સહ ત્યાં, આત્મ-અવિત દે છે.

૨૭

બિચારી પરવશા બાળા, દીનતાથી ઉભી હતી;
પ્રેમીના પ્રેમનું પાન, પ્રેમથી કરતી હતી,

૨૮

“અહા ! આ શું ? માળા પ્રિયતમ પધારે અરમવા !
ખરે ! આવે પ્રાણ સ્વજન દુઃખ કેરી લઈ દવા !

અહા ! કે શું આવે મદન સુજનું દુઃખ હરવા ?”
બની થેલી, લાગી—પ્રિયતમ કને મંદ સરવા.

૨૯

નમેલી પ્રેમમય દૃષ્ટે, દરંચી ઉપકારને;
વામ હસ્ત કરી લાંબો, ચાહતી પ્રેમ માળને.

૩૦

આપે છે મુનિ પુષ્પમાળ પ્રિયને દક્ષિણ હસ્તે ધરી,
લેતા સુખ નવીન કેઈ રસનું અશુભિ સ્પર્શ કરી;
યાતાં સ્પર્શ જરાક તોય મદને પ્રત્યંગ વ્યાપી રહ્યાં;
પ્રસ્વેદે થઈ ભિન્ન પ્રેમી ઉભય સ્થલ-કાલ ચુકી ગયાં.

૩૧

નેત્રે-નેત્રે ચકી દેતાં, હૃદયે પ્રેમ પાવને;
બાહ્ય હસ્તે ધકી દેતા, મુનિશ્રી પુષ્પ માળને.

૩૨

આનંદેથી છવાયું વિશ્વ સકલ આનંદ સર્વ સ્થલે,
પ્રેમી દંપતીના મિલાપ સમયે, ના હોય કોને મને ?
દેતાં પ્રેમ-કુસુમ-માળ કરથી રૂદ્રાક્ષ સુદ્ધાં ગર્ધ,
ના જાણ્યું મુનિએ, સ્વીકારી દયિતા, સપ્રેમ ચૂંચી લઈ.

૩૩

હાય રે એટલામાં તો મુનિ ક્ષિપ્ત પડી ગયા
સ્મૃતિ મિત્રતણી યાતાં જરા દૂરે જઈ રહ્યા

૩૪

રે ! હાય ! મિત્ર ગણ્યે સુજને સરાગી !
કુદેશે અધર્મ કરતો થઈને વિરાગી !
પાછા દૂરે સરોરથી કંઈ મિત્ર પાસ,
ત્યાં તો ઠપિંજલ કહે “સુણ, વૃત્તિદાસ !”

૩૫

“યુદ્ધિ બુદ્ધિ સહુ તારાં, અરે ! મિત્ર ક'હી ગયાં ?
 દુદ્ધ એ પાત્રને ભેતાં, કેમ સર્વે વહી ગયાં ?”

૩૬

રે ! કેમ તું બની જતો મુનિ જોહ હાસ ?
 રૂદ્રાક્ષને હરી ગઈ, તુજ ચિત્ત સાથ !
 જા માગી લાવ, ધરો ભાન, ક'ઈ લગીર.”
 ચાલ્યો સલજિજત બની મુનિ પુંડરિક.

૩૭

કપિંજલ તણાં વાકયે, જરા વૃત્તિ ફરી ખરી;
 પરંતુ પ્રેમીને ભેતાં, હાય ! તેહ તહોં ટકી !

૩૮

માગે પ્રિયા સમીપ જે મુનિ રૂદ્રમાળ,
 કામાર્ત વ્યગ્ર ચિત્તથી બનીને વિહાલ;
 સ્નેહે યકી ફરી લિયે વળી દર્શ દહાવ,
 રાખે કપિંજલ ભયે પણ ગુપ્ત ભાવ.

૩૯

રૂદ્રાક્ષ માગતા કેખી, પ્રિયાત્મા પુંડરિકને;
 મહાશ્વેતા લઈ તેવે, ઢેલી આશ્ચિર્ય-હારને.

૪૦

“હ્યો હ્યો આને સ્વીકારો, સુંનીચ તનય આપ રૂદ્રાક્ષ ધારો;
 આપું રૂદ્રાક્ષ સાટે, વિનયથી હું પ્રાપ્ત જે હાર મારો.”
 લેઈ લાગે મુનિત્રી પરમ પ્રીતથી છાતી સાથે ધરીને,
 ભાલ્યા વિના ફરે છે, ધરમભયથી કંઠ માંહે ધરીને.

૪૧

બને છે એટલું-ત્યાં તો, હાય-રે ! સખીઓ ઘણી-
મહાશ્વેતા પ્રતિ આવી, કહે છે “આલો પૂરી લેણી.”

૪૨

“હા ! હા ! હવે અરર-હાય ! ગૃહ જવાનું !
છાડી પ્રભુ, અરર ! આ અલગ થવાનું !”
સંયોગ શું-વિરહ, શું ! નહીં કાંઈ જાણે !
તોયે મુનિ વગરનું સદુ તુલ્ય માને !

૪૩

જેઠ જેઠ નિહાળે છે-નિરીક્ષે છે-ફરી ફરી;
પરંતુ હાય ! અંતે તો જાય છે સખી સૌ મળી !

૪૪

“આહા ! હશે સુખી જગે જન કોણ આજ ?
કોને હશે સરવદા પ્રિય પ્રેમી સાથ !
જેના વિના અખિલ આ દુર્નીઆ અસાર,
રે ! ના મળ્યું પરમ તે સુખ આજી વાર !”

૪૫

હતી જેહ પુરા બાળા, કાંઈએ જાણતી નહીં;
પ્રેમ વિના ફરે ગાંઠી, આજ, તેહ રતિ યકી.

૪૬

આંહી મુનિ પણ ફરે બનીને વિભાન,
ધારે પ્રિયા હૃદયનું કંઈ પ્રેમ ધ્યાન.
છાડી સ્વ આહુનિક અને વર્ણી સ્નાન ધ્યાન,
જુએ રહ્યા, વિરહી કોઈ ગૃહી સમાન.

૪૭

કપિંજલ-વિકૃતિ બણી, તપસ્વી પુંડરિકની;
મિત્રના ધર્મથી તેવે, કહે છે આવી દુઃખી બણી.

૪૮

“અરે! આ શું-યોગ્ય? તપસી જનનું કર્મ સુહૃદ!
અરે! રો-તું ત્યાગી, વિષય વશ થૈ કેમ વિચર?
બને કાં તું મૂર્ખ, ક્ષણિક મુખમાં લુપ્ત પરમ,
અહા! હા!! થૈ ત્યાગી, નહીં કંઈ ધરે કેમ શરમા

૪૯

વૃત્તિના પૂર્ણ આવેગે, જુદિ નાસી ગઈ હતી;
મિત્રની વાણી તો તેથી, કાનમાંજ રહી હતી.

૫૦

દીસે હજી પણ સ્થિતિ તહીં એજ એજ;
લાગ્યો કપિંજલ તણો નહીં બોધ લેથ.
વારિ ખસે તરત તપ્ત શિલાથી જેમ-
નાઠો કપિંજલ તણો સહુ બોધ એમ.

૫૧

બોલતાં ચાલતાં કાંઈ, મહાશ્વેતા વિના નહીં;
રમ્ય સ્થાનો દીસે તેમાં, બુદ્ધિ પુનઃ પુનઃ જઈ.

કુસુમ.

॥ તંત્રવિદ્યા ॥

(દક્ષિણ તથા વામમાર્ગ)

। પ્રવેશિકા ।

॥ માકુત્તિક મુદ્ધિમાં આધ્યાત્મિક નિયમ ॥

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૬ થી.)

આંતર જ્ઞાત્યસિદ્ધાંત ઉપર સર્વે ધર્મોનો આધાર છે; સર્વેમાં, વિવિધ સંપ્રદાય પણ સમાજમાં અનેકરૂપ ધારણ કરતો એક પ્રકારનો બાહ્ય સજ્જમાર જોવામાં આવે છે, તથાપિ સર્વેનો સત્ય સિદ્ધાંતનો તેનો તેજ મૂલ આધાર દોષ છે, બાહ્ય સ્વરૂપોના આનંદમાં ઉતરીને જો આપણે વિવિધ સંપ્રદાય પંથસમાજોની અપોન્ન કાચે સરખામણી કરીએ તો સર્વે ધર્મોમાં આ સત્ય સિદ્ધાંત, એક અને તેનો તેજ માત્રમ પડી આવે છે. સર્વે ધર્મોમાં આ સત્યને યોદ્ધી અથવા વધારે રૂપરૂપ આલંકારિક બાધામાં છુપાવવામાં આવ્યું છે, સક્રમ અને અદૃશ્ય શક્તિયોને સજીવન બનાવવામાં આવી છે અને પથ્યર અથવા લાકડામાં કોતરેલી મૂર્તિઓમાં દર્શાવવામાં આવી છે; જરૂર અને યથાર્થને મારાવિ સ્વરૂપોમાં મિતરવામાં આવ્યું છે. બક્ષરો, મિત્રો, અને મૂર્તિઓમાં દર્શાવતાં આ સ્વરૂપો, અપકવ મનના મનુષ્યના ધ્યાનમાં સત્ય સિદ્ધાંતો સાધવાના સાધનરૂપ છે. હજી વાચવાને અશક્ત બાલકોને મૂલાક્ષરચિત્રાવલિપોધિઓની નેટલી જરૂર છે, તેટલી જ સર્વે પ્રજાનાં મોટાં યવજાં બાલકોને આ સ્વરૂપોની આવશ્યકતા છે; જેમ નાનાં બાલકો પાસેથી મૂલાક્ષરચિત્રાવલિપોધિઓ ભર્ષા લેવી અને તેઓ ના સમજ રાકે એવાં છાપેલાં પુસ્તકો વાચવાનું કહેવું, એ નેટલું જુદું વિનાનું કાર્ય છે, તેમ મોટાં યવજાં બાલકો તેમનાં પોતાનાં હૃદયોમાં વાચવાને શક્તિવાન થતા પૂર્વે તેમની પાસેથી તેમની મૂર્તિઓ કુદાવી લેવી, એ પણ તેટલું જ જુદું વિનાનું, તર્ક વિનાનું કાર્ય છે.

જો શાસ્ત્રોમાં જર્મ્યુવવામાં આવતાં શક્તિઓનાં વર્ણનો, હળશે વર્ગો ઉપર રહેલી અમુક શક્તિઓનાં જીવનમાં જોવામાં આવેલાં અમુક જનાવો કાચે જ માત્ર સંજોષ ધરાવનાં દોષ તથા તેમનાં જીવનરૂપાંતો વર્તમાનમાં કાઢીને પણ કાચે જ અભિર પ્રકારે આનંદ આપતાં દોષ, તો વેદ પુરાણોરિ અને અન્ય ધર્મોનાં શાસ્ત્રોમાં આપવામાં આવેલાં જ્ઞાતો બીજકુલ નિરસ અને માલ વિનાનાં નિવડો. બાસ, નારદ અથવા વામદેવના ટીકુરિત જનાવોની અભારે આપણે શી જરૂર છે ? અમુક શાસ્ત્રને અસર અથવા યોદ્ધાંકરો કરવાં હતાં તથા તેમનું શું યત્ન, એ જર્મ્યુવવામાં આપણે શા માટે આનંદ માનવો જોઈએ શાંતનું નામના રાજાએ પોતાના પુત્રોને અંગાજમાં પધરાવ્યા અથવા અમે તેમ કર્યું. તે

તેથી આપણે શું? માંડવો અથવા ચંદ્રસુતના દરબારમાં શું શું બનતું હતું એ જાણવા કરતાં, યુરોપના વિવિધ દેશોમાં તથા દુનિયાનો અગાસનો અન્ય સ્થલોમાં અત્યારે વર્તમાનમાં જે જે બને છે તેથી બોમિયા બનવું એ આપણા માટે અત્યંત આવક જનક અને અગત્યનું છે.

પરંતુ વેદપુરાણાદિ શાસ્ત્રોના સદ્બાબે—માત્ર તેમનો શી રીતે અભ્યાસ કરવો એ-ટલું આપણે જાણીએતો—આપણા સદ્બાબે પછે, શાસ્ત્રોમાં સમાવેશ થતાં વૃત્તાંતો વાંતાંઓ, કોઈ પણ પ્રકારે પ્રાચીન કાલમાં થયે ગયેલા પુરૂષોના માત્ર ઇતિહાસોરૂપ જ નથી, પરંતુ તેઓ હમેશાં અતિ હોડા અર્થે ધરાવતાં રૂપકો, કથાઓ રૂપ છે; શાસ્ત્રોના પ્રવર્તકો તેમજ ટીકાકારો પણ કરીને આ બાબત વિશે ધણું થોડું જ જાણતા હોય છે.

વેદ, ઉપનિષદપુરાણાદિ જમાનાનાં પુરૂષો અને સ્ત્રીઓમાં, તે સમયે જીવતાં ધારવામાં આવતાં સામાન્ય મનુષ્યોના કરતાં ઘણા ઘણા વધારેના સમાવેશ થતાં હતાં. તેઓ, નિત્ય પ્રવૃત્તિ પરાયણ આધ્યાત્મિક ચક્રિયોના સજીવારોપણ, બ્યક્તિકરણ સમાન છે; આ શક્તિયો વિશે, પદાર્થવિદ્યા એટલું પણ જાણતી નથી કે તેમનું અસ્તિત્વ છે; તેમના ઇતિહાસો ચક્રિયોના કાર્યના એક પ્રકારના વૃતાન્તરૂપ છે, અહાં અને તેના પ્રતિબિંબ રૂપ પિંડમાંના તેમના પરસ્પર સંબંધોનાં વર્ણન સમાન છે. તે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ પિંડમાં માનવજાતના વિકાસક્રમના ઇતિહાસને કવદેશે છે.

જો આપણા પ્રાકૃતિક તત્ત્વવેત્તાઓ, પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં પ્રાચીન ધર્મ શાસ્ત્રો અને તાવશાસ્ત્રોનો આંતરંગ અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ પિંડથી અભ્યાસ કરે તો તેમને જાણવાની જીજ્ઞાસા છે એવા ઘણી બાબતો તેમના શિખવામાં આવશે. હજી નિદ્રાવશ "આંતર પુરૂષ"ની સત્ય શક્તિયો કંઈ કંઈ છે, તે તેઓ શોધતાં શિખશે; મરજીમાં આવે ત્યારે મૂઠ અમલકારો કરવા માટે આ ચક્રિયોની જરૂર પડે છે. સીસા અથવા લોહને શુદ્ધ સુવર્ણમાં થી રીતે ફેરવી નાખવું તથા પ્રાણીઓને દેવોમાં શી રીતે બદલી નાખવા, એ વિશેના ઉપદેશો તેમને તેમાંથી મળી રહેશે.

પ્રાકૃતિ નિયમે ઉપર આધાર રાખવું એ એક સત્ય છે, કે પોતાના મનમાં અસ્તિત્વ ધરાવતું હોય તે વિના અન્ય કંઈપણ મનુષ્ય જોઈ શકતો નથી. જો એક મનુષ્ય પોતાનાં અક્ષુઓ વાંચે તો તે કંઈ પણ જોઈ શકતો નથી; જો તેનું મન બ્રમણ્યોથી હમરાષ્ટ્ર જતું હોય છે તો તેમાં સત્યને માટે બેશ પણ સ્થાન મળી શકશે નહિ, તથા મૂઠ અર્થે સુવર્ણતાં રૂપકો પણ તેને જ્ઞાન તો અર્થે વિનાનાં ચિત્રો સમાત નિવડશે.

જો આપણાં બાલકો—નાનાં તેમ જ મોટાં સર્વે—મૂલ લેખનો અભ્યાસ કર્યાવિના જ્ઞાન ચિત્રોને જ જોતાં હશે તો તેઓ આ ચિત્ર પ્રદર્શનોને જે હેતુ દર્શાવવાતે તેમને યોજનામાં આવ્યાં છે તે વસ્તુઓરૂપ જ દારી લેવાની જૂલમાં ફસાઈ પડશે; સ્વરૂપો, આકારો તથા સમજાત્મક પ્રદર્શનો સમૂહ છે, તથા આકાર સંહિત યથાર્થતાઓ દસ્ય ધર્મ શકતી નથી. વિનાશ કરવા કરતાં માનવું ઘણું સહેલું છે, બાલકોએ બાલપોશિઓ-

માં એટલે બધો સમય ગાળવાનો નથી કે જેથી તેમની ઉચ્ચ કેલવણીની ઉપેક્ષા થાય. પોતાના વર્તમાન ઝમાનાના બાહ્યકાલમાંથી, માનવજાત પસાર થઇ ચૂકી છે તથા તે હવે વિશેષ બુદ્ધિ પૂર્ણ પોરાક-માગતી થઇ છે; વહેમો ઝમાનો ચાલ્યો જાય છે, અને અભિપ્રાયો નહિ પરંતુ જ્ઞાન માટેની માગણી ચારે પાસ થઇ રહી છે; અમુક પ્રકારના પ્રયત્ન વિના એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઇ શકતું નથી. જે આપણે વિવિધ સંપ્રદાયપંથસમાજોને તપાસીએ છીએ તો તેમાંથી આપણને ઘણું ઘણું સહ જડી આવે છે, પરંતુ જ્ઞાનવિના આપણે તેને પારખી શકતા નથી; યથાર્થ જ્ઞાન માત્ર સાક્ષાત વ્યાવહારિક અનુભવ વડે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. એક મનુષ્યે દર્શાવેલો અભિપ્રાય અન્યમાં માત્ર ત્યારે જ વિશ્વાસ ઉપજાવી શકે, કે જ્યારે તેના તે અથવા અન્યના તેના સમાન અનુભવ વડે તેને ટેક મળી રહે છે. એક મનુષ્ય જે જાતે જાણતો હોય છે તેને જ સંત્વરે માની શકે છે, અને જો તેણે જાતે અનુભવ કર્યો હોય છે તેને જ માત્ર જાતે યથાર્થ રીતે જાણી શકે છે.

એક સત્યને જાણવું અને સમજવું, એ ઉભય વચ્ચે અત્યંત તફાવત છે. આપણે આપણા હૃદયથી એક સત્યને માનતા હોઇએ અને બુદ્ધિ વડે તેને ના માનતા હોઇએ. અન્ય શબ્દોમાં આંતરજ્ઞાન વડે આપણે સત્યને અનુભવી શકીએ પરંતુ તેનું બુદ્ધિ વડે દર્શન કરી શકીએ નહિ. જે આપણો વર્તમાન ઝમાનો હૃદય વડે સત્યને અનુભવવાની શક્તિ કેળવે, અને પછીથી જે અપૂર્ણ હોય તેને બુદ્ધિ વડે તપાસવાની ટેવ રાખે તો સર્વે સમાજની દશા એકદમ અતિ ઉત્કૃષ્ટ અને અતિ સુખી બની જાય. પરંતુ આપણા ઝમાનાનો એ મહાન આપ છે, કે બુદ્ધિશક્તિ હૃદયગત સત્યનો સ્વીકાર કરતી નથી. બુદ્ધિશાસ્ત્ર આત્માના જ્ઞાનને દબાવી દે છે, તથા માત્ર હૃદયજ-સ્પર્શ કરી શકે એવી બાબતોને પ્રહારને દ્રાક્ષાં મારે છે.

પોતાનો જેમાં વાસ છે એવા મંદિરોના ગર્ભાગારમાં વસવાને બદલે મનુષ્ય ત્યાંથી હમોશ માટે ગેરલાજર રહે છે, છાપરા નીચેના કાતરીઆળાં વસે છે; કાતરીવાની બારીઓ દ્વારા પદાર્થવિદ્યાના મિહાનતો અને જીવનની અન્ય બ્રમણાઓ માટે તે અવશોકન ચલાવે છે. રાત્રી દિવસ તેઓ ત્યાં ખડા રહીને તપાસ રાખે છે, કોઈ પણ પસાર થતો બ્રમણાત્મક દેખાવ અવશોકનમાંથી સટકી જતા ના પામે તેની સંભાળ રાખે છે તેમનું ધ્યાન આવા નજીવા દેખાવોમાં મશગૂલ થયું હોય છે તેવાંમાં દૃષ્ટિમાં ના આવે તેમ ગર્ભાગાર અને ગૃહમાં ચાર લોકા પ્રવેશે છે, સમૃદ્ધિને લૂટી જાય છે. પછીથી ગૃહનો વિનાશ થવાના એને મૃત્યુ આવવાના સમયે, જીવાત્મા હૃદયમાં અવતરે છે અને તેને શૂન્ય તથા ઉજ્જડ જુએ છે; જીવન સમયમાં બુદ્ધિમાં જામતી સર્વ બ્રમણાઓ ઉડીજાય છે અને મનુષ્ય, હૃદયમાં સત્યનું દર્શન નહિ કરવાને લીધે ખરેખર ગરીબ જ રહે છે.

માટે એકાદ ધાર્મિક સંસ્થાનો યથાર્થ ઉદ્દેશ એવો જોઇએ, કે કોઇ પણ મનુષ્યના અભિપ્રાયથી સ્વતંત્ર રીતે એક મનુષ્યને પોતાની મેજે સત્યનો અનુભવ મેળવવાની શક્તિ કેળવવાનો એક માર્ગ સિખવવામાં આવે. એક મનુષ્યને અન્યે દર્શાવેલા આભાસમાં માનવાનું કહેવું અને આવી માન્યતાથી સંતોષ પકડવો, એ તો તેને અચાની રહેવા કહે

વા સમાન છે, તથા તેના પોતાના અનુભવ કરતાં અન્ય પુરુષમાં વિશેષ, વિશ્વાસ રખા-
વવા સમાન છે, યાન શકિત મનુષ્યમાં, કોઇ પણ પ્રકારનો યથાર્થ નિશ્ચય સંભવિ શકતો
નથી, સત્ય શ્રદ્ધા બની શકતી નથી. જે દશાઓમાં તે જન્મ્યો હોય છે, ઉછર્યો હોય છે,
અથવા ચારે પાસ વીંટાયેલો હોય છે, તેના ઉપર તેના એક અથવા અમુક સિદ્ધાંત
અથવા પંથનો સ્વીકાર કરવાનો આધાર રહે છે. પોતાનાં માતૃપિતા અથવા પાડોશી-
ઓને પરંપરા પ્રાપ્ત થયેલા અથવા તેમનાથી સ્વીકારાયેલા પંથને જ તે ધણે ભાગે સ્વી-
કારે છે, અને જે તે એકમાંથી અન્ય પંથનો સ્વીકાર કરે છે તો ને સામાન્ય રીતે
બોલતાં માત્ર બાવાધિનત્વને લીધે, કોઇ સ્વાર્થ વિચારથી, તે ફેરફારથી પોતાની બંતે
કંઈ લાભ પામવાની આશાથી હોય છે. આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ બિંદુથી આવા બનાવોમાં તેને
કંઈ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી; યુદ્ધિવિપક્ષ દૃષ્ટિબિંદુથી, એક બેઠમને બદલે અન્યનો ફેર-
ફાર કરવા વડે તેને ધણું થોડું જ અથવા કંઈ પણ મળવાનું નથી. સત્યપર્યંત આવી
પહોંચવાનો માનવિ આશા રાખી શકે એવો માત્ર એટલો જ માર્ગ છે, કે સત્યનો સત્ય
હોવા ખાતર જ પ્રેમ રાખવો તથા મનને સર્વ બાતના બૂલ ભરેલા વિચારો અને પક્ષ-
પાતી બાવનાઓમાંથી છૂટુ બનાવવું કે જેથી તેનો મનમાં પ્રવેશ બની શકે.

વર્તમાન દિનોની ધર્માંધતા માત્ર એક પ્રકારના બીતિના ધર્મવિના અન્ય શું છે ?
મનુષ્યોને અશુભ કર્મનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા નથી પરંતુ અશુભાચરણમાં મ્હાલવાની
શિક્ષામાંથી બચવાની ઇચ્છા છે. તેમનો અનુભવતો તેમને શિખવે છે, કે પ્રકૃતિના
નિયમો ફેરફાર થઇ શકે એવા નથી, તથાપિ તેઓ વિશ્વમાન્ય નિયમના વિરુદ્ધ વર્તવાનું
ચાહુ રાખે છે. તેઓ ફેરફાર વિનાના એક ઇશ્વરમાં શ્રદ્ધા હોવાનો ઠાવો કરે છે, તથાપિ
તેનો જ નિયમ ભાગવાની ઇચ્છા થતાં તેઓ તેની સહાય માટે પ્રાર્થના કરે છે. નિય-
મમાં વર્તતી વિશ્વમાન્ય સત્તા, એજ માત્ર સંભવિત ઇશ્વર છે, જે સ્વતઃજ પ્રકૃતિમાં
વસતા આત્માના નિયમરૂપે છે તથા તેનો કદાપિ ફેરફાર થઇ શકે એમ નથી, આવી
ઉચ્ચ બાવના પર્યંત તેઓ ક્યારે વિકાસ પામશે ? નિયમનો ભંગ કરવો, એ આપણાં
આંતરમાં વસતા ઇશ્વરને ભાગી નાખવા સમાન છે, આ પ્રમાણે તેનો ભંગ થયા પછી
તેની મારી માગવાનો માત્ર એટલો જ માર્ગ છે, કે નિયમની એકતાનું પુનઃસ્થાપન કરવું
તથા આપણાં આંતરમાં નથીન હૃદયર ઉપગમી કાઢવો.

અન્યના અભિપ્રાયોનો અભ્યાસ કરવો તથા તેમને આપણા સ્મૃતિ પુસ્તકમાં સંગ્ર-
હી રાખવા, એ કદાચ સાફ ગણાતું હશે, પરંતુ આમાંજ આત્મજ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે,
એમ માનવાતું નથી. વિશ્વના મહાન જીવન્મુક્તોના નિર્વાણદીપ્ત સિદ્ધાંતો પણ આપણને
માત્ર શિક્ષણ આપી શકશે, પરંતુ કોઇ પણ પ્રકારનું સત્યજ્ઞાન આપી શકશે નહિ. તેઓ
તો માત્ર માર્ગ દર્શાવી શકે, પરંતુ નિઃશ્રેણિ ઉપર ચઢવાનો પ્રયત્ન તો આપણે જાતે જ
કરવાનો છે. જે આપણે તેમના સિદ્ધાંતોને અતિમ ઉદ્દેશરૂપે સ્વીકારીએ, કોઈ પણ પ્ર-
કારની વિશેષ આંતર તપાસ વિના સ્વીકારીએ તો પાછા આપણે એક પ્રમાણને માટે
શ્રદ્ધાની એકાદ સંસ્થામાં આવી પડીશું. યાન બલ અર્પે છે, શંકા ઇચ્છાશક્તિને નિર્બલ
બનાવે છે. પોતે ચાલવાને સમર્થ છે, એવું નહિ માનનાર મનુષ્ય, જ્યાં સુધી તે પ્ર-

માણે માનતો નથી ત્યાં સુધી ચાલવાને શક્તિવાન થતો નથી. જે મનુષ્ય અનુભવથી જાણે છે, કે પોતે પોતાની જાતનું શાશ્વત કરી શકશે, તેજ તેમ કરવાને શક્તિવાન થાય છે. જે પોતાની જાત ઉપર આધિપત્ય ભોગવે છે તેજ પોતાથી અધોભાગનાનાં ઉપર આધિપત્ય ભોગવી શકશે, કારણ કે અધમ ઉપર ઉચ્ચ આધિપત્ય ભોગવે છે; આત્માનો સંપૂર્ણ યોનાનુભવ મેળવેલા મનુષ્ય કરતાં અન્ય કંઈ પણ વિશેષ ઉચ્ચ નથી.

આત્માનું જ્ઞાન, એ આત્મ—જ્ઞાન સંખ્યા છે, એટલે જમે તેવી બાહ્ય સત્તામાંથી આવતા હોય તો પણ કોઈ પ્રકારના સિદ્ધાંતો અથવા વિવાદોથી સ્વતંત્ર રીતે પોતાના આત્મજ્ઞાન સમાન છે. જે આપણે આપણા પોતાથી બહારના ધારી લીધેલા કોઈ પ્રમાણુ ભૂત પુરુષોનાં સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કરીએ તો આપણે આપણા પુરુષનો સત્યના સમ-ધર્મો શો અભિપ્રાય છે, એટલું જ એક રીતે જાણી શકીશું, પરંતુ તેથી કંઈ અવરુદ્ધ કરીને આપણે સત્યના એક પ્રકારના આત્મ—જ્ઞાન પર્યંત આવી પહોંચતા નથી. દર્શન તરીકે, શકેરે ધર્મર વિશે જે ઉપદેશો છે તે આપણે શિખીએ તો તેથી તેઓ જે જાણુતા હતા અથવા જાણુતા હતા એમ મનાવું હતું તેટલુંજ આપણે જાણી શકીએ છીએ પરંતુ આ સર્વ છતાં જે આપણા હૃદયમાં વસતા ધર્મરનો અનુભવ મેળવવામાં જામત નથી બનતા તો આપણે ધર્મરને પીછાની શક્તિ નથી. સર્વ મનુષ્યો કરતાં અતિ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યનું જ્ઞાન પણ જે આપણને આપવામાં આવે તો જ્યાં સુધી તેનો આપણી પોતાની જાતમાં અનુભવ નથી બન્યો ત્યાં સુધી આપણે માનવ જીવાત્મામાં પ્રવેશી શકતા નથી. જ્યાં સુધી આપણે પોતાના જીવાત્માનેજ ના પીછાનીએ ત્યાં સુધી અમને જીવાત્મામાં આપણે શી રીતે પ્રવેશ પામવાના છીએ ? માટે આત્માનું જ્ઞાન, એજ સર્વ પ્રકારના યથાર્થ જ્ઞાનનો પ્રારંભ છે; આત્માનું જ્ઞાન, બુદ્ધિની બ્રમણ્યોનું નિદિ.

બાહ્ય પદાર્થવિદ્યા માનવિ વિશેનું કોઈ પ્રકારનું સત્યજ્ઞાન આપે છે ? તેની અવશેષ-કન શક્તિનો પ્રદેશ, સ્થૂલ યંત્રોની સહાયવાળી સ્થૂલધ્વનિયોની દર્શન શક્તિવડે સંકુચિત બનેલો છે; સ્થૂલથી પારવર્તતા કંઈને પણ શોધવાનાં તેની પાસે સાધનો નથી, તે અદ્વત્યના મંદિરમાં પ્રવેશી શકતી નથી, જેમાં યથાર્થ વસ્તુ વસે છે એવા માત્ર બાહ્ય સ્વરૂપને તે જાણે છે. મનુષ્ય કેવો દેખાય છે, એટલું જ તે જાણે છે, પરંતુ તે કેવો છે, એ તેના જાણુતામાં જરા નથી, અગત્યના અને યથાર્થ પુરુષ વિશે કોઈ પણ પ્રકારે બી-લકુલ તેના જાણુવામાં નથી, કોઈ કોઈવાર તો તેના અસ્તિત્વનો પંજુ નકાર બજે છે. હજારો વર્ષો પૂર્વે ઋષિઓ જે પ્રશ્નને ચર્ચેલા હતા, તે સિદ્ધાન્તોના નિરાકરણની તેની યાં સેથી આજા શાખવી તદન પ્રથા છે.

લોકમાન્ય ધર્મસંસ્થાઓ માનવિ વિશે કંઈ સત્ય જ્ઞાન પૂરું પાડે છે ? સામાન્ય તત્ત્વ વિદ્યાના માલવિનાના નામથી વ્યવહારમાં ચૂકસત્ત્વવિશેની બાવના વર્તમાન પદાર્થ વિદ્યાના એક ઉસ્તાદના જેટલી જ સંકુચિત હોય છે, તે મનુષ્યને એક વ્યક્તિવાચક સત્યરૂપે જાણે જુએ છે; જેમના અતિઅસ્પષ્ટ વ્યક્તિત્વની આસપાસ અતિમહાનુભાવો વળગેલા હોય છે એવી અન્ય-વ્યક્તિઓથી તેને બિલકરૂપે જુએ છે. મૂખ્યધાર્મિક સંસ્થાઓના સ્થાપકોના ઉપ-

દેશને તે બુદ્ધિ જાય છે, કે મૂલ અને મૂલ્ય મનુષ્ય એક વિશ્વવ્યાપક શક્તિ સમાન હતું, એક યથાર્થ મનુષ્ય એક સંપૂર્ણતારૂપ છે, તેના વિભાગ થઈ શકે એમ નથી, તથા માનવિનું જાતિ સ્વરૂપ માત્ર આત્માને વસવાના ક્ષણિક મંદિર સમાન છે.

સામાન્ય તત્ત્વવિદ્યોથી ધારણ થતા લોકમાન્ય અભિપ્રાયો, સત્યધર્મે જે ઉપદેશ છે તેનાથી વિરુદ્ધ રીતે સ્વાર્થના આધારવાળા બન્યા છે, તેનું કારણ માનવિની યથાર્થ પ્રકૃતિના અજ્ઞાનમાંથી પેદા થતી અશુભ ભાવનાઓ જ છે. ઇહાચારવા પરલોકમાં, “વ્યક્તિ વાયક સ્વ” ના નામથી વ્યવહારતા હિસાબ વિનાના પરપોટાને કોઈ કાલ્પનિક પુરૂષ તરફથી મળવાના લાભ વિશે, કેટલાક મતવાળાઓ જુઓ પાડી મૂકે છે. કંઈ પણ હિસાબ વિનાના આવા દરેક ટુંકી દૃષ્ટિવાળા, અન્ય સર્વના કરતાં પોતે જાતે જ બચવાની ઇચ્છા રાખે છે; અન્યના મોક્ષ વિશે વિચાર કરવો એ પછીની વાત છે. તેઓ જાતે યોગ્ય નથી એનો કંઈક લાભ મેળવવાની આશા રાખે છે, અમુક વ્યક્તિવાચક દેવની કૃપામાં પોતાની જાતને છુસાડી દેવા માગે છે, ઇશ્વર સમક્ષ પોતા સંબંધ તકરાર કરવા માગે છે, “અ. શુભને” તેનો યોગ્ય બદલો આપવામાંથી છેતરવા માગે છે, સ્વર્ગના સામ્રાજ્યમાં તેમની ખામીઓને દાણ ચોરીથી લઇ જવા માગે છે.

કોઇપણ બાલધાર્મિકસંસ્થાનો માત્ર જુદાજુદા ઉદ્દેશ સંબંધિ શકે તે એટલો જ છે કે મનુષ્યને અધમ દયામાંથી હૃદયદશમાં ચલાવવો, જ્યાં તે માનવ કુટુંબના એક કુટુંબી રૂપે પોતાની યથાર્થ મહત્તાની શ્રેષ્ઠભાવના બાંધી શકે. જે મનુષ્યને આ યથાર્થ આત્માનું જ્ઞાન આપવાનો કોઈ પણ સંભવ હોય તો, આવું જ્ઞાન આપવાનાં ઉત્તમસ્થાન મંદિરો છે; પરંતુ આમ સિદ્ધ થવા માટે સત્યના અધિકાર, રૂપરસના ઉપર આધિપત્ય ભોગવતા હોવા જોઈએ, ધર્મના સ્વાર્થો અને “મંદિરના સ્વાર્થ” એ વાક્યોએ અદ્વિત્ય દલ થતાં અટકવું જોઈએ, તથા આ સૃષ્ટિમાં આગવા સિદ્ધાન્ત વિષયક અન્ય સૃષ્ટિમાં મળવાના કેટલાક સ્વાર્થો જાતિય લાભોની તૃષ્ણાને બદલે આત્મજ્ઞાનના ખડક ઉપર મંદિરનું પુનઃ સ્થાપન થવું જોઈએ.

જે સ્વાર્થો વિચારોથી દોરાય છે તે જ્યાં સ્વાર્થો વિચારો અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી એવા સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરી શકતા નથી. જેને સ્વર્ગ માટે બીલકુલ ફરકાર નથી પરંતુ જે દયામાં હોય તેમાં સંતોષ વળે છે તે ક્યારેનાં એ સ્વર્ગમાં છે; અસંતોષો પુરૂષો આ માટે કૃથા જુઓ માર્ગ કરે છે. જાતિય-કામનાઓ તૃષ્ણાઓ વિનાના થવું એ જ સ્વતંત્ર અને સુખી થવા સમાન છે. જેમાં સ્વાતંત્ર્ય અને સુખ વર્તે છે એવી એક દશા વિના “સ્વર્ગ”નો અર્થ અન્ય કંઈ પણ નથી. બદલાતી આસાથી લલચાઈને પરોપકારી કૃત્યો કરનાર મનુષ્ય, બદલો મળતા સુખી સુખી થતા નથી; અને જે તેને તેનો બદલો મળે છે તો તે મળતા સાથે જ તેના સુખનો અંત આવે છે. જ્યાં સુધી કંઈક કાર્ય કરવાનું છે અને પાર ઉતારવાનું નથી ત્યાં સુધી કોઈ પ્રકારનાં નિત્ય શાંતિ અને સુખ સંભવિ શકતાં નથી; કર્તવ્યોનું સંપૂર્ણ આચરણ પોતાનો બદલો મેળવે છે.

બદલાની આશાપૂર્વક કુબકાર્ય કરનાર મનુષ્ય સ્વતંત્ર નથી. તે આત્માનો એક આ-
કર છે, આત્માના લાભ માટે કાર્ય કરે છે, પોતાના ઇશ્વર માટે કાર્ય પરાયણ થતો નથી.
તેટલા માટે તેને બદલો આપનારી ઇશ્વરની સત્તા નથી; તે માત્ર પોતાનાં ક્ષણિક પરિવ-
ર્તનો પાસેથી જ બદલાની આશા રાખી શકે.

સ્વાર્થી હેતુથી પ્રેરાઈને અશુભ કાર્યો કરનાર મનુષ્ય સ્વતંત્ર નથી. જે અશુભની,
ધમ્મ કરે છે પરંતુ ભીતિથી અટકી રહે છે તે પોતાની જાતનો શાશ્વત નથી. જે વિશ્વની
શ્રેષ્ઠ શક્તિનો પોતાના હૃદયમાં અનુભવ કરે છે તે સ્વતંત્ર થાય છે. જેની ધમ્મ શક્તિ
વ્યક્તિવાચક સ્વથી નિયમાય છે તે પોતાની જાતનો મૂલ્યાંકન છે, પરંતુ જોણે એ કહેવાતા
“સ્વને” સ્વાધીન કર્યું હોય છે તે હિંમતવાનમાં પ્રવેશે છે તથા એક શક્તિસમાન યર્ધ પડે છે.

(આગળ ચાલુ.)

ઉપતંત્રી.

॥ ધર્મોનો વંધુતા. ॥

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૯૧ થી.)

સામાન્ય રૂપકો.

પ્રાચીન અને અર્વાચીન ધર્મોનાં મંદિરો, કબરો અને અન્ય બંધારણોમાં સર્વત્ર
તેનાં તેજ રૂપકો મળી આવે છે.

આપણે કોસતું દૃષ્ટાંત લઈએ. કાષ્ઠરટના નામથી વ્યવહારાતા હસસ પૂર્વનાં ધણી
વર્ણથી ધાર્મિક ચિહ્ન તરીકે દુનિયામાં સધળે કોસનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, એ માત્ર
દલિલખાતર એક સત્ય બાબત નથી પરંતુ સામાન્ય વાચન માટે છે. પ્રાચીન-રોષ બોલે
આ બાબતે જાતકાલ માટે સિદ્ધ કરી છે; સુસાશરી કરતાં કરતાં અવસોકન વડે વર્તમાનમાં
આ બાબત સિદ્ધ થાય છે. બાલક રોમનો જન્મ થતા પૂર્વેનો એટલેકન કાપડો પ્રાચીન
હતો. એટલેકન કાપડો એટલી બધી પ્રાચીન હતી કે જ્યારે તેમાંની કેટલીકને વર્તમાનદિ-
નોમાં ઉપાડવામાં આવી ત્યારે વાકુના વાતા સુસવાટાવડે અતિ જીણી રજકણ બનીને હતી
જતા પૂર્વે એકમૂલ દેહનો ભાગ્યો તૂટ્યો આકાર, માત્ર તેમાં પ્રવેશનાર યેમમ પુરુષનાજ
જોવામાં આવ્યો. જો કે માનવદેહ તે ક્ષણમાં મર્યો, હતો તથાપિ તેનાં કાર્યો અવશેષ
રજાં હતાં, તેના પાદ આગળ પડેલાં પ્યાલો, રાખી કલસ આદિ વાસણોવડે તેના ધર્મનું
સચ્ચન થાય છે. આ કુંબાર કામના નાના દુકાડાઓ હપર કોસતું ચિહ્ન માલમ પગી

આવતું હતું, તથા આરીકે રૂબાં મળી જનાર માનવદેહ, અમર જીવનની ખાત્રીમાં મરણ ઉપર વિજય પામતો મરણ કરણ થયો છે. એટલું સ્પષ્ટ થઈ આવતું. આ ચિન્હ ઇજ્જતમાંથી—જેમાં તેને કૌસ આકારના મિનારા ઉપર કોતરવામાં આવ્યું છે, સુગંધિ દ્રવ્યોથી રક્ષિત મૃત દેહોને જાગવી રાખવાના અંદરના ઓરડાઓ ઉપર ચિતરવામાં આવ્યું છે, દેવલની દિવાલોને તેના વડે ચણુગારવામાં આવી છે—આસિરિયા, એડીયા, હિંદમાંથી પૂર્વમાં ચીનમાં પસાર થયું. આસિરિયાનાં નળાયાં ઉપર, એડીયાના કુબાર કામમાં, હિંદનાં મંદિરો, ચિનનાં દેવલો ઉપર, જીવનના કીમતિ ચિહ્ન તરીકે કૌસ મળી આવે છે.* પાસિફિકને માંગે હજી પણ આગળ અમેરિકા પર્યટ મુસાફરી કરો; મેક્સિકોમાં અડગ શોધકોથી ખોદી કઢાતકં અથ લોકનાં પ્રાચીન દેવલો આગળ ઉભા રહીને પ્રાચીન સ્વરૂપમાં ફરી વળી એકવાર જણાઈ આવતા કૌસના ચિહ્નને જીએલ આર્થોલોજિક મારશલે વળાંતી મુસાફરી કરીને રેન્ડોનેવીઆમાં ઉતરો, અને પ્રાચીન દંત કથાઓમાંથી ઘોર દેવના હથોડા વિશે તમારા સાંભળવામાં આવશે, વળી આ પણ કૌસનું જ ચિન્હ છે. શુદ્ધ રીતે ધાર્મિક મકાનોને રહેવા દઈને પ્રાચીનરૂપકાના ખગ્નના રૂપ ક્રિમેસનેના દેવલ તરફ લક્ષ દેરો, અને ત્યાં પણ પ્રાચીન ઇજ્જતમાંથી આવેલું પાટલપુષ્પ ઉપરનું કૌસનું ચિહ્ન તમારા નોવામાં આવશે,—કૌસ જીવનના ચિહ્નરૂપે છે, પાટલપુષ્પ જડ તેમજ રહસ્યના ચિહ્ન રૂપે છે. આટલું જ નહિ પરંતુ કોતરેલું અથવા જવાહિર તરીકે પહેરેલું આર. ડબલ્યુ. એમનું ચિહ્ન પણ માત્ર કૌસને જ દર્શાવે છે.

શા માટે આ પ્રભાવે કૌસનું ચિહ્ન સર્વ માન્ય થઈ પડ્યું છે? કારણ કે તે જડ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરેલા ચેતનનું ચિહ્ન છે. ચેતન તેને આકારમાં ગોઠવે છે, ધડે છે, પોતાનો સંસ્કાર ધારણ કરવાની દુરજ પાડે છે. તે ઉત્પાદક શક્તિનું ચિહ્ન છે; તે જડનાં બંધનોમાં પોતાનો ભોગ આપતા એક ઇશ્વરનું ચિહ્ન છે. પાછળના આધ્યાત્મિકતા રક્ષિત દિનોમાં પરમ વસ્તુના ઉચ્ચને જદ્દે અધમપદ્ધતી તે ઉત્પાદક શક્તિનું ચિહ્ન થઈ પડ્યું; કારણ કે વ.માચારના ચિહ્ન તરીકે કૌસ, જે વિશે વર્તમાનદિનોમાં આટલું બધું કરવામાં આવે છે તે માત્ર સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વીમાં નીચે ખેંચી આણેલો કૌસ છે; મધ્યાર્થ સત્ય દષ્ટિ ખિંદુથી તપાસતાં, મનુષ્યો, પ્રાણીઓ, વૃક્ષોમાંની ઉત્પાદક શક્તિ, જેમાંથી આપણે સર્વે ઉત્પન્ન થયા છીએ એવા વિશ્વવ્યાપક જીવનના સ્થૂળ જડમાંના પ્રતિબિંબ રૂપ છે, જે કે અધમાધમ ઉપગોમાં અધોગત છે, તો પણ ખરેખર આ પવિત્રમાં પવિત્ર શક્તિયો છે. સહજ સંકાતિવડે, મરણમાંથી ખાત્રી બધી પુનર્જન્મના, અમરતનની ખાત્રીના ચિહ્ન રૂપે પણ કૌસ છે. તો કાણ એમ કહી શકરો કે કોઈ પણ પ્રકારના બહિષ્કારના અર્થમાં

* હિંદનાં મંદિરોમાં કૌસ કરતાં સ્વસ્તિકાનું ચિહ્ન મળી આવતું. વિશેષ ઉપયુક્ત લાગે છે. સ્વસ્તિકાનું ચિહ્ન સર્વત્ર ફેલાતાં ક્રિષ્ચન ધર્મમાં કૌસરૂપે આવતું હોય એમ લાગે છે. ઉપર કૌસ વિશે કહેવાય છે તેને સ્વસ્તિકાના ચિહ્નને લગાડતાં હિંદુધર્મની સર્વ માન્યતા ઉપર વિશેષ અજવાળું પડે, એ વિચારવા જેવું છે.

“કૌસ મારો છે” ? સર્વેનો સમાવેશ કરનારરૂપે “મારો” છે. કોઇનો પણ બહિષ્કાર નહિ કરનાર રૂપે મારો છે.

એક શિરોબિન્દુ ઉપરિભાગમાં અને અન્ય શિરોબિન્દુ અધી ભાગમાં, એવાં બેવડાં ત્રિકોણનું કેમ ? આ ચિહ્ન પણ કૌસના જોટલું જ સર્વ માન્ય છે, એતન અને જડના મિશ્રિત બનવાનું, પ્રાચીન સૃષ્ટિના અગ્નિ અને પાણીનું ચિહ્ન છે. પદ્મમાંના મણિરૂપ, માનવમાંના આત્મારૂપ પંચમિહું તારકનો વિચાર કરો. સામ્યિહું તારક, નવમિહું તારક, કેન્દ્રમાં મિહુંવાળું અથવા કૌસવાળું અથવા ઉપર અથવા નીચે કૌસવાળું વર્તુલ, કોણી તરંગત અથવા એકલી અક્ષિ, વિષ્ણુ અને કુમારિકામેરિનું કમલ પુષ્પ, ચીન, જાપાન, હિંદ, ટીબેટ, ગ્રીસ, રોમ, રકેન્ડીનેવીઆની બ્રમણ કરતી ગદા અથવા વજ્ર, શુભાશુભનો સર્પ અને પાંખોવાળો કાલ્પનિક સર્પ, રક્ષ અને દક્ષ, આ સર્વે વિશે ધર્મ ધર્મ વિચારવાનું છે, પરંતુ સામાન્ય રૂપકોનો એક અલ્પ અંશ વર્ણવવામાં સમયમને બાધ કરે છે; આ રૂપકો બહુ પહેલાંની પ્રાચીનતામાં સામાન્ય હતાં જેનાં ચિહ્નો અને આજકાલના કારીગરોએ બાધેલાં મંદિરો, દેવલો, અવશેષ રહ્યા છે. મુંડન, વસ્ત્રપરિધાનાદિ ક્રિયા અને આચારોનાં રૂપકો વિશે મારાથી જોલકુલ કહી શકાયું નથી; આચારવિષયક નિશાનીઓ અને રૂપકરૂપ અભિષેકનાં હૃદયપારનાં વર્ણનો વિશે મારાથી બોલી શકાયું નથી.

માત્ર એક ઇશ્વર, એક પ્રકૃતિ અને એક ધર્મ છે, સર્વે ધર્મોની સામાન્ય બાધાપરક વાદ છે. જે વડે તેઓ, પ્રાચીન પરંતુ હમેશાં નવીન પ્રજ્ઞા-ધર્મમાંથી, વિશ્વ-ધર્મમાંથી પોતાની ઉત્પત્તિ થયાનું કહી શકે છે. આ વડે તેઓ ઇશ્વર અને પ્રકૃતિ વિશેના નિલસલ સિદ્ધાંતોને સૂચવે છે; માનવજાતના વડિલ જાતાઓએ આ પ્રકારે સૂચના મળવા માટે જ આમની યોજના કરી હતી. રૂપકવાદ સામાન્ય ભાષા છે અને તેને વાપરનાર કોઈ પણ ધર્મ—સર્વે તે વાપરે છે—એક હોવાનો દાવો કરી શકશે નહિ.

સામાન્ય સિદ્ધાંતો.

હવે આપણે મહાન ધર્મોમાં સમાવેશ થતા સામાન્યસિદ્ધાંતો વિશે વિચાર ચલાવીએ; આથી માલુમ પડી આવે છે, કે જેના ઉપર દરેક ધર્મનો આધાર છે એવા પ્રધાન સલસિદ્ધાંતો એક સામાન્ય આધારરૂપ જગતરણુ પૂરું પાડે છે.

આ મૂખ્ય સિદ્ધાંતો શા શા છે ? “ઇશ્વર” ની એકતા, દિવ્ય આધિભાવની ત્રિમૂર્તિ સ્થૂળપારનાં દેવગણો અને તેમની સૃષ્ટિયો, માનવની પ્રકૃતિ, તેનો વિકાસ, મહાનિયમો, આ કેટલાક મૂખ્ય સિદ્ધાંત છે અન્ય સિદ્ધાંતો છે, પરંતુ આવા એક ટુંક સારમાં આપણે અતિ અગત્યનાનોજ વિચાર ચલાવીશું.

૧. “ઇશ્વર”ની એકતા. કયો ધર્મ આ સિદ્ધાંત પોતાનો એકલાનો હોવાના દા-

વાનો હક. ધરી શકશે? હિંદુને પૂછો: તે પ્રતિઉત્તર વાળે છે: “અન્ય વિનાતો માત્ર એકજ.” પારસિને પૂછો અને તે અનહદ કરવાને આકરના વિશે ઉપદેશે છે. હિંદુને પૂછો, તે કહે છે, “હે ઇશ્વરાએલ! સાંભળ, પ્રભુરૂપ આપણો ઇશ્વર તે એક પ્રભુ છે.” બુદ્ધ-મૈત્રુયાયિને પૂછો અને તે વિશ્વાદિતો જેમાંથી પ્રભવ થાય છે એવા અજન્મા, સર્વવ્યાપક એક વિશે ઉપદેશે છે. ક્રિસ્ચન ધર્મોન્નીયાયિને પૂછો, તે ઉત્તર વાળે છે, “એક જ ઇશ્વર છે.” ઇસ્લામના પૂત્રને પૂછો, તે બોલી ઉઠે છે: “ઇશ્વર તે ઇશ્વર છે, અને અન્ય કાંઈ પણ નથી.” ઇસ્લામ ધર્મના મહાન સુન્નીઓ અને હિંદુધર્મના વેદાન્ત પઠિતો, એક વિશ્વ વ્યાપક સત્તાવિશે ખરેખર સમાન દૃષ્ટિ બિંદુથી વિચાર ચલાવે છે; આ વિચારો હિંદુધર્મ અને મહમદીયધર્મ વચ્ચેના એકાદ પૂલ સમાન છે, જેના ઉપરથી ભાવિનાદિનોમાં અનેક જીવો પસાર થશે, એમ આપણે આશય રાખીએ. દરેકના આવા નિરપેક્ષ સિદ્ધાંતો હોવા છતાં એકતાના પ્રશ્ન વિશે ધર્મો તકતાર કરી શકશે નહિ. દરેક ધર્મ જે સર્વ કરી શકે તે એટલું જ છે કે એક મહાન સત્યને વિવિધ પ્રકારનાં વસ્ત્ર પરિધાન કરાવવામાં આવે છે, જુદાં જુદાં નામોથી વ્યવહારવામાં આવે છે. પરંતુ એક મતુષ્ય ગમે તો પોતાનો ડગલો બદલે તો પણ તેનો તે જ મતુષ્ય રહે છે, અને એક સત્ય વિવિધ ભાષાઓમાં બોલવામાં આવે તો પણ તેનું તેજ સત્ય રહે છે. દરેક ધર્મને તેની પોતાની ભાષા હોય છે, તથા ભાષાની વિવિધતા માન્યતાની એકતાને છુપાવી રાખે છે.

૨. દિવ્ય આવિર્ભાવની ત્રિમૂર્તિ. આ ત્રિમૂર્તિનો સિદ્ધાન્ત ખાસ કરીને પોતાનો એકલાનો હોવાનો કયો ધર્મ દાવો કરી શકશે? જૂતકાલના મૃતપ્રાપ ધર્મો, પર્તમા નતા ‘સજીવન’ ધર્મોને આ બાબત વિશે વિશેષ બલવાન બનાવે છે—તે ધર્મો સર્વ મૂલ સત્ય સિદ્ધાંતો વિશે ખરેખર આ પ્રમાણે જ વર્તે છે. તત્ત્વશાસ્ત્ર પરાયણ હિંદુ કહે છે: સત્, ચિત્, આનંદ; લોકમત ઉદ્ધોષ કરે છે: બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહાદેવ. બુદ્ધધર્મોન્નીયાયિઓ, અનહદ પ્રકારરૂપ અભિતાલ, અવલોકિતેન્દ્ર અને મંજુશ્રી વિશે ઉપદેશે છે. પારસિઓ, અહુર્મઝ્દ, રૂપેન્તો—(અને અગ્રો) મન્યુશ અને અર્મૈતિ વિશે કહે છે. હિંદુઓ, કેથર, બીનાહ અને ચોક્રાહને વર્ણવે છે. ક્રિસ્ચનો, પિતા, પુત્ર, અને પવિત્રપ્રેત, વિશે ઉપદેશે છે. માત્ર મુસલમાનો જ કેટલાંક સ્પષ્ટ ઐતિહાસિક કારણોને લીધે આ એકતાલ સંગિતમાં ભેગાઈ શકતા નથી. ક્રિસ્ચન ઉપદેશને મળતું આવતું. “તે ઉત્પન્ન કરતો નથી તેમ ઉત્પન્ન થતોએ નથી.” એવું તેઓ કહે છે; તથાપિ અલકુરાન-માંથી પરમતત્ત્વની ત્રિવિધતાના ખાસ લક્ષણરૂપ સમર્થ, દયાળુ, અને જ્ઞાનીના ગુણો પ્રકાશી નિકળે છે. આ દરેક વિભાગનાં ખાસ લક્ષણો સ્પષ્ટ રીતે મનમાં રાખવાથી આ ત્રિવિધતા ઉત્તમ રીતે સમજી શકાય છે—પ્રથમ, નિત્ય આનંદના, આત્મસ્થિતિના શક્તિના ઉપાદકરૂપ છે; દ્વીતીય, ચેતના, ચિત્તના મૂલ કારણરૂપ છે, તેમાંથી અવતારો સંભવે છે; તૃતીય, વિશ્વને અસ્તિત્વ આપનાર પ્રજ્ઞિમાન ઉપાદક મુનના મૂલસ્થાનરૂપ છે.

૩. સ્ફૂલપારનાં કેવળજ્ઞો. આ સંબંધમાં ઉપર, વર્ણવાયેલા ભાષાના, વાણીનાં

મેદને લીધે ધણા મતભેદ ઉત્પન્ન થયો છે. પશ્ચિમમાં “ગોડ” (ઇશ્વર) અને તેના સમાન શબ્દો હમેશાં એકતુલ્ય સ્વરૂપ કરે છે; એટલું તો ક્રિશ્ચિયન ધર્મ પછીના સમયમાં સાબિત કર્યું છે, ત્રિમૂર્તિમાંની દરેક વ્યક્તિ “ઇશ્વર” સમાન છે, તથાપિ એ ત્રણેના સરવાળાનો ત્રણ નહિ પરંતુ એક ઇશ્વરમાં જ સમાવેશ થાય છે. લક્ષણોની એક પ્રકારની એકતા સાથે જ, પ્રકૃતિની એકતાનો સમાવેશ થાય છે. પરમ તત્ત્વની નિઃશ્રેણિતા ઉચ્ચપાદોમાં ઉભરાઈ જતાં સ્થલપારનાં વિશાલ દેવગણોને પશ્ચિમમાં કોઇ કાલે આ “ગોડ” શબ્દ લગાડવામાં આવતો નથી. માનવપાતા, સર્વોત્તમ, વારંવાર પ્રજનતા, પરંતુ પરમતત્ત્વના પ્રધાનો ઉપકાર્યવાદકોરૂપે સ્વીકારાયલા મૂખ્યદેવદૂતો, ફિરસ્તાઓ, દેવદૂતો, ઉચ્ચપદધારી દૂતો, શકિતયો, ઈલાદિ ઈલાદિનો આ સર્વેમાં સમાવેશ થાય છે. અર્થેશ્વરપેનો અને તેનાં ગણોરૂપે પારસિઓ આ સત્ત્વોનો સ્વીકાર કરે છે. હિંદુઓ અને મહમ્મદના અનુયાયીઓ આમનો ફિરસ્તાઓરૂપે સ્વીકાર કરે છે. હિંદુઓ અને બુદ્ધધર્માનુયાયીઓ આમને દેવોના નામથી વ્યવહરે છે. દેવનો, ધુ એટલે પ્રકાશવું ઉપરથી અક્ષરશઃ અર્થ પ્રકાશમાન વ્યક્તિઓ, એટલે થાય છે, આ નામ ધણુંજ યોગ્ય ન હોય આપતું છે. ક્રમ ભાગ્યે પાત્તાયોએ દેવ શબ્દનું “ગોડ” (ઇશ્વર) શબ્દ વડે બાંધાંતર કર્યું છે, આથી જ આપણામાં તેની શરૂાદ દેવતાઓ છે, જેમના વિશે અજ્ઞાની લોકો મસ્કરી કરે છે. અંગ્રેજી “ગોડ” શબ્દ માટે બરાબર સમાન શબ્દ “સહન” છે, અને “દેવ” શબ્દ “એન્જલ” (ફિરસ્તા) સમાન છે અંગ્રેજી ભાષા સાહિત્યનો દરેક વાચક જાણે છે, કે “પિટ્રીઅસ પ્રિએસ” નામના પુસ્તકમાં જોન બર્નીયને ફિરસ્તાઓ માટે “પ્રકાશિત વ્યક્તિયો” એવો આવેશે આવે જ શબ્દ વાપર્યો છે. પોતાનાં કારભારનાં, મદદનાં, રક્ષણનાં કાર્યોમાં આમને સત્યલોકદ્વારા પ્રકાશતાં જોનાર કોઇ પણ દષ્ટા માટે સ્વાભાવિક રીતે વાપરવા યોગ્ય આજ શબ્દ છે. ક્રિશ્ચિયનો અને મુસલમાનોના ફિરસ્તા અને દેવદૂતને બરાબર મળતો આવતો હિંદુ અને બુદ્ધધર્માનુયાયીઓનો દેવ છે અને તેનું અસ્તિત્વ એક અવગણ્ય અન્ય બાબતમાં ઇશ્વરની એકતામાં કોઇ પણ પ્રકારે ઘટાડો કરી શકતું નથી. જેમ દેવો ઇશ્વરની શ્રેષ્ઠતામાં ઘટાડો કરે છે તેમ સત્ત્વજનના જન્મને, મેછાગ્રેટો, કમિસ્તરો, જન-રક્ષો, એડમિરલો, મહારાજા ધિરાજની શ્રેષ્ઠ સત્તામાંથી ઘટાડો કરે છે, એમ કિતમ પ્રકારે દલિલ કરી શકાય. તેઓ પ્રકૃતિના નિયમોને પ્રવર્તાવે છે; તેઓ પુરો, સ્ત્રીઓ, બાલકોને મદદ કરે છે, અનેક પ્રકારના બચાવો તેમને બચાવે છે, અનેક પ્રકારનાં સંકટોમાં તેમને હિંમત આપે છે. એમ નથી કે તેઓ ઇશ્વર છે-બાંકી એમ તો આપણે પણ ઇશ્વર છીએ, પરંતુ જેમ આપણામાં છે તેમ તેમનામાં ઇશ્વર છે; “આમાને લીધેજ દેવ પણ પ્રિય થાય છે, એમ સમજનારા પુરોજ, હિંદુઓ અને બુદ્ધાનુયાયીઓના “અનેક દેવવાદ” ને સમજી શકશે. જે માનવિ અને ઇશ્વર, એ બેજ સરવો હોત તો દુનિયા કેવી ઈજ્જત, એકાંત બની જતી. જે આપણા ઉપરની નિઃશ્રેણિતા દરેક પાદમાં વસનાર આ દિવ્ય વ્યક્તિઓ ના હોત તો દુનિયા કંટહી બધી યત્ન યર્ષ જત. અનિજથી તે વિશ્વાધિપતિ પર્વત વિસ્તરતી એતનાની એક વિશાલ નિઃશ્રેણિ છે, આપણે તેના એક પાદમાં છીએ, તથા આપણા ઉપરિ બામના અને અધોભાગનાઓથી તાલિવકરીતે આપણે બિન પડી આવતા નથી. માનવો કરતાં કોઈ પણ વિશેષ પ્રકારે દેવો, ઇશ્વરની

એકતામાં ખલેલ કરી ચક્રતા નથી. એટલી સત્ય પાત્ર છે, કે શ્રીક લોકો અને રોમન કેથોલિક પંથાનુયાયીઓની પેઠે હિંદુઓ અને બુદ્ધાનુયાયીઓ, આવા પ્રકારની “ દેવદ્વેષ” તોની દરમ્યાનગિરીનો ” લાભ લે છે, તથા આ દિવ્યપ્રતિનિધિઓની પ્રાર્થના કરે છે. શા માટે આમ ના વર્તવામાં આવે ? સર્વવ્યાપક પરમાત્માના એક અંશરૂપે શિરસ્તાઓ, દેવો અવતરે છે તથા તેમનાદ્વારા બ્રહ્મનો પ્રકાશ પ્રકાશે છે. સર્વવ્યાપક પિતાનાં અતિ અચાની, અતિ મૂર્ખ, બીલકુલ વિકાસ વિનાનાં બાલકોએ, ધાર્મિકતા, પ્રેમ અને ભક્તિ ભાવની નિર્બલ ઉર્મીઓને, સર્વવ્યાપક પરમાત્માના કરતાં અતિ સહજમાં સમજી શકાય, ધણી સહેલથી પૂછી શકાય, એવા એકાદ દયાળુ સત્ત્વના પ્રકાશમાન સ્વરૂપમાં, પરાવર્તી ભ્રમ-ઓ, એ શું કોઈ પ્રકારે બોલું છે, કે આ તો, મૂર્તિ પૂજા ખડી યદ્યપિ, ના, ના કેઈ, પણ પ્રકારે નહિ ? અવળા અર્થમાં તો નહિ જ; બિન્ન પડેલા જીવાત્માને પૂજવો, એ બોલી મૂર્તિપૂજા છે. બુદ્ધિને સજલ બનાવતા, હૃદયને સવેગ બનાવતા કોઈ પણ આકારમાં સર્વવ્યાપક પરમાત્માની પૂજા કરવી, એ યથાર્થ મૂર્તિપૂજા છે, દેવગણોની સદ્ધિઓ, રચના કરતાં અતિ સદ્ગત સદ્ધિઓ છે, રચના ઇન્દ્રિયોને અદ્વય છે. હિંદુ અને પારસિઓનાં શાસ્ત્રોમાં આ સદ્ધિઓ વિશે વિચારતાથી કહેવામાં આવ્યું છે તથા તેમનાં ધણાં વર્ણનો આપવામાં આવ્યાં છે. બુદ્ધ કહે છે કે તેમણે “ સમગ્ર સત્ત્વોપાણી અધમ અને ઉચ્ચ સદ્ધિઓ ” જોઈ છે. ક્રિશ્ચનો અને મુસલમાનો સ્વર્ગ નર્કમાં માને છે તથા તેમનાં શાસ્ત્રોમાં તે વિશે કહેવામાં આવ્યું છે. આ આવી સારી રીતે વ્યક્તિત્વ બાબતોનું વિશેષ વર્ણન ચલાવવું બહુ અમોઘ નથી.

૪. માનવનિ પ્રકૃતિ—મનુષ્ય દિવ્ય છે, તેની અતિઆંતરપ્રકૃતિમાં આત્મા છે, રચનાપણા ધારણ કરે છે. હિંદુ લેખ કરે છે; “ અદે બ્રહ્મારિમ ” ચીનના બુદ્ધધર્મોનુયાયીઓ, “ સ્થાન રહિત સત્ત્વ પુરુષ ” વિશે, દેહપદ્મમાંના આત્મ મણિ વિશે ઉપદેશ છે; ઝરથુસ્ત્રના અનુયાયીઓનો ક્રવરશી, હિંદુઓના આત્મા સમાન છે. હિંદુઓ ઉપદેશ છે; ‘તમે દેવો છો’ ક્રિસ્તિયન ધર્માનુયાયી હર્ષપૂર્વક બોલી ઉઠે છે, દેહ ઇશ્વરનું મંદિર છે, મહામ્મદનો અનુયાયી આટલી બધી સ્પષ્ટ રીતે બોલતો નથી, તથાપિ મનુષ્યનું અમરત્વ પ્રતિપાદન કરેલું આપણા જોવામાં આવે છે અને પછી વાચવામાં આવે છે, કે પ્રભુના મુખ વિના સર્વનો વિનાશ થશે. આ ઉપરથી આપણે બેજે બેજે એવા સાર ઉપર આવવું પડે છે, કે તે પણ મનુષ્ય અને ઇશ્વરની પ્રકૃતિમાંની એકતાને સ્વીકારે છે.

આ એકતા સુધી સિદ્ધાન્તમાં સ્પષ્ટ રીતે આગળ પડી આવે છે જામિ ઉપદેશો:

તું તો ખરે પરબ્રહ્મ જાતે સર્વ બીજું જ્ઞાતિ છે,

કેમ કે તવવિશ્વમાં સર્વે વસે બની એકને;

તવ વિશ્વમોહકરૂપે તે દર્શાવવા સૌંદર્યને,

અહુવિધરૂપો ધારી લસે પણ એકનું એ એકછે;

શુલશન—૪—૨૪માં વાચવામાં આવે છે:—

તું છે પરાવર્તન દૃષ્ટિકૃતિ,
ને તે ખરે દૃષ્ટિ પ્રકાશ જાતે,
ઉડો જઈ પ્રકૃતિમૂલ જાને.
દષ્ટાદૃષ્ટિ દર્શન એક, તે છે.

કોઈ કોઈ વાર પૂછવામાં આવે છે, “માનવિને આત્મા છે ?” ના, તેને નથી. તે જાતે જ આત્મા છે અને તેને દેહ છે. દેહને આધિન આત્મા નથી પરંતુ આત્માને આધિન દેહ છે. તે આત્માનો સ્વીકાર કરેતો નથી પરંતુ આત્મા તેનો સ્વીકાર કરે છે. દેહ ક્ષણિક છે, આત્મા અમર છે દેહ એક સૃષ્ટિમાં જન્મે છે, મરીને તેમાંથી બહાર જાય છે, આત્મા અજન્મ, અમર છે. જો તમે કોઈ કાલે પોતાની પ્રકૃતિને જાણનાર પુરુષને મળતાં તપાસ્યો હશે તથા જેમ જેમ દેહબાર ઓછો જતો હતો તેમ તેમ પોતાના સમક્ષ ખુલતી વિદ્યાલ, વિશેષ બલવાન જીવનમાં પસાર ચતો જીવાત્મા કેવો આનંદ માને છે, તે જોઈ હશે, તો કોઈ પણ યથાર્થ અર્થ અનુસાર મરણ જેવો કોઈ પદાર્થ નથી, એ વાક્યનું સત્ય તમારા સમજવામાં આવશે. વિશ્વરૂપી ગૃહમાં એક ચોરડામાંથી અન્યમાં પસાર થવા સમાન મરણ છે; બારે કોઠને કાઢી નાંખીને હલકાં વસ્ત્રો ખાંચી કરવા સમાન મરણ છે. મરણથી મનુષ્ય પોતાની કોઈ પણ પ્રકારની આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ, વિષયક તથા હર્મિવિષયક શક્તિયોને ગૂમાવતો નથી; તે કશું ખોતો નથી, માત્ર માંસરૂપ દેહનો ત્યાગ કરે છે. આપણે જીવાત્માઓ છીએ, એક અગ્નિના સ્ફુલ્લિંગો છીએ, એક સૂર્યનાં કીર્ણો છીએ; આપણે ધૃતરી અમરતાની ભૂતિરૂપ છીએ; આપણે તેના જોટલા જ નિત્ય છીએ.

૫. માનવ વિકાસ—અને કેટલાકના મુખમાંથી આ પ્રમાણે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થશે: “તમે એમ નહિ કહી શકો કે સર્વ ધર્મો આ વિશે સમાન ઉપદેશ આપે છે, હિંદુઓના પુનર્જન્મનું, ક્રિસ્ચિયનોની દરેક જીવની ખાસ ઉત્પત્તિ સાથે તમે શી રીતે એકી કરણ કરી શકશો ?” સ્પષ્ટ રીતે મારાથી આમ જની શકે એમ નથી; દરેક જીવની ખાસ ઉત્પત્તિનો વાદ આધુનિક છે, અત્યંતિક છે, નિઃપ્રત્યક્ષ છે તથા બીજકુલ ખ્યાલ વિનાનો છે. પરંતુ એટલી વાતનો હું આગ્રહ કરી શકું, કે ઇ. સ. ૫૩૩-સુધી ક્રિષ્ણન. ધર્મ જીવાત્માના પૂર્વ અસ્તિત્વનો નકાર બણતો નહોતો; શા માટે પ્રાચીનવાદનો અસ્વીકાર કર્યો તથા ક્રિસ્ચિયન દુનિયામાં નાસ્તિક મત બેળે બેળે ઠોકી બેસાડ્યો, એ વાત ક્રિસ્ચિયન ધર્માનુયાયીઓએજ ખુલાસો કરવા યોગ્ય છે. પુનર્જન્મનો વાદ—વિકાસ પામતા, વૃદ્ધિપામતા કોષોની એક પરંપરા દ્વારા જીવાત્માની દિવ્ય શક્તિઓના વિકાસરૂપ—સર્વ પ્રાચીન ધર્મોનો સામાન્યવાદ છે. હિંદુ અને બુદ્ધધર્મ આ વાદને ઉપદેશ છે અથવા આ વાદનો સારી રીતે સાબિત થયેલી સ્વાભાવિક બાજતરૂપે સ્વીકાર કરીને તેમજ પોતાના સિદ્ધાંતોનું સ્થાપન કર્યું છે. ઇ. જી. ૫૩૩ વાસિઓ મરણ પછીના જીવનના વિચારોનો આધાર આ વાદ ઉપર રાખે છે; ખ્રેષ્ટા પૈથાગોરાસ અને ગ્રીસ અને રોમવાસિઓ આ વાદ માટે પ્રતિજ્ઞા કરે છે. બ્લેસેશસ, કે.

આલા અને અન્યરથએ વાચવામાં આવે છે તેમ જ્યુલોડો પણ આ વાદને ઉપદેશતા હતા. હસસના સમયમાં આવાદ પ્રચલિત હતો, તથા એક કરતાં વધારે પ્રસંગો ઉપર તેણે તે વિશે ઉપદેશ્યું છે; ધણીક દેવલના આચાર્યો આવાદને ઉપદેશતા હતા; એલ્બીઝનસીસ જેવા પંથોમાં ક્રિસ્તિયન દેવલોમાં આવાદ ચાલતો હતો; સત્તરમા અને અસાદમાસતકમાં ઇ-એન્ડની દેવલ સંસ્થામાં આવાદ બલવાન બનીને પુનઃપ્રવર્તવા લાગ્યો તથા એ દેવલના પાદરીઓ અને અન્ય સ્વતંત્ર પંથિત પુરુષોએ આવાદને ઉપદેશવશ માંડ્યો. આ પછી અ-લ્પસમયમાં વર્ણસવર્થે ગાયું છે:—

નિદ્રા અને વિસ્મરણ સમ આ જન્મ થાતો આપણો,
હવનતારક હવજો આવી વસે જન સર્વમાં—
નહિ અન્યસ્થાને અસ્ત પામી તે પછી તે છે ખરો,
બહુ દૂર દૂર પ્રદેશથી આવી બજે આ લોકમાં.

વર્તમાન દિનેમાં ફરીથી વળી ક્રિસ્તિયન સામ્રાજ્યમાં સ્થાપિત દેવલના પાદરીઓ, આ-વાદનો ઉપદેશ કરવા લાગ્યા છે. ક્રિસ્તિયનેશી પોતાના ગુરુવડે ઉપદેશાવતું મનાતું એક વાક્ય છે, જે તંકારો મૂલ્યાંકનના અર્થ કરતાં વિશેષ બલવાન દલીલ છે; કોઈએ પોતાના શિષ્યોને અજ્ઞા કરી: "તમારો સ્વર્ગમાંનો પિતા જેવો સંપૂર્ણ છે તેવાજ તમે તેટલા માટે સંપૂર્ણ બનો." ઇશ્વર જેટલો સંપૂર્ણ છે તેટલા જ સંપૂર્ણ બનો. શુદ્ધ, મૂર્ખ, સં-કૃષિત આપણામાંના કોઈ પણ—કપરમાં પૂરતા પૂર્વે અથવા અગ્રિમાં ભરમાવશેષ યતા પૂર્વે—ઇશ્વર જેવો સંપૂર્ણ સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિમાન પરમપવિત્ર છે તેવા સંપૂર્ણ બનવાનો ઢોંગ કરી શકે? માનવિના કયા શબ્દો, પરમતાત્પની સંપૂર્ણતાના વર્ણનનું માપ કાઢી શકે? તથાપિ હસસે આ પ્રમાણે ઉપદેશતાં આનાકાની નથી કરી કે, "સ્વર્ગમાંનો તમારો પિતા જેવો સંપૂર્ણ છે તેવા તમે સંપૂર્ણ બનો." સંપૂર્ણતાની નિઃશ્રેણિએ કમે કમે ચઢી શકીએ એવા અનેકાનેક જન્મોવિના આ આગાતું શી રીતે પાલન થઈ શકે?

હારે તો, ઇશ્વરના એક પુત્ર રૂપ હોવાના એક વારસાના હકનો સ્વીકાર કરતાં કોઈ પણ ક્રિસ્તિયનધર્માતુષાથીએ પાછા હઠવાનું નથી; પોતાનામાં દિવ્યતા પ્રકટાવવાના તેના જન્મ હકને તેને સાબિત કરવા હો.

પુનર્જન્મના, વાદના સંબંધમાં મુસલમાનની સ્થિતિ શંકા ભરેલી છે. કેટલાક એમ માને છે, કે તે અલકુરાનમાંથી મળી આવે છે, પરંતુ ખાતરીથી તે સામાન્ય મહમ્મદીય ધાર્મિક કેલવણીનો એક વિભાગ નથી. પરંતુ ઈ. સ. તેરમા શતકમાં ફરવેશ જલાલ યમ્ ગયો છે, તેના ઉપદેશો મેરુનવીમાં સંગ્રહી રાખવામાં આવ્યા છે. તે હું છે:—

ખનિજમાંથી મરણ પામી ટૂંક યદને અવતર્યો,
જલમાંથી મરણ પામી પ્રાણી રૂપે ફરી થયો;
પ્રાણીમાંથી મરણ પામી માનવિ હું અવતર્યો,
તોભીતિ શેં ધરંવી છો ના અદ્ય ઘાતો હું મર્યો.

માનવિમાંથી ફરી, જો મરણનું ઘરણું મળે,
તે. દેવદૂતની ખંખરૂપે જલ્દિ પામી વિરલકું;
દેવિ દુતોપા અધિક તે જલ્દિ હું શોધ્યાં છું,
તે મુખ વિનાની અન્ય વસ્તુ નાશવાળી છે ખરું.

એ દિવ્ય દૂતની પારનો તે માર્ગ હું કાપું ફરી,
જેં કલ્પના પદે ના ચઢે તેવો નહિ જાઉં બની;
શૂન્ય શૂન્ય બની-રહેલાં તારિ નાદ કપે રવે,
“તેમાં વળી સદુ આપણે પ્રવિભાપિશું નિશ્ચે કરી.”

આ વાદ વિશે અરથુઅના અનુયાયીઓની રિચતિ પણ કાંઠા બરેલી છે; કેટલાક પા-
શ્ચિઓ આને સાંખ્ય કરે છે, કેટલાક તેને અરથીકાર કરે છે, તથા આપણે તો માત્ર
એક જ દર્શનિશું કે, અરથુઅધર્મ, “એક દુઃકટા યદ્ય ગયસો ધર્મ” છે; પરંપરાથીસના
પુસ્તકાલપનો અલેકાંડરે વિનાશ કર્યો પછી, પર્યાયનસિદ્ધાંતોને પુનઃદર્શવતા મોક શોડોના
અને નવ-પ્રોટેસ્ટન્ટોના લેખોમાં આ વાદ ઉપદેશવામાં આવ્યો છે.

૬—મહાન નિયમો “મહાન નિયમો એટલે,” કર્મ અથવા કારણ કાર્યનો નિયમ,
તથા યજ્ઞનો અથવા જીવનના વર્ધન અને પોષણનો નિયમ સૂચવતા માથું છે.

પદાર્થવિદ્યા અચળ પરિણામોમાં કર્મના નિયમને દર્શાવે છે, જો તે “ક્રૂરતાના કા-
વલ”ના નામથી બ્યવહરે છે; તત્ત્વવાદીઓ તેને દિવ્યસ્વામીના નામથી બ્યવહરે છે. આ
ખડક ઉપર જ સર્વનું મંથારણ ખાંધવામાં આવ્યું છે, સર્વ પ્રકારની ભાવના, સર્વ પ્રકારની
પ્રવૃત્તિઓનો તે ધર્માર્થ આધાર છે. તે સુલ અને સદમ સર્વ સંલિષોમાં પ્રવર્તે છે; આ જો
વિશ્વમાન્ય નિયમ છે. એક ક્રિસ્ચિયન શ્રોડમાં આ સારી રીતે દર્શાવવામાં આવ્યો છે: “છે-
તારો નહિ; પ્રભુનો ઉપદેશ કરી ચક્રનો નધી; એક મનુષ્ય જે જે વાવશે તે તે તેને
લણું પડશે જ.” ખુદ ભગવાન ઉપદેશો છે: “જો એક મનુષ્ય અશુભ વિચારથી ભોળે
અથવા વર્તે તો વાદનને વદનાર જલદના પાદ પાછળ ચક્ર અનુસરે છે તેમ તેના ઉપર
દુઃખ શીક આવી પડે છે.....જો એક મનુષ્ય શુભ વિચારથી ભોળે અથવા વર્તે તો તેને
કલ્પિ ના છોડે જનાર છાયાની મારફત મુખ તેને અનુસરે છે.” દિગ્ધ ધર્મમાં આવાં વાક્યો
ઉભરાઇ જાય છે-તથા તે દરેક શ્રાવ્યમાંથી મળી આવે એમ છે.

સર્વે જીવો અન્યજીવોના હિતિત અથવા અનિષિત સંમર્ષણ વડે હવે છે, આવા

વિચારમાં વળતા નિયમનો સમાવેશ થાય છે; અવિરૂપ પામતું પરમતત્ત્વનું જીવન, એ જ સૃષ્ટિનો આધાર છે. અધમ જીવનોમાં સમર્પણ બેબે બેબેનું હોય છે; ખનિજ પદાર્થો મરણ થઈ જાય છે, કે વનસ્પતિ જીવન ધારણ કરી શકે, વનસ્પતિ વિનાશ પામે છે, કે પ્રાણીઓ અને મનુષ્યો જીવી શકે. માનવવર્ગમાં બુદ્ધિશક્તિના વિશેષ વધારા સામે વ્યક્તિ ગત ઇચ્છાશક્તિનો સર્વવ્યાપક ઇચ્છાશક્તિ સાથેનો હિંદ્રિત સંબંધ સંબંધિ શકે છે; નેમ નેમ આ સંબંધ વિશેષ સંપૂર્ણ વળતો જાય છે તે પ્રમાણમાં આધ્યાત્મિક જીવનવિકસતું જાય છે અને આખરે પોતાનો સાક્ષાત્કાર પામે છે. હિંદ્રિત થતો મનોભાવો માટે વળતો માનવભાવજીવનમાં ફેરિસતું ચિદ્રત અવતરે છે. ઇચ્છાશક્તિ, બુદ્ધિશક્તિ, કારિશક્તિ પામવા માટેનો દરેક જીવજીવિ ક્રિયાના આગે પડે છે.

અવ્યક્તિ આ દુઃ સારનો એકાદ પ્રયત્નો વિચાર કરશે; નેમ નેમ તે વધારે અવ્યક્ત કરશે નેમ તેમ સામાન્ય સિદ્ધાન્તોમાં દર્શાવી તેમ મનોનીમજુતા વધારે વધારે સ્પષ્ટતાથી પ્રકાશશે.

જે આપણે સામાન્યતાઓ અને સામાન્યનીતિનિયમો વિશે વિચાર કરવાનો છે.

[ચાલુ]

એનિ, એસંટ.

॥ કશું અકસ્માતથી વનતું નથી ॥

(આપણી દર્શનશક્તિ દોષા છતાં ખરબચડા નથી.)

વર્તમાનમાં સમગ્ર દિશામાં ફેરવી અસ્તિત્વ પસરી રહી છે. અનેક કારણોકારમાં જોડાયેલા છે તથા આપણા રાજકીય ચેતરવોમાંની ફેરવી અવિચારી સાથે વર્તમાનમાં પ્રચલિત અસંતોષમાં પરિણમ પામી છે. તકરારી પક્ષોના સોમકાચવેશમાં રાજકીય સિદ્ધાન્તોનો યાદીવાદ અધારવાની બાળનનો લગભગ આપણા પ્રદેશમાં સમાવેશ થતો નથી. મરમામરમ તકરારો અને કૌપી વાદોવાદોમાં અધ્યાત્મચારીને ચોક્કસ આકર્ષક લાગે છે. તથાપિ તેઓ હમેશાં સર્વ પ્રકારના ઉપદેશો મંદુ કરવાને જનમતા દોષ છે અને તે આ ઉપદેશો છોટ અરુપમાંથી અથવા મજુમજુદ કરતા ખનિજોમાંથી આવતા દોષ તે જવા નાનકો.

એક અધ્યાત્મવાદી પોતાના ઉપદેશો વિચિત્ર રીતે મઢવું કરે છે. તે આત્મના સમાવેશ થતા સૌંદર્યનાં દર્શન પામવાને પ્રયત્નપરાયણ થાય છે; તથા જાણકોષ ઉપર વખત ગુમાવવાનું નાપસંદ કરે છે. જોના અથવા પાપી, મહાત્મા અથવા ઋષિ, દરેક મનુષ્યને વિકાસક્રમની નિઃશ્રેણિમાં તેનું યથાર્થ સ્થાન નિશ્ચિત કરી આપવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે; વ્યક્તિઓ અથવા પ્રજાઓ સંબંધી દરેક જનાવમાં તે આ પ્રમાણે વર્તે છે. તે દરેક માનવિ, પદાર્થ અથવા જનાવની, ઉત્તરોત્તર વધતા જતા વિકાસક્રમ વિધિમાં યથાર્થ આવસ્થકતા શોધી કાઢવાને પ્રયત્નપરાયણ થાય છે. આ પ્રમાણે તેને માટે કંઈ પણ નિરૂપયોગી નથી; દરેક જાળતને પોતપોતાનું સ્થાન અને ક્ષીમત હોય છે; તેટલા માટે જાન-ઝાટ કરવો અને રોષ શોધવા, એ તેના દુર્ગુણો નથી. મરણથી નિપજતા વિશ્લેષણનો તે સાતિથી અને શગવિના અભ્યાસ કરે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ દુર્ગંધ કાઢવમાંથી સુવાસિત પુષ્પને નિપજાવતા સજીવન જનાવતા પુનરુદ્ધા નું પણ અવલોકન કરે છે.

દિંદની વર્તમાન અશાંતિનો આપણે આ પ્રમાણે અભ્યાસ ચલાવીએ.

આંતરંગતાવવિદ્યા ઉપદેશી છે, કે એક જીવાત્માની શક્તિયો, સુમદશામાં રહેલા સ્ફુલ્લિંગમાંથી સર્વ પ્રકાસક જ્યોતિમાં વિકસાવવામાં તથા નિશ્ચિત ભૂમિકાઓનો સમાવેશ થાય છે. વિકાસ પામતા કોયો કે જેમના દ્વારા જીવાત્મા પોતાની સુમદશાને પ્રકાશે છે, તેને પરિણામ રૂપ આ ત્રિભૂમિકાઓ છે, એટલી નિશ્ચિત વાત છે. આ જાળતને સ્પષ્ટ કરવામાટે આપણે કહીએ, કે જેમ જેમ આંતર વિકાસવિધિ આગળ વધતો જાય છે તેમ તેમ માનવોના કોયો અમુક પ્રકારનાં લક્ષણો દર્શાવે છે, આ લક્ષણોના યથાર્થ સ્પષ્ટ રીતે વર્ણ પાડતાં તથા મૂખ્ય વિભાગો જોવામાં આવે છે. સંગવદ્ ગીતામાં આ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવામાં આવ્યું છે, જેમાં ચૈત્ત્યા અધ્યાયના પંચમ શ્લોકમાં કહ્યું છે:—

મત્ત્વંરજસ્તમદ્વિતિ ગુણાઃમકૃતિ સંભવા : ।

નિવધ્નન્તિ મહાચાહોદેહે દેહિનમવ્યયમ્ ॥

“સત્ત્વ રજસ્તમસુ એ ગુણ પ્રકૃતિ સંભવ છે, ને ને લેખદાબદો ! અવ્યય દેહીને દેહમાં બાંધે છે.”

વળી

રજસ્તમશ્વાભિભૂયસત્ત્વંમવતિભારત ।

રજઃસત્ત્વંતમશ્ચૈવતમઃસત્ત્વંરજસ્તયા ॥ ૧૪-૧૦ ॥

“હે ભારત ! રજસ્તમસ્તો અભિભવ કરીને સત્ત્વ થાય છે, ને સત્ત્વતમસ્તો અભિભવ કરીને રજ્જ્. તથા સત્ત્વતમસ્તો અભિભવ કરીને તમસ્. ”

પછીથી સંપૂર્ણતાની ભૂમિકા પ્રાપ્ત થાય છે જેમાં સર્વે અભેદભાવથી મિશ્રિત બનેલા હોય છે તથા શ્રીકૃષ્ણે ચૈત્ત્યા અધ્યાયના ૨૨—૨૩ શ્લોકોમાં ત્રિશુણ્યાતીત પુર-
પનાં લક્ષણો આપ્યા છે:—

પ્રકાશંચપ્રવૃત્તિંચમોહમેવચપાંડવ ।

નદ્વેષિસંપ્રવૃત્તાનિનનિવૃત્તાનિકાંક્ષતિ ॥ ૨૨ ॥

ઉદાસીનવદાસીનો ગુણૈર્યોનવિચાલ્યતે ।

ગુણાવર્તેતદ્વ્યેવયોજ્વલિતિષ્ઠતિર્નંગતે ॥ ૨૨ ॥

“ પ્રકાશ અને પ્રવૃત્તિ અને મોહ પશું, તેની સંપ્રવૃત્તિનો, હે પાંડવ ! તે દ્વેષ કરતો નથી, કે નિવૃત્તિની ઈચ્છા કરતો નથી. ૨૨.

ઉદાસીનની પેઠે રહી ને શુચ્છી ચક્રતો નથી, અને શુચ્છ પતંગ છે એમ સમજી રિયતિમાં રહે છે ને વિહાર પામતો નથી. ” ૨૩.

માનવના કોષોને નિર્માણકર્તા જડના ત્રિશુણ્યોમાંના એકના આગળ પડી આવવા ઉપર, કહેવાયલી ત્રિભૂમિકાઓનો આધાર છે. અમુક ભૂમિકાએ તમસનો શુષ્ક આગળ પડી આવે છે તથા પ્રમાદ, મોહ, અગ્નિરૂપે જણાઈ આવે છે. પછીથી રજસ આગળ પડી આવતી ભૂમિકા આવે છે તથા લોભ, પ્રવૃત્તિ, સ્પૃહારૂપે જણાઈ આવે છે. ત્રિશુ ભૂમિકામાં સત્યનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે છે તથા “ આ દેહનાં સર્વદ્વારોમાંથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાન પ્રકાશ ” રૂપે જણાઈ આવે છે. આટલું લક્ષમાં રાખવા જેવું છે, કે બધો સમય ત્રણે શુણ્યો વર્તમાન હોય છે, પરંતુ અમુક સમયે તેમાંનો એક જ પોતાની શક્તિઓને આગળ પડતી રીતે દેશાવતો હોય છે, જે સમયે અન્ય બે શુણ્ય અતિ નિર્બલ દશામાં હોય છે.

આમાંના દરેકની પોતપોતાની કીમત તથા ઉપયોગિતા હોય છે, આ ઉપરાંત વિ-
કાસક્રમના હેતુઓ સાધવામાં આમના વિના ચાલે એમજ નથી. દષ્ટાંત તરીકે તમસ, સ્થાયિત્વને વિકાસ પમાડવાના સાધનરૂપ છે. આ શુણ્યના ઉદાસીન પ્રતિરોધ અને રિયરતા વિના ઐક્યભાવ સાધવો લગભગ અસંભવિત યર્ષ પડે છે. “ કાલસા કે જેનાવિના કોઈ પ્રકારનો અગ્નિ, કોઈ પ્રકારની વાષ્પ, કોઈ પ્રકારનો પ્રકાશ સંભવિ શક્તા નથી ” તેની સાથે આ શુણ્યને ઠીક સરખાવવામાં આવ્યો છે. રિયરતાના સામે થવામાંથી મળતું અ-
સ્તિત્વ સંભવિ શકે છે. લગભગાત્મક મતિમાંથી બહાડના સાત્ત્વિક સંગિતનો જન્મ થાય છે. શુદ્ધ સમાન દશામાંથી લાગે કાળે શાંત-જડતાનો જન્મ થાય છે.

એક પ્રકારની અહિર ધાવન કરતી “ પ્રવૃત્તિથી ” જ એક વિશ્વસંસ્થાનો અવિર્ભાવ

સંભવી શકે છે, તથા પ્રલય એક અને સમાનકાલમાં સાત્વિક અને તામસિક ક્રિયા દ્વારા એને દર્શાવે છે:—શાંત યતા આર્થિભાવના એકતાલ પરિણામરૂપે સાત્વિક તથા ભાવિ-ના આર્થિભાવના રિચર આધારરૂપે તામસિક પ્રલયની સમાન દશા, ગતિમાન અર્થિભાવના પરિણામરૂપે છે, તથા તેજ પ્રમાણે સાત્વિક સમાનદશાગતિમાન રજસના પરિણામરૂપે છે.

આ ભૂમિકાઓ, જેમ એક મનુષ્યના અને એક વિશ્વસંસ્થાના સંબંધમાં વર્તે છે તેમ એક પ્રજાના હવનજ્વલતાના મૂખ્ય બનાવો એજ કાઢે છે. એક પ્રજાને પણ પોતાનો જીવાત્મા અને દેહો હોય છે અને તેથી તેને તામસિક, રાજસિક અને સાત્વિક ભૂમિકાઓમાંથી પસાર થવું પડે છે.

દિંદી પ્રજાની વર્તમાન દશા શીધી કાઢવાનો, આપણે પ્રયત્ન ચલાવીએ, આટલા માટે આપણે મદાન અવનાર શ્રીકૃષ્ણના અવસાન સમય પર્યંત પાછા જઈને વિચાર ચલાવવાનો છે; જે યુગમાં આપણે વસીએ છીએ એવા કલિયુગનો આ અવસાન સમયથી પ્રારંભ થાય છે, આપણે તેમાં ૫૦૦૯ વર્ષો-પર્યંત વસ્વા છીએ તથા ૬૭૭ લગભગ ૪૨૭૦૦૦, વર્ષો વધારે તેમાં વસવાનું છે. અમુક ખાસ ઉદ્દેશથી તેમનું દિંદમાં આવવું થયું હતું. પૂર્વના અવતાર શ્રીરામચંદ્રે દિંદને દુનિયાને અનુકંષુ કરવાના એક નમુનારૂપ બનાવ્યો હતો નિષક્રિય નમુનામાંથી તેને એક અંચલ વિશ્વરક્ષક બનાવવાનો હતો તથા આટલા માટે શ્રી કૃષ્ણનો જન્મ થયો. આવા હેતુથી પૂર્વ યુગની રિચર સમાન દશા એક પ્રતિરોધરૂપે યદ્ય પડી, કારણ કે તે એક અસાવધાન શિથિલતા સમાન યદ્ય પડી હતી, આ પ્રમાણે જે સાત્વિક દશામાં હતું તે તામસિક બની ગયું હતું, અને યજ્ઞ દરીધી રજસદાર તમસને ઉચ્ચ સત્ત્વની એકતા પર્યંત પહોંચવાનું હતું. તેટલા માટે શ્રીકૃષ્ણનું કાર્ય દિંદમાં રજસ અથવા પ્રગતિની સ્થાપના કરવાનું હતું, માત્ર આ વડેજ સાત્વિક દશા પામવાનું મંબવિ શકે છે.

આમ શી રીતે કરવાનું હતું ? તામસિક પ્રકૃતિના ઉદારીન પ્રતિરોધ અને સિધિલ બાન રહિત દશાને, રાજસિક પ્રકૃતિનાં આટર્પણ અને અપર્પણમાં, પ્રેમ અને દ્વેષમાં જદ-લી નાખવાનાં હતાં. આથી એદિકપદાર્થો માટેની તૃષ્ણા અને બાહ્યદુનિયા માટેની સતત પ્રવૃત્તિ, આવશ્યક યદ્ય પડ્યાં શ્રીકૃષ્ણને દિંદી પ્રજા ઉપર બેઠો બેઠો પણ આ યુજોની છાપ પાડવાની હતી; આથી તે પ્રવૃત્તિપરાયણ, અંચલ, સાવધાન બને છે. આવા કારણથી એક પ્રજાને સમગ્રરૂપે, દુઃખ, શોક, દરેક પ્રકારના કષ્ટભાગ્યનો અનુભવ કરાવવાનો છે, જેથી પરાક્ષ રીતે યજ્ઞનો અર્પણનો ઉપદેશ તેના શિષ્યત્રામાં આવે છે, આ વિના એક વિશ્વ-રક્ષકની બાળત અસંભવિત છે. •

આ પ્રમાણે દિંદના ઉદાર માટે રથૂલ, નૈતિક, માનસિક, આર્થિક, અવમાન ઉપર અવમાન, દાર ઉપર દાર, અધિકપતન ઉપર અધિકપતન અત્યંત આવશ્યક હતાં.

આમાંથી બચવાનો કોઈ માર્ગ નહોતો. સારી રીતે જોડવાયલી યુક્તિઓ વડે સર્વ પાસા વિનાશ પસરી રહ્યા હતા. બહુધાતકયુદ્ધથી આરંભ કરવામાં આવ્યો તથા માલમિલકતના વિનાશ વડે વ્યક્તિઓ અને જ્ઞાતિઓ પ્રવૃત્તિ પરાયણ બનવા લાગી. પરંતુ આટલું સંપૂર્ણ નહોતું. પ્રજામાં એક સમગ્રરૂપે અસર ઉપજાવવાની હતી. આ પ્રમાણે વિદેશી પ્રજાઓના હુમલા થવા લાગ્યા. કેરીયસ, અલેક્ઝાંડર, મહામહગીઝની અને મુગલવંશ સ્થાપક બાબર, તિમૂર અને નાદિરશાહ, પોર્તુગીઝ, ડચ, ફ્રેન્ચ, અને અંગ્રેજો આ સર્વેએ દિવ્ય રાજાઓના એકત્રિત હિંદને હિતભિન્ન કરી નાખ્યો. આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ વર્તમાન હતા તથા હવે પણ માનમંગ, આપ્તિ અને દુઃખહારા રજસ્ પ્રવર્તાવવાનું કાર્ય કર્યું કરે છે. શ્રી કૃષ્ણે દુનિયામાં પ્રવર્તાવેલા કલિયુગનું વિષ્ણુપુરાણમાં સુંદર વર્ણન મળી આવે છે.

“ સર્વે સમકાલિન રાજાઓ કઠોર પ્રકૃતિના, કઠકસ્વભાવના બનશે તથા હમેશાં અસત્ય અને દુષ્તામાં લાગેલા રહેશે. તેઓ સ્ત્રીઓ બાલકો અને માથેનો વધ કરશે; તેઓ પ્રજાની માલમિલકતને ઝૂંટાવી લેશે, સંકુચિત શક્તિવાળા બનશે; તેઓ જલદી ઉચ્ચપદ પામશે અને અધોપાત પામશે. તેમના જીવનનો સમય ઘણો ટુંકો બનશે; તેઓ મોટી મોટી આશાઓ બાંધશે તથા અતિ અસ્પર્ધભંજિત પ્રાપ્ત કરશે.”

“ તેઓ જે દેશો ઉપર રાજ્ય કરશે તેના લોક પણ સમાન પ્રકૃતિના બનશે. રાજા કીધ આશ્રય તમે વિદેશીઓ બલવાન બનીને પ્રજાઓનો વિનાશ કરશે. દિવસે દિવસે સમૃદ્ધિ અને સદૃશ્ય ધટતાં જશે, આખરે સમગ્ર દુનિયા દુરાચારી બની જશે. કુલ અને સદૃશ્યની કસોટી વિત્ત બનશે; લગ્નની માત્ર ગાંઠ કામ વિકાર બનશે; સુકરદમાજીતવાનું માત્ર સાધન અસત્ય બનશે. માત્ર હિંદયોપભોગના હેતુરૂપ જોડોને ગણવામાં આવશે ! બનિજ ખજાનાઓ માટે જ પૃથ્વીને માન આપવામાં આવશે; જ્ઞાણશૂની માત્ર કસોટી યજ્ઞોર્પાયિત બનશે; વંશુના બેઠનો જાણ ચિદનોમાંજ માત્ર સમાવેશ થશે; ઉદર પોષણનું માત્ર સાધન દુષ્ણતા બનશે. નિર્બળતા અધિનતાનું કારણ બનશે; ધમકી, વિધાના કારણરૂપ ગણાશે; સદૃશ્યનો માત્ર દાનમાં સમાવેશ થશે; પ્રમાણિકતાનું માત્ર ચિહ્નવિત્ત બનશે; સાદારતાને શૌચમાં ગણવામાં આવશે; અન્યોન્યની ઇચ્છા, લગ્નમાં ગણાશે; સારાં વસ્ત્ર ધારણ કરેલા પુરુષને પ્રમાણિક માનવામાં આવશે; દૂર આવેલા નદી વા જલાશયને પવિત્ર ગણવામાં આવશે. જ્યારે દુનિયા આદલી બધી દોષોમાં ડુબશે ત્યારે આચારિઓમાંથી જે બલવાન હશે તે રાજા બનશે. તેઓ લોભીયા થશે તથા અનેક પ્રકારનો કર ભાર અસહન કરનાર પ્રજાઓ ખીણોમાં આશ્રય શોધશે...કોઈ પણ માનવી ૨૩ વર્ષ કરતાં વિશેષ જીવશે નહિ. આ પ્રમાણે કલિયુગના અંતમાં માનવ જાતનો મોટો ભાગ વિનાશ પામશે.”

વર્તમાનમાં પણ આ ચળવળ કેવા ભવિષ્યસૂચક છે ! પરંતુ આ કાલ પૂરો થતાં એક નવીન અવતારના સ્વરૂપમાં શ્રીકૃષ્ણે અવતરતુંજ જોઈએ; આ સમય વિશે લખવામાં આવ્યું છે.

“ આ પ્રમાણે જ્યારે વૈદિક ક્રિયાઓ તથા સ્મૃતિના નિયમો લગભગ અંધ યશો અને કલિનો અંત આવશે ત્યારે, સમગ્ર વિશ્વના ઉત્પાદક, ચેતન અને જડના ઉપદેશ, સર્વના આદિ અને અંત, સર્વમાં અબોદ ભાવ પામેલા, બ્રહ્મા અને સર્વે સર્જીત પ્રાણીઓ સાથે ઐક્ય ધરાવતા દિવ્ય તત્વનો એક વિભાગ સ્વતઃ પૃથ્વી ઉપર અવતરશે. શંભલ ગામનાં એક વિખ્યાત બ્રાહ્મણના વિષ્ણુ યજ્ઞસના કુટુંબમાં અમાનુષિ અષ્ટ સિદ્ધિઓ સંહિત તે કલિકરૂપે અવતરશે. તે પોતાની અનિયંત્રિત શક્તિ વડે ઝેરઝેનો અને ઝૈરોનો તથા પાપપરાયણ થયેલા સર્વેનો વિનાશ કરશે. તેની મદદતા અને સત્તા અબાધિત નિવડશે. ”

“ તે પૃથ્વી ઉપર પુનઃસદ્ગુણનું સ્થાપન કરશે તથા કલિયુગનો સંપૂર્ણ અંત આવતાં બાકી રહેલા લોકો અગ્રત બનશે તથા તેમનાં મન રૂઝિક જેવાં શુદ્ધ થશે. આ પ્રમાણે શુદ્ધ બનેલા લોક માનવ પ્રાણીઓનાં ખીજકો બનશે તથા કૃતયુગના નિયમોને અનુસરનાર પ્રજા ઉપજાવશે. ”

પરંતુ કલિયુગ પૂર્ણ થયો નથી. આપણા “ જ્ઞાનોદિપકજ્ઞાનાનો, ” આપણા “ વીશમા શતકનાં શિક્ષાચાર કેલવણીનો ” તેમાં સમાવેશ થાય છે. જીંદીશ રાજ્યના અગ્રા પછી હજુ પશુ શ્રીકૃષ્ણ રજસદ્વારા ઉચ્ચ સાત્વિક દશા ઉપજાવવાનું કાર્ય કેવી રીતે ચલાવે છે તથા આવસ્થને દૂર કરવામાં અને તેને બદલે પ્રવૃત્તિનું સ્થાપન કરવામાં તે કેવી રીતે આપણને અનેક પ્રકારે મદદ કરે છે, એ જાણવા માટે વર્તમાન ઇતિહાસનાં વૃત્તાંતો જાણવાની જરૂર છે. તેમની સીધી મદદને આપણે વારંવાર અવળા ભાગોમાં વાળીએ છીએ પરંતુ ભૂલો અને ખામીઓ દ્વારા તેની અદૃશ્ય અને અરપર્ય શક્તિની મદદ વડે આપણે વૃદ્ધિ પામીએ છીએ; ઇતિહાસના બધારણના આંતરમાં પણ હમેશાં આ શક્તિનો સમાવેશ થાય છે.

કર્મ-વિપાક.

(અનુસન્ધાન, ગતાંક ૫૪ ૧૫૫.)

(મગ્ધ.) *

હવે આપણે શુભ કર્મોથી હૃત્પત્ર યથેચ્છી આકૃતિઓ, તેમનાં વહન, કૃતિ, અને પરિણામ યથાશક્તિ જોઈ લીધા પછી અશુભ કર્મોથી હૃત્પત્ર યથેચ્છી આકૃતિઓ, તેમનાં વહન, કૃતિ અને પરિણામ જોવા તત્પર થવું જોઈએ એ આકૃતિઓ પશુ પેલી શુભાકૃતિઓની જ સમાન હોય છે. પણ તેનાં રૂપો, રંગો, આકારોમાં અને ગુણોમાં ઉલટાપણું જોવામાં આવે છે. જાતેનું વહન તો વરાળથી વતાારણમાં એક ખીલની સામસામે હોય છે જેમ એક કુર્ચ ગતિમાન હોય છે, ત્યારે ખીલું તેની કલટી દિશામાં હોય છે. એટલે તેનાં મુકોદ્ધમાવકની સમક્ષ આવવા તેના નિયામકની રાહ જોતું જોવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે વાતાવરણની અંદર શુભ કર્માકૃતિઓ અને અશુભ કર્માકૃતિઓ, તેમ જ તે જાનેના ઓછા વતા પ્રમાણથી જાનેલી કર્માકૃતિઓ તેના યથારિયત આકારોની આસપાસ લંબગોળ પરિવર્તનોની અંદર રિયત યથેચ્છી જોવામાં આવે છે. લંબગોળ પરિવર્તન અને અંદર રહેલી આકૃતિઓની વચ્ચે જાંખા વાદમાં જોવા અર્ધપારદર્શક પદાર્થ પશુ જોવામાં આવે છે. તે અર્ધપારદર્શક પદાર્થ પોતાના રંગમાં દિનપ્રતિદિન નવીનતા તેજસ્વીતાની કે મહિનતાની પ્રાપ્તિ કરી કરે છે; અને નિયામકની સંપૂર્ણ આગમાં આવ્યા સિવાય પોતાનાં મૂળ સ્વરૂપને બદલાવતા નથી, આ પ્રમાણે યથાર્થ આકૃતિઓ પણ નિરંતર વૃદ્ધિ ક્ષયને પામ્યા કરે છે, જેમ સમજશે નહીં. ઘણીવાર કુધી પોતાના અસુક સ્વરૂપને જાળી રાખે છે, ત્યાર પછી પણ જો તેમાં વૃદ્ધિ થવા કરતી હોય તો પેલું સપાટ પારવર્તન-છબિમાં જોવામાં આવે છે તેમ સપાટ હોય છે, તે નર્મદેશ્વરના શિવપ્રાણ પેડે ધનાકારમાં થવા માંડે છે અને છેવટે એક યથારિયત ધનાકાર લંબગોળ હૃત્પત્ર યથા અવકાશમાં રહે છે. તેનાં યોગ્ય સ્થાનો નિયમિત કરવામાં આવ્યાં હોય છે. આ પ્રમાણે અસંખ્ય લંબગોળો આ વિશ્વની અંદર પરિભ્રમણ કરી રહ્યાં હોય છે, અને તે સર્વનો એક વ્યવસ્થાપક-નિયામક તેની નિરંતર વ્યવસ્થા કરી કરે છે, અને તેને “અનન્ત કોટિ બ્રહ્માંડનો ઇશ” કહેવામાં આવે છે. જો કે સમગ્ર વિશ્વનો તો આથી પણ વધારે વિસ્તાર છે. મહા પ્રજા તે સર્વનો નિયંત્રતા છે. તે નિરંજન-નિરાકાર-નિર્ગુણ સ્વરૂપમાં હોય છે, ત્યારે તે અકાંતા હોય છે. પણ જ્યારે તે પ્રતિભાવાન-સાકાર-સુસુષુ હોય છે, ત્યારે તેને “અનન્ત કોટિ બ્રહ્માંડનો ઇશ” કહી શકવામાં કાંઈ પણ વાંધો નથી. આવે સમયે ને પોતાના કાંતા તરીકેના સત્ય સ્વરૂપમાં પોતાને દાઘ આવી મળેલાં બ્રહ્માંડોની બરાબર વ્યવસ્થા કરવાને પોતાની શાન્ત ગમ્ભીર મુદ્રાને અપગતાથી ચેતરક ફેરવતો અને ગોઠવતો કાર્ય પરાયણ-પ્રવૃત્તિ માર્ગમાં અહોનિશ યંયાયમે જોવામાં આવે છે. શું ? ! ખરે ! આ એક આશ્ચર્યજનક નથી ? આશ્ચર્ય તો આમાં પગલે પગલે છે, અને આવા ગંભીર વિષયમાં જોઈએ તેટલું આપણે બતાવી શકીએ નહીં, તો પણ જરા વિચારીને જોતાં જણાય છે કે પેલાં લંબગોળ પરિવર્તનો સંપૂર્ણ ધનાકારમાં યથા સિવાય તેમાંથી કિરણોનું વહન થઈ શકે નહીં. આ

સિવાય કેટલાંક આકૃતિમાં નહીં આવનાર યોગ્ય કર્મોથી ઉત્પન્ન થયેલાં ફળો છે. જે તાત્કાલિક કે મહેજ સમયમાં પરિણામ લાવેલા તત્પર રહે છે. ત્યેને છુટાં રાખવામાં આવે છે. પ્રમાણમાં આવતાં યોગ્ય કર્મોનું જ અચન કરવામાં આવે છે. બાકીનાં જુદાં રાખવામાં આવે છે. એવાં જુદાં રખાયેલાં કર્મ ફળો અતિ તીવ્ર સ્વરૂપમાં હોતાં નથી, અને તેથી ત્યેની ગણના બહુ ઉત્તમ પ્રકારે કરવામાં આવતી નથી. માટે આ જગ્યાએ ત્યેને અતિ વિસ્તાર અયોગ્ય હરે છે. હવે લંબગોળ પરિવર્તનો ધનાદારમાં આવ્યા પછી ત્યેનાં કિન્હોનું વહન શરૂ થવા માંડે છે. આ કિરણો જે અશુભ કર્મોથી ઉત્પન્ન થયેલી આકૃતિઓમાંથી વહન કરતાં હોય છે, ત્યારે તે કર્મકારને તે કિરણો પોતાના રંગમાં રંગતાં થાય છે. મતલબ કે મનુષ્યનું જે આન્તર તેજ કે પ્રણુ વહનનું ત્યેમાં પ્રવેશ કરતું જાય છે, અને મનુષ્યતેજ જેને કહેવામાં આવે છે, તે ધીમે ધીમે પોતાના મૂળ તરફ સંકેતરૂપે જાય છે અને છેવટે તે બદ્ધ થઈ જાય છે; આવે સમયે આન્તર તેજને બરાબર જોળખવા વાળા જોઈ શકે છે કે અમુક વ્યક્તિને દુખે ધેરવામાં આવી છે, અને તે અમુક પ્રમાણમાં છે અને તે પ્રમાણ બળ હજુ વધતું જાય છે છેવટે તમામ આવી મળવાનું જણાય છે. છેવટમાં તો સર્વ કોઈ જાય છે. પોતે જાણનાર જાય છે તેવે સમયે ત્યેના અંગિતો અથવા એટલો સંબંધ ધરાવતાજનો પણ જાય છે, આપણે પહેલાં કહ્યું હતું કે "કારણમાલિકામાં જે કારણો પહેલાં છે તે પશ્ચાત્ આવીને ઉભાં રહે છે" તે યથાર્થ સત્ય છે અને જ્ઞાન થાય છે કે અમુક અમુક ક્રિયાઓ થવાની હતી, માટે અમુક અમુક સંયોગોમાં આપણે મૂકાયા. કારણમાલિકાનાં બધાં કારણો આપોઆપ ખુલાં થઈ જાય છે. કેટલાકને તો આ પ્રકારનું પણ જ્ઞાન નથી હોતું, તો આગળ વિશેષ જ્ઞાન તો ક્યાંથી જ હોઈ શકે? એ જ્ઞાન શક્તિ કંઈ બધાં મનુષ્યોને હોઈ શકે નહીં. શુદ્ધ સદાચારથી જેઓનું મન અને આન્તર નિર્મળ હોય, અને બીજાઓનાં આન્તરતેજને જોવાનો જગણે અભ્યાસ કરેલો હોય તેઓ જ માત્ર જોઈ શકે છે. યોગબળથી પણ આવી કેટલીક શક્તિ મળી શકતી હોય એવું પણ જોવામાં આવે છે. મન અને આન્તર તેજની સાથે બુદ્ધિ શક્તિને પણ સંબંધ હોવાથી અશુભાકૃતિઓનાં કિરણોનાં વહન સમયે તે બુદ્ધિ શક્તિ પણ મન્દ થઈ જાય છે. તેમાં જરાએ પણ સ્પન્દ ચાલતા નથી. અને એટલા જ માટે એક જગ્યાએ ગાવામાં આવ્યું છે કે—પ્રત્યાસન્ન વિપાત્તિ મૂઢમનસાં પ્રાયોમત્તિ ક્ષીયતે" આમાં તો ક્ષીયતે એટલે નાશ પામી જાય એમ કહ્યું છે, પણ નાશ થયા પછી ફરી ઉદ્ભવ સંભવતો નથી, માટે જ આપણે મન્દ થઈ જાય છે એમ કહ્યું છે તે બ્યાજથી છે, અને પ્રાયઃ શબ્દ ધણું કરીને છે. બધી વખત બધી દિશાઓનાં આમ હોતું નથી. એમ નહીં હોવાનાં પણ કેટલાક કારણો છે. પેલાં વધેના આન્તર તેજને જોઈએ તેટલાં દેખાવી શકતાં નથી. અને ત્યેમના મૂળ સુધી પાછાં લઈ જતાં નથી, તેથી દુખને સમયે પણ સમય સમજી જનારા પુરૂષો ચતુર્થ જણાય છે, અને તેમની કાંઈ ગાણસો તરીકે ગણના થઈ શકે છે. આન્તર તેજને વધારવાથી શું બાક છે, ને આમાં સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે.

હવે તે આન્તરતેજ-મનુષ્યતેજ અથવા આગમજ્ઞાની રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય, ત્યેને શી રીતે સંવર્ધન પમાડી શકાય, અને લારપથી ત્યેની રીતે સંરક્ષણ કરી શકાય. આટલું અગર ત્યેનો કોઈ પણ અંશ આપણે જાણવો જોઈ આવશ્યક છે. કારણ કે તે અતિ ઉચ્ચમાર્ગની દિશા બતાવનારા નિયમોમાં આવી જાય છે. જુઓ કે આ વાર્તા કાંઈ નવી

નથી. પણ તહેને તહેના ખરા સ્વરૂપમાં જતાવવા જતાં તે નવીન રૂપે લાગે છે. આ-વિ-
શ્વના અંદર અનાદિ કાળથી દિશાઓના આપ સિવાય એક એવા પ્રકારનું વહન આસ્થા
કરે છે કે જે મનુષ્યોની સાધારણ કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે. વળી જેની અંદર પેલાં
લંબગોળ પરિવર્તનો તથા તે સિવાયનાં અન્ય-કર્મકૃણાનો સમાવેશ થઈ જાય છે, કર્મ-
કૃતિઓ જેની અંદર લય પામે છે વળી છૂટી પણ પડે છે. એવા એ અસીમ મહાન
વહનમાં સર્વ સ્પષ્ટિઓનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. એ વિશ્વના વહનનો ક્રમ એક અ-
વિચ્છિન્નપણાથી ચાલ્યો આવે છે અથવા ચાલ્યો જાય છે. તે વહનના ક્રમને ઓળખવાથી
મનુષ્યો પોતાનું આત્મ તેજ વધારતા થાય છે. ઓળખીને પણ ભેસી રહેવાનું નથી. તહેના
નિયમોને પગથીએ પગથીએ જવાંથી ઘણી સારી રીતે તે વહન આપણા પ્રાણુવહનોની
સાથે એકતા પામવાને યોગ્ય થાય છે જો વિશ્વના વહનની સાથે આંતર વહન એકતા
ન પામે તો સમજી શકું કે આપણો રસ્તો જુલ ભરેલો છે અને એ રસ્તો હવે બદલા-
વવાની પણ જરૂર છે. પણ તે એકતા પામે છે કે કેમ? એ વિચારનું અને જાણવું બહુ
સુરેકલ છે. તે સિવાય તો રસ્તો જુલ ભરેલો છે, એમ થી રીતે જાણી શકાય? કોઈ બ્ય-
કિતને આ જાળતની બહુ લાંબા વખત ગયા પછી ખબર પડે છે, અને ધનુષ્યોને બહુ
થોડી સુદૃઢતા જણાઈ આવે છે. આત્મ સંયમ જે એક બળવત્તર સાધન છે, તે નો
સ્થુલચરીરની શક્તિઓ ત્યાં પામ્યા પછી અગર ધસાઈ ગયા પછી પાળવામાં આવે છે,
તો બહુ ફળદાયક નથી. તેમ જ શુદ્ધિ અને મનોવૃત્તિઓ તહેના સલભાર્ગથી વિચલિત
થયા પછી પણ આત્મસંયમ નોંધએ તેવો ફાયદો કરી શકે નહીં. શુદ્ધિ શુદ્ધતર હોય,
મનોવૃત્તિઓ મોહ પામેલી ના હોય, સંયમ હોય તહેની ટિકર નહીં, તો જ આત્મ
સંયમ વિશેષ અને જલદી લાભ આપી પેલા વિશ્વના વહનની સાથે આંતર વહનની
એકતા થાજે છે. વૃત્તિઓમાં વહરવાર થતાં બળભળાટ. શુદ્ધિમાં વખતો વખત થનારા
મોહપાશો અને હનિઓના સંયમ મનોરથોના પાર જવામાં આવે તો ભેદક ધણું ઉત્તમ
પરિણામ આવવા સંભવ છે અને તેથી ફળ એ થાય છે કે વિશ્વના વહનની સાથે આ-
ંતર વહન ભેડાવા માટે છે. જો કે એની સમાન થઈ શકું નથી પણ ભેડતું મેળવી
શકાય છે. આમ થાય છે કે નહીં એ જતાવવાને અગારી પાસે ભેડતાં દેખાંતો નથી.
પણ જેમ એક દીવાને ઓળખાવવા ખીનો દીવો જતાવવો એના જેવું છે. આ પ્રમાણે
થયા પછી મનુષ્યતેજ વૃદ્ધિગત થતું જાય છે. એ વૃદ્ધિગત થયેલા તેજને સાચવી રાખ-
વાના પણ નિયમો છે. એ પગથિયાની હેવટ જૂમિકા વિશ્વદૃષ્ટિ છે. પ્રાચીન કાળમાં આવા
નિયમોનો સખ્ત અભ્યાસ કરવામાં આવતો અને તેથી વિશ્વદૃષ્ટિને મેળવવામાં વચ્ચે
આવતાં આડાઅવળા નિયમોનો પરિભ્રમ કીધા પછી એક સરલ માઝે વ્યાપ્તિયત નિય-
મોની કિવાને આધારે ઘણી સેહેલાઈથી પણ આ કાર્ય આરંભવામાં આવતું અને અન્તઃ
સ્થિતિનું દિગ્દર્શન પણ એજ પ્રમાણે જોવામાં આવતું. એક અખંડ—અસીમ વિ-
શ્વવહનની સાથે એવાં અનેક પ્રાણુવહનો ભેડાઈ રહેતાં હતાં જે પ્રમાણમાં પેલું આત્મ-
જ્ઞાન વૃદ્ધિ પામીને પેલા વિશ્વ વહન સાથે સંયોગનું, તે જ પ્રમાણમાં તહેને વિશ્વવહન-
માંથી પ્રાપ્ત થવાનું તે થઈ શકતું. જો કાંઈ પણ વિક્ષિપા ન થઈ હોય અને એક સરખા
પ્રમાણના પ્રતાહથી વિશ્વવહન વહા કરતું હોય તો તો વૃદ્ધિગત થયેલા આત્મજાળને કાંઈ
પણ આધાત પડાંથી શકે નહીં. એ એક વાસ્તવિક જાળ છે. પરંતુ જ્યારે પેલા વિશ્વ-

વહનમાં સહેજ પશુ ફેરફાર થાય છે, સારે પેલા અનુસન્ધિ—પ્રાણજળને પશુ ખજાજાવે છે અને તેના આધાતરૂપ મોજાઓનું પરિવર્તન આત્મ તેજ ફરતું ફરી વળે છે અને આન્તર તેજને દબાવે છે. તેનાં મોજાઓ અનેકવિધિથી આત્મજળને પાણું ખસેડે છે. નિર્બળત્વ પ્રાપ્ત કરાવે છે. જળના અને વહનની વિક્રિયાના પ્રમાણમાં ઓછાવતો ફેરફાર કરે છે. જરાબર રીતે વિશ્વવહનની સાથે સંધિ પામેલું આત્મજળ જ્યારે શિથિલતા પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે વિના પ્રયાસે અમુક પ્રદેશમાં કાંઈ પણ ઉચલપાચલ થવાની છે, એમ અગાડથી તેઓ મમજી જાય છે. આ પ્રમાણે ભવિષ્ય જે અગમ્ય છે તેને ઓળખવાની શક્તિ તેઓનામાં અનાયાસે આવી જાય છે અને શક્તિના પ્રમાણમાં ભવિષ્યને તેઓ જોઈ પણ શકે છે. તેઓનાં દૃષ્ટાન્તો આવી મજવાથી નિશ્ચિત સ્વરૂપમાં તેઓ તેને ઓળખી શકે છે. આત્મજળ તેઓનું હૃદયાર્ધ મધુ જણાય છે તેઓનું મનુષ્યતેજ કાંઈ આકર્ષિત અનિવાર્ય આનન્દથી ઉભરાઈ જાય છે એમ જોવામાં નહો આવે પણ કાંઈ સ્થાન રંગના આઝાદનથી ઠંકાઈ ગએલું જણાય છે અને જોવામાં પણ તેમ જ આવે છે. અશુભ કર્મથી ઉત્પન્ન થએલી આકૃતિઓમાંથી કિરણો જ્યારે વહન કરતાં હોય છે, ત્યારે તેઓ ક્રમે ક્રમે મનુષ્યતેજ—મુખ પ્રમાણે જ્ઞાન કરતાં—આવરતાં જણાય છે. જેમ વહન વૃદ્ધિ ગત થતું થતું સમિપ સમિપ આવતું જાય છે તેમ તેમ મુખપ્રમા વિશેષ વિશેષ જ્ઞાન થતી જાય છે અભ્યાસી જોઈ શકે છે કે આ પ્રકાર એક માણસની જીંદગીમાં અનેકવાર બને છે. અનેક જીંદગીઓમાં આ પ્રકારનાં રૂપાન્તરો વખતો વખત જોવાથી અને તેનાં પ્રમાણભૂત પરિણામોથી તેમને નક્કી ખાત્રી થશે કે અમુક પ્રકારનું રૂપાન્તર કાંઈ અમુક પ્રકારના પરિણામને ફાલેવનાઈ છે. અભ્યાસમાં જેમ જેમ આગળ વધતા જશો તેમ તેમ વધારેને વધારે અનુભવિ યષ્ટ શકશો. તદમારા પોતાના જ અનુભવો તદમને અગમચેતી આપશે અને બીજાઓને પણ અગમચેતી આપવાનું બની શકશે. કદાચ અનિશ્ચિતતાના રૂપમાં હશે તો, રપટ નહીં કહી શકો તો પણ તેને માટે જોઈતા ઇલાજે તદમે યોજી શકશો, આ પ્રમાણે સાવધાનતા જે આ સંસારમાં અતિ અગત્યની છે, તે મેળવી શકાય છે અને પોતાને મળેલી એક પ્રકારની એ શક્તિનો લાભ બીજાઓને આપી શકાય છે આનું નામ જ પરોપકાર છે અને તે સર્તાં વિમૂતયઃ છે.

એવા આ વિશ્વના વહનમાર્ગમાંથી અનુભવ પ્રાપ્ત કરનારા પુરુષોને આપણે સન્ત—કે મહાત્મા તરીકે ઓળખીએ છીએ. તેઓના ઉપદેશો સુખે હોય છે અથવા અશ્વખાંધી કે મિતભાષી હોય છે, અસારની કળાઓથી તે પ્રકાર કાંઈક જુદો જ છે, તેઓ મિતભાષી હોય છે, તો પણ તેમનું આન્તર કાંઈ મોલતું જ હોય છે અગર જગતું જ હોય છે, અને તેઓ પેલા વિશ્વવહનમાંથી પોતાને જોઈતું જળ મેળવતા અને વધારતા જાય છે. તેઓ એકાન્તનું સેવન કરનારા હોય છે તેનું કારણ કે અનેક મનુષ્યોના સંસર્ગમાં આવવાથી તેઓના વહન સંબંધ તૂટી જાય છે અગર નાજગા યષ્ટ જાય છે અને માનવી આવરણોના પાસ પડી લાગતા જાય છે, હેવટે તે એક મહાત્મ્ય પદ ઉપરથી કતરી જઈ એક સાધારણ જન સમૂહમાંના એકરૂપે તેઓ ગણાય છે; માટેજ તેઓએ અપ્પવાસને જાતમ માનેશ છે અને તે એટલા જ માટે કે તેમના પ્રાણવહનનો સંબંધ પેલા વિશ્વ વહન સાથે જાતમ પ્રકારે ચોળ્યસો રહે અને તેમાં દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ થતી જાય.

કોવત આપનારી.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ

કિંમત ગોળી ૩૨ ની ૩૫ ૧ નો ૩. એક.

વૈદ્યાશાસ્ત્રી મણિસંકર ગોવિંદજી

માલેક આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય.

હૈદ્રાબાદ

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

આંચ-ઓરીસા.

૧ મુંબઈ—કાલકાદેવીરોડ.

૨ કલકત્તા—હેરીસનરોડ.

૩ પુના મીટી—બુધવાર પેક.

એલન્સી.

૧ વડોદરા—રાવપુરા,

૨ અમદાવાદ—રીંગરોડ,

૩ સુરત—ઝાંખા બજાર,

અભિપ્રાયો.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓએ જાદુઈ કામ કર્યું છે.

અનંતરાવ એમેટાબાર

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ વાપરવાથી ઘરોમાં લોહીનો વધારો થાય છે.

સસનારવણ મૂર્તી પ્રદક્ષિણ

તમારી ગોળીઓએ મને નવી જીંદગી આપી છે. કે બહાજરાવ નીલાકાંતભ

અભિપ્રાય પ્રમાણે તમારી આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ અમૃત છે,

અનંતરાવ પી. પેનાકાન્દા

આતંકનિગ્રહની ઘણી ડોળીઓ મેં તથા મારા સ્નેહીઓએ ખાધી છે અને તેઓ તથા હું એકી જીભે તમારા વખાણ કરીએ છીએ.

અકબરઅલી પીરબાદ સુરત.

આપની આતંકનિગ્રહ ગોળીઓએ મને અમૃત તુલ્ય ફાયદો કર્યો છે.

જવા મુંબઈ ફેરીયા.

આપની આતંકનિગ્રહ ગોળીઓથી ધાતુપ્રાપ્તિ દરેક મલુ છે. ઉંઘ આવે છે દરત, સાક આવે છે, ખૂખ બાતે છે વગેરે વગેરે ફાયદા જણાયા છે.

મરતર લક્ષ્મીશંકર બાલશંકર ભાવેદ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓએ ધાર્યા કરતાં વિશેષ કામ કર્યું છે.

સૈયદ અકબર પાદશાહ કાલર.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓનો માત્ર એક અંકવાડીયું ઉપયોગ કરવાથી માર ઘરોર તમામ ત- દુરસ્ત થયું છે.

નવનારાયણ નંદકિશોર કામાપોર

તમારી દવા (આતંકનિગ્રહ) થી મને ઘણી શક્તિ આપી છે. એ દવા આ પૃથ્વી પર એક જ કદપ દર્શન છે.

માધવરાવજી દેવ દેશમુખ ભાદોને

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓથી હું નવે અવતાર આવ્યો છું. એ ધાતુપ્રાપ્તિની દવા બદલ અક- શીર છે.

સવાઈસીંહ ઉવડેરામ સમતાપુર.

તમારી ગોળીઓમાં દેવી શક્તિ સમાવેલી છે.

બી. એસ. રત્નાવેલું. વેલોર.

આ પુસ્તકોનું વી. પી. કમીશન તથા દપાસ ખર્ચે મંગાવનારને શીર

રા. રા. મં. નં. દિવેદીકૃત પુસ્તકો.

બાલ વિલાસ.

(આવૃત્તિ બીજી)

આ પુસ્તક પછુ મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં હનામ તથા લાયબ્રેરી
મંજૂર કર્યું છે.

કિ. રૂ. ૧-૦-૦

૩ તરરામ ચરિત્ર.

(આવૃત્તિ બીજી)

કિમત રૂ. ૧-૮-૦

ચારિત્ર.

(આવૃત્તિ બીજી)

કિમત રૂ. ૧-૦-૦

મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં હનામ તથા લાયબ્રેરી માટે
પસંદ કરેલું છે.

આ શિવાયનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન જોશીસ—નડીયાદ. અમદા
વેન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાલકારેવી રોડ, મુંબઈથી મળી શકશે.

એક આનાની ટીકાટ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું હોરર સુદર્શનજોશીસ નડીયાદથી
મોકલવામાં આવશે.

ગુજરાત.

રાજકોષ, સામાજિક તથા ધાર્મિક વિષયો ઉપર ચર્ચામલાવતું અને સામા-
ન્ય સમાચાર આપતું માસમાં ત્રિકાલિક દર્શન હેતુ પત્ર. આ પત્ર માટે જાણીતા વિકાસો-
વિદ્યમ પ્રતિના અભિપ્રાયો મળેલા છે. ભવાન્નમ રૂ. ૨-૨-૦૦ પોસ્ટેજ સહીત રચાનિક ૧-૮-૦૦
નડીયાદ દુસથાંક બાપુજી શાહ.

ગુજરાત જોશીસ.

એડીટર ગુજરાત.

આવિષ્કાર

અને પ્રગટ કરવાની

અભિલાષા અને પ્રયત્ન

સુદર્શન

આવિષ્કાર નિર્માણ દ્વારા

કવિતાની

આવિષ્કાર અને પ્રગટ કરવાની અભિલાષા અને પ્રયત્ન

(ધર્મ, શુદ્ધ, સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્ત્વ ધો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધોમહિ” — મૌનવ્રત

[પુસ્તક ૨૨, અંક. ૬-૧૦.] (માસિક,) [જુન-જુલાઈ. ૧૯૦૭.]

વિષયવાચક	૫૬૦
વાસલ પ્રેમજલ	૨૫૭
હિંદુઓની સામાજિક સુધારણા	૨૬૨
હાલ અભિવિદ્યા અને પાત્ર પ્રકાર	૨૭૨
ઉન્નતિ અને અવરોધ	૨૭૫
કર્મ-વિષયક	૨૮૨
૨૦, ૨૧ મતઃસુખરામ સુધરામનો દેહત્યાગ	૨૮૭
નરદરિકૃત યાનરમણી	૨૮૮
માયા-વાદ	૨૯૩
હિંદુત્વચાત્રનાં વિદ્યાર્થીની એકચામ્પતા	૩૦૧
ધર્મોની બધુતા	૩૦૮
આવ એવિની	૩૧૩

આ પુસ્તકોનું વી. પી. કમીશન તથા ટપાન ખર્ચ મંજાવનારને શીર

રા. રા. મં ન દિવેદીકૃત પુસ્તકો.

બાલ વિલાસ.

આવૃત્તિ બીજી

આ પુસ્તક પણ મે. હાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે મંજૂર કર્યું છે.

કિં. રૂ. ૧-૦-૦

ઉત્તરરામ ચરિત્ર.

આવૃત્તિ બીજી.

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

ચારિત્ર.

(આવૃત્તિ બીજી)

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

મે હાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે પસંદ કરેલું છે.

આ શિવાયના તેમના અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઝોશીસ—નડીયાદ અથવા એન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાલકારેલી રોડ, મુંબઈથી મળી શકશે.

એક અગ્રાની ટીકીટ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લીસ સુદર્શનઝોશીસ નડીયાદથી મોકલવામાં આવશે

ગુજરાત.

રાજકોથ, સામાજિક તથા ધાર્મિક વિષયો ઉપર અર્થાત્સલાત્તુ અને સામાજિક સમસ્યાર આપતુ માસમાં ત્રિકાલિક દર્શન હેતુ પત્ર આ પત્ર માટે જાણીતા વિદ્વાન હિતમ પ્રતિના અભિપ્રાયો મળેલા છે. જવાજમ રૂ. ૨-૨-૦ પોસ્ટલ સહીત રથાનિક ૧-૮-૦ નડીયાદ દુલ્લબદ બાપુલ શાહ.

ગુજરાત ઝોશીસ

એડીટર ગુજરાત

જોડે સર આનંદસંકર આયુભાવકું.
એમ, જો. એમ, એમ, બી.

પ્રાચીન મહાનિષ્ઠ મહાનિષ્ઠ નવલકાવ્ય.
દિવેલી.

સુદર્શન.

૧૦૦૦.
ગામવલ્લભ નવલકાવ્ય દિવેલી.
૬૫૦૦૦.

(ધર્મ, શૃદ્ધ, સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્ત્વમંધી વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” — માગવતમ્.

[પુસ્તક ૨૨, અંક. ૯.]

(માસિક)

[જુન. ૧૯૦૭.]

॥ વાતસલ્ય પ્રેમવલ. ॥

(મહેલ.)

એ મહારૂં શુભ પાંચમા વરસતું ક્યાંહીં ગયું ? બાલુડું,
સંભારી મધુરાક્ષરો દિન દિશા એકાન્તમાં જૈ રડું;
આવે છે જ્યમ યાદ તેમ મુજનું હેયું ભરાતું જતું,
કેવું તે મુજ આગળે ઘડી ઘડી “ બા, બા ” કહી બોલતું.

ચેષ્ટાઓ કરતું અનેક નવલી-તે આજ હડી ગયું,
મહારૂં એ ભવતું હતું રમકડું-શું ! આજ ચાલ્યું ગયું;
પાણી હું ભરવા જતી-નિરખતાં બહીલીય મહોલી થતી,
સાથે ત્યાં લઈ બા મહેને સૂચવતું-તોએ હું ચાલી જતી.

આવું કાંઈ ઉતાવળી ગટપટે, એમે કથા ભાવથી,
રોવામાંય મીઠાશ કે નિરખતી, ને રનેહ જોતી હતી;
ખોખામાં ધવરાવતી જતી હતી, ને આંસુ દહાતી હતી,
જિંઘ્યાં ખાખરકાં અહો ! શિરપટે, તે સર્વ સંકેરતી.

ઝાઝી વાર રમાડવા મન કરી આનન્દ લેતી હતી,
એવી એ છવિ ક્યાં ગઈ? નજરથી-સન્તાપ થાએ અતિ;
ગુ'યાઈ કદિ કામમાં અતિશયે તોએ નહીં જૂલતી,
એ મહારા રસ પ્રેમની સુપ્રતિમા હું પૂજતી પ્રેમથી.

નિદ્રામાંય વદાય બાળક તણું તે નામ રનેહ કરી,
હું એનાં લટકાં નથી વિસરતી રે! એક આધી ધણી;
સૂનાં આ મુજ આંગણું ખળલણે રે! બાળ તારા વિના,
નાચનું મુજ આ, કૃણી તુજ ચકી-દુઃખી દિસે તું વિના.

“બા, ભૂ, પા” કહીને મ્હને કનડતો તે યાદ આવે હજી,
મહેરેલો મુજ સાડલો ગ્રહી ગ્રહી ને ખેચી જતો તહીં;—
ખાલો ત્યાં જળનો ભરી તુજ મુખે હું રનેહથી માંડતી,
ને પીતાં જળ કેટલીય કરતો ચેષ્ટાળી સંભારતી.

લાવું હું હજી કેટલું રમરણમાં-ભૂલી જરાએ નથી,
તે તારા વિણ-કેટલી દુઃખી થતી દૂહેલું દૂહોને કથી;
થાકી તું રમતોથી આવી ઘરમાં પાણી પીને હાંકતો,
બા-પુ-તું અહીં બેસ એમ વદતી રે! લેાય ચાલ્યો જતો.

લાગે ભૂખ અને તૃષ્ણા રખડતાં—તે ભાન કાંઈ નથી,
લહે લાગી રમતે સમાન વયમાં-સંભારતા તે હજી;
એ તારા સહુ દોસ્તને નજરમાં ન્યાળી હું રોઈ પડું,
બૂલાવા કડું યત્ન તેમ જમણું રે! દુઃખ થાયે ખડું.

પેલી જો ‘ઘર કેલડી’ તુજ તણી વીંખાઈ ગેલી પડી,
ને લેમાં સહુ ગોઠવ્યાં રમકડાં, બૂલું ચી રીતે? ધડી.

“ક્યાં ચાલ્યાં શણગારી આજ વહુ આ આ દીકરાને નવો”
એવા શબ્દ શુણી હવે હૃદયમાં આનન્દ ક્યાં? પામવો!!

બાળે ચર ચર ચિત્ત આ તુજ વિના પોષાક તારા બધા,
રાત્રીએ નથી જપતી પણ જરી રે! બાલ તારા વિના.

ગાતી ગીત અનેકધા સ્વર પૂરી ને હીંચકાવ્યે જતી,
એ લાગે સહુ આજ પારણું મ્હને ખાવાય ધાતું અતિ;

બેઠો પારણિએ ગંભીર થઈને, કેં ગીત તું સાંભળે,
માથું ફેરવતો અરે ! ગણગણે સંભારી હેયું રહે.

તે “હિ” તું હીંચકાવતાં પડી ગયો ને યુગ રાયો હતો,
મ્હાડું દેવત તે સમી જતું રહ્યું, ને કલેશ વાધ્યો હતો;
માયા એહ મુખાવિંદની મ્હને શું ! વ્હાલ વ્યાપી રહે,
ભેલું મુખ હવે ન ક્યાંઈ જગમાં ! વિચાર ખાળ્યા કરે.

મામાએ તુજને કહેલ વચનો સંભારું હું આ સમે,
આ મ્હાડું મન વ્યાકુલું બની બની ઉદાસ થેને ભમે;
મ્હોટી મા રડશે અરે ! તુજ વિના જોજો તું જેને રમ્યો,
ને પેલી ભગિની અરે ! તુજ વિના સંતાપ શું પામશે.

હું એના મુખ રહામું રહામી નજરે-માંડી ન ભેઈ શકું,
રાતાં દોચન તેહનાં તવ વિના-ના ભેઈસાંખી શકું.

પ્રાતઃકાળ થતાં તું જાગી જઈને ખાવાતું કેં માગતો,
જો થાતી તહીં વાર, તો અવનવાં તોફાન કેં માંડતો;

ઢાંકેલું ગઈ રાત્રીતું સમિપમાં ભેલું હું ખાવા દઈ,
પીવાતું જળ લાવવું તુજ કને રે ! કાંઈ ભૂલી જતી;
ધાર્યું જો જલદી કરું ન તુજનું તો ત્હાં તું આંજો ભરે,
આંખે ત્યાં કરૂણા અરે ! તુજપરે તે સર્વ હ્યાં સાંભરે.

લાવીને જળ આપતી ઉભી થઈ હું પાણી પ્યાલો ભરી,
પાતી તે સ્મરણે મ્હડે હરનિશા, ને રોજી આંસુ ભરી;
પેલો મોજડીઓ શીર્ષો તુજતણી તૈયાર લાવ્યો હતો,
હું ત્હેને નવ ઉત્તરે દઈ ચકી રે ! ભાઈ તું કમ્હાં ગયો ? !

કાલું બોલ જરીકતો મુજ મને સંતાપ આ શેા મટે,
છે, તું તો હજી જીવતો, નથી ગયો આ ચિત્ત એલું રટે;
રે ! ભામા ભૂલવે મ્હને ઘડી ઘડી શું ! આ બધું થાય છે,
શું જાણું જુઠ સાચ કેટલું હશે, આ જીવ મુંઝાય છે.

અત્યારે તુજ તાતને ખબરથી કેવી દશા થઈ હશે,
 રાતું અન્તર તહેમતું કકળતું રે ! કોણ જાણી શકે;
 જેવી મહારી દશા થઈ અહીં અરે ! તેવીય તહાં થઈ હશે,
 દુઃખોનાં સહભાગી દૂર વસતાં—દુઃખો વધે છે ખરે !

આંસુ નીગળતાં અતિ ટપકશે-તે પૃથ્વી જોતી હશે,
 તે પોતે ઉરમાં ધરી સુકવશે, ને ધૈર્ય દેતી હશે;
 વાયુના પ્રઃવાસ ઉપ્પુ નીકળી ને ગાત્ર કંપાવશે,
 પોતાની સ્થિતિ લક્ષમાં લઈ જુઓ હે ! દુઃખી જીવો બધે.

તહારા ઉપર તહેમની શું મમતા જૂલાય ના મહે કહી,
 સંભારૂં હજુ કેટલું રહી રહી—સંતાપ વાધે અતિ.

* * * * *

ઉઘો એક દિને તું ભાઈ રજનિ-ખેઠાં અમે બે જણાં,
 પેલો દીપ હમારી સર્વ ચરચા જોતો હતો એકલો;
 રાતો હર્ષ થઈ પ્રકુલ જનતો-આનન્દથી ડાલતો,
 બંનેનો રસ જાગી એક થઈને-તહારા પરે રહતો.

જોયાં આ જગમાં અમે જનમીને સૌન્દર્ય તો પારના,
 કિન્તુ તે તવ આગળે હજી સુધી નિષ્પ્રેમ લાગ્યાં બધાં;
 મહારો પ્રેમ અનેકધા તવ પરે વાધ્યો જતો શું હતો,
 તે રસતું અરણું તું દાટી દઈને રે ! ભાઈ તું ક્યાં ગયો ! !

વાધે છે પરિતાપ આજ બમણો સંભારતાં સામટો,
 ને શોકાનલ એકલો પ્રજવલી આ ચિત્તને બાળતો;
 વિશ્વે યાય સર્વંધ સાથ વસતાં ને પ્રેમ તહાં જામતો,
 પેલો દુષ્ટ કરાળ, કાળ સહુના રે પ્રેમને વીંખતો.

આવ્યો તું અવતાર લઈ અમ ધરે શું સુખ દીકું ફરે ?
 જો જન્મ્યો નવ હોત આ ઘર વિષે તો પ્રીત સારી હશે;
 પ્રેમીલાં જન પ્રેમ જોળખી શકે સંબંધમાં આવતાં,
 રે ! મહારા શુભ બાલ બહાલ સમરૂં, આંસુ ભરાઈ જતાં.

સાચું કોઈ સચું નથી જગતમાં એવું અમે જાણીએ,
 માયાથી બની લિપ્ત આમ સઘળી જંજળ સંભારીએ;

જન્મ્યું તેહ પચિત્ત જતું સરજ્યું તે લેખ વિધિ તણા,
મિથ્યા કેમ કદાપિ તે ખની શકે-છે સાંચી વિટંબણા.
આત્મા જન્મ અનેક દેહ ધરીને ચૈતન્ય દર્શાવતો,
ખેલી ખેલ અમાપ આપ રૂપમાં અન્તે સંમાઈ જતો;
જે-કે નાથ થતો નથી જગતમાં-જ્ઞાની કહે સાંભળ્યું,
માટે હો! વીર, શોક 'હુ' તણ દર્દ-તહારેય પન્ધે પળું.

મહાકર-નાગર.

મનન.

પરિપાક પામતા સ્નેહનું વિદ્યાર્થ જવું. એ એક આ દુનિયામાં મહા ખેદનો વિષય છે, તેમાં અનેક આશાઓનું નિરાશાપલ્લું છે, અને તેથી આ સંસારનું બન્ધારણ બહુષા ખળભળા હો છે, અને સ્વાભાવિક રીતે પ્રેમી ગણુતાં માયાવી માનવીઓને પણ પોતાને તરંગે મ્હલાવે છે, આમાં એક એવાજ ચિત્તનું અવલંબન છે; શોકનો વિષય, અને તેમાં પણ આવા નવિન પરિપાક પામતા સ્નેહનો લય થતાં ઉદ્ભવને શોક-શાન્દ રચનાની બહારનો વિષય છે, અવલુંનિય છે.

કેટલીક મુદત વિત્યા પાદ શોકની સ્થિરાવસ્થા થતાં આ ઉદ્ગમન ચર્ચુ જણાય છે, તેમાં પણ અત્યારે તે ખાલા સર્વથી વિખુટી પડેલી, અને દુનિયાની એકાન્તતા અતુભવતી પોતાનાં માણસોથી બરપૂર ભરેલા ગૃહમાં પણ આત દશને પાત્ર થઈ છે, તેનું કારણ એના વાત્સલ્ય પ્રેમનું પ્રાપ્ત્ય બતાવી આવે છે, અને એ પ્રેમની સતારના તાર એના કાન આગળ ઝળુ ઝળી હો છે, તેના દરેક ભવિષ્ય પ્રત્યક્ષી કે ધ્વજા ભગ્ન પણ સાંભળી રહે છે, તેમાં જ તેનું રૂદન-હ્રદય રૂદન આગ્રાપાય છે; એ પ્રલાપમાં જ ખીલ અનેક આલંબનને પણ પ્રેરે છે. શુન્નતામય વિશ્વમાં રૂદન કરતી કોઈ વ્યક્તિ એકાએક ઉતરી આવે અને ત્હમે ત્હને દરખા જ્ઞેનારા હો તો, ત્હમને શું અતુભવ થાય! એ એક રૂદનનાનો વિષય છે. ત્હમે પ્રથમ એજ વ્યક્તિને જ્ઞાન-સ્વરૂપમાં જાઈ હોય, અને પછી આવા સ્વરૂપમાં જોતાં ત્હમને આશ્ચર્ય તો લાગશે, પરંતુ કિયિન્માત્ર આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થવાનું કારણ નથી. જ્ઞાનનું પરિણામ એકતા યોજે છે, તે આમાં છે, માયાનું આવરણ જ્ઞાનને ઘટ કરે, ત્યારે સંકોચ ન પામતાં થતો અવકાશ માયા રોકે છે, અને સંકોચ ન પામેલા જ્ઞાનને વીંટલાઈ વળે છે; એ માયાના આવરણ વાળું જ્ઞાન અપ્રોધી સર્વ યોજનાઓ ઉત્પન્ન કર્યા કરે છે. અને તેમાં જ આખું વિશ્વ પોતાનાં તંત્ર રચ્યાં કરે છે, પછી કોણ કેટલી હદમાં આગળ વધે છે, તે કહી શકાતું નથી. તો પણ શુદ્ધ સંસારીઓ માયાના વીંટલાઈ રહેલા પડને જાં દૂર કરી જ્ઞાન માર્ગની ઝાંખી કરી શકે છે ખરા, અને એમ કરવામાં જ સાર્થકતા મનાય છે. પ્રબલ પ્રેમનું ઉવટ પરિણામ પણ એ જ રસ્તે જતું જોવામાં આવે છે, ત્યારે આત્માનું અવિનાશીત્વ ત્હાં સિદ્ધ થાય છે. એકતા-અમેદ અતુભવાય છે; હેલી કહી એ રૂદનની સિદ્ધતા સિદ્ધ કરી બતાવે છે. વિશેષમાં વિશેષ નથી, એટલું જ આ સ્થાને કહેવું બસ છે.

મહાકર-નાગર.

॥ હિંદુઓની સામાજીક સુધારણા ॥

। મજાકીય દૃષ્ટિવિંદુથી ।*

હમણાં હમણાંમાં દક્ષિણદિશમાં એક એવી લાગણી ઉભરાતી નય છે, કે હિંદુ સામાજીક સુધારણા અને ઉન્નતિના લાભની હીલચાલે મત યોગ્યકર્મથી સ્પષ્ટરીતે અવળા દિશાઓમાં કાર્ય કરવા માંડ્યું છે, જેથી હિંદુ પ્રજાકીય જીવનની ઉન્નતિમાં નિર્વાહાદીત રીતે ગાઢ અને યથાર્થ દેશભક્તિયુક્ત સ્વાર્થવાળા કેળવાયલા અને આગળ પડતા આપણા દેશીઓની એક વિશાલ સંખ્યામાં એ હીલચાલ સ્વતઃ અપ્રિય થઈ પડી છે. આ પરિણામ ઉપજાવનારાં કારણોના વાદવિવાદમાં ઉતર્યા વિના એટલું ખાતરી કરી શકાય છે, કે હિંદુ સામાજીક ઉન્નતિના લાભમાં આ હીલચાલને યથાર્થ રીતે લોકપ્રિય બનાવવા માટે કંઈ કરી શકાય એમ છે કે નહિ, એ નિશ્ચિત કરવાની વાત ઇર્ષ્યવાળા યોગ્ય છે; આથી હિંદુ સમાજમાં પરંપરાપ્રચલિત નિયમોને, આપણા વર્તમાન જીવન અને વિચારની દશાએ અનુસાર શીઘ્રતાથી તથા સદૃઢમાં બંધ બેસતા બનાવી શકારો. આવા હેતુ માટે યથાર્થ પ્રજાકીય માર્ગો અનુસાર, હિંદુ સામાજીક ઉન્નતિના કાર્યમાં હિંદુ ગૃહસ્થોનું એક મંડલ બંધાવું જોઈએ; 'હિંદુ પ્રજાકીય મંડલ' અથવા અન્ય કોઈ બંધ બેસતા નામ પ્રમાણે આવા મંડલે કાર્ય ઉપાડી લેવું જોઈએ. યથાર્થ રીતે પ્રજાકીય પ્રકારના હિંદુ સામાજીક વિ-કાસના લાભમાં હીલચાલ કરવાના સાધન રૂપે આવા મંડલને કાર્ય કરવાનું છે, એટલી સત્ય બાબત ઉપરથી આવા મંડલને જે દિશાએ કાર્ય કરવાનું છે, તે નિશ્ચિત થાય છે; આપણા લોકના સામાજીક અને ધાર્મિક, રૂઢિઓ અને આચારોમાં અરેખરા દિતકર પ્રકારના કોઈ પણ આવશ્યક ફેરફારોના સમ્બંધમાં, ધાર્મિક અને સામાજીક મતાનાં આપણાં વર્તમાન કેન્દ્રો પ્રતિ બીલકુલ દુર્લભ બતાવવામાં નહિ આવે તેમજ વિરોધિ વલન એકજ કરવા જેટલા અનાવશ્યક રીતે ઉત્કેરવામાં નહિ આવે ત્યારે જ આવા પ્રકારનું કાર્ય સંભવિ શકે એમ લાગે છે. સામાજીક ઉન્નતિને આગળ સુધારવાના આપણા વર્તમાન પ્રયત્નો સાથે સ-ત્તાનાં આવા કેન્દ્રોને જોડવાની અગત્યનો હવે માત્ર અસ્પષ્ટ સ્વીકાર થયો છે; તેમજ તેમનામાં સદ્બાવ જગાડવાને તથા તેમની સહકારિતા મેળવવાને હવે સુધી કોઈ પ્રકારનો ફલદાયક નિવડે એવો આલુને આલુ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નથી. પ્રજાકીય દૃષ્ટિએ અ-નુસાર પ્રવર્તતો સુધારો, રાજ્ય નિયમાનુસાર દૃષ્ટિ બિંદુથી પ્રવર્તતા રાજકીય સુધારા સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે; આ ઉભયમાં ઉન્નતિ અને સુધારા માટેના પ્રયત્નને, યથાર્થરીતે નિયમાયજ્ઞ તથા સામાન્ય રીતે સ્વીકારાયલા જેવા હોય તેવા સત્તાના કેન્દ્ર અને મૂલ સાથે બંધ બેસતી રીતે હમેશાં પ્રવર્તવું પડે છે. આ પ્રમાણે હિંદુ પ્રાચીનતા પરાયણ જીતિને મે-ળવી લેવી તથા કેળવવી કે જેથી સામાજીક સુધારણાની આપણી વર્તમાન ઇચ્છાઓ સાથે

* ડૉ. એમ. રંગાચાર્યરત્ન' દક્ષિણ દિશમાં આપેલું એક બાયજી આ વિચારોમાંથી આપણા ગુજરાત પરત્વે પણ ઘણું ઘણું વિચારવાનું મળી રહે એવું હોવાથી અત્રે સં-
બંધમાં આવ્યું છે.—
.ઉપતંત્રી.

સ્વાભાવિક રીતે તે સદ્ભાવ દર્શાવતી બને, એ આવા મંડલે ઉપાડી લઇને પાર પાડવાના કાર્યનો એક અત્યંત ઉપયોગી વિભાગ છે. વર્તમાન અંગ્રેજ કલવણી પ્રામેલા યુવકોનાં મનને, હિંદુ શિક્ષાચારનાં ઉપકારક કાર્ય તથા ઉન્નતિશીલ સંસ્કારોપર તથા અતિપ્રાચીન અનુભવના એકિન્ન મંડર અને કાલની કસોટીએ ચઢી ઉતરેલા પ્રચાનપ્રતિ એકતાલ બનાવવાનું, આ મંડલું ધ્યાન ખેંચે એવું ઉપરનાજેટ-હુંજ ઉપયોગી વધારાનું કર્તવ્ય છે. અમુક શિક્ષાચારની સંસ્થાઓની નિર્ભલ અને છિન્ન બિન્ન દશા, તેના મનાતા રક્ષકોમાં ચાનની ખામી તથા તેની બાવનાઓ અને નિયમો અનુસાર પોતાનાં જીવનોને મડનારાઓમાં શ્રદ્ધાની ખામીને જોડલી આભારી છે તેટલી અન્ય કથાને નથી. વર્તમાનમાં છે તેવાં હિંદુ પ્રાચીનપરાયણતાને ઉદાર અને ચાનચાન બનાવવા માટે સારી રીતે ઉભય સાધનો થોજી શકાય એમ છે. આગળ વધેલા પડિતો શુકલો તથા ઉપદેશકોનો એક નવીન વર્ગ કેળવવા માટે અમુક કેલવણી સંસ્થાઓ સ્થાપવી. કે જેથી તેમનામાં પણ સામાજિક ઉન્નતિની નવીન ક્ષિપ્રાઓનો ઉદય થાય તથા આપણા એકત્રિત સામાજિક જીવનના સંબંધના નિયમોમાં સમ-થો સમય આવશ્યક થઈ પડતા અનેકવિધ સુધારાઓ પારપાડવામાં દેશભક્તિપૂર્ણ પ્રયત્નો આદરે, એ પ્રથમ કર્તવ્ય છે. જો આવા હેતુ માટે નાણાં મળી શકે તો આવી સંસ્થાઓની કાર્ય પ્રનાલિ ચલાવવામાં વિગતવાર બાબતોની સંભાળ લેવી શુરકેલ પાશે નહિ, જેથી આવી સંસ્થાઓમાંથી યયાર્થ આશા રાખેલાંકેલો ઉપજવી શકાય. અન્ય કર્તવ્ય એ છે, કે સમથો સમય વિવિધ સ્થલોમાં ગીચ વસ્તીવાળાં જાહેરામાં પડિતો અને અંગ્રેજ કેલવણી લીધેલા મૃદસ્યોની સજાઓ મેળવવાની જોડવણ કરવી, જેથી આપણા સમાજમાં વિચાર અને વચવાળાં નવીન અને પ્રાચીન મંડલો વચ્ચે વિચારોનો સ્વતંત્રતાથી અને સદ્ગતમાં અદલો બાલો થશે. સદ્ભાવવડેજ સદ્ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તથા પ્રેમની બાકુદ મક્કિત કરતાં અન્ય કોઈ પણ મહાન અનુસંધાન કરતાં છતિદાસના બળુવામાં નથી. જો હિંદુ પ્રાચીનપરાયણતા, આપણા જમાનાના પુરુષોએ દર્શાવેલા સામાજિક અને ધાર્મિક આચારો સાથે સંબંધ ધરાવતા સુધારાઓના સામે વર્તમાનમાં ધતી હોય તો આવી પ્રા-ચીનપરાયણતા સાથે એકદમ વિરોધ ના કરવો તથા સામાજિક સત્તાના વિચારશીલ બંધ નમાંથી છૂટા ના થઈ જવું, એ સમાજના શ્રેષ્ઠ લાભ અર્થે અતિ શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય છે. એવા કેટલાક છે, કે જેમનો જીવનઉદ્દેશ હિંદુશિક્ષાચારને છિન્નબિન્ન કરી નાખવાનો છે, જેથી આવી છિન્ન બિન્ન દશામાં બની શકે તો તેઓ તેમની મોટી મોટી કામનાઓને પાર પાડે. આવા પુરુષો હિંદુ પ્રાચીનપરાયણતાની કદાચ નિંદા કરે તથા અન્યને તેમ વર્તવામાં ઉત્તેજન આપે. અન્યપક્ષે જેઓ હિંદુ શિક્ષાચાર સંસ્થાને વિશેષ ઉપયોગી અને વિશેષ સુધારાના સંબંધવાળા બનાવવાનો ઉદ્દેશ રાખે છે, તેઓ સહીસલામત રીતે તથા અનુકૂલતાથી આવા પ્રકારનો માર્ગ મદલુ કરે, એ વિચારમાં પણ ના ઉતરી શકે એવો વાત છે. રાન્યવિધામાં વર્તમાન દશાઓ માટે જવાબદાર સત્તા સામે. આપણામાંના કેટલાકને એકલાને અથવા સમૂહને જીવવા થોડા જણાવી ઉત્તમ દશાઓ પામવા માટે આપણે આઠનો જાધી ઝડપથી બળવો ઉઠાવતા નથી. એમ કહેવામાં આવે કે અન્ને આપણે સત્તામાંથી એટલા બધા છૂટા નથી બનતા, કારણ કે આપણી તેમ મરજી હોય.

તો પણ આપણે તેમ કરી શકતા નથી તથા આ બાબતમાં આપણી શક્તિ અને સ્વતંત્રતા ઉપર મૂકાયેલી આવા પ્રકારની હદ દબેશો જરૂરની વ્યવસ્થા ભળવી રાખવામાં ઉપયોગની છે. સારે થું માત્ર રાજ્ય વિધાનભંજન, આપણે અતિ ઉત્સુકતાથી - ઉત્તમિ માટે પ્રયત્ન પરાયણ હોવા છતાં શાંતિ ઝળવવાને બંધાયેલા છીએ ? સામાજિક અને ધાર્મિક બાબતોમાં જેટલી છે તેટલીજ રાજ્યદારી બાબતોમાં વ્યવસ્થા એ ઉત્તમિનું પ્રથમ તત્ત્વ છે. હિંદુ પ્રાચીનપરાયણતાને કેળવવાની અને એકમત બનાવવાની જરૂર આ પ્રકારે સમજાતાં એટલું તૂટે સંપૂર્ણ રીતે લક્ષમાં આવશે, કે પ્રાચીનતાપરાયણ પડિતો અને શુદ્ધ વર્ગમાં ધાર્મિક અને સામાજિક બાબતો વિશેનો સુધરેલો સાર્વજનિક અભિપ્રાય, વર્તમાનમાં પણ ધણી સામાજિક અને ધાર્મિક સત્તા ચલાવતા સ્વામિઓ, મહાધિકારીઓ અને આચાર્યોને, હિંદુ ધાર્મિક જીવન અને વિચારની મૂલતત્ત્વો સાથે અચૂક ના પડે એવા સર્વ સુધારા પ્રતિ મિઠી નજરે જોતા બનાવવામાં ધણીજ મદદગાર નિવડશે.

કેટલાકને એમ લાગશે કે વ્યવસ્થાનુરૂપ સુધારણાની આ વિધિ તદ્દન અસંભવિત છે, કારણ કે કોઈ કોઈ વારના તેમના કથનાનુસાર સર્વે હિંદુ ધાર્મિક અને સામાજિક સંસ્થાઓના સત્તાધારી મહંતો એટલાં બધા હૃદય પૂર્વક સંકુચિત છે કે તેઓ ઉત્તમિને કોઈપણ પ્રકારે મદદ કરવામાં અશક્ત છે. એટલું કહેવું બીન જરૂરનું છે કે આ અભિપ્રાયને હિંદુ સમાજના ઇતિહાસથી ટેકો મળતો નથી તેમજ જેમાંથી સામાજિક અને ધાર્મિક નિયમો મળી આવે છે એવાં હિંદુઓનાં પ્રમાણ બૂત શાસ્ત્રોનો પણ ટેકો મળતો નથી. શાસ્ત્રોની યુક્તિયુક્તતા સમજવા માટે તથા મહદેશ અને બનાવોની બદલાયેલી દશાઓ અનુસાર તેમાં સમાવેશ થયેલા નિયમોમાં ફેરફાર કરવા માટે જેવી રીતે યુક્તિ ગોઠવવામાં આવી છે તે સમજવા માટે, તેમને રહેમ નજરે અને યુગવિવેચનપૂર્વક અભ્યાસ કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. આમને આ પ્રમાણે અભ્યાસ થતાં એટલું સ્પષ્ટ સિદ્ધ થશે કે યથાર્થ ઉત્તમિના માર્ગમાં તેઓ સ્વતઃ વિઘ્નરૂપ બની શકશે નહિ. શાસ્ત્રો ભલેજ તેમાં જેવી રીતે ફેરફાર કરવાની રજા આપે છે તેવી, રીતે ફેરફાર કરવા યોગ્ય હોય એવા નિયમોમાં ફેરફાર કરીને, આપણા દેશની વર્તમાનમાં ફેરવાયેલી દશાઓમાં પ્રમાર કરવા યોગ્ય લાગતા લગભગ સધળા સામાજિક ફેરફારોને આપણે પાર પાડી શકીશું. ખરેખર આપણાંથી પ્રવર્તીવાના કેટલાક ફેરફારો યથાર્થ રીતે સમાજના વ્યાવહારિક જીવનને વર્તમાનમાં છે તેના કરતાં શાસ્ત્રો સાથે વિશેષ બધ બેસતું બનાવવાની દિશામાં પ્રવર્તે છે. રૂઢિની સચા કરતાં શાસ્ત્રોની સત્તા હમેશાં બલવાન છે, એવા આવી બાબતોમાં સામાન્ય રીતે સ્વાધિકારાયતા આચારના નિયમ ઉપર બાર મૂકવા વડે, આ ફેરફારો આપણા સમાજમાં દાખલ કરવામાં આપણે ફતેહ મેળવી શકીએ. સુધારો પાર પાડવાની આ વિધિને સ્વીકારતાં એટલો મહાન લાભ છે, કે ઉત્તમિ માટેના આપણા પ્રયત્ન ખાસ કરીને પ્રજાકીય બને છે, તથા હિન્નતિના નામમાં એવું કંઈ પણ કરવામાં નથી આવતું કે જેથી વર્તમાન સામાજિકસત્તાને નિર્મલ બનાવવામાં આવે અથવા પ્રચલિત સામાજિક-ઐક્યને છિન્નભિન્ન કરવું પડે. ઉપયોગિતા, ન્યારે ગ્રાન્ડ અમુક વ્યક્તિઓ સાથેજ સંબંધ નથી ધરાવતી સારે તે સામાજિક સંગવક અને સુખ માટે

અન્ય નામ છે; આ પ્રમાણે વિચારતા, આપણે જોઈ અથવા નિયમમાં સામાજિક વિકાસ સાધવાના હેતુથી કઈ દિશાએ ફેરફાર કરવો જોઈએ તે દર્શાવી આપે છે. પરંતુ વિચારપૂર્વક બંધાયેલી એક ધારાસભાજ, જેની સત્તા પરંપરાપ્રચલિત અસ્તિત્વમાંથી તથા તેનામાં આવશ્યક શક્તિ છે એવા યથાર્થ અને વિશ્વલ સ્વીકારમાંથી ઉદ્ભવે છે, તેજ ઉપયોગિતા જે જે આવશ્યક ફેરફારો દર્શાવે છે તે લક્ષમાં લઈ શકે તથા તદનુસાર વર્તમાન સામાજિક નિયમોમાં ફેરફાર ઉપજાવે અને સાથે સાથેજ જે ભાવના પ્રત્યે ઉન્નતિની ગતિને બદલાવું બનાવવાની અને ટકાવી રાખવાની છે તેને લક્ષમાંથી દૂર ના થવા દે. એટલાની ના નહિ પાડી સકાય કે સુપ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક કારણોને લીધે હિંદુસમાજની ધાર્મિક અને સામાજિકધારાસભાજ જે હોય તેની સત્તા ધણીજ નિર્બલ અને નિરૂપ-યોગી થઈ પડી છે. જ્યાં સુધી આપણે સામાજિક સુધારણાનો અર્થ એવો નથી કરવા માગતા કે સામાજિક અંધાધુંધીની એક પ્રકારની દયાની ઉત્પત્તિ, જેમાં દરેક મનુષ્ય પોતાની મરજીમાં આવે તેમ વર્તે, વર્તે છે, માત્ર વર્તમાન રાજ્યદારી કાયદા અને નિય-મોના વિરુદ્ધ ના વર્તાય એટલે મસ, ત્યાં સુધી તેના સંપૂર્ણ ભંગના કાર્યમાં આને એક ખાતો પૂર્વક બચાવ તરીકે ગણી શકાય એમ નથી, આ પ્રમાણે આ જાગૃતમાં ઉપયો-ગિતા પણ માત્ર એક કસવા લાયક માર્ગ યોગ્ય કરતાં કંઈ વિશેષ નથી; એટલે ઇતિહા-સનો સારી રીતે નિશ્ચિત થયેલો ઉપદેશ છે, કે શાંતિના યોગ્ય પ્રકાર સાથે સતત સહ-વાસમાં ઉન્નતિની યથાર્થ ગતિને, અનિવાર્ય રીતે એક યથાર્થ ઉદ્દેશવાળી તથા યોગ્ય રીતે બંધામણી સત્તાના વાવડા નીચે પાર પાડી પડે છે; ઉચ્ચ નૈતિક અને ધાર્મિક ભાવના-ઓના સ્પષ્ટ આધારની મદદ વિનાની માત્ર આપણી ઉપયોગિતાની જાવના, ગતિની આ-ગળ ધપતી વૃદ્ધિને ક્રમિકઉન્નતિના અંતિમસ્થાન પર્યંત પહોંચાડે, એ અસંભવિત છે. શાંતિ યુક્ત અને સતતપ્રવર્તતી સામાજિક ઉન્નતિ પાર પાડવાને, વ્યક્તિ વિષયક તર્ક અને નિશ્ચયની નિરૂપયોગિતા દર્શાવવામાં આટલા વિચારો પૂરતા નિવડશે. આ જાગૃતમાં યોગ્ય રીતે બંધાયેલી સામાજિક સત્તાની મદદની અલગ આવશ્યકતા છે. યથાર્થ સામાજિક ઉન્નતિ સાધવા માટે યોગ્ય તેમજ લાભકારક માર્ગ દર્શાવવા સાર આ પ્રમાણે શાસ્ત્રોના અભ્યાસને અલગ સહાયકારક મથુરામાં આવે છે. આપણામાંના અંગ્રેજ કેલ્વિન પાપેટ્ટા, શાસ્ત્રો ઉપર આધાર રાખતા સામાજિક સત્તાના બંધારણને સમજવા કરતાં, આવશ્યક સામાજિક ફેરફારોની ઉપયોગિતાપ્રતિ વિશેષ લક્ષ દોઢવે છે.

આ પ્રમાણે જ આપણા પંડિતો અને શાસ્ત્રીઓ, આચાર્યો અને શુકલો, સુધારાની દિશામાં ફેરફારોને જેટલું સ્થાન આપે છે તેના કરતાં શાસ્ત્રોના આધારની, સત્તાની વિશેષ કીર્તિ આપે છે. આ પ્રમાણે આપણાં શાસ્ત્રોનો, આપણા હવે પછીના સામાજિક નિયમોના આધાર રૂપ ઉપયોગમાં લેવાના લક્ષથી, સંભાળ પૂર્વક અને સૂક્ષ્મ યુક્તિથી અભ્યાસ કરવો, એ ઇચ્છવા યોગ્ય તથા આવશ્યક છે. આવા અભ્યાસથી, દેશભક્ત રૂપે સામાજિકઉન્નતિ માટે કાર્ય કરવાની ઇચ્છા રાખનાર, અંગ્રેજ કેલ્વિન લીધેલો હિંદુ, સામાજિક સત્તાની

મહાન ક્રોધ અને અનિવાર્યતા સમજવાને શક્તિવાન થાય છે; આથી તેને તેનું દેશમ ક્ષિતિનું કાર્ય યથાર્થ સ્વાભાવિક રીતે એટલે પ્રગટીયમાર્ગે પાર પાડવામાં વિશેષ સહાય મળી રહે છે. આથી પંડિતો અને શુદ્ધો સાથે સમભાવથી તથા તેમની પોતાની ભૂમિકાએ મળવાની શક્તિ પણ તેનામાં આવે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે તેને તેમની રંગભૂમિ ઉપર સ્થાન મળશે ત્યારે અદ્ય સમયમાંજ, જેને કોઈ કોઈવાર હાસ્યથી અધપ્રાચીનપરાય-ણુતાના નામથી વ્યવહારવામાં આવે છે, તેને આપણી દૃષ્ટનામાં પણ ના આવે તેવી જોવાની અને કાર્ય કરવાની શક્તિ પૂરી પાડવામાં તે વિજયવંત નિવડશે.

આ નવીન મંડલનું ધ્યાન દોરવા યોગ્ય અન્ય બાબત અધમ વર્ગોને ઉચ્ચ દશાએ ચઢાવવાની છે. ધાર્મિક અને વ્યાવહારિક જ્ઞાન અને કેલવણીનો તેમનામાં ફેલાવો કરાવવા વડે આ કાર્ય પાર પડી શકે એમ છે. શાસ્ત્રો આવા પ્રકારના કાર્યના વિરૂદ્ધ છે એવા વિચારનો આધાર ભૂલ ભરેલી ભાવના ઉપર છે. હિંદી પ્રાતિકભાષાઓની દૃષ્ટિને પ્રતિહાસ રવતઃ આવી અવળી ભાવનાના વિરૂદ્ધ એક સખ દલીલ રૂપ ધર્મ પડે છે. હિંદુઓના વેદાન્ત વિષયક બાપાસાહિત્યમાં વારંવાર આદેશવામાં આવ્યું છે, કે સર્વે વર્ગો અને વર્ણો ધાર્મિક ઉપદેશ અને વ્યાવહારિક કેલવણી પામવાને સમાન રીતે અધિકારી છે. હિંદના અમુક અનાર્થ હિંદુઓને વેદ ના ભણાવવો જોઈએ એવી આજ્ઞા માત્ર વેદોના મંત્ર વિભાગના નામથી જાણીતા વિભાગને લાગે છે. હિંદુ લોકના જીવનમાં યજ્ઞોના વૈદિકધર્મને બદલે ભક્તિનો, આત્મ—સંપન્નનો, આત્માનુભવનો વેદાન્તધર્મ સંપૂર્ણ રીતે પોતાનું સ્થાન લેતો ગયો એ લક્ષમાં લેતાં, અમુક જાતિઓને વેદ ભણવાના પરંપરા માર્ગમાંથી દૂર રાખવાની વાતને, હિંદમાં અધમ વર્ગો ઉપર ઠોકો એસાડેલી ગંભિર ધાર્મિક નિર્બલતા રૂપે ગણી સકાશે નહિ. એક સત્ય બાબત રૂપે, દક્ષિણ હિંદમાં વેદાન્તતત્ત્વશાસ્ત્ર અને ધર્મના વિખ્યાત પ્રવર્તકો શંકર, રામાનુજ અને મધ્વે, એવી માન્યતાને ઉપદેશી છે તથા તદનુસાર વર્ત્યા છે, કે ઉચ્ચ વર્ણોના જોડે જ અધમ વર્ણોને વેદાન્તમાંથી મળતો નૈતિક અને આધ્યાત્મિક લાભ મેળવવાનો હક છે. આ વિષયના આમના વિચારોના ટેકામાં તેમજ હિંદુ શિક્ષાચારના ધાર્મિક પક્ષના યથાર્થ ઉત્પત્તિસાધક વધનના ટેકામાં જોવા જેવું છે, કે વેદાન્તધર્મ અને વિચારના લગભગ સઘળા પંથ વિષયક વિભાગો વર્તમાન દિનોમાં પણ ગરિષ્ઠ ઝાંતિ—દશાના મહાન અનાર્થમહાત્માઓ અને ભક્તોને દર્શાવે છે, જેમને સર્વમાન્ય રીતે યોગ્ય ગુરુઓ તરીકે ઉચ્ચ માન આપવામાં આવે છે તથા પ્રેમનું ઉચ્ચજીવન અને ધર્મરી ભક્તિ, જેને માનવ જીવાત્માના માનવ રૂપે સ્વપ્ન અને નિત્ય મોક્ષ પામવા માટે વેદાન્ત ઉપદેશ છે, તેનાં દૃષ્ટાંતો રૂપે મણવામાં આવે છે. એમ જણાય છે કે આધાર રૂપ ગણાતા ધાર્મિક ગ્રંથોમાં સમાવેશ થતા આદેશ અનુસાર દક્ષિણના એક વિભાગના શ્રીવૈષ્ણવો ઉપર અધમવર્ગોના ઉદ્ધાર અને કેલવણીનું કાર્ય ધાર્મિક દુરજ રૂપે નાખવામાં આવ્યું છે. તેઓ વર્તમાનમાં તેમજ જ પ્રમાણે કાર્ય કરતું જોઈએ તેમ આજ્ઞાનુસાર કાર્ય કરતા નથી; શાસ્ત્રોને સત્તાત્મક નિયામકો રૂપે સ્વીકારતાં, આપણા અધમવર્ગોની ઉત્પત્તિના કાર્યમાં આડે આવે છે, એ કંઈ પૂરતું કારણ નથી અને એક પરોપકારક કાર્યનું વિશાલક્ષ્ય છે, આપણા કેળવણીના વર્ગમાંથી પણ થોડા જ આ

વિચારણાનો સ્વીકાર કરે છે. આ કર્તવ્ય ના કરવાથી જાવિનારિનોમાં જે મહાનભૂતિ ખરી થશે તેનું તેમને ખીલકુલ જ્ઞાન નથી. અધમ વર્ગોનો ઉદ્ધાર કરવાનું અને કેળવવાનું આ કાર્ય, શાસ્ત્રોનો અને સામાજિક સત્તાનો તિરસ્કાર કર્યા વિના જેમ જૂત કાલમાં થોડું થઈ શકે તેમ વર્તમાનમાં સંપૂર્ણતાથી થવું સંભવિત છે. આપણી સામાજિક એકતાની સતત જળવણીમાં તથા હિંદુ લોકના વિવિધ વિભાગોમાં અન્યોઅન્ય જ્ઞાન અને વિશ્વાસની લાગણીમાં, સ્વાભાવિક રીતે આ કાર્ય કરવાના લાભનો સમાવેશ થાય છે, આ ક્ષેત્રમાં કરવાનું કાર્ય અન્યને કરવા દેવું, એ હિંદુ સમાજમાં અધમ વર્ગની લાગણીઓને ઉચ્ચ વર્ગોના સામે ખાતરીથી કડવાઈ ભરેલી બનાવવા સમાન છે. આપણા અધમ વર્ગોના જીવનની ધાર્મિક અને વ્યાવહારિક બાજુઓને સુધારવાના કાર્યમાં શીવધર્મિઓનો પણ અધિકાર છે તથા સારી રીતે કાર્ય કરી શકે એમ છે. આ કાર્યના સંબંધમાં તૂટ ભરવા ચેત્ત્ય પગલું એ છે. કે એક પુરુષોનું મંડલ ઉભું કરવું, જે અધમ વર્ગના ઉદ્ધાર અને કેલવણી માટે મહેનત કરવામાં, સ્વધર્મની પરાપકારી આજ્ઞાઓને આધિન થાય છે, એમ ગણીને કાર્ય ચલાવે, પછીથી આવા મંડલ માટે લોકોના સહભાવ અને આશ્રય પ્રાપ્ત કરવાનો છે, જેથી કાર્ય કરનારાઓને એક લાગે કે, સ્વદેશીઓ જ તેમના કાર્યની ઉપયોગિતાની ઉદ્ધારણાથી કીમત કરતા થયા છે. શિવ અને વૈષ્ણવ ધર્મો, અધમ વર્ગોમાં કરવાના આવા કાર્યને ટેકા આપે છે એ લક્ષમાં લેતાં, હવે વધારે વાર આ કાર્યક્રમ ના ચલાવવો એક ક્રતા અનેક રીતે વિચારહિન લાગે છે. જ્યારે અન્ય લોકોએ આ કાર્ય ઉઠાવી લીધું છે કે જે ક્રમે ક્રમે હિંદુ સમાજની એકતાને ઊભાંભેળ કરી નાખશે ત્યાં સુધી આપણે ટમર ટમર ભેગાં કરવું એ તદ્દન અયોગ્ય છે.

આપણામાં પ્રજાકીયદર્શિનિંદુથી શાંતિ ખરી સામાજિક સુધારણા પાર પાડવા માટે વર્તમાનમાં ચાર બાજુનો અગત્યની લાગે છે. તે આ પ્રમાણે છે:—(૧) હિંદુ પ્રાચીન પ્રાચીનતાની કેલવણી, કે જેથી તેનું વજન ઉપર અને દૃઢશીલ બને; આવી કેલવણીથી ધાર્મિક અને સામાજિક બાજુઓમાં તેની ધાર્મિકસત્તા નિર્ભય ના બની જાય, એ માટે સ્ત્રી બાળ રાખવાની છે. (૨) હિંદુ ધાર્મિક અને સામાજિક મંડલોનું બંધારણ, જેમાં હિંદુ પ્રાચીનપરાચીનતાને આપણા અંગેજી કેલવણી પામેલા દેશભક્તોના હૃદયો અને હૃદયોએ રાધે નિકટ સંબંધમાં લાવી શકાય, જેથી તે અને જીવનના વર્તમાન વિચારો અને દશાઓની અસરને લીધે સામાજિક ઉત્તિ માટે પ્રયત્ન કરવાને દોરાય છે, એ ઉભય વચ્ચે અન્યોન્યના સર્વ પ્રકારના સંબંધમાં પરસ્પર માન, સહભાવ, અને વિશ્વાસનો ઉદય થાય. (૩) વર્તમાન યુરોપીય પ્રજાતંત્રના અયોગ્ય તથા ઐતિહાસિક રીતે અસંબંધ દર્શિનિંદુથી વારંવાર સ્વાભાવિક રીતે આવાં પરિણામોનું અવલોકન કરવાની ટેવવાળા આપણા અંગેજી કેલવણી લીધેલા જ્ઞાતાઓમાં, ઇતિહાસમાં હિંદુ શિક્ષાચારો પાર પાડેલા શ્રેષ્ઠ અને કીમતિ પરિણામોના પયાર્થ જ્ઞાન અને કદરનો પ્રચાર કરવો. (૪) અધમ વર્ગોમાં કાર્ય કરનારા હિંદુ મિશનરી કાર્યવાદકોના એક મંડલની જાણ અને નિભાવ, કે જેથી તેમનાથી અનુસરાતા હિંદુધર્મની આજ્ઞાઓ અનુસાર થતા મિશનરી કાર્ય વડે, અધમ વર્ગોનો ઉદ્ધાર અને જ્ઞાન પ્રચાર, હિંદુ સમાજ અને શિક્ષાચારનું સમગ્ર બંધારણ જે એકતામાં

અનેકતાની અદ્ભુત યુક્તિ અનુસાર 'બધાયુ' છે તેની સાથે સંપૂર્ણ એકતાલમાં પ્રવર્તી શકે. એટલું સહજ સ્પષ્ટ થાય છે, કે આ ચાર પ્રકારના સર્વે પ્રયત્નો વિજય પૂર્વક પાર પાડવામાં આવે તો હિંદુ સામાજિક ઉન્નતિને મદદ કરવાના માર્ગમાં અત્યંત શ્રેય ઉપજાવી શકાય એમ છે; જે કે હેલા વિનાનો આમનો દરેક પ્રકાર ઉદ્દેશ પાર પાડવાને પરોક્ષ સાધનરૂપ છે. આવાં પરોક્ષ સાધનો અત્યંત ઉપયોગનાં છે એ આપણે હિંદુમાં ક્રિશ્ચિયન મિશનરિઓના કાર્યક્રમના અવલોકનમાંથી શિખવાનું છે. તેમનો અતિમ ઉદ્દેશ તેઓ પૂર્ણ સ્પષ્ટતાથી દર્શાવે છે તેમ હિંદુને ક્રિશ્ચિયન બનાવવાનો છે, એટલે હિંદુનાં દરેક જો અને પુરૂષ પાસે દુનિયાના માત્ર સત્ય અને રક્ષક ધર્મરૂપે કાઠસ્થના ધર્મનો સ્વીકાર કરાવવાનો છે આવા હેતુ માટે હિંદુનાં બાલકોને બ્યાવહારિક કેલવણી આપવાનું પરોક્ષ સાધન કામે લગાડના આપણે તેમને જોઈએ છીએ. આ સાધન સ્પષ્ટ રીતે ક્રિશ્ચિયન ધર્મમાં વટલાવવાના અપરોક્ષ સાધનરૂપ છે ખરેખર તેમનામાંના બુદ્ધિવાળા અને દૂરદર્શી પુરૂષો એવું સ્પષ્ટ રીતે કહેતા જણવામાં આવ્યા છે, કે અપરોક્ષ સાધનતા કરતાં પરોક્ષ સાધનની ઉપયોગિતામાં તેમને વિશેષ શ્રદ્ધા છે. માત્ર એ વર્તમાન સૈનિક યુદ્ધની વાત નથી કે મોખરાના પરોક્ષ હુમલાઓ ફલવંતને બદલે નિષ્ફળ નિવડનારા ગણાય છે. આપણાદિનોમાં એક શિક્ષાચારની અન્ય સામેની ધાર્મિક પહેલ, એકદમ અને લાભપૂર્વક એક કરતાં વધારે પરોક્ષ કાર્યની રીતિઓ ઉપાડી લેતાં જેવામાં આવે છે; તૈયાર કરવાની કેલવણીની તથા બુદ્ધિપૂર્વક ગોડવાયલા કાર્ય ક્રમની જરૂરીઆત અને ઉપયોગિતામાં, જીતવા તૈયાર થતા અને જીત બુદ્ધી કરતા પૂર્વે યથાર્થ શ્રદ્ધા રાખે છે. શું માત્ર સામાજિક ઉન્નતિને પાર પાડવા સાથે સબંધ ધરાવતાં કાર્યોને મંડલના આંતરમાંથી પાર પાડવા વડે આવી સુધારણા માટે સમાજને યોગ્ય બનાવવા પરોક્ષ પ્રયત્નો આદરવાની આવશ્યકતા નથી ? હિંદુ સમાજની આંતર કરકસરમાં તથા એકતામાં અનેકતાના ચપાક્રમ જીવનમાં ખરેખર આગ્રહ અને તૈયારી હજી સુધી કીમત વિનાનાં બન્યાં નથી. આ કાર્યક્રમમાં જેમાં આગ્રહ અને તૈયારી ઉપર અલંત વિશ્વાસ રાખવાનો છે તથા જેમાં જે જે કરવામાં આવે છે તે સ્વાભાવિક રીતે કરવામાં આવે છે તથા સામાજિક અને ધાર્મિક સત્તાના કેન્દ્રરૂપ એકત્ર બનાવનાર સ્થાન જે હોય તેના પ્રત્યે સંપૂર્ણ માનપૂર્વક કરવામાં આવે છે, તેમાં જેઓ જન્મથી, ધર્મથી તેમ જ શ્રદ્ધાથી હિંદુ નથી તેમને સ્થાન મળી શકતું નથી, એટલું તદ્દન સ્પષ્ટ છે. જેમને હિંદુધર્મની રક્ષક ઉપયોગિતામાં શ્રદ્ધા નથી તથા તે ધર્મના મૂલસિદ્ધાંતો અનુસાર વર્તવાને તૈયાર નથી, તેમના હાથમાં હિંદુ સામાજિક ઉન્નતિ આગળ વધારવાનો માર્ગ વિશ્વાસ પૂર્વક સોંપી શકાય એમ નથી. જે મનુષ્ય માત્ર જન્મથી હિંદુ છે પરંતુ ધર્માનુસાર હિંદુ નથી, તેને સ્વાભાવિક રીતે જે સમાજ તે સુધારના માગે છે તેના પરંપરાગત સત્તાના બંધારણ માટે બીલકુલ માન નથી. આગ કારણથી આપણા મધ્યમાં સામાજિક ઉન્નતિનાં અને સુધારાનાં સર્વ પ્રકારનાં બેવરયાનુરૂપ કાર્યો માટે તે અયોગ્ય નિવડે છે. આ પ્રમાણે જોયો માત્ર જન્મ અને માતૃપિતાને લીધે હિંદુ છે અને ધર્મે હિંદુ નથી એવા, હિંદુ લોકની સામાજિક ઉન્નતિ પાર પાડવાની જાનતના પ્રાવકીય અને વ્યવસ્થાનુરૂપ કાર્યક્રમને મિટી નજરથી અવલોકતા નથી. આપણા મધ્યમાંની અંગ્રેજ કેલવણીની કેટલીક બેલવાન અસરોને આપણે લક્ષમાં રાખીએ તો હિંદુ શિક્ષાચાર અને પ્રજા

હૃદયે બહુ અને વૃદ્ધિ પ્રજ્ઞનાર દરેકને જલદીથી ગમત ખનવાની જરૂર છે તથા આપણી પ્રગતીય સામાજિક ઉન્નતિનું કાર્ય, ગમે તો સદ્ભાવહિન પૂન્યપુદ્ધિ વિના અથવા સર્વ પ્રકારની સામાજિક અને ધાર્મિકસત્તાના સામે જળવેા કરવાને હમેશાં તત્પર અગ્રેમતા અવિચારીપણા મારતે નિષ્ફલ ના નિવડે એ લક્ષમાં રાખવાનું છે.

હિંદુ સમાજક ઉન્નતિ સાથે સંબંધ ધરાવે છે ત્યાં સુધી બવરયાનુરૂપ સમન્વયશી અને તૈયારીની પરાક્ષ યુક્તિની હિમાયત, કે જ્યાં તે વડે તેમનું એકત્રિત સામાજિક જીવન તેની નવીન અને ખદ્ધાવલી પરિચિતિ અનુસાર ખંધ બેસતું થઈ રહે. એનો અર્થ એમ નથી કરવાનો કે આ ખાજતમાં સીધે સીધું તથા અપરોક્ષ રીતે કંઈ પણ કરવાનું જ નથી. ધર્મ અથવા કપાસના પુષ્પગ પાક માટે ખેડવાની વિશ્વાસ જમીનમાં અત્ર તત્ર જમીનના એવા ટુકડા છે કે જેમાં અન્ય પ્રકારનો પાક, વિશ્વાસ જમીન ખેડાય અને પાણી પવાય તે પૂર્વે કાપવા માટે તૈયાર થયો છે તો વિશ્વાસ વિસ્તારમાં વાવેલો પાક તૈયાર ના થતા સુધી તૈયાર પાકને ના લણી લેવો એ મૂળાંશ ભરેલું કાર્યજ ગણાશે. આપણી નવીન આવશ્યક સામાજિક સુધારખાના કાર્ય ક્રમમાં એવી કેટલીક ખાજતો છે કે જેને સમગ્રરૂપે સામાજિક જીવનના સંબંધમાં પ્રયગતા વિશેષ તૈયારીના કાર્ય વિના યથાર્થ યોગ્ય પુરૂષો બવહારમાં ઉતારી રાકે. હિંદુ સામાજિક સુધારણાની કંઈ ખાખત આ પ્રમાણે તૂર્ત પાર પાડવા યોગ્ય છે તથા કંઈ નથી, એ કેટલુંક અમુક સુધારાની ખાખતને ખમવી પડતી લોક વિરોધની તીવ્રતામાંથી સિખિ ચકાય એમ છે તથા કરવા ધારેલાં સુધારાના પક્ષમાં તથા વિરૂદ્ધમાં યાત્રો કેટલા પ્રમાણમાં છે એ નિશ્ચિત દરવાધી કેટલુંક સિખિ રાકાય છે. વર્તમાનમાં સામાન્ય રીતે પ્રવર્તાવાતા સુધારાઓમાં એવા કેટલાક છે કે જે સંપૂર્ણ રીતે શાસ્ત્રોના વિરૂદ્ધ છે; જોા રીતે આ સુધારાઓને વર્તમાનમાં સમજવામાં આવે છે તથા આપણા સામાજિક જીવનને લગાડવામાં આવે છે, તેવી રીતે તો તદ્દન વિરૂદ્ધ છે. એવા કેટલક સુધારા છે કે જે યાત્રોથી વિરૂદ્ધ નથી, પરંતુ લોકની વર્તમાન રૂઢિચો અને પરપરાખત ભાવનાઓના વિરૂદ્ધ છે; વળા એવા કેટલાક છે કે જેને યાત્રોનો ટેકા છે પરંતુ સમાજના રૂઢિ અવહારથી વિરૂદ્ધ છે. આમાં પ્રથમ વર્ગમાં સમાવેશ થતા સુધારાઓ તૂર્તમાં પાર પાડવા અતિ દુષ્કર છે. બીજા વર્ગમાં સમાવેશ થતા સુધારાઓને યાત્રોથી વિરૂદ્ધ ના હોવાનો લાભ છે; પરંતુ તેમને યાત્રોનો બલવાન ટેકા ના હોવો, આવશ્યક બલવાન રૂઢિની સત્તાને લક્ષમાં લેતાં, તેમના સંબંધમાં ગેરલાખના વાત છે. આ ઉભય વર્ગના સુધારાઓના સંબંધમાં ગમે તો નવીન અને આધાર રૂપ યાત્રા વિષયક રચના થવાની જરૂર છે અથવા નરોન અને સત્તાત્મક યાત્રા વિષયક અર્થ પ્રકટી કરણ થવાની આવશ્યકતા છે. તૂતિય વર્ગના સુધારાઓના સંબંધમાં, રૂઢિની સત્તા કરતાં યાત્રોની સત્તા હમેશાં બલવાન છે, તથા બ્યાં આ ઉભયનો અન્વોન્ય સાથે વિરોધ હોય ત્યાં રૂઢિએ યાત્રાને આધેન થવાનું છે. આરા યાત્રીય નિયમનો પ્રચાર કરવાના પ્રયત્ન વડે સંપૂર્ણ વિજય પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ છે. આ છેલ્લા વર્ગના સુધારાઓ માત્ર તેમનો યાત્રો સાથેનો સંબંધ લક્ષમાં લેતા પાર પાડવા બહુવિકટ પડે એમ નથી. તથાપિ એટલું લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. કે આ યાત્રીય વિકટતાનો ક્રમ, વિવિધ પ્રકાર

રના સુધારાઓ સામે પેલા થતા લોકવિરોધના પ્રમાણ સાથે બીજાકુલ જંધ બેસતો નથી. શાસ્ત્રોમાં સમાવેશ થતા વિષયોનું મનુષ્યોનું અચાન, રૂઢિ ઉપર સારાસારના વિચાર વિનાના આધાર સાથે સ્વભાવિક રીતે જોડાયેલી સુખની ભાગણી અને રક્ષણની ભારના, સુધારો ફેરફાર, સર્વ રીતે વિચારતાં ઓળખાંથી ચૂલામાં પડતા જેવો હોય એવી સાદ-જીક ભીતિ, આ સર્વ કામ પણ સુચવાતા સુધારાના સંજ્ઞામાં શાસ્ત્રીય વિરોધ અને લોક વિરોધની અસમાનતાની જવાબદારીનાં કેટલાંક કારણો છે.

હિંદુઓના પ્રજાકીયજીવન અને ઐતિહાસિકશિક્ષાચાર સાથેના સહબાવના પરિણામરૂપ ઝીણી નજરવાળી મિસિસ ઓનખેસ્ટ જે કે આપણા કરતાં બિલ પ્રકારના શિક્ષાચાર કેલવણીમાં જન્મેલી અને ઉછરેલી છે તે પણ વર્તમાન યથાર્થ સુધારક નમુનાના આપણા મૂર્તિ નિર્દેક કેટલાક દેશીઓના કરતાં, આપણી સામાજિક સુધારણાને મદદ કરવામાં પરોક્ષ અને અપરોક્ષ કાર્યની મદાનુ જરૂરને તથા આપણી વર્તમાન સામાજિક દશાને વધારે સારી રીતે સમજે છે. જનારસમાં રચાયેલી સેન્ટ્રલ હિંદુ કેલેજ તથા તેની સાથે જોડાયેલી સંસ્કૃત પાઠશાળા, આ સંજ્ઞામાં ખસ અગત્યની કેલવણી સંરચાઓ છે; આમાંની પ્રથમ, અંગ્રેજી કેલવણી પામતા હિંદુનાં મન અને હૃદયને, હિંદુ પ્રજાકીય જીવન અને શિક્ષાચારની ક્ષેત્ર કરતાં જનાવવાના હેતુથી રચાયેલાં આવી છે; તથા અન્ય સંરચા પડિતો અને શક્ય વગેરે ઉદાર જનાવવાનો હેતુ પાર પાડે છે, કે જેથી હિંદુ લોકના ઇતિહાસની બાવિષ્ઠિમાં સર્વ દિશાની ક્ષતિમાં તેઓ પણ દ્વિપોગી થઈ પડે. આ ઉભય સંરચાઓએ ક્યારનુંએ એવા પ્રકારનું કેલવણીનું અપરોક્ષ કાર્ય કરવા માંડ્યું છે, કે જે હિંદુમાં હિંદુઓની સામાજિકવૃદ્ધિ આ પ્રમાણે યથાર્થ રીતે ખાતરી બરી થતા માટે આપણા બધામાં તેના જેવી અનેક અંરચાઓને પાર પાડવાનું છે. જ્યારે આવા ઉદ્દેશોને લક્ષમાં રાખતી કેલવણી સંરચાઓ જરૂર છે તેમ સમય દેશમાં સ્થપાયે તથા સંભાવત છે તેટલા સર્વ જ્ઞાતના વિવિધ ભાગોએ શિક્ષણ અને કેલવણીનું કાર્ય જાળવશે ત્યારે હિંદુઓના સામાજિક જીવનમાં એક નવીન પ્રકારનો વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે તથા તેમને સતત વૃદ્ધિ પામતી ઉત્તરિની દિશામાં દૃઢતાથી ગતિમાન જનાવશે. મિસિસ ઓનખેસ્ટના અભિપ્રાય પ્રમાણે હિંદુ સમાજની કેળવણી અને દેશભક્તવ્યક્તિઓએ તૃત્વ ઉપાધી લેવા યોગ્ય સામાજિક ઉત્તરિના કાર્ય માટેની આ કેટલીક અપરોક્ષ અને નિહાળી જાણતો છે:—(૧) આપણા પુત્રો અને પુત્રીઓને અસર યાચ તેવી રીતે વિવાદ અને લય કબજની ઉમ્મર વધારવી; (૨) પરદેશગમન કરનારાઓ જે તેઓ ધર્મે હિંદુ રચા હોય તથા હિંદુ માર્ગ પ્રમાણે જીવન ગાળતા હોય તો તેમની સાથેના શાંતિ સંજ્ઞાની જાળવણી; (૩) વિશાલતાથી સ્વોદારાણી ચાર શાંતિઓના અનેક ઉપચિન્નાઓ વચ્ચે સંભવી શકે તેટલો કન્યા અને બોજન વ્યવહારનો વધારો કરવો; (૪) નિરક્ષર અને અનીતિમાન શકોને જની શકે તેટલું ઓછું ઉત્તેજન આપવું; (૫) હિંદુઓના પ્રજાકીય જીવન અને ધાર્મિક બાવનાઓને જંધ બેસતી થઈ પડે તેમ આપણી બાલાઓને તેમજ મુવાન ઓઓને કેળવણી આપવો; (૬) વિવાદની હિંદુ ધાર્મિક ક્રિયામાં પનિપત્તીરૂપે સાથે જોડાનાર મુવકો તેમજ બાલાઓના માનપિતાઓએ અમુક વિષયોને બાવનાનો

અટકાવ. હિંદુ સામાજિક સુધારણાની વર્તમાન હીલચાલના ઇતિહાસમાં આમાંની કોઈ પણ ખાતર યમાર્થ રીતે નવીન નથી. ખરેખર સુધારાની આ અને અન્ય ખાતરો એક કરતાં વધારે હિંદી સુધારકોએ હિંદનાં અનેક સ્થળોમાં અનેક વર્ષોથી ચર્ચાવી છે. મિ. સિસુ એસ્ટે જે કહ્યું છે તે માત્ર એટલું જ છે, કે તુર્તની અને અપરોક્ષ સંપૂર્ણતા માટે તેણે કેટલાક સહેલપા પાર પડે એવા સુધારાઓ ઉપાડી લીધા છે. એટલું સ્પષ્ટ છે, કે હિંદુ સમાજના જીવનમાં આ પસંદ કરેલા સુધારાઓ પાર પાડવામાં, સુધારકને જેમની ઉમ્મત માટે આવું કાર્ય મૂખ્યત્વે કરીને ઉપાડી લેવું પડે છે તેમના વિરોધ સહન કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. આવા શાંતિકારક સુધારાઓના સંબંધમાં પણ, વ્યક્તિનો નિઃશ્વય, અથવા ઇચ્છા અથવા આનંદના હકની ખળખળાટ ભરેલી સાબિતી કરતાં, શાંતિ ભરેલો પ્રત્યારક્રમ હમેશાં પસંદ કરવા યોગ્ય છે: શાંતિમાં કાર્ય કરનારાઓ, આવી ખાખ-તોમાં અનાવશ્યક તથા દૂર ના કરી શકાય એવા વિરોધને નહિ ઉત્કેરવાની મહાન કૌમત સારી રીતે સમજે છે. આવા વિશાલતાથી અવિરોધિ સુધારાઓને ફક્ત પૂર્વેક પાર પાડવાની વાત, કોઈ રમસે સામાન્ય રીતે એકાદ સમર્થ વ્યક્તિની ઇચ્છા ઉપર આધાર રાખતી નથી. વારંવાર એવું જોવામાં આવે છે, કે એક કરતાં વધારે હિંદુઓનાં મનનુ વલન, આ ખાખતમાં આવાં હિંદુઓની ઓંઓ તિરસ્કાર કરવા યોગ્ય વિભાગ નથી, સુધારા માટે ના સર્વ પ્રયત્નોની સફલતા વા વિફલતાનો નિશ્ચય કરી આપે છે. આ સામાજિક સુધારણાની ખાખતમાં પોતાનું કર્તવ્ય ખરા દિલથી અને શ્રેષ્ઠ રીતે પારપાડવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષનામાં નિષ્ફલતાજોવામાં આવે તો આપણે તેની એકદમ નિંદા કરવાની નથી તથા તેની નિષ્ફલતાને સર્વદુનિયા સમક્ષ ખુલી પાડવાની નથી. સામાજિક સુધારણાના પ્રયત્નમાં તેને બીજાને દુઃખ કરવાનો અથવા આપણીમાં નાખવાનો કેટલો હક છે, એ એક એવો પ્રશ્ન છે કે જે આપણા મનમાંથી કદાપિ ના ખસવો જોઈએ. આપણી કાર્ય કરવાની પ્રતિજ્ઞા, જે જે સ્પષ્ટ રીતે અને સંપૂર્ણ રીતે નિર્વિવાદીત રીતે આપણા પોતાના તરીકે સ્વીકારાયું છે, તેનો ભોગ આપવાની આપણી પ્રતિજ્ઞાના આધાર રૂપ છે; પરંતુ કર્તવ્યની આ શ્રેષ્ઠ પ્રતિજ્ઞા પણ આપણી સાથે ગમે તેવો નિકટનો સંબંધ હોય એવા અન્યના નજીકના સ્વાર્થને કોઈ પ્રકારે જોખમમાં લાવવાનો અથવા તેડી પાડવાનો આપણને સહેજ પણ હક આપતી નથી. હિંદુ લોકની યથાર્થ સામાજિક ઉન્નતિ સાધવાના સરખા સામાન્ય ઉદ્દેશ પાર પાડવાના કાર્યમાં થોડી અથવા વધારે સફલતા પૂર્વક કાર્ય કરતા આપણા સર્વ બંધુઓ પ્રતિ તેટલાં માટે આપણે આપણા માનસિક વલનનાં મૂખ્ય ચિન્હો પરસ્પર મદદ અને દયા રૂપ રાખવાં જોઈએ. હકક બોલી અને દોષ શોધક મન, જ્યારે પ્રગ્રહીય આત્મમાન અને એકત્રિત પ્રવ્રજીવનના શુદ્ધ અને પરિપૂર્ણ સંદર્શને બ્રહ્મ કરે એવી રીતે કાર્ય કરે છે ત્યારે ઇતિહાસમાં માત્ર તેને ઉત્કેરણી કરનાર રૂપે ગણવામાં આવે છે કે જેથી યથાવસર મહાન વિપ્લવ ઉપરિચત થઈ આવે છે. જો આ ગમે તો શ્રેષ્ઠ હેતુઓથી, આ પ્રાચીન ભૂમિમાં વસતાં કરોડો મનુષ્યોમાં સામાજિક અંશાંતિ અને અસંતોષ ઉપજવવા માટે કાર્ય કરે છે, તેઓ તેમની પાસેથી સંતોષના મહાન સુખને ઝુંટાવી લે છે, તથા સારી રીતે પરસ્પર સંબંધ યથલા લોકપ્રિય જીવનની શાંતિ અને સુખનો પણ અંત લાવે છે. પ્રમાણિકપણે જેને ઇદિના હેતુ રૂપ માનવામાં આવે છે તદુપસાર તે ખરા જીમરથી કાર્ય કરે છે, એ લક્ષમાં લેતાં શાંતિ

મધ્ય અને સંતોષી શેઠમાં વિષ્ણવનાં બીજ દેશાવવાની તેની ઐતિહાસિક મહત્ત્વ અ-
પીતિ કોઈ પણ પ્રકારે ઓછી થતી નથી સામાજિક, ધાર્મિક અથવા અન્ય પ્રકારની વૃદ્ધિને
112 પાડવાની બલવાન વ્યક્તિવિષયક વિધિઓના સ્થિરપરિણામ રૂપે, સર્વ પ્રકારની રચા-
ંત સત્તા સામે બેરકાર અપૂર્ણબુદ્ધિ તથા આગળ પડતું આત્મ-પ્રતિપાદન એવામાં
પાવે છે. શાંતિમાં અને પ્રેમમાં પોતાનું ઈશ્વર નિમિત્ત ભાવિ ઘડી કાઢવાની ઇચ્છા વાળા
113 પણ શેઠ અથવા પ્રજાના ઇતિહાસમાં આવી અપૂર્ણ બુદ્ધિ અને આત્મ-પ્રતિપાદન
વિલક્ષણ ન ઇચ્છતા યોગ્ય સંપત્તિ નથી જ્યારે કોઈ પણ સમાજની વ્યક્તિઓની વિદ્યાલ
આમાં સાદસિક અપૂર્ણ બુદ્ધિ અને ગર્વીષ આત્મ-પ્રતિપાદનનો જીવંત મૂલ ધારી બેસે
114 જ્યારે અધાધુધી તથા અશાંત વિષ્ણવમાં વૃદ્ધિ કરતાં આવા જીવંતના મામાન્ય વલન
પર અમુક પ્રકારની હદ મૂકવાને દુનિયા કપરની કથી સત્તા શક્તિવાનું બનશે, એ લક્ષ્યમાં
115 વળતું અસંબંધિત છે. ઉચ્ચકરણી દેશાવવાનું કર્તવ્ય સહેલું છે, પરંતુ ભાવિના વિષ્ણવનું આ
આમાંથી કોણ બરોબર બિધિ કયન કરી શકે એમ છે? તે જાણે જાણે વિનાશ કરશે
થા જાણે જાણે વિનાશ વિનાનું રહેવા દેશે? આપણે ગંભીર સમજાવ તથા ગંભીર શાંતિ
વૃંદ આ બાબતનો વિચાર કરવાનો છે તથા પ્રાર્થનાપૂર્વક આપણા સમગ્ર બલ અને
પતનપૂર્વક આવા અનિચ્છિત વિનાશકારક વિષ્ણવને થતો અટકાવવા માટે આપણે પ્રયત્ન
રાયણ થવાનું છે. આપણા સામાજિક ઇતિહાસમાં આંતર બેતાલ અને બાહ્ય વિરોધના
116 ગરબડીયા સમયમાં પરમાત્મા આપણા કર્તવ્યને યથાર્થ માર્ગે પાર પાડવામાં મદદ કરે !

દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગ અને યાત્રા પ્રકાર.

(મહેલું) *

આર્ય શાસ્ત્રમાં ૧-સમપુરી, ૨-દેવીની રદાડા ત્રણ જગાઓ, ૩-આષ્ટ વિનાયક, ૪-
જુ રથાન, ૫-ગાર ધામ, ૬-પાંચ મહાસરોવર, ૭-૫'ય બદરી, ૮-૫'ય પ્રયાગ, અને
૯-દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગની યાત્રા કરવાથી પૂર્ણાહુતિ માનવામાં આવે છે. આવાં રથાનો કયે
1 રથને આવેલાં છે તેનો અત્ર વિચાર કરવો આવશ્યક મનાયો છે.

સમપુરી—૧-અયોધ્યા, ૨-મથુરા, ૩-માયા-હરિદ્વાર, ૪-કાશી, ૫-૬-કાંચી—
જિજ્ઞાસુ—તેમાં બે ભાગ છે. એકને શિવકાંચી અને બીજાને વિષ્ણુકાંચીના નામથી
જાણાવે છે. અને ૭-અવતિગા—ઉત્તરનાં આતુ પ્રમાણ—મયોધ્યા મથુરા માયા
ગાંધી કાંચી અવતિકા, પુરી દ્વારવતી ચૈત્ર સસૈતા મોક્ષદાયકા ॥

દેવીની રદાડા ત્રણ જગાઓ—૧-તુલસીપુર, તેમાં બસાની નામની દેવી છે.
—કેદારપુર, તેમાં મહાલક્ષ્મી દેવી છે. અને ૩—માદર કિંવા માતાપુર. (મૂર્તિજીપુર
1 થયેથી ૩૫ કોસ પર છે, તેમાં પરશુરામનાં માતૃગ્રામી દેવુશદેવી છે. તથા અર્ધ સપ્ત-

શૃંગ (નાશીકથી ૧૪ કોશપર છે.) આ સિવાય બારસીરાજ સ્થાનથી ૬૬ મૈલપર નિ-
ગમ સરકારની હામાં “જોગાઇનો આળો” એ નામનું એક સાગ છે તેમાં ચેંગેશ્વરી
નામની દેવીનું સ્થાન છે.

૩. અષ્ટવિનાયક ૧—ગણનાયક, સધરન મરાઠા દેલ્હેના જેબૂરી સ્થાનથી ૩
કોશપર કસંડલા નદી તીરે આવેલ મોરેશ્વર મધ્યે ૨—ગજમુખ, ગ્રેટ ઇંડિયન પેનીનસુલા
દેલ્હેના ડીકસાન સ્થાનથી ૫ કોશપર ભીમાનદીને તીરે સિદ્ધેશ્વર. ૩—ખંભાદેશ્વર; મુંબ-
ઈથી જંજીરા જતાં ૨૩ કોશ ગયા પછી ૨ કોશપર સુરુડગામ મધ્યે. ૪—વિનાયક, ગ્રેટ
ઇંડિયન પેનીનસુલા દેલ્હેના કુર્જત સ્થાનથી ૭ કોશપર મહાદ ગામ મધ્યે. ૫—ચિંતા-
મણી, ગ્રેટ ઇંડિયન પેનીનસુલા દેલ્હેના લોણી સ્થાનથી ૩ મૈલપર મુળામુઠા નદી તીરે
થેકર મધ્યે. ૬—ગિરિજાત્મજ, ગ્રેટ ઇંડિયન પેનીનસુલા દેલ્હેના ડીલેગાવના સ્થાનથી
૫૦ મૈલપર જુજર પાસેના હુંગરમાં લેણાદ્રી મધ્યે. ૭—વિઘ્નહર ભીમા નદી તીરે ખેડાના
ગામથી ૪, ૫ કોશપર ઓઝર મધ્યે અને ૮—ગ્રેટ ઇંડિયન પેનીનસુલા દેલ્હેના ઉમલી
સ્થાનથી ૪, ૫ કોશપર આવેલા રાંજણ ગામ મધ્યે છે, એ રીતે અષ્ટવિનાયકનું પ્રમાણ:
સ્વસ્તિશ્રી ગણનાયકો ગજમુખો મોરેશ્વરે સિદ્ધિદં વહ્લાલે મુરુહો વિનાયક
મહં ચિંતામણિ સ્થેવરે, ॥ લેખ્યાદ્રૌ ગિરિજાત્મકં સુવરદં વિઘ્નેશ્વરે ઓઝરે
પ્રામે રાંજણ સંસ્થિતં ગણપતૌ દયાદ્વયોર્મંગલમ્ ॥ ૧ ॥

૪—ત્રણરથાન:-પ્રયાગ—અલ્હાબાદ, કાશી, અને ગયા; અથવા ગંગોત્રી (બ-
દ્રીનારાયણથી ૬૦ કોશપર) કેદારેશ્વર (હરિદ્વારથી ૧૫૦ કોશપર) અને નારાયણ તે
બદ્રીનારાયણ.

૫—ચાર શામ—ગંગોત્રી, દ્વારિકા, રામેશ્વર, અને જગન્નાથ.

૧—પાંચ મહાસરોવર—ખિંડુ, સિદ્ધપુરમાં ઋદ્રમણ મહાદેવ પાસે, નારાયણ,
કચ્છ માંડવી પાસે. પંપા, સધરન મરાઠા દેલ્હેના હસપેટ સ્થાનથી ૭ મૈલપર તુંગભદ્રા
નદી તીરે હુંપીવીરુપાણ ગામ મુઠી તુંગભદ્રા કાંઠે અનીગોદી ગામથી ૧ મૈલપર આ-
વેલ છે. પુષ્કર અજમેરની પાસે, અને માનસ.

૭—પાંચ કેદાર—કેદારેશ્વર, મધ્યેશ્વર, તુંગેશ્વર, નરુદેશ્વર, અને ગોપેશ્વર. એ
કેદારેશ્વરની શાખાઓ છે. કેદારં પ્રથમં તુંગરુદ્રંગોપેશ્વરં તથા ॥

૮—પંચપ્રયાગ—દેવ, ઋદ્ર, કર્ણ, નંદ, અને વિશ્વપ્રયાગ. એ ૫ણ કેદારેશ્વરની
શાખાઓ છે. નંદસ્કંદં તથા રુદ્રં દેવેદં વટમેવચ. પ્રયાગં પંચકં નિત્યં સ્મરેત્
પાતક નાશનં ॥

૯—પંચબદ્રી;—યોગ, ધ્યાન, આદિ, વૃદ્ધ, અને રાજબદ્ધિ. આ પાંચ બદ્ધિઓનો સમાવેશ પણ કેદારેશ્વરની શાખાઓમાંજ થાય છે.

યાત્રા સમ્બન્ધે આમ પ્રમાણુ જોવામાં આવે છે.

૧૦—દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગ—૧ સૌરાષ્ટ્રે સોમનાથંચ ॥ પૂર્વે બ્રહ્મદેવના પુત્ર દક્ષ પ્રજાપતિએ પોતાની ૧૦ દીકરીઓ પૈકી ૨૭ ચંદ્રને આપી. તેમાં દેહિણી પ્રત્યે ચંદ્રનો અધિક પ્રેમ હતો. એ વાત ખીજી દીકરીઓને ગમતી નહિ હોવાથી પોતાના પિતા પાસે પુત્રીઓએ ફરિયાદ કરી. તેથી દેહે, ચંદ્રને સર્વના પર સમાન પ્રીતિ સમ્બવાનો ઉપદેશ કર્યો, પણ તે તેણે માન્યો નહિ. તેવોજ દેહે “તું ક્ષયરોગી ચમચ” એવો શાપ આપ્યો. આ શાપથી ચંદ્રને ક્ષયરોગ લાગ્યું થયો. તેના નિવારણાર્થે પણ ઉપાય કર્યો, પણ તે નિષ્ફળ ગયા. આખરે ચંદ્ર બ્રહ્મદેવને શરણે ગયો. ત્યારે બ્રહ્મદેવે શાપ વિમોચનાયે સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં પ્રભાસક્ષેત્ર મધ્યે લિંગ સ્થાપન કરી પૂજાઅર્ચન કરતાનું કહ્યું. આ પ્રમાણે ચંદ્રે છ માસ મુધી પૂજા અર્ચન કર્યું, એટલે શંકરે પ્રત્યક્ષ દર્શન આપી કહ્યું, કે “દક્ષનો શાપ નષ્ટ થવા સરખો નથી, તોપણ મારી કૃપાવડે તું કેટલાક દિવસ સારો અને કેટલાક દિવસ રોગગ્રસ્ત રહીશ.” આ પ્રમાણે વરદાન મળતાંજ ચંદ્ર અતિ દર્પાત્ થયો, અને શંકરને પોતે સ્થાપિત કરેલા લિંગમાં રહેવા વિનંતિ કરી, તેનો સ્વીકાર કરી શંકર અતર્ધ્વાન થયા. આ લિંગ ચંદ્રે સ્થાપન કર્યું માટે તે સોમનાથ કહેવાય છે.

૨—ધીશૌલ્યં મહિકાર્ત્તુનં ॥ એક સમય પદાનન—કાર્તિકસ્વામી—કાષ્ઠ કારણુને લીધે માતાપિતાથી રીસાઈ કૌંચ પર્વતપર ગયા. પુષ્કળ સમજૂતી આપ્યા છતાં પણ સમજ્યા નહિ. પાછળથી ગિરિભક્ષે દેવ પ્રમાણે શંકરે કેટલીક દેવમંડળીને મોડલી આપી તોપણ કાર્તિક સ્વામીએ પોતાની ઢઠ છોડી નહિ. આવી રીતનું તેનું આચરણ જોઈને માતાપિતાને ધણો ખેદ થયો. અસહ્ય પુત્રવિયોગ સદન ન થવાથી પુત્રને ભેટવા સાર કૌંચ પર્વતપર જતાં શ્રીશૈલ્ય આભ્યાં, પદાનન તેઓને જોતાં ૩ થોજન દૂર ગયા, અને પર્વતપર જોઈ હોય તે સમ જન્મ વિષવા થાય એવો શાપ આપ્યો, તેથી શંકર પાર્વતી નિરૂપાયે તે સ્થળે પુત્ર પાછળ રનેહ દૃષ્ટિએ જોઈ રિયત થયાં તે જ મહિકાર્ત્તુનં, ધીશૌલ્ય, એટ ઇંડિયન પેનીનસુલા રેલ્વેના કૃષ્ણા રેલ્વેનથી ૨૫ કાષ્ઠપર કૃષ્ણા તીરે ડુંગર છે તેમાં મહિકાર્ત્તુનં નામના શિવનું સ્થાન છે.

૩.—ઉચ્ચચિન્યાં મહાકાર્લ ॥ કૃષ્ણ નામના દેવે બ્રહ્મદેવના વર પ્રતાપે ઉન્મત્ત બની ત્રણે ભોલ ગભગવા માંડ્યું. તેથી શંકર પ્રતિ સર્વ દેવતાઓએ વિનંતિ કરી તેને મારવાનો નિમ્મય કર્યો. એક વખત આ દેવ સૂક્ષ્મ શિવભક્તોનો નાશ કરવાના દેવથી અવતિનમરી પ્રતિ આવી શિવભક્તોને મારતો હતો. શિવશંકર નામનો બ્રાહ્મણ જે પરમ શિવભક્ત હતો, તેની પાસે પેલો દેવ આવી બ્રાહ્મણને મારવા ભાગ્યો. આ સમયે

આ ધાતુઓ લિંગાર્થન કરતો હતો. એ લિંગમાં શંકર એકદમ પ્રકટ થયા. અને તે અસુરને કેવળ અવલોકન માત્રે બાળી બરબ કરી નાંખી પોતાના બક્ષતનો બચાવ કરી એજ લિંગમાં સ્થિત થયા. ત્યાંથી આ લિંગ પ્રસિદ્ધ થઇ મહાકાળેશ્વરના નામથી ઓળખાઇ છે.

૪. ૫—ઉત્કારમમરેશ્વરમ્ ॥ તેના બે લિંગ છે. તે પૈકી ઓંકારેશ્વર અનાદિ સિદ્ધ છે. અને અમરેશ્વર માટે એવી કથા છે, કે એક વખત વિધ્યાચલના મનમાં નાનરહના કહેવા પ્રમાણે સર્વ પર્વતોથી શ્રેષ્ઠ થવાનો વિચાર ઉદ્ભવ્યો. તેથી તેણે નર્મદા તટપર લિંગ સ્થાપન કરી તેનાપર દૈવ તપશ્ચર્યા આરંભી. તે વખતે શંકર એ લિંગમાં પ્રકટ થયા, અને પ્રસન્ન બની તેને ઇચ્છિત વર આપી પોતે લિંગમંત્ર આવી રહ્યા. ઇચ્છિત વર મળતાંજ સર્વ પર્વતોથી શ્રેષ્ઠતા મળવા બદલ વિધ્યાચલ એવડો મોટો યજ્ઞ મથે, કે સૂર્યચંદ્રની ગતિને પણ કુઠિત કરવા લાગ્યો, જેથી જળશૈ તાસ વર્તાયો, આથી સકલ દેવ ઋષિ શંકરને ધરણુ ગયા. શંકરે તમામને વિધ્યાચલના ગુરુ અગસ્ત્ય મુનિ પાસે કાંશી જવા કહ્યું. તે પ્રમાણે તમામ એ મુનિ પાસે જઇ સર્વ દર્શાત વિદિત કીધો, અગસ્ત્ય મુનિએ બધાને આશ્વાસન આપી મહા કષ્ટથી કાંશીક્ષેત્ર છોડી વિધ્યાચલ પાસે આગ્યા, તેને જોતાં જ વિધ્યાચલે સાદાંમ નમસ્કાર કર્યો. તેવો જ તેને "હું દક્ષિણમાંથી પાછો આવું ત્યાં સુધી આમ જ રહે" એમ કહી પોતે દક્ષિણમાં ચાલ્યા ગયા, તે ફરીને પાછા આવ્યા જ નહિ. આ કારણથી એ પર્વત અગસ્ત્યના કહેવા પ્રમાણે રહ્યો, અને તેના વધવાની ગતિ બંધ થઈ ગઈ, જેથી સર્વેને અનંદ થયો. (સ્વપૂતાના માલવા રેઢવેના સનવડ સ્ટેશનથી ૭ મૈલપર નર્મદાને પેલે કાંડે ઓંકારેશ્વરનું દેવલ છે. અને આ કાંડે અમરેશ્વરનું દેવલ છે. અદિ કપિલધારા અને નર્મદાનો સંગમ યાવ છે.)

૬—પરભ્યાં વૈદ્યનાથ ॥ ઝાડખાંડી વૈદ્યનાથ, એક વખત રાવણ કંલાસ પર્વતપર જઈ અવિચ્છિન્ન તપ કરવા લાગ્યો. આ યોગના લીધે શંકર પ્રસન્ન થઈ વર માગવાનું કહેવા લાગ્યા. રાવણે પોતાના પૂજનાર્થે શંકર પાસેથી આત્મલિંગ માગ્યું. જે શંકરે તત્કાલ આપી કહ્યું, કે આને લંકા પહોંચતાં સુધી જમીનપર મુકીશ નહિ. રાવણે તે માન્ય કર્યું, પણ આ લિંગને કેવી રીતે લેઈ જવું તેની રાવણને ચિંતા થઈ પડી. એટલે શંકરે લિંગના બે રૂપ કરી આપી કાંધપર કાવડ ગાળી લઈ જવાનું કહ્યું, આ રીતે રાવણ લઈ જાય છે તેવામાં રસ્તામાં લઘુચંકા લાગી. એટલામાં એક ગુરાખી હતો તેની કાંધે કાવડ આપી પોતે લઘુચંકા કરવા ગયો. ઘણે વખત થયા છતાં રાવણ લઘુચંકા કરીને ન આવ્યો તેથી ગુરાખીએ કાવડ જમીન ઉપર મુકી આપી કે તુરંતજ તે લિંગ તેજ સ્થલે સ્થાપિત થયું. રાવણ લઘુચંકા કરી આવ્યા પછી લિંગને ત્યાંથી હાવાવાને માટે ઘણા પ્રયત્ન કર્યા પણ તમામ બચે ગયા. આ લિંગ પૈકી કાવડના પાછલા બાગે વૈદ્યનાથ, અને આગલા બાગે ગોકર્ણનાથ એવાં નામ પડ્યાં. (એટ ઈંડિયન પેનીનસુલા રેઢવેના બારસીરાડ સ્ટેશનથી ૬૬ મૈલ દૂરપર નિઝામ સરકારના હદના જોગઈના ઓબાથી ૧૨ મૈલ દૂર પરલી નામના ગામમાં શિવસ્થાન છે તે જ વૈદ્યનાથ

૭—હાકિન્યાં ભીમશંકરં ॥ કુંભકર્ણુનો પુત્ર ભીમ, પોતાની માતા સહ સમ પર્વતપર ગયો હતો. ત્યાં જઈ પોતાના પિતાને મારનારનું વૈર લેવા વાસ્તે ઉચ્ચ તપ આરંભ્યો હતો. તેના યોગથી એક જવાલા ઉત્પન્ન થઈ, તે ત્રણે લોકને બાળવા લાગી, તેથી બ્રહ્મદેવે સર્વની વિનંતિપરથી ‘તમને અપરિમિત બલ પ્રાપ્ત થશે.’ આપો ઇચ્છિત્ વર આપ્યો. વર મળવાની સાથે તમામ દૈત્યને એકત્ર કરી સર્વને પીડા આપવા લાગ્યો. એક સમયે વિષ્ણુને પણ જર્જર કર્યા. એક વખત તે કામરુપદેશપ્રતિ સ્વારી લેઈ ગયો હતો. ત્યાંના પ્રિયધર્મરાંજને ક્રોધ કર્યો. આ રાજા પરમ શિવભક્ત હતો. ત્યાં આ અસુરે જઈ તેની બહુ નિન્દા કરી મારવાને હોયો. આ કાળે શંકરે પ્રકટ થઈ હુંમર આપી દૈત્યને બાળી બરમ કર્યો. આ બરમ પૈકી કાંઈ તેના આસોછાસપા લગવાને લાધે હજારે વનસ્પતિઓ ઉદ્ભવી. સહજ દેવતાની વિનંતિને માન આપી ભીમશંકરના નામથી પોને તે સ્થાને સ્થિત થયા. (ત્રેટ ઈંડિયન પેનીનસુલા રેલ્વેના ૨૨૩ સ્ટેશનથી ૯ મેઇ અથવા પૂનાથી બેલગાડીને રસ્તે ૩૦ કાચપર હુંમર મધ્યે સિવરાગન છે. ભીમા નદી પણ અજેઝ છે. આદિ ભીમરથ નામનું તીર્થ અને કમલાદેવીનું સ્થાન છે. આ ક્ષેત્રને હાકિનીભીમાશંકર અને પર્વતને રથાચલ કહે છે.

૮—સેનુવંધેતુરામેશં ॥ રામેશ્વરનું લિંગ, શ્રીરામચન્દ્ર જ્યારે લંકામાં જવા વાસ્તે સમુદ્રમાં મેત્ર બાંધના હતા, તે નિવિંદનપણે પાગ પડ્યો તેની યાદગીરીમાં સ્થાપન કરી આરાધના કીધી, કે શંકરે પ્રકટ થઈ ઇચ્છિત્ વર આપ્યો, અને પોતે લિંગમાં રહ્યા આ મહાત્મ્ય ગંગોત્રીમાં ગંગા ઉત્પન્ન થવા કરતાં પણ વિશેષ છે. રામચન્દ્રજીએ સ્થાપન કર્યા માટે રામેશ્વર.

૯—નાગેશં દારુકાવને ॥ દારુકા નામની રાક્ષસીએ તપ કરી ગિરિન પામેથી વનમાં એક જ ઠેકણે રહેવાનું વચન માગી લીધું હતું. તે પ્રમાણે પોતાના દારુક નામના પત્નિ સાથે રહી દેવ બ્રહ્મદેવેને અનિષ્ઠ પીડા આપવા લાગો. હજારો બ્રાહ્મણોને બંદી બાને નાંખી આપ્યા, તેમાં એક બ્રાહ્મણ પરમ શિવભક્ત હતો, તે બીજાને શિવદીક્ષા આપી પાર્થિવ પૂજન કરવાનું શીખવતો હતો. આ બ્રાહ્મણ હમેશાં પાર્થિવ પૂજન કરતો હતો. આ ખપર સેવકે દારુકાને ઘિંતિ કર્યા. પેલા બ્રાહ્મણને પાર્થિવ પૂજન નહિ કરવા વાસ્તે ધણી રીતે સમજાવવામાં આવ્યો પણ તે એકનો એ થયો નહિ, ત્યારે તેને મારી નાંખવા દારુકા તૈયાર થઈ; ને સમયે શંકરે પ્રકટ થઈ પોતાના ભક્તને જગ્યાએ પોને જ ત્યાં સ્થિત થયા. તેજ નાગનાથ એ ને સ્થાને રહ્યાં તે દારુકાવન એમ કહેવાય છે. (ત્રેટ ઈંડિયન રેલ્વેના નિઝામ સરકારની હદના બારસીરાડ સ્ટેશનથી ૬૬ મેઇપર પરથી વેંઘનાથ યાય છે, ત્યાંથી પર મેઇપર નાગનાથ આવેલા છે.

૧૦—ચારાણસ્યાંતુવિશ્વેશં ॥ જ્યંઘર્જંગીનમીનટ્ટે ॥ કાશીમાં નિશ્વેશ્વર અને ત્રંબકેશ્વર ગૌતમી તટે; જનક રાજના પુરોહિત ગૌતમજીપિ પુત્ર નામિને અર્થે તેની જાં અવશ્યાસદ વર્તમાન બ્રહ્મગિરિ પર્વત ઉપર તપશ્ચર્યા કરવાને વાસ્તે આવીને રહેલ

હતા. તેવામાં એક વખત વરસાદ બિલકૂલ વરસ્યો નહિ. તેથી તેણે વરુણ દેવતાની આ-
રાધના કરી. તેની પાસેથી અક્ષય પાણીને કુંડ માગી લીધો. અને ગૌતમ મુનિના આ-
શ્રયમાં ખીજ મુનિઓ આશ્રય કરી ખેતીનું કામ કરવા લાગ્યા. એક સમયે એ કુંડ
પ્રત્યે જલને અર્થે એકત્ર થયેલા ગૌતમ મુનિના શિષ્યો, અને ઋષિ સ્ત્રીઓની વચ્ચે
કાંઈ બોલાચાલી થઈ. એ તમામ હકીકત બધી સ્ત્રીઓએ પોતપોતાના પતિને નિવેદન કરી.
ગૌતમનો મદ ઉતારવા ચારે ગણપતિ પર સર્વ ઋષિઓએ તપશ્ચર્યા આદરી ઇચ્છી વર
પ્રાપ્તિ કરી લીધી. પછી ગણપતિએ સૂતપ્રાય ગાયનું સ્વરૂપ ધારણ કરી ગૌતમ મુનિના
ખેતરમાં ચરવાનું શરૂ કર્યું. આ ગાયને જોઈ ગૌતમે કાચ અડકાયે કેતુરતન્ત્ર ધરણી-
પર નરી ગયા જોયો દેવ આદ્યો આ જાણના જ ખીજ મુનિઓએ ગૌતમના પર ગૌ-
હતાનો દોષ મુની મદિષ્ટ કર્યો. આ દોષમાંથી મુક્ત થવાને સાર અન્ય મુનિના વચ-
નને અનુસરી બ્રહ્મગિરિથી આરંભ કરી સકલ બ્રહ્મદેવે શતપ્રદક્ષિણા અને કોટિ પાર્થિવ
લિંગ અર્ચન કરી, ગંગા પ્રાપ્તિ વારતે તપ આદ્યો આ યોગથી શંકર પ્રસન્ન થઈ ગંગાજી
આપવા લાગ્યા. પણ ગંગાજી શકરને છોડે તેમ ન હોવાથી, શકરે ક્રોધમુક્ત થઈ બ્રહ્મ-
ગિરિ પર પોતાની જાડ પછાડી, તેથી નિરૂપાયે ગંગાજી ત્યાંથી પ્રકટ થયાં. તોપણ શંકરને
પોતાના પાસે રહેવાનો ધણો આશ્રદ કષ્ટો. તેથી તેની સાન્નિધ્ય વ્રજકેશ્વર નામના
લિંગરૂપે રહેલા છે. ગૌતમ મુનિ ગંગામાં સ્નાન કરી વ્રજકેશ્વરનાં દર્શનપડે પોતાના પા-
પથી મુક્ત થયા હતા. (નાશીક રહેશનથી ૨૦ મૈલ પર વ્રજકનાથ છે.)

૧૧—હિમાલયેતુ કેદારં ॥ એક વખત ઋષિ મુનિએ વિષ્ણુનું આરાધન કરી
તેના સરખો પુત્ર થાય, એવો વર વિષ્ણુ ભગવાન પાસેથી માગી લીધો. તે પ્રમાણે વિ-
ષ્ણુના અંશમુક્ત એ પુત્ર થયા. તેના નામ નર અને નારાયણ. આ બન્ને પુત્રો પિતાની
આજ્ઞા લઈ હિમાલય પર્વત પર તપ કરવા સરૂ થયા અને કેદાર નામની ટેકરી પર લિંગ
સ્થાપન કરી તેનું પૂજન અર્ચન કરવા લાગ્યા તેથી શંકર પ્રસન્ન થઈ તે સ્થલે પ્રકટ
થયા. શકરની નનારાવણે ધણી સ્તુતિ કરી પોતે સ્થાપિત કરેલા લિંગમાં પૂજું અંશ-
થી રહેવા જણાવ્યું, તે માન્ય કરાને શંકર અન્તર્ધ્યાન યત્ન પાછળથી એક વખત પાં-
ડવો તેના દર્શન આવ્યા હતા. તેમને દર્શન આપવાનું અયોગ્ય જણવાથી શંકરે કાંઈ
અન્ય સ્વરૂપ ધારણ કરી લીધું. અને પોતે ત્યાંથી જતા રહ્યા. પાંડવોએ ઘણી આર્જવતા
કરી, તે સમયે તેનું એક અંગ નેપાલ ગયું જે ભક્તિપૂર્વક લાં જ રહ્યું તેજ એ કે-
દારેશ્વર અને પાશુપતેશ્વરના નામથી ઓળખાય છે. કેમકે જ્યારે શંકર અન્ય સ્વરૂપે
જતા રહ્યા હતા ત્યારે પોતે હિંસીઆનું સ્વરૂપ લીધું હતું જેથી એ નામ પાડવામાં આવ્યું
છે. (હરિદ્વારથી ૫૦ કોસપર આ સ્થાન છે. અને ખટમંડુથી થોડે અંતરે છે.)

૧૨—ધૃષ્ણેશં ચ શિવાલયે ॥ વિશુદ્ધસત્ત્વો પોતાની સુદેહા નામે સ્ત્રી સાથે એક
શહેરમાં રહેતો હતો. આ બન્ને પરમ શિવભક્ત હતાં. તોપણ તેમને કાંઈ સંતોષ નહોતો
તેથી આ બ્રહ્મણે પેતાની સંમતિ લેખને બીજી સ્ત્રી કરી. તેનું નામ ધૃષ્ણા. તે
પણ પરમ શિવભક્ત હતી. તેને શિવ કૃપાથી કેટલેક દિવસે પુત્ર પ્રાપ્તિ થઈ. તે સમયે

સુદૃઢાએ સ્વમતિમત્સરાદિકને લીધે અત્યંત વિષાદ થઇ આવવાથી રક્ષણ કરવાના નિમિત્તે પેલા પુત્રને મારી નાંખ્યો. આ વર્તમાન જેવા પેલા બ્રાહ્મણે અને તેની ઓએ સાંભળ્યા, તેવા કોઈ પણ પ્રકારનો શોક નહિ કરતાં તમામ ભોળે દેવપર નાખી આપી પોતે સ્વસ્થ થઇ બેઠા. આતું તેમનું ધૈર્ય જોઈ શંકર ત્યાં પ્રકટ થયા, અને બાહકને જીવનો કરી પોતે ધૃષ્ટ્યાના આગ્રહથી લાં રિયત્ થયા. આવી ધૃષ્ટ્યેન્દ્રની ઉત્પત્તિની કથા છે. ધૃષ્ટ્યાની ભક્તિથી રજા માટે ધૃષ્ટ્યેન્દ્ર કહેવાયા. (ત્રેટ ઈન્ડિયન પેનીનસુલા રેલ્વેના નાંદગામ સ્ટેશનથી ૪૪ મૈલપર ડુંગરી કિલ્લામાં આ શિવાલય આવેલ છે. ત્યાં મુખ્ય મથક વરુ.

લનું છે. વેરુલથી ઐરંગાબાદ ૧૩ મૈલ અને હૌસતાબાદ ૭ મૈલ છે.

મહાનૂ પાપના પ્રાયશ્ચિતાર્થે શાસ્ત્રકારોએ કૃમ્છયાંદ્રાપણાદિ કષ્ટસાધ્યમતો કહેલાં છે. તેવીજ રીતે તિર્થયાત્રાદિ વિધિ પણ કહેલી છે. તીર્થોની યોગ્યતા, સ્થલોનું દૂરત્વ અને યાત્રા કરવાના ક્ષેત્રનું તારતમ્ય લક્ષમાં લઇ પ્રાયશ્ચિતની યોજના કરી હોય એવું જણાય છે. તીર્થ અને ક્ષેત્રની યાત્રા કરવાથી દેહના ક્ષેશ, શ્રમ, અને એવા ખીજા પ્રકારના પાપનું ક્ષાલન થઇ પુણ્ય પ્રાપ્તિ થાય છે. યાત્રાવડે ચિરા શુદ્ધિકારા યાત્રાત્પત્તિ પણ થાય છે. આને એક પ્રકારનું તપ કહીએ તોપણ ચાલે અરે. વળી આપણ સત્ય જ છે કે તીર્થાનામચલોકનં પરિચયઃ સર્વત્ર વિચ્છાડર્જનં નાનાડ્ડશ્ચર્યં નિરીક્ષણં ચતુરતા ધુસ્તેઃ પ્રશસ્તાગિરઃ પત્તેસંતિગુણાઃ પ્રવાસ વિપયે****

આર્યશાસ્ત્રોમાં રથે રથે તીર્થનું માહાત્મ્ય વર્ણવવામાં આવેલ છે, અને કથે ઠેઠાણે દેહનું પૂન્ય ધરો એ પણ ખતાવ્યું છે, એ પૈકી થોડી એક વિગત આ પ્રમાણે છે:-

પ્રયાગ-અમૃદ્ધાબાદ-યાત્રાનાં જોટલાં ઠેકાણાં છે તે પૈકી આપણ મહત્વનું સ્થલ છે. અન્ને ત્રિવેણી સ્નાન, લેણીદાન, કૌશલ્યાદ વગેરે થાય છે. અને ત્રિવેણી માધ્યમં સોમં મારહ્વાર્જં ચવાસુર્કિં વંદે શયવટં દેવં પ્રયાગં તીર્થં નાયકં આ શ્લોક પ્રમાણે દેવનાં દર્શન કરવામાં આવે છે. પ્રયાગ તમામ તીર્થ પૈકી એક મહત્વનું તીર્થ સ્થળ છે. જૂઓ શ્રુતિઃ પ્રમાણં સ્મૃતયઃ પ્રમાણં પુરાણ મધ્યથ પરંપ્રમાણમ્ । યત્રૈવ ગંગા યમુના સરસ્વતી સર્તોર્ધરાજો જયતિ પ્રયાગઃ ॥

કાશીરથી નદી માટે આતું માહાત્મ્ય મુખ્ય છે:-કુરુક્ષેત્ર સમાગંગા યત્રકુ-પ્રાયગાદિની, કુરુક્ષેત્રાદશગુણા યત્ર વિધ્યેનસંગતા ॥ તતઃ શતગુણા પ્રોક્તા યત્ર પશ્ચિમ યાદિની, તસ્માત્સદશગુણિતા કાદયામુચર્યાદિની ॥

કાશીપુરીમાં ગોમતી અને ગંગાના સંજમપર ન્યાં માર્કન્ડેય ઋષિના નામથી માર્કન્ડેયર છે ત્યાં યાત્રા કરતાં વિશ્વેશં માધ્યમંધુંડી દંડપાણિચ ઐરવમ્, પંદે કાશી ગુહાંગંગાં મયાનીં મણિકર્ણિકામ્ ॥ એમ બોલાય છે

કુરુક્ષેત્રના તીર્થ સ્થળનો મદિમા વર્ણવતાં કહ્યું છે, કે રુત્તે તુ સર્વ તીર્થાનિ ત્રેતાયાં પુષ્કરં પરમ્, દ્રાપરેતુ કુરુક્ષેત્રં કલૌંગેય કેચલમ્ ॥

કેદારેશ્વરમાં બ્રહ્મકપાલ મધ્યે પિન્ડદાન કરવાનું વિશેષ માહાત્મ્ય; અદ્રિ માહાત્મ્યમાં છે:-
 દયાદ્ બ્રહ્મકપાલેઽસ્મિન્નિપિન્ડં પુત્રોઽથવાપરઃ નામ્ના યસ્યસર્વૈ બ્રહ્મલોકં
 યાતિ સનાતનં ॥

ગયા વિષે પિતૃ મોક્ષનું માહાત્મ્ય મોટું માનવામાં આવતાં હતું છે, કે ગયાગંગા
 ગયાદિત્યો ગાયત્રી ચ ગદાધરઃ ગયાગયા શિરશ્ચૈવ પદ્મગયા મોક્ષદાયકા ॥
 તેમજ મગધેનું ગયા પુણ્યા નદી પુણ્યા પુનઃ પુનઃ । જ્યવનસ્યાધમઃ પુણ્યઃ પુણ્યં
 રાજગૃહં સ્મૃતં ॥

કુશાવર્ત તીર્થ સ્થળ અંબિકાની પાસે આવેલું છે તેના માટે પણ કુશેન વર્તિતા
 ગંગા ગૌતમેન મહાત્મના કુશાવર્તમિતિ સ્થાતં ત્રિપુલોકેષુ દુર્લભં ॥ આમ
 કહેલ છે.

યમુનાસ્નાન માટે ઈંદ્રપ્રસ્થ માહાત્મ્યમાં આવું લખેલ છે:- યમુના સર્વ સુલભા
 ત્રિપુ સ્થાનેષુ દુર્લભા ઈંદ્રપ્રસ્થે પ્રયાગશ્ચ સાગરસ્ય ચ સંગમે ॥ વળી યમુના
 તીરે વટેશ્વર ક્ષેત્ર છે તેનો મહિમા પણ આવે છે:- વિરંચીતનયા પ્રાચીં ઉદીચીં
 વિષ્ણુપાદજા પ્રતીચીં યમુના યત્ર મુક્તિસ્તત્ર ન સંશય ॥

હરિદ્વાર-માયા-સ્વર્ગદ્વાર, કુશાવર્ત, માયાપુરી આદિ દેવસ્થાનો આવેલાં છે. અને
 ગંગાદ્વારે કુશાવર્તે વિલ્વકે નીલપર્વતે સ્નાત્વાકનલલેતાર્થે પુનર્જન્મ ન
 વિચ્યતે । આટલાં સ્થળે જતુ ગાય તો પુનર્જન્મ આવતો નથી, એવું રહસ્ય મુશ્યું છે.

ઉત્પત્તિ અને અવરોધ.

(મળેલું) *

ધૃત્વરની પુખ્તી અગાધ છે. તેણે નિરૂપણ કરેલ પ્રત્યેક વસ્તુને જોમ ઉત્પત્તિની અ-
 નિલાયા છે, તેમજ તેને તેમ થતી અટકાવવાને અવરોધ પણ અનેક રૂપમાં, અનેક
 સ્થિતિમાં સિધ્ધ થતો દેખાય છે. જોમાંના કેટલાએક અવરોધને રોકી ચક્રવા માણસ
 પ્રયત્ને કરીને કુતેહર્મદ થઈ ચક્ર છે; બ્યારે કેટલાએક મહાન પ્રયત્ન કર્યા છતાં પણ
 રોકી કે અટકાવી શકતા નથી. આ એક સર્વમાન્ય ને સર્વદિતકર ધૃત્વરની શક્તિનો
 તથા કુદરતના નિયમનો અગાધ પ્રુદ્ધિનો નમુનો છે. જગતની નિયમિતતા સાચવી રખ-
 વાને માટેજ આ નિયમની ખરી આવશ્યકતા છે. તેના અભાવે ધૃત્વર નિયમિતતાને
 મોટી ખલલ પહોંચી જગતની સ્થાપિત સ્થિતિનો લપ બાસે છે.

આ પશુ એક કુદરતી નિયમ જ સમજવો. ત્યાર પછી પુતાન દેશ આવા વીરપુરોદ્ધ પ્રાદ્યમ માટે, તેમજ દેશની અભિવૃદ્ધિ માટે આગવશાળી થયેલ. હાજો કરી તેની પશુ સેવરો એજ દેશ પ્રાપ્ત થયું. એ પછી અરબસ્તાને કંઈક અગાંટ થયો, પશુ પછી તે એકિ-આદિક લોકોની અભિવૃદ્ધિ-ઉત્થાપિ અમુક મુદત માટે આક્રોને તેજે પૂરપ અર્થે અન્ય પ્રદેશમાં પ્રયાણ કર્યું. તેમાં મિમર, ને પછી રામ, આઓઆ, જર્મની, રૂશિઆ, ફ્રાન્સ, હાલ્લિ, ને હેવટ ઉત્તર, એ હાથરી પ્રસાદીના બોલાયા થયા, તેમ અમેરિકામાં પશુ એ પ્રમાદી સાત રૂપમાં ફેલાયો પામીને ત્યાંના દેશોને પશુ આ કાચરી મદાન સુખનો લાવો લેવડાર, હેવટ કુદરત પાછી પોતાના અસલ રથાન-એશિઆ તરફ રૂપાની દૃષ્ટિવરમાત્રની વળા પ્રથમ જાપાનને પસંદ કરી ત્યાં નદિ કાવો ફેરફાર કરી એવા વીરપુરોદ્ધ પ્રાદ્યમ કરી, તેવડે ને દેશની અભિવૃદ્ધિ-જાપાનીસ લોકોની ઉત્થાપિ કરી વિજેતાનું મોદું માન અક્ષિમ કર્યું. એ પછી તુરંત તે પોતાને પગપૂર્વના તેમજ પોતાને ચિરકાળ સ્થાયી વિષદેને માટે પસંદ પડેલા આ દેનાશી બારત વર્ષે ૧૮૩૬ તેજે પોતાની અભિવૃદ્ધિ ફેરફાર તે તમ પ્રયાણ કરવાને મિશર-રૂપાયા તે અગિનાશી અભિવૃદ્ધિ વ્યવસ્થા કરી આ તરફ આગમન કરતી આવે છે. આ આગમનને આપણે અત્યંત ઉમંગકારી તેમજ તેની સાથેના આ પશુ દેશના પ્રાચીન સંબંધને યાદ કરી, તેની રૂપાને સંબંધી યોગ્ય સત્કાર કરી પધારી લેવા હોંઘભેર તત્પર થવું જોઈએ. તેમજ એ અભિવૃદ્ધિને અવરોધક શું શું અવરોધે દાલ છે, તે વિચાર કરી તેને દૂર કરવા યત્ન પ્રારંભવો જોઈએ છે. આ લેખક આત્મ જરૂરીના પ્રયત્ને પોતાની ગતિ-અનુસાર એનું સ્પષ્ટિકરણ આ લેખમાં કરવા પારે છે.

(અપૂર્વ)

કર્મ-વિપાક.

(મતેહ.)

(અનુમધાન પૃષ્ઠ-૨૫૧-૫૧)

આરંભ આ પ્રમતે દેવેનું યોગ્ય મારી દેવે આપણે પ્રસ્તુત વિષયપર તમા જાણીએ તે વધારે માફ મળી સાચા. માટે તે પ્રમત અસાધ્ય થાઓ કરી જોઈએ.

દેવે ત્યારે અમુકકર્મથી જન્મ થયેલો આત્મિયોપાધી વિજેતાની પદવિના છા થયા માટે છે, ત્યારે મીમે મીમે આગમનના પથ આત્મનું અવરોધ કરી ગતિ દોષ એમ જણાય છે. આ સુત્રોદ્ધ એ વિષયે ૧૮૩૬

છે,—સિવાય હાયાદેહ જે સ્થુલની લગ્નલગ્ન રહેશે છે, તેની અસનક્રિયાથી ખાતરી થાય છે. સંક્રાંતિ અને વિકાસની હદમાં તે રહેશે છે એવો એ હાયાદેહ સંક્રાંતિની અવસ્થામાં પેલાં કિરણોના વહનને લીધે આવી રહે છે, અને અન્તરપ્રભા જે હાયાદેહનું તૈમજ છે, તે હણીનું જાય છે, આને માટે એમ પણ કહેવાય છે કે:—આન્તરપ્રભાને લીધે એ હાયાદેહનો વિસ્તાર એથી પણ વિશેષ છે. તો એ મતની સાથે અમારી સંમતિ નથી એમ પણ નથી. હવે આપણે તેનાં યોગાં દર્શાવો. પણ જોઈ લઈએ કે જ્યાં જે વાત કહેવા માગીએ છીએ તેની દૃઢતા સ્થાપન કરે. જો કે દર્શાવો એ નિયમો નથી, પણ નિયમોને સ્થાપિત કરવાનું અને સ્મરણમાં રહેવાનું બહુ સારું સાધન ગણાય છે. સુદાની વાતો ધણાઓને યાદ રહેતી નથી, પણ દર્શાવો યાદ રહેવાથી તે દર્શાવો અને નિશ્ચિત થતા સુદાઓને સહેલથી સમજી શકાય છે. હો ખાતરી માટે જોઈતાં અને મળી આવતાં દર્શાવો. આ માટે ન આપવાં જોઈએ? એવા લખણો મેળવવાનો યત્ન કરીએ તો એકથી માંડીને અનેકની સંખ્યાઓ સુધી મેળવી શકાય. કારણ કે એકજ જાતનીઓ એવા અનેક બનાવો થઈ ગયેલા હોય છે. અને તે બધાનો સંગ્રહ કરીએ તો એવાં ફક્ત ઉદાહરણોથી જ ધણાં વિજ્ઞાન પૃષ્ઠાં ક્ષેત્રો ઉપરથી જાય, અને અગત્યની બાબતો રહી જાય. માટે આ જગ્યાએ હેતુ યથામતિ દિગ્દર્શન માત્ર કરાવીશું, તે તેથી સ્વતંત્ર પામશે, એવી આશા રાખું છું. તદ્દમે દરેક જણે જો એવાં દર્શાવો મેળવવા એસશે તો તદ્દમને પણ એટલે ધણાં મહત્વનાં અને ઉપયોગી દર્શાવો મળી શકશે. આ વિશ્વની અન્દર તદ્દમારો પોતાની સ્થિતિ અને કર્તવ્યનું તદ્દમને માન થશે, અને એટલું નહિ તો એક નિર્ભય-સરલ માર્ગ તદ્દમને પ્રાપ્ત થઈ શકશે, કે જે રસ્તે વિચરણ કરવાથી તદ્દમને પોતાને જ લાભ મળી શકશે.

એકવાર રાત્રીના આઠ વાગ્યા છે. મી. કર્નલ રેડ “રિબ્યુ ઓફ રિબ્યુ” પત્રનો અધિપતિ પોતાના કાચમી ટેબલ પાસે ખુરશી ઉપર બેઠેલ છે, અને કોઈ હિંમત વિચારના વહનમાં ઝંબીર તાલુમાં હોય એમ જણાય છે. પોતાના પત્રો આવી મળવાથી એક પત્રમાં પ્રથમ જ આ હકિકત મળી આવે છે. તે એક ખબરપત્રીએ લખેલી અને પૂછેલી ખાતરી છે બન્નેની વચ્ચે ધણું અન્તર (જગ્યાનું) છે. અને જે સ્થળની હકિકત આપે છે તે સ્થળ તે બંનેથી વળી ધણું જ દૂર છે. મીસ એન (જેનું ખરું નામ મળી શક્યું નથી.) તે લખે છે કે:—ગઈ રાત્રીના પાછલા પહોરે હું એક બંધકર ગનાવ જોઈ હતું. યુરોપી તુર્કિસ્તાનના સર્વિઆ પ્રાન્તનાં રાજા અને રાણી પોતાના મહેલની અન્દર સમી રહ્યાં બેઠાં બેઠાં લીધા પછી ઠંડીને લીધે ગરમ ગાદી લેવાની તૈયારીમાં છે. બંને જણાં છે. એક લાભમાં ચાર મારાઓ (ધાતકો)એ ઉઘાડી તલવારે અન્દર પ્રવેશ કરીને કે બંને સ્તંભ થઈ ગયાં, અને કાંઈ પણ સમ્બોધનાર માત્ર કરી શક્યાં નહિ. રાણી નિર્વાચ્ય હતાં થવા જાય છે. મારાઓ રાજા ઉપર ધસી આવે છે. રાણી ધાતકોને વિનવે છે, અને આડં પડે છે, રાજાને ગયાવત્રાને ઉપાયો યોગ્ય છે પણ કાંઈ ઉપાય ફાવતો નથી. રાણી કાલાવાલા કરે છે, પણ ઠોર કહ્યુંમાં અને વજી હુલ્લમાં કાંઈ એ અવાજ ઉતરતા નથી. અસર થતી નથી. સર્વ યત્ન નિષ્ણા થાય છે; છેવટે રાણીને એક બાણુએ ખસેડી કઢાડે

છે, રાજાને ઉઠાવી ખીજા ઓરડામાં લઇ જાય છે. રાણીને પેલા ઓરડાના દારની અન્દર પૂરવામાં આવી છે. આ ખીજા મકાનમાં રાજાનું ખુન થાય છે. આખો મહેલ રૂધિરના તરમકાથી ખરડાઇ જાય છે, તથા કોઇ કોઈ ઠેકાણે ધાખાં પડેલાં જણાય છે. અતિ ચેતનમય સ્વરૂપ નિશ્ચેતન થઇ બેઠકરતા દાખવે છે. આ કાર્ય, એટલી ત્વરાથી અને ચપલતાથી થાય છે કે રાજાનાં અન્ય માણસોને ખબર થતા પહેલાં તો મારાઓ ન્દાસો જાય છે. અને રાણી તથા ખીજાં માણસોના પોકારથી આખો મહેલ માથા ઊંઠે છે. વિકાળ દેખાવ જોવામાં આવે છે, ભારે દિલગીરીના દેખાવથી રાજાને દરનાવવાની ક્રિયાની શરૂઆત થાય છે, અને આંખ ઉઘડી જાય છે. આ બેઠકરે જનાવ હું શું જોતી હતી અને એ બધું ક્યાં ગયું ? દૃષ્ટિની સમિપ તો ઊંઘ્યા પહેલાંની જ સ્થિતિ ખડી થયેલી છે. પણ સમય ફેરને લીધે તથા જનાવની અસરને લીધે તે બધાં મહેને નિરતેજ-જાંખાં જોવા જણાય છે, નજીકમાં કોઇ સજીવ વસ્તુ નથી કે—હું તેને પૂછીને ખુલાસો મેળવું ! કે નથી કોઈ એવો સમયસૂચક કે હોંને પૂછીને સત્યાસત્યને નિર્ણય કરું ! ગભરાઉ છું, દિલ બળે છે. અને આંતર વ્યથા વધતી જાય છે. જો કે મ્હારે તેની સાથે કોઇ પણ જાતનો અંગત સંબંધ નથી. મ્હેં તે રાજા રાણીને દીઠાં પણ નથી. જોળખતી નથી. છતાં મ્હારું હૃદય વ્યથિત થાય છે. જગાઇ ગયા પછી નિદ્રાદેવીને નમસ્કાર છે. ફક્ત રહ્યાર થવાની સહ જોગી છું. કારણ કે પધારીમાંથી ઉભા થવું મુશ્કેલ છે. સ્થામતા મ્હારા ઓરડામાં મ્હારે તરફ જવરાઈ રહી છે. રાત્રીની સ્થામતા ત્હેમાં વધારો કરે છે. ક્યારે દિનકર પ્રકાશ કરે કે મ્હારા અન્તરના બરાબ રહેલા ઉભરાઓ કાગળમાં ચિનઈ, અને ત્હમને પૂઠું ! ધણી મુશ્કેલીએ રાત્રી વીતતાં અને સૂઈ પ્રકાશતાં આ લખાણ મ્હેં લખ્યું છે. અને તે પણ ક્રિજતે હાથે લખ્યું છે. બલદી ખબર આપો કે આ દેખાવમાં સત્ય શું છે ?

લી, ઉત્તરની હલ્લુક મીસઁ એનઁ ના શુઝોર્નિંગ સર.

તા ૬. હું જે જાતનો અભ્યાસ કરેછું, ત્હેમાં મ્હને એ ઉપયોગી સત્ય છે, માટે જવાબ બલદી મોકલાવશે, એટલાં નમ્ર વિનંતિ નિધ્જન નહિ જાય.

મીસ. એન.

પત્ર વંચાઇ રહ્યા પછી ત્હેની અસર એટલી જ થઇ કે ખીજા પત્રો વાંચવા બાકી રહ્યા. તુરંતજ પુરશીની પીકનો આધાર લેવામાં આવ્યો, અને વિકસિત નયને ઊંચું જોઇ રહેવામાં આવ્યું. ધણીવાર સુધી આ પ્રમાણે રહ્યું. પણ એક ખબરપત્રી રાત્રી દિવસ પોતાના પ્રવૃત્તિ માર્ગમાં શું ચાલે રહે તે આવા જનાવને શી રીતે જોળખી શકે. આ આપણી એ લાઇન નથી, હશે જિયારીએ બચકર સ્વપ્ન આવ્યું તે લખી મોકલ્યું છે, પણ તેથી આપણને કાંઇ પણ હાનિ નથી. એટલું જિયારી ખીજા પત્રો વાંચવા માંગ્યા. પણ ત્હેમાંથી ઉપરની હકિકતને જરા પણ સદાપતા ગળી નહો. પોતાનું કાર્ય સમાપ્ત કરી પ્રત્યુત્તર માટે દિલ થયું, અને લખ્યું કે—ત્હમે જે જાતના જનાવો વર્ણવેછો, તેમાં જરા પણ સત્ય નથી. ત્યાંના મ્હારા મહાગારો તરફથી જરા પણ ખાતમી ગળી નથી. એ

ખનાવને કશોએ પૂરાવો નથી, ત્યારે હું શા કારણથી જાણું કે ત્હેમાં સત્યતાનો કાંઈ પણ અંશ છે. સ્વપ્નની વાતો હમેશાં સારી હોતી નથી, મગજની નળણામનું એ એક ચિન્હ છે, માટે ત્હેમે ત્હમારો હૃદયનો ખાર ઓછો કરશો, અને નિદ્રામાં દીરેલા ખનાવને બૂલવા પત્ત કરશો, જે મ્હને એવા કોઈ પણ તરફથી ખબર મળશે કે જાણવામાં આવશે તો તો હું ત્હેમને તુરત લખી જણાવીશ. તે ખાતે નિશ્ચિન્ત રહેશો. અને ત્હેમે ત્હમારો અ-
 બ્યાસ આલે રાખશો. હું ધારું છું કે હવે ત્હેમે વિષ દહિ થવાની તૈયારીમાં હશે. ત્હમારા પત્ની મ્હને એક પ્રકારની તવાઈ તો લાગી છે. પણ તે કેવા પ્રકારની તે હું કશીયી શકતો નથી. હવે જ્યારે આપણે રૂબરૂ મળીશું ત્યારે આ બાબતમાં અન્ય વિગતોની સાથે વિશેષ ખુલાસા કરી શકીશું. હાલ તો એજ તા. સદર.

લી. કર્નેલ સ્ટેક "રિબ્યુ ઓફ રિબ્યુ."—અધિપતિ.

ગુડનાઇટ સદર.

જરા કહેવાની રજા લઈશું કે એ લખાણ એમની મૂળ ભાષામાં હશે, પણ તે લખાણ તો મ્હેં મ્હારી ભાષામાં ઉતાર્યું છે. એટલે વચાર્થતા ન હોય તો સમજી લેશો કૃપા થશે.

હમેશાં ખનાવોની અસર આજે, તેથી કાંઠે નહીં, અને કાંઠે તેવી પરમ નહીં. દિવસે દિવસે ઓછી થતી જાય છે. ધણી લાંબી મુદતે છેક નિર્મૂળ થઈ જાય છે. આ એક કર્મ વિપાકની ગતિની જાગ આ પ્રમાણે શુધ્ધાવલી જોવામાં આવે છે.

હવે આ જે વ્યક્તિએ સિવાય કોઈ પણ આ વાતની આગાહી પણ કરાવતું નથી, તેમ કાંઈ ત્હેનાં ચિન્હો પણ જોવામાં આવતાં નથી. શા સારું જોવામાં આવે? કુદરત પોતાના છુપા મત્રો કોઈને પણ કહેતી નથી. છતાં કાર્ય કરતી જાય છે. ખરાબર આઠ દિવસ થયા, અને નવાનક સર્વિઆનાં રાજ રાણીનાં ખુન થાય છે. ચારે તરફ ખબરો ફેલાય છે, અને હાહાકાર વર્તે રહે છે. મી. સ્ટેકને પણ ખબરપત્ર મળે છે, અને વિસ્મય પામે છે. મીસ. એન. પણ એ વર્તમાનથી વાકેફ થાય છે. "રિબ્યુ ઓફ રિબ્યુ"માં ત્હેની લખાણથી—"ખૂન-ખૂન" એવા મોટા અક્ષરના મયાળા નીચે બધી દક્ષિત મળ્યા પ્રમાણે લખાય છે, મ્હને કોઈ તરફથી એમના સ્વપ્નની દક્ષિત મળી હતી, મ્હે તે કપર બિલકુલ ધ્યાન આપ્યું નહીં હતું, જે મ્હને સ્વપ્ન તરીકે મળેલી ખબરો નીચે-આવેલું લખાણ એમને એમ પ્રસિદ્ધિમાં મૂક્યું હોત, તો કદાચ રાજ-રાણીનાં ખૂન થવાને બદલે તેઓ ખતી જાત. પણ મ્હેં તે વાત તદ્દન અસંભવિત માની હતી, અને જાપામાં આ વાત પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવાનું કાંઈ પણ ખાસ કારણ નહોતું. ખૂનીઓના જાણવામાં એ જા-
 પાની વાત આવે હોત તો તેઓના નિશ્ચય ફેરવાઈ જાત, અને તે વાત અટકી પણ જાત પણ હું શું જાણું કે આ ખનાવ પ્રમાણે ચોક્કસ દિવસમાં ખરેખર ખનવાનું જ છે. હશે જે ખનવાનું હતું તે ખન્યું. પણ તે ઉપરથી એક વિચારવાનું સાધન મળ્યું છે અને મ્હારી દૃષ્ટિ વિશાળ થવા જાય છે કે વિશ્વમાં કોઈ એવા પ્રકારનો આન્દોલનો હોવાં એમને કે તેની સાથે સંબંધ રાખતી કોઈ અમુક વ્યક્તિને સમાનતા ધરાવતાં ત્હેની સાથે તે અથડાઈ પડે, અથવા ત્હેમાં ત્હેના તરંગ આવે. એ મૂળ દક્ષિતના લેખકને તો એનાથી પણ વધારે વિચારો થયા. અને ત્યાર પછી પોતાને જે જે સ્વપ્ન આવતાં ત્હેની તે પોતે તોષ રાખતી. ત્હેમાંથી કેટકેટલાં સત્યાર્થ દર્શાવતાં, તે વખતો વખત મેળ-
 વતી. અને તેના પ્રકારો પાડવામાં કાળક્ષેપ કરવા લાગો, એમ કરતાં ત્હેની આત્મચકિત

નિર્ભય થવા લાગો, અને હેવટે તે વાતના વિચારોપરથી પોતાનું મન ફેરવી ખીજ બા-
બતો ઉપર મ્હોંટાડવા માંડ્યું ત્યારે ત્હેની તબિયત ઠીક રહેવા લાગી. આત્મબળ તો
પાછું ન આવ્યું, પણ કામ કરવા જેટલી શક્તિ માંડ માંડ પ્રાપ્ત થઈ શકી. આ ઉપરથી
એટલું જ, સમજી શકાય છે કે મનુષ્યો એક સત્ત્વના અનુમાનથી ત્હેને વળગી રહી ખીજ
અસત્યોને પણ સત્ય છે એમ મનાવવા જતાં પોતાનું આત્મબળ વિના કારણે યુમાવી દે
છે, એ નિઃસંશય છે.

વળી આ બાબતમાં રાજાના ખુનનું સ્વપ્ન પ્રતિબિંબ ખડું થાય છે, અને રાણી તો
સજીવન રહી હોય એમ જણાય છે, અને સ્થૂલ ભાવનામાં તો તે જાનેનાં ખુન થાય છે
એ પણ જોવા જમ્મએ તો આપણી કલ્પનામાં પણ ન આવે એવી બાબત છે. રાજાની
રાણી રાજ્યથી જુદી નથી. રાણીનાં રાજામાં સમાવેશ થઈ જાય છે, એ કુદરતનો
મહાનુ નિયમ આપણા લક્ષમાં આવે તેમ છે. રાણીના ખુનમાં રાજાનો સમાવેશ થઈ
શકે નહીં. આમ પંચ કહી શકાય કે જેમને સ્વપ્ન આવ્યું છે તેમના વિશ્વવદનની સા-
થેના પોતાની સાથેના પોતાના સંબંધ સાથે જન્મું ખુન થયું છે, તેમનું વદન વિશ્વના
વદન સાથે અનુસન્ધાન પામી એકતા દર્શાવતું હોય, અને રાણીનું વદન વિશ્વ વદન
સાથે સંબંધ ન પણ રાખતું હોય. ફક્ત રાજાના અંગત સંબંધ સાથે જ વદન
રાખતું હોય તો તે વાતની પણ ના ન કહી શકાય. અને તેથી જ એકનું વદન વિશ્વ
વદનદ્વારાએ પેલા વદનમાં ઉતરી આવ્યું જણાય છે. અને અન્યમાં તેમ થતું નથી.
મમે તેમ હોય, તોપણ આપણે ત્હેનો ખરો જુલાસો આપી શકીશું નહીં. કારણ કે તે
આપણા જુદીની પેલી પારની ખીના છે, અને ત્હેમાં આપણે માથું મારવા જતાં કદાચ
ત્હેમાં આપણું માથું ભરાઈ રહે. તો પછી આપણે અતોભ્રષ્ટ તતોભ્રષ્ટ થઈ રહીએ. માટે
આ બાબત આટલેથી જ બંધ રાખવી ઉચિત ધારૂં છું.

જે ખીના બનવાની છે. અથવા જે કાર્ય થવાનું છે, તેનું રૂપ અગર રૂપો અગા-
ઉથી ઘડાય છે, અને આવે સમયે તેઓ મર્મના પેટે અતિ સૂક્ષ્મરૂપમાં હોય છે. અને
ક્રમે ક્રમે તેઓ સ્થૂલરૂપમાં અવતરણ પામતાં દરમિયાન થવા માટે છે, અને નીચે ઉતરી
આવી જે કર્મ કરવાની ફરજ હોય તે અદ્ય કરવા માટે છે. આ મર્મને વિશ્વવદનના
હૃદયમાં લંબજાળ પરિવર્તનમાં પકડ થવા પછી નીચે જતરી આવવાને ત્હેના નિયામકાની
સૂચનાની રાહ જોવી જોઈએ છીએ, અને આગા માયા વિનાતો ત્હેનાયો કાંઈ પણ બની
શકે નહીં. આ વાત આપણે વારંવાર કહેવાની એટલા માટે જરૂર છે કે નિયામક એવી
પકડ યથેલી શુભ અશુભ કે જાનેની ઝોછાવત્તા પ્રમાણમાં મિશ્રિત થયેલી આકૃતિઓને
કે કિરણોનાં વદનને પોતાને અધિન રાખે છે. કારણ કે વખતે ત્હેમનાં વદન બન્ધ રાખ-
વાને કે થોડી મુક્ત મુખી અટકાવી રાખવાને પણ સત્તાવાન છે, અને વખતે કાંઈ એવા
પ્રકારનો બનાવ બને કે ત્હેમાં ફેરફાર કરવાની પણ જરૂર પડે. એવે સમયે તે એમ પણ
કરી શકે છે તોપણ બધી વ્યક્તિઓને માટે એનો યોગ્ય નિયમ આપી શકાય નહીં.
જેમાં કાંઈ પણ વિચાર કરાયો નથી ત્યાં તો જરા પણ અટકાવવાનું કે બન્ધ રાખ-
વાનું નથી. પણ જ્યાં વિશાલ દૃષ્ટિથી જોવાનું છે અને જેને વખતે વખત તકો
આપવા છતાં પણ જેમણે પોતાના વર્તનમાંનો માર્ગ બદલાવ્યો નથી. અને દબે તે

બહાવા છે કે નહીં. તે જોયા પછી લેખની આકૃતિઓને અગર લેખમાંથી નીકળતાં વહનોને પૂતાવ કરવાનું એક સામયું સૂચન મળે છે. અને એથી એમ પણ બને છે કે એકી વખતે અનેક આકૃતિઓના બંહેણ ભેગો થયેલો હોય છે, તેથી બધી તરફથી લેખ મૂલોદ્ભાવકને ઘેરવામાં આવે છે. આ વાત જરા વિસ્તારથી સમજાવવી પડશે, પણ હજી જરા વચ્ચે કહેવાનું છે તે કલા લીધા પછી કહીશું, તો વધારે યોગ્ય મણશે, માટે હાલતો આલેખીજ બન્ધ રાખીશું. [ચાલુ.]

રા. રા. મનઃસુખરામ સૂર્યરામનો દેહત્યાગ.

૨૧. સ્વસ્થરચિરોમણિ ગોવર્ધનગમના કુક્રમણ માટે ગુજરાત શોક કરી વિરમ્યું નથી એટલામાં એક બીજા સાક્ષરની એટ હતીજ યમ છે! વૈશાખ સુદી ૧૧ ને ગુરુવારે રા. રા. મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી એઓશીનો દેહ પડ્યો. પોતાના જીવનનો ઉદ્દેશ નક્કી કરી એ ઉદ્દેશના મનનપૂર્વક પોતાની સધળી પ્રવૃત્તિઓ રચવી તથા તે તરફ ગેતાનું જીવન દોરવું એમાં મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ અને 'નીતિ' રહેલાં છે—અને એ રીતે જોતાં આ વિદ્યાપરાયણ સંન્યસત્રીએ પોતાનો મનુષ્યજન્મ સાર્થક કર્યો છે, તથા અસ્ખલિત 'નીતિ' મતા દર્શાવી છે.

રા. મનઃસુખરામની પૂર્વાવસ્થા ધનસંપત્તિમાં દુર્બળ હતી તથા તેજ કારણથી તેઓ વિદ્યાસંપાદન પણ પથેટ રીતે કરી શક્યા ન હતા. મધ્યમાવસ્થામાં તેઓએ પુષ્કળ ધન અને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કર્યા, તથા વિદ્યાનો વ્યાસંગ વધાર્યો—અને ઉત્તરાવસ્થામાં બ્યવહાર-પ્રિયવદ્દ મમતા ધટાડી, પ્રાપ્ત કરેલી વિદ્યાના જ્ઞાનરૂપી ફળ ઉપર જીવનનિર્વાહ કરવા માંડ્યો. મળે અવસ્થામાં વિદ્યા એજ એમનું પરમ રસસ્થાન હતું; અને બ્યવહારયજ્ઞ પણ વિદ્યા-રૂપી સદૃષ્યમૈયારણીને સાથે સખીતેજ એમણે કર્યો હતો.

રા. રા. મનઃસુખરામજીએ અસ્તોદય, કરસનદાસ મુળજી જીવનચરિત્રનું અવલોકન, વિચારસાગરનું ભાષાન્તર 'સુચ ગોકલજી' અલા અને વેદાન્ત-આદિ ગ્રન્થો રચ્યા છે.

એમના ધણાખરા ગ્રન્થો જગતનાં સુખાપિતોથી ભરેલા હોય તેજ જડિત ફરસખથી જવા શોભે છે. જે વિચાર અન્ય લેખકો જગતનાં સાહિત્ય અને તત્ત્વ જ્ઞાનના અભ્યાસથી પ્રાપ્ત કરી પોતાના રાખ્દોમાં પ્રગટ કરે છે, તેને રા. મનઃસુખરામ પ્રાચીન લેખકોની પોતાનીજ વાણીમાં વાચક આગળ રજુ કરવાનું પ્રસંદ કરે છે, મદાન પુરુષોની ભાષામાં એ એવી વિલક્ષણતા જોતા કે એને પોતાની વાણીમાં ઉતારવા જતાં રખેને દાનિ યાય એ બધ એમને દબેશમાં રહ્યાં કરતો, અને તેથી એમનાં ભાષાન્તરો બહુધા પ્રત્યયાન્તર—રૂપ જ થતાં, રસતંત્ર ગ્રન્થોમાં પણ તેઓ અત્યન્ત શ્રમ અને કાળજીપૂર્વક ભાષાની ધરના કરતા 'સંસ્કૃતમાંથી' ભાષાનો એમનો આગ્રહ ધટવાને બદલે, દિન પર દિન વધતો ગયો હતો એ ઉપદાસ પોતે બહુ આનંદથી અને રસથી ભોગવતા, અને પોતાના સિદ્ધાંતો નવીન ભાષાશૈલીમાં સત્કાર થયો છે એમ અભિમાનથી કહેતા, તથા આખા દિનદુસ્તાનને ભાષાની એકતા કરી આપવાનું આ એક સાધન છે એમ જતાવી સ્વદેશભિમાનથી એ સિદ્ધાંતને પોષતા.

રા. મનઃસુખરામજી એકર વેદાન્ત માટે ધણો આગ્રહ ધરાવતા;—તે એટલે મુઠ્ઠી કે રામાનુજાદિકના વેદાન્તનો અભ્યાસ પણ અનિષ્ટ મણતા અને એમ જતાવતા કે ભિન્ન ભિન્ન

મતના પરિશીલનથી ચિત્ત અસ્થિર અને છે, અને એકે સિદ્ધાન્ત હૃદયમાં સ્થપાતો નથી. તેથી જીવનચર્યા અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય છે. વળી, વેદાન્તનું જ્ઞાન 'સંપ્રદાયસિદ્ધ પ્રાપ્ત કરવું' જોઈએ એમ એમના નિર્બંધ હતો, અને તેથી ઘણા સંન્યાસીઓના સમાગમ પણ કરતા. એમના સ્વભાવ 'ગુણગ્રાહી હોવાથી' સંન્યાસીઓના વર્તન ઉપર જાદુ ધક્કા ન આપતાં તેઓ પોસેથી માત્ર વેદાન્તનું વ્યાખ્યાન સૌભંગ્યવાની જ દરકાર રાખતા અને આંતરિતે એમણે શાંકર વેદાન્તની પરિભાષાનું સાફ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

૨૧. મન:સુખસંમજ્જીતો 'સંસ્કૃતમયો બાષા'—જુલું હંપાસેડો બોલ કરતાં—ભાગ્યે જ સર્વને માન્ય થશે; અભ્યાસની એકદેશિતા, અને ઉભય પક્ષને બરાબર સંબોધ્યા વિના અમુક સિદ્ધાન્ત પરનો પેદાપાત એ સત્યશોધનની દૃષ્ટિને અનુચિત લાગશે; વિવિધ તત્ત્વ-ચિન્તનોના પરિશીલનથી જીવનચર્યા વધારે ઉદાર વિશાળ વ્યાપક અને પૂર્ણ બનાવી શકાય છે એ સિદ્ધાન્તમાં પણ કાંઈ થોડું અત્ય નથી; વળી તત્ત્વજ્ઞાન બંધારે સંપ્રદાય અને પરિભાષાનાં ચોક્કાની દરકાર ન કરી આત્મામાં ઉતરી પુનઃ સ્વતન્ત્ર વાણીરૂપે પ્રકટ થાય ત્યારે જ તે ખરી તત્ત્વની સમજણ છે એમ પણ ધણને નિશ્ચય હશે. તથાપિ એટલું તો સર્વેએ કબૂલ કરવું જ પડશે કે રા. રા. મન:સુખસંમજ્જીતે સત્યની જે એક બાણુ જોઈ હતી.—(અને સર્વ બાણુ એકી વખતે જોવાની અને અનુવર્તવાની તો અનુબધમાં શકિત જ નથી) તેના પ્રતિપાદનમાં અને સેવનમાં એમણે સમસ્ત જીવન ગાળ્યું હતું, અને પોતાના સિદ્ધાન્તનો રંગ અન્યને ચઢાવવા માટે જોઈતાં આત્મશ્રદ્ધા અને ઉત્સાહ પૂર્ણપણે ધરાવી એનું આશ્ચર્યપદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

૨૨. રા. મન:સુખસંમજ્જીતો લેખમાં હમેશો—એમના આરંભકાળના લેખોમાં પણ—વિચારની પરિપક્વતા જ નજરે પડે છે. જે ગંભીર જ્ઞાન્ત અતે વિશાળ દૃષ્ટિએ તથા સચક્ર વિચાર પુરઃસર રા. મન:સુખસંમજ્જીતે કરસનદાસ મૂળજીના જીવનચરિત્રનું અવલોકન લખ્યું છે તેવું જોઈ થોડાક જ ટ્રેડ્યુએટો લખી શકે એમ અમારો નમ્ર અભિપ્રાય છે.

૨૩. રા. મન:સુખસંમજ્જીતે એક ઉત્તમ રાજ્યતન્ત્રી તરીકે યુજ્જરાતનાં ઘણાં દેશી ના-બ્યોની સેવા કરી છે. એમની સલાહ હમેશાં દીર્ઘદષ્ટિવાળી, નિર્ભય, નિખાલસ, યુક્તિ-મંત, આવેશરહિત અને પુખ્ત વિચારથી બરેલી આવતી; અને આ યુજ્જને લીધે અનેક દિવાનોની ફેરબદલીમાં પણ પોતે નિર્વિકારી કુટસ્થ રહેતા. આ સ્થાને મિ. ડ્રોર્સ મિ. વે. ડર્બન વગેરે ઘણાં જોયાં દિલના અંગ્રેજોની જેડે સંબંધમાં આવી એમણે જોઈની ભાવના-જો જોઈ હતી; અને તેથી તેમણે પોતાના રાજ્યમન્ત્રદ્વારા સાહિત્યને અને કેળવણીને ધણી સારી મદદ કરી છે, એટલું જ નહિ પણ 'સેક્રેટરિએટ'ની સેવામાં ન હુળતાં, સર હોરોજશાહ આદિ બારતવીરોની કુમક કરવામાં પોતે હમેશાં તત્પર રહેતા.

મથા જમાનાના છતાં ખવા જમાના સાથે અનેક રીતે સંસર્ગ રાખી સાથે સાથે ચાલનાર આ વડીલ પુરુષની યુજ્જરાતને ધણી 'મ્હોટી' ખોટે છે. જે વેદાન્તના સેવનને એમણે જીવનનું પ્રધાન લક્ષ્ય કર્યું હતું. તેણે 'એમના અવસાનસમયે એમના આંતરે અનુપમ સ્થિરતા આપી હતી, એ એમના નિશ્ચયની સાચાઈ દર્શાવે છે. એ સ્થિરતાને મરણોત્તર પણ રહો એમ કંઈ અમે આંકું નોંધ સંભાષ' કરીએ છીએ.

એક અખેસજી પ્રવાસી.
મહાનિમિષ મહાશયોજના નકુભાર્થ.
દિવેદી.

સુદર્શન.

ત્રી-મી.
શહેર અર્ધસેકેન્ડર બાપુભાઈ.
એમ. એ. એમ. એલ. બી.
વપત્રની.—
મોક્ષદાસ નમ્બાઈ દિવેદી.

(ધર્મ, શ્રદ્ધ, સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્સમંધી વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” — માગવતમ્.

[પુસ્તક ૨૨, એક. ૧૦.]

(માસિક)

[જુલાઈ. ૧૯૦૭.]

॥ નરહરિકૃત જ્ઞાનરમણી ॥

(મહેલું.)

(અનુસંધાન પુ.-૧૪.-અ.-૮.-૫૪-૧૬૯-પી)

દેખો વેદ કતેન પુરોહી, પુહો પંડિત નંથ સુખધા;	
સખ સંતો મલી એહિં હરિરાય, છહો ચૈતન પુરસ નિરંજન રામદે	૮૪
ચૈતન બોલી ચૈતન ચોલી, ચૈતન જહા સકલ મહો માહાલી;	
ચૈતનયા સખ ચૈતન હોષ, ચૈતન પુરંપ નિરંજન સોષ;	૮૫
ચૈતન સુણી ચૈતન નોવી, ચૈતન હસી ચૈતન રોવી;	
ચૈતન અંધ સવાહ હી જાણી, ચૈતન કોમલ મહા પ્રમાણી.	૮૬
વિવિધ બાષા ચૈતન બોલી, ચૈતન બાંધે ને ચૈતન ખોલી;	
ચૈતન આવી ચૈતન જાવી, ચૈતન માહ સમાવી.	૮૭
ચૈતન સોવે ચૈતન જાગી, ચૈતન ગ્રેહી ને ચૈતન ત્યાગી;	
ચૈતન ખાવી ચૈતન પીવી, ચૈતન મરી ને ચૈતન જીવી.	૮૮
સ્વાસો સ્વાસ સો ચૈતન કરતા, સંકલપ વિઠલપ ચૈતન ધરતા;	
ચૈતન બરતા ચૈતન બોકતા, ચૈતન બંધન ચૈતન મુક્તા	૮૯

- ચૈતન સાખી ચૈતન સખ કરતા, ચૈતન પિંડ બ્રહ્મડકા ધરતા; ૬૦
- સુખ દુખકા ચૈતન સો દાતા, ચૈતન અપણે રંગદી રાતા. ૬૧
- ચૈતન ન્યારા ચૈતન-સખમાંદી, ચૈતન ભરી રંદા જહાં ત્યાંદી; ૬૨
- નારી પુરુષ નપુસક નામા, ચૈતન બ્રહ્મ રદા સખ દામા. ૬૩
- ચૈતન ગુણ ચૈતન સો માયા, પંચ પંચ ચૈતનદી કહાવા; ૬૪
- ચાવર જંગમ ચૈતન હુઆ, ચૈતનથી કાનદી નજૂઆ. ૬૫
- ચૈતનમાંદી જગત ઇહો બારી, ચૈતન જગત સકલ પ્રકાસી; ૬૬
- જગત સકલ ઇહો ચૈતનબાધ, ચૈતન સખ મદી રદા સમાધ. ૬૭
- આદ અંત મધ્ય ચૈતન જાણો, તલ ઉપર બીચ ચૈતન સમાણો; ૬૮
- ઈત ઉત આગે પાછે સોધ, ચૈતન બીન ઓર દુળ ન કોધ. ૬૯
- ચૈતન દરીઆ રસભર બરીયા, ઇહો સુખરૂપ ચૈતનદી ધરીવા; ૭૦
- દહોં દય દરીઆ એકકારાં, તાઠા નહીંવાર ના પોરા. ૭૧
- બૂદ બૂદ કેન તરંગસોદ હોઇ, તાકુવાદ ન પાવી કોઇ; ૭૨
- સોધ જલમેદી સખલોકદી રદા, સોજલ ખીરબે સંતેલદા. ૭૩
- સખ ઉપણે સમે રહેની માંદી, તાકી ખખર ઠાઠકુ નાહી; ૭૪
- અપણે રંગ રમે સખ કોઇ, તાકું ખૂઝે ખીરલા કોઇ. ૭૫
- સોપદે બાળા જે લેહેલાંવે, જીવનંમૂકતા ઓહીજનં કહાવે; ૭૬
- તાકે મન દુમિધા નહી આવે, આપા દેખી આપ રીઝાવે ૭૭
- સકલ વિષકુ વંદે ઓહી આવા પરમહિ દેખિ દરી સોઇ; ૭૮
- અક્ષય બ્રહ્મ સકળ મદી ખેલે નાના બેખ ઓ પરિઓર મેહેલે. ૭૯
- ઇહો સખ લટકે આપદી કરતા, સતરજતમ ગુણ આપદિ ધરતા, ૧૦૦
- આપે ન્યારા આપે સખ માંદી, એહી બીધ ખેલ ખેલિદી ગુસાંધ. ૧૦૧
- જેજે બાવે સોઈ સોઈ કરિદી, અપણી પ્રમથ રૂપ સો ધરિદી, ૧૦૨
- ધરમ કરમ તાકે નહીં સિપતા, વે કરિકર્મ સદાસો યુગતા. ૧૦૩
- સખદી રૂપો સખદી નામી, આપે આપ રદા સખ દામી; ૧૦૪
- ઉસ બીન દુળ હુઆ નહોઇ, આત્મારામ અંતર સોઈ. ૧૦૫
- ચેતોરે ચીતદી વ્રમ લોહા, બાદ બિચાદ કરાજીન ફોહા, ૧૦૬
- સખપદ એકદી આતમ જાણો, જે જે કહોસો સલ પ્રમાણો ૧૦૭
- ઇહોસખ સલ સ્વરૂપ સંસારા, અંતરિ રાખો એહી બિચારા; ૧૦૮
- કારણથી કારજદી હોઇ, કારજ કારણ બીજ ન લોઇ. ૧૦૯
- જૂં જલકી લેહેરી જલકી સુમાવે, લેહેરીરૂપે જલકી મુઠાવે; ૧૧૦
- ઇસ બીધ જાણો ઈદ્ર સંસારા, કંચનથી બૂખણ એકકારે. ૧૧૧

- મીઠીકે બહુ ભાંડ હોઈ આવે, સોઈ ભાંડ મીઠી મહી સમાવે;
એહી બીધ જાણે સકલ સંસાર, ઉત્પત્તીસ્થીતીલય એકહી ધારા, ૧૦૬
- જેસી અબ્જ મગન હોઈ આવે, સો અબ્જ મગનહી સમાવે;
જ્યું મહાતેજથી દીવ બહુ હોઈ, જાગતેજહીમે લયપાવે સોઈ ૧૦૭
- જ્યું પ્રતિજિન બિંબમહી સમાવે, ત્યમજૂત સકલ બ્રહ્મમહી લયપાવે;
જ્યું પાવકથી તીલુખા બહુ હોઈ, શીરીનં આવી તિલુખા સેઠાં ૧૦૮
- જ્યુંએ દીપક શુન્ય સમાયા, જલ પ્રવાહ સમુદ્રમાં આયા;
ગીરે પત્ર પુષ્પરૂપ જેહી, શીરે કેસે લાગે તરતેહી ૧૦૯
- પુષ્પ વાસ જે શુન્ય સમાઈ, સોફરી પુષ્પ કહેા કીસી આઈ;
કોસા શબ્દ આકાસ સમાગી, સો શબ્દ કાંસો નહી આવી. ૧૧૦
- ત્યુંએ તને કી અવસ્થા મધ સે મધ, સોફરી અવસ્થા કીનહુન મહી;
મૃત્યુ અવસ્થા એહીબીધ જાણે, ઇહીશુક લહાંકો લાંઘેર સમાણે ૧૧૧
- પૂરણ બ્રહ્મથી એ શુર હોઈ, બ્રહ્મ માંહો લય પાવી સોઈ;
જ્યું ઘટાકાસ મહાકાસસો એક શુર, બ્રહ્મના એહી વિવેક ૧૧૨
- માયા તો કાયા લગી બાઈ, મનતો પ્રાણ લગીજી કહાઈ;
પ્રાણ પુરુષ જન શુન્ય સમાયા, તજ નાંમેનાં વૃ નાંમન માયા. ૧૧૩
- જન્ય નહુ આ જેસાએસહી લ્યાથી, તખવે તેસા તેસા કહાથી,
મૂરખ જન કહી એસા એસા, છઝોહી નટનારાયણ જેસા તેસા. ૧૧૪
- જન્ય ચૈતન પ્રમતિકો કરી સંગ, તજ ઉપજની નાના બીધરંગા;
શુવ, ઇશ્વર પ્રમતી સંગ નામં, આપી અનાય પ્રભુ પૂરણ મમં. ૧૧૫
- જન્ય ઉલટાઈ હો ચૈતન ફરીઆ, તજ પ્રમતી પુરુષ આપ રૂપ ધરીયા;
આપે આપશું કરી આનંદ, કહેણ સુણન સેહેરી સોદા ધંદા. ૧૧૬
- ના કોઈ મરે ના કોઈ મારે, ના કોઈ તરે ના કોઈ તારે,
ના કોઈ આવે ના કોઈ જાય, છહો જગતરંગ જલભાંજ સમાય. ૧૧૭
- જુએ સ્ફાટીક મણહી જેસાતેસા, રંગ સંગ કહેકો એસા એસા;
જૂ આતમારામ સદાહી અસંગા, જો ધરે કોટીક માયા ગુણ રંગા. ૧૧૮
- જૂ આકાશકું સેપે કોઈ, બીન આકાશ કણુ પ્રવર્ત ન હોઈ;
ત્યું શુદ્ધુષ્પ બ્યાપક આતમારામ, નિર્ગુણ સગુણ પ્રકાશક પામ. ૧૧૯
- જહી જતી કલ માય ન જાપ સો નિર્ગુણ સગુણ-બયાદી આપ,
સજમે આપે આપ ગ્રસાઈ, મીઠું જુમમાંહી હૂઆ જૂનાંહી. ૧૨૦
- કહો કહિમે કણુ કહો ન જાવે, કહે બીગરે કણુ જાંબન આવે;
કવિ પંડિત મુની કહો બખાણી, અદ્ભુત સત્ય તેરી તુહી જાણી. ૧૨૧

- સખ તુમ મહી તુમ સખ માંદી, તુમ ખીન દુલ્લ કમલું નાંદી,
સદા નિરંતર તુંદી સ્વામી, સમદી ઠોર તુમ અંતરમામી. ૧૨૨
- કમે સુભાવ રૂપ ગુણ નામં; એ સખ સાંઈ તેરે કામં;
સખ તુંદુ આસો તેરે તાંઈ, સમરથ પૂરણ તુંદી ગુસાંઈ. ૧૨૩
- સખ રૂપી તેં આપ દેખાયા, પંડ જ્ઞાંડ નીરંજન રાયા,
ઝોદી પૂરણુદી આગે પાછી, સુલ્લ સુદમ સખ બેસુ તૂ કાછી. ૧૨૪
- આપણી ઇચ્છા એ વૃદ્ધિ ખેત્રે, પલમહી કોટી જ્ઞાંડ ફરિ મેહેત્રે;
એસા અકળ નિરંજન સાંઈ, પેળે પ્રગટ બોલે ઘટ માંદી. ૧૨૫
- ગુપ્ત ખીન ગાંન કરતાહી છુપા, ઝોદી સખ કમલું હોત ના કીણા;
સોગાવે સો ગુણ તહી બાઈ, ઝોદી પરચેમાં મદાનીય પાઈ. ૧૨૬
- જ્યાં નીસહીનનાટારંબહી હોપી, સોઈ રામત્ય કોઈ સાધુ જીવી;
જીને વે જાણ્યા ખેલ અચંતા, સોજન નિરંબે બધે નચંતા. ૧૨૭
- જ્યાં આપે આપ નિરંજન સાંઈ તદાં ઉપ્પુ શીત કણુ ધૂપ ન ડાંદી;
હી પ્રગતી પુરૂપ ગુણ નહી સંચરં, પંચ પંચ કણુ નહી મિસ્તારં. ૧૨૮
- ઝેલ તાગ નક્ષત્ર બાસં, ચંદ્ર સર પાવક ન પ્રકાસં;
સદા સદોદિત નિરંજન રામ. રૂપ અરૂપ કણુ કહો ન જામ ૧૨૯
- અમમ અગોચર અનદત બાણી, સોઈ ધુન્યજન તુમ મહો પીઠાણી,
ઘરને ગગન મંડળ મહીસારં, પરમદંસ રમિઝોદી દારં. ૧૩૦
- ઘટ મહી શીવ શક્તી હોઈ જાણો, સોઈ દંસ પ્રગટ પ્રમાણો,
અગુન્ય મહી એ ગુન્યહી બાસી ગુન્ય અગુન્યમહી દં પ્રકાશી. ૧૩૧
- દં બીજે સો રાક્ષી ઉપાઈ, સોઈ મિત્રી હોઈ અછી નિપાઈ;
સોઈ દંસ અછીકા ધરતા, સોઈ દંસ અછીકા કરતા. ૧૩૨
- સોઈ મદિ સખ અછી સમાવી સોઈ રૂપ સખ અછી કદાની;
કારમ (કાર્ય) કારણ માંદી સમાઈ, કારજ કારજ કપહી બાઈ. ૧૩૩
- ખોજત ખોજત ખોજતહી પાયા ગુન્ય મંડલ સતગુરુ હી દિખાયા,
આમિ લપજે આવાજ અખંડ, સોજીની પૂરણ પંડ જ્ઞાંડાં. ૧૩૪
- અંચણી તાલ પખાવજ જાણે, સંખલેણ વેદ મુન જાણે;
પંડા બેરી બમર ગુંજણ, ઝોદી બીધ સખ હોતહી સાણ. ૧૩૫
- અનાદત ધુનિ ને ચીત લાવી, સો પરમ જ્યોતિશ દગ્ધન પાવી,
જોતી પરિચીત ન મન ગમેદી. (આ ટુક નથી) ૧૩૬
- પરમ ધામ પરમ પદ ઝોઈ, જ્યાંદાં દંદ વાસના કપલ ન રોઈ;
જીતનીન દેખીમો આપી આપં, તા ઘટ નહી ન સોઈ સંતાપં. ૧૩૭
- જા ઘટ અઘ જાન બીજાને, તા ઘટણી દુનિયા સખ બાણે;
સદા આનંદ મદા સુખ રૂપં, દેખે જીતનીન અઘ સ્વાપં. ૧૩૮

માયા-વાદ.

—:૦:—

લગભગ તમારા સંઘવાના સંબંધવામાં માયાનું નામ આપ્યું હતું. સામાન્ય રીતે આ શબ્દ, જે કે અને ભીતિ છે કે ધણી અભોગ્ય રીતે, પ્રપંચ, ભ્રમણા, વિવર્ત, અથવા આવી કંઈક બાબતના અર્થમાં વાપરવામાં આવે છે, પરંતુ આ વાદ જાણે કે વેદાન્તના આધારરૂપ સ્તંભ હોય તેવો હોવાર્થ તેને મધ્યસ્થ રીતે સમજવો જરૂરનો છે. માયાવાદ સમજવાના હું તમારી પાસે થોડોક ધીરજની માગણી કરું છું કારણ કે તેમો અનિરૂપિત રહેવાની ધણી ધારણી છે. વૈદિક સાહિત્યમાં મળી આવતા માયાની પ્રાચીન બાબત, જ્યાં આ શબ્દને મોહનો અર્થમાં વાપરવામાં આવ્યો છે તે છે, પરંતુ આ સમયે મધ્યસ્થ વાદ પર્યંત પહોંચવામાં આવ્યું નથી. **इन्द्रोमायाभिः सुखरूपमीयते ॥** "ઇન્દ્રે પોતાની માયા દ્વારા સુર રૂપ ધારણ કર્યું."—આવો વચનો ગળી જાવો છો. અત્રે માયા શબ્દનો અર્થ કંઈક તત્ત્વવિદ્યા જેવો થાય છે, એ સત્ય છે. આ પ્રમાણે આનો આવજ અર્થ દમેશાં વાપરતાં અન્ય અનેક અવતરણો મળી આવે છે. પછીથી માયા શબ્દ તદ્દન દૃષ્ટિથી બહાર જતો રહે છે. આ અરસામાં આ બાબત ખીલતી જાય છે. આગળ ઉપર આવેલ પ્રશ્ન ખડો થતો જોવામાં આવે છે, શા માટે આપણે વિશ્વના આ હરથને ના જાણી શકીએ, અને આપવામાં આવતો ઉત્તર અત્યંત સૂચક છે.—"કારણ કે આપણે વૃથા વાતો કરીએ છીએ, ઇન્દ્રિયોના પદાર્થોથી આપણે સંતોષ પામીએ છીએ, આપણે કામનાઓ પાછળ દોડ્યા કરીએ છીએ, તેથી આપણે આ મધ્યસ્થતાને જાણે કે ધ્રુમસવડે હોય તેમ ઢાંકી લાઇએ છીએ." અત્રે માયાશબ્દ ખીલકુલ વાપરવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ આપણા અજ્ઞાનનું તેઓ ને કારણ દર્શાવે છે તે આપણા અને સત્યતા વચ્ચે આવતા એક પ્રકારના ધ્રુમસરૂપ છે, એવો એક વિચાર આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. ધણી સમય પછી એકાદ આધુનિક ઉપનિષદમાં માયાશબ્દ પુનઃદર્શન દે છે, પરંતુ આટલા સમય પછી એ શબ્દમાં જોણો ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે, આ સમયે શબ્દના અનેક નવીન અર્થો ઉદાવવામાં આવ્યા છે. વારો પ્રવર્તાવવામાં આવ્યા છે, પુનરાવર્તન કરવામાં આવ્યું છે; અન્યત્રોને ઉપાડી લેવામાં આવ્યા છે. આ સર્વના અંતે માયાની બાબત એક પ્રકારના સ્થિરપરિભાષરૂપ થઇ પડી છે. ત્રેતાયુગ ઉપનિષદમાં વાચવામાં આવે છે;—**मायान्तु प्रकृतिं चित्वात् मायिनं तु महेम्बरं ॥** માયાને પ્રકૃતિરૂપ જાણો, માયાના શાશક મનને, મહેશ્વર પોતે જ જાણો. આપણા તરવેતાઓને લક્ષમાં લેતાં આખરે આપણે મહાન્ શંકરનાર્થ પર્યંત આવીએ ત્યાં સુધીમાં માયા શબ્દને અનેક પ્રકારના અર્થમાં વાપરવામાં આવ્યો છે. કદાચ માયા શબ્દ અચવા વાદમાં બૌદ્ધોએ પણ થોડોક ફેરફાર કર્યો છે, પરંતુ બૌદ્ધોના હાથમાં આ વાદ, જાણશ્ચયવાદના (Idealism) નામથી વ્યવહારતા વાદ સગાન થઇ પડ્યો, તથા વર્તમાનમાં સામાન્ય રીતે માયા શબ્દનો આવેજ અર્થ ઉદાવવામાં આવે છે. બ્યારે કિંતુ લોક કહે છે કે દુનિયા માયા છે ત્યારે શ્રેષ્ઠ એકદમ દુનિયા ભ્રમણા છે, એવા વિચાર ઉપર ઉતરી પડે છે. બૌદ્ધતત્ત્વવેતાઓ તરફથી આવતો દેવાયથી આવ્ય અર્થને કેટલોક આધાર છે. કારણ કે બૌદ્ધ દુનિયાને

બીજાકુલ નદિ માનનાર તત્ત્વવેત્તાઓનો એક વિભાગ હતો. પરંતુ અતિમ વિશ્વાસ પામેલા સ્વરૂપ અનુસાર વેદાન્તની માયા, બ્રાહ્મશબ્દવાદ તેમજ વસ્તુસ્વાતંત્ર્યવાદ (Realism) નથી, તેમજ એકાદ વાદ પણ નથી. તે તો સત્યબાબતોનું એક સાદું કથન માત્ર છે. આપણે કેાણુ છીએ તથા આપણી આસપાસ આપણે શું જોઈએ છીએ તેનું. મેં તમને પૂર્વે કહ્યું છે તેમ જોમની પાસેથી વેદ પ્રાપ્ત થયા એવા લોકનાં મન, મૂલતત્ત્વોને અનુસરવામાં, મૂલતત્ત્વોને શોધવામાં લાગેલાં હતાં. વિગતવાર જણાવતાં માટે મહેનત કરવી અથવા તેમને માટે રાહ જોવી, એ માટે જાણે કે તેમને સમય જ નહોતો; તેમને પદાર્થોના આંતરમાં હંડા ઉતારવાની જરૂર હતી. જાણે કે તેમને પારના પ્રદેશમાંથી કંઈક ખોલાવવું હતું તથા તેઓ રાહ જોઈ શકે એમ નહોતું. આ પ્રમાણે આપણને માલૂમ છે, કે ઉપનિષદોમાં અત્યંત વેરાયેલી, આપણે જોને આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોના (Modern sciences) નામથી વ્યવહરીએ છીએ તેના વિષયોની વિગતો મળી આવે છે, વારંવાર અત્યંત બૂલ જરેલી હોય છે, પરંતુ સાથે સાથે જ તેમનાં મૂલતત્ત્વો આપાં છે. દર્શાવતી તરીકે વર્તમાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના આધુનિકસિદ્ધાંતોમાંનો એક, ઇથરવિશેષતા (આકાશતત્ત્વ) વિષયનો તેમાં ક્યારેનો એ સમાવેશ થયેલો છે, વર્તમાન દિનોના માનવિના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનું ઇથર હાલ છે તેના કરતાં વિશેષ ખીલેલાં સ્વરૂપોમાં તેમાંથી મળી આવે છે, પરંતુ માત્ર આ મૂલતત્ત્વમાંજ માલૂમ પડે છે; જ્યારે તેમને એ ઇથરતત્ત્વનાં કાર્યોને સિદ્ધ કરવાની જરૂર પડી, ત્યારે તેઓ અનેક ભૂલો કરી બેઠા. સૂર્યવ્યાપક પ્રાણતત્ત્વ, જેના માત્ર એક પ્રકારના ઐત્ર આવિર્ભાવ રૂપ આ વિશ્વમાંનું સમગ્ર જીવન છે, એ સિદ્ધાંત. વેદોમાં—બ્રાહ્મણોમાં, પ્રથમથી મળી આવે છે. સમગ્ર જીવન જેના માત્ર એક આવિર્ભાવ રૂપ છે, એવા આ પ્રાણની સ્તુતિમાં સંહિતાઓમાં એક લાંબુ સુકત મળી આવે છે. માંસથી માંસ એટલું જાણીને તમારામાંના કેટલાકને આનંદ થશે, કે વૈદિક તત્ત્વશાસ્ત્રમાં આ પૃથ્વી ઉપર જીવનનો પ્રારંભ થવાના સિદ્ધાંતો મળી આવે છે; તમારા આધુનિક પુરોપના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓમાંના કેટલાકે પ્રતીતિલેલા સિદ્ધાંતોને લગભગ સરખી રીતે મળતા આવના આ સિદ્ધાંતો છે. આ પૃથ્વી ઉપર અન્યગૃહોમાંથી આવીને જીવનનો પ્રારંભ થયો, એવો સિદ્ધાંત આગ્રીથી તમારા સર્વના જાણવામાં છે, તેમજ કેટલાક વૈદિકતત્ત્વવેત્તાઓનો, આ પ્રમાણે ચંદ્રમાંથી જીવન આવે છે, એવો નિશ્ચિત સિદ્ધાંત છે.

મૂલતત્ત્વો ઉપર આવતાં આપણે તેમને વિશાલ અને સર્વસામાન્ય સિદ્ધાંતો પ્રવર્તાવવામાં અતિ શૌર્યવાળા, અદ્ભૂત દિગ્ગતવાળા જોઈએ છીએ. તેથી તેમને ખાણ દુનિયામાંથી આ વિશ્વરહસ્યના નિરાકરણ વિશે જે ઉત્તર મેળવવાની જરૂર હતી તે જોઈ સંબળિત હતો તેટલો મળી ચૂક્યો હતો. વર્તમાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનાં વિગતવાર કાર્યો, આ પ્રશ્નને જરા પણ નિરાકરણ નહીંક લાવી શકતાં નથી, કારણ કે મૂલતત્ત્વો નિષ્ફલ નિરૂપાં છે. જે પ્રાચીન સમયમાં આકાશતત્ત્વનો સિદ્ધાંત, વિશ્વરહસ્યનું નિરાકરણ કરવામાં નિષ્ફલ નિવડ્યો હતો, તે તે સિદ્ધાંતની વિગતો પૂરી પાડવાને આપણાથી સત્તા નિશ્ચય નિકટમાં આવી ચઢાશે નહિ. જે આ વિશ્વના એક સિદ્ધાંતરૂપે આ સર્વવ્યાપક પ્રાણનો સિદ્ધાંત નિષ્ફલ નિવડ્યો છે, તે તેને વિગતવાર પાર પાડવામાં આવવાથી

કંઈ વિશેષ અર્થે સરતો નથી, કારણ કે વિગતોથી કંઈ વિષયના મૂલસિદ્ધાંતો જાહેરાત નથી. મારા કહેવાનો ભાવાર્થ એવો છે, કે હિંદુ તત્ત્વવેદાઓ મુલતત્ત્વની શોધમાં વર્તે- માન દિનાના માનવિજ્ઞાના જેટલા જ તથા કેટલાંક દર્શનોમાં તે તેમના કરતાં પણ વિશેષ. દિનિતરના દતા. મુલતત્ત્વ તે પ્રવર્તમાન હતું, તેમણે અધાપિ સુધીમાં પ્રાપ્ત થયા છે એવા કેટલાક વિશાલ સામાન્ય સિદ્ધાંતો શોધી કાઢ્યા હતા, આમાંના કેટલાકા હજી વાદરૂપે મળી આવે છે, તથા આમાંના કેટલાક વર્તમાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને વાદરૂપે પણ હજી હવે શોધી કાઢવાના છે. દર્શન તરીકે, તેઓ આકાશતત્ત્વના (Ether) વાદ પર્યંત આવી પહોંચ્યા એટલું જ નહિ પરંતુ એક વિભાજિત મનની પાર એક હજી પણ વધારે સુક્ષ્મ આકાશતત્ત્વ પર્યંત પહોંચ્યા. તેની પાર પણ તેમણે એથી પણ વધારે સુક્ષ્મ આકાશતત્ત્વ શોધી કાઢ્યું. તે એ કંઈ નિરાકરણ થતું નથી, એથી નિદાનનો ખુલાસો પતો નથી. બાહ્ય દુનિયાનું ગમે તેટલું જ્ઞાન આ સિદ્ધાંતનું નિરાકરણ કરી શકશે નહિ. આપણને માલુમ પડે છે, કે આપણે સદૃશ જાણવાનો પ્રારંભ કરતા હતા; દૃશ્યો વર્ષ પર્યંત રાહ જોવાથી આપણે ખુલાસો મેળવી શકીશું વેદાન્તિ કહે છે, “ના,” કારણ કે તેણે મન દેવવાળું છે એમ નિર્વિવાદિત રીતે સિદ્ધ કર્યું છે; અમુક હદ, બંધ- નોની પાર આપણાથી જઈ શકાતું નથી, આપણાથી ઘાલ, દિશ્ અને કારણતાના નિયમની પાર જઈ શકાતું નથી. જે. કોષ પણ મનુષ્ય, પોતાની જાતની જાહાર કુદકા

મારી શકતો નથી, તેમ કોષ પણ માનવિ આપણા ઉપર મુકાયલાં કાલ અને દિશ્નાં બંધનોની પાર જઈ શકતો નથી. કારણના, ઘાલ અને દિશ્ના નિયમનું નિરાકરણ કરવાનો દરેક પ્રયત્ન નિષ્ફલ નિવડશે, કારણ કે આ ત્રણેના અસ્તિત્વને સ્વીકારી લઈનેજ પ્રયત્ન કરવો પડશે. આમ સમજવિ શકતું નથી. તે પછી દુનિયાના અસ્તિત્વનું કથન, કર્યું સ્વરૂપ કારણ કરશે કે “આ દુનિયાનું કોષ પ્રકારનું અસ્તિત્વ નથી.”—જગન્મિથ્યા. આથી શું સૂચવાય છે. એથી એટલુંજ સૂચવાય છે, કે દુનિયાનું નિરપેક્ષ રીતે કોષ પ્રકારનું અસ્તિત્વ નથી, મારા મનને, તમારાને તથા અન્ય દરેકના મનને તે માત્ર સાપેક્ષરૂપે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આપણે આ જગતને પંચેન્દ્રિયોવડે જોઈએ છીએ. જો આપણામાં એક અન્ય પ્રકારની ઇન્દ્રિય હોત તો આપણે તેનામાં અન્ય કંઈકજ જોત. આથી પણ અન્ય પ્રકારની જો આપણામાં ઇન્દ્રિય હોત તો આપણને તે કોઈક અન્ય ભિન્ન સ્વરૂપ- માંજ જોવાત. આ પ્રમાણે આપણે આગળ ચાલ્યા જઈએ છીએ. તેટલા માટે તેનું કોષ પ્રકારનું અસ્તિત્વ નથી; તેનું અવિક્ષિપ, સ્થાવર, અનન્ત અસ્તિત્વ નથી. તેમજ તે અસ્તિ- ત્વમાં છે તથા આપણે તેમાં અને તેના દ્વારા કાર્ય કરવાનું છે એ લક્ષમાં લેતાં તેને અનસ્તિત્વના નામથી પણ બ્વલહરી શકાતું નથી. તે, આ અસ્તિત્વ અને અનસ્તિત્વના એક પ્રકારના મિશ્રચરૂપ છે.

આ ભાવવાચક વિવેચનો ઉપરથી આપણા જીવનોનાં સામાન્ય, દરરોજનાં વૃત્તાંતો ઉપર આવતાં આપણને માલુમ પડે છે, કે આપણું સમગ્ર જીવન અસ્તિત્વ અને અન- સ્તિત્વના વિરોધના એક પ્રકારના મિશ્રચરૂપ છે. જ્ઞાનમાં પણ આ વિરોધ મળી આવે છે. જો માત્ર જાણવાની ઇચ્છા હોય તો મનુષ્ય દરેક આમત જાણીશકે, એમ જાણે છે;

પરંતુ એક યોગ્ય કમલાંજ આગળ વધતા પૂર્વે ખસેડી ના શકાય એવો એક વજ્ર સમાન
 ભીત તેના જોભમાં આવે છે. તેના સર્વ કાર્યને એક વર્તુલમાં સમાવેશ પામ્ય છે; તથા
 આ કુંડાળાની બદાર તે જઈ શકતો નથી. તેના નિકટના અને અતિપ્રિય પ્રભો, રાત્રી
 દિવસ તેની પાસે નિરાકરણ માગ્યા કરે છે, તેના ઉપર ક્યાંય ચલાવે છે, પરંતુ તે તેમનું
 નિરાકરણ કરી શકતો નથી, કારણ કે તે પોતાની છુદ્ધિની પાદના પ્રદેશમાં વિદગ્ધ રાતો
 નથી. તથાપિ આ નિરાકરણ કરવાની કામના તેનામાં પ્રબલ ઉદય પામે છે. આ કામના
 એને નિરાધમાં કાણુમાં રાખવાવડેજ માત્ર એમ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે; એમ આપણે અણીએ
 છીએ, દરેક આસોજવાસ સાથે આપણા હૃદયની દરેક પ્રેરણા આપણને સ્વાર્થી બનાવતું
 કહે છે. સાથે સાથેજ આપણી પાર એવી કોઈ શક્તિ છે, કે જે નિઃસ્વાર્થીતાજ માત્ર શુભ
 છે, એમ આદેશે છે. દરેક બાહ્ય જન્મથીજ સર્વશુભવાદી છે; તે સુવર્ણ સ્વપ્ને
 બાંધે છે. યુવામાં વળી તે આથી પણ વધારે આશાદર્શી બને છે. એક યુવાન પુરુષ માટે
 એટલું ગાનનું સુરિકલ છે, કે મરણ જેવું કાંઈક વસ્તુ છે, નિષ્ફલતા, અધમતા જેવો
 કોઈ એક પદાર્થ છે. સ્વપ્ને વાતાવરણમાં વિખરાઈ જાય છે તથા જુદા મનુષ્ય એક નેતા
 સ્પર્શી બને છે. આ પ્રમાણે આપણે, આશા વિના, દદ વિના, બંધને જાણ્યા વિના,
 આપણે ક્યાં જઈએ છીએ તે જાણ્યા વિના, પ્રકૃતિનો માર ખાતા ખાતા એક અંતર્યા
 અન્ય પર્યંત આગળ ચાલીએ છીએ. છુદ્ધના જીવનચરિત્રપ લલિતવિદેશરમાંનો એક
 સુપ્રસિદ્ધ શ્લોક મને આથી યાદ આવે છે. એ શ્રંખમાં કહેવામાં આવ્યું છે, કે જુદા માનવ
 જનના રક્ષકરૂપે અવતર્યો હતો, પરંતુ રાજ મંદિરના વિદ્યાઓમાં તે પોતાનું જ્ઞાન પણ
 બૂલી ગયો હતો, તેની પાસે કેટલાક દેવદુતો તેને ગીત ગાઈને જાગૃત બનાવવાને આવ્યા
 હતા; આ આખા ગીતનો એટલો આશય છે, કે આપણે આ સંસાર પ્રવાહમાં તણાયા
 જઈએ છીએ, સતત બદલાતો કરીએ છીએ, કોઈ જાતનો અટકાય નથી તથા કોઈ
 પ્રકારની શાંતિ નથી. આ પ્રમાણે આપણું સમગ્ર જીવન કોઈ પ્રકારની શાંતિના જાણ્યા
 વિના આગળને આગળ વધ્યાં જાય છે. તો આપણે હવે શું કરવા યોગ્ય છે? સંપૂર્ણ
 રીતે ખાવા પીવાની સંપત્તિવાળો મનુષ્ય, એક સર્વશુભવાદી છે, તેની પાસે દુઃખ શોધવું
 નામ પણ દેશો નહિ, કારણ કે તેથી તેને બીજી લાગે છે, એમ તેનું કહેવું છે. તેની
 પાસે દુર્નિવાનાં દુઃખશોધની વાતો કરશો નહિ; સર્વ સાઈ સાઈ છે, એમ તેની પાસે જાહેર
 કહેજો. “હા, હું સુરક્ષિત છું,” તે કહે છે, “મારા તરફ નજર કરો, મારે રહેવાનું
 સુદરશન છે. મને ટાઢ તડકાની ધરવા નથી; મારે મારા સમગ્ર આવાં ભયંકર વિશે
 લાગશો નહિ.” પરંતુ અન્યપણે એવાં અન્ય કેટલાંક માનવિઓ છે, કે જેઓ કિત અંત
 સુધાપો મરવા પડ્યાં છે. જાઓ, તેમને ઉપદેશો કે સર્વ સાઈ સાઈ છે, આ દુર્નિવામા
 દદવારનું દુઃખ ભોગવતો એક મનુષ્ય, કોઈ પણ આનંદિ બાજત વિશે, કોઈ પણ સુદર
 પામ્ય વિશે, કોઈ પણ સારી બાજત વિશે, સંમગ્નતા માગશે નહિ. “દરેકને બગાડી
 મારો,” તે કહે છે, “એમ જા માટે હોવું જોઈએ કે હું મૃત છું.” ત્યારે અન્ય કોઈએ
 પણ હસવું જોઈએ? મારે એ સવને મારી સાથે રહવો બનાવવા જોઈએ, કારણ કે હું
 દુઃખી છું તો તે સર્વે દુઃખી મનુષ્ય જોઈએ; માત્ર આજ મારો દિવાળો છે.” આ
 પ્રમાણે આપણે અસાધ્ય અને નેશત્યવાદના અધ્યામાં ચાલ્યા જઈએ છીએ. પછીનો

અમારા સુધારકો,' એળે એળે પળાવતા વૈષ્ણવથી દિ'ંદી સ્ત્રીઓમાં નિપજતાં અશુભ પરિ-
ણામો માટે બૂમો પાડી ઉઠે છે, ઉપદેશ આપે છે. પશ્ચિમમાં અપરિણીત દશા મહાન અશુભ
સમાન છે. એક પક્ષે અવિનાશિતને મદદ કરે; નેઓ દુઃખી થાય છે. અન્યપક્ષે વિષવા
ઓને મદદ કરે; તેઓ દુઃખી થાય છે. દેહમાં ધણી સમયથી યયલા સંધિવાની પેઠે,
તેને મરિતક્રમાંથી ખસેડે અને તે શરીરમાં પસરે છે, અને તે પાદમાં ઉતરે છે. કુટલા
લોકો અન્યના કરતાં વિશેષ સમૃદ્ધિવાળા થાય છે, વિદ્યા, વિત્ત અને કેલવણી તેમના
અલગ અધિકારની બાજતો યજ્ઞ પડે છે. જ્ઞાન આટલું બધું મહાન અને ભવ્ય છે, શિ-
ક્ષણ આટલું બધું આકર્ષક છે. તે માત્ર પસંદગીનાં મણાં ગાંઠવાં મનુષ્યોના હાથમાં
આવી પડ્યું છે. આ વિચાર અતિ બયંકર છે! સુધારકો! બહાર નિકળી પડો અને
તેનો વિશ્લેષ લોકસમૂહમાં પ્રચાર કરો. સ્કૂલસુખના અર્થમાં વિશ્લેષ લોકસમૂહનું
અત્યંત શ્રેય સાધી શકાય છે, પરંતુ જેમ જેમ શિક્ષણ વધતું જાય છે તેમ તેમ આ
સ્કૂલસુખ અદશ્ય થતું જાય છે; સુખના જ્ઞાનને દુઃખનું જ્ઞાન અનુસરે છે તો આપણે
કયા માર્ગે ચાલીશું? સુખનો જે અતિ અસ્પર્શ્ય ભોગવીએ છીએ, તેથી નેટલાજ પ્ર-
માણ્યમાં કાષ્ઠક અન્યસ્થાને દુઃખ ઉપજવાય છે. બનાવોની, પદાર્થોની આવી દશા છે.
યુવકો કદાચ આ બાજત બરેબર સમજી શકશે નહિ, પરંતુ દીર્ઘબાણુધ્ય માણેલા તથા
સારી પેઠે પ્રયત્ન પરાયણ થયેલા પુરુષો આ બાજત સમજશે. આનુંજ નામ માયા.
આવી બાજતો દિનરાત ચાલ્યાં કરે છે તથા આ બાજતનું નિરાકરણ શોધી કાઢતું અ-
સંભવિત થઈ પડે છે. આ આમ શામાટે હોતું જોઈએ? આ એક અસંભવિત પ્રશ્ન થઈ
પડે છે, કારણકે તેને ન્યાયપૂર્વક ઉપસ્થિત કરી શકાતો નથી. આ બાજતમાં "કેવીરીને"
તેમ "શામાટે" એ ઉભયમાંનો એક પણ પ્રશ્ન સંભવી શકતો નથી. તેનો ઉત્તર અપાતા
પૂર્વે આપણે તેનું મદ્ય કરી શકતા નથી; ઉત્તર અપાતા પૂર્વે તે શું છે, તેપણ આપણે
સમજી શકતા નથી. આપણે તેને એક ક્ષણ પણ રિથર કરી શકતા નથી, દરેક ક્ષણે તે
આપણા હાથમાંથી સટકી જાય છે. આપણે અંધ યંત્રો સમાન છીએ. આપણે આપણી
ગતકાલની નિઃસ્વાર્થતા વિશે વિચાર ચલાવીએ, અન્યનું બધું કરવાના આપણા પ્રયત્નોને
સ્મરીએ, પરંતુ આપણે આમ વર્તવુંજ પડ્યું હતું, એ પ્રમાણે વર્ત્યાવિના છૂટકાજ નહોતો.

મારે લખા રહીને તમારી સગદ બાજણ આપવાનું છે, તમારે બેસીને શ્રવણ કર-
વાનું છે; આપણે આમ કયાં વિના ચાલે એમ નથી. તમે ગૃહે જશો, તમારામાંના કેટલાક
એકાદબેવાના સિખ્યા દશે, બ્યારે કદાચ અન્ય કેટલાક એમ વિચારશે કે આ માનુસે
કંઈ માલવિનાના વિચારો દર્શાવ્યા છે. હું આપણે આપું છું એમ વિચારતો વિચારતો
ગૃહે જઈશ. આનું નામ માયા.

ત્યારે તો આ વિશ્વ વિશેની, તે કેવી રીતે ચાલે છે તે વિશેની વધાર્ય જાણતોના
કથન રૂપ માયા છે. લોકોને આ બાજતો વિશે ઉપદેશતાં સામાન્ય રીતે તેઓ ભ્રમી
પડે છે. આપણે તો દિવંતવજા યવાની જરૂર છે. વધાર્ય જાણતોને જુપાની રાખરી એ
ઉપાય શોધી કાઢવાનો માર્ગ નથી. સસલાની જાળજ ચિકારી કુતરાઓ પડે છે ત્યારે ને
પોતાનું માથું ધુલિમાં ઝપાવીને પોતાની જાતને સદીસલામત માને છે એ તમારા બ-

વેના જાણવામાં છે. તેમ જ્યારે આપણે આશ્વાદમાં અથવા નૈરાશ્વવાદમાં આશ્રય શોધી
એ છીએ ત્યારે એ સસલાંતી માફકજ વર્તીએ છીએ, એ કંઈ ઉપાય નથી. અન્યપક્ષે
કેટલાક દેવો છે તથા ઐહિકજીવનનના અથવા ઉપભોગના વિશેષપદાર્થોવાળા શોકાના
તરફથીજ હમેશાં આ દેવો કાઢવામાં આવે છે, એમ તમે કહી શકો. આ દેશમાં
(ઇંગ્લેન્ડ) એક નૈરાશ્વવાદી બનવું અત્યંત વિષ્ટ છે દરેક જાણુ મને કહે છે, કે હુનિયા
કેવી અદ્ભૂત રીતે આગળ ચાલ્યાં જાય છે, કેવી વૃદ્ધિ પામતી જાય છે, પરંતુ તે જાતે
જેવો હોય છે તેવીજ તેની હુનિયા છે. પુરાણા પ્રશ્નો ઉપરિચિત થાય છે. ફક્ત ક્રિસ્ત્યા-
નિદી હુનિયાનો ધર્મ યવો જોધએ કારણકે ક્રિસ્ત્યન પ્રજાઓ આજાદ છે ! પરંતુ આથીતો
તેનો પોતાનો હૃદય પડી જાય છે, કારણકે ક્રિસ્ત્યન પ્રજાઓની આજાદીનો આધાર
ક્રિસ્ત્યન ધર્મ નહિ પાળનાર પ્રજાઓના કમભાગ્ય ઉપર છે. જેના ઉપર લૂઠ ચલાવાય એવું
કંઈક હોવુંજ જોઈએ. ધારો કે આખી હુનિયાએ ક્રિસ્ત્યન ધર્મ-અગિકાર કર્યો તો
ક્રિસ્ત્યન પ્રજાઓ ગરિય બનશે, કારણકે તેમના શિકારને યોગ્ય ક્રિસ્ત્યન ધર્મ નહિ પા-
ળનારી કોઈ પંથ પ્રજાઓ રહેશે નહિ. તેથી આ દલીલ પોતાની મેળેજ છિન્ન બિન્ન
થઈ જાય છે. પ્રાણીઓ વનસ્પતિ ઉપર જીવે છે, મનુષ્યો પ્રાણીઓ ઉપર જીવે છે,
અને આથી અત્યંત ખરાબમાં ખરાબતો આ સર્વ અન્યોન્ય ઉપર જીવે છે, ખલવાન
નિર્બીજના ઉપર જીવે છે; આ પ્રમાણે સર્વ પાસા આવી રહ્યું છે, આનુંજ નામ
માયા. તમે આ જાણતવું શું નિરાકરણ કરશો ? આપણે દરેકજ અમુક અમુક
પ્રકારના ખુલાસાઓ સાંભળીએ છીએ, તથા આપણને કહેવામાં આવે છે, કે
લાખા સમયે આ સર્વ સારામાં પરિણામ પામશે. ધારો કે આમ સંભવિત છે—જેમાં
અત્યંત ચંદા રાખવા યોગ્ય છે—પરંતુ આપણે એટલું માનીશક્ય છે કે આમ શામાટે થવું
જોઈએ, શુભ કરવાનો આવો દારણ માર્ગ શામાટે હોવો જોઈએ ? આવી અતિધીર
વિધિઓ કરતાં શામાટે શ્રેયદારા શ્રેય ન સધાવું જોઈએ ? વર્તમાન દિનોની માનવ
જાતના વંશને સુખી થશે, તો હું આટલું જાણું છુંઃ અમુક અમુક હું તેનો મારે શો દિસાજ
છે. આનું નામ માયા; આનું કોઈ પ્રકારનું નિરાકરણ નથી. વળી વારંવાર એવું આપણા
સાંભળવામાં આવે છે, કે અશુભને એણું કરવાનું વિકાસકર્મનું એક દહણ છે, તથા આ
પ્રમાણે હુનિયામાંથી આણું અશુભ સતતએણું થવાને લીધે એતમાં માત્ર સર્કે સર્કે ને
સર્કેજ રહેશે. આવું શ્રવણ કરવું ધણું સુંદર છે, તેથી આપણી ગર્વની વૃત્તિઓ પોંચાય
છે, વિશેષ નહિતો. જેમને આ હુનિયામાં જેટલું જોઈએ તેટલું સંપૂર્ણ મળી ચૂક્યું છે,
જેમને દરેકજ તીવ્રસુદ્ધતા સામે થવું પડતું નથી, તથા જેમને કહેવાતા વિકાસ ક્રમના
ચક્રો તળે ચગદાવું પડતું નથી, તેવા માનવિઓને તો આમજ થાય છે. તે તેમને તો
ખરેખર અતિશુભ અને સુખકર લાગે છે. સામાન્ય લોક સમૂહ જાણે છુંઃ અમુક સખડે
પરંતુ તેમને દરકાર નથી; તેઓ જાણે મરી જાય, લોકસમૂહ માટે તેમને દરકાર નથી.
બહુ સાઈ, તથાપિ આ દલીલ આરંભથી તે અંત સુધી હેતુજામવાળા છે. પ્રથમતો
તે એટલું સ્વીકારી શકે છે, કે આ હુનિયામાં પ્રદર્શિત શુભ અને અશુભ સ્થિતિ પરિમાણો
છે. બીજું, તે આથી પશુ ખરાબ પ્રતિજ્ઞા કરે છે, કે શુભનો સમૂહ એક વૃદ્ધિશીલ પ-
રિમાણ છે તથા અશુભનો સંશય એક નિત્ય પરિમાણ છે. તેઓ જેને વિકાસકર્મ કહે

છે તેથી જો આ દુનિયામાંના અશુભ ઓછું થતું જઈ જાય તો એક એવો સમય આવશે કે જ્યારે આ અશુભ ઓછું થઈ જશે તથા જે અવશેષ રહેશે તે મને સારું લહેશે. આમ કહેવું ધણું મહેલું છે, પરંતુ અશુભ એક નિત્ય પરિણામ છે એમ સમજાય શકશે ? તે શું સર્વ સમયે વૃદ્ધિ પામ્યાં જતું નથી ? મનને કેવી રીતે કેળવવું તે નદિ જળજીવાર, એકાદ પુસ્તક પણ નદિ વાળી શકનાર, લેખ અથવા લખાણનું નામ પણ નહિ સાંભળનાર એક અસ્પૃશ્ય મનુષ્યનું દૃષ્ટાન્ત થયો. આજ રાત્રે એ મનુષ્યને વિચાર કરો અને કાલે સવારે તે સાંજે વાળે બની જશે. તેના ચરીરની આરપાર સંગીત થોડી ધાવો અને કાઢીધો, તે પુનઃ મર્ચ રીતે સાંજે યજ્ઞ જળ્ય છે, જ્યારે વિશેષ શિક્ષણ પામેલા આપણને રસ્તામાં એક હજારો થાય છે અને મરી જઈએ છીએ, યત્રાથી પદાર્થો સરતા વળે છે, વૃદ્ધિ અને વિકાસમાં હમેશાં કરે છે, પરંતુ લાખોને કચડી મારે છે કે જેથી એકજણ સમૃદ્ધિવાળો બને, અન્ય સર્વનાં કરતાં એકને વિશેષ સમૃદ્ધિવાળો બનાવે છે અને સાથે સાથેજ અન્ય દબારેને વધારેને વધારે મરિય રાશીમાં મળકાવવામાં આવે છે, માનવ પ્રાણીઓના સમગ્રસમૂહોને ગૂલામાં બનાવવામાં આવે છે, આ માં આ આમ ચાલ્યાં કરે છે, પાશવમનુષ્યના કષયોગને માત્ર તેની ઇન્દ્રિયોમાંજ સમાવેશ થાય છે, તેનાં સુખદુઃખો પણ માત્ર ઇન્દ્રિયોમાંજ સમાઈ જાય છે. જો તેને પૂરતું ખાવાનું મળતું નથી તો તે દુઃખી થાય છે, અથવા તેના ચરીરને કંઈક થાય છે તો તે દુઃખી થાય છે. તેનાં સુખ અને દુઃખ દબાયેલા ઇન્દ્રિયોમાં આરંભ થાય છે અને અંત આવે છે. આ મનુષ્ય વૃદ્ધિ પામતા માથેજ, તેની સુખની ક્ષિતિજનો વિસ્તાર થતા માથેજ, તેના દુઃખની ક્ષિતિજનો પણ પ્રમાણમાં વિસ્તાર થાય છે. જંગલમાં વસનાર મનુષ્ય, દેવ કરશે એટલે શું તે મમજતો નથી, કાચલા કોઈમાં જવું, નિયમસર કર આપવા એટલે શું તે સમજી શકતો નથી; સમાજના કપકાના પાત્ર થતું એટલે શું, દરેક માનવ ઉપની ગુપ્ત બાજોમાં મારું મારવણ માનવ આસુરતાએ દમેલાં દંષ્ટીકાંઠેલા અતિભયંકર જૂલમ વડે દિન રાત તપાસાયાં હવું એટલે શું તે એ જ પણ સમજતો નથી. તેના સમય મરિયગત સદિન, સર્વ પ્રકારની અદંતા સદિત, મનુષ્ય અન્ય પ્રાણીઓ કરતાં કેવી રીતે દબાર થઈ વિશેષ આસુરી વૃત્તિવાદો થાય છે તે તેનાથી સમજી શકાતું નથી. આ પ્રમાણે જાણે જેમ જેમ હિન્દિય પ્રદેશના પાર જતા જઈએ છીએ તેમ તેમ જગતે ગાંધી હિંમ્મ સંક્રિયો કેળવાતી જાય છે તથા સાથે સાથેજ દુઃખ અનુભવવાની મક્કિયો પણ ઉચ્ચ બનતી જાય છે અન્ય પક્ષે જાનતંત્રીઓ પણ મુક્ત બનતાં જાય છે તથા વિશેષ દુઃખ સદન કરવાની શક્તિયો મારજી કરે છે. વર્તવાર દરેક મમાજમાં એમ જોવામાં આવે છે, કે અમીની, સામાન્ય મનુષ્યનું અપમાન કરવામાં આવે તો તેને થણું સાગતું નથી પરંતુ તેને મારી મતે પક્ષે મારવામાં આવે તો થણું સાગી આવે છે. પરંતુ એક શિશુ પ્રાપ્ત અપમાનનો એક સ્પર્શ પણ સદન કરી શકતો નથી કારણકે તેનાં જાનતંત્રીઓ થળું મુક્ત બની જાય છે. સુખને શુદ્ધ કરવાના પ્રમાણમાં તેનો દુઃખપ્રદેશ પણ વિસ્તાર પામે છે. જ્યાં હંમ એક તત્ત્વેતાની જાણતમાં ટેકા મગતો નથી. જેમ જેમ આવે તેમ જીવનની શક્તિ વધારીએ છીએ તેમ તેમ દબેલાં આપણી દુઃખી જનતાની શક્તિ પણ વૃદ્ધિ પામતી જાય છે. મારા નમ વિચાર પ્રમણે જે આપણે મુખી થવામાં મશ્તિ લેજી

પ્રમાણે 'વૃદ્ધિ પામીએ છીએ' તે 'અન્ય' પણ 'દુઃખી થયાની' શક્તિમાં ભૂમિતિ શ્રેષ્ઠિ પ્રમાણે વૃદ્ધિ પામીએ છીએ. અરણ્યવાસિઓ, સમાજ વિશે ઘણું જાણતા નથી; 'વૃદ્ધિ પામતા આપણે સમજીએ છીએ કે આપણે જેમ જેમ વધારે વિકાસ પામતા જઈએ છીએ તેમ તેમ આપણી લાગણી શક્તિ પણ વિકસિતી જાય છે; આપણાં માને તેણે ભાગ' માંડે જ નહોતો હશે કે કેમ તેની આપણી 'કાંઈની' ખાતરી નથી. 'અનુભવ' નાન 'મોંઘા'.

(ચાલુ)

સ્વા. વિવેકાનંદ.

॥ હિંદુતત્વશાસ્ત્રનાં ત્રિદર્શનોની એકવાક્યતા ॥

(અનુસંધાન પ્રક્ર—૨૨૬ થી.)

જોષ ચલાવવાના વિશાલ પ્રદેશની રૂપરેખાએ અને અત્રે સુધી મેં સારી રીતે, દુકામાં, સારૂરે દર્શાવી છે; ભાગ વિચારોને ટેકે મળે એવાં વૈદિક અવતરણો અને નૈયાયિક પ્રમાણોને અવસ્થા કરીને રહેવા દેવાં પડ્યાં છે. બધી વાર સ્પષ્ટતાનો ભોગ આપીને મારે દુકમાં અને શુચ્યવધુ બરેલી રીતે મારા વિચારો દર્શાવવા પડ્યા છે, આવા એક નિબંધમાં મારાથી બનીશકે તોલી એક કાર્ય કરવાની મેં પૂરતી સંભાળ રાખી છે.

ગત ૨૫૦૦ વર્ષોથી ભિન્ન રહેલી, અરે લટી મરતી વિચાર શ્રેણીઓને એકત્રિત બનાવવાનો આ એક અતિનવ પ્રયત્ન છે. સ્થાપકો (આચાર્યો) નાં સૂચિત સામ્યો તથા તેમના અનુયાયીઓના તે ઉપરના અદ્ભૂત સદ્ભવાદિવારો, દુનિયા સમક્ષ વિંચમાન છે. આ સર્વે, પેત પોતાનાં દર્શનોને સ્તંભ ઠગવવાના અને અન્યને અસત્ય અને ભ્રમિત ઠરાવવાના કાર્યમાં લાગેલા છે; પરંતુ ખત્યંત 'સોચનીય' છે, કે આમાંના એકે પણ આ ઉપદેશોની એકવાક્યતા દર્શાવવાનો, એકત્રિત બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. હું આમાંના પાંદ સમીપના હુલિમાંના એક ક્રીટ સમાન છું; પરંતુ મારા આંતર, હૃદયમાં મને, લાગે છે, કે મારાં પ્રત્યે શુર એચ. પી. જ્ઞાવાદ્સીના ઉપદેશોમાંથી મને કૃત્રિ ના મળી આવી હોત તે હું આ સર્વ સમયમાં અગ્રાતાંકકારમાં તથા સુદૃઢ તર્કશાસ્ત્રી શુચ્યવાડા બરેલી જગતમાં બટકમાં કરેલો હોત. ફરીથી વળી હું હિમત પૂરેક માતું છું. 'કે ત્રણ સ્થાપકોને મહાન ધવલ શાહોમાંથીજ' મોકલવામાં આવ્યા હતા; તેઓ આપાર રૂપ માત્ર તેના તેમજ સિદ્ધાન્ત પ્રવર્તાવી શકે તેઓ અન્યોન્યના વિરુદ્ધ નથી તથા તેમ થઈ શકતા પણ નથી. ભારે આપણને તેમનાં બાધોમાંથી આમ કેમ મળી આવતું નથી ? અરે ! અત્રે શુચ્યવાડોનો સવાલ ઉભો થાય છે, એ અત્યંત દીલગીર થવા જોઈ છે. આપણાં ધર્મ, તત્વશાસ્ત્ર અને પદાર્થવિજ્ઞાન જેના ઉપર આપાર રાખે છે એવાં સર્વ સાધનાં આપણા સંમક્ષ નથી, એમ મારું માનવું છે. આપણી પાસે જે રહ્યું છે તે એક સમયના એક

વિભાગ રૂપેજ છે, તથા તે વિભાગ પણ નિરૂપયોગી છે, તુલ્યજ્ઞાનકારક છે. આ વિશે મારાં નિચે પ્રમાણે કારણો છે:—

(૧) “ જ્ઞાતાણામયો, જર્યા જાંધ બાધ્યો અને દીક્ષાઓ હોવા છતાં અઘાપિ પ-
ર્યેત ઋગ્વેદ યોગ્ય રીતે સમજવામાં આવ્યો નથી. આ આમ ચામાટે ! રંગ રીતે જ્ઞાતાણા
અયોનેજ સમજવા માટે એકાદ કૃતિની આવશ્યકતા છે તેવાજ ” (સીક્રેડોફિટ્રન—વૉ-
૧-ઉપદેષાત—૫—૨૭.)

“ પેતાનો સમયના હિંદના મહાન સમર્થ સંસ્કૃત પંડિત મદ્મ જ્ઞવામિ દયાનાંદ
સરસ્વતિએ અધ્યાત્મમંડલના કેટલાક સભાસદોની ખાત્રી કરી આપી હતી, કે આપણાં
પવિત્ર શાસ્ત્રોના અતિ ઉપયોગી અંશો, યુરોપીઅન પંડિતોને અલભ્ય દેશો અને રથાનોમાં
સંપ્રદા રાખવામાં આવ્યા છે. હિંદમાંથી યુરોપમાં જે કાળાપાણીને કલ્લંધી ગયું છે તે
માત્ર આપણાં પવિત્ર શાસ્ત્રોમાંનાં કેટલાંક જ્ઞતાણોની અસ્વિકૃત પ્રતિઓના વિભાગરૂપ
છે. ” (સી. ડૉ-ઉપો—૫—૨૯.)

શ્રી મધ્વાચાર્ય પોતાના સૂત્રબાધ્યમાં ધખાક વેદિકમત્રોનો જ્ઞતાણો આપે છે કે
જે વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત થતા અંશોમાં મળી શકતા નથી તથા તેમનો ‘આમમાનસ્યુતિ’ ત-
રીકે વર્ગ પાડવામાં આવ્યો છે.

વર્તમાનમાં અધ્યપરિત ધનરાજનું એમ કહેવું છે, કે સંપૂર્ણ વેદોનાં ચારે સં-
પૂર્ણ બાધ્યો—વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત થાય છે તેવા તુલ્યજ્ઞાનો નહિ—તેમને કંઈક છે. (યી ઓ
સીરીકલ રીબુ—માર્ચ—૧૯૦૬—૫—૩૭.)

“ પ્રૌ. મેક્સમુલર દર્શાવે છે, કે કાંઈ પણ પ્રકારની લાંચો અથવા ધમકીઓ
જ્ઞાતાણો પાસેથી વેદોનાં મૂલ્યગુણો જાણાકારથી કઢાવવામાં નિષ્ફલ નિવડી હતી. યુરોપના
દાયમાં સંપૂર્ણ વેદો આવ્યા છે કે નહિ એ શકાબરેલું છે, તથા બવિઅમાં કદાચ પાશ્ચાત્ય
શોધકોના જાગ્યમાં અતિ અદ્ભુત નવાઈઓ જાણવાની હોય. ” (સી. ડૉ—વૉ—૧-૫-૨૩)

(૨) વેદાન્તના અંશો (માનવ જ્ઞાનના અંતિમ સમ્પ્રદાય) માત્ર આ દુનિયાના આધ્યા-
ત્મિક દેખાવનુંજ વર્ણન આપે છે. વિશ્વોત્પત્તિવાદ અને અમૂલ્ય કોષરૂપ ઉપનિષદોના અ-
ભ્યાસિને તેમનો સંપૂર્ણ અર્થ પામી શકવા માટે એક મૂલ્ય કૃતિ વિશેષ મેળવવાની દ્રવે
જરૂર છે. એક ગુરુ પાસેથી જેવું મારા શિષ્યમાં આવ્યું તેવુંજ આનું કારણ અને આ-
પવાની દુ દિનિત થઈ છે.

પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ જાણેલાં અને મજાવેલાં ૧૫૦ કરતાં પણ વધારે ઉપનિષદો છે:
પરંતુ થથાર્ય મૂલપાઠ સંબંધે વિચારતાં આ સંખ્યાનો પંચમાંય પણ અસ્તિત્વમાં નથી. સ-
મય માનવજ્ઞાનના આરંભ અને અંતનો ઉપનિષદોમાં સમાવેશ થાય છે, પરંતુ જુદાના

સમયથી માંડીને વર્તમાનમાં તેમણે ને દર્શાવવાનું બધું કર્યું છે. તેમનામાં સમાવેશ થતા વિષયમાંથી લગભગ અર્ધને કાઢી નાખવામાં આવ્યો છે, તથા તેમાંના કેટલાંકને ફરીથી લખવામાં આવ્યો છે, હુંકાવવામાં આવ્યો છે. છુદ્ધતા છવન ચરિત્રના એક દસ્ત લેખમાં લખાવેલી એક પ્રાચીન કથા વડે આનો ખુલાસો થઈ રહે છે. દિવેના હિંદ ઉપરના હુમલાનાં યોડાંક ચતક પછી, જાણણીમાં વર્તમાન યાત્રિસરના નિષેધાત્મક વલણ પ્રત્યે જઈ જતા સુધારાના પ્રારંભ પછી, ઉપનિષદોને મૂલતો તેમના જાણણી અધોમાં જોડવામાં આવ્યાં હતાં. એમ તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે. એ દિવેમાં તેઓ સંપૂર્ણ હતાં તથા દીક્ષાઓ માટે તૈયાર થતા ચેલાઓને ઉપદેશ આપવામાં ઉપયોગમાં લેવાતાં હતાં. વેદો અને જાણણી અધો માત્ર મદિરના જાણણીના પોતાના જ તાબામાં રહ્યા હતાં સુધી આ પ્રમાણે બાકી—આ અરસામાં પવિત્રયાત્રિની બહારના કોઈનો પણ તેમનો અભ્યાસ કરવાનો અથવા ફક્ત તેમને વાચવાનો પણ દંક નહોતો.

‘આ પછી જોતમતુ’ આવતું થયું. ઉપનિષદોના રહસ્યમાં સમગ્ર જાણણી ધર્મના પ્રગ્નને શિખ્યા પછી, તથા દિમાલયની દિમાશ્ચાહિત શ્રેણીઓમાં વસતા છવનના ઉપદેશકોના ઉપદેશોથી આ ઉપદેશો જે જગતપણુ ભિન્ન પડતા હોયતો સદજન ભિન્ન પડે છે એમ માલુમ પડતો, જાણણી વિનાના સર્વ પ્રત્યેથી પવિત્ર યાત્ર આ પ્રમાણે દૂર રખાવાને લઈ જાણણીના શિષ્યોને કુપિત બનતા જોઈને, તેણે તે યાત્રને શેકધીય બનાવીને સમગ્ર સૃષ્ટિનું રક્ષણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પવિત્ર વિદ્યા અને શ્રમજાનને મેલેજોના હાથમાં જતું જોઈને આ સમયે જાણણીએ ઉપનિષદોના મૂલપાઠને હુંકારી નાખવા માંડ્યા; પ્રથમે ઉપનિષદોમાં વેદો અને જાણણી અધોને સામટા લેતાં તેમનાથી ત્રણધણીનો સમાવેશ થતો હતો; તેમણે હુંકાવવાનું કાર્ય કર્યું તેમાં મૂલ પાઠનો એક ચળદપણુ ફેરવવામાં આવ્યો નથી. તેમણે માત્ર દસ્ત લેખોમાંથી પરમાત્મરહસ્ય વિશેનો અતિમ ઉપદેશ આપતા અગત્યના વિભાગો છૂટા પાડ્યા. આ સમયથી જાણણી ધર્મની દૂધિ માત્ર દીક્ષિતોના હાથમાં રહી—દિમાલયની પારના પદેશમાં આ પ્રમાણેની ગુપ્ત દંતકથા પ્રવર્તે છે.

તેલુચ્છ બાપાની આજ્ઞામાં ૧૦૮ ઉપનિષદોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે તથા મારા સંબંધમાં આવનારા સર્વે શિક્ષિતજાણણી આ સંખ્યાનો સ્વીકાર કરે છે. પરંતુ મદ્રાસ આજ્ઞામાં નથી જડતાં એવાં ઘણાં ઉપનિષદો કલકત્તા આજ્ઞામાંથી મળી આવે છે—નીલરંદ્ર, ચૂરિક, કંઈ શ્રુતિ, જલમિંદુ, ધ્યાનિંદુ.

આ ઉભય આજ્ઞાઓ કેટલાંક ઉપનિષદોના પાઠના સંબંધમાં પણ ઘણા જ ભેદ દર્શાવે છે, એટલે બધો ભેદ પડે છે, કે શ્લોકોની એક વિશાલ સંખ્યાને મૂકી દેવામાં આવે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે, નાદબિંદુ, તેજો બિંદુ, ધ્યાનબિંદુ, અને અન્ય અનેક કલકત્તા આજ્ઞામાં જોળખી પણ નાશકાય એવાં દર્શામાં આવી પડ્યાં છે. મદ્રાસ આજ્ઞામાં તેજ બિંદુ ઉપનિષદનાં ૧૬ પાનાં છે, ત્યારે કલકત્તા આજ્ઞામાં માત્ર તેનું એક જ પૃષ્ઠ મળી આવે છે.

નાદબિંદુ ઉપનિષદમાંના અદ્વયશાસ્ત્રીઓ અને તત્ત્વશાસ્ત્રીઓ વિશેનો વિખ્યાત વિભાગ, મદ્રાસ આજ્ઞામાં જ દર્શામાં છે તે ના લગત શ્લોક એવો છે. પરંતુ તુલસીભાગ્યનાં

રાજયોગનાં મધ્યમાં આપેલો આજ્ઞા-વિભાગ વિશેષ, યથાર્થ અને વ્યાકરણ પુરઃસર છે. હકયોગ પ્રદીપિકામાં, (અધ્યાય-૪) નાદબિંદુ ઉપનિષદનો પાષ્ઠળનો ભાગ, અક્ષરશઃ ઉત્તર-વામાં આવ્યો છે; મૂલ પાઠ પણ સુદ છે. તથા ટીપ્પણી; મદદ વડે અર્થ, પૃષ્ઠ ૨૫૬, યાવ. ૬. શંકરાચાર્ય ૧૦. ઉપનિષદોમાંથી વિચાસતથા અવતરણ કરે છે, પદ્યો અવશેષ, ૬૮ ઉપનિષદોમાંથીજ, કવચિત્ક, અવતરણ આપે છે, જોકે આમાં પણ, તેના તેજ વિષયો, વિચારવામાં આવ્યા છે. ગીતા અને ઉપનિષદોનું, અનુક્રમણમયોગને, વર્ણવતા વિભાગો ઉપર ટીકા કરતાં તેઓ, શાસ્ત્રીય, રસન, યોગશિષ્ય, યોગ, ચૂડમણિ, યોગ તત્ત્વ, યોગ કુંડલિ, ભાવના, વગર, દંત્યાદિ ઉપનિષદોમાંથી, સારી, રીતે, અવતરણો કરી સમ્યા દોત.

યજ્ઞાં ખરાં ઉપનિષદોમાં અતિમ દક્ષિણે યથા વિચારનાં, ૧૮થાઓનો, અધ્યાત્મ વિદ્યાનો સમાવેશ થાય છે. પ્રકૃતિની વિવિધ શક્તિઓને આરાધવાની યોગ્ય ક્રીડાઓ સંદિત અનેક મંત્રોના મુદ્રદરપજ કેટલાંક ઉપનિષદો દોષ છે—ખાવા મંથ અથર્વવેદ અને મંત્ર શાસ્ત્રોને બધે બેસતા થઇ પડે. અન્ય કેટલાંકમાં ભાવના, દલગીર, સરસ્વતિ, શુકર-દસ્ય, સાવિત્રિ આદિ ઉપનિષદોને ગણીએ. અક્ષમાલા ઉપનિષદમાં માલાઓ મંબધી વિષય અર્ચનામાં આવ્યો છે; બ્રહ્મભાસોપનિષદમાં પવિત્ર ભરખો વિષે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે; વાસુદેવોપનિષદમાં વૈષ્ણવોનાં ગાત્રિયદનો સંગ્રહવામાં આવ્યાં છે; મુક્તિકોષ નિષદ, ૧૦૮ ઉપનિષદોની માત્ર નાભાવલિન છે; કૃતિસંતાલોપનિષદ માત્ર રામનામની પુનરાવર્તનના ઝંક. અનુક્રમ ૩૫ છે પડિત. ભાષ્યાચાર્ય સમ્પત. રામદોમાં સમિત કરે છે, કે ઉપનિષદોમાંની કેટલાંક, વર્તમાન કાલનાંજ. શુક્રેનો છે, તથા આના, દદાન્ત તરીકે વજ્રમુખિ ઉપનિષદ દર્શાવે છે, તેમની અવેદિક બ્રાહ્મ, અત્રે સૈલીને; તથા તેમાં, વર્ણવાયમા વિષયની આધુનિકતાને લક્ષમાં લેતાં, અન્ય. અનેક ઉપનિષદોને. કપરનોજ અભિધાન લાગી શકે છે.

અનેક ઉપનિષદોમાં એવા યજ્ઞાં શ્લોક મળી આવે છે, કે જે પદ્યોજના અને વ્યાકરણમાં અત્યંત દોષવાળા હોય છે, તેથી તેમનો યથાર્થ અર્થ સમજવાનું કાર્ય અત્યંત વિકટ થઇ પડે છે, આટલુંજ નહિ પરંતુ કોઇ કોઇ વારનો અસંભવિત અને છે. ધણીવાર એકાદ શ્લોકને માત્ર, પ્રથમ પાદ હોય છે, કોઇ કેઈવાર માત્ર બીજો પાદ હોય છે તથા વારંવાર માત્ર ત્રણ પાદ હોય છે. આદોઅવદો ગોઠવેલો અથવા છોડી દેવામાં આવેલો એક શબ્દ દહાંતરીકે વામપાસાથી દક્ષિણપાસા ગોઠવેલો એક શબ્દ, સમગ્ર અર્થમાં ફેરફાર કરી નાખે છે એટલું આપણા જાણવામાં આવતા, આથી થતા અશુભની મદદતા આપણાથી સમજીએ.

ઉપનિષદોમાંના યજ્ઞાંકની પોતાના વિચિત્ર છે—તથા જલ્દી અક્ષરમાતથીજ એમાં ગોઠવાનાં હોય એમ જન્માન છે, પ્રથમ દશ લીટીઓ વેદાન્તની. અધ્યાત્મવિદ્યાની ચર્ચા અલાવે છે, પછી એકદમ વિષય-યોગનાં વર્ણનમાં બદલાઈ જાય છે; આ પ્રમાણે શીકેલીટીઓ ગણે છે એટલામાં સંખ્યાસિયો અથવા આશુમે અથવા યજ્ઞોર્પાત અથવા શિ આરોહનાં કેપરેશી વચમાં ધુસી જાય છે. આવી જાણેતા યજ્ઞાં ગુંચવાગરૂપ મળી આવે

છે તથા જાણે કે જાણીબુજીનેજ આવેા ધીરડો કરી નાખવામાં આવેા હોય એમ અનુમાન થાય છે.

અનેક ઉપનિષદોમાં તેના તેજ સ્થોકો, વારંવાર જણાવાના કોઇ પ્રકારના બચાવવિના કરી કરી જોવામાં આવે છે; દહાંત'તરીકે આશુકથોપનિષદમાંની પ્રણવ વિશેની સુપ્રસિદ્ધ લીટીઓ વારંવાર જોવામાં આવે છે.

“ શ્રીશંકરાચાર્યે ઉપનિષદો ઉપર અનેક બાબ સખ્યાં છે. પરંતુ તેમના મૂલ લેખો, માનવાને ઠરણો છે તદનુસાર, હજી સુધી અનધિકારીઓના હાથમાં આવવા પામ્યા નથી.”
(સી. ડૉ-વૉ-૧-૫-૨૧૯-૨૭૦-૨૭૧.)

બ્રહ્મસૂત્રો પશુ કોઈ પ્રકારે આથી ઉત્તમ દશામાં નથી. સૂત્રોની સંખ્યાની બાબતમાં જ ત્રણે બાબેા મિત્ર પડી આવે છે. અમુકસૂત્ર પૂર્વપક્ષનું છે અથવા સિદ્ધાન્ત પક્ષનું છે, એ બાબત પશુ તેઓ શંકામાં છે; એકસૂત્ર તે એક છે અથવા બે મળાને એક બન્યું છે, એટલું પશુ નિશ્ચિત કરી શકતા નથી. મધ્વચાર્ય, પ્રારંભથી તે અંતપર્યંત સૂત્રોને અન્ય બે બાબકોરે કરતાં મિત્ર રીતેજ સમજાવે છે; જ્યારે શંકર અને રામાનુજ, સૂત્રોના જેઠાજેઠા કરેલા પુરાણો તથા કાલ્પનિક સંબંધો દર્શાવે છે, ત્યારે મધ્વ પોતાના દરેક અભિપ્રાય માટે, શ્રુતિ અને પુરાણોનાં અવતરણોના આધાર આપે છે, તે પશુ વિચિત્ર રીતે અદ્ભુત પ્રકારે બંધ બેસતા આવે છે. આમતું બાબ ત્રણે કરતાં ટુંકું છે, તેમાં તેમના પોતાના અભિપ્રાયોના અથવા તર્કશાસ્ત્ર ઉપર આધાર રાખતા સિદ્ધાંતોના સમાવેશ થતો નથી, પરંતુ જેના ઉપર સૂત્રોનો આધાર છે એવા મૂલ મંત્રો અને સ્થોકોના સમૂહ રૂપ છે. તે સ્પષ્ટ, સાદાજીવ અને સુસંબદ્ધ છે; એચ. પી. બીના ઉપદેશોપી શોધક દીપવડે ઉંડું અવલોકન કરનારાઓ માટે એક ખરેખરી ગુપ્તવિદ્યાની ખાણ રૂપ છે તથા તેમણે દુનિયાને ઉપદેશોદા ગુપ્ત સિદ્ધાંત સાથે અતિ નિકટનો સંબંધ ધરાવે છે. મધ્વ પોતાનાં ઉપનિષદ ઉપરનાં બાબોમાં એવા અનેક ગ્રંથોમાંથી અવતરણો આપે છે, કે જેમનાં નામ માત્ર પશુ વર્તમાનમાં વિનાશ પામ્યાં છે. વળી શંકર અને રામાનુજ પશુ પૂર્વે યદ્ય ગચલા ગ્રંથકરોના ધણા ઉત્તારા આપે છે, કે જે ગ્રંથો વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત થઈ શકતા નથી.

એચ. પી. બી. કહે છે. “ એમ માનવાનાં હજી પશુ વજનદાર ઠરણો છે, કે બ્રહ્મણોના ગુપ્તવાદ ઉપરના તેમના અતિ સમર્થ આચાર્યનાં અમૂલ્ય બાબો, હજી ધણા જમાનાઓ સુધી હિંદુઓના વિશાલ વિભાગ માટે તો કાળા અક્ષર સમાનજ રહેશે. ”
(સી. ડૉ-વૉ-૧-૫-૨૭૧.)

વર્તમાનમાં પડિત ધનરાજે, મૂલ ૧૦૦૦૦ બ્રહ્મસૂત્રો ઉપર, ૮૦૦૦૦ સ્થોકાત્મક બહુાચણ બાબના યોગક વિભાગ ઉતરાબ્યા છે. હિંદુ તત્વશાસ્ત્રનાં પદ્ધત્તોનાં મૂલસૂત્રો

બધાંએ બાળ્યો સહિત જાણવાનો તો દાવો કરે છે. (થીઓલોજીકલ—રિવ્યુ—માર્ચ ૧૯૦૬—૫—૩૬—૩૭.)

ગીતાના સંબંધમાં ઉપરનાજ પાંચે અન્ય ૭૦૦ શ્લોક ઉત્તરઆ છે; તે વિશે તેમનું કહેવું છે, કે વર્તમાનમાં પ્રચલિત ગીતાના વધારાના અન્ય અર્ધવિભાગ ૩૫ એ શ્લોકો છે.

સ્વામિ. ટી. સુધારાએ એક વખત કહ્યું હતું, કે સિંધોનમાં કાંઈ સહેરના એક મંદિરમાં મદ્રાસના જોડી મોટી ગીતાની એક ટીકા હાતીમાં છે.

દક્ષિણના દિંદુઓમાં સુપ્રચલિત દંતકથા છે, કે ગીતાનું કહેવાનું શાંકરબ્રાહ્મ્ય મૂલશંકરાચાર્યનું નથી. આ બાબતને એક સત્યરૂપે અવલોકતાં પણ ઉપનિષદો અને ખજ સૂત્રનાં ભાષ્યો સાથે સરખાવતાં આ બાબતનાં બાપા અને શૈલી ખરેખર જાંબ બેસતી નથી.

પંડિત ધનરાજે, વર્તમાનમાં પ્રચલિત બ્રાહ્મ્ય બનાવટી હોવાનો નિષ્કર્ષ કરીને, ચથાર્ય મૂલશંકરાચાર્યના ગીતાના ખરેખરા મહાબ્રાહ્મ્યના આશરે સોએક શ્લોકો ઉત્તરઆ છે. વર્તમાનમાં પ્રચલિત શાંકરબ્રાહ્મ્ય, ગીતા ઉપર કહેવાતા જોશિલબ્રાહ્મ્યના એક પ્રકારના સારસંમંદરૂપ હોય એમ લાગે છે. ગીતા ઉપરનાં—પર—બાળ્યો કંઈક હોવાનો પંડિત ધનરાજ દાવો કરે છે.

આવા પ્રકારની સાબિતીઓને લક્ષમાં લેતાં હું એવી માન્યતા ઉપર આગ્યો છું, ભાષ્યોના મૂલ પ્રથો આપણા સમક્ષ નથી. આમ શા માટે ?

જ્યાં જમાનાઓમાં એટલું માનવામાં આગ્યું છે, કે અલેક્ઝાંડ્રીયાના પુસ્તકાલયના વિનાશથી માંડીને, અનધિકારીને ગ્રંથવિદ્યાનાં કેટલાંક રહસ્યોની અતિમ શોધ અને સમજ પર્વત સર્પ જાળ એવા પ્રકારના રેકે મંચ માટે, જાતુમંડલોના સંબોધના એકત્રિત પ્રયત્નો વડે લક્ષપૂર્વક શોધ ચલાવવામાં આવી હતી. આ ઉપરાંત જાણનારા પુરૂષો વિશેષ ઉમેરે છે, કે એક વખત આવો મંચ દાય લાગ્યા પછી તેના ત્રણનકલો સુરક્ષિત રીતે છૂપાવ્યા વિનાના અન્ય સર્વ મંચોનો નાશ કરવામાં આવ્યો હતો. દિંદમાં મદ્રાસના અકબરના રાજ્યમાં છેલ્લામાં છેલ્લા અમૂલ્ય દસ્તા લેખોને મેજવીને છૂપાવવામાં આવ્યા હતા.

આ ઉપરાંત પણ એમ માનવામાં આવે છે, કે જોમને વિષય સંપૂર્ણ રીતે રૂપકમાં છૂપાવવામાં આવ્યો ના હોય અથવા જોમને પ્રાચીન રહસ્યો સાથે કાંઈ પ્રકારનો અપરોક્ષ સંબંધ હોય એવા પવિત્ર મંચોનો, અતિગ્રેષ્ઠ અને ખુદ્દિવાન પ્રાચીનજેષ્ઠ વંશનારની ઇલાનો પણ ખતો ના જાતે એવા ગુપ્ત અક્ષરોમાં સંભાગપૂર્વક ઉતારો કરીને, જાહોની રેકે નકલોને નાશ કરવામાં આવ્યો હતો. અકબરના રાજ્ય સમયમાં કેટલાંક ધર્માન્વ રેખારીઓએ, નારિકેના પાપી ધર્મમાં મદ્રાસના મેથુ મારતા બેઠને નાખુસ થઈને

આલેખીને તેમના હસ્તલેખો છૂપાવવામાં જાતે. મદદ આપી.” (સી. ડી-વૉ-૧-ઉપો.૨૨-૨૩.)

“ હિન્દમાં એક કિંવદન્તિ પ્રચલિત છે, કે વેદોને બરોબર સમજાવનાર મયાર્થ શુભ ભાષ્યો, હવે વધારે વાર અનધિકારીઓના દૃષ્ટિપથમાં રહ્યાં નથી, તોપણ તેઓ દીક્ષિતો માટે શુભ શુકાઓ અને રક્ષિત સ્થાનોમાં હજી પણ અસ્તિત્વમાં છે. શુભવિધવાદીઓ પ્રતિપાદન કરે છે. કે પાશ્વસ્ય યુદ્ધવી લેનાર હસ્તોથી સુરક્ષિત, કોષ્ટ વિશેષ જ્ઞાનવાન જમાનામાં પુનઃ પ્રદર્શિત થવા માટે, આ સર્વે ગ્રંથો અસ્તિત્વ ભોગવે છે; આ ગ્રંથો માટે, મહાંમ સ્વામિ. હયાનાંદ સરસ્વતિના શબ્દોમાં કહીએ તો, મ્યેંછેને રાહ જોવી પડશે. ” (સી.—ડી—વૉ—૧—ઉપો.—૫—૩૫.)

જો કોષ્ટ પછી કોલે મૂલ ગ્રંથો હુનિયને આપવામાં આવે તો મારો આંતરદૃઢ વિશ્વાસ છે, કે શંકરાચાર્યના ઉપદેશો અન્ય આચાર્યોના ઉપદેશો સાથે મૂલમાં મળતા આવતા મળૂંમ પડી આવશે; આ ઉપદેશો, સ્પષ્ટ સામાન્ય સુદ્ધિના, નિર્વિવાદ ન્યાયના, તથા મૂલરહસ્યવિદ્યાના સારરૂપ નિવડશે; તેમના ગણવામાં આવતા નિર્બલ અને કાલ્પનિક સિદ્ધાંતોને તેમાં સ્થાન મળી શકશે નહિ; બ્યારે મૂલ ઉપદેશો ગમે તો ખોવાઈ ગયા અથવા છિન્નભિન્ન થરી નાખવામાં આવ્યા ત્યારે મૂલ ઉત્પત્તિ સ્થાનમાંથી અન્ય બે દર્શનો ઉપજી આવ્યાં, દરેક તેનાં તેજ સત્યોના બિન્ન પ્રકારના પ્રુક્ષાસા રૂપ છે.

આમ થવાનો સમય આવે ત્યાં સુધી, એચ. પી. બીના શબ્દોમાં, “ વર્તમાન લેખના લખનારે મહાન વિરોધને તથા આમાં દર્શાવેલા એવા પ્રકારના વિચારના સ્વીકારને પણ પહોંચી વળવાની પ્રથમથીજ તૈયારી થવું જોઈએ.*****આમાં સસ જાજતોનો સમાવેશ થાય છે તથા તેમનું બાજ્યેજ દુલ્લેક્ષ કરી શકાય એમ છે. પરંતુ અત્રે વર્ણાવવામાં આવેલા વિષયોની સ્વાભાવિક મુશ્કેલીઓને લીધે, તથા અધુક વિચારો દર્શાવવામાં*** બાધાના લગભગ અનિવાર્ય સંકેતને લીધે, એટલું લગભગ નક્કીજ છે, કે શ્રેષ્ઠ અને સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં આ પ્રુક્ષાસો આપવામાં લેખક નિષ્ફલ નિવડ્યો છે.” (સી. ડી-વૉ-૧-૧-૨૭.)

બાધુઓ, “ મેં અત્રે સુટલાં પ્રુષ્પોનો એક ગુરુ જતાવ્યો છે, તથા તેમને આધનાર ઘેરી વિના માર્ગ પોતાનું કશું પણ તેમાં આણ્યું નથી.” (સી. ડી-વૉ-૧-૫-૪૬.)

શ્રીનિવાસ સાયંગર.

Theosophist

આવીં અનેક પ્રકારનાં મળતાપણાં અકસ્માતથી સંભવી શકે નહિ; એક સામાન્ય વાર્તા સતત પ્રવર્તી જવાના ચિહ્નોરૂપે આ સર્વે છે. દુનિયાનાં શાસ્ત્રોનાં પાનાં ઉઘણવતાં કપર ઉપરથી મળતી આવતી બાબતો દૃષ્ટિ સમિપ ખડી યાય છે તથા વિશેષ અભ્યાસ થતાં વિશેષ સામાન્યવાર્તાઓ સ્વતઃ જણાઇ આવે છે; આ સર્વે મદદન વિનિયુક્તાંતની વારંવાર કહેવાતી મુશ્કેલીઓ રૂપ છે.

સામાન્ય નીતિ નિયમો.

સામાન્ય નીતિ નિયમો વિવિધમોનો સામાન્ય વારસો છે, એ એટલી બધી રૂપરૂતિ સિદ્ધ થયેલી બાબત છે, કે તે માટે કોઈ પ્રકારની દલીલની જરૂર નથી. આ સંબંધમાં એટલું જ કરવાનું આવશ્યક છે, કે જેમાંથી આ કીમતિ લગડીઓ લેવામાં આવી છે એવા આધારરૂપ ધાતુ સમૂહને સંપૂર્ણપણે દર્શાવે એવા ચોક્કસ ઉત્તારાઓ ઠાંકરા.

અશુભને બદલે શુભ બદલોવાળાઓ. અનુ કહે છે, “ હોય માટે ક્ષમા દૃષ્ટિ દર્શાવવાથી વિદ્વાનો શુદ્ધ બને છે. ” “ કોંઈ મનુષ્ય સાથે તેણે યુદ્ધ: કોંઈ યતું જોઈએ નહિ; કોઈ તેની સાથે કટુતાથી બોલે, તોપણ તેણે તે નરમાશથી જ બોલવું જોઈએ ” સામવેદમાં, “ દુર્ગમ માર્ગોને તરી જાઓ; કોષને શાંતિ વડે, અસત્યને સત્ય વડે. ” બુદ્ધ ઉપદેશ છે, “ જો કોઈ મનુષ્ય મૂર્ખામથી માઈ અશુભ કરશે તો હું તેના પ્રત્યે મારા વેર વિકાસા પ્રેમનો દયાભાવ દર્શાવીશ; જેમ જેમ તેના તરફથી માઈ વધારે વધારે અશુભ થતું જશે, તેમતેમ મારા તરફથી વધારેવધારે શુભના વિચારો તેના પ્રત્યે પ્રવર્તશે. ” “ મનુષ્યે કોષને પ્રેમવડે જીતવો જોઈએ, અશુભને શુભ વડે જીતવું જોઈએ સોશને ઉદારતાથી જીતવો જોઈએ; પ્રેમવડે દ્રેષ અટકાવી શકાય છે, કોઈ કાલે દ્રેષવડે દ્રેષ અટકાવી શકાતો નથી. લેઓટ્ડજ કહે છે, “ સાધુપુરોને હું સાધુતા પૂર્વક મળીશ; અસાધુ પુરોને પણ હું સાધુતા પૂર્વક મળીશ. શ્રદ્ધાળુ પુરોને હું શ્રદ્ધાપૂર્વક મળીશ; અશ્રદ્ધાળુ પુરોને પણ હું શ્રદ્ધાપૂર્વક મળીશ; સદ્ગુણ શ્રદ્ધાળુ છે. અશુભનો મ.યા ક્રૂપા વડે બદલો વાળો. ” કોનફુસિયસે એક પ્રશ્નકારને ઉત્તર આપ્યો, “ જેવું વર્તન તમે તમારી જાત પ્રત્યે ના ધરોતાહો, તેવું અન્ય પ્રત્યે ચલાવો નહિ. જ્યારે તમે અન્યને માટે પ્રવૃત્તિ પરાયણ થાઓ ત્યારે જાણે કે તમારે પોતાને માટેજ હોય તેવા ઉત્સાહપૂર્વક કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાઓ. ” જસસે કહ્યું છે, “ તમારા મનુષ્યો ઉપર પ્રેમ રાખો; તમને વિચારનારનું ખર્ચ કરો. તમને ત્રાપ દેનારને આશ્રિય આપો, તથા તમારો દ્રેષ પૂર્વક ઉપયોગ કરનાર અને સતાવનારના બદા માટે પ્રાર્થના કરો. ”

નમ્રતા અને કષ્ટતા. લેઓટ્ડજ કહે છે, “ તમારી રામપ્રતિ ઉપર સતત ધ્યાન આપવા વડે તથા કષ્ટતાવડે, એક નાનક બાલક સમાન બની જવું તાંન સંભવિત છે. ઉદયના શુભ ચક્ષુમાંથી અશુદ્ધિ દૂર કરવા વડે, કલંક વિનાના જનવું સંભવિત છે. એવા એક પ્રકારની શુદ્ધિ અને શાન્તિ છે, કે જે વડે આપણે સમગ્ર દુનિયાનું શાશન કરી શકીએ. કમરૂપ સંખ્યુ એજ અને તો જાજ સમાન લાગે છે. ” “ મદદમા..... પોતાની

જાતને હેઠી મૂકે છે, તથાપિ તેને પ્રથમ સ્થાન મળે છે; તે પોતાની જાતનો ત્યાગ કરે છે, તથાપિ તેનું રક્ષણ થાય છે. શું કોઈ પણ પ્રકારનો સ્વાર્થનો અધ્યક્ષ હોવામાંથી ન્યાય નથી આવતું? આ વડે તે સ્વ-અર્થનું બરોબર રક્ષણ કરે છે. તે પોતાની જાતની બહાઈમાર તેણે નથી અને તેટલા માટેજ તે વિખ્યાત થાય છે, તે પોતાની જાતનેજ ખરી સ્વીકારતો નથી અને તેથી તે પ્રકાશી નિકળે છે. તે પોતાની જાતનાં વખાણ કરતો નથી અને તેથીજ તેનામાં સદ્ગુણોનો સમાવેશ થાય છે. તે પોતાની જાતને ઉચ્ચ સ્થાન આપતો નથી અને તેથીજ તે ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવે છે. " છુસસ. હપદેશી છે, " તમે નાનાં બાલકો સમાન ના થાઓ ત્યાં સુધી તમે સ્વર્ગના સામ્રાજ્યમાં પ્રવેશી શકશો નહીં. " જે પોતાની જાતને જીવે ચલાવે છે તેના અધીપાતજ થશે, તથા જે પોતાની જાતને નષ્ટ બનાવે છે તેજ ઉચ્ચસ્થાન પ્રાપ્ત કરશે. "

બાહ્ય આકારો કરતાં સદાચાર અતિ અગત્યનો છે. મનુ કર્મના " માનસિક, શાષ્ટિક અને રમૂલ " એવા ત્રણ વિભાગ પાડે છે. " દુનિયામાં એટલું સ્પષ્ટ જણાવવું જોઈએ કે આ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મોને પ્રેરનાર હૃદય છે. " " વિવેકસંકિતથી દુષિત થયેલા મનુષ્યને, વેદો, તેમજ ઉદારતા, તેમજ ધર્મો, તેમજ વ્રતો, તેમજ પવિત્ર તપ દાહપણ મોક્ષ આપી શકતું નથી. " છુદ્ધ કહે છે, " બાબકારક છાયાની માફક, શુભકૃત્યો આચરનાર પ્રેમી અને શ્રદ્ધાળુ હૃદય, જાણે કે સદિમાંથી દેવસદિમાં વિસ્તરે છે. ".....

આ પ્રમાણે દરેક સદ્ગુણ માટે ઉપદેશકારી ઉતારા આપે શકાય. તથા દરેક ધર્મવૃક્ષમાંથી સમાન પત્રો ચુરી શકાય. સર્વે ધર્મોમાં સમાન સત્યો ઉપદેશમાં આવ્યાં છે; સર્વે એક જીવનની તહેરો સમાન છે; દરેક જાત એકના એક સંદેશનું પુનઃકથન કરે છે. કારણકે શુદ્ધિએનું એક મહાન બંધુમંડલ છે તથા તેમાંથી બહાર આવનાર દરેક એક પ્રકારની ભાષા વડેજ ઉપદેશ આપે છે.

આથી સ્પષ્ટ થાય છે, કે ધર્મો અન્યોન્યના હરિહરપે નથી; તેમણે અન્યોન્યના ધિક્કારનાર નિવડાં જોઈએ નહિ. તેઓ એક સામાન્ય માતૃપિતાનાં બાલકો છે તથા પિતૃયુદ્ધમાં સિખેલાં સત્યોનો તેઓ જાતવ જાતના લાભ માટે ઉપદેશ કરે છે. ધર્મોનું એક વચાર્થ બંધુમંડલ છે તથા દુનિયાના ધર્મોના અભ્યાસ કરનાર સર્વને તેમના ઉપદેશોની એકતા બાજ્યેજ જણાયાવિના રહેશે. તારતમ્યાત્મક અભ્યાસ ચલાવનાર પુરાણવાદીને સર્વે ધર્મો સમાન રીતે અસત્ય છે તથા અજ્ઞાનના પરિણામ રૂપ છે. અધ્યાત્મવાદીને સર્વે ધર્મો સત્ય છે, તથા પ્રમાણની વૃદ્ધિરૂપ છે. દરેક સત્ય સિદ્ધાંત માટે દરેક ધર્મોના સમાન હક છે, તથા કોઈપણ ધર્મ કોઈપણ બાબતને પોતાની એકલાનીજ ચણવાની નથી. " માઈજ, તાઈએ નહિ તેમજ તેનુંએ નહિ " ને બદલે વચાર્થ રીતે " તાઈ અને તેનું ઉભયનું " છે માટે માઈ " એમ બોલાવું જોઈએ.

માત્ર એકજ ધર્મ અસ્તિત્વ ધરાવે છે—ધર્મરના યોગરૂપ, અન્ય સર્વે ધર્મો એ યહ

માંથી નિકળેલી શાખાઓ સમાન છે; જીવન વૃક્ષ કે જેનાં મૂલ સ્વર્ગમાં છે અને તેની શાખાઓ માનવસૃષ્ટિમાં વિસ્તરી છે. સ્વર્ગીય મૂલ પ્રજ્ઞાન રૂપ છે—શ્રદ્ધા નહિ, માન્યતા નહિ, આશા નહિ, પરંતુ નિત્ય જીવનરૂપ ઇશ્વરના જ્ઞાન સમાન છે. આ વૃક્ષની ગમે તે શાખામાંથી એકાદ મનુષ્ય, પ્રજાઓનો ઉદ્ધાર કરવા માટે એકાદ પત્ર ચૂંટીશે. જે અન્ય મનુષ્યને સત્ય સમાન છે તેનો કોઈએ નકાર બણવો જોઈએ નહિ કારણ કે અન્યના અવલોકનમાં ના આવે તેવું સત્ય તેણે જોઈું હોય; પરંતુ કોઈને પોતાનું દર્શન (વિચારો) અન્ય પાસે જોડે જોડે કપ્પલ કરાવવાની જરૂર નથી, કદાચ અન્યના દૃષ્ટિક્ષેત્રમાં ના હોય તેવું તેમની પાસે જોડેજોડે કપ્પલ કરાવવાથી તેમની દૃષ્ટિશક્તિ ઝાંખ મારી જાય. માત્ર એક સૂર્ય અસ્તિત્વમાં છે, તથા આપણી પૃથ્વી ઉપરની દરેક શક્તિ, સૌરશક્તિના માત્ર અમુક પ્રકારના સ્વરૂપ સમાન છે; જેમ એક સૂર્ય સમગ્ર સૃષ્ટિનું પોષણ કરે છે, તેમ દરેક હૃદયમાં એક પુરુષ પ્રકાશે છે. માત્ર એક પ્રકારની નિંદા સંભવે છે—માનવિમાંના ઇશ્વરના અસ્વીકારરૂપ. માત્ર એક પ્રકારની નારિતકતા સંભવે છે—“હું તારા કરતાં અન્ય છું, આપણે એક નથી” એવું કહેતી ભિન્નતાની નારિતકતારૂપ. દુનિયાના ઉદ્ધાર માટે પરાંપકારની શ્રદ્ધાભાવના કરતાં પણ કંઈક વિશેષની જરૂર છે. આપણે સ્વાર્ધરાહિત્ય આત્માર્પણ, આત્મનિવેદન શિખિએ, પરંતુ આપણે જ્યાં સુધી “અન્ય કોઈપણ નથી, સર્વેમાં મારો આત્મા પ્રકાશે છે.” એમ ના કહીએ ત્યાં સુધી આપણે એક ભૂમામાં સ્થિર થઈ શકતા નથી. જ્યારે સર્વે મનુષ્યો આમ કહેશે ત્યારે દુનિયામાં સત્ય યુગનો પ્રારંભ થશે: જ્યારે જીવનક્રમમાં એક મનુષ્ય આમ કહે છે ત્યારે જ્યાંજ્યાં તે જાય છે ત્યાં તેની હાજરી આશિર્વાદ સમાન નિપડે છે. આપણે સર્વે બંધુઓ છીએ, પરંતુ બંધુઓ કરતાં પણ વિશેષ છીએ; બંધુઓને માત્ર એક સામાન્ય પિતા હોય છે; આપણે તો એક સામાન્ય આત્મા છે. સારે તો આપણી આસપાસના સર્વમાં આત્માના પ્રકાશને જ આપણે અનુભવવો જોઈએ; અધમમાં અધમ પ્રાણીમાં આત્માનો નકાર બણવો, એ તેનો આપણામાં તથા ઇશ્વરમાં અસ્વીકાર કરવા સમાન છે, એટલું આપણે સ્મરી રાખવા યોગ્ય છે.

એનિ. એસ. ૮.

॥ વાલ વોધિની ॥ .

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૫૦ થી.)

અન્ય જે શ્લોકો-વિરાગ, જ્ઞાન, ત્યાગ અને શાન્તિ-ચાર વિશે ઉપદેશે છે; જે સુમુક્ષુ પ્રથમના ગુણોની સહાયવડે પછીના ગુણોને સિદ્ધ કરવામાં પ્રયત્નપરાયણ નથી થતો, તે પૂર્વના ગુણો નિર્લક્ષ્ય થઈ પડે છે.

૨૮-૨૯-વિરાગનું ફલ જ્ઞાન છે, જ્ઞાનનું ફલ ત્યાગ છે, અને ત્યાગનું ફલ આત્મા-નંદના ઉપલોગમાંથી પરિણમતી શાન્તિ રૂપ છે. આ સર્વેમાં જે દરેક પછીનાને સિદ્ધ કરવામાં નથી આવતું તો પૂર્વનું દરેક ફલહીન બની જાય છે. ઇન્દ્રિયોથી અલગ બની જવું અથવા મનોવૃત્તિઓનો નિરોધ કરવો એજ શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ સંતોષ છે, તથા આ આનંદ સરખામણીની પણ પારનો કહેવાય છે.

હવે પછીના ત્રણ શ્લોકમાં ॥ તત્ત્વમસિ ॥ મહાવાક્યનો અર્થ સમજાવવામાં આવે છે.

૩૦-૩૨-નિર્ગુણ, સત્ય, જ્ઞાન અને નિત્યતારૂપ શ્રેષ્ઠ પુરૂષ માટે “ તત્ત્વ ” શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે, તથા માયાથી બંધાયેલા, વિશ્વના ઉદ્ભવરૂપ, સર્વ-જ્ઞત્વ અને અન્યગુણોવાળા તથા અદૃશ્યતામાં ઢંકાયેલા. (એટલે અશુદ્ધિમાંથી તદ્દન છુટા નહિ,) સશુણ પુરૂષવડે તે પરોક્ષ રીતે સૂચવાય છે.

‘ ત્વ ’ શબ્દ પ્રત્યગાત્મા માટે યોજાયો છે, તેને કુટસ્થતૂર્યાચૈતન્યના નામથી વ્યવહારવામાં આવ્યો છે, (માત્ર આપણા અંતઃકરણની ચતુર્થ બુમિકામાં અનુભવી શકાય એવો આંતર દિવ્યાત્મા;) તે નિર્ગુણ બ્રહ્માના અંશ રૂપે છે, ‘ અહં ’ અને તેના સ્વરથી સૂચવાતી ભાવનામાં તે પ્રકાશી નિકળે છે, તથા જે આંતરેન્દ્રિયોની મદદ વડે મેળવાતા સામાન્ય જ્ઞાન કરતાં તદ્દન ભિન્ન પ્રકારના જ્ઞાન સ્વરૂપ છે. વિશ્વના શ્રેષ્ઠપ્રભુને બંધનોમાં બાંધી લેતી માયાને દૂર કરીને તથા જીવને બંધનમાં નાંખતી અવિદ્યાને દૂર કરીને પછીથી અત્રે પરબ્રહ્માનુભવનો ઉદ્દેશ રાખવામાં આવ્યો છે. અન્યશબ્દોમાં કહેવા માગીએ તો અવિદ્યા અને માયા દૂર થતાં, (તત્ત્વ અને ત્વં શબ્દોવડે અપરોક્ષ રીતે સૂચવાતા) જીવ અને ઈશ્વરનાં બંધનો અનુક્રમે દૂરપણાવતાં, અસ્થાસિ (ઉપરના તત્ત્વ અને ત્વં શબ્દો વડે પરોક્ષ રીતે સૂચવાતા) પ્રત્યગાત્મા અને પરમાત્માનાં એકત્યનો અનુભવ મેળવે છે.

હવે પછીના ત્રણ શ્લોકમાં—શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન રૂપ-ચાર સાધનોની પ્રકૃતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

૩૩-૩૫ આ પ્રમાણે મહાવાક્યોના (અથવા તત્ત્વમસિ અને અન્ય મહાવાક્યો.) અર્થનો વિચાર ચલાવવાનું નામ શ્રવણ કહેવાય છે. તાર્કિક બુદ્ધિવટે આવા અર્થોને, સ્પષ્ટ રીતે સમજવાના પ્રયત્નનું નામ મનન અથવા ધારણા કહેવાય છે. શ્રવણ અને મનન ઉપર આધાર રાખતા આવા અર્થોમાં, સર્વ પ્રકારની શંકાઓની પાર સારી રીતે સ્થિરચયલા ચિત્તને, અન્યવિચારોથી તદ્દન દૂર રાખવાનું નામ નિદિધ્યાસન અથવા ધ્યાન છે. ચિત્તની તે દશા કે જેમાં ધ્યાતા અને ધ્યાનનો ત્યાગ કર્યા પછી ધ્યેયવિષય નિર્ગુણબ્રહ્મવિના કમેકમે અન્ય કશાનું પણ દર્શન થતું નથી તદ્દા પછીથી નિવાતરચાનસ્થિત દીપશિખાની પેઠે, દોહાયમાન થયા વિના સ્થિર રહે છે, માત્ર તેજ ભૂમિકાને સમાધિ કહેવામાં આવે છે.

શંકા—તો આમ થતું હોય તો સમાધિકાલમાં ચિત્તની વૃત્તિઓ ક્યાં હશે? અન્ય શ્લોકમાં આનો ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે.

૩૬—જેમાં જીવ અને બ્રહ્મનો અલેદ સિદ્ધ થાય છે, એવા સમાધિકાલમાં પણ ચિત્તની વૃત્તિઓ સુખી દશામાં રહે છે—માત્ર જીવના બાહ્યવામાં હોય છે, અન્ય કોઈનામાં નહિ. સમાધિમાંથી ઉત્થાન પામનારના પૂર્વના વિચારો પુનઃ સ્મરણમાં આવે છે, એટલી સત્ય બાબત ઉપરથી એટલું અનુમાન થઈ શકે છે, કે સુખી દશામાંથી વૃત્તિઓ પુનઃબળશત દશામાં આવે છે.

શંકા—ત્યારે તો સમાધિનો ઉપયોગ શો? આનો ઉત્તર નિચે પ્રમાણે:-

૩૭—આ સમાધિ વડે, આ અનાદિસંસારમાં (કારણ કે તેનો ક્યારે આરંભ થયો તે કોઈ બાણતું નથી,) જીવેથી કરાતાં (પ્રારબ્ધ વિનાનાં) કરોએ કર્યોનો વિનાશ સધાય છે; આ સમાધિવડે શુદ્ધધર્મ (અથવા અખંડાકાર વૃત્તિ) પ્રમાણમાં વૃદ્ધિ પામે છે.

મહાયોગિજ્ઞો આ સમાધિને કેવી રીતે વર્ણવે છે? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર હવે આપવામાં આવે છે:—

૩૮—મહા યોગિજ્ઞો કહે છે, કે જેમ વાદળોમાંથી વર્ષાદનાં જાપટે જાપટાં

પડે છે તેમજ સમાધિથી પણ પ્રદાધર્મના (અર્થાત્ અખંડાકારવૃત્તિ) અમૃત રૂપ વર્ણનનાં આપડે આપડાં પડે છે.

અન્ય બે શ્લોકમાં સમાધિના પરિણામનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે:-

૩૯-૪૦-જ્યારે આ સમાધિ (ના સતત અભ્યાસ) વડે સર્વ અશુદ્ધ વાસનાઓનો સંપૂર્ણ રીતે વિનાશ સધાય છે, તથા જ્યારે તે વડે શુભાશુભ કર્મોના બૃહ્દને નિર્મૂલ કરવામાં આવે છે, ત્યારે મહાવાક્યો વડે (જે તે પૂર્વે માત્ર વાદ પૂરતાં સમજાયો હતો);, શંકા અને વિપરિત ભાવનાનાં બંધનોથી રહિત, તથા હસ્તામલક સમાન અપરોક્ષ જ્ઞાનના આધારવાળા જ્ઞાનનો તેનામાં ઉદય થાય છે.

હવે પછીના 'શ્લોકમાં વિરાગ, વિવેક અને ઉપરતિના ઉપયોગ વિશે ઉપદેશવામાં આવે છે:-

૪૧-જ્યારે મનમાં લોગોપયોગ્યપદાર્થોના સંસ્કારો ઉદય પામતા નથી, ત્યારે વિરાગની હદ પર્યંત પહોંચાય છે. જ્યારે અહંભાવ બીજાકુલ ઉદય પામતો નથી ત્યારે લગભગ વિવેકના અંત પર્યંત પહોંચાય છે. જ્યારે સુપ્તવૃત્તિયો ઉદય પામતો નથી, ત્યારે ઉપરતિનો (વિધિ પુરઃસર આવશ્યક ધર્મોના ત્યાગ રૂપ) અંત આવ્યો એમ ગણાય છે.

પ્રદ્યાંક ચૈતન્ય ભૂમિકા પામેલાનાં (એટલે પ્રદ્યાવિદરિહનાં) ચિહ્નો હવે દર્શાવવામાં આવે છે:-

૪૨-હમેશાં જ્ઞાન'દ લોગવતાર, જીવાત્માને પરમાત્મામાં પ્રવિલાપનાર, તથા વૃત્તિયો અને કર્મોથી રહિત યોગિને સ્થિતપ્રજ્ઞ અથવા અધ્યાત્મપ્રજ્ઞામાં સ્થિર થયેલો ગણવામાં આવે છે.

હવે જીવન્મુક્તનાં ચિહ્નો વર્ણવવામાં આવે છે:-

૪૩-૪૪-જ્યારે સત્, ચિત્, જ્ઞાન'દરૂપ અભાવાત્મકશુદ્ધોવાળા અવિ-
ભાજીત નિર્ગુણપ્રદ્યનો તથા નિર્ગુણજ્ઞાત્માનો સૂક્ષ્મતાથી વિચાર કર-
વામાં આવે છે, એટલે જ્યારે સમાધિના સાધનવડે તેમનું ઐક્ય અનુભવવામાં આવે છે ત્યારે એક અખંડાકાર, શંકારહિત, શિન્માત્રવૃત્તિનો ઉદય થાય છે. આ વૃત્તિને પ્રજ્ઞા કહેવામાં આવે છે. જેમાં હમેશાં આવી પ્રજ્ઞાનો ઉદય હોય છે તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.

હવેના ત્રણ શ્લોકમાં જીવન્મુક્તનાં ખાસ લક્ષણો આપવામાં આવ્યાં છે.

૪૫-૪૭-તેને જીવન્મુક્ત કહેવામાં આવે છે, કે જેને દેહ અને ઇન્દ્રિયો હલાયમાં “અહં” નો વિચાર નથી તથા ઘટપટાદિ પદાર્થોમાં જેને “ઈદં” નો વિચાર નથી; જે પોતાની અવિલાજીત પ્રજ્ઞાને લીધે, પ્રત્યગાત્મા અને પ્રહ્લ વચ્ચે નો કોઈ પ્રકારનો ભેદ તેમજ પ્રહ્લ અને વિશ્વ વચ્ચેનો ભેદ જાણતો નથી; ગમે તો તેને સાધુપુરૂષો માન આપો અથવા દુરાત્માઓ દુઃખ આપો તોપણ તેની અવસ્થા સમાનજ રહે છે.

૪૮-પ્રહ્લજ્ઞાનીને પૂર્વની પેઠે અંસાર અસર કરી શકશે નહિ. જો તેને અસર થાય તો પ્રહ્લદશા અનુભવેલો મનુષ્ય નથી પરંતુ દૃશ્યદુનિયામાં મન દબ ચોટેલો (અંતરાલોકન વિનાનો) માત્ર એક મનુષ્ય છે.

જીવન્મુક્તને વિદેહમુક્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં પ્રારંભ કેટલો સમય લગાડશે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર નીચેના શ્લોકમાં આપે છે:-

૪૯-જ્યાં સુધી સુખદુઃખાદિનો ઉપસોગ ચાલે છે ત્યાં સુધી પ્રારંભ કાર્ય કરતું કહેવાય છે. (આથી એમ સૂચવાય છે, કે દેહ જીવતો હોય છતાં જે સુખદુઃખાદિ રહિત છે તેજ માત્ર વિદેહમુક્ત છે.) હૃદયમાં ક્ષણ અથવા પરિણામના પૂર્વગામિ કર્મ હોય છે તથા અનુરૂપકર્મ પૂર્વગામિ બન્યા વિના કોઈ કાલે કોઈ પ્રકારનું ક્ષણ અથવા પરિણામ સંભવિ શકતું નથી.

સંચિત નામનાં ગતકાલનાં કર્મો કેવી રીતે અને શાથી નાશ પામે છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર નીચે આપવામાં આવે છે:-

૫૦-જેમ સ્વપ્નદશામાં મન સમિપ ખડાં ચતાં કર્મો જાગૃત દશા પ્રાપ્ત ચતાં અદૃશ્ય થાય છે, તેમ “અહંબ્રહ્માસ્મિ” મહાવાક્યના અપદોક્ષજ્ઞાનવડે, કરોઠો કદવોમાં કરેલાં કર્મોનો વિનાશ થાય છે.

૩૫ માં શ્લોકમાં જે કહેવાયું છે તે કૃતિકવિદેહમુક્તિ પામવા યોગ્ય કેવલ-યોગિ માટે કહેવામાં આવ્યું છે, એ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે; અગ્રે જે કહેવામાં આવે છે તે શિષ્ય વિદેહમુક્તિ પામવા યોગ્ય સાંખ્ય-યોગિને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યું છે.

“સ્વપ્નાવસ્થામાં કર્મો વર્તતાં હોવાના” દૃષ્ટાંતથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે, કે સંચિતકર્મોનો વિનાશ તેમને ભોગવીને પાર પાડવા વડે સાધી શકાય છે.

સંચિત અને પ્રારબ્ધકર્મોનો ઉપર પ્રમાણે નિવેડો કરવામાં આવ્યો છે; હવે આગામિ કર્મો વિશે કેમ? એનો ઉત્તર આપવામાં આવે છે:—

૫૧—પોતાનો આત્મા આકાશની પેઠે રાગરહિત તથા શુદ્ધ છે, એમ અતુલવ વડે સમજનાર યોગિને આગામિકર્મો લેશ માત્ર પણ અસર કરી શકતાં નથી.

બ્રહ્માંડવ્યાપક સંવિત્ભાવ અતુલવનાર અભ્યાસિનો ભાવિજન્મ થતો નથી, એથી એમ સમજવાતું છે કે ભાવિકર્મો ઉપજાવવાનો તેને કોઈ પ્રકારનો પ્રસંગ રહેતો નથી.

એક આવો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે:—જો કે સાંખ્ય-યોગિનો આત્મા બ્રહ્માંમાં પ્રવિદ્યાર્થે હોય છે તોપણ, અનિરોધિત ઇન્દ્રિયો, મન, પ્રાણો, વૃત્તિયો જેથી અન્ય ઉપાધિઓ દ્વારા તે સુખ દુઃખનો અતુલવ કરે છે. આનો ઉત્તર નિચે પ્રમાણે:—

૫૨—જેમ સુરાના ઘટમાંનું આકાશ સુરાની કોઈ પ્રકારની અસર થયા વિનાનું રહે છે, તેવીજ રીતે સાંખ્યયોગિના આત્માને તે જ હવાસમાં વસતા ઉપાધિઓના ધર્મો અસર કરી શકતા નથી. (જ્ઞાતાત્માના) ‘યોગસાર’ નામના ગ્રંથમાં આ બાબતો સારી રીતે આવી છે, સુમુક્ષુઓને તે વાંચી વિચારી મનન કરવા લલામણુ છે.

હવે કેવલયોગિના દૃષ્ટિબિંદુથી નીચેના એ શ્લોક દૃષ્ટાંત વડે ઉપદેશે છે, કે માત્ર ભોગવડે જ પ્રારબ્ધકર્મનો નાશ સાધી શકાય છે:—

૫૩-૫૪—ઢાલ તરફ તાકેલા તીરની પેઠે, જ્ઞાનોદય પૂર્વે કરાયલાં કર્મો જેલો આખ્યા વિના, જ્ઞાનવડે વિનાશ પામી શકતાં નથી. જેમ ભૂલથી વાઘ ધારી લીધેલી ગાયને મારેલું તીર, શિકારીને ભૂલ સમજતાં તે પાછું ખેંચવાની ઇચ્છા થતાં, અર્ધે માર્ગે અટકાવી શકાતું નથી તેમજ આ પ્રારબ્ધ કર્મનાં પરિણામ ફલનું પણ છે. પછીથી ઉપદેશાય છે, કે સાંખ્ય યોગિને કોઈ પ્રકારનું પ્રારબ્ધ કર્મ નથી:—

પચ—“હું” જરામરણ રહિત છું.” એવા ધ્યાનવડે આખ્ય આત્મા રૂપ બનેલા યોગિ ઉપર પ્રારબ્ધ કેવી રીતે આધિપત્ય દર્શાવે શકે ?

પ્રારબ્ધ તેના ઉપર ક્યારે શાશન કરી શકે ? એ નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવે છે:—

૫૬—જ્યારે જીવ જોતાને દેહ સાથે એક છે એમ માની લે છે ત્યારે પ્રારબ્ધ કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. “દેહ આત્મા છે.” એ વિચાર જ્ઞાતાને કદાપિ પસંદ પડતો નથી. તેથી તે પ્રારબ્ધનો ત્યાગ કરે છે.

હવે પછીના શ્લોકો પુનઃ દર્શાવે છે, કે તેને કોઈ પ્રકારનું પ્રારબ્ધ નથી:—

૫૭-૫૮—આ દેહનો પ્રારબ્ધ રૂપે વિચાર કરવો, એ અધ્યાસને લીધે ઉપજતા ભ્રમ સમાન છે. અધ્યાસ દૂર થયા પછી પણ તે રહેશે ? જે નથી તે શું પુનઃ જન્મ પામશે ? જે જન્મ્યું નથી તે શું મરણ પામશે ? અભાવમાંથી પ્રારબ્ધ ભાવમાં જ આવી શકતું નથી. “એ જ્ઞાનવડે અજ્ઞાનનાં (દેહાદિ જેવાં) સર્વ પરિણામો વિનાશ પામી શકે તો એવા પુરૂષના દેહનું અસ્તિત્વજ ક્યાં રહ્યું ?” આવી રીતે શંકા કરનાર મૂર્ખપુરૂષો માટે માત્ર જાણાર્થમાં જ શ્રુતિ પ્રારબ્ધને ઉપદેશે છે—પરંતુ કંઈ જ્ઞાનીઓને દેહનું અસ્તિત્વ સાબિત કરી આપવા માટે તે ઉપદેશવામાં આવતું નથી.

પ્રશ્ન—“યોગ પૂર્વ” નામના ગ્રંથમાં, કેવલ-સાંખ્ય, કેવલ-યોગ અને સાંખ્ય-યોગનાં નામચક્રારતું ક્ષંત્રણ દર્શનોના સિદ્ધાંતોનો લંબાણથી વાદવિવાદ ચલાવ્યા પછી એ. ૩૨ કરવામાં આવ્યું છે, કે કેવલ-સાંખ્ય અથવા શુદ્ધ દૈતદર્શનના વાદને શ્રુતિઆદિ (૧૦૮ ઉપનિષદોનો) શાસ્ત્રોનો લેશ પણ આધાર મળી શકતો નથી. આ જાણત યથાર્થ નથી; કારણ કે ૪૧ અને ૪૪ શ્લોકોમાં કેવલ-યોગ દર્શનના વાદને દર્શાવ્યા પછી, ૫૫ થી ૫૯ સુધીના શ્લોકોમાં જ્ઞાત્રીથી કેવલ-સાંખ્ય દર્શનના વાદને ચર્ચવામાં આવ્યો છે. સુદી (આરંભવાદ) અને વિકાસ (પરિણામવાદ) રૂપ ઉભય વાદોને લક્ષમાં લિધા વિના, માયા અથવા અધ્યાસ અથવા અજ્ઞાન અથવા અવિદ્યાના વાદ રૂપે જાણીતા માત્ર વિવર્તવાદને જ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. તેથી એવા સાર ઉપર આવવું અગત્યનું છે, કે શ્રુતિ અને અન્યશાસ્ત્રોના આધાર વિનાનું માત્ર સાંખ્ય-યોગ દર્શન છે. ઉપર કહેવાયલા પાંચ શ્લોકમાં “દેહના આરંભનો” પણ સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો નથી. ત્યારે આ જાણત આમ છે તો—“અધ્યાસ દૂર થયા પછી”—એવી તેમાં માતૃમ પઠતી દીકા બંધ બેસતી છે ? તેથી એમ નિશ્ચિત

યાય છે, કે શુદ્ધદેવ અથવા કેવલ-સાંખ્યદર્શનના ઉપદેશ અનુસાર હેઠ આ-
દિ તથા વિશ્વ અસત્ય છે, એવા માત્ર જ્ઞાનથીજ મોક્ષ મળશે; અનુભવાદેવ,
અથવા સાંખ્યયોગદર્શનના ઉપદેશવા પ્રમાણે દેહાદિ તથા વિશ્વ વિશેની વિ-
પરિતભાવના દૂર કરવાની બાબત પણ નિરર્થક થઈ પડશે તથા આં માટેનો
સમાધિઆદિ અભ્યાસ પણ નિરૂપયોગી થઈ પડશે.

ઉત્તર—જો કે દેહાદિ અને વિશ્વના પ્રવિલાપન વિશે અત્રે સૂચવવામાં નથી
આવ્યું તો પણ, પરાહોપનિષદમાં સ્પષ્ટ રીતે ઉપદેશાયું છે, કે (અધ્યાય-૨)
“અધ્યસિતવિશ્વના પ્રવિલાપનવડે ચિત્ત આત્મા સાથે એક (તદુપ) થાય છે.
વડમહારિપુનો (કામ ક્રોધાદિ) વિનાશ સાધ્યા પછી, મહોન્મત્ત હસ્તિની પેઠે,
તેમના વિનાશ વડે તે અન્ય વિનાનો એક થઈ રહે છે.” આ પ્રમાણે આ અ-
વતરણમાં અધ્યસિતવિશ્વના વિલાપન વિશે ઉપદેશવામાં આવ્યું છે. આ કેવ-
લ-યોગિને લાગી શકે એમ કહેવાય નહિ; કારણ કે “મહમત્ત હસ્તિની પેઠે
અન્ય વિનાનો એક” એમ કહેવામાં આવ્યું છે. પોતાના પ્રારબ્ધકર્મના વાદ-
સહિત કેવલ-યોગિ દ્વૈતભાવને આધિન હોવાથી, અત્રે તેને ઉદ્દેશીને કહેવાયું
નથી. એવો સામાન્ય નિયમ છે, કે એક શ્રુતિ અવશ્ય કરીને અન્ય શ્રુતિઓ
સાથે બંધાયેલો આવવી જોઈએ, તેથી અત્રે તો માત્ર અનુભવાદેવવાદજ બંધ
બેસતો આવી શકે છે. આરંભવાદવિના નિવર્તવાદ કોઈ સ્થલે સિદ્ધ થઈ શ-
કતો નથી, (એટલે નિવર્તમાં આરંભનું પ્રથમથી સૂચન થાય છે.) અધ્યાસનાં
ત્રણ અવયવો હોય છે:—

૧—જેમાં સર્વનો અધ્યાસ થાય છે તે રજ્જુ.

૨—અધ્યાસનો કર્તા પુરૂષ, અને

૩—પુરૂષે પૂર્વે જોયેલો તથા અધ્યાસના વિષયભૂત સત્યસર્વ.

નિવર્તવાદ અથવા અધ્યાસનો વાદ એટલો માટે પ્રવર્તવામાં આવ્યો છે,
કે ત્રણ અવયવો-૧, તિર્ગુણબ્રહ્મ, ૨, જીવ, ૩, બ્રહ્માએ સર્જેલી. તથા જીવને
પ્રથમથી જ્ઞાયાયલી સુધી—ઉપરના દ્વૈતમાંના રજ્જુ, પુરૂષ અને સર્વની પેઠે
પૂર્વથી અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ અધ્યાસ દરમિયાન સુધી અધ્યાસિને કદાપિ મો-
ક્ષનો અનુભવ બની શકતો નથી, સમાધિના અભ્યાસ વિના માત્ર જ્ઞાનના સા-
ધન વડે અધ્યાસ પણ કદાપિ દૂર થઈ શકતો નથી. તેથી એટલું ખાતરીથી કહી

શકાય છે, કે કેવલ-સાંખ્યવાદીને પોતાના પક્ષમાં શ્રુતિઆદિના લેશ પણ આધાર મળી શકતો નથી.

હવેના પાંચ પ્રલોકમાં અપરોક્ષાનુભવવડે જાણવા યોગ્ય પ્રશ્નની પ્રકૃતિ વિશે સમજાવવામાં આવે છે:—

૬૦-૬૪—બ્રહ્મ, બાહ્યપક્ષે સર્વ સંપૂર્ણ છે; આરંભ અને અંતરહિત છે; અમેય છે; વિવર્ત રહિત છે; એકત્રિત સત્-ચિત્-આનંદ રૂપ છે; વિકાર રહિત છે; પ્રત્યગાત્માના અપૂર્વ તત્ત્વ રૂપ છે; તથા આંતરપક્ષે સર્વ સંપૂર્ણ, અનંત, વ્યાપક છે; ત્યાજ્ય ઐહિક દુઃખાદિ રહિત છે; ઉપાદેય ઐહિક સુખાદિથી પણ રહિત છે; અન્ય પદાર્થમાં મૂકી શકાવો અશક્ય છે; સગુણબ્રહ્મના આધાર વાળા વિશ્વના અપરોક્ષઆધાર રૂપ તે નથી; પોતાના સત્, ચિત્ અને આનંદ રૂપ ગુણો હોવા છતાં માયા અને વિદ્યાના ગુણોથી રહિત છે; જીવ અને ઈશ્વરના વિચારસંકલ્પાદિ રૂપ કર્મ હોવા છતાં દુનિયા અને સંસારના વિચારસંકલ્પાદિના કાર્યથી રહિત છે; સુક્ષ્મબુદ્ધિવડે ગ્રાહ્ય થઈ શકે જોમ છે; શંકાઓ અને દોષોથી રહિત છે; આ પવિત્ર શબ્દોથી વર્ણવી શકાય જોમ નથી; (જે કે પવિત્ર શબ્દોરૂપ ઉપનિષદોવડે તથા ધ્યાન અને સમાધિના અભ્યાસિ-ઓ વડે ગ્રાહ્ય થઈ શકે જોવો છે) તથાપિ પવિત્ર મન અને શબ્દો વડે ગ્રહણ થવો અશક્ય છે; માત્ર સત્થી ભરપુર છે; સ્વયંભૂસ્વરૂપ છે; સર્વ વિવર્તોથી ખાત્રીથી ભિન્ન છે; સર્વ પ્રકારનાં જ્ઞાનથી શ્રેષ્ઠ છે; અનુપમેય છે, (આકાશાદિ ઉપમાઓ માત્ર જોક પસિ છે,); માત્ર જોક તથા અદ્વય છે; સ્વભૂતિય અને વિજ્ઞાતિય લેહરહિત છે, (પરંતુ સમ્યક્જ્ઞાનંદરૂપ સ્વગત લેહોવાળો છે.)

જે અભ્યાસિ પોતાના અવિલાશીત આત્માને ઉપરના વર્ણનમાંના બ્રહ્મ રૂપ જાણ્યા પછી, જો નિર્વિકલ્પ આત્મામાં સ્વાનુભવસહિત સુખથી વસે છે તેજ માત્ર સિદ્ધ-પુરૂષ છે; પરંતુ અણ્ણિમાદિ સિદ્ધિયો પામેલો અભ્યાસિ ખાત્રીથી બીલકુલ સિદ્ધ દશાને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

હવે સહજ-સમાધિનો અભ્યાસ કરતા સાંખ્ય-યોગિના સ્વાનુભવને દર્શાવવામાં આવે છે.

૬૫-મારાં ખુદ્દાં નેત્રોને દેખાતી સહિ કયાં ગઈ? તેને કાણ લઈ ગયું? તે શામાં પ્રવિલાપન પામી ગઈ? શું આ જોક અદ્ભૂત બનાવ નથી?

પ્રશ્ન—નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિર થયેલા યોગિ માટે, સહિ વિશે આ

પ્રમાણે વિચાર કરવાનો તથા તે વિશે આ પ્રમાણે બોલવાનો કોઈ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો નથી. બ્રહ્મનિષ્ઠા અને સૃષ્ટિને ભેદી, જે જે જાણતો શું પરસ્પર વિરુદ્ધ જતી નથી? માટે આ શ્લોક યથાર્થ નથી.

ઉત્તર—કેવળ યોગિના સંબંધમાં નિઃસંશય આ ઉભય પરસ્પર વિરુદ્ધ જતી જાણતો છે. પરંતુ સંધો-વિદેહ-મુક્ત સાંખ્ય-યોગિ-વરિષ્ઠના સંબંધમાં આ ઉભય પરસ્પર વિરુદ્ધ જતી જાણતો નથી. પ્રથમ ભેદેલા પરંતુ પછી નહિ, એવા અન્ય પુરૂષોનાં કાર્યો વિશે વાત કરનાર અને વિચારનાર પુરૂષોનાં દૃષ્ટાંતો આ દુનિયામાં પણ આપણને મળી આવે છે. માટે આ શ્લોક સહજબોધના યોગ્ય દૃષ્ટાંત રૂપે છે.

વળી નીચેના જે શ્લોકમાં સાંખ્ય-યોગિના સમાધિના અનુભવને વર્ણવે છે.

૬૬-૬૭-ગવિભાજીત, આનંદરૂપ, અમૃતરૂપ બ્રહ્મમહોદધિમાં શાનો નકાર ભણવો? શાનો સ્વીકાર કરવો? ભિન્ન શું છે? શું અસંગત છે? આ એક ધારા રૂપ બ્રહ્મનિષ્ઠામાં હું કશું ભેતો નથી, સાંભળતો નથી, સમજતો નથી. મારા જીવાત્માના ભિન્ન પડી આવતા ગુણો સહિત હું હમેશાં મારા આત્માના આનંદ સ્વરૂપમાં ધમું છું.

પ્રશ્ન—વર્તમાનમાં દર્શાવાતી ભાવનાઓ “યોગસાર” ના શ્રંધમાં ઉપદેશાયેલાં કેટલાંક રહસ્યોરૂપ હોવાથી, સાંખ્ય યોગની પ્રથમ પોથી સમાન આ બાલબોધિનીમાં તે દર્શાવવા યોગ્ય લાગતાં નથી.

ઉત્તર—તમારૂં કહેવું સત્ય છે. તે કબુલ કરીએ તોપણ માત્ર બ્રહ્મ અર્થ સમજવાને યોગ્ય બાલકોને કટકે કટકે આંતરંગ રહસ્યો ઉપદેશવાં પણ જરૂરનાં છે. આ બાલબોધિમાં આવા પ્રકારનાં આંતરંગ રહસ્યો માત્ર ગણ્યાં ગાંઠ્યાંજ ઉપદેશવામાં આવ્યાં છે. જે વારંવાર આવું કથન કરવામાં ના આવે તો, હવે પછી શિષ્યવાનાં મહાન્ રહસ્યો, આવા પ્રકારની તૈયારી વિના કોઈપણ સાધન વડે મનમાં પ્રવેશ પામી શકશે નહિ. તેટલા માટે આવી ભાવનાઓ અત્રે દર્શાવવી ઉચિત લાગે છે.

યજુર્વેદના મહાવાક્ય ‘અહંબ્રહ્માસ્મિ’ ના આધારે સરસ્વતિ રહસ્યો પત્રિ-

પદમાં ઉપદેશાયલી શબ્દાનુવિદ્-સમાધિ શી રીતે કરવી, તે હવેના બે શ્લોકમાં કહેવાય છે.

૬૮-૬૯-અવ્યક્ત, મહત્, અહંકાર, સૂક્ષ્મતત્વો અને તેમના વિવર્તોથી હું રહિત છું. હું સૂક્ષ્મ અવયવો અને નરનારી અને નાન્યતર ત્રિજાતિઓથી રહિત છું. હું વિષ્ણુ (સર્વ વ્યાપક) સ્વરૂપ હરિ છું. આ ઉપરાંત હું અત્યંત શાંત, અનંત, સર્વ સંપૂર્ણ, નિત્ય કર્મોથી રહિત, ઉપલોગથી રહિત; દેહના પટવિકારોથી રહિત; ક્ષયથી રહિત છું. આ ઉપરાંત હું, માયા અવિદ્યા અને અન્ય તત્વો સાથે અસંબંધ હોવાથી શુદ્ધ જ્ઞાન સ્વરૂપ છું. હું એક છું. હું સદાશિવ સ્વરૂપ છું. અવ્યક્તાદિનામથી વ્યવહારતા વિકારોથી તો માત્ર નિપ્રતિયોગિક સ્વરૂપ પ્રદાન રહિત છે, સપ્રતિયોગિક ચિદ્રૂપ પ્રદાન આ પ્રમાણે રહિત નથી. શબ્દાનુવિદ્-સમાધિથી અનુભવી શકાય એવો તેો માત્ર ચિદ્રૂપ પ્રદાન છે, સ્વરૂપપ્રદાન નહિ.

આ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે કેટલાક હોય દર્શાવી શકાય એમ છે:—

૧. જો ચિદ્રૂપ પ્રદાનો અવ્યક્ત સાથે સંબંધ ના હોય તો, તેનાથી આ રશ્મિને નીચેનાં ભુવનોમાં પ્રસરતા વિકારો આધાર વિનાના બની જશે.

૨. જો જીવ, “ હું વિષ્ણુસ્વરૂપ હરિ છું ” એવા પ્રકારનું વિંધુતું ધ્યાન ધરે તો,—એક મનુષ્યનું પોતાના વિચાર અનુરૂપ સ્વરૂપ બંધાય છે. એ સિદ્ધ નિયમાનુસાર—તેને શંખ ચક્રાદિવાળા વિંધુતું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થવું જોઈએ તથા તેનો લક્ષિત સાથે સંબંધ થવો જોઈએ. જો તે સદાશિવનું ધ્યાન ધરે તો તેને તે સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થવું જોઈએ. માટે એક વેદાન્ત માટે આમ કહેવું અર્થેય તાર્કિક છે.

૩. એમ કહેવાયું છે, કે ઈશ્વર અથવા વિચારવડે ચિદ્રૂપપ્રદાન જીવને ઉત્પન્ન કર્યો; તે તેમાંથી જાગ્રિમાંથી સ્પૃહિતોને પેટે પ્રકટી નિકળ્યો. આ પ્રદાને પૂર્વકથિત કર્મ હોવાથી તથા સ્વાત્માનેદનો ઉપલોગ હોવાથી, તે “ કર્મ અને ઉપલોગથી રહિત ” છે એમ કહેવું તદ્દન અર્થેય છે.

આવા અનેક દોષો હોવાથી અનુભવાદ્વેષવાદી અથવા સાંખ્ય-યોગિનોવાદ અસત્ય થઈ પડે છે.

ઉત્તર—જો કે જ્ઞાતાના ગદ્ગદને મૃત્તિકામાં ભેળવવામાં આવશે તોપણ તે તેનાથી નિર્લેપ રહેશે. આથી પ્રથમ દોષનું નિવારણ થાય છે.

૨. મહર્ષિ વ્યાસાચાર્યનાં વેદાન્તસૂત્રોએ નિશ્ચિત રીતે દર્શાવ્યું છે; કે સાયુજ્યમુક્તિ માટેના અધિકારીભક્તે ગમે તો લક્ષ્મિસેહુ મહાવિષ્ણુનું અથવા પાર્વતિ સહિત સદાશિવનું ધ્યાન ધર્યું હશે. તોપણ લક્ષ્મિ અને પાર્વતિ તથા વિન્ધને ઉપબલવવાની અને વિનાશ કરવાની શક્તિ વિનાના અન્ય સર્વ પ્રકારના ઉપલોગોજ તેને મળશે.

આ ઉપરાંત અત્રે વિષ્ણુ અને સદાશિવ શબ્દો, અરૂપનિર્વિશેષ બ્રહ્માને સૂચવતા યોજનામાં આવ્યા છે. આ પ્રમાણે આ કથનમાં કેઈ પ્રકારની અસંગતિ ન હોવાથી, ખીજા દોષનું પણ નિરૂપણ થઈ જાય છે.

૩-અવિલક્ષ્ય ચિદ્રૂપ બ્રહ્મ, સ્વતઃ પ્રકાશતા આનંદને લીધે-બ્રહ્માંડના અંતિમક્ષય સમયના મહાન્ અગ્નિની પેઠે-પોતાના આંતરમાં વર્તતી ચિતના નામની શક્તિના (અથવા ચિચ્છક્તિના) કાર્યવટ, અગ્નિમાંથી નિપજતા સ્ફુલ્લિંગોની પેઠે જીવોને ઉત્પન્ન કરવાનું કાર્ય કરે છે. આ ઉત્પત્તિ અને સ્વાનંદના ઉપલોગનું કાર્ય. જીવ અને ઇન્દ્રિયનાં કાર્ય અને ઉપલોગના કરતાં ભિન્ન પ્રકારનું છે. આથી ત્રીજા દોષનું નિવારણ થાય છે.

તેથી માત્ર અનુલવાદૈતવાદજ યાદાર્થ છે, એ સમજવા જેવું છે. હવે આ અધ્યાત્મોપનિષદની શુરૂપરંપરા આપીને, તેને સમાપ્ત કરવામાં આવે છે.

આ આત્મવિદ્યા, અવાન્તરાત્માના નામથી વ્યવહારતા સુવિખ્યાત વિષ્ણુને આપવામાં આવી હતી; (ક્રીયા શુરૂએ આપી હતી તેનું નામ અત્રે આપવામાં નથી આવ્યું તોપણ એટલું નિશ્ચિત લાગે છે, કે શ્રેષ્ઠ શિવસ્વરૂપ દક્ષિણામૂર્તિએ તે આપી હતી.) અવાન્તરાત્માએ તે ચતુર્ભુજ બ્રહ્માને આપી; બ્રહ્માએ ધોરાંગિ-રસને આપી; તેમણે રૈકવને આપી, તેમણે રામને આપી, જેમણે સર્વ સૃષ્ટિયોને આપી. આ પ્રમાણે નિર્વાણ નામનો મોક્ષનો નિયમ પ્રવર્ત્યો. અંતમાં પુનરાવર્તન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપનિષદ સમાપ્ત થયું એમ દર્શાવે છે.

પ્રશ્ન—પ્રાંતિક ભાષાઓમાં ઉપનિષદોની ટીકાઓ પ્રસિદ્ધ કરવાથી શુદ્ધને પણ તેમનો લાભ મળી શકશે. આતો જોડું કહેવાય, કારણ કે ભગવાન વ્યાસાચાર્ય અને અન્ય મહર્ષિઓએ મૂકેલા પ્રતિબંધ સામે આતો છૂટ આપવા સમાન ગણાય.

ઉત્તર—સુતસંહિતા અને અન્ય પુરાણોમાંથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે, કે ભગવાન વ્યાસ અને અન્ય સર્વે ઋષિયોએ, ચતુર્થવર્ણના મુમુક્ષુઓને અન્ય જ્ઞાપાના સાધનવડે વેદોના અર્થો શિખવવાની છૂટ આપી છે માટે ઉપનિષદોના ઉપદેશો સર્વે વર્ણોને આપવા, એ બીજકુલ જોઈ નથી.

આ પ્રમાણે ચાલવોદિતોમાં 'તત્વાત્તજય' નામનો પ્રથમ અધ્યાય સમાપ્ત.

(ચાલુ.)

જી. કૃષ્ણ. શાસ્ત્રી.

Theosophist.

આ પુસ્તકોનું બી. પી. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ મંજૂરનારને શીર છે.

રા. રા. મ. ન. દ્વિવેદીકૃત પુસ્તકો.

ખાલ વિલાસ.

(આવૃત્તિ બીજી)

આ પુસ્તક પદ્ય મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે મંજૂર કર્યું છે.

કિ. રૂ. ૧-૦-૦

કલ્પતા.

(નાટક)

આવૃત્તિ બીજી.

ખંધાય છે કિ. ૦-૮-૦

ઉત્તરશંખ ચરિત્ર.

આવૃત્તિ બીજી.

કિમત રૂ. ૧-૮-૦

ચારિત્ર.

(આવૃત્તિ બીજી)

કિમત રૂ. ૧-૦-૦

મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે પસંદ કરેલું છે.

આ શિવાયનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓશીસ નડીયાદ, અર ન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાલકાદેવી રોડ, મુંબઈથી મળી શકશે. એક આનાની ટીકા મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લીસ્ટ સુદર્શન ઓશીસ નડીયાદ મોકલવામાં આવશે.

ગુજરાત.

રાજકોમ, સામાજિક તથા ધાર્મિક વિષયો ઉપર અર્થશાસ્ત્ર અને સામ સમાચાર આપતું માસિક ત્રિકાલિકા દર્શન હેતુ પત્ર આ પત્ર માટે અપીતાં વિકાસો મ પ્રતિના અભિપ્રાયો મળેલા છે. લવાજમ રૂ. ૨-૨-૦ પૌરટેન્ડ સહીત સ્થાનિક ૧-૮-૧ નડીયાદ દુલ્લભ દા.પુ.શાહ.

ગુજરાત ઓશીસ

કૌવત આપનારી.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ

કિંમત ગોળી ૩૨ ની ૩૫:૬ નો ૩. એ

વૈવશાસ્ત્રી મણિરાંકર ગોવિંદજી

માલેકુ આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય.

હેડ ઓફિસ

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

સાચ ઓરીસો.

- ૧ મુગર્ધ—મલ્લાદેવીરાડ.
- ૨ કલકત્તા—હેરીસનરાડ.
- ૩ પુના સીટી—બુધવાર પેઠ.

એન્-સો.

- ૧ વડોદરા—ગવધુરા.
- ૨ અમદાવાદ—રીન્ગીરો.
- ૩ સુરત—કોપા જામોર.

અભિપ્રાયો.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓએ જાદુઈ કામ કર્યું છે.

અનંતરાવ એમોરાંજી

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ વાપરવાથી ચરીરમાં લોહીનો વધારો થાય છે.

સલતાગત્વજી મૂર્તી દશામજી

તમારી ગોળીઓએ મને નવી જીંદગી આપી છે. કે બહાજરાવ નીમણોત્ત

અભિપ્રાય પ્રમાણે તમારી આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ અમૃત છે.

ચંતમંડી પી. પેન્ટમંજી

આતંકનિગ્રહની ઘણી ડબીઓ મેં તથા મારા રોડીઓએ આપી છે અને તેઓ તથા એકી જાને તમારાં વખાણ કરીએ છીએ.

અજમરભટ્ટી પીરબાદ સુલ

આપની આતંકનિગ્રહ ગોળીઓએ મને અમૃત દાન કર્યો છે.

જીવા મુંબજી રીષ

આપની આતંકનિગ્રહ ગોળીઓથી પાંતપાંતનું દર્દ મટ્યું છે. ઉપ આવે છે અને જી આવે છે, જૂનું લાગે છે અને વજરે વજરે દામદા જણાવા છે.

માસ્ટર લક્ષ્મીરાંકર બાલકાંકર માલેક

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓએ ધાંપા કરનાં વિશેષ કામ કર્યું છે.

સૈયદ આમર ખાદશાહ રાહદ

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓનો માર એક અંગ્રેજીયું કંપરોમ કરેવાથી માર સરીર તમામ ત દુરમ્ત થયું છે.

અવનારાવજી નરસિંહીર કામરો

તમારી દવા (આંતરિક) થી મને ઘણી કલ્તિ આવી છે. જે દવા આ પૂર્વીપર એક ૧૯૫૫ વર્ષમાં છે.

માધવરાવજી રેવ રેવકુમ્ભ જાદે

આંતરિક ગોળીઓથી હું તમે અવતાર આપ્યો છો. જે માનુષ્યની જીવન માર માર છે.

મરોહમાંદ જીવોત્તમ અવકુટ

તમારી ગોળીઓમાં દેવી કલ્તિ મમાવેલી છે.

બી. એ. જી. સુમરેયું રેવક

આવ્યાજી

એક બેદરબાજી પ્રવાસી,
પ્રાણનિક ગણિલાલ નરસિંહજી
દિવેલી.

સુદર્શન.

મળેલી,
રાજીસર આનંદસરકર બાપુજી, ત્રિશુલ,
કોમ. જો. એમ. રો. ૧. ૫૫.

(ધર્મ, શુદ્ધ, સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્સમુદાયી વિચાર.)

“સત્ય પરં ધીમહિ” — ભાગલતપ્.

તન્ત્રી—આધવસાલ નમુસાર દિવેલી.

[પુસ્તક ૨૨, એક. ૧૧-૧૨] (માસિક) [અગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૭.]

વિષયાવલોકન

પૃષ્ઠ.

ભાગન.....	૩૨૫
નરહરિકૃત ગાનરમણી.....	૩૨૬
દિલ્લા યાત્રાના રથજો.....	૩૨૮
માયા—વાદ.....	૩૩૬
આત્મ—સંયમ.....	૩૪૩
તન વિદ્યા.....	૩૫૧
નિર્ભય શરણ.....	૩૫૮
નરહરિકૃત ગાનરમણી.....	૩૬૧
આધ્યાત્મકતા એટલે શું ?.....	૩૬૨
સ્વયંપારતી સંદિગ્ધ ગાન.....	૩૬૪
આર્યાચારો.....	૩૭૫
ત્રણ અને ધર્મ.....	૩૮૩
અનુકરણ.....	૩૮૫

લવાજમ.

લવાજમ અગાઉથી લેવાનો અમારો રિવાજ છે એનું અમારા મુઠ આંકડાને સ્મરણ દર્શાવે.

વ્યવસ્થાપક.

સૂચના.

હેલા અંકો—૧૧-૧૨ બનતીતરણે બહાર પડ્યા છે તથા નવા વર્ષના અંકો પણ હવે જમણા બહાર આવશે તન્ત્રી.

શ્રી વૃત્તિપ્રભાકર.

બંધાઈને તૈયાર છે.

કીમત રૂ. ૩) તથા

માહામા શ્રી નિશ્ચલદાસજી પ્રણિત મુલ હિંદુસ્થાનીનું ગુજરાતી ભાષાંતર કર્તા રા રા મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી,
: સુદર્શનઆશ્રીસ—નડીઆદ

રાજ રજવાડામાં વખાણતી દવાઓ.

રાજ રજવાડામાં અણીના તથા ફેટલાક રાજવંશીઓના ખાસ વૈદક સલાહમર હાન-
દર કાલીદાસે સરકારમાં એડીકલ એક્સામનાહોદાપર નોકરી બમ્બવી હિતમ સરડીશીફ્ટ મળવલ છે

બાદશાહી ચાકુતી

અનગ વિલાસ

ગમે તે કારણથી ગુમાવેનો તકાત પછી લાવે છે, પુરુષાતન કામમ રાખે છે સસાર, સુખમોગવવા માટે હિઆર્મ, હિમી દવા બેઠએ તો અનગ વિલાસ ચાકુતી છે, ગમ રજ વાડામાં તથા કીમત લે કોમા આ દવા જલુ વખણાય છે વોર્વ દોષના તમામ વ્યાધી મટાડી અંશ પુરુષાતન આપે છે, ખરી મરણાઈ આપનાર અને નબળા માણુમને પણ જીવા નંતી માફક જોરાવર બનાવનાર આ દવાનો લાભ લેવા અમારી ખાસ જાલામણ છે, ગુમા વેલી તાકોલને પાછી સાચી જીવાનીને દોકાચી રાખનો એ તો આ દવાનો ખાસ ગુણ છે આ દવા વાપરવામાં કોઇપણ જાતની પરેશની જરૂર નથી ૪૦ ગોળીની ડબી એકના રૂ ૬૦

બાનુઓના લાલની વાત.

પ્રેર કુપણી, રુદ્રોષ, દલાન સગથી વ્યાધી અને ધાતુ વિકારના રોગોના દરેક રોગ મટાડી અખલા જીવન નામની દવા ગરમાલક સુધરે છે ૬૪ ગોળીની ડબી એકના રૂ ૬૦

ગરમીનો દુશ્મન

રક્ત સુધારક નામની વનસ્પતીની ગોળીઓ ગરમીને લીધે બગડી ગયલ લોહી સુધારવા માટે અમૂલ સમાન દવા છે, આ દવાના જીવનથી (Sympathetic ઉપદ્રવ) ગરમીનું અંશ દરદ ફરીથી ચવાઈ પાસ્તી નેતી નથી ૬૪ ગોળીની ડબી એકના રૂ ૬૦ અંશ મીના જખમને તરતરવનાર મલમ પી ડબીન આઠગ્યાના તમામ દવાઓનું પોસ્ટ અર્થ જીવ દાકર કાલીદાસ માસીરામ રાજકોટ—કાલીવાવાડ

સુદર્શન.

ત્રીજી.
ગોદેશ્વર આનંદચંદ્ર વળાપુત્રાચાર્ય,
જોગ. જો. જોલ. જોલ. બી.
૭૫૮૫ની —
આચાર્યશ્રી નાસુભાઈ દિવેદી.

(ધર્મ, શુદ્ધ, સાહિત્ય-આદિ વિધા અને તત્સમંધી વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” — માગતવ

[પુસ્તક ૨૨, અંક. ૧૨.]

(માગિક)

[અગષ્ટ. ૧૯૦૭.]

મજન.

(મહેલ.)

પરિઃ પ્રદાની પિછાન કરવા,
દુનિયાં આખણી હુલોળી રે..... ૭ પરિઃ
જડ-ચેતનમાં તર્ક શુદ્ધિથી,
જોયું જોળી જોળી..... રે..... ૭. પરિઃ
ચર્મ-ચક્ષુના બધા પ્રયત્નો,
મિથ્યા આજ પ્રમાણે..... રે..... ૭. પરિઃ
સૂક્ષ્મ તત્ત્વમાં સહે જાઓ પછુ,
ગૂઢ તત્ત્વ નવ જાણે..... રે..... ૭. પરિઃ
સૂક્ષ્મધર્મો અતિ સૂક્ષ્મ યવાધી,
લેઈ શકે—સમજાવી.... .. રે..... ૭. પરિઃ
તદપિ પરમ કોઈ તત્ત્વરૂપને,
શક્યે કમ્પાંધી, બતાવી..... રે..... ૭. પરિઃ
યદ્ય શર્કરા અણું વિલગે,
શિક્ષતા માંડી સમાજી..... રે..... ૭. પરિઃ

ઘાણેન્દ્રિયથી ગન્ધ આવતાં,
 પૌંપિલિકા જે બાણી.....રે.....છ. પરિં
 કદ સાધ્યથી ઘણા પ્રયત્ને,
 પ્રાપ્ય થવી મૂકડેલી.....રે.....છ. પરિં
 અથાક શ્રમથી રાત દિવસ ઘણી,
 રેતી કૈક ધકેલી.....રે.....છ. પરિં
 મિષ્ટ વરતુની પ્રાર્થિત ભયિ નહીં,
 ગન્ધ: પ્રસરતી ભાળી.....રે.....છ. પરિં
 ઉલટ વધે ત્હાં પ્રકાશ ઉરમાં,
 વૃત્તિ થઈ રસવાળી.....રે.....છ. પરિં
 ગગન થઈ ત્હાં ગિરા ઉદ્ભવી,
 અધુનાં લે વિશ્રાન્તિ.....રે.....છ. પરિં
 સમય આવતાં ટળી જવાના,
 સરવ લેહ ને શાન્તિ.....રે.....છ. પરિં
 એક ચરણથી ઉભો અખંડિત,
 હજુ કશું નવ જાણું.....રે.....છ. પરિં
 (પણ) તદાકાર થે ગંધ (પ્રદા) સ્વરૂપમાં,
 પુનર્જન્મ નહીં આણું.....રે.....છ. પરિં

મહાકવિ—નાગર.

નરહરિકૃત જ્ઞાનરમણી.

(મહેલું.)

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૬૨ થી.)

અનહદી પરિચે છઠો પદ પછએ, તળથી જુગમ મટકત રહિએ; ૧૩૫
 સત્ય સત્ય સતગુરુ છઓ ગાવી, અનહદી પરિચી મન મરી જાવી. ૧૩૬
 અનહત કીજને ઓટલી લીલી, તાપર જુગતી મુગતી નાવ છીલી; ૧૪૦
 અનહ શું મેલા કરી બાઈ સળ સીધો ચન પદલી પાઈ. ૧૪૦
 ભોમનિસલ્લખ એતમણિ પાઈ સાંદાં મદ દરવાજા નહીં કપાઈ; ૧૪૧
 દંસજરણ પદ દંસ ખીરાજો નિરગુણ સગુણ સળહ ઉઠી જાજો. ૧૪૧

- ઝીલમીલ ઝીલમીલ ઝીલમીલ જ્યોતી, ઝીલમીલ ઝીલમીલ અકલ ઉદ્યોતી;
ઝીલમીલ જ્યોતી નિરંતર નિહાલો, ઝીલમીલ જ્યોતિ પ્રગટ પ્રહો ભાજો. ૧૪૨
- સતગુર મિલે તો સંસા ભાજે, સતગુર મિલે મન રહી અંદાજે;
સતગુર સોઇએ તત્વ દેખાવે, જહાં હરીદર પ્રદાદિક લોલાવે. ૧૪૩
- જીવન વે, પરમતત્વહિ પાપા, તાકામન સહજ સુન્યથી સમાપા;
જહી ખીતી હોય સોઈ ઇહો જાણી, ગુગા સાકર કહા જખાણી. ૧૪૪
- અનબેકી ગત અનબેઈ છુડી, ઝોરનકુ યહ કહુ અન સુડી;
પંખી કહા ગરડ ગત જાણે, અપણી અપણી સખ પરમાણે. ૧૪૫
- ત્યુ સાધુકી ગત સર્વથી ન્યારી નિઃસાધનવંત ન લહી સંસારી,
સાધુકી ગત્ય સાધુ લેહેવે, જે પરમ જ્યોતી મમ હોઈ રહેવે; ૧૪૬
- નીલગં ભોમ્મ સતગુરહી ખતાઈ ઇહાંહિ મૂઢી કહુ ભાઈ
જનહી ખોખ ઝોહી દારા ઉની પાયા અદબદ રતન બંડારા. ૧૪૭
- જહાં યુદ યુદ ફેન લોઠ નહી લહિરી, સો જલ કાપ સકી નહી પેરી;
વારપાર યહ નહી આપી, સોસાયર સતગુરહી દીખાવી. ૧૪૮
- જલપીન જલ સંપૂરણ પેખો, ઇહો સતગુર દીપ્ત આતમ દેખો;
અકલ સકલ જહાં શબ્દ સમાવે ઝોહી પરન્ની ઝોહી મન હીરાવે. ૧૪૯
- મન હીરાયા મહાસુખ પાયા, કલપત જલપત સુન્ય સમાયા.
સહીજનંદ સમાધી ખેલી, ના કહુ મહી નાં કહુ મેલી. ૧૫૦
- પૂરણ પ્રજા નિરંતર જાણે, ઝોહી ખાત અંતર હોરણે.
ખીલગી ન રહી ભાગી નહી જાવે આનંદમગન તત્વ ચિત લાવે. ૧૫૧
- સંત સખહીમે દેખી આપ, વે રહીત વિષય ગુણ સોક સંતાપ,
આત્મ જાણ્ય સખહીકું પુંજ, ઇહો ગત કોઈક સાધુ પુજ. ૧૫૨
- સાધુકા મન સીતલ હોઈ જીને ઇહો દલધાં દુખીયા ખોઈ
સાધુ જન કાહુકે ના નંદે, સાધુ સખકુ શીર શીર બદે. ૧૫૩
- સાધુકે સીસ સીંગ ન હોઈ પાપ ધૂધર ન જાંધે કોઈ
માન કાઠાલા કહુઅક બાઈ સાધુ સાધુ ગુણે દિઓ લખાઈ. ૧૫૪
- આરતુતી નીહાં માન અપમાના, હરખ શોક સુખ દુખહીં સમાના.
હાંત હુવેથી મલીન ન હોઈ લાજ આયે કહુ ફૂલી ન સોઈ. ૧૫૫
- જ્ય પરાજ્ય સરખા હોઈ જાની મનથી મીમેરી ખોઈ.
જાકે ચિત ઉપજે નહી ચંતા, રહે નિરાલખ અહરનીસ સંતા. ૧૫૬
- દોહ ન કરી કીયા મન આણી, સાધુ સખમે આતમ જાણી.
લોમા ધરી સત્ય સારહી ઝોહી, ઝોર માયા દેખી મનહી ન ડોહી. ૧૫૭
- સમતત્વ સો સખ મહી પેખી, વે કખહુ કાહુકે ન ઉવેખી.
કરી ઉપકાર સખહીકું ઝોહી, આતમ તુલ્ય માની સખ સોઈ. ૧૫૮
- કામ કોષ લોભથી રહે ન્યારા, સાધુ વરજે ગુણ કોપ અહંકારા
સાધુ ચળે ન રીધ સીધ દેખી, ફૂર્મતી સખહી મનથી ઉવેખી. ૧૫૯

- એકાદશ ઈંદ્રી બસ રાખે અહારસ સાધુ, અહરનીશ આપે
અતિ કોમલ હૃદય સો સાધુ કેરા, જહાં દરી ખીન મહી પ્રપંચ અનેરા. ૧૬૦
- પરમ પવિત્ર સાધુજન હોવી, જે બાલ આબંતર અહલી જેવી.
સાધુ કહુ ખીકાર ન રાખે, જે નિસદીન નામ ધણીકા રાખે. ૧૬૧
- સાધુક કહુ ધંજા નાહી, સાધુ રહી સદાલય મોહી
સાધુ જન્મ સો અલ્પ અહારી, સાધુકી મત્યંતુગથી ન્યારી. ૧૬૨
- શાંત મુખ સો સાધુ ધરતા, ધોર સુભાવ સાધુ પરહરતા,
ધીર બુદ્ધ સો સાધુ કેરી, સાધુકે મન નહી મીમેરી. ૧૬૩
- સાધુ અતી રમરણુહી રહવી, અહા વીના ઓર બાત ન કહીવી.
સાધુ જન સો મહા સુની રહીયે, જાકે મન બાણી દરી રહીયે. ૧૬૪
- સાધુ જન અલ્પ દીન મોહી, સાધુ અહા ચરચર જોઈ.
સાધુકી ગત ગેહેવર બાધ, તાકુ મોન કીઆ ઉત્તમધ. ૧૬૫
- સાધુ ધૈર્ય સો કમલુ ન મેલી, સાધુ આપણે સુભાવે ખેતી,
સાધુ હંસ દશા લીધ રહવી, તથ તથ નીર ખીરસો ચઢવી. ૧૬૬
- દેહ પ્રાણ મનકી ખટ લહીરી, સો સહીજ સાધુ ગયે સજ પીરી
સાધુ કે મન માત ન હોઈ, વે હૃદય નીચ દેખે નહી કોઈ. ૧૬૭
- સમકુ માન દેવે સો સંતા, જે નીરખે નીરંતર એક અનંતા,
પરમ કલ્પદ્રુમ સાધુ કહીએ, જાકે દરસ પરમ પરમ સુખ લહીયે. ૧૬૮
- સમકુ પરમ મિત્ર કરી જણી, રાગ રોષ મન મહી ન આણી.
સાધુ સદા કરુણામી હોઈ, જન કપટ કમના દુર્ખાધા ખોઈ ૧૬૯
- સોઈ સંત પરિત કવિ યાની, જન ધહો આનમ જોતી પીછાની.
આત્મ તત્વ ચીન્હે જો કોઈ, પરમ ચતુર પરિત કવિ સોઈ. ૧૭૦
- ધરમે ન રહવી બનહી ન જાવી, સાધુ સહીજ સમાધ લગાવી.
સાધુ સદમહી પુરણુ પેખી, પરમ જોતી નીરંતર દેખી. ૧૭૧
- ઉનમુની શુશ ગહી સાધુ જુદી, સાધુ આપણે હોર ન જુદો.
પંડ અહાંડ પરીપદ સાર, સાધુ જનકી ઓહી ઠાર ૧૭૨
- જહાં નાંખીનાં તૂંનાં ધહો લોકા, સંધ્યા રચણી (રાત્રી) દીન નહી હર્ષ શોકા.
સદા સદોદીત પરમ પ્રકાશ, સાધુ જનકા હહી નીવાશ. ૧૭૩
- અતી સદમગતી સાધુ કેરી, યોગ યુક્તિ સજ સાધુકી ચેરી.
સાધુ જનકી ધહોલક્ષ આઈ, જે જીવત મૃત્યુગ હોવી બાઈ. ૧૭૪

॥ હિંદના યાત્રાનાં સ્થલો ॥

ગ્રામવિદ્યાના એકાદ અભ્યાસિએ મારા ઉપર મોકલાવેલા નીચેના પત્રથી, 'હિંદમ ઉત્તરાર્ધ જતાં યાત્રાનાં અનેક સ્થલોમાં દર્શાવવામાં આવેલાં પ્રાચીન હિંદુઓનાં ધાર્મિક રૂપકોની ઉપયોગિતા ઉપર કેટલોક પ્રકાશ પડશે તથા હિંદુ લોક સમૂહ આવાં સ્થલોને એ માટે શ્રેષ્ઠ પૂજ્ય બુદ્ધિ પૂર્વક અવલોકે છે, તેની પણ ખુલાશો મળી રહેશે. "આધ્યાત્મિક કેલવણીના સાધનરૂપે યાત્રાઓ" વિશે મોલતાં એ લેખક નીચે પ્રમાણે પોતાના વિચારો દર્શાવે છે:—

"પાછલા કાલનાં બ્રહ્મજીવનનાં શાસ્ત્રોએ, આધ્યાત્મિક કેલવણીના એક સાધન રૂપે યાત્રાઓ માટે આમ્રહ દર્શાવવાની બાબત સુપ્રસિદ્ધ છે. વર્તમાન કાલમાં હિંદના ગમે તે ભાગનો, ગમે તે જાતિનો એવો એકાદ પવિત્ર હિંદુ ભાગ્યે જ દશે, કે જે યાત્રાઓનાં મૂખ્યસ્થલોમાં જઈ આવ્યા વિના પોતાનાં ધાર્મિક ફરજો સંપૂર્ણ થયાં એમ માનતો હોય. આ સંબંધમાં વર્તમાન કાલનો હિંદુ પોતાના ક્રિસ્તીયન સમકક્ષિનોથી એટલો બધો સંપૂર્ણ રીતે ભિન્ન પડી આવે છે, કે પોતાની ધાર્મિક ફરજો પૂરી પાડવાને યાત્રાજીઓની કેટલી બધી વિશાલ સંખ્યા દેશમાં વર્ષોવર્ષ ચારે તરફ ફરી વળે છે, તથા આ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે તેઓ કેટલું બધું કષ્ટ અને ખર્ચ બાગવે છે. એ ક્રિશ્ચિયનોના માન્યમાં ભાગ્યે જ આવે એમ છે. આ પત્રને આ પ્રશ્નના સામાજિક દૃષ્ટિબિંદુ સાથે લેવા દેવા નથી. દોડાની આધ્યાત્મિક કેલવણીમાં હિંદમાં યાત્રાઓથી કેટલું શુભ થાય છે, તથા આ સંસ્થાનો આચાર વિધિ કેવો હશે, એ તપાસવાનો આપણો ઉદ્દેશ છે. યાત્રાનાં સ્થલો એટલાં બધાં છે, તથા તેમનું આંતર રહસ્ય એટલું બધું ઉડું છે, કે આ વિષયમાં વર્તમાન લેખકે કોઈ પ્રકારની સંપૂર્ણતાનો દાવો ફર જ રાખવો નોંધ્યો. સાથે સાથે જ એમ આશા રાખવામાં આવે છે, કે નિપુણ અભ્યાસિઓ અને યોગિઓ અને દર્શાવાયેલી શોધની દિશાને અનુસરીને આગળ કાર્ય ચલાવશે, જેથી ખુલા હૃદયના લોકને યાત્રાઓનું શ્રેષ્ઠ પ્રકારે લાભકારક વસ્તુ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી શકાય તથા વર્તમાન હિંદના હિંદુને તેના પૂર્વજોનું શ્રેષ્ઠજ્ઞાન દર્શાવી શકાય.

"પ્રથમ એટલું કહેવું હચિત છે, કે હિંદુઓનાં પવિત્ર નગરો, સુસ્થાપિત અને શક્તિવાન આધ્યાત્મિક મધ્યબિંદુઓ સમાન છે તથા તેમાંથી એક પ્રકારની ઉન્નતતા પ્રાપ્ત કરાવતો પ્રવાહ વહન કરે છે, સામાન્ય જન સમૂહથી અદસ્ત છે તેથી તે કંઈ જોછા જલવાન નથી. યાત્રાનાં સ્થલો યથાર્થ રીતે આધ્યાત્મિક શાલાઓ સમાન છે; જો કે પોતાની જ પવિત્રતા અને પોતાના જ મોક્ષની સ્વાર્થ શોધમાં લાગેલા આગસુ અને બહેમી માનવિઓ માટે તેઓ સંપૂર્ણ રીતે બંધ છે, પરંતુ સત્તના તીવ્ર ધ્વંજાવાળા અને ભક્તિમાન શોધક માટે હમેશાં ખુલી જ હોય છે. હિંમત પૂર્વક એટલું કહી શકાય તથા તે માટે સર્વે યથાર્થ શુભ વિદ્યાતુયાઓનો વિશ્વાસપૂર્વક આધાર મેળવી શકાય, કે હિંદમાં એવું કોઈ પણ અમલનું યાત્રાનું સ્થલ નથી, જેમાં ઉચ્ચ વર્ગના કોઈ મહાત્મા ગાયવા દક્ષિતની હાજરીના હોય; બધાં સ્થાનોમાં તે નિસની હાજરી હોય છે; આવા પુરો પોતે જે ઉચ્ચ માર્ગે ગમન કરતા હોય છે તે દર્શાવવાને હનેશાં તેવાર હોય છે. કોઈક મહાન સાધુની (પાપ

“ પૂર્ણાવતાર સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ, પોતાના માનવસ્વરૂપમાં સ્થામ વર્ણના છે. આ દિવ્યસ્થામતાની પાર કોઈ માનવ ચક્ષુ પ્રવેશી શકતું નથી. કોઈક વૈષ્ણવ ગ્રંથમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે, કે એક સમયે કૃષ્ણે પોતાનું કોલિંગરૂપ સ્થામાસ્વરૂપમાં રૂપાંતર કર્યું, તથા આ પ્રમાણે આતર્દ્વારના આધ્યાત્મિકચક્ષુ સમિપ પ્રાપ્ત થતા સહને સ્પર્શ્યું,

“ હવે કાશીનો બુદ્ધિસ્વરૂપમાં વિચાર ચલાવીએ. પ્રકૃતિના પ્રથમ આવિર્ભાવરૂપ બુદ્ધિ છે, એટલું લક્ષમાં રાખવાનું છે. કપિલના મત પ્રમાણે પ્રકૃતિમાં અદ્વંદારને વિકસાપદમાં બુદ્ધિ (અધ્યવસાય) નિષ્પરૂપ છે. બુદ્ધિની ત્રણ દશાઓ અથવા ભૂમિકાઓ છે: સત્ય, રજસ અને તમસ ત્રિગુણોની સામ્યાવસ્થા. એટલે એકપ્રકારના અનસ્તિત્વના અર્થમાં, પ્રકૃતિ સાથે એકસ્વરૂપ, તેની પોતાની શુદ્ધ તાત્વિકદશા-ભૂમિકા છે. આ બુદ્ધિ, સુક્તિની માતા સમાન છે; યથાર્થ રીતે તે સુક્તિસ્વરૂપ જ છે. જ્યારે રજસની અસર નીચે સત્યગુણ પ્રાધાન્યપણે વર્તે છે ત્યારે ચાર બાળતો ઉપજ થાય છે;—ધર્મનો અભ્યાસ, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય, તથા જાતે મોક્ષ; આ સમયે શુભના આધિક્યને લીધે, બુદ્ધિ પોતાની મૂળ શુદ્ધદશામાં સમાઈ જાય છે. જ્યારે અમુક અસરને લીધે તમસ્નું આધિક્ય વર્તે છે ત્યારે ઉપર કહેલી ચાર બાળતોનાથી વિરુદ્ધની ચાર બાળતોના ઉદય થાય છે. તમસ પોતાની આવરણચક્રિતવડે વિશ્વમાંની એક સત્ત્વસ્તુને, જડના વિવર્ત પામતા વિશ્વરૂપે દર્શાવે છે; રજસ પોતાની વિક્ષેપચક્રિતવડે બંધનના કારણરૂપ રાગદ્વેષના દ્વંદ્વ ઉપજાવે છે.

“ બુદ્ધિની આ ત્રણ દશાઓને તિર્યકતિ કાશીનાં ત્રણ સ્વરૂપો રૂપે દર્શાવે છે. નિર્વિશેષ, શુદ્ધ (જ્યારે સત્ય ગુણનું પ્રાધાન્ય હોય છે.) તથા જડ (જ્યારે તમો ગુણનું પ્રાધાન્ય હોય છે.). તમોગુણના પ્રાધાન્યવાળો અભ્યાસિ દેશમાં આવેલા સ્થુલકાશીનગરનેજ યથાર્થતા રૂપે જુએ છે:—

॥ દોત્તરુપાજઢાકાશી ॥

“ શુદ્ધ કાશી, રૂપપક્ષમાં બંધાયેલી શુદ્ધ ચિન્મય સ્વરૂપ છે;—

મૂર્તિરૂપાતુવાકાશીયદ્વસાચિન્મયોસતો ।

“ સત્યગુણના પ્રાધાન્યવાળો અભ્યાસિ સંદ્વિગુણનો અભ્યાસ કરે છે, તથાપિ પોતાની આસંપાસની પ્રકૃતિને શુભાશુભ માટે જાણવા દાર ગણે છે.

“ નિર્વિશેષ સ્વરૂપ કાશી, સ્વમાહાત્મ્યમાં સ્વયંભૂસ્વરૂપ છે, તથા શિવ અને મોક્ષ દશા પ્રાપ્ત થયલા સર્વે મુમુક્ષુઓના પરમેશ્વર સ્વરૂપ છે:—

પૂર્ણરૂપા સ્વમાહાત્મ્ય સ્વયમેવ વિચારયેત ।

નિર્વિશેષાંતુમુક્તાનાં શિવસ્વચપરાગતિઃ ॥

“હવે આપણાથી એ સામાન્ય શ્રદ્ધાની બાબતને સમજી શકાયો, કે અન્ય સર્વે સ્થલોએ કરાવતાં પાપને કાઢીવાસ દૂર કરે છે, પરંતુ મહાદેવના મંદિરરૂપ કાઠીમાંજ કરાવતું પાપ, તેના આચરનારને કૃપા પાત્ર રહેવા દેતું નથી, —અને આધ્યાત્મિક પાપને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યું છે, આ પાપ દૂર થઈ શકે એવું નથી. આ સત્યને અણુરૂપે સ્વાર્થી વામમાં ચાલનાર અબ્યાસિને અવલ્પ દુઃખ સહન કરવું પડે છે.

“તિર્યચતિ કહે છે:—” કાઠીમાં પાપ આચરનારનું પાપ બચાવે પ્રકારનું છે. ખેદ કારક છે, કે પાપી ને પ્રાપ્ત થતી રૂદ્ધિમાયની દશા અન્ય સર્વ પ્રકારનાં નકોનાં દુઃખો કરતાં વિશેષ અસહ્ય છે.”

“સત્યસાનની પ્રાપ્તિ વડે હૃદયની, વેદિમાં (ચિદામિ કુંડમાં) પ્રકટતા અગ્નિ સર્વ પ્રકારનાં પાપને ભસ્મ કરે છે, પરંતુ વામમાર્ગના અબ્યાસ વડે બની શકે તેટલો પોતાના જીવાત્માનો અધોપાત કરનાર અબ્યાસિના બચાવની કોઈ પ્રકારની આશા સંભવતી નથી.

“આ પત્રને લખાવ્યા વિના, આ વિષયની વિશેષ માહિતી માટે અબ્યાસિને સ્કંદપુરાણ અવલોકન કરવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે. આ વિષયમાં અનેક સ્થલે અવતરણો આપેલા તિર્યચતિના ગ્રંથના યથાર્થ અભ્યાસ વડે વ્યાવહારિક ગુપ્તવિદ્યાનું પ્રાપ્તિને ઘણો લાભ મળી રહેશે, એટલું સમાધિમાં કહેવું ઉચિત ધારું છું.”

આ ઉપરના પત્રમાં મારે ચોક્કસ વિચારો ઉમેરવાના છે. એટલું કહેવું ખીલકુલ અતિશયોક્તિ ભરેલું નથી, કે પૂર્વના યુગજીવોમાં શોધકથી વૃથા શોધાતાં પ્રાચીન આર્ષવિદ્યાનાં રહસ્યો, હિંદનાં કેટલાંક સુવિખ્યાત યાત્રાસ્થાનો સ્થલોમાં રૂપકો રૂપે દર્શાવાયલાં વારંવાર મળી આવે છે. કાઠીના સ્થલ વિશે સામાન્ય રીતે દર્શાવવામાં આવતી ગૂઢભાવનાઓ, તેના જૂતકાલનો ઇતિહાસ, તેનાં અસ્તુષ્પ દેવદેવીઓ, આ સર્વેમાં, યોગ દર્શનનાં ગાડેગાડાં ગ્રંથો સમજાવી શકે તેના કરતાં પણ વિશેષ સ્પષ્ટતાથી અતિમ દિક્ષાનાં રહસ્યોની સૂચનાઓ મળી રહે છે. ચિદંબ્રમના મંદિરને જુઓ, અને ઇશ્વરના મહાન રહસ્ય સંબંધી કેબાલાના, ખાદ્ગીઆના, ઇજપ્શનોના તથા હિંદુઓના સિદ્ધાંતોના પ્રકાશ અનુસાર પતંજલિએ કેવું યુક્તિપુરસ્કાર આસુવિખ્યાતમંદિર બાંધ્યું છે, તેનું સંભાળ પૂર્વક અવલોકન ચલાવો. પવિત્ર અનાહતનાદ અને આર્પસિસનાં અબેધ આવરણો સંબંધી પ્રાચીનદીક્ષિતોના સર્વપ્રકારના ગૂઢસિદ્ધાંતો તથાસવા કરતાં આવા પ્રકારના અભ્યાસના માર્ગ વડે આ રહસ્યમાં તમે સુગમતાથી વિશેષ ઉડા ઉતરી શકશો. ઇનોકેની જોવાયલી સ્વર્ણત્રિકોણકારજૂમિ માટે મે. ઝનો વૃથા શોધ ચલાવે છે; પરંતુ આવા વિષયોને લાગુ પડતા ખુલાસા કરવાના નિયમોને સમજનાર સહના ઉત્સુક અબ્યાસિને, ચિદંબ્રમના મંદિરમાં આ ત્રિકોણકારજૂમિ શોધી કાઢવી સુશ્કિલ પડશે નહિ. આ પ્રમાણે શ્રીશેલ, રામનદ, જગન્નાથ, અલ્પાહાબાદ અને અન્ય સ્થલોમાં અનેક ગુપ્તરહસ્યોના ખુલાસા મળી રહે છે;

હિંદુ ધર્માતુયાથીઓએ, વિવિધ પ્રકારના, સહવાસોને. હીંધે આવાં સ્થલોને. યથાર્થ રીતે પવિત્ર ગણ્યાં છે. આવાં સ્થલો સાથે જોડાયલાં પવિત્ર રૂપકોનો, તેમના ગૂઢ અર્થોનો વિગતવાર ખુલાસો આપવા માટે તથા આ સ્થલો સાથે સંબંધ ધરાવતાં સ્થૂળ પુરાણોને યથાર્થ રીતે સમજાવવા માટે અનેક ગ્રંથના વિસ્તારનો બધ ઉભો થાય છે. પ્રાચીન સમયમાં કોઈ પણ લેખકને ગુપ્તવિદ્યાનાં રહસ્યો લોકસમૂહ માટે સ્પષ્ટ બાષામાં ખુલાં કરવાની રજા આપવામાં આવી નહોતી, તથા ગ્રંથો અને પુસ્તકખંડોને કાલનાં નાશ કારક કાર્યો વડે અથવા જંગલી હુમલો લાવનારાઓના અતુલ વડે સહજમાં નાશ પ્રાપ્ત એવા હોવાથી, પછીના વંશજોના લાભ માટે આવાં સ્થલો બાંધનાર શિષ્ટિઓને જણાવતાં કેટલાંક મહાનરહસ્યોને ચિહ્નો અને રૂપકોના સ્વરૂપમાં, પથ્થરનાં, બલવાન અને ચિરસ્થાયી મંદિરોમાં જાળવી રાખવાની બોજતને યોગ્ય ગણવામાં આવી હતી. સ્પીન્ડેક્ષ અને પિરામિડ જેવાં સ્થલોને અંસ્તિત્વમાં લાવનાર જરૂરીઆત વડેજ પ્રાચીન હિંદુ ધાર્મિક નેતાઓને આવાં મંદિરો બાંધવાનો તથા પોતાના સિદ્ધાંતોના ગુપ્ત અર્થને પથ્થર અને ધાતુમાં દર્શાવવાનો વિચાર સ્પ્રયો હતો. ઉપરના વિચારોને સિદ્ધ કરવા માટે તથા આવા પ્રકારનાં રૂપકોના ખુલાસા કરવાની વિધિ દર્શાવવા માટે થોડાંક વિશેષ વિચાર અને સૂચનાઓ બસ થશે.

સમસ્તપ્રાણની યાત્રા વડે ભક્તને મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે, આવા અર્થોનો એક સંસ્કૃત શ્લોક હિંદુઓ વારંવાર બોલે છે. આ સ્થાન આ પ્રમાણે ગણવામાં આવ્યાં છે:—(૧) અયોધ્યા, (૨) મથુરા, (૩) માયા, (૪) કાશી, (૫) કાચી (કાંછવરમ), (૬) અવન્ટિકા (ઉજ્જયન) અને (૭) હારકા. આ સ્થલો, (૧) સદ્ગત, (૨) આરા, (૩) વિશુદ્ધિ, (૪) અનાહત, (૫) સ્વાધિજન, (૬) મણિપુર અને (૭) મુક્તાધાર રૂપે જણાવતાં માનવ દેહમાં આવેલાં ગુપ્તશક્તિનાં સમકેન્દ્રોને અતુલ મે દર્શાવે છે. યોગિઓએ સ્વીકારેલાં આ શક્તિ-કેન્દ્રો સાથે સંબંધ ધરાવતા સિદ્ધાંતોના પ્રકાશવડે તપાસતાં, આ સ્થલો સાથે સંબંધ ધરાવતા વિચારો પણ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

બનારસમાં મરણ થવાથી પુનર્જન્મની આવશ્યકતામાંથી અંતિમ છૂટકારા રૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ હિંદુઓનું સામાન્ય રીતે માનવું છે. સામાન્ય લોકોના મનમાં આ શ્રદ્ધા એટલી બધી બળવાન છે, કે મરતા સુધી અને રહેવાનાં હેતુથી વર્ષોવર્ષ આ સ્થાનમાં તેમની વિશાલ સંખ્યા વાસ કરવા માટે આવે છે.

અરેબર આ એક હાસ્યજનક-બહેમ સમાન જણાય છે; પરંતુ આ વિચિત્ર માન્યતામાં એક મહાન આધ્યાત્મિક રહસ્ય છુપાઈ રહ્યું છે. કાશીમાં મરણ થયું એટલે યથાર્થતાથી શું સૂચવાય છે, એ નિશ્ચિત ચર્તા આ સત્ત સ્પષ્ટ થાય છે. ઉપર કહેવાયલાં સમ પવિત્ર સ્થલોની પ્રથમે કરેલી ગોઠવણ પ્રમાણે એટલું સહજ જણાઈ આવશે, કે બનારસ માનવ દેહમાં હૃદયને મળતું આવે છે, જેના મધ્યમાં યોગિઓનું અનાહત ચક્ર આવેલું છે; ત્યાં કરવામાં આવતા સંકલ્પમાંજ કાશીને જે રીતે વર્ણવવામાં આવી

છે તે ઉપરથીજ આ અનુમાનના સત્યને વિશેષ ટેકો મળી રહે છે. તેમાં કહેવાય છે, કે બનારસ અસિ અને વરુણની વચ્ચે છે; તે આનંદવનમાં આવેલું છે; તે મહા સ્મશાનમાં આવ્યું છે; તે ગૌરીના સન્નિપત્તિ ઉપર છે; શિવનાં ત્રિશુલ વડે ધારણ થયું છે; તે ઉત્તર-તરફ જતા ધ્વજનાલત્તુ મધ્યમાં છે તથા તે મણિના (મણિ કલ્પિકા અર્થાત પ્રભુવકલ્પિકા) અંતમાં છે. યોગિઓના અનાહતચક્રના આ કેટલું બધું આલંકારિક વર્ણન છે, એ સહજમાં સમજી શકાય એમ છે. માનવ દેહમાં છદ્મ અને પિંગલા નામની ઉભય નાડીઓના મધ્યમાં આ ચક્ર આવેલું છે, તથા ઉપરના વર્ણનમાં દર્શાવાયેલી અસિ અને વરુણ નામની નાડીઓ વડે એ ઉભય નાડીઓનું સ્પર્શન થાય છે. આ ચક્રમાં રિયત થયેલા પ્રજાના ગર્ભમાં જ્યારે ચિત્ત એકાગ્ર થાય છે ત્યારે સમાધિ દશા અનુભવાય છે, તેથીજ બનારસ આનંદ-વનમાં, આનંદના બાગમાં આવેલું છે. જ્યારે પ્રજાગર્ભમાં ચિત્તની આવા પ્રકારની એકાગ્રતા સિદ્ધ થાય છે ત્યારે સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મ દેહોમાં અનુભવાતી ચિત્તની ભૂમિકા સંપૂર્ણ રીતે બંધ થાય છે. તેથી આધ્યાત્મિક ચેતનાનો સંસ્કૃત આત્મા જન્મત યતા પૂરે અનુભવાતી દશાને ગાઢ સુષુપ્તિ સાથે સરખાવી શકાય—વ્યક્તિ-બાગમ મનુષ્યના મરણ સાથે સરખાવી શકાય. તોશન પછીનો મહાત્મ સુખ શાંતિનો આજ સમય છે. માટે કાશી અથવા અનાહતચક્ર કે જેમાં આ દશા અનુભવાય છે તે મહાત્મ સ્મશાન ભૂમિ સમાન છે, કારણ કે દરેક પદાર્થ—આત્મા અને આનાત્મા—તેટલા સમય માટે તો મરણ પામીને અસ્ત પામ્યા જેવોજ દેખાય છે. જન વાદીઓના પ્રજ્ઞાન રૂપ તથા ઇશ્વરવાસિઓની આધ્યત્મિક રૂપ ગૌરિ છે. આ દશા—પ્રાણની—અનુભવાતાં જીવાત્મા દિવ્યપ્રકાશ અને પ્રજ્ઞાના સમક્ષ ખડે થાય છે તથા વિશ્વની પેઠી પાર તેનાં આધ્યાત્મિક ચક્રોએ ખુલાં યતામાંજ આઝાદન વિનાની રહસ્યયુક્ત દેવિને અવલોકવાને તૈયાર થાય છે.

માટે બનારસ, એ ગૌરિસુખ છે. વળી આ દશા, જીવાત્માથી અનુભવાતી ચિત્તની, સામાન્ય, સૂક્ષ્મ અને સ્તર્ભીય દશાઓ રૂપ વણ દશાઓના અંતને દર્શાવે છે. વિવર્ત પામેલા પ્રાણની આ વણ દશાઓ શિવની ત્રિશુલનાં ત્રિબિંદુઓને દર્શાવે છે. વળી અનાહતચક્ર મહુષ્માનાડીમાં છે—મેરુદરના મધ્યમાં ચક્રને મરિતકદના શિરો-બિંદુ પર્યંત વિસ્તરતા એક ગ્રન્થ સાંકેત માર્ગનું નામ છે, તેમાં યદુનેજ પ્રાણરૂપ વિદ્યુત્તત્વ વહન કરે છે, આથીજ બનારસને ધ્વજનાલત્તુ નામ આપવામાં આવ્યું છે, જે સુષુપ્તનાનું નામ છે. વળી ઉપર સૂચવાયેલી દશા આપણા પત્ર લેખકના કહેવા પ્રમાણે પ્રભુવર્માના બિંદુને દર્શાવે છે, આથીજ બનારસને મણિકલ્પિકા રૂપે વર્ણવવામાં આવ્યું છે.

આ પ્રમાણે સમજાયું હશે, કે યોગિઓના અનાહતચક્રના એક પ્રકારના ખાલરૂ-પકના પ્રદર્શન રૂપે બનારસ છે. તેટલા માટે બનારસમાં મરવાનો અર્થ એટલો થાય છે, કે માનવની યથાર્થ વ્યક્તિસ્વરૂપ ચિત્તના મૂલ્યઅંકુરમાં પ્રજ્ઞાને એકતાન બનાવવી. 'સહસ્રારચક્ર પ્રજ્ઞલચક્રિતને' દર્શાવે છે તથા અનાહતચક્ર નિર્બંધશકિતને દર્શાવે છે, એ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે. હૃદયમાં યતા આ ઉભય શક્તિયોના મૂક સંયોગમાંથી અના

॥ मायावाद ॥

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૦૧ થી.)

આ પ્રમાણે આપણે જોયું, કે માયા એ કંઈ સૃષ્ટિનો એક પ્રકારનો પ્રુક્તાઓ આપવાનો વાદ નથી; તેનો માત્ર વસ્તુઓના એક પ્રકારના નિર્દેશ રૂપ છે; આપણી અસ્તિત્વનો આધારજ વિરોધ રૂપ છે, આપણે જ્યાં જ્યાં જઈએ છીએ ત્યાં આ ભયંકર વિરોધના મંઘમાં આપણે મતિ કરવાની છે, જ્યાં જ્યાં શુભ હોય ત્યાં અશુભ હોવું જોઈએ, જ્યાં જ્યાં અશુભ હોય ત્યાં શુભ પણ હોવું જોઈએ, જ્યાં જ્યાં જીવન હોય ત્યાં મરણ પણ જાયા પેઢે તેને અનુસરવું જોઈએ, જે જે હશે છે તેમને રડવુંજ પડશે, જે જે અશુભ કરે છે તેને હાસ્યવશ પણ થવું પડશે. આવી વસ્તુદશાનો ઉપાય થઈ શકે એમ નથી. એકાદ એવું સ્થાન હશે કે જ્યાં માત્ર શુભ હશે અને અશુભ નહિ હોય, એવાં સ્થાનો હશે કે જ્યાં માત્ર હાસ્યજ પ્રવર્તવું હશે અને કદાપિ અશુભ નામ પણ નહિ હોય, આવા પ્રકારની આપણી કલ્પનાઓ દોડે છે. પદાર્થોની પ્રકૃતિથીજ આવી જાખ-તો અસંભવિત છે, કારણ કે દશાઓતો તેની તેજ રહેશે. આપણામાં જ્યાં જ્યાં હાસ્ય ઉપજાવવાની શક્તિ રહેલી હોય છે ત્યાંજ આપણાં ચક્ષુઓમાં અશુભ વહેવાવવાની શક્તિ પણ છુપાઈ રહેલી હોય છે. આપણામાં જ્યાં જ્યાં સુખ ઉપજાવવાની શક્તિ પ્રવર્તતી હોય છે ત્યાંજ આપણને દુઃખી બનાવવાની શક્તિ પણ છુપાઈ રહેલી હોય છે.

આ પ્રમાણે વેદાન્તતત્ત્વશાસ્ત્ર, આચાર્યાદી અથવા નૈસર્ગિકવાદી ઉભયમાંનું એકે નથી. ને આ ઉભયનો ઉદ્ધોષ કરે છે, તથા પદાર્થોને જેવા હોય તેવા અવગોઠે છે; સુખ

અને દુઃખ, શુભ, અને અશુભના મિશ્રણ રૂપ આ દુનિયા છે; એકને વધારે અને અન્ય પણ સાથેજ વૃદ્ધિ પામતું જોઈએ. કોઈ કાલે પણ એક શુભદુનિયા સંભવી શકતી નથી, કારણ કે એ ભાવનાજ શબ્દોમાં વિરોધ દર્શાવે છે; તેમજ કોઈ કાલે એક અશુભ દુનિયા પણ સંભવતી નથી. સાથે સાથેજ આ પ્રયત્નકરણ વડે આ દર્શન એક મહાન રહસ્ય શોધી કાઢે છે; તે એ છે, કે શુભ અને અશુભ ઉભય પદ્યો કોઈ પ્રકારનું ભિન્ન અથવા સંબંધ વિનાનું અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી. આપણી આ દુનિયામાં એવો કોઈ પદ્ય નથી કે જેને માત્ર શુભનુંજ નામ આપી શકાય, તેમજ એવો કોઈ પદ્ય નથી કે જેને તમે માત્ર અશુભનુંજ નામ આપી શકો. જે દેખાવ વર્તમાન કાલે શુભ રૂપે જણાય છે, તેજ કાલે સવારે અશુભ રૂપે પણ જણાય. જે એક પદ્ય એક માનવિનામાં દુઃખ ઉપજાવે છે, તેજ અન્યનામાં સુખ પણ ઉપજાવે. બાલને બાળનાર અગ્નિ, એકાદ ભુખ્યા મનુષ્ય માટે સારી રસોઈ પણ તૈયાર કરે. જે જ્ઞાનવંતુઓ દ્વારા દુઃખની લાગણીઓનું વહન થાય છે, તેમનાજ દ્વારા સુખની લાગણીઓનું પણ વહન થાય છે. તેટલા માટે અશુભને અટકાવવાનો માત્ર જોટલોજ માર્ગ છે, કે શુભને પણ અટકાવવું; આ વિનાનો અન્ય બાકી ભરેલો માર્ગ નથી, કારણને અટકાવવા માટે આપણે જીવનને પણ અટકાવવુંજ પડશે. મરણ વિનાનું જીવન, અને દુઃખ વિનાનું સુખ, એ ઉભય વિરોધી ભાવનાઓ છે તથા તેમાંની એક પણ સત્ય નથી, કારણ કે એ ઉભયે એકજ વસ્તુના આધિભાવે સમાન છે. મને મધ કાલે જે શુભ રૂપ લાગતું હતું તે વર્તમાન કાલે શુભરૂપ હોય એમ લાગતું નથી, મારા સમગ્ર જીવનમાં હું જૂતકાલ તરફ દૃષ્ટિ કરું છું તથા મારી વિવિધ સમયની ભાવનાઓને ગવશેકું છું ત્યારે મને આ આમજ હોય એમ લાગે છે. એક સમયે મારી ભાવના ઘોડાગાડીઓ દોડાવવાની હતી; હવે હું આવો વિચાર કરતો નથી. અન્ય સમયે હું નાનો બાલક હતો ત્યારે અમુક પ્રકારની મિઠાઈ જનાવતાં 'સિખુ' તો સંપૂર્ણ સુખી બનું એવી ભાવના હતી. જો મેં ગરે પત્ની હોય, બાલકો હોય, સંપૂર્ણ સમૃદ્ધિ હોય તો હું ખુશ સુખી બનું, એવી મારી અન્ય સમયે ભાવના હતી. આ સર્વ તરફ એક બાલકની વૃથાકંપનાઓ સમાન જોઈને મને હવે હસતું આવે છે. એક એવો સમય આવે છે કે જ્યારે આપણી વ્યક્તિના નાશ થવાની બીતિથી મહકાવતી જૂન કાલની આવી ભાવનાઓ જોઈને આપણને હસતું આવે છે, એમ વેદાન્ત આદેશે, છે. દરેક મનુષ્ય આ દેહને રાખવાનું પસંદ કરે છે, તેને છોડી દેવાનો વિચાર કરતો નથી; આપણી ભાવના એવી છે, કે જો આપણે આ દેહને લાંબા કાલપર્યંત ટકાવી શકીએ તો આપણે ધણા સુખી થઈએ, પરંતુ એક એવો પણ સમય આવે છે, કે જ્યારે આપણે આ ભાવનાને દરોડી ઠાડીએ છીએ. હવે જો પદ્યોની આવીજ દશા હોય તો આપણે સહાયરહિત વિરોધની દશામાં આવી પડ્યાં છીએ, અસ્તિત્વ તેમજ અનસ્તિત્વ ઉભયમાંનું એક નથી, પરંતુ ઉભયનું એક પ્રકારનું મિશ્રણ છે; દુઃખ તેમજ સુખ, ઉભયમાંનું એક નથી, પરંતુ એ ઉભયનું એક પ્રકારનું મિશ્રણ છે. આમ છે તો, વેદાન્ત અને અન્ય સર્વ તત્ત્વશાસ્ત્રો અને ધર્મોનો ઉપયોગ શા? મનમાં આ એક પ્રત્યેક ઉપસ્થિત થાય છે, કારણકે લોકો તમને હંમેશાં પૂછશે, જો પદ્યોની આવી દશા છે, જ્યાં જ્યાં તમે -શુભ કરવાનો પ્રયત્ન કરો છો ત્યાં તેનું તે અશુભ બાકી રહે છે, જ્યાં જ્યાં તમે સુખ ઉપ-

જનવાનો પ્રયત્ન કરોછો ત્યાં હમેશાં દુઃખનાં ડુંગરાં હોય છે—તો આ સર્વનો ઉપયોગ શો ? આનો ઉત્તર એમ છે, કે સર્વથી પ્રથમ તો તમારે દુઃખને ઝોણું કરવાના માર્ગે કાર્ય કરવાનું છે, કારણ કે તમારી જાતને સુખી બનાવવાનો માત્ર આટલો જ માર્ગ છે. આપણાં જીવનમાં આપણુ દરેકને વેહેલો અથવા મોડો પણ આજ શોધી કાઢવાનો છે. બુદ્ધિશાળી પુરોષોને આ સહજ જાણેલી જડી આવે છે, તથા મંદબુદ્ધિવાળાને આ શોધની કીમત ભારે પડે છે, તીવ્રબુદ્ધિવાળાને તે થોડી જ ભારે પડે છે. ઉપરના કરતાં અન્ય એ વિચારવાનું છે કે આ વિશ્વ સુખથી ઉભરાઈ જતું અને દુઃખ વિનાનું યાવ એવો કોઈ પણ સમય આવવાનો નથી એવું આપણે જાણીએ છીએ છતાં આપણે જ કાર્ય કરવાનું છે તે જાણ છે; જો કે દુઃખ વધ્યાં જાય છે તથાપિ સાથે સાથેજ આપણે આપણો ભાગ મજાવવાનો છે. આ ઉભય શક્તિયો વિશ્વને ચાલુ રાખે છે, આખરે એક એવો સમય આવે છે, કે જ્યારે આપણે આપણું સ્વપ્નોમાંથી જાગત જાનીએ છીએ, માટીની મિઠાઈ બનાવવાનું કાર્ય મૂકી દઈએ છીએ; સર્વ સમય આપણે આનું કાર્ય કરતા હોઈએ છીએ, માત્ર તે માટીની મિઠાઈ બનાવવા સંભાન છે, એ પણ સત્ય વિચાર છે. આ એક શિક્ષણ આપણે શિખવું જ પડશે. આ શિખવા માટે ધણા લગાણ સમયની જરૂર પડશે. વેદાન્ત ઉપદેશ છે, અનંત સાંત જન્યું છે. આત્મા આધાર ઉપર એક તત્ત્વસાસ્ત્રનું દર્શન સ્થાપવાના જર્મનીમાં પ્રયત્નો ચાલુ છે. વર્તમાન ઈંગ્લેન્ડમાં પણ આવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, પરંતુ આ તત્ત્વવેત્તાઓના દૃષ્ટિબિંદુનું પ્રથક્કરણ આવું છે, કે અનંત આ વિશ્વમાં સ્વતઃઆવિર્ભાવ પામવાનો પ્રયત્ન કરે છે. બહુ સાફ, તેથીજ એક એવો સમય આવવો જોઈએ કે જ્યારે અનંતે સ્વતઃ આવિર્ભાવ પામવામાં વિજય મેળવ્યો હશે. આ પ્રમાણે તો આવિર્ભાવ પામેલી દસાં કરતાં, સંપૂર્ણદશા અવધ મુમિકાની થઈ પડી, કારણકે આવિર્ભૂત દશામાં સ્વતઃ પ્રદર્શિત થયાં જાય છે તથા તે પદ્ધતિ અનંત રૂપ જૂમા આ પદ્ધતિ ખલાસ ના યાય ત્યાં સુધી આ પ્રદર્શન થવાના કાર્યને આપણે વધારે વધારે મદદ કરવાની છે. આ એક સુંદર ભાવના છે, તથા આપણે આવિર્ભાવ, અનંત, પ્રદર્શન આદિ શબ્દો વાપર્યા છે, પરંતુ તત્ત્વવેત્તાઓ તો સાદાશુક રીતેજ સાંત અનંત જાની શકે, એક અનેક યાય, એ બાબતના ન્યાય પુરઃસર મૂલ્યાધારરૂપ ખુલાસા માટે શોધ ચલાવે છે. સંપૂર્ણ તથા અનંત, બંધનોને લીધે આ વિશ્વસ્વરૂપ યાય છે. તેથી અને જે જે હોય તે સર્વ, અંતવાણું બંધનવાણું, હોતું જોઈએ; ઇન્દ્રિયો મારફત અથવા મનદ્વારા અથવા બુદ્ધિ મારફતે આવતી દરેક બાબત અવરય કરીને હૃદયવાળી, અંતવાળી હોવી જોઈએ, તથા હૃદવાણું તે અનંદહ બને એ વિચારજ ન્યાય વિશ્દ છે, તથા તેમ કદાપિ યઈ શકતું નથી.

અન્યપક્ષે વેદાન્ત કહે છે, કે પૂર્ણાત્મા અથવા અનંત, સાંતમાં સ્વતઃપ્રદર્શિત થવો પ્રયત્ન કરે છે, એ વાત યથાર્થ છે, પરંતુ એક એવો સમય આવશે, કે જ્યારે તેને આ અસંમર્ચિત માત્રપ પડશે, તેને પાછા શરૂં પડશે, તથા આ પાછા શરૂવાનું નામ જ ધર્મનો યથાર્થ પ્રારંભ છે ત્યાગ, ધર્મના પ્રારંભ રૂપ છે. મારે વિશેષ અમેરિકામાં કહેવાયું હતું તેમ, પાંચ દહાસ વર્ષથી મરણ શરૂ થઈને અદશ્ય થયેલી એક દુનિયામાંથી આ

વેલા અને ત્યાગની વાતો કરનાર એક મનુષ્ય દુપે હું ઉભો રહ્યો છું. કદાચ અંગ્રેજી તત્ત્વ
વેતા પણ તેમજ કહે છે. તથાપિ એટલી સત્ય બાબત છે, કે જીવનની માત્ર વધારે
વાત એજ છે, ત્યાગ કરો અને આપી દો. પછીથી એક એવો સમય આવે છે, કે
જ્યારે મન જાયત બને છે, આ દીર્ઘ અને નિરાનંદ સ્વપ્નમાંથી જાગી ઉઠે છે; બાલક
પોતાની રમત છોડી દે છે અને માતા પાસે જવાનું પુનઃ પસંદ કરે છે. તેને જડી આવે છે:—

न जानु कामः कामानामुपभोगेनशाम्यति ।

हविषा कृष्णवर्त्मैव भुय एवाभिवर्धते ॥

“જેમ અગ્નિમાં હોમેલા ઘૂત વડે સર્વ સમય અગ્નિદિગ્ધા વધ્યાં જાય છે. તેમ
કામનાઓના ઉપયોગ વડે કદાપિ કામનાઓ સંતોષાતી નથી.” સર્વ પ્રકારના દુઃખોપ-
ભોગનું, સર્વ સુદ્ધિવૈભવેનું પણ આમજ છે. માનવ જીવાત્મા જે જે ઉપયોગો ભોગવી
શકે તે સર્વેનું આગજ છે. આ સર્વેનો કંઈ દિસાજ નથી, એ સર્વ માયામાં જેની પાર ના
જાય એવી જલમાં ગુંથાય છે. આપણે તેના દારા દોડીએ, અનંત કાલમાં દોડીએ અને
કોઈ પ્રકારનો અંત હાથ સાગે નહિ; જ્યારે જ્યારે આપણે સુખનો એક અંદાજ અંશ પણ
મેળવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ ત્યારે અપણી પીઠ ઉપર દુઃખનો ડુંગર પણ સાથે જ હોય
છે. પદાર્થોની દયા કેટલી બધી ભયંકર યદ્યપિ પડશે! જ્યારે હું આ વિશેનો વિચાર કરવાનો
પ્રયત્ન કરું છું ત્યારે, આ માયાવાદ, આ સર્વ માયામય છે, એ બાવના જ શ્રેષ્ઠ અને સં-
ભવી શકતો ખુલાસો છે, એમ વિચાર્યા વિના મારે ચાલતું જ નથી. આ દુનિયામાં દુઃખનો
કુટશો બધો ઓધ એકઠો થયેલો છે; જે તમે વિવિધ પ્રજાઓમાં મુસાફરી કરવા નિકળશો
તો તમને આટલું જડી આવશે, કે એક પ્રજાએ પોતાના અશુભ દૂર કરવામાં એક પ્રજા-
રનાં સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો છે, અન્ય પ્રજાએ અન્ય પ્રકારનાં સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો
છે. વિવિધજાતિઓએ તેના તેજ અશુભને ગ્રહણ કરીને, તેને અટકાવવાના અનેક પ્ર-
કારે પ્રયત્નો કર્યા છે, તથાપિ આ કાર્યમાં કોઈ પણ પ્રજા વિજયવંત નિવડી નથી. જે
તેને એક બાબતમાં ઓછું કરવામાં આજીવું હોય છે તો, અન્ય બાબતમાં દુઃખના ઓધને
ઉભરાવવામાં આવે છે. આ પ્રભાણે આ ચાલ્યાં જાય છે. દિંદુઓએ જાતિમાં સતીત્વજન
જવવા માટે, બાલકજનને તેમનાં સર્વ બાલકોનો અધોપાત કર્યો છે તથા દીર્ઘ સમયે
આખી જાતિનો અધોપાત થયો છે. સાચેસાચેજ મારાથી એટલી બાબતનો નકાર નથી
મણી શકાતો, કે આ બાલકજનને જાતિ વિશેષ વિશુદ્ધ બનાવી જાય છે. તમે કઈ બા-
બતને પસંદ કરશો? જે તમને પ્રજાને વિશેષ વિશુદ્ધ બનાવવાની જરૂર લાગતી હોય તો
તમે આ ભયંકર બાલકજનને પુરૂષ અને સ્ત્રીઓનો સ્વલરીતે, અધોપાત કર્યાં જાઓ છો.
અન્યપક્ષે, તમે તમારી બાબતમાં સુરક્ષિત છો? ના, કારણ કે વિશુદ્ધિ એજ પ્રજાનું જીવન
છે. તમને પ્રતિદાસમાંથી નથી માલૂમ પડતું કે અસતીત્વદારાજ એક પ્રજાનાં પ્રથમ
મરણ ચિહ્નોનાં દર્શન થાય છે? જ્યારે એક પ્રજામાં આનો પ્રવેશ જણાય છે ત્યારે તે
જાતિનો અંત દૃષ્ટિમર્યાદમાં જણાય છે. ત્યારે આ દુઃખોનું નિરાકરણ આપણને ક્યાં મળી-
રહેશે? જે માતૃપિતાઓજ પોતાનાં બાલકોમાંથી પતિપત્નીઓ પસંદ કરતાં હોય તો

આ પ્રેમનું અશુભ અટકાવી શકાય એવું છે. હિંદની આલાઓ ભાવનાત્મક કરતાં વિશેષ વ્યાવહારિક છે. તેમનાં છવતોમાં કાવ્યભાવનાનો ઘણો થોડો જ સંભાવેલ થાય છે. વળી જો સેકેન્ડ જો પોતામાંથી પતિપત્નીઓની પસંદગી કરી લે તો એથી પણ કંઈ પણ સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. હિંદની સ્ત્રી અત્યંત સુખી હોય છે; પતિ અને પત્ની વચ્ચેની તકરારનું દૃષ્ટાંત કંચિતજ નેવામાં આવે છે. અન્યપક્ષે સુનાઈસ્ટેડસ્ટેડસમાં જ્યાં વધારેમાં વધારે સ્વતંત્રતા સામ્રાજ્ય ભોગવે છે ત્યાં ભાગ્યેજ એકાદ સુખી ગૃહ મળી આવે છે. કેટલાંક સુખી ગૃહો હશે, પરંતુ સુખરહિત ગૃહો અને લગ્નોની એટલી બધી નિશાચ સંખ્યા છે, કે તેમનું કોઈ પ્રકારે વર્ણન થઈ શકે એમ નથી. હું ભાગ્યે જ એવી કોઈ સખા અથવા મંડલિમાં જતો કે જેમાં હાજર રહેલી સ્ત્રીઓના ત્રીજા ભાગે પોતાનાં પતિ અને બાલકોને કાઢી મૂક્યાં ના હોય.

અત્રે, ત્યાં અને સર્વત્ર આમ જ ચાલે છે, આથી શું સચવાય છે? એટલું જ કે, સર્વ પ્રકારના પ્રયત્નો હોવા છતાં, આ સર્વ પ્રકારની ભાવનાઓ વડે વિશેષ સુખ પ્રાપ્ત કરી શકાતું નથી. આપણે સર્વ સુખ માટે પ્રયત્ન કરીએ છીએ, તથા એકપક્ષે સદાજ આગળ વર્ધવાનો આરંભ ચતામાં જ અન્યપક્ષે દુઃખનો આરંભ થાય છે.

ત્યારે શું આપણે શુભ આચરવા માટે પ્રયત્ન ના કરવો જોઈએ? હા, કોઈ કાલે પણ હોય તેના કરતાં વિશેષ ઉત્સાહપૂર્વક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, પરંતુ આ જ્ઞાનથી જ થશે તે એટલું જ કે તેથી આપણી ઘેલછાનો ભંગ થશે. “અરે અતિ પાપી હિંદુ, તે પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે કેવી રીતે વર્તે છે.”—આ પ્રમાણે હવે અંગ્રેજ વધારેવાર ઘેસો બનીને હિંદુને શ્રાપ આપશે નહિ. તે વિવિધ પ્રજાના આચારોને માન આપવાનું સિખ્યા હશે, ઘેલછા ઓછી થતી જશે, અને વિશેષ કાર્ય થવા માંડશે; ઘેલાઓ કાર્ય કરી શક્તા નથી; તેઓ પોતાની શક્તિનો ત્રીજો ભાગ ગૂમાવી નાંખે છે. જેમને સમતોલ મનના, શાંત, વ્યાવહારિક પુરો ગણવામાં આવે છે તેઓ જ કાર્ય કરી શકે છે. નકામો તણકા મારનારા ઘેલાઓ કંઈ પણ વિશેષ કરી શક્તા નથી, આ ભાવનામાંથી કાર્ય કરવાની શક્તિ વધતી ચાલે છે. વસ્તુઓની આવી દશા જાણ્યા પછી વિશેષ ધીરજ આવશે. દુઃખ અથવા અશુભનો દેખાવ આપણને સ્વસ્થતામાંથી દૂર કરી શકશે નહિ તથા હાથાથે પાછળ દોડાવી શકશે નહિ. આથી આપણમાં ધીરજની વૃદ્ધિ થશે; દુનિયાને આ માર્ગે જ જવાનું છે એમ જાણતાં ધીરજ દૃઢ બનતી જશે. દૃષ્ટાંત તરીકે ધારો કે સર્વે માનવિઓ સારા બની ગયાં છે, તો પ્રાણીઓને માનવિઓ બનવું પડશે તથા તેજ દશામાંથી પસાર થવું પડશે, અને વૃક્ષોનું પણ આમજ બનશે. પરંતુ માત્ર એક બાળત જ નિશ્ચિત છે; મહાન નદી, સમુદ્ર તરફ ધસી જાય છે; પ્રવાહમાં પાછો વળવાનો પ્રયત્ન કરતા તૃણ અને કાગળના ટુકડાઓ છે, પરંતુ આપણી ખાતરી છે, કે એક એવો સમય આવશે જ્યારે આ દરેક ટુકડાઓને અનંદ સમુદ્ર તરફ ધસાડવું પડશે. તેજ પ્રમાણે સર્વપ્રકારનાં શોક અને દુઃખવાળા, આનંદ, હાસ્ય અને અશ્રુઓવાળા, આ સંસારમાં એક બાળત નિશ્ચિત છે; આ જીવન અનંદસમુદ્ર તરફ ધસ્યાં જાય છે, અને એ માત્ર કાલનોજ પ્રશ્ન છે, કે ક્યારે હું અને વૃક્ષો અને

પ્રાણીઓ તથા કોઈ પણ સ્થાને અસ્તિત્વ ધરાવતો જીવનનો એક પણ કણ, એ જીવનના અનહદ સમુદ્રમાં, મોક્ષમાં, દુઃખરમાં સમાઈ જાયું.

આપણે હમેશાં ભૂલને આધિન હોવાથી એટલું કુંદરીથી એકવાર કહીશ, કે વેદાન્ત દર્શન નૈરાસ્યવાદી તેમજ આજ્ઞાવાદી ઉભયમાંનું એકે નથી. તેનું એમ કહેવું નથી, કે આ દુનિયા સમગ્ર અશુભમય છે અથવા સમગ્ર શુભમય છે. તેતો એમ ઉપદેશ છે, કે આપણે અશુભ, આપણા શુભતા કરતાં જરા પણ વિશેષ કીમતનું નથી તથા આપણે શુભ, આપણા અશુભ કરતાં જરા પણ વિશેષ કીમતનું નથી. આંરીને આ સર્વે સાથે સાથે જોડાયેલાં છે. આ દુનિયા આવી છે; આ જગત્તીને તમે ધીરજથી કાર્ય કરો છો. શા માટે? આપણે શા માટે કાર્ય કરવું જોઈએ? જે વસ્તુઓની દશા બાવી છે તેા આપણે શું કરવું જોઈએ? શા માટે આપણે અજ્ઞેયતાવાદી ના બનવું જોઈએ? વર્તમાન અજ્ઞેયતાવાદીઓ જાણે છે, કે આ પ્રશ્નનું કોઈ પ્રકારનું નિરાકરણ નથી, આપણી બાળામાં દહેવા માગીએ તો આ માયાના આ-વરણમાંથી દૂર ખસી ચકાચ એમ નથી; માટે સંતોષપ્રદીને પદાયોતો ઉપલોગ કરો, અત્રે પણ એક ભૂલનો સનાવેશ યાચ છે, તે બચાવ છે, અત્યંત ન્યાય વિરુદ્ધની ભૂલ છે. તે આ પ્રમાણે છે. તમારી આસપાસના જીવનથી તમે શું સ્વચ્ચવા માગો છો? તમે જીવન વડે માત્ર ઇન્દ્રિયોને જ દર્શાવવા માગો છો? આ બાબતમાં આપણામાંનો દરેક, પશુઓથી સદ્ગુણ ભિન્ન પડી આવે છે. જેના જીવનનો માત્ર ઇન્દ્રિયોમાં સમાવેશ થઈ જાય એવો અત્રે એક પણ ભાગ્યેજ દાનવ દસે, એ મારી ખાત્રી છે. ત્યારે એટલું સમજવા જેવું છે, કે આ વર્તમાન જીવનનો આથી કંઈક વિશેષ અર્થ યાચે. આપણી લાગણીઓ અને વિચારો અને એ સર્વ આપણા જીવનના ઉપયોગિ વિભાગો રૂપે છે, મહાન ભાવના પ્રયોતો, સંપૂર્ણતા પ્રયોતો આપણા પ્રયત્ન, આપણે જોને જીવન કહીએ છીએ તેના શું એક અગત્યના વિભાગરૂપ નથી? અજ્ઞેયતાવાદીઓના મત પ્રમાણે આપણે જીવન જેવું હોય તેવીજ સં. જાળ રાખવી જોઈએ પરંતુ, આપણા અર્થ આનંદ અને ગોચ, તથા એ સર્વ અને એ ઉપરાંત ભાવના માટેની આવી વિકટ શોધ, સંપૂર્ણતા પ્રયે જતાં જીવનઆધાર રૂપ ભાવના, આ સર્વોત્તમ જીવનના અર્થમાં સમાવેશ યાચ છે. આપણે આ સર્વ પ્રાપ્ત કરવું છે, અને તેથી આપણે અજ્ઞેયતાવાદીઓ બની ચકતા નથી, અથવા તેમની સહિત દૃષ્ટિથી મહત્વ કરી ચકતા નથી. અજ્ઞેયતાવાદીના દૃષ્ટિબિંદુથી આ જીવન, જે જે સર્વ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે સમાન છે, તેમાંથી ઉપર ગણાવેલા વિભાગોને બાદ કરવામાં આવે છે, તથા તેમણે આ જાણી ચકાચ એમ નથી, એમ શોધી કાઢ્યું છે; આથી તેણે શોધ ચલાવવાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, જેને માયા કહેવામાં આવે છે, આ પ્રકૃતિ, આ વિશ્વ, તે આજ છે, વેદાન્તીઓ પ્રમાણે આ પ્રકૃતિ છે. આરંભક અથવા અતિશદ્ધિ પામેલા સર્વે ધર્મોતો આની પાર જવાનો યોગો અથવા વધારે પ્રયત્ન હોય છે, તથા પુરાણ ભાવનામાં અથવા રૂપક ભાવનામાં અથવા તત્ત્વશાસ્ત્રની સદ્ગુણભાવનાઓમાં, દેવોની અથવા દેવદૂતોની અથવા બ્રહ્માની અથવા પિતાઓની વાર્તાઓ દ્વારા, મહા-ત્માઓની અથવા દેવતાઓની અથવા મહાપુરુષોની અથવા મદતોની, સર્વે એક પ્રકારના ઉદ્દેશની વાર્તાઓ દ્વારા તે દર્શાવવામાં આવ્યો હોય છે-આ સર્વ આ બંધનોની પાર

જવાનો પ્રયત્ન કરે છે, આમની પાર કંઈ શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એક સબદ્ધા કહેવા માગીએ તો આ સર્વ છૂટકારા માટે, મોક્ષ માટે પ્રયત્ન પરાયણ થાય છે. જાન સહિત અથવા જાનવિના મનુષ્યે જન્મ્યું છે, કે તે બંધાયેલો; તેને જોવા થતું થયાર્ય લાગે છે તેવો તે નથી. તેનેતેજ સમયે, તેણે આસપાસ જોવાનો આરંભ કરવાની ક્ષણેજ, પોતે બંધાયેલો છે, એમ માંજૂમ પડ્યું તે સમયે જ ઉપદેશવામાં આવ્યું છે, તેનામાં એવું કંઈક છે કે જે પાર હડવા માગે છે, જ્યાં દેહ અતુલ્ય રીતે નથી, આ બંધનથી બંધાયેલું હજી પણ કંઈક છે. ધાર્મિક અધમભાવનાઓ કે જેમાં મૃતપૂર્વે તથા અન્ય પ્રેતો, અમુક પ્રકારની વાસના તૃપ્તિના કારણે તેમના મિત્રોનાં ગૃહોની આસપાસ ભટક્યાં કરે છે-તેમાં પણ આ સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાની સામાન્ય બાબત મળી આવે છે. દેવોને પૂજવાની ઇચ્છાવાળો મનુષ્ય, સર્વથી પ્રથમ તેમનામાં પોતાના કરતાં વિશેષ સ્વાતંત્ર્ય જુએ છે; જે એક બારણું બંધ હોય તો દેવો નીંતો દ્વારા પણ આવી શકે; તેમને માટે ભિત્તિઓરૂપ બંધનો નથી. તે આવા વિચારોમાં આનંદ માને છે. આ સ્વાતંત્ર્યની ભાવના વધતી જાય છે, આખરે એક પેદાષેષ ઇશ્વરની ભાવના પર્યંત પહોંચે છે, તથા માયાની પાર કંઈક રૂપે ઇશ્વર છે એ ભાવનાનું મધ્યસ્થિત પણ આમાંથીજ મળી રહે છે. હું જાણું કે મારા સંબંધ એક સ્વરે સાંભળું છું. જાણું કે હિંદના પ્રાચીન ઋષિઓ આ પ્રશ્નની ચર્ચા ચલાવતા હોય એમ મને લાગે છે, આ મંડલિ એકાંત વનમાં સમાઈ મળી છે, તેમાં અતિ વૃદ્ધ અને અતિ પવિત્ર પુરુષો પણ આનું નિગોઠરણ કરવામાં નિષ્ફળ નિવડ્યા છે. પરંતુ તેમના મધ્યમાં એક યુવક ઉભો થઈને આ પ્રમણે દર્શાવે છે.

શ્રુણવન્તુંવિશ્વે અમૃતસ્યંપુત્રાઃ ।

યેધામનિદિવ્યાનિતસ્યુઃ ।

* * *

વેદાહમેત્તમ્પુરુષમ્હાન્તમ્

આદિસર્વર્ણમ્તમસઃ પરસ્તાન્ ।

તમેવમ્વાદિત્વાઅતિમૃત્યુમેતિ

નાન્યઃપંચાવિધતે અયનાય ॥

“ હે તમે દિવ્યધામમાં વસનારા અમૃતના પુત્રો, જે મારે શોધી કાઢ્યો છે તેનું શ્રવણ કરો. આ અંધકારની પાર જે વર્તે છે તેને જાણવા વડે અંધકારની પાર જવાનો માર્ગ છે, ” એના એજ ઉપનિષદમાંથી આપણને આ વાક્ય મળી આવે છે. આ માયા તેમાંથી મળી આવે છે, તે અતિ બધકર છે; માયા દ્વારા કાર્ય કરતું અસંભવિત છે. જે એક મનુષ્ય કહે કે હું આનંદી પાસે બેસીને, તે સમુદ્રમાં વહી ગયા પછી તેને અટકાવીશ, એ સર્વ દુનિયા સારી થતા સુધી, હું કાર્ય કરી શકીશ અને પછીથી તેનો ઉપભોગ કરીશ, એવું કહેનાર મનુષ્યના નેત્રો જાણે જાણે જાણે જાણે, એક અથવા અન્ય એક

પણ સંભવી શકતું નથી. માર્ગ, માયાના સાધનાં નથી પરંતુ તેના વિરુદ્ધ છે. આ એક અન્ય જાણત સદ્ગુણ રાખવા યોગ્ય છે. આપણે પ્રકૃતિના મદદમારે જન્મ્યા નથી પરંતુ આપણે તો પ્રકૃતિ સાથે હંદિકાઈ કરવાની છે. આપણે બંધનના ઉપરિઓ છીએ. આ મુદ્દ અત્રે ઘા માટે છે. પ્રકૃતિએ એ તમને આપ્યું નથી. પ્રકૃતિ કહે છે, જન્મો અને વનમાં વાસ કરો. મનુષ્ય કહે છે, હું એક મુદ્દ બાંધીશ તથા પ્રકૃતિ સાથે મુદ્દ ચલાવીશ, અને તે તેમ કરે છે. માનવ જાતનો સમગ્ર ઇતિહાસ કહેવાતા પ્રકૃતિના નિયમો સામેના સતત પ્રવર્તતા મુદ્દ સમાન છે, મનુષ્ય અતે વિજય પામે છે. નિત્ય સ્થિતિના વિચાર ચલાવતાં, ત્યાં પણ આનું આ મુદ્દ પ્રવર્તે છે, પાશવમનુષ્ય અને આધ્યાત્મિકમનુષ્ય વચ્ચે, પ્રકાશ અને અંધકાર વચ્ચે આ મુદ્દ ચાલે છે અને અત્રે પણ મનુષ્યજ વિજય પામે છે. જાણે કે તે પ્રકૃતિમાંથી સ્વાર્થમાં પર્યંતનો પોતાનો માર્ગ કાપી કાઢે છે. અત્રે માયાનો એક પ્રકારનો નિર્દેશ છે, તથા આ માયાની પાંચ વેદાન્ત તત્ત્વવેત્તાઓ એવું કંઈ કે શોધી કાઢે છે કે જે માયાથી બંધાયેલું નથી; આ જ્યાં રિચત થયું છે ત્યાં આપણે પહોંચી શકીએ તો ખાતરી આપણે માયાની પાર જઈ શકીએ. ત્રણે ધર્મોની આ સામાન્ય જાણત છે. જેને તમે હૈન્ડરવાદના (Theism) નામથી વ્યવહારો છે. પરંતુ વેદાન્તીને તો, આ માત્ર ધર્મના આરંભ રૂપ છે, અંતરૂપ નથી. આ વિશ્વના પ્રકાશક અને ઉપાદક, મહાપ્રાણિતના નામથી વ્યવહારતા માયાના શાશ્વતરૂપ એક પારશ્વેય હૈન્ડરની ભાવના, વેદાન્ત ભાવનાનો અતિમ ઉદ્દેશ નથી; આ ભાવના તો આરંભમાં છે, તથા એ એટલી બધી વૃદ્ધિ પામતી જાય છે, કે આખરે વેદાન્તીને, જે બહાર વસતો હતો તે યથાર્થ રીતે આંતરૂમાં વસનાર તેના રૂપને હતો, એમ માલૂમ પડે છે. જે એમ ધારતો હતો કે તે સ્વતંત્ર છે તેજ પોતે બંધાયેલો છે એમ માનનાર હતો.

સ્વા વિવેકાનંદ.

॥ આત્મ-સંયમ ॥

। અથવા ।

॥ પતંજલિનો યોગ ॥

ધર્મ.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ—૨૦૮ થી.)

જેમ અસંત ઉચ્ચભાવના, જેમ એ ભાવનાના નજીકમાં જવાનો વિશેષ પ્રયત્ન, તેમ હમેશાં અધોપાત પણ વિશેષ સદ્ગુણો દેવા યોગ્ય બને છે. પ્રાચીનહિંદના આદ્યજ્ઞાનો અધોપાત આવા પ્રકારનો છે.

એક એવો સમય હતો કે જ્યારે બ્રાહ્મણોના ઉચ્ચ ઉદ્દેશ માનવજાતના કલ્યાણ રૂપી હતો. દરેક વ્યક્તિના તથા માનવિઓના દરેકવર્ગના ધર્મનો અભ્યાસ કરવાનું તેનું કર્તવ્ય હતું કે જ્યાં આ ધર્મોપદેશ વડે તે દરેક જણ ઉચ્ચ ઉચ્ચ જીવન પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્ન માટે યોગ્ય બને. સ્વલક્ષિના જીવનના તથા માનવિના નિયમોમાં તે પારંગત હોય છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ કામના માનસિક, બુદ્ધિક અને વિશ્વનાં અન્ય ઉચ્ચ ભુવ-નોના આથી અનુભવ પર્યંત તે પહોંચ્યો હતો. જૂત કાલમાં માનવ જીવન કેવું હતું તથા તેના સમિપમાં કેવું કીર્તિવંત બાવિ ખડું હતું, તે તેના જાણવામાં હતું. તેની એવા પ્રકારની કાર્ય પ્રનાલિ હતી, કે જ્યાં દરેક માનવવ્યક્તિના ઉચ્ચ સુખમાં વધારો થતો હતો, એટલુંજ નહિ પરંતુ દરેક જીવંત પ્રાણીનું પણ શ્રેય સંધાતું હતું. વર્તમાન કાલ પર્યંતે આધુનિક સ્થિતિ અતિ ઉત્કૃષ્ટ બાવના, માત્ર વિશેષમાં વિશેષ સંખ્યાનું વિશેષમાં વિશેષ સુખ કરવારૂપ છે. પરંતુ વિશ્વમાન્ય જંધુભાવની બાવના આગળ આ બાવના અલંત પાછળ દહીં જાય છે, વિશ્વમાન્ય જંધુત્વનો સિદ્ધાંત, દરેક જીવતા પ્રાણીના વિશેષમાં વિશેષસુખની બાવનાની માગણી કરે છે. પ્રાચીન કાલના બ્રાહ્મણ ધર્મની પશ્ચ આજ બાવના હતી. આ બાવનાના ઉપદેશક રૂપે તેના કર્તવ્યનું આચરણ કંઈ સહેલ નહોતું. મદાન સાંખ્ય યોગ દૃષ્ટિએ એટલે સિદ્ધાન્ત નિશ્ચિત ક્યો છે, કે પોત પોતાના જીવન ઉપર સર્વે પુરો સમાન છે, તથાપિ જ્યારે તેઓ વિકાસક્રમમાં વર્તતા હોય છે ત્યારે તેઓ તેમ હોતા નથી.

માત્ર વર્ગોનો, સામાન્ય અને વિશેષોનોજ ભેદ નથી પરંતુ દરેક વિશેષજાતિની દરેક વ્યક્તિ અન્યથી ભિન્ન પડી આવે છે; દરેક વિશેષજાતિના અનેક વિભાગો હોય છે. તે અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી અન્યોન્યથી ભિન્ન પડી આવે છે. તેટલા માટે પ્રાચીન કાલના બ્રાહ્મણ ઉપદેશકને, પોતાના મદ ઉપરનાં પ્રાણીઓની દરેક વિશેષજાતિ અથવા વર્ગના, તથા દરેક માનવવ્યક્તિના ધર્મ શોધી શકવાના હતા.

તે જાણતો હતો, કે વિકાસક્રમમાં સર્વે માનવિઓ સમાન હોય શકે નહિ, તથા જો એક માનવિ અન્યના ધર્મ પ્રમાણે જીવન ગાળવા માંડે તો, તેને માટે તેમજ તેની જાતિ માટે તે અશુભકારક હતું. જ્યારે દરેક માનવવ્યક્તિ, પોતાનો, હૃદયમંત્રો (કલ્પધર્મ), પ્રજનો અથવા જાતિનો (જાતિધર્મ) ધર્મ, યથાર્થ રીતે પાળે છે ત્યારેજ માત્ર વ્યક્તિ અને સમાજનું સુખ સાધી શકાય છે. માંલ્યથી માંલ એટલું કહી શકાય, કે માત્ર સાંખ્ય યોગ દર્શનના આ બે સામાન્ય સિદ્ધાંતોના સ્વીકારવડે, જનહિતવાદીઓ અને સામાજિક વિદ્યા વાદીઓના દોષો દૂર થઈ શકે એમ છે.

પરંતુ મારે હિંદુમત્તના અધોધાતનું ટટાન્ત આગળ ચલાવવું જોઈએ. આપણે પ્રથમના વિભાગમાં સદન દર્શન કરી આખા તેજ જ્ઞાન વાગા, બાવના વાગા, કાર્ય વાગા પ્રાચીન કાલના બ્રાહ્મણોના મર્વ પ્રકારનું ચાલન ચલાવવાને બધાયલા હતા, એ સદન વિચારી શકાય એવી બાંધેલ છે.

જ્યાં તેઓ ગયા અને કાર્ય કર્યું ત્યાં મુખનાં બિજડો વાવનાર, જલ્દી કે તેઓ પૃથ્વીના દેવો હોય તેવું માન તેમને મળવા માંડ્યું. તેમની આસપાસની દરેક બાબતમાં પવિત્રતાનો એક પ્રકારનો ઓગસ બાપી રહ્યો હતો. આવા સમયે પુરોના પછીના વંશજોને માલમ પડ્યું, કે તેમને તેમના મૃત પિતૃઓ માટે માન મળતું હતું, તેથી તેમણે પોતાની ઉપયોગિતાને સતોષ પૂર્વક અવલોકવાનો આરંભ કર્યો.

તેમને તો સમગ્ર સૃષ્ટિ, એક આનંદ-મૃદ સમાન થઇ પડી, 'દરેક માનવ પ્રાણી, તેમની પાસેથી ઉપદેશ મામવાના હક વાળા, તથા તેના સત્ત્વ ધર્માચરણમાં તપાસ રાખનાર એક સાથી યાત્રાળુને બદલે, તેમનો સુષોપભોગ પૂરો પાડનારા' એક ગૂઢાત્મ સમાન બની ગયો.

બ્રાહ્મણની બાવના બદલાતાં જે અનિવાર્ય હતું તે થયું. શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માના ચળોટમાં, આ દુનિયાના દરેક પદાર્થને પોતાના ઉપભોગના વિષયરૂપ જોઈને તેણે તેમનો આનંદ પૂર્વક વિચાર કરવા માંડ્યો તથા વામના (સંસ્કાર) નિયમના કાર્યના સાદરૂક પરિણામ રૂપે સંગનો, અસંકિતનો ઉદય થયો. અંગથી કામનાનો, રાગનો ઉદય થયો, (સંગાદસંજાયતેકામઃ ॥ મુહુર્યાનુદાયીરાગઃ ।) જ્યારે બાવનાનો ફેરફાર લોકોના જોવામાં આવ્યો ત્યારે તેમનું નિર્વિવાદિત માન અદસ્ય થવાનો આરંભ થયો, તથા પછીથી કોપનો ઉદય થયો, (કામાત્ત્વ ક્રોધોમિજાયતે ॥ હુઃસ્વાનુદાયીરાગઃ ।) પોતાના હક અને વારસા સમાન થઇ પડેલી બાબત માટે બ્રાહ્મણોએ હવે વડવાનો આરંભ કર્યો. પ્રથમ તકરાર ક્ષત્રીઓ સાથે આવી, કારણ કે સાદરૂક રીતે અન્ય 'સુદ્ધિ-શાળી' વર્ગે તેમનોજ હતો. આ અંતર વધતુંજ ગયું, આખરે હિમય વર્ણમાં કોપ બાપી ગયો, અને તેમણે અન્યોન્યનો વિનાશ સાધવા માંડ્યો.

પરશુરામે ક્ષત્રિઓનો વિનાશ કર્યો અને રામચન્દ્રે પોતાના મહાન બ્રાહ્મણ-વિનાશક સ્વરૂપમાં બ્રાહ્મણોની અશુભ શક્તિ લઇ લીધી.

પરંતુ બ્રાહ્મણોની પ્રકૃતિમાં વધેલા કોપ વડે, હજી પણ તેમનો વિશેષ અધોપાત થવાનો હતો. કર્મનો નિયમ અનિવાર્ય છે. કોપમાંથી વિસ્મૃતિનો ઉદય થાય છે. (ક્રોધાત્ત્વ ભવતિ સંમોહઃ ।), કોપની લાગણીના ઉદય વડે એક વર્ગે કે તેઓ વિસ્મૃતિ પથમાં પડી ગયા. તેઓ પોતાનો ઉચ્ચ સંદેશ વિસરી ગયા; તેઓ પોતાની વિદ્યા વિસરી ગયા; તેઓ પોતાના દેવોને ભૂલિ ગયા; તેમણે યજ્ઞોને વિસારે પાડ્યા; તેઓ ધર્મમાં પણ સંમોહ પામ્યા.

આ વિસ્મરણના અનુસરણમાં જેમ થયું જ જોઈએ તેમ સ્મૃતિશક્તિનો મુન્નવાડો અને વિનાશ ઉપરિચિત થયા. તેમની વિદ્યા યુનઃપ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ પણ આવી ગઇ. જ્ઞાન અને સારાસાર વિવેક શક્તિરૂપ તેમની શુદ્ધિ નિર્ભર બની ગઇ તથા એક વર્ગ, વર્ણરૂપે બ્રાહ્મણો અદસ્ય થયા. વર્તમાનમાં તેમનામાંના કેટલાક અધ-

માધ્યમ ખેડૂત વર્ગમાં છે, કેટલાકે વ્યાપારવડે જીવન ગાળવી 'મોડ્યુ' છે, સરકારી ઓફિસોમાં કેટલાક સીપાઇગીરી કરે છે તથા આ પ્રમાણે ચાલ્યાં જાય છે. અમુક પ્રકારના સંસ્કૃત શિક્ષણમાં ગર્વ ધરાવનાર કવચિતજ દાંધક મળી આવે છે, પરંતુ આવો મોટો ભાગ પણ અમુક ગુરૂ પાસે જાણેલાં પ્રેમીને માત્ર એક રીતે સમજી શકે છે. ગમે તે પ્રકારે માન જાળવી રાખવાને તથા અન્યવર્ગોના અજ્ઞાન ઉપર ઉદરપોષણ થઈ શકવા માટે તેમણે જૂતકાલમાં પોતાના જ્ઞાનને અધમવર્ગોથી સુગંધિત રાખવાનો અચળ કર્મો હતો. વર્તમાનમાં પણ પોતાની જાતને પડિત કહેવરાવનારાઓ, કોઈ પાસે શાસ્ત્રોનો યથાર્થ ખુલાસો કરવામાં તદ્દન નિર્બલ નિવડે છે. મારે આવો ચિતાર આપવો પડ્યો છે તેથી હું દીલગીર છું. પરંતુ આ કંઈ હદપારનો ચિતાર આપવામાં આશ્ચર્ય નથી. જે મારા અવલોકનની જરા પણ જૂઠ્ઠા ઘટી હોય તો તે માત્ર નરમાશના પક્ષમાં જ ચાલે છે.

મહાત્મ ક્ષત્રિય વર્ણુ પછી આવું જ વર્તણૂક છે. બ્રાહ્મણોની પેઠે તેમનાં પણ સત્તાનો સ્વતંત્ર ઉપયોગ કરવાની લાલસા તથા દરેક જીવતા પ્રાણીનું વધારેમાં વધારે જલું કરવાને બદલે સામર્થ્યનાં પ્રયોનો ઉલોચ કરવાની કામના, એ અર્થોપાત ચલાવી કારણો છે. દેશભાષી સત્ય ક્ષત્રિયો તદ્દન અદસ્ત થઈ ગયા છે. આ ઉભયવર્ણો, સામાજિકવિકાસક્રમની ભરતિ સામે યુદ્ધ ચલાવે છે. કામનાને લીધે તેઓ ઉત્તરિપરિણામના નિયમ પ્રતિ અધ જન્યા, અધમવર્ગોએ તેમની દશાએ ચઢવું જ જોઈએ, એ અનિવાર્ય નિયમને વિસરી ગયા; અધમવર્ગોની દશાએ ઉતરીજવારૂપ અવનતિપરિણામના પ્રવાહમાં તેઓ અનિવાર્ય રીતે તણાવા લાગ્યા, પોતાને પ્રાચીન ક્ષત્રિઓના પંશજને તરીકે કહેનારાઓનો વિશાલ વિભાગ વર્તમાનમાં તો સામાન્ય ધંધાધારીઓ, ખેડૂતો, તથા શૂદ્રસેવકોના સ્વરૂપમાં પસંદાઈ ગયે છે. કેટલાક કલાનિપુણ પુરૂષોના વર્ગો પણ ક્ષત્રિઓમાંથી ઉતરી આવવાનો દાવો કરે છે;

કોઈ પણ સમાજમાં આ ઉભયવર્ગોના અભાવ સાથે, તેની મહત્તા અનિવાર્ય રીતે દૂર જ મરી જોઈએ. અન્યપક્ષે આ ઉભય વર્ગો પોતાનો ધર્મ આચરીને પ્રધાન પરાયણ થાય તો પ્રજાનાં હિત અને આખાદિ અવસ્થા કરીને યાવજ.

પોતાના ધર્મોના આચરણનો ત્યાગ કરવા જતાં વર્તમાનમાં પણ બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિઓ અસ્તિત્વમાં છે એમ કહેવું, એ શબ્દોના સાદામાં સાદા વિરોધ સમાન છે. અમુક મતુષ્યનો અથવા માનવવર્ગનો એ ધર્મ હોય છે તેજ તેમને તે જોવાં હોય છે. તેવાં બનાવે છે; જ્યારે અન્ય મતુષ્ય અથવા વર્ગના ધર્મના પક્ષમાં ધર્મનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે માનવિઓ અથવા તે વર્ગ તેવા સ્વરૂપે અસ્તિત્વમાં છે. એમ ભાગ્યે જ કહી શકાય. જે હિંદુઓ પોતાના પ્રાચીન દણ્ડોના ઉપદેશોમાં શ્રદ્ધા રાખે તો, તેમના મનમાં આ વાતની કોઈ પ્રકારની શંકા સંભવી શકશે નહિ.

આપણે હવે નીચે પ્રમાણે નિર્ણયો ઉપર આભ્યા છીએ.

૧. હિંદુ સમાજમાંથી વંતમાનમાં બાહ્યો આતે ક્ષત્રિઓ તદ્દ અદસ્ય યદ ગયોંછે.

આમ અદસ્ય યદ જ્યાંનાં કારણો આ પ્રમાણે છે:—

૧. અન્યને બાતલ કરીને તેમની દશાનાં ફલો ભોગવવાની કામના.

૨. નીચેથી આવતા નવીનોને કાંઈ પ્રકારના પ્રવેશની રજા વિનુનાં સખ્ત શાતિનું-ધનોમાં પોતપોતાને બાંધી લેવા માટે સતત ચાલતો વિમદ, આથી વર્ણવ્યવસ્થા તદ્દ અદસ્ય યદ ગયોંછે, તથા શાતિ સંરંધાના નામથી વિશુદ્ધિત થતા કામના અને સ્વાર્થના વંશજોને જન્મ આપ્યો છે.

૩ અધમવર્ગોનો ધર્મ કદપિ ઉચ્ચગણ્યોમાં ચઢવાની આશા રાખવાનો નડનો, એવો વિપરીત કરી નાખેલો ઉપદેશ અને આચાર; અથવા અન્ય રીતે કહીએ તો, સામાજિકવિકાસની સાદચક્રચક્રિતો સામે કરવામાં આવેલો દંડ વિરોધ.

૪. એક પ્રકારની કર્મરહિત દશાના સ્વાભાવિક પરિણામરૂપ માનસિક અને રજૂત પ્રગાદથી ભરેલું અવનવહન.

૫. સર્વ જીવતાં પ્રાણીઓનું શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ થુમ કરવારૂપ (સર્વજીવ હિત)—હિંદુ પ્રજાની ભાવનાનું કમિક વિસ્મરણ.

હિંદુ પ્રજાના અધોપાતનાં સર્વ કારણોને માત્ર એકમાંજ દર્શાવી શકાશે,—સાંખ્યયોગના ક્રાંતીન દશ્યોએ દર્શાવેલા પ્રવલના ધર્મનો ત્યાગ. પ્રાચીન હિંદુ ધર્મનું નીચેનું તત્ત આપણા સ્મરણમાં રહેતા માટે આપણી જાતને અગિનંદન આપીયું.

“જ્યાં જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં ઇશ્વર છે; જ્યાં જ્યાં ઇશ્વર છે ત્યાં જ વિશ્વ છે.” પરંતુ આપણે આપણા ધર્મને વિસારે પાડ્યો છે અને તેટલા માટે આપણા દેવોએ પણ આપણો ત્યાગ કર્યો છે.

જો આપણા મધ્યમાં દેવતાઓને પાછા લાવવાની ઇચ્છા હોય તો આપણે આપણો ધર્મ સમજીને તદ્દનુસાર જીવન માળવું જોઈએ.

હવે પતંજલિએ વર્ણવેલી કેટલીક સિદ્ધિઓ વિશે વિચાર ચલાવવામાં આવશે; તથા આપણા વિકાસ ક્રમમાં તેઓ કેવી રીતે આપણા માર્ગદર્શક ચિહ્નો સમાન છે તથા આપણો ધર્મ પણ આપણને કેવી સ્વાભાવિક રીતે તેમના પર્વત લઈ જાય છે, એ પણ દર્શાવવામાં આવશે.

આપણે પૂર્વે કહી આબ્યા તેમ, વિકાસ પામતા મનનો અથવા મનુષ્યનો ધર્મ ખાસ કરીને દર્શન (ચિંતનો વિસ્તાર) પામવારૂ છે. જાણું અને ચતું, એ ઉભયે એક જ છે. આપણે જે જાણીએ છીએ તેવા ચઇએ છીએ, તથા આપણે જેવા થતા નથી તે આપણે જાણીએ છીએ એમ કહી શકાય નહિ. આ લેખોમાં પતંજલિએ દર્શાવેલી સમગ્ર સંસ્થાનો વિચાર ચલાવવો અસંભવિત છે. નિચેની વિચાર શ્રેણીમાં જે તેમાંથી જેવા યોગ્ય લાગશે તે તેમાંથી દર્શાવવામાં આવશે.

પ્રથમ આપણે એક ઉચ્ચ પ્રકારની સિદ્ધિ વિશે વિચાર ચલાવીએ.

ભુવનજ્ઞાનંસૂર્યેસંયમાત્ ॥ ૩-૨૫ ॥

“ સૂર્યનો સંયમ કરવાથી ભુવન જ્ઞાન થાય છે. ”

આ સૂત્ર ઉપરના વ્યાસભાષ્યનો હવે હું અનુવાદ આપીશ, તથા તેના ખુલાસામાં ઘણા કાલ પૂર્વે મેં લખેલા હસ્તલેખમાંથી એકાદ અવતરણ આપીશ. આ વિચારપરંપરા જરા લંબાશે, પરંતુ મેં આ ખાસ સિદ્ધિનેજ પસંદ કરી છે કારણ કે તેથી સંભવિ શકે એવા માનવ જ્ઞાનતું વિશાલ ક્ષેત્ર ખુલ્લું થાય છે, માનવજીવનની મરણ પછીની દશા-ઓનો વિચાર ધૂર પડે છે, તથા યોગવિદ્યાની અગત્યની બાબતોનો ખુલાસો થાય છે; ચિંતની ઉચ્ચભૂમિકાઓમાં પ્રવેશની તૈયારીરૂપે, રસૂલભુવન ઉપર યોગિએ દેવા પ્રકારતું કાર્ય કરવું જોઈએ, તેનો આથી આપણને સારો વિચાર મળી રહે છે.

બાબ્બ આ પ્રમાણે છે:—

“ તેમનો વિસ્તાર—આમના સમલોક છે. અવિચિત્તી આરંભી મેરના પૃષ્ઠપર્વત બલોકનો સમાવેશ થાય છે. મેરપૃષ્ઠથી આરંભીને ધ્રુવપર્વતનો મહનક્ષત્રતારાથી વિચિત્ર બનેલો અંતરિક્ષલોક આવેલા છે. તેની પાર પંચવિધ સ્વલોક આવે છે. તૃતીય માહેન્દ્ર લોક છે; ચતુર્થ પ્રજાપતિઓનો મહલોક છે; પછીથી ત્રિવિધ બ્રહ્મલોક છે; જન લોક, તપોલોક, સત્યલોક, એમ બ્રહ્મલોક ત્રિભૂમિકાવાળો છે.

નીચેના શ્લોકમાં સર્વને એકઠું દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

બ્રાહ્મસ્ત્રિભૂમિકોલોકઃપ્રાજાપત્યસ્તતોમહાન્ ।

માહેન્દ્રચ્ચસ્વરિત્યુત્કોદિવિતારામુવિમજા ॥

“ પ્રથમ ત્રિભૂમિકા વાળો બ્રહ્મલોક આવે છે; પછીથી મહાન્ પ્રાજાપત્યલોક આવે છે; પછીથી સ્વર્નામનો માહેન્દ્ર લોક છે; પછીથી તારાદિ વિભુવિત અંતરિક્ષલોક આવે છે તથા છેલ્લો ભુલોક છે.”

“પછીથી અવીરિ પર્વત ઉપરા ઉપરિ આવેલાં છ મહાનર્ક છે—(૧) મહાકાલ, (૨) અચ્ચરીપ, (૩) રૌરવ, (૪) મહારૌરવ, (૫) કાલસ્રવ, (૬) અન્ધતામિત્ર; જેમાં અતુકમે પૃથ્વી પાણી પવન અગ્નિ અને આકાશ આગળ પડી આવે છે. અને પોતાનાં એકાં કરેલાં કર્મોનાં પરિણામોને ભોગવતાર પ્રાણીઓને જન્મ થાય છે.”

પછીથી સપ્તપાતાલો આવે છે—(૧) સુતલ, (૨) વિતલ, (૩) તલાતલ, (૪) મહાતલ, (૫) રસાતલ, (૬) અતલ, (૭) પાતાલ.

“પછી આઠમી વસુમતી નામની સપ્તદીપલાળી ભૂમિ છે. તેના મધ્યમાં કંચન પર્વતરાજ સુમેરુ છે. તેનાં વૈદુર્ય, રક્ષાટિક, હેમ અને મણિમય શૃંગો છે અને આકાશનો દક્ષિણ ભાગ વૈદુર્યપ્રભાતા અનુરાગને લીધે ઉત્પલપત્રસમ સ્થાપ છે; પૂર્વ ભાગ શ્વેત છે, પશ્ચિમ ભાગ રવન્ધ છે, ઉત્તર ભાગ પીત છે.”

“આના દક્ષિણપાર્શ્વમાં જંબુ છે તેથી તેને જંબુદ્વીપના નામથી બ્યવહારમાં આવે છે. તેનાં રાત્રિ દિવસ સૂર્યના પ્રસારને લીધે થાય છે.”

“આને ઉત્તર તરફ ત્રણ પર્વતશૃંગલાઓ છે, તેમનાં નીલ અને શ્વેત શૃંગો છે. તેમની લંબાઈ ૨૦૦૦ યોજન છે. આ પર્વતોના મધ્યમાં દરેક ૮૦૦૦ યોજન વિસ્તારના એવાં ત્રણ વર્ષો છે—(૧) રમણ્યક, (૨) હિરણ્યમય, અને (૩) ઉત્તર કુરુ. દક્ષિણે ૨૦૦૦ યોજન વિસ્તારની—નિપાદ, હેમકુટ અને હેમશૃંગ-નામની ત્રણ પર્વતશૃંગલાઓ છે. તેમનાં મધ્યમાં દરેક ૮૦૦૦ યોજન વિસ્તારનાં ત્રણવર્ષો આવેલાં છે—હરિવર્ષ, કિંપુર્ય અને ભારત.”

“સુમેરુના પૂર્વમાં ભદ્રાશ્વ અને માધ્યવત આવેલા છે, પશ્ચિમમાં કેતુમાલ અને મંધમાદન આવ્યા છે.”

“મધ્યમાં ઇલાટલ ત્રાયતું વર્ષ છે, આ સર્વે સુમેરુના ૧૦૦૦૦૦ યોજન સમાન છે, દરેક દિશા આથી અર્ધ છે.”

“એ જાણવું જોઈએ, કે ૧૦૦૦૦૦ યોજન વિસ્તારનો જંબુદ્વીપ છે. તેની આસપાસ તેનાથી જમણા વિસ્તારની લવણોદધિ આવેલો છે.”

“પછીથી પ્રથમ કરતાં નાતે જમણા જમણા વિસ્તારના, સાક, કુચ, કૈલ્ય, શાસ્મલ, ગ્રામેષ, અને પુષ્કર નામના સપ્તદીપો છે. તે જ પ્રમાણે સપ્તસમુદ્રો છે: સર્વપ્રાણીજના જવા જણાતા ત્યાં પર્વતો પશુ છે. વલામકૃતિની પેઠે આમને વીંટી લેતા સપ્ત સમુદ્રો—કુન્દુરસ, સુરા, માખણ, દધિ, કાંઈ, કુમ્ભના જેવા સ્વાદના છે. આ સર્વે પૃથાર્થ ક્ષિતિજ પ-

ર્થેત પહોંચે છે તથા, ૫૦૦૦૦૦૦૦૦૦ થોળન વિસ્તારના છે. દેશવિશ્વના વર્તુલમાં આ સર્વેને યથાર્થ રીતે ગોઠવવામાં આવ્યું છે. આ પાતાલો, સમુદ્રો અને પર્વતોમાં પ્રાકૃતિક તત્વોનો નિવાસ છે. અસુરો, ગન્ધર્વો, કિન્નરો રાક્ષસો, જૂતો, પ્રેતો, પિશાચો, અપ્સરાસો, અપ્સરાઓ, બ્રહ્મારાક્ષસો કુબાણ્ડો અને વિનાયકો, આ સર્વેના અત્રે નિવાસ છે.”

“સર્વે ઠીપોમાં પુણ્યાત્મો અને દેવમનુષ્યો રહે છે. સુમેરૂ, દેવોની ઉદ્યાન શૂમિ છે. અત્રે મિત્રવન, નંદનવન, ચૈત્રવન, સુમાનસવન આદિ ઉદ્યાનો છે. સુધર્મા નામની દેવસભા છે; સુદર્શન નામનું તેમનું પુર છે, વૈજયન્ત પ્રાસાદ છે.”

“સુમેરૂની ઉપર હુવલોક છે, જેમાં અહનક્ષત્રતારાઓ ફૂવની આસપાસ ફરે છે, તથા તેમના માર્ગોમાં અમુક વાયુઓ વડે પ્રચલિત થાય છે.”

“માહેન્દ્ર લોકમાં ૭ પ્રકારના દેવો વસે છે—ત્રિદશો, અમિષ્ઠાત્મો, યામ્યો, તુષિતો, અપર્ણિર્મિતો, વરાવર્તિઓ, પરિર્નિર્મિતવરાવર્તિઓ. આ સર્વે સંકલ્પ સિદ્ધો હોય છે. યાવ સંકલ્પ વડે કામનાઓને સંપૂર્ણ કરવાની શક્તિવાળા હોય છે, તથા અણિમાદિના નામથી જાણામલી સિદ્ધિઓ વાળા હોય છે. તેમનું આયુષ્ય એક કલ્પ પર્યંતનું હોય છે. તેઓ અત્યંત સુંદર હોય છે. તેઓ પોતાની કામનાઓનો ઉપભોગ કરવાવાળા છે. માત્ર શુભકર્મોની શક્તિવડે માતૃપિતાવિના તેમના દેહો અસ્તિત્વમાં આવે છે. તેમના પરિવારમાં દુતમ અને અનુકૂલ અપ્સરાઓનો સમાવેશ થાય છે.”

“મહાન પ્રાણપત્યલોકમાં ૪૫ પ્રકારના દેવો છે—કુમુદ, રિંદુ, પ્રતર્દન, અંજનામ અને પ્રતિતામ. મહાજૂત તેમના વસમાં વર્તે છે. તેમનો ધ્યાન રૂપી આહાર છે. તેમનું આયુષ્ય સહસ્રકલ્પનું છે.”

“બ્રહ્માના પ્રથમ લોક જનલોકમાં ચાર પ્રકારના દેવો છે—બ્રહ્મ પુરોહિત. બ્રહ્મકાષિક, બ્રહ્મમહાકાષિક, અને અમર. જૂતો અને ઇન્દ્રિયો તેમને વશ વર્તે છે. પોતાના પછીનાના કરતાં દરેકનું આયુષ્ય બમણું છે.”

“દ્વિતીય, તપોલોકમાં ત્રણ વર્ગના દેવો છે—અભાસ્વર, મહાભાસ્વર, અને સત્યમ-હાભાસ્વર. જૂતો, ઇન્દ્રિયો અને તન્માત્રાના મૂલ ઉપર તેમની સત્તા છે. પૂર્વપૂર્વના કરતાં પછીના બમણું આયુષ્ય ગણે છે.”

“આ સર્વે ધ્યાનાહારવડે પોષાય છે. તેમનાથી ઉર્ધ્વપ્રદેશમાં તેમનો જ્ઞાનપ્રદેશ પ્રતિહત બનતો નથી. અધમજુવનો ઉપરનું કંઈ પણ તેમનાથી છૂંપેલી થકતું નથી.”

“બ્રહ્માના તૃતીય લોક, સત્યલોકમાં, ચારવર્ગના દેવો વસે છે—અમ્યુત, શુદ્ધ નિવાસ, સત્યાલોક, અને સંઘાસનિ. તેઓ વસવા માટે જૂરનો આધાર નથી; તેઓ અન્યના ઉપરિ ઉપરિ સ્વપ્રતિષ્ઠ વર્તે છે. તેમની સત્તા મૂલપ્રકૃતિ ઉપર પ્રવર્તે છે તથા સદ્ગિના

અંતર્પર્યંત જીવે છે. આમાંના અચ્યુતવર્ગના દેવો સવિતરે. સમાધિનું સુખ અનુભવે છે, શુદ્ધિવાસ વર્ગના દેવો સવિચારસમાધિનું સુખ અનુભવે છે; સત્યાલોક વર્ગના દેવો આનંદ માત્રના ધ્યાનના સુખવાળા હોય છે; સંઘાસનિવર્ગના દેવો સાસ્મિતસમાધિના અનુભવવાળા હોય છે. આ સર્વે ત્રેલોક્યમાં વસે છે.”

“બ્રહ્મલોકોનો સમાવેશ કરતા આ સપ્તલોક છે. વિદેહ અને પ્રકૃતિલય પામેલા અધિકારીઓ મોક્ષ પદમાં વર્તે છે; તેટલા માટે તેમને લોકના મધ્યમાં મૂકવામાં આવ્યા નથી.”

“સૂર્યદ્વારમાં સંયમ સાધિને યોગિએ હવેલું આ સર્વ દૃશ્ય રહેલાનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ; ત્યાં સુધી આ સર્વ દૃશ્ય ના યાય ત્યાં સુધી તેણે આ પ્રભાણે અવ્યાસ ચલાવવો જોઈએ.”

હવે આપણે આ સર્વને બની શકે તેટલું સમજવા પ્રયાન કરીશું.

[ચાલુ.]

રામપ્રસાદ.

Theosophist..

॥ તંત્ર વિદ્યા ॥

। પ્રવેશિકા ।

॥ પ્રાકૃતિક સૃષ્ટિમાં આધ્યાત્મિક નિયમ. ॥

(અનુસંધાન ૫૯ ૨૩૮ થી.)

જીવનની વિધાનો અધમપ્રકૃતિને વચ્ચે કરવામાં તથા ઉચ્ચપ્રકૃતિને ત્રેલોક્યનાં વચ્ચે માં સમાવેશ યાય છે. સ્વઉપરના મોઢમાંથી, અશુભના પ્રથમ દૃતથી શી રીતે છૂટા થવું જોઈ. તેનો પ્રથમ ઉપદેશ છે.

આ અધમ, આસુરી પ્રકૃતિ અસત્ય પદાર્થ છે, અનેક ભાવાવિ જીવોની બનેલી છે, જેમાંના દરેકને પોતપોતાના હક હોય છે, તથા આપણે જેમ જેમ તેમને સંતોષવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેમ તેમ પ્રભાણમાં તેમની માનણીઓ પણ વધતી જાય છે. આ જીવાત્માની એવી અર્ધજાનવાળી શક્તિયો છે, કે જેમને વધવા દેવામાં આવે તો તેઓ જીવાત્માને મિજબ મિજ કરી નાંખે; યથાર્થ મહાત્માના શ્રેષ્ઠ “જહં” —પ્રથરની શક્તિ વડે આ શક્તિયોને આધિન કરવીજ જોઈએ.

આવાં “મહમ્”, હું હુંની ભાવનાઓ, પ્રાકૃતિકસત્ત્વો સમાન છે, જેમને વિશે ગુણવિધાના સાદૃશ્યમાં ધણું કહેવામાં આવ્યું છે. આ કંઈ કાશ્પનિક સત્ત્વો નથી, પરંતુ જીવન શક્તિઓ સમાન છે, તથા જેને પોતાના જીવાત્માના આંતરમાં અવલોકવાની શક્તિ હોય છે, તે તેમને જોઈ શકે છે. આ દરેક શક્તિ, અમુક પ્રકારની પાશવતૃષ્ણાને મળતી આવે છે, તથા જે તેને વધવા દેવામાં આવે તો, તેની પ્રકૃતિને મળતા આવતા સત્ત્વના (પ્રાણીના) સ્વરૂપ વડે તે અંકિત થાય છે. પ્રથમ તો તેઓ આછાં અને હાયા સમાન હોય છે, પરંતુ તેમની સાથે મળતી આવતી તૃષ્ણાનો વધારો થતાં તેઓ આંતરાત્મમાં વિશેષ ઘટ્ટ સ્વરૂપ ધારણ કરતાં જાય છે તથા તેમને ઇન્દ્રિયશક્તિનું પોષણ મળવાથી, જેમ જેમ આપણી તૃષ્ણાઓ એક પ્રકારના રાગનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે તેમ તેમ તેમના બલમાં પણ ઘણી વૃદ્ધિ થતી જાય છે. નિર્બલ પ્રાકૃતિકસત્ત્વોને, પ્રબલપ્રાકૃતિક સત્ત્વો ગણી જાય છે, નિર્બલ તૃષ્ણાઓ બલવાન તૃષ્ણાઓમાં સમાઈ જાય છે, અને આખરે કદાચ એક રાગનો મૂખ્ય વિષય; એક શક્તિવાળું પ્રાકૃતિક સત્ત્વ અવશેષ મૂકી જાય છે. જીવાત્માના સર્જના આરામનું રક્ષણકર્તા ઉન્નતરવામિ ક્યંકર રક્તખિન્નેમાં તેમનો સમાવેશ થાય છે. સર્પો, વાઘો, વરાહો, સદા અસંતોષિ વરુઓ ઇત્યાદિના સ્વરૂપમાં તેમને વર્ણુપમાં આવે છે, પરંતુ ઘણીવાર તેઓ માનવ અને પાશવ તત્ત્વોના એક પ્રકારના મિશ્રણના પરિણામરૂપ હોવાથી માત્ર તેઓ પાશવ સ્વરૂપોજ દર્શાવતાં નથી. પરંતુ વારંવાર તેઓ મનુષ્ય જેવાં માયાવાળાં પ્રાણીઓના અથવા પ્રાણીઓના અવયવોવાળાં માનવના સ્વરૂપમાં જણાય છે; આ સર્વે અનેક પ્રકારનાં અનેક વિધસ્વરૂપોમાં જણાય છે, દારણ કે કામ, લોભ, અપરિતોષ, ઇન્દ્રિયોપભોગનો પ્રેમ, તૃષ્ણા, બીતિ, ત્રાસ, ધિક્કાર, અભિમાન, ગિર્યાગર્વ, સ્વાભિમાન, મૂડતા, વિષયાસક્તિ, સ્વાર્થ, મત્સર, દ્વેષ, ઔદત્ય, દાંભિકતા, ધૂર્તતા, સત્યાભાસ, અરૂપમતિ, બુદ્ધિમ, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિના અનંતપ્રકારની અતેકવિધતાના સંજ્ઞા અને મિશ્રણો સંજાવે છે.

મનુષ્ય જ્યાં સુધી જીવે છે ત્યાં સુધી તેના જીવ-પ્રદેશમાં આ પ્રાકૃતિકસત્ત્વો વસે છે, તેના જીવન-તત્ત્વને આધારે જીવતાં હોવાથી બલવાન અને હલપ્રુષ્ઠ થાય છે, તથા તેના વિચારના ખોરાક વડે તેઓ પોષાય છે. બીતિના એક પ્રકારના આવેશ વડે અથવા અમુક વ્યાધિના પરિણામ રૂપે જે આ સત્ત્વોને તેમના પ્રદેશમાંથી બહાર નિકળવાની શક્તિ આપવામાં આવે તો તેઓ તેના બાહ્યપ્રદેશમાં પણ દૃશ્ય થાય છે. પવિત્ર આચાર વિધિવડે તેમનો વિનાશ સાધી શકાતો નથી, તેમજ એકાદ આચાર્યના ઉપદેશો અથવા પ્રાર્થનાઓ વડે પણ તેમને દૂર કરી શકાતાં નથી. તેમનો માત્ર દિવ્યપુરુષની આધ્યાત્મિકકૃપાની શક્તિવડેજ વિનાશ સાધી શકાય છે; જેમ પ્રકાશ અધિકારનો વિનાશ કરે છે, વિદ્યુતનો ધડાકો વાદળોને ચીરી નાખતો જણાય છે, તેમ તેના વડે તેમનો વિનાશ સિદ્ધ કરી શકાય છે.

જેઓ દિવ્ય આધ્યાત્મિક ચેતનાની ભૂમિકાપર્યંત પહોંચ્યા છે, તેઓજ આધ્યાત્મિક ઇન્દ્રિયશક્તિ ધરાવી શકે છે; અધ્યાત્મવિદ્યામાં નહિ પ્રવેશલા માનવિઓ આ વિશે

કંઈ જાણી શકતા નથી. પરંતુ આટલા બધા આગળ નહિ વધેલા અભ્યાસીઓ પણ આવા પ્રાકૃતિક સૂત્રોનો ધીમે ધીમે વિનાશ સાધી શકશે; તેમને તેમનો જરૂરનો ખોરાક નહિ આપવા વડે, તેમની હાજરીની તૃષ્ણા નહિ રાખવા વડે આમ કરી શકાશે. તેમના અસ્તિત્વને ધ્વિંજાયકિતનો આધાર નહિ આપવા વડે તેમને દૂર કરી શકાશે. ઘણીથી તેઓ કરમાવા માંડશે, મોઢાં પડશે, અને દેહના એકાદ નિરૂપયોગી અવયવની પેઠે કોહીને મરણ પામશે. માનવના આત્મિકદેહમાં મર્યાદાની એક રેખા બધાવા માંડશે, કદાચ તેમાં 'દાહ' અને દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. રચૂલ દેહમાંથી એકાદ સડતા ભાગને દૂર કરવામાં જે થાય છે તેના જેવીજ વિધિ અત્રે થાય છે; આખરે પ્રાકૃતિકસત્ત્વ કોહી મળતું આવે દૂર થાય છે અને વિનાશ પામે છે.

આવાં વર્ણનો કંઈ કલ્પનાએ અથવા રૂપકો અથવા સંજ્ઞાઓજ નથી, થીઓફ્રે-સ્ટસ પેરેસેલ્સસ, જેકોબબોહ્લિમ અને અન્ય અનેક શાસ્ત્રવિદ્યાના લેખકો તેમના વિશે લખે છે, તથા તેમના સિદ્ધાંતોની યથાર્થ કીમત થાય તો અભિચારના ઇતિહાસમાં તથા મહાત્માઓનાં જીવનોની કથામાં વર્ણવાયલા અનેક જનાઓના ધણા ધણા ખુલાસા મળી રહેશે.

પરંતુ કંઈ માનવના જીવાત્માના પ્રદેશમાં માત્ર પાચમ બિન્કોનોજ સમાવેશ થતો નથી. દરેક માનવબધારણમાં શેક્ષ્પીઅર, કાન્નિદાસ, વૉશિંગ્ટન, શિવાજી, ગેટે, બુદ્ધ, અંકરામાર્યના જેવા બિન્કો પણ છે. આથી વિરૂદ્ધ પ્રતિનાં માનવિઓનાં બીજાં પણ તેનામાં હોય છે, આ દરેક બિન્કમાં વિકાસ મામલાની ચકિત છૂપાઈ રહેલી હોય છે; પરિવર્ત પામવામાં ધીમાં રચૂલઅણુઓની વદતાથી બની શકે તેટલા પ્રમાણમાં તેઓ આકાર ધારણ કરી શકે છે, તથા આખરે બાહ્ય દેહમાં પ્રતિબિંબ રૂપે પ્રદર્શિત થાય છે; કારણ કે દરેક આરિત્ર એક પ્રકારના આકારને મળતું આવે છે. તથા દરેક આકાર અમુક પ્રકારના આરિત્રને બંધ બેસતો આવે છે.

માનવપિંડરૂપી બાગ એવો છે, કે જેમાં સર્વ પ્રકારની વનસ્પતિઓ ઉગે છે. કેટલીક ઝેરી હોય છે, કેટલીક શુભકર હોય છે. કયાં કયાં બિન્કોને જીવંતરૂપેનાં વિકસાવવાં છે, એ નિશ્ચિત કરવાની બાબત માનવના પોતાના હાથમાં છે, તથા એ વૃક્ષ તે એ જાતેજ બનશે.

આધ્યાત્મિકજીવન ગાળવાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે માનવજાતના વિકારનાર બનવાની અથવા પોતાની અસ્વચર્ય કલ્પનાપરપક્ષમાં મદાલવા માટે જંગલમાં એકાંત વાસિ બનવાની જરૂર નથી. આત્મજય પ્રાપ્ત કર્યા વિનાનાં માનવિઓ માટે દરરોજના જીવનની નિર્જીવ તકરારોથી ચાલતું મુદ્દ, ધ્વંજાયકિતનો અભ્યાસ કરવાની શ્રેષ્ઠ યાલા સમાન છે. " દુનિયાના દંભનો ત્યાગ કરવો ", એનો અર્થ એમ નથી, કે દુનિયાની ઉત્પતિ પ્રત્યે તિરસ્કાર દષ્ટિ રાખવી, અજિતન્યાયઆદિ સાઝથી અજાણ્યા રહેવું, માનવ

જાતના કલ્યાણમાં કોઇ પ્રકારનો ભાગ ના લેવો, જીવનાં કર્તવ્યોનો ત્યાગ કરવો અથવા કુટુંબનો તિરસ્કાર કરવો. જે આવા ઉલટા અર્થમાં વર્તવામાં આવેતો ધારેલા ઉદ્દેશ કરતાં તદ્દન વિરુદ્ધ પરિણામ આપશે; એથી સ્વ માટેના પ્રેમમાં વૃદ્ધિ થાય છે, જીવાત્મા સમગ્ર સૃષ્ટિમાં વિસ્તાર પામવાને બદલે એક કેન્દ્રમાં સંકુચિત બનતો જાય છે. અમુક દશાની પાર જતા પૂર્વે આપણને પ્રથમ તેનો અનુભવ થવો જોઇએ. માનવજાતને ધિક્કારનાર એક મનુષ્ય, જે તે પ્રથમ માનવજાત પ્રત્યેના પ્રેમપૂર્વક પહોંચતો નથી તો તે પ્રભુનો પ્રેમ ભાગ્યેજ પામી શકે છે. “સ્વનો ત્યાગ કરવો;” એનો અર્થ એટલોજ છે કે વ્યક્તિ ભાવનાને જીતવી, તથા એ વ્યક્તિની તૃષ્ણાના પ્રેમના પદાર્થોમાંથી પોતાની જાંતે છૂટા બનવું. એનો અર્થ એવો થાય છે, કે “દુનિયામાં વસવું પરંતુ તેમાં આસક્તિ રાખવી નહિ.” વ્યક્તિના પ્રેમને બદલે વિશ્વમાન્ય પ્રેમને સ્થાન આપવું તથા વ્યક્તિના લાભ કરતાં સમજીના લાભને શ્રેષ્ઠ પ્રકારના ગણવા. માત્ર એક આવરણરૂપ સ્વનો, અહંતાનો ત્યાગ, અધ્યાત્મિકવિકાસને અવસ્ય કરીને અનુસરે છે. જેમ જેમ આપણે વ્યક્તિવાચક સ્વને વિસરતા જઈએ છીએ તેમ તેમ વ્યક્તિયોને, વ્યક્તિ વિપક્ષ પદાર્થોને લાગણીઓને ઓછી અગત્ય આપીએ છીએ. નિત્ય, સ્થિર, બદલી શકાય નહિ એવી વ્યક્તિયો રૂપે, અન્યભિન્ન વ્યક્તિઓમાં ભિન્ન રહેનાર રૂપે, અલેખ કાષોને લીધે તેમનાથી ભિન્નરૂપે, આપણે આપણી જાતને અવલોકવાનો આરંભ કરતા નથી પરંતુ એક અનંત શક્તિના આધિભાવો રૂપે જોઈએ છીએ, જે સમગ્ર વિશ્વને છાઈ રહી છે, જેની શક્તિ-ઓ આપણા અદ્યપ્રકાશના નિવાસ સ્થાન રૂપ દેહોમાં એકત્રિત થાય છે અને કેન્દ્રિત બને છે; જેમાં દેહો સતત વહાં જાય છે તથા જેમાંથી પ્રકાશના અનંત પ્રદેશનાં કીર્ણો સતત પ્રકાશ્યાં જાય છે, જેનો પરોધ અનંત છે તથા જેનું કેન્દ્ર સર્વમ છે.

આ સત્તા સ્વીકાર અને અનુભવ હવે, સર્વે પ્રાણી માત્રમાં વસતા પ્રભુના વિશ્વ વ્યાપક પ્રેમના ધર્મ રૂપ માત્ર યથાર્થ નિયમનો આધાર છે. જ્યાં સુધી મનુષ્ય પોતાના વિચારો અને વર્તનમાં માત્ર અદ્યપ્રકાશપ્રદેશને જ વિસાગ ગણે છે ત્યાં પર્વત તેનો મનનો પ્રદેશ અવરજ કરીને સંકુચિત બને છે. આપણા સર્વે પંચમં પ્ર-દાયસમાજો સ્વાર્થીભાવનાઓના આધાર વાળા છે. આપણો દરેક પંચમં પ્રદાય સમાજનુયાયી પોતામાટેજ જે જડ નહિ તો અમુક પ્રકારનો આધ્યાત્મિક લાભ મેળવવા પ્રયત્ન કરાયેલુ થાય છે. દરેક જણ, કોઇક અન્યથી પોતાનું રક્ષણ થાય એમ ઇચ્છે છે; પ્રથમ તો પોતે પોતાનું રક્ષણ કરવા માગે છે, અને પછીથી કદાચ અન્યનું રક્ષણ કરવાનો વિચાર કરે છે; આ સર્વમાં તેનું પોતાનું રક્ષણ કરવાની ભાવના સર્વોપરિ વર્તે છે. વિશ્વવ્યાપક પ્રેમનો યથાર્થ ધર્મ “પોતાની જાતને,” “સ્વને,” પીછાંતોડવા નથી.

સ્વર્ગમાં જવાની અથવા નિર્વાણદશા પામવાની હચ્ચ અને પ્રશંસનિય તૃષ્ણા પણ સર્વ રીતે વિચારતાં એક પ્રકારની સ્વાર્થીતૃષ્ણા છે, તથા જ્યાં સુધી મનુષ્યનામાં ગમે તેવી કોઇ પણ પ્રકારની સ્વાર્થીતૃષ્ણા હોય છે ત્યાં સુધી તેનું મન માત્ર તેની પોતાની જાતનેજ જુએ છે. જ્યારે તેનામાંથી સંકુચિત માપાવિ “સ્વનું” માન દૂર પડે છે ત્યારેજ તેનો યથાર્થ હૃદય પ્રદાતાની પેઠે અનહદ અને સર્વવ્યાપક બને છે. જેની અનહદ જ્ઞાન પામવાની ઇચ્છા હોય તેણે, હદ, બંધનોની પાર જવુંજ જોઈએ.

આવા ઉચ્ચ દૃષ્ટિ બિંદુથી વિચારતાં, વ્યક્તિ અતિ અદ્ય અને હિસાબ વિનાની તથા થોડીજ અંગતતાની જણાય છે. એક ભાવનાના કેન્દ્રિત સ્થાનરૂપે માનવિ જણાય છે તથા અન્ય-સર્વે લોક અને પ્રજાઓ અનહદ સમુદ્ર તટ ઉપરના રેતિના કણો સમાન જણાય છે. સહજાચ્ચ, કીર્તિ, પ્રેમ, મોજ શોષ ઇત્યાદિ, સાધુના પરપોટાઓના જેટલીજ અગત્યનાં, થઈ પડે છે તથા ખાલકોનાં નિજી રમકડાં સમાન ગણીને તેમનો ત્યાગ કરવામાં જીવામાં આનાકાતી કરતો નથી. આવા પ્રકારના ત્યાગને એક પ્રકારના આત્મભોગ, પચનાં નામથી વ્યવહારી શકારી નહિ કારણ કે મોટાં થયલાં બાલબાલો બાલ્ય કાલની રમતોનો " ભોગ " આપતાં નથી, માટે તેમને હવે એ બધાંની વધારે ચાર જરૂર રહેતી નથી. તેમનાં મનનો વિસ્તાર થવાના પ્રમાણમાં તેઓ કંઈક વિશેષ ઉપયોગી બાબતનું ગ્રહણ કરી શકે છે; જેમ જેમ માનવનો જીવ વિસ્તાર પામતો જાય છે તેમ તેમ તેનાં પરિવર્તનો તથા તેના નિવાસસ્થાન રૂપ ગૃહ પશુ, ઘણે દરથી અથવા ઉચ્ચ પર્વત ઉપરથી જોવાતા દૃષ્ટિપ્રદેશની સમાન એક અતિ અસ્પર્શસ્વરૂપમાં તેને જણાય છે, તથા સાથે શાયેજ તેની અનહદવિશેની ભાવના વિસ્તાર પામતી જાય છે તથા પ્રિયાલ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આવા પ્રકારનો વિસ્તાર આપણને મહાન્ વિશ્વનાં વાસિઓ બનાવીને, " આપણી પાસેથી આશો દેશ અને ગૃહ છીનવી લે છે. " આપણાં ઐહિક માતૃપિતાઓ અને મિત્રોનાં અનિત્ય સ્વરૂપો વિશેની આપણી પ્રેમ વૃત્તિઓમાંથી તે આપણને દૂર કરે છે, તથા આપણા અમર ભાતાઓ અને ભગિનીઓના સ્વરૂપમાં તેમની મર્યાદા વ્યક્તિઓ સાથે આપણો હમેશનો સંબંધ બાંધી આપે છે, તે તેને માયાવિ સંક્રમિત પ્રદેશોમાંથી ભાવનાના અનહદ પ્રદેશમાં ઉચ્ચ પથે દોરી જાય છે, નિર્જીવ માટીના કારામારમાંથી માનવને છુટા બનાવે છે, અને નિત્ય તથા વિશ્વ વ્યાપક જીવનના શ્રેષ્ઠ સ્વાતંત્ર્ય અને વિભૂતિમાં દોરી જાય છે.

જીવનનું દરેક સ્વરૂપ, માનવ સ્વરૂપને પણ બાધરૂપે ના ગણતાં, જીવનના વિશ્વમાન્યતાત્વની શક્તિઓને એકત્રિત બનવાના એક કેન્દ્ર કરતાં કંઈ પણ વિશેષ નથી; જેમ જેમ આ શક્તિઓ વિશેષ એકત્રિત બનીને એ કેન્દ્રમાં વધારે કેન્દ્રિત બનતી જાય છે, તેમ તેમ તેઓ પોતાની રિકસવાની અને વિસ્તરવાની સત્તા દર્શાવવામાં અત્યંત નિર્મલ બનતી જાય છે. માત્ર પોતાના સ્વાર્થી હેતુ માટે પોતાની શક્તિઓનો ઉપયોગ કરનાર સ્વાત્મ-સંતોષિ મનુષ્ય તેમને પોતાની જાતમાંજ સંક્રમિત બનાવે છે, તથા જેમ જેમ તે તેમને સંક્રમિત બનાવતો જાય છે તેમ તેમ તે વિશેષ સાંકડા મનનો અને માલ વિનાનો બનતો જાય છે; પૂર્ણની ભાવના તેના દૃષ્ટિપથમાંથી ખસી જવાને લીધે, તે પણ પૂર્ણના દૃષ્ટિપથમાંથી દૂર પડે છે. અન્ય પક્ષે જો એક મનુષ્ય માત્ર સ્વામિક જીવન માટે, અચાતના પ્રદેશમાં પોતાની શક્તિઓને મોકલે, બુદ્ધિબલ મેળવ્યા વિના તેમને અવકાશમાં વિખેરી નાખે તો અનંતના પ્રદેશમાં તેના વિચારો છાયાની મારક બટકમાં કરે છે તથા આખરે ખેનાચ પામે છે. સ્વામિભાની વસ્તુસ્વાતંત્ર્યવાદી (Realist) તેમજ કામનાપરાયણ સ્વામિક તથા ભાવનાવાદી (Idealist) કોઈ પણ સંતનું ગ્રહણ કરી શકતા નથી. સમતાના વિકાસ માટે; શક્તિ સંગ્રહ સાથે સંબંધ પરાવતા વિસ્તારની આવશ્યકતા છે.

કેટલાંક મનુષ્યોમાં બલવાન બુદ્ધિશક્તિ હોય છે, પરંતુ આધ્યાત્મિકતા અદ્ય હોય છે; કેટલાંકનામાં આધ્યાત્મિક શક્તિ હોય છે, પરંતુ બુદ્ધિ શક્તિ નિર્બલ હોય છે. જેમનામાં બુદ્ધિશક્તિઓને, પ્રબલ આત્મભાવનાનો સારો આધાર મળેલો છે, તે ઉત્તમ અધિકારી છે. અનુભવી બનવા માટે પ્રથમ તો આપણે અવલોકન અને ઉપદેશ મહત્વ વડે જે બાબતનો અનુભવ કરવાની જરૂર હોય તે બરાબર સમજનાં શિખવાની આવશ્યકતા છે. બુદ્ધિશક્તિ એકીકરણ અને વિકાસના પરિણામ રૂપ છે, વિસ્મૃતિ શક્તિના પરિણામ રૂપ નથી. સત્ય વડે જીવાત્માનું પોષણ થવું જોઈએ. આ માનવ આપણા પોતાના એક વિભાગ રૂપ પદાર્થની પ્રકૃતિની એકપ્રકારની સંવિતભૂમિમાં જન્મત બનવા સમાન છે. સાયકાલે અભ્યાસ દેશમાં આવનાર મનુષ્યને, રાત્રિની શાંતિ-માંથી જન્મત બન્યા પછી પ્રભાતમાં તે ક્યાં છે તેનું પણ ભાગ્યેજ ભાન હોય છે. કદાચ તે પોતાના મુક અને ત્યાં પાછળ મુકેલાં મનુષ્યોનાં તરંગમંથરો રચતો હોય છે અને તે જન્મત થયા પછી તથા નવીન અને અગમ્યાં પરિવર્તનોના સંપૂર્ણ ભાવવાળા બન્યા પછીથીજ તેના જુના સંસ્કારો દૂર પળે છે, અને પોતે ક્યાં છે, તે અનુભવવાનો આરંભ કરે છે. આજ પ્રભાતે નવીન સમોનો અનુભવ થતા પૂર્વે, પ્રાચીનદોષો દૂર થવાનું જોઈએ. માનવિને આધ્યાત્મિક જીવનના અનુભવનો આરંભ થતાં એક ભાવવાળા આધ્યાત્મિક સત્ત્વરે જીવન ગણવાના આરંભ કરે છે.

આધ્યાત્મિક બનવા માટે, સ્થૂલ આરોગ્ય, બુદ્ધિ શક્તિનો વિકાસ, આત્મિક પ્રતિષ્ઠા, એ સર્વે સાથે સાથેજ વધવાં જોઈએ. નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિ, શુદ્ધ મન અને નિરોગી દેહવડે આંતરદયાનને આધાર મળવો જોઈએ. આ શી રીતે સિદ્ધ કરવું, એ માયાધિ પરિણામો નુ વર્ણન આપતી એક વિદ્યા વડે શિખવી શકાશે નહિ, તેમજ જનશુભક વિચારો ઉપર આધારો રાખતી એક પ્રકારની ધાર્મિક શ્રદ્ધા વડે પણ ઉપદેશી શકાશે નહિ; પરંતુ પ્રાચીન ઝમાનાઓના પ્રજ્ઞાધર્મ રૂપ અધ્યાત્મવિદ્યાવડે તે ઉપદેશી શકાય છે; તેનો આધાર સત્ય ઉપર છે તથા તેના વ્યવહારિક ઉપયોગરૂપ માનવઅસ્તિત્વનો અતિ ઉત્કૃષ્ટ ઉદ્દેશ છે.

આ પ્રજ્ઞાધર્મ, સંતો, મહંતો અને દક્ષિણ, તથા સર્વે પ્રજાઓના આત્માનુભવિ પુરુષોના વારસા રૂપ હતો તથા વર્તમાનમાં પણ તેમ છે; આવા પુરુષો ધર્મની ગમે તેવી બાજુ સંસ્થાતે અનુમર્ણ હોય તે સક્ષમાં લેવાનું નથી. પ્રાચીન જ્ઞાત્રીઓ, ધર્મજ્ઞ વાસિઓ અને જુલોકિઓ મંદિરો અને શુદ્ધિઓમાં આ ધર્મને ઉપદેશો છે, ગૌતમ બુદ્ધ અને નાઝરેથના જીસસે પણ તેનોજ બોધ આપ્યો છે, ગ્રીક લોકોનાં એસ્થીલીયન અને બેચીક રહસોના આધારરૂપ તે બન્યો છે, નિત્ય કાષ્ઠરટના મુશાયે ધર્મનો આધાર પણ તેના ઉપર છે. આ માનવ જાતનો ધર્મ છે, તેને અભિપ્રાયો, મનો, આકારો, સ્વરૂપો સાથે લેવા કેવા નથી. પ્રાચીન સમયની ચેઠે વર્તમાનમાં, માનવિયોના ઉપદેશકો દોવાનો પ્રવેશ કરતાં પુરુષો, તેનાં સત્યોને બરાબર સમજ્યા નથી તથા અવળી રીતેજ દર્શાવે છે. વર્તમાન દિનોના પૂજારીઓ અને પદાર્થવિદ્યાવાદીઓના પ્રતિબિંબરૂપ પૂર્વજાતના ધર્મ વિશેષિઓ હતા. પ્રથમની પેઠે વર્તમાનમાં પણ બહેમ અને સ્વાર્થની વચ્ચે સત્યને ચમકી

મારવામાં આવે છે તથા અજ્ઞાનની શુદ્ધિમાં હુણવવામાં આવે છે. પહેલાંની પેઠે દાહ પણ સ્વરૂપમાયી, આકારમાંથી આત્મા દૂર ખસી ગયો છે, આત્માનો તિરસ્કાર કરીને માત્ર અક્ષરોના પૂજકોને લીધે આ આમ થયું છે. ગમે તો મૃદનાં હાપરાંએ ચઢીને ઘોષ કરવામાં આવે, ભરબજારમાં ઉપદેશવામાં આવે તોપણ માત્ર આકારનું પૂજન કર્યા મૂર્તિ પૂજકો માટે પ્રજ્ઞાન હમેશાં એક સુપ્તવિદ્યા સમાન રહેશે. પોતાના જડસ્વાયંમાં સુધાઇ ગયલા નાણાવટીની આસપાસ પ્રકૃતિનાં ભગ્ન સૌંદર્ય આવી રહ્યાં હોય છતાં તે તેમનું અવલોકન કરી શકતો નથી; તાર્કિક શોધક ચિહ્નો, રૂપકો માટે પૂછપાછ ચલાવે છે. પરંતુ પોતે હમેશાં જ્ઞેનાથી વીરાયેલો છે એવા ચિહ્નોનું અવલોકન કરતો નથી. રક્ષકને ઉદ્ભવવાનું સ્થાન માનવ જાતનું હૃદય છે. જો માનવ જાતમાં વસતો વિશુ પોતાની દિવ્યતાના આત્મજ્ઞાનવાળો થાય છે તો એક ઉત્તમ અને સુખી પ્રજા ઉપર પોતાનો પ્રકાશ પસારતા સૂર્ય સમાન તે જણાય છે.

શુભની તાંત્રિકશક્તિના અસ્તિત્વનો ધણું કરીને ધણા યોગીજ નકાર બધી શકશે; પરંતુ જો શુભકર અથવા દક્ષિણમર્ગની તત્ત્વવિદ્યાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો દુઃખકર અથવા વામમાર્ગની તત્ત્વવિદ્યાની બાનના પણ જડા પણ અસંભવિત લાગતી નથી.

શુભાશુભ તાંત્રિકશક્તિયોનો ઉપયોગ કરનાર માનવિ નથી, પરંતુ તેના બધારણદાર શુભાશુભ ઉપભવતો તેનામાં વસતો જીવાત્મા છે. મહા કારણના દૃષ્ટિબિંદુથી ઇશ્વર, જે જે દશાઓના આધિનમાં વર્તે છે તદનુસાર તે શુભ અથવા અશુભ છે; કારણકે જો ઇશ્વરનામાં શુભ તેમજ અશુભ ઉભયનો સમાવેશ ના થાય તો તે વિશ્વમાન્ય બની શકતો નથી. જે રીતે તેને વર્તવાની જરૂર પડે છે તદનુસાર ઇશ્વર શુભાશુભ કંઈ કરે છે; તેજ પ્રમાણે વસંત સમયમાં જરૂરને ઓઝાળનાર, અધકારયુક્ત પૃથ્વીમાયી જહાર આવવામાં ઘાસ અને પુખ્તોને મદદ કરનાર સૂર્ય શુભ કરે છે, અને જે ગરમ આગ્રિકાના મુખાદરની ચામડીને બાળી નાખે તથા લૂગડે મનુષ્યનું મૃત્યુ ઉપજાવે તો દુઃખ કરે છે. નિયમ પ્રમાણે અને સ્વચ્છે નહિ વર્તનાર પુલ્કિ રહિત જડ પ્રકૃતિની શક્તિ પડે ઇશ્વર એકાદ આરોગ્ય અવયવની દૃષ્ટિમાં મદદ કરે છે તેમજ ત્રણની અનારોગ્ય શક્તિને પણ વધારે છે. જે દિવ્ય અથવા અધ્યાત્મિક નથી તેમાં દિવ્યજ્ઞાન પ્રદક્ષિત થઈ શકતું નથી. જ્ઞાન ધિનાના દેહમાં જ્ઞાનનો ઉદય થઈ શકતો થયો. માત્ર જ્યારે માનવ જીવાત્મા, એતના અને જ્ઞાનના જ્ઞાનવાળો થાય છે ત્યારે મનુષ્ય પોતાની આધ્યાત્મિક શક્તિને વશ કરી શકે છે તથા તેને શુભ અથવા અશુભ માટે ઉપયોગ કરી શકે છે.

પોતાનામાં એકાદ આધ્યાત્મિક શક્તિને ઉપભવનાર મનુષ્ય, તેના શુભ અથવા અશુભ માટે ઉપયોગ કરી શકે. અધમ હેતુઓ માટે પુલ્કિશક્તિઓનો ઉપયોગ કરનાર મનુષ્યો વિશે આપણે દરરોજ સાંભળીએ છીએ. અન્યનાં લોભ, મર્દ, સ્વાર્થ, તૃષ્ણાનો ઉપયોગ કરતાં મનુષ્યો આપણા જોવામાં આવે છે, આથી તેઓ તેમને પોતાના હેતુને આધિન બનાવે છે. પોતાના હેતુઓના લાભ માટે અથવા પોતાની તૃષ્ણાનો અમુક પદાર્થ પામવા માટે આપણે તેમને ખૂન કરતા, યુદ્ધ કરાવતા જોઈએ છીએ. પરંતુ આવા બનાવોને યોગો અથવા વધારે જીવન માટેના યુદ્ધમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. અવશ્ય કરીને આવી બાબતો તત્ત્વવિદ્યાના વામમાર્ગની નથી, કારણ કે સામાન્ય રીતે તદ્દન

અશુભના પ્રેમથીજ આમ વર્તવામાં આવતું નથી, પરંતુ અશુભ પ્રકારની વ્યક્તિ સંબંધિ લાભની તૃષ્ણાને લીધે આમ વર્તવામાં આવે છે. તંત્રવિદ્યાના ખરેખરા વામમાર્ગીઓ તો એવા પુરો છે, કે જેઓ અશુભ કર્મવા ગાટેજ અશુભ કરે છે, પોતા માટે કોઈ પ્રકારના લાભની આશા અથવા પ્રાપ્તિની તૃષ્ણા વિના અન્યનું અશુભ કરે છે. હંમેશાં પૂકપાછળ નિંદા કરનારાઓનો, કુધથી કરનારનો, અવળે-પંથે દેશનારનો, લલચાવનારનો, કુટુંબોના મધ્યમાં દ્વેષ ઉપગમવવામાં આનંદમાનનારનો, વૃદ્ધિના વિરોધિઓનો, અને અગ્નાનના ઉત્તેજકોનો આ વર્ગમાં સમાવેશ થાય છે, તેમને ધર્માર્થ રીતે અંધકારના (અગ્નાનના) પુત્રોના નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે. જેઓ માત્ર શુભના હેતુથીજ શુભાચરણ કરે છે તેમને પ્રકાશના (જ્ઞાન) પુત્રોના નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે.

પ્રકાશ અને અંધકાર વચ્ચેની [જ્ઞાન અને અજ્ઞાન] તકરાર દુનિયાના જેટલી પ્રાચીન છે, અંધકાર વિના કોઈ પ્રકારનો પ્રકાશ પ્રદર્શિત થઈ શકતો નથી, તેમજ શુભ સંબંધિ થકતું નથી. જીવનના એક નિત્ય તત્વના પ્રકાશ અને છાયા સમાન શુભ અને અશુભ છે, અને જો અન્ય પ્રદર્શિત થવાનું હોય તો દરેકની આવશ્યકતા છે. સંપૂર્ણ શુભ, અસ્તિત્વમાં હોવુંજ જોઈએ, પરંતુ અશુભની હાજરી જરૂર વિના આપણે શુભને જાણી શકીશું નહિ. સંપૂર્ણ અશુભનું અસ્તિત્વ સંબંધી થકતું નથી, કારણકે શુભની શક્તિ વડે તે એકજ જળવાઈ રહે છે. જો માનવિનામાં કોઈ પ્રકારના ખીલકણ શુભનો સમાવેશ થતો નથી તે પોતાના સામેજ કોંઈ બને છે, આવી વ્યક્તિના ખંધારણમાં સમાવેશ થતી શક્તિઓ અન્યોન્ય સાથે યુદ્ધ મચાવે છે તથા તેના દુકડે દુકડા કરી નાખે છે. માનવિની શુભ કરવાની શક્તિજ તેનો રક્ષક છે. આ શક્તિ તેને જો શુભ હોય તે પ્રત્યે આકર્ષે છે, અને આખરે જ્યારે જોમાંથી આદંભમાં જીવનનો ઉદ્ભવ થયો એવું સર્વશક્તિનું મૂલ ઉત્પત્તિ રચાન, તે પ્રવૃત્તિને પોતામાં સમાવી લે છે, અંધકારની શક્તિઓને સહન કરવું પડે છે, પરંતુ પ્રકાશનાં પ્રાણીઓ તો પોતાના મૂલસ્થાન સાથે અભેદભાવ પામે છે.

અધમે કષ્ટક ઉચ્ચમાં વિકસતું જોઈએ, એવો વિદ્યારાક્રમનો નિયમ છે; પરંતુ ખીજ રૂપે સર્વે સ્વરૂપોમાં વસતિ તથા બાહ્યપ્રદેશમાંથી સ્વતઃ પોતા ઉપર પ્રવર્તતી અતિ ઉત્કૃષ્ટ શક્તિ વડેજ આ સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે. જીવાત્માનો પણ સ્વરૂપના જેટલી જ પોષણની આવશ્યકતા છે; જીવાત્માનું પોષણ વર્ષાની પેઠે ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી થાય છે; નીચેની દુનિયા તેના એકીકરણ માટેની દશાઓ પૂરી પાડે છે. પ્રાકૃતિક સૃષ્ટિમાં અધ્યાત્મિક નિયમ આવા પ્રકારનો છે.—સમગ્ર પ્રકૃતિએ તેનું ચરણ કરવું જોઈએ તથા અધ્યાત્મિક વિકાસવડે આત્માપર્યંત વિકસવું જોઈએ, અને જડને આપણે ચરવાનાં પશુઓમાં પૂરાં પાડવાનાં છે. આપો વિકાસ અને ઉચ્ચ પ્રદેશ પ્રતિનું ગમન, માનવિ હંધર ભાવનાના સ્વતઃ ભાનવાળો થવાના પ્રમાણુ ઉપર આધાર રાખે છે, આથી તેને તેની દિવ્ય પ્રકૃતિનું ભાન થાય છે અને અંતે તેને હંધરના સ્વીકારપર્યંત લઇ જાય છે.

ઉપતંત્રી.

આધ્યાત્મ
જો અસેકાર્ય પ્રવાસી.
અલનિષ્ઠ મણિલાલ નજીભાઈ
દિવેદી.

સુદર્શન.

મળી.
પ્રોફેસર આનંદચંદ્ર ખાડેલાઈકુમ.
જોમ. જો. જોધ. જોલ. ખી.

(ધર્મ, શુદ્ધ, સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્સબંધી વિચાર.)

“સત્ય પરં ધીમહિ” —ભાગવતમ્.

તંત્રી—આધવલાલ નજીભાઈ દિવેદી.

[પુસ્તક ૨૨, અંક. ૧૨.] (માસિક) [સપ્ટેમ્બર, ૧૯૦૭.]

ભજન.

(મજલું.)

નિર્ભય-શરણ.

નિર્ભય છે હો શરણુંરે.....

મહારે મહારાના....યનુ' હો....છ.

હરિ કરેતે ખરી અમારે.

નયી અન્ય કંઈ આશા.

સંસારીડાં અળગાં ધાર્યા.

નયી બન્ધના પાસા,

લગની એવી લા....ગી....રે.

બીજી કાંઈ બાણું નહિ.

નિર્ભય છે હો.....

પ્રપંચ આ માયાના સઘળા.....

મિથ્યા સર્વ પ્રમાણ્યા.....

સદ્ ગરવે અમને દેખાડ્યાં.....

હરિ એક તે બાણ્યા.....

તૃષ્ણા સરવે ત્યા....ગી....રે.

મિથ્યા સુખ માણું નહિ.

નિર્ભય છે હો.....

માયાની ધન ઘટા ગર્જના.....

કર્ણ નથી સાંભળતા.....

નયન જુએ ત્યાં મોહ ન પામે.....

ધમ્મરઘટિ સૌકળતા.....

ભૂલ્યો ભારે ભા...ગી....રે.

દિલે ખેદ આણું નહિ.

નિર્ભય છે હો.....

આવ્ય ચાલીજ આધિ બ્યાધિ.....

અને ઉપાધિ સધળી,

તું ત્યાં કર્તવ્ય કરીલે.

નહિ મુજ કાયા નખળી.

લજા છું હુંતો મા....ગી....રે.

જાતાં એ પિછાણું નહિ.

નિર્ભય છે હો.....

દુર્ગમ પર્વત વચ્ચે પડિયા.....

જવા બધા ઉલ્લંઘી.....

હિમ્મત ધરીને પંથ કાપતાં.

કોઈ કરે નહીં જાંધી.....

જોયું મહે' તો જા....ગી....રે.

વૃથા વાઠ તાણું નહિ.

નિર્ભય છે હો.....

* ચરણાથી આણું કે પાણું.

કહિ જરા નહિ ચાણું.

કલ્પવૃક્ષની શીતળ છાયમાં.

વસીને સુખડાં મહાણું.....

અન્તઃકરણે રા....ગી....રે.....

બીજું કાંઈ નાણું નહિ.

નિર્ભય છે હો.....

કણકણ પ્રત્યે પ્રેમ બરાણો.....

તિલ તિલ વૃક્ષિ ચામ,.....
સ્વરૂપ સુંદર નિર્મળ એમે.....
અમ્ય કાંધ શાશ્વત નહિ:

નિર્ભય છે હો.....

મહાકવિ—નાગર.

॥ નરહરિકૃતજ્ઞાનરમણી ॥

(મળેલુ)

(અનુસંધાન ગતાંકથી)

- સોષ ખાલણુ ને ખલકું જણી, પરમ તાવ ઘટમાંહી પીછાણી
ખાલ આખ્યંતર તાવહીબદે, ખાલણુ સોને કહુનનદે. ૧૭૫
- ચાર અવસ્થા ચારી ખાણી, ચાર મૂઠા લેહો પીછાણી;
પ્રણવ અમરુંને કોષ ખુઝે, સોષ ખાલકુ નિરંજન સુજે. ૧૭૬
- ક્ષત્રી ક્ષેત્રના ને સમ્યક્જુને, ઓર મન હૃદિ ત્રિશુલ શું જુઝે:
સર્વત્ર કુમારી ને મરે, સામ્ય સજસો ક્ષત્રી કરે. ૧૭૭
- જન ધરિ અનહત બાઝાં બાજી, ઓર જોગ સંશ્રામથી કબ હું બાજી;
જો ખાલણુ પ્રગ્ન ધર્મ પાવી, ક્ષત્રીસો અભિદાનરૂ આલી. ૧૭૮
- વૈશ્ય સોષજો બુનિબ્યાપારા, તાવ ચહી ઓર તજી બીકારા,
ગોઠી સુશુસા કરિ નેહી. પરમ મૂઝિ પાત્રી વૈશ્ય તેહી. ૧૭૯
- ગોઠી ભક્તી ગોરસ ખાવી, ઓહી તાવ શું ને ચિત લાવી,
સોરસ સળકું નેહી ચખાવી, સોષ વૈશ્ય પરમ ચર પાવી. ૧૮૦
- શૂદ્ર સોષ ને સેવા કું જણે, આત્મભાવ નિરંતર આણે;
ને વિશ્વ સકલ કું મને કરી પૂજે, સોષ શૂદ્ર પરમ પદ જુજે. ૧૮૧
- સોષ ખલચારી ને ખલભિચારી, ઓર મીઠું બાપ મનહિથી વારી;
વિષય વાસના જાકીમોઈ, સાચા ખલચારી યુગ સોઈ. ૧૮૨
- મુદરથ મોળે શુર શૂંદહીએહેવી, સદા સર્વદા ખાલસિરેહેવી;
આવે જાય સો હરિ કે લેખી, શૂદરથ સોય સળમે હરી દેખી. ૧૮૩
- જ્ઞાનપ્રસ્થ અન્ય બનકે બાથી, જહાં શૂંદ અનાહત જોતી પ્રકાશી,
અમૃત ફલકા કરે જુ અહારા, વાનપ્રસ્થ હિંસાથી ત્યારા. ૧૮૪

સકલ સંગડું તજી જે કોઈ, જીવત ત્રતક સંન્યાસી સોઈ.
જે હદ છાંડ બેહદમે આવે, સોહંસ જરણ સંન્યાસી કહાવે. ૧૮૫

સત રજતમ પંચ પંચલીછાંડી, દુરિયા પદમાંદિ અંગગાડી.
પરાતપર પેખી જે કોઈ, પરમહંસ સંન્યાસીસોઈ. ૧૮૬

જાકે કણુ લિંગ ચેહેન ના દીસી, ભોમસે જ બહુ આધીસી.
પાણુ પાત્ર દિસવસ્ય હીહોઈ, નિરાલંબ અબધૂત સોઈ. ૧૮૭

કોઈ રચાનક જે આપ ન બાંધી, આનંદ આત્મ જોગદીસાધી,
આત્મ તત્વ લેરી જે કોઈ, જુગમહી જીવનમૂકતા સોઈ. ૧૮૮

ઠોરિઠોર જે આપા બાંધી, દેહ ઈંદ્રિયન પ્રાણ ન સાંધી,
હરખ શોક ત્રિગુણ મહી બેલી, બંધ સોઈ જે અદમમત્ત ન મેલી. ૧૮૯

અબગણુ નિર્ગુણકી ગત્યહીબોલ મુગતી બંડાર એરી બીધ બોલ;
ધીર કરી ચંત ધરો ધ્રુવો લોહ, તેજૂ પાવો પરમગતી સોઈ. ૧૯૦

ત્રિગુણમય એહી સંસાર, તાધી રહી જે કોઈ ન્યારા;
આત્મ ચંતન હીરદે રાખી, ગુણબીજમ છુદ મગદી નાંખી. ૧૯૧

અધમ ગતી તામસકી દેખાડ, મધ્યમ ગતી રાજસકી જતાડ,
ઉત્તમ ગતી સાત્વિકીકી જાણો, પરમ ઉત્તમ નિર્ગુણ પરમાણુ. ૧૯૨

[આશુ]

આધ્યાત્મિકતા એટલે શું ?

આધ્યાત્મિક મંડોમાં અન્ય કોઈ પણ સંજ્ઞા વારંવાર વપરાતો હોય એવો હોય તે તે આધ્યાત્મિકતા છે; કમબાગે એટલું પણ સત્ય છે, કે અન્ય સંજ્ઞા કરતાં આ સંજ્ઞાની વ્યાખ્યા નાંધવાનું કાર્ય અતિવિકટ છે, અને તેથી જ તે જે જે રૂપે નથી તે રૂપ તેને ખાનીને જૂથ કરવામાં આવે છે. તે નીતિવિધારણ નથી, તેમજ આરિજનધારણરૂપ નથી; તે પરીપકારરૂપ નથી તેમજ ચોખ્ખાબ્રહ્મસરૂપ નથી; જોઈએ આ સર્વેની તેનો વિકાસ સાધવા માટે આવશ્યકતા છે. મુંડકોપનિષદમાં કહ્યું છે તેમ: “ આ આત્મા પ્રવચન વડે (વક્તૃત્વા), મેધા વડે (મન્યાર્થધારણશક્તિવડે), તેમજ બહુ શ્રવણ વડે (અધ્યયન), કથાર્થી પણ લભ્ય નથી. આ આત્મા જલહીન વડે (ગિરેહપરત્તરૂપ), પ્રભાવ વડે (અનાત્મપરતારૂપ), અથવા નિષ્કામતારૂપ પ્રેક્ષા મિદ્ધન રહિત અજ્ઞાતીય તત્ત્વ વડે લભ્ય થઈ શકતો નથી; ” તથાપિ માનવવિશાસકર્મનાં અતિમર્યાદાપર્યંત લાભ જતા માર્ગમાં ગમન કરવાની ઇચ્છાવાળા અભ્યાસિયો માટે આ મર્થે સાધનો આવશ્યક છે.

“ આધ્યાત્મિકતા એટલે શું ? ” એ પ્રશ્નના ઉત્તરનો આધાર, “ આત્મા એટલે શું ? ” એ પ્રશ્નના ઉત્તર ઉપર રહે છે. ઉભય પ્રકારના ભિન્નભાગોએ માનવિયો આત્મ-ભાવના પર્યંત પહોંચે છે. “પૂર્વે, મેં, લોકની, એ પ્રકારની નિષ્ઠા હે અનંધ ! કહી છે; જ્ઞાન યોગ વડે કરીને સાંખ્યવાદીઓની અને કર્મ યોગ વડે કરીને યોગવાદીઓની ”—(ભગવદ-ગીતા—૩.૩) આગળ ઉપર આ ઉભય વર્ગનાં મનુષ્યોને આ પ્રમાણે વર્ણવ્યાં છે: “પ-રંતુ ઇન્દ્રિય આમતું સંયમન કરી, સર્વે સમશુદ્ધિ એવા જે, અસર, અનિર્દેશ્ય, અવ્ય-ક્ત, સર્વેશ્વર, અચિન્ત્ય, કૃત્ય, અચલ, ધ્રુવ, તેને ઉપાસે છે, તે, સર્વ જ્ઞાનના હિતમાં અભિરક્ત, મનેજ પામે છે. ” (ગીતા—૧૨—૩—૪) અને જેઓ “ મારામાં મન અર્પી નિત્યયુક્ત મને ઉપાસે છે ને પરશ્વદોષેત છે, તેને હું યુક્તતમ માતું છું ” (ગીતા—૧૨—૨)

આ ઉભય માર્ગો માનવિતી ઉભય પ્રકારની—જ્ઞાન અને કર્મ—પ્રકૃતિઓ સાથે મળતા આવે છે. જ્ઞાનસ્વભાવવાળાં મનુષ્યો કર્મ કરતાં ધ્યાનપ્રગયણ વિશેષ હોય છે તથા માનવજ્ઞાનની વૃદ્ધિમાં ઉમેરો કરનારો તેમનામાંથી આવે છે. રાગસ્વભાવનાં મનુષ્યો, ધ્યાન કરતાં, કર્મપરાયણ વિશેષ હોય છે, અને આવાં માનવિયો દૃષ્ટિદાસ બનાવે છે; કારણ કે રાગ વડે, અમુક કસોડીના અવધિ પછી, અવરસ કરીને કર્મમાં પ્રવૃત્ત થવાય છે. પ્રથમવર્ગનાં અમૃતભાવનાઓમાં આનંદ મળે છે; અન્યવર્ગને મૂર્તપ્રતિમાઓ આ-સર કરી શકે છે. અંદ્ર અને અભિને દર્શાવતી ઈલા અને પિંગલા ઉભયનાડીઓમાંની પ્રથમ પ્રથમ વર્ગમાં બલવાન છે, અને અન્ય અન્ય વર્ગમાં બલવાન છે.

સાંખ્યનિદાને યોગ્ય જ્ઞાનસ્વભાવવાળા અવ્યાસિયો માટે કહેવાયું છે—“ કૃતલાક ધીર પુરો, ચક્ષુઓને આંતરૂમાં વાળીને, અમૃતતવની ઇચ્છા કરતા, પ્રત્યગાત્માનાં દર્શન પામે છે.”—(કઠ. ઉપ. ૬—૧) વર્તમાન વિચારની આ તથા સામાન્ય ભાવનાઓમાંથી—ચે-તન્ય, શક્તિ અને જડ—તેઓ અન્ય એમાંથી પાછા રી જાય છે તથા શુદ્ધ ચૈતન્યનું ધ્યાન ધરે છે. “ સ્વયંજૂએ, દૃષ્ટિયોની, અનામવસ્તુપ્રત્યેનાં મનસ્વભાવવાળાં જ્ઞાન-વીને હિંસા કરી, (ઉક્ત સત્તા પ્રદાનરૂપ હિંસા), તેથી સર્વે જોડો બાહ્ય વિષયોનેજ જુએ છે.” (કઠ. ઉપ. ૪—૧) જેમની દૃષ્ટિ બહિર્ ધાયત કરે છે તે જડને જુએ છે. પરંતુ જ્ઞાન યોગિ તો જોતાનાં પ્રાણના પ્રાકૃતિક વહનની દિશાને પલટાવીને દૃષ્ટિને આંતરૂમાં વાળે છે. આવા આંતરાવલોકનના સમયમાં, ‘ ભુવલોકનાં ચિત્રો, ’ નાદઅદિરૂપ દર્શનો તેનાં જોવામાં આવે છે. પરંતુ તે જાણે છે, કે જે આત્માને તે શાયે છે, તે રૂપ આ ચિત્રો અને સ્વરો નથી. તે સારી રીતે સમજે છે, કે આંતરૂ અથવા બાહ્ય પ્રદેશમાં જોવાતો સૂક્ષ્મ અથવા સ્પષ્ટ કોઈ પણ પદાર્થ, માત્ર આત્મપ્રદેશની બહારના એક પદાર્થ રૂપ જ છે. એમ. પી. બીએ કહ્યું હતું તેમ: “ બાહ્ય પ્રદેશમાં ત્રિકોણનાં દર્શન પામવાં, એ કંઈ નથી; તે તો માત્ર ત્રિપુટિનું ઓજસ અંદ ઉપર પડતું પ્રતિબિંબ છે; આથી, એટલું સ્પષ્ટ થાય છે, કે દક્ષ, ત્રિકોણની બહાર છે.....તમારે તમારી જાતને તેમાં પ્રવિલાપ-વાંતો, તમારી જાતને તે સાથે એક બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.” આ પ્રમાણે જ્ઞાન-માના અનુભવ પ્રદેશમાંથી જે જે બાહ્ય પ્રદેશનું છે, તે દૂર કરવા વડે “અર્હ”, “ચૈતન્ય”

સાથે-તે પોતાની જાતને એક રૂપ બનાવતાં શિખે છે. સામાન્ય માનવ અનુભવ, “અહ” તેમજ “ન-અહ”, ચૈતન્ય તેમજ જડ, ઉભયમાંના એકેના બાનરૂપ નથી, પરંતુ આ ઉભયના પરસ્પરવર્તનના બાન રૂપ છે; ધ્યાન સમયમાં અનુભ્ય નિશ્ચયપૂર્વક “ન-અહ” ને દૂર કરતો જાય છે તથા ક્રમે ક્રમે શુદ્ધજ્વાલાનો અનુભવ મેળવવાનો આરંભ કરે છે. પરંતુ આ માર્ગનો કંઈ આ અંત નથી; કારણ કે “અહ” એ અદ્-કારના, અહ-કર્તાના, જડના એક સૂક્ષ્મવિવર્તના પરિણામરૂપ છે. માત્ર જ્યારે તે ઉચ્ચભૂમિકાએ પહોંચીને, શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપનો અનુભવ મેળવે છે, તથા જડના પરિણામ રૂપ તૃષ્ણા અને કર્મની પાર પોતાની જાતને પુરૂષ રૂપે જુએ છે, ત્યારે જ તે યથાર્થ જ્ઞાન પામ્યો કહેવાય છે. તેને મન આત્મા અનુભવમાંથી ઉત્પન્ન થતી અમૂર્તભાવના રૂપ નથી, પરંતુ એક યથાર્થ મૂર્તભાવના રૂપ જ છે. આત્માનુભવ મેળવનારના આગળ, આત્મા સાથે પોતાના જીવને તદ્દુપ બનાવનારના આગળ, આત્મા વિશે એક અમૂર્તભાવના રૂપે ઘોષણું તદ્દન હાસ્ય જનક લાગે છે. તે પોતાના દેહમાંના પ્રતિબિંબ ચૈતન્યથી આરંભિને, પ્રત્યક્ ચૈતન્ય પર્વત પહોંચે છે, જે જડથી વિરુદ્ધ આત્મજીવન સમાન છે, અનાત્માથી વિરુદ્ધ આત્મજીવનરૂપ છે, અને પછીથી શુદ્ધ ચૈતન્ય અને કેવલ્વની ઉચ્ચભૂમિકાઓએ ચઢે છે; આ સમયે તેને માટે પ્રકૃતિ વધારેવાર અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી, જે અભાવમાંથી તે ઉત્પન્ન થઈ હતો તે માંજ, તેને માટે તો તે અદસ્ય યઈ જાય છે. દરેક ભૂમિકામાં તેનું ચૈતન્ય, તેને એક મૂર્ત ભાવનાના અનુભવ રૂપ બને છે, ગમે તો તે સામાન્ય જીવનનું મહિન ચૈતન્ય હો, ધ્યાનનું આપેક્ષિકજ્ઞાન હો અથવા અનુભવનું શુદ્ધચૈતન્ય હો. અનુભવમાંથી બાહ્ય તત્વોનું દૂર કરવા પણું હોય છે, પરંતુ કંઈ અમૂર્તભાવનાઓ આંધવાની નથી. અમૂર્ત ભાવના આંધવાનો એક એવો વિધિ છે, કે જોવડે આપણે અનુભવના એક અવધવનું માનસિક ચિંતન કરીએ છીએ તથા ધ્યાનના હેતુથી તેને કલ્પિત યથાર્થતા પશુ અર્પાએ છીએ. ઉપર વર્ણવેલા આત્માનો અનુભવ, આરંભની ભૂમિકામાં મનની પારના પ્રદેશમાં વર્તે છે અને કોઈ પણ પ્રકારની એક અમૂર્તભાવના રૂપ નથી પરંતુ એક યથાર્થતા રૂપ છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે, કે પ્રસંગાત્મા, કંઈ એક અમૂર્તભાવના રૂપ આત્મા નથી; સાંખ્યવાદીઓના પુરૂષનું પણ આમ નથી.

મીનાઓના એક પ્રાચીન શુદ્ધિવિધેના શિષ્યમંથમાં સાંખ્યમાર્ગનું ઉત્તમ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. “માનવ આત્મા શુદ્ધિ પસંદ કરે છે, પરંતુ તેનું મન તેને કુખિત કરે છે. માનવમન શાંતિ પસંદ કરે છે, પરંતુ તેની તૃષ્ણાઓ તેને અવશું બેચી જાય છે. જો તે તેની તૃષ્ણાઓને હમેશ માટે દૂર કરે તો તેનું મન સ્વતઃજ્ઞ શાંત બનશે તેનું મન શુદ્ધ બનવા લાગે, અને તેનો આત્મા સ્વતઃ શુદ્ધ બનશે..... મનુષ્યો શા માટે આમ વર્તી નથી શકતાં, એનું કારણ એટલું જ છે, કે તેમનાં મન શુદ્ધ બન્યાં નથી તથા તેમણે પોતાની તૃષ્ણાઓને દૂર કરી નથી. જો એક મનુષ્ય પોતાની તૃષ્ણાઓને દૂર કરીને પછીથી મન તરફ દિશવાંચે તો, તે મન હવે વધારેવાર તેનું પોતાનું રહેતું નથી. જ્યારે તે દૂર દૂર બાહ્ય પદાર્થો તરફ જુએ છે, ત્યારે જ પદાર્થો એવા યઈ પડે છે, કે તેમની સાથે તેને કંઈ પણ સેવા દેવા રહેતી નથી. જ્યારે તે આ ત્રણ બાબતો સમજે છે, ત્યારે તેને માત્ર શૂન્ય આમણ જણાય છે. શૂન્યતા આવા ધ્યાનવડે તેનામાં શૂન્યતાની ભાવના ઉદય પામે છે. આવા મન

કારની શૂન્યતા વિના કાંઈ પ્રકારનું શૂન્ય સંભવી શકતું નથી. ખાલી અવસ્થાની ભાવના દૂર થતાં, અભાવની ભાવના પણ સ્વતંત્ર અદૃશ્ય થાય છે. અભાવની ભાવના દૂર થતાં સતત શાંતિની દશાનો ઉદય થાય છે. આવી રચનાથી સ્વતંત્ર શાંત દશામાં કોઈ પ્રકારની તૃષ્ણા ઉદય પામતી નથી. ત્યારે યથાર્થ શાંતિ, વિશ્રાંતિ પામી શકાય છે. આવી યથાર્થ શાંતિ હમેશના એક ગુણ સમાન થઈ પડે છે. તથા જરા ચૂક વિના બાહ્ય પદાર્થોને પ્રતિ ઉત્તર આપે છે; એટલું નહિ પરંતુ આ યથાર્થ અને સતત વર્તતો ગુણ જ સમગ્ર પ્રકૃતિમાં છાઈ રહે છે. આવા પ્રકારના સતત પ્રતિકૃતર અને સતત શાંતિમાં હમેશનો શુદ્ધિ અને વિશ્રાંતિનો સમાવેશ છે. જેનામાં આવી સંપૂર્ણ શુદ્ધિ આવે છે, તે ક્રમે ક્રમે યથાર્થ આત્માને પીછાનતો જાય છે. આવા અનુભવને લીધે, તેને આત્માનુભવીના નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે. જે કે તેને આત્માનુભવીના નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે, તે પણ તે તે પોતાની જાતને કલાનો અનુભવ થયો હોય એમ માનતો નથી. સમગ્ર જીવંત પદાર્થો પરિવર્ત કરનાર રૂપે આત્માનુભવી કહેવામાં આવે છે. જે આટલું સમજવાને શક્તિમાન છે તે અન્યને આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરી શકે.” સેકેન્ડ્યુકસ—ઓ—ધી—ઈસ્ટ—વૉલ્યુમ—૪૦—૫—૨૫૧—૩.

શાશ્વત્વગીતામાં જ્ઞાનયોગિના માર્ગની એક ભૂમિકા, અક્ષરે અક્ષર ‘વર્ણવશમાં આવી છે. “સર્વત્ર અસંકત શુદ્ધિ, જીવાત્મા, વિગતસ્પદ, તે પરમ નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિને સંન્યાસ થકી પામે છે સિદ્ધિ પામેલો જ્ઞાતે જે રીતે પ્રાપ્ત કરે છે તે મારી પાસેથી હે જ્ઞાનતેજા. જે જ્ઞાનની પરનિકા છે તે, સમાસ થકી સાંભળ વિશુદ્ધશુદ્ધિથી સુક્ત, ધૃતિથી આત્માને નિયમી, અને શબ્દાદિ નિષ્પ્રેરિતે લજ્જ, અને રામદેવનો વ્યુદાસ કરી, વિવિક્ત સેવતો લઘુ આહાર કરતો, વાદ્ય કાવ્ય મનને વશ રાખનારો, નિલ ધ્યાનયોગપરાયણ, વેરાગ્યમાં સુસ્થિત, અહંકાર, બલ, દર્પ, ક્રોધ, પરિચલ, લજ્જા નિર્મલ, શાન્ત, તે જ્ઞાન સાક્ષાત્કાર યોગ્ય છે. જે જ્ઞાનજન્ય પ્રસન્નાત્મા તે શાંત કે કામ ધરતો નથી. સર્વ જૂતપ્રતિ સમ હેં છ મારીપર ભક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે.”—(૧૮—૪૯ થી ૫૪.)

આધ્યાત્મિકતામાં આત્મ જીવનનાં લક્ષણોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. સાંખ્ય માર્ગમાં ચાલતી મનુષ્યના જીવનમાં આત્મા શીતે પ્રદર્શિત થતો જાય છે ? ‘ગીતાના’ આરમ્ભ અધ્યાયના ઉપર ઉતારવામાં આવેલા ૩—૪ શ્લોકો, જ્ઞાનયોગના મૂખ્ય લક્ષણરૂપે ઇન્દ્રિય સંયમને તથા સર્વત્ર સમજીને દર્શાવે છે. ‘ઇન્દ્રિયોનો સંયમ એટલે શું ? ગીતાના અન્ય શ્લોકમાં (૩. ૩૩) કહેવાયું છે, “જ્ઞાનવાન પણ પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે એકા કરે છે, (અર્થાત) જૂન માત્ર પ્રકૃતિને અનુસરે છે, ત્યાં નિમગ્ન થઈ શકે ?” આથી જ પછીના શ્લોકમાં નિમગ્નતા યથાર્થ અર્થ સમજાવવામાં આવેલ છે. ‘ઇન્દ્રિય-ઇન્દ્રિયના અર્થોમાં રાગ દેવની વ્યવસ્થા છે, માટે તેમને વશ ના થવું. કેમકે તેજ જ્ઞાના યત્ન છે ” (૩. ૩૪) “પ્રિય પામીને હર્ષ ના કરવો, અપ્રિય પામીને ઉદ્વેગ ના કરવો. (ગીતા. ૬—૨૦) પ્રિયપ્રિયનો રોહ સાથે સંબંધ છે, તથા જે પુરુષ પ્રિયનો રોહ સાથે સંબંધ થતાં હર્ષ પામે છે. તે રોહને જૂઠ્ઠી પોતાની જાત રૂપે માને છે. આ સંબંધમાં આધ્યાત્મિકતાનો અર્થ, તેના દૈહિક અને માનસિક જીવનમાંથી આત્માને ખેંચી લેવા

સમાન છે. આવા સંહરણુને લીધે એક પક્ષે તે આત્મ જીવન અનુભવવાને સમર્થ બને છે, તથા અન્યપક્ષે તેના મન અને દેહ, તેમાના જીવનના નિયમોના આધિનમાં આવી પડેલાં હોવાથી, સંપૂર્ણતાથી વર્તે છે; કારણ કે પ્રકૃતિને તેના પોતાના આધાર ઉપર છોડી દેવામાં આવે તો, પ્રકૃતિને પ્રકૃતિનું કાર્ય કરવા દેવામાં આવે તો, દેવોના નિયમનાનુસાર તે સંપૂર્ણતાથી કાર્ય કર્યા જાય છે.

રાગદ્વેષ સ્વભાવવાળાં મનુષ્યો વિશે હવે આપણે વિચાર ચલાવીએ; આ વર્ગમાં માનવ પ્રાણીઓની વિશાલ સંખ્યાનો સમાવેશ થાય છે, ભગવદ્ગીતાના કર્મયોગિઓનો આમાં સમાવેશ થાય છે. આમને મન છૂતો (જન્મેલાં સત્વો), મૂર્તપદાર્થો, એજ અનુભવના વિષય છે. દેવગણોની ભાવના આમના મનને અસર કરી શકે છે. આમને મન ઇશ્વર, શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ યથાર્થતારૂપ છે. બે આવાં મનુષ્યો, તત્વશાસ્ત્રના વિચારો ચલાવે છે, તથા ચેતન અને જડ ઉભય વિભાગમાં પ્રાણીઓનું જાવનાત્મક પૃથકકરણ ચલાવે છે તો મને મન તે માત્ર અમૂર્ત જાવનાઓ સમાન જ છે. આમને શુદ્ધ ચેતન્યનો અનુભવ મેળવાની દરકાર હોતી નથી; માત્ર “ બ્રહ્માથી તે કીટ પર્વતમાં ” નાનાં મોટાં સત્ત્વોના સંસર્ગમાં આવવાનું તેઓ પસંદ કરે છે. આવાં માનવિઓ કર્મમાર્ગાનુરત છે, અને પ્રદર્શિત પ્રાણીઓની સુધિમાંજ માત્ર કર્મ સંભવી શકે છે. ઉર્મિઓમાંથી કર્મનો ઉદય થાય છે. અને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ઉર્મિ પ્રેમ છે. આથી આલોકે જે માર્ગ પસંદ કરે છે, તે પ્રેમ માર્ગ છે. આ ઉર્મિ અને કર્મનું યથાર્થ અંકુશ, સંસ્કૃત ભક્તિ શબ્દ વડે દર્શાવાય છે. જેમાં પ્રેમ અને સેવા ઉભયનો સમાવેશ થાય છે. તેઓ પ્રજાના ઉપર પ્રેમ રાખે છે, તેની સેવા કરે છે, અને તે તેમના ઉપર પ્રેમ રાખે છે તથા તેમની સેવા કરે છે. “ જે કોઈ મને ભક્તિથી ભજે છે, તે મારામાં છે, ને હું તેનામાં છું. ” (ગીતા ૩—૨૯.) “ જે અનન્ય હોઈ માર્ગ ચિંતન કરના મને જ સર્વ પ્રકારે ભંજે છે, તેવા નિત્ય અભિયુક્તને હું યોગ ક્ષેમ આપું છું. ” (ગીતા—૩—૨૨.)

ભગવદ્ગીતાનો મૂખ્ય હેતુ મનુષ્યોને આ સેવાનો માર્ગ દર્શાવવાનો છે. “ પુનઃ સર્વમાં પણ શુદ્ધ માર્ગ પરમ વચન સાંભળ, તું મારો દહ ઇષ્ટ છે માટે તારૂં હિતકર્ણું. મનમયથા, મહાભક્તથા, મધ્યાજ્યા, મને નમસ્કાર કર, હું સત્ય પ્રતિષ્ઠા કરું છું કે મનેજ તું પામીશ, તું મારો પ્રિય છે. સર્વધર્મોના પરિભ્રામ કરીને મને એકને શરણુ જ, હું તને સર્વ પાપમાંથી મુક્ત કરીશ, શોક મારર. ” (ગીતા—૧૮—૬૪ થી ૬૬.) “ કદાં મિત્ર કોઈ સુદુરાચાર પણ અનન્ય બાદ યજ્ઞ મને જ બળે, તો તેને સાધુજ જાણ્યો, કમકે તે સારે માર્ગે લાગેલો છે. ક્ષિપ્રજ ધર્માત્મા થાય છે, ને નિત્ય શાંતિ પામે છે, જે કોનતેષ । નિશ્ચય જાણુ, મારો ભક્ત કદાપિ વિનષ્ટ થતો નથી. વળા હે પાર્થ ! મારો આશ્રય કરીને, પાપયોગિ પણ જે હોય, સ્ત્રી વૈશ્ય શૂદ્રાદિ પણ, તે સર્વ પરમતિને પામે છે. ” (ગીતા—૬—૩૦ થી ૩૨.) આ માર્ગ ચાલનાર મનુષ્ય, પોતાના ક્ષિત સ્વના મોક્ષની ભાવના દૃષ્ટિસમિપ્ત રાખતો નથી. એક વૈષ્ણવભક્ત ગાય છે:—

“ નાહું વન્દુ’ તવ ચરણુ’ કન્દ અન્દ માટે,
કુંભીપાકે ગુર હરિ ખરે, નાહું તે નર્ક નાંખુ;—
રમ્યા રામામૃદુતતુલતા આમમાં નો રમું હું,
ભાવે ભાવે હૃદય ભવને ભાવના તારીમાં હું. ”
“ નારથા ધર્મે, ન ધન સમૃદ્ધે, નાજ કામોપભોગે,
જે ભાવિ તે, ભવતુ ભગવત્ પૂર્વ કર્મોત્તરપે;
આહું યાસું મમમહુ યથા જન્મજન્માંતરે તો,
તારા પાદમ્બુજ તણી રૂડી, નિશ્ચલાભકિતરેજો. ”

• આ સંબંધી ગીતાના આચાર્યે કહે છે, “ તેમનો હું મૃત્યુ સંસાર સાગરમાંથી સસુદ્ધાર કરું છું. ” (૨૨- ૭.)

એટલું આપણે ઉપર જોઇ આગ્યા કે “ પ્રકૃતિ વિચક્તાત્મસ્વરૂપ ” (સમતુલ), જડથી મિત્ર ગુદ્ધ ચૈતન્ય, આવા સ્વભાવનાં મનુષ્યોનું આકરણ કરી શકતું નથી. અવિ-
દ્યારૂપ સર્વ પ્રકારના અધમદોષોથી રહિત, ઇશ્વર, અનન્દ, અનુપમેય, અસંખ્ય, શુભગુણો
વાળો, પરબ્રહ્મ, સુરેષોત્તમ, “ (સમાનુજ) તેમના દષ્ટિ ખિન્દુથી ’ શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠતાવ છે;
તેઓ આને જાણવાની કામના કરે છે, “ જેને જાણીને અત્રે અન્ય કંઈ પણ અવશેષ
જાણવાનું રહેતું નથી. ” તેનો દેહ ઉભય પ્રકારનો હોય છે-એક પરમાણુ વિષયક જ
હોય અનેસો હોય છે, તથા અન્ય “ જે જીવરૂપ છે ને જોનાયો.....આ જગત
ધારણુ થાય. ” (ગીતા—૭—૫.) “ મારે જ અંશ જીવજોકમાં સનાતન જીવભૂત
જે છે તે જ પ્રકૃતિરય જે મન સમેત છ ઇન્દ્રિય તેને આકર્ષે છે. ” (ગીતા—૧૫—૭)
ઈશ્વરતા આ પિઠાગમાં જ્ઞાન, ઇચ્છા, ક્રિયારૂપ તેની ત્રણ શક્તિઓ અંતર્ભૂત રહેલી છે.
જ્ઞાન દેહ, ઇચ્છા દેહ, ક્રિયા દેહમાંના વહનરૂપે પ્રાણના આ ત્રણ વિવર્તો છે.
જ્યારે ભક્ત પુરૂષ, પોતાના ચારિત્રતા શ્રદ્ધા હેતુરૂપે ક્રમે ક્રમે પ્રભુના પ્રેમને સ્થાન આ-
પેછે, ત્યારે ધીમે ધીમે તેના પ્રભુની શક્તિનું તેનામાં વહનયવામાંડે. નવીન નવીન જ્ઞાન
પ્રકાશ પામવાના એક ક્રમરૂપ તેનો વિકાસ ક્રમ છે. જ્યારે જ્યારેતે પોતાની ઇચ્છાનું પ્રભુની ઇચ્છા
માં પ્રવિલાપન કરે છે, ત્યારે પ્રભુની શક્તિ તેના ઉપર અવતરે-છે. આથીતેને મન, તેનાથી
અનુભવાતા ઇશ્વરની એકતાની દૃઢતાના પ્રમાણુ ઉપર આધ્યાત્મિકતાના વિકાસનો આધાર
રહે છે, ઇશ્વરની ઇચ્છા શક્તિ સાથે પોતાની-ઇચ્છા શક્તિને અભેદ ભાવ પમાડવાના પ્ર-
માણુ ઉપર આધાર રહે છે: આ પ્રમાણે કાર્ય પાર પાડવામાં તે વિજયી થાય છે. જ્યારે
તેનાં જ્ઞાન, ઇચ્છા અને ક્રિયા, ઇશ્વરનાં જ્ઞાન, ઇચ્છા અને ક્રિયા સાથે એકતાલય યંત્રને વર્તે
છે, ત્યારે તે પ્રકૃતિ ઉપર તથા પોતાના દેહો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરે છે

“ વોઇસ આધ્યાત્મી સાવલન્સ ” નામના ગ્રંથમાં ઉભય માર્ગો વિશે કહેવાયું છે:—
“ હે શિષ્ય ! માર્ગ તો એક છે. પરંતુ અંતમાં દ્વિવિધ છે.....એક જોમે રૂપ છે,
એક ખુલ્લો અને અન્ય ગુપ્ત પ્રથમ પ્રાપ્તવ્ય સ્થાન પર્યંત લઇ જાય છે, અન્યસ્વ-વિલય પ-
ર્વંત લઇ જાય છે. જ્યારે અનિલને, નિલમાં હોમવામાં આવશે ત્યારે ઇતીમ તને જ મુલયો;

જેમાંથી આવ્યું હતું તેમાં મિન્દુ ખાણું સમાય છે. પ્રગટ માર્ગ, વિહાર રહિત નિર્વાણ પર્વત સંપૂર્ણતાની કીર્તિવંત દશા પર્વત, જ્ઞાનવ વિચારની પારના આનંદ પર્વત લઈ જાય છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ માર્ગ મોક્ષનો છે. પરંતુ અન્ય માર્ગ ત્યાગનો છે. અને તેથી જ તેને પ્રેમ માર્ગના નામથી વ્યવહારમાં આવે છે. જેવો તું પ્રગટ માર્ગના અંતને પામી શકે કે તૂર્તજ તારે બોધિસત્વ દેહનો ત્યાગ કરવો પડશે અને અતિપ્રભાવવાન ધર્મકાયની દશામાં પ્રવેશવું પડશે, જે કેવલ્ય સમાન છે. ગુપ્તમાર્ગદ્વારા પર નિર્વાણિક આનંદ પર્વત પહોંચાય છે-પરંતુ અસંખ્ય કષ્ટોના જ્વાલે આમ થઈ શકે છે; અશ્વિત મર્ત્યમાનવોની સૃષ્ટિ માટે અનહદ દયા અને પરોપકારની ભાવનાને લીધે મેળવેલાં અને ગુમાવેલાં અનેક વારનાં નિર્વાણોને લઈને આમ થાય છે.”

ઉભય પ્રકારના બિન્ન વર્ગોને યોગ્ય આ બે પ્રાચીન માર્ગો છે. એ ઉભયે અન્યોન્યથી શ્રેષ્ઠ નથી; એકના તાત્વિક અને આધ્યાત્મિક ગુણવાણ્યો અન્યના તેવા વિચારો કરતાં કંઈ વિશેષ રૂપ નથી. વાચકના મનમાં એવો પ્રશ્ન ઉગે થશે, કે વિધિના ગુણવાણ્યના ઉભય નિરાકરણમાંથી કયું એક અતિમ સત્ય રૂપે હશે, કારણ કે સત્ય તો એક જ હોય જોઈએ. નિરોધિ બાવના ઉપર આ પ્રશ્નનો આધાર છે. દુનિયામાં સત્યની માત્ર કસોટી માનવિનો અનુભવ છે. જેનો જેનો તેને અનુભવ થાય છે તે સત્ય છે. આ અનુભવનો ખુલાસો, ખુલાસો શોધતા મનુષ્યને અસર કરે એવા શબ્દોમાં, એક પ્રકારના તેના માનસિક પ્રયત્નકરણ સમાન છે. જે સ્વભાવની અનેક વિધિવાતે લીધે મનને અનેક રીતે અસર થઈ શકે છે, તો એટલું ફલિત થાય છે, કે તેમાંથી એક જ સિદ્ધાન્તના, સમાન આધારવાળા અનેક ખુલાસાઓ સંભવી શકે. એક નિરાકરણને અન્યતા કરતાં વિશેષ સત્યમાનવું, એ બૂઝ છે. સર્વ રીતે નિઃશંકતા, અનુભવ પ્રદેશ આત્માનો છે, તેવી આત્મ પ્રદેશનો અનુભવ, મનન પ્રદેશના નિરાકરણ કરતાં વિશેષ અગત્યનો છે.

સામાન્ય મનુષ્ય થોડાક પુદ્ધિ પક્ષનો અને થોડાક ઉર્મિપક્ષનો હોય છે; આગળ વધેલો મનુષ્ય પણ ઉર્મિપક્ષના સંપૂર્ણ અભાવ રૂપે પુદ્ધિ પક્ષનો સંભવી શકતો નથી, અથવા આથી વિરુદ્ધ પણ જની શકતું નથી. સર્વ મનુષ્યોમાં આ ઉભય ગુણો હોય છે; માત્ર આગળ વધેલા અભ્યાસિઓમાં જ, અન્ય મનુષ્યો કરતાં સ્વભાવપરે જીવન વિશેષ રંગાયલાં હોય છે. જ્યારે દરેક મનુષ્યનો અધિકાર સ્પષ્ટ રીતે લક્ષમાં આવે છે ત્યારે જ દરેકને અનુસરવાને યોગ્ય માર્ગ પણ જાણવામાં આવે છે.

દરેક આત્મજ્ઞાસુએ, પ્રકૃતિએ તેને કયા માર્ગ માટે અધિકારી બનાવ્યો છે. તે જાતે જ શોધી કાઢવાનું છે; કયા માર્ગને અનુસરવાથી તે આનામ પડેને પામશે, “જ્યાં સુધી પ્રકાશનો નથી, તેમજ અંધ, તેમજ નક્ષત્રો પ્રકાશતાં નથી.” એવા પ્રદેશનો અનુભવ મેળવી શકશે એ જાતે જ શોધવાનું છે.

આ પ્રમાણે આપણે જોઈએ કે આત્મા, તેમજ આધ્યાત્મિકતા ઉભયેનો અર્થ સર્વેમનુષ્યો આટે એક સરખો થતો નથી. એકને આત્મા, અનુભવની યથાર્થતા સમાન છે, અન્યને તે તેમાંથી ઉપજતી અમૂર્તભાવના સમાન છે. એક પક્ષે, આત્માને અને સચેતન, શૂનતા કેન્દ્રને, દેહમાંથી, મનમાંથી, અહંકારમાંથી, એ પ્રમાણે અન્યમાંથી પાછો ખેંચી લેવા રૂપ આધ્યાત્મિકતા છે; અન્યપક્ષે, યક્તિઓના વિદ્યાસમાં, દેહ અને મનને, હમેશાં બંધાઈની ધ્રુજાને અનુસરનારાં બને એવી રીતે કેલવવામાં આધ્યાત્મિકતાનો સમાવેશ થાય છે.

શ્રી:નિવાસ, આયંશર.

Theosophist.

॥ સ્થૂલપારની સૃષ્ટિનું જ્ઞાન ॥

વર્તમાન દિનોમાં “ઈન્દ્રિયાતીત સત્યો” વિશે સાંભળનાર ઘણા લોક, એકદમ આવા પ્રકારનો પ્રશ્ન પૂછે એ સ્વાભાવિક છે: “અમે અગારી જાતે આવું જ્ઞાન શી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકીએ?” ખરેખર વર્તમાનમાં લોકના એક પ્રકારના લક્ષણ રૂપે વારંવાર કહેવામાં આવે છે, કે તેઓ માત્ર શ્રદ્ધાથી ક્યાનો સ્વીકાર કરતા નથી, માત્ર “પ્રમાણને” આધારે ક્યાને માનતા નથી, પરંતુ માત્ર પોતાના અનુભવમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવાની ઇચ્છાવાળા હોય છે. આથી જ્યારે માનવની સ્થૂલ પારની પ્રકૃતિ વિશે, તથા જન્મ પૂર્વે અને મરણ પછી માનવજીવાત્માના ભાવિ વિશે થોડુંક જાણવાને શ્રમવિદ્યાનુયાયીઓ અને અધ્યાત્મ વાદીઓ દાવો કરે છે, ત્યારે તેમને એકદમ આપણા દિનોની આસામાન્ય માન્યતાના સામ થવું પડે છે. આના સિદ્ધાન્તો માત્ર ત્યારે જ કોઈને પણ અગત્યના છે કે જ્યારે તમે તેને તેમના સત્યની જાતે ખાતરી કરી લેવાનો માર્ગ જતાઓ હોય છે, એમ તેમનું કહેવું થાય છે.

આવી માગણી તદ્દન યથાર્થ છે; આ જાનતો સ્વીકાર કરવામાં કોઈ પણ યથાર્થ શ્રમવિદ્યાનુયાયી અથવા અધ્યાત્મવાદી કદાપિ ભાગ્યે જ નિષ્ફલ નિવડશે. પરંતુ એટલું પણ સમાન રીતે સત્ય છે, કે આવી માગણી કરનારની વિદ્યા સંખ્યાના મનમાં શ્રમ વિદ્યાવાદીનાં ક્યાનો પ્રત્યે નાસ્તિકતાની અથવા વિરોધની એક પ્રકારની લાગણી હોય છે. જ્યારે શ્રમ વિદ્યાવાદી, પોતે દર્શાવેલાં સત્યો કેવી રીતે અનુભવી શકાય એવાં છે, એ જણાવતો હોય છે ત્યારે આ લાગણી ખાસ કરીને લક્ષમાં લેવા યોગ્ય બને છે. કારણ કે આવા સમયે લોકો તેને વારંવાર કહે છે, “જે સત્ય હોય તે સિદ્ધ કરી શકાય છે, આટે તમે જે કહે છે તે અમને સાબિત કરી દેખાડો.” આ ઉપરાંત પણ તેઓ ચચવવા માંગે છે, કે સત્ય કંઈક સ્પષ્ટ અને સાદું જ હોવું જોઈએ, કંઈક એવું હોવું જોઈએ કે જે “સાદામાં સાદી” બુદ્ધિ પણ સમજી શકે. “ખરેખર માત્ર ગણ્યા ગાંડ્યાં પસંદ કરેલાં માનવિઓ જમને આ જ્ઞાન ‘ખાસ’ ઇશ્વરદેશ વડે મળેલું હોય છે તે વારસોના હોવા

જોઈએ." ઇન્દ્રિયાતીત સત્યોના સંદેશ વાંદકને આ પ્રમાણે વારંવાર તેનો અરવીકાર કરતા લોકના સાંભે ચંચુ પડે છે, કારણ કે-દૃષ્ટાંત તરીકે પદાર્થવિજ્ઞાન શાસ્ત્રીનાથી ભિન્ન રીતે— તે પોતાનાં કથનો માટે તેઓ જાતે સમજી શકે એવી જાતની કાષ્ટ પ્રકારની સાબિતીઓ આપી શકતો નથી.

વળી એવા કેટલાક છે, કે જેઓ આવી જાણતોનો સંભાળ પૂર્વક ત્યાગ કરે છે, આવી જાણતો યુદ્ધીયુક્ત જણાતી નથી એમ માનીને, તેમની સાથે કાષ્ટ પ્રકારનો નીકટ નો સંબંધ રાખવાની-તેઓ ના બળે છે. જે જન્મ અને મરણની પાર છે, જે આપણે આપણી ઇન્દ્રિયોથી ના જોઈ શકીએ, તે વીશે આપણે કંઈ પણ ના જાણી શકીએ એમ વિચારીને જે કે સંપૂર્ણ રીતે નહિ તેા પણ થોડા ધણા તેઓ પોતાની જાતને દિલાસો આપે છે.

વર્તમાનદિનોમાં આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રના સંદેશવાદકને લક્ષમાં લેવા ચોગ્ય જાવનાઓ અને ટીકાઓમાંની આવી કેટલીક છે. પરંતુ આ સર્વે આપણા જમાનાના મૂખ્ય સૂરને ઉપજાવતી સર્વે દલીલો સમાન છે. આધ્યાત્મિક સંદેશની સેવામાં પોતાની જાતને અર્પનાર દરેકે સ્પષ્ટ રીતે આ મૂખ્ય સૂરને લક્ષમાં લેવાની જરૂર છે.

પોતાના જ્ઞાનનો આધાર સ્થૂલપારની સત્ય જાણતો ઉપર છે, એટલું શુભવિધાનુયાયી પોતે જાતે સારી રીતે જાણતો હોય છે; જેવી રીતે આફ્રિકાના મુસાફરના જાનુભવો અને અવલોકનો ઉપર સત્ય જ્ઞાતોનો આધાર હોય છે, તેવીજ રીતે ઉપરની જાણતો પણ છે. એનિ. એક્સ્ટે પોતાના “ડેય—એન્ડ આરટર !” નામના પુસ્તકમાં જે કહ્યું છે, તે શુભ વિધાનુયાયીને બંધ બેસતું આવે છે. “એક પરિપક્વ અનુભવવાળો આફ્રિકામાં શોધખોળ ચલાવનાર, પોતે આપેલા જ્ઞાત ઉપર એ દેશમાં કદાપિ નહિ જઈ આવેલા પુરૂષોએ કરેલી ટીકાઓની ધણી ચોડીજ દરકાર રાખે છે; તેણે જે અવલોકન દશે તે કહેશે, જેમની ટેવોનો પોતે અભવાસ ચલાવેલો દશે એવા પ્રાણીઓનું વર્ણન આપશે, મુસાફરી કરેલા પ્રદેશનો નકશો ચિતરી આપશે, તેની પેદારો અને લક્ષણોનો સાર સંગ્રહ દર્શાવશે. જે મુસાફરી નહિ કરેલા ટીકાકારો તેના વિરૂદ્ધ પડશે, તેને હસશે, સુધારશે, તો તેથી તે ગભરાશે નહિ તેમજ બીતિ પણ પામશે નહિ, પરંતુ તેમને એકલા ફરજ રહેવા દેશે. પોતાની અવિધા માટે વારંવાર પ્રતિજ્ઞા કરવા વડે અચાન, જ્ઞાનની ખાત્રી કરી શકતું નથી. એકાદ વિષય માટે સંપૂર્ણ રીતે અચાની હજારો પુરૂષોનો અભિપ્રાય, એ વિષયથી ભોમિયા એક પુરૂષના અભિપ્રાય કરતાં જરાપણ વધારે વજનદાર નથી. એકમત થતા અનેક સાક્ષિઓ વડે પૂરાવો જલવાન બને છે, તેના એક સત્ય જાણતના જ્ઞાનમાં દરેક જણુ ટેકા પૂરે છે; ચૂન્યને ચૂન્ય વડે એક હજારવાર શુદ્ધતામાં આવે તો પણ પરિણામ ચૂન્યજ રહે છે.”

અત્રે શુભવિધાનુયાયીના દલિખિંદને દર્શાવવામાં આવ્યું છે. :દરેક પાસા ઉભી કરવામાં આવતી વિરૂદ્ધ દલીલોને તે સાંભળે છે, તથાપિ તે સારી રીતે સમજે છે, કે

આ સંબંધી વાદવિવાદ કરવાની કંઈ જરૂર નથી. તેને જેવો અનુભવ થયો છે, એવા અનુભવ વિનાના પુરૂષો તેના ખાત્રી ભરેલા જ્ઞાન વિશે ચર્ચા ચલાવે છે, એમ તેના સંમતજવામાં આવે છે. એક નવીન સિદ્ધાંત શોધી કાઢનાર ગણિત શાસ્ત્રીના જેવી તેની દશા થઈ પડે છે, ગમેતો એક હજાર પુરૂષો તેના સામે યાવ તો પણ એ સિદ્ધાંતોની કીમત ઓછી થતી નથી.

અત્રે એકદમ સંશયભાઓની શંકા ઉપસ્થિત થઈ આવે છે:—“ ગણિત શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોને કોઈ પણ સાબિત કરી શકે છે, ગમેતો તમે ખરેખર કંઈક શોધી કાઢ્યું હશે, પરંતુ અમે અમારા અવલોકનવડે એ ખાતતના સત્યને યિખિયું ત્યારેજ માત્ર અમે તેના સ્વીકાર કરી શકીશું.” એટલું સ્પષ્ટ છે, કે આવશ્યક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર કોઈ પણ ગણિત શાસ્ત્રના એકાદ સિદ્ધાંતને સિદ્ધ કરી શકશે, જ્યારે શુભવિદ્યાનુયાયીથી સ્વીકારાતા અનુભવોનો આધાર મળ્યા માંડ્યા પસંદ કરાયલા પુરૂષોની ખાસ શક્તિયો ઉપર છે, જે મને તે અંધ શ્રદ્ધાથી સ્વીકારે છે, એમ માનીને તેઓ પોતાને વધાર્ય મણે છે.

પરંતુ જે આ બાધનો વધાર્ય વિચાર કરે છે તેને માટે તો આવી શંકાની કોઈ પ્રકારની સત્યતા એકદમ દૂર પળે છે. કારણકે અત્રે દરેક વધાર્ય શુભ વિદ્યાનુયાયી, સંશયભાઓની પેઠેજ બોલશે. જે કોઈ પોતા માટે પ્રવેશ કરવા યોગ્ય શક્તિયો પ્રાપ્ત કરશે તેને માટે ઉચ્ચજ્ઞાનનો માર્ગ ખુલ્લો છે, એવા સત્ય ઉપર તે હમેશાં ભાર મૂકશે. ભાવના યોગિ એવું કંઈ પણ સાબિત કરતો નથી કે જે તેના વિરોધિઓને જે તેઓ ને કહે છે તે માત્ર સંપૂર્ણ રીતે સમજતા હોય તો સાબિત કરવાની શરૂ નાપડે.

આવશ્યક શક્તિયો મેળવ્યા પછીથીજ સંશયભાઓ (Sceptics) ભાવનાયોગિના (Mythical) સિદ્ધાંતોની કસોટી કાઢવામાં સંતોષ માનતા નથી, પરંતુ તેને તેમની વર્તમાન શક્તિઓ અનુસાર તપાસે છે, તથા તે જેવા પ્રકારની શક્તિઓ માગવાને બંધાયેલો છે, તે વડે તપાસ ચલાવવામાં આવતી નથી. તે તેમને કહે છે, “ તમે જે અર્થમાં દર્શાવવા માગો છો તે પ્રમાણે હું “ પસંદ થવાનો ” દાવો કરતો નથી. આ શક્તિયો મેળવવા માટે માત્ર મેં મારા અંતરમાં કાર્ય કર્યું છે; એ શક્તિયોદ્ધારા રચૂલપારના પ્રદેશોમાં કરેલાં અવલોકનો વિશે બોલવાનું સંભવિ શકે છે. પરંતુ આ શક્તિઓ દરેકજામાં સુપ્ત દશામાં છે, માત્ર તેમને વિકસાવવાની આવશ્યકતા છે.” પરંતુ આ સમયે તેના વિરોધિઓ હત્તરવાળે છે. “ અમે અત્યારે જેવા છીએ તેમને તમારે તમારા સત્યો સાબિત કરી આપવાજ નોંધએ.” તેમણે પ્રથમ તેમનામાંની સુપ્તશક્તિઓનો વિકાસ કરવો નોંધ્યો, એવી તેની માગણીને તેઓ સ્વીકારશે નહિ, પરંતુ એમ વર્તવાની જરા પણ ઇચ્છા વિના, તેઓ તેની પાસેથી સાબિતી મેળવવાનો આગ્રહ કરશે. તેઓ એટલું પણ નોંધ શકતા નથી કે, ગણિત શાસ્ત્રની પાસેથી, ગણિત શિખવાની પ્રથમ મહેનત લીધાવિના એક હલ ખેડનાર ખેડૂત એકાદ શુચવાયુંલા સિદ્ધાંતનો ખુલાસો માગે, તેના સમાનજ આછે.

આવા પ્રકારના વિચારો, એટલા બંધા સાદા દેખાય છે, કે તે વિશે બોલવાની અજમાસિ લગભગ આનાકાની કરે છે. તથાપિ આથી વર્તમાન કાલે, હજારો લોકો જેમાં

કૃદાય છે એવી એક ભમણાનું 'સૂચન' થાય છે. જો કોઈ તેમને તે વિશે ખુલાસાવાર સમજાવે છે તો હમેશાં તેની સાથે તેઓ વાદ માત્રમાં એકમત થાય છે, કારણ કે એને જેનો સરવાળો ચાર થાય, તેના નેટલીંગ આ પાખત સ્પષ્ટ છે. પરંતુ અભ્યાસમાં, અનુભવમાં તેઓ હમેશાં તેનાથી વિરોધમાં હોય છે. આ વિશે કોઈ પણ અભ્યાસિ સહજમાં પોતાની ખાત્રી કરી શકશે. આખૂલ માનવિઓના મોટા વિભાગમાં તો એક ટેવ સમાન થઈ પડી છે. જો તેઓ માત્ર શાંતિથી વિચાર કરી શકે તો તેમણે સર્વ સમય માટે સ્વીકારેલા એક સાદામાં સાદી પ્રકૃતિના સિદ્ધાન્તાના સામે જોજો હોય. તેના વિરુદ્ધ તેઓ હમેશાં થાય છે, આવીજ રીતે તેઓ આ પ્રમાણે કહે છે એમ. જાણ્યાવિના આ જૂલનો અભ્યાસ કર્યો જાય છે, તે વિશેની ખાત્રી મેળવવાની ઇચ્છાવિના આ પ્રમાણે વર્ણવે જાય છે; ગમે તો વર્તમાન દિનેમાં ભાવનાયોગિ વિચાર પંચાયણ કલાભિજ્ઞોનાં મંડલોમાં ફરે અથવા વિશેષ શિષ્ટ કેળવણલા મંડલમાં ફરે, તેનો કંઈ દિસાળ નથી, પરંતુ જ્યાં જ્યાં તે જાય છે ત્યાં તેને તેના તેજ વહેમ સામે ધ્રુવ પડે છે, તેનો તેજ આત્મ વિરોધ સહન કરવો પડે છે. લોક પ્રિય ભાષણોમાં, સર્વ વર્તમાનપત્રો અને માસિકોમાં તથા વિદ્વાત્તા બરેલા ગ્રંથો અથવા પુસ્તકોમાં પણ આનું આજ મળી આવે છે.

આપણે ઝમાનાના ચિહ્ન વિશે વિચાર ચલાવીએ છીએ, જો આપણે માત્ર અસામર્થ્યરૂપે જણવાનું નથી, તેમજ તેને વિરોધ ટીકારૂપે ખુલ્લું પાડવાનું નથી, કદાચ તે સત્ય હશે પરંતુ પ્રમાણિક તો નથીજ, આટલી પાખત આપણે અત્રે સ્પષ્ટ રીતે લક્ષમાં લેવાની છે. ઉચ્ચ સત્યો વિરુદ્ધ આ લક્ષણે, આ જૂલ બરેલા વિચારે, આપણા ઝમાનાના અંતરમાં જડ થાલી છે, એ આપણે સમજીએ જોઈએ. મહાન વિજયો, અનહદ શક્તિ, જ્યાં તે જુદો પડી આવે છે, તેજ તેને અવશ્ય કરીને આ જૂલ તરફ વાળે છે, એ આપણે સ્પષ્ટ રીતે જણવાનું છે. ઓગણીસમા શતકનો ખાસ કરીને આ સંબંધમાં તેનાં અદ્ભુત શ્રેષ્ઠ દર્શનાત્મક મધ્યમાં પણ એક સ્થાન પક્ષ છે. જાણ હુનિયામાં કરેલી શોધો ઉપર તથા યાત્રિક અને ઔદ્યોગિક હેતુઓ માટે પ્રાકૃતિક શક્તિઓ ઉપર મેળવેલા વિજય ઉપર તેની મહત્તાનો આધાર છે. ઇન્દ્રિયોના અવલોકન વડે અને પછીથી ઇન્દ્રિયોએ જોઈ અવલોકન કર્યું હોય તેના ઉપર મનને ચોળવાયીજ આ વિજયો પ્રાપ્ત કરી શકાય. આપણી ઇન્દ્રિયોની તથા ઇન્દ્રિય સહિ સાથે સંબંધ ધરાવતાં આપણા મનના વિભાગની કેલવણીના પરિણામરૂપ વર્તમાન દિનેની કેલવણી, સિદ્ધાચાર છે. વર્તમાન દિનેમાં માર્ગમાં આપણાથી બરાબ દરેક ડગલું દર્શાવી આવે છે, કે આપણે આના પ્રકારની કેલવણીમાંથી કેટલું મેળવ્યું છે. કેલવણીનાં, સિદ્ધાચારનાં આમાં શુભ-દુષ્ટોની અસરને લીધે, વર્તમાન દિનેમાં આપણા જાતિ બંધુઓમાં પ્રસરી રહેલી વિચારની ટેવો વિકાસ પામી છે. તેઓ ઇન્દ્રિયો અને મનનેજ આશ્રય શોધે છે, કારણકે આ સાધનો વડેજ તેઓ મોટા જન્યા છે. ઇન્દ્રિયો અને મનદ્વારા જણાતા પરિણામો વિના અન્ય કશાનો સ્વીકાર ના કરવો જોઈએ, એમ આ લોકને શિખવવામાં આવ્યું હતું. મન અને ઇન્દ્રિયો કરતાં અન્ય કંઈ પણ પોના માટે માત્ર વળતર પુરાવતો, માત્ર સંપૂર્ણ આધારનો વિશેષ હક દર્શાવવાના વલનવાળું નથી. જો એક અનુભવ આ સાધનો વડે અમુક પ્રકારની અભિવૃદ્ધિ પામ્યો

હોય છે તો પછીથી તેને દરેક જામતોને આમના વિચારને, આમની દીકાને આધિન કરવાની ટેવ પડે છે. વળી અન્ય પ્રદેશમાં, સામાજિકજીવનના પ્રદેશમાં, આને મળતું જ વલન જોવામાં આવે છે, એંગલોઇશમાં ચતકના મનુષ્યે સંપૂર્ણ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય માટે, શબ્દના સંપૂર્ણ અર્થાનુસાર આગ્રહ ધારણ કર્યો અને સામાજિક સામ્રાજ્યમાં કોઈ પ્રકારની સત્તાનો અસ્વીકાર કર્યો. તેણે સમાજને એવી રીતે બાંધવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે, જોયી દરેક વ્યક્તિનું સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય, પોતે પસંદ કરેલો ધંધો, વયમાં કોઈ પણ પ્રકારના બાંધ વિના સુરક્ષિત બન્યાં રહે. આ પ્રમાણે સાધારણ મનુષ્યના દૃષ્ટિબિંદુથી દરેક જામતને અવલોકવાની તેને ટેવ પડી ગઈ. જીજ્ઞાસુઓમાં સુમદ્યમાં રહેલી શક્તિયોનો, એક મનુષ્ય આ દિશામાં વિકાસ કરે, અન્યમનુષ્ય અન્યદિશામાં વિકાસ કરે. એક વિરોધ, અન્ય એકાંતી વૃદ્ધિ પામે. જ્યારે મનુષ્યે આની શક્તિયોને વિકસાવે છે, અથવા જ્યારે તેઓ તેમની કંઈક પણ કીમત આંકે છે ત્યારે તેમનામાં માંદગામી એક પડવામડે છે. જો એક મનુષ્ય આવી શક્તિયોના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરે તો તેણે વિકાસમાં આગળ વધેલા અન્યમનુષ્યને, ચોટાક વિકાસ પામેલા મનુષ્યના કરતાં, આવા વિષય ઉપર બોલવાનો અથવા અમુકપ્રકારે વર્તવાનો વિરોધ હક આપવો જ નેહ્યો. પરંતુ ઇશિયો અને મનના સંબંધમાં તો એક સામાન્ય દૃષ્ટિબિંદુ ચાલી ચશે. આ પ્રદેશમાં સર્વના સમાન હક છે, સમાન સ્વતંત્ર્ય છે.

વર્તમાન સામાજિકસામ્રાજ્યના બંધારણને લીધે, માનવિની ઉચ્ચશક્તિઓ સામે અજબજાટ ઉપજવવામાં મદદ મળે છે, જે પણ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે. ભાવનાયોગિના માનવા પ્રમાણે એંગલોઇશમાં ચતકનાં ચિદાચાર કેલવણી તદ્દન સ્થૂલદિશાઓમાં પ્રવર્તિ રહ્યાં છે; અને લોકો પણ માત્ર સ્થૂલજીવનમાં જ પ્રવૃત્તિપત્રાયણ થવાની ટેવવાળા થઈ પડ્યા છે, જે જીવનમાં જ પોતાના ગૃહમાં હોય એમ માનવા લાગ્યા છે. સ્થૂલ વિનાનાં અન્યજીવનો ઉપર જ ઉચ્ચશક્તિયો વિકાસ પામી શકે છે, તેથી આ શક્તિયોથી ઉપજતું જ્ઞાન માનવિથી દૂર પડ્યું છે. સ્થૂલજીવનસાથે, ઇન્દ્રિયસૃષ્ટિ સાથે સંબંધ વિનાના કોઈ પ્રકારના વિચારો કરવાને વક્તાઓ તદ્દન અચક્ષુર છે, એટલી જામતની જો ખાતરી કરવાની ઇચ્છા હોય તો જ જનસમૂહની સમાજોમાં દાનવી આપવી આરમ્બક છે. આપણાં વર્તમાનપત્રો અને માસિકોના આગળ પડતા વાહકોમાં પણ આ જોવામાં આવે છે. જે જે અશ્લિયોથી ના જોઈ શકાય અથવા હાથથી ના ગણતરી શકાય અથવા સાધારણ મનુષ્યથી સમજી ના શકાય એવી સર્વ જામતોનો સર્વ પાસાથી ગર્વિષ્ઠ અને સંપૂર્ણ રીતે અસ્વીકાર થતો જોવામાં આવે છે. આપણે એકવાર દ્રીથી કહીએ કે અમે આવા વર્તન પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવતા નથી. માનવજાતના વિકાસક્રમમાં આ દશા પણ એક આવશ્યક ભૂમિકા દર્શાવે છે. મન અને ઇન્દ્રિયોના ગર્વ અને જોશો વિના, આપણે જડ જીવન ઉપરના આપણા વિજયો ભાગ્યે જ પ્રાપ્ત કરી શક્યા હોત, તેમજ વ્યક્તિવને અમુક પ્રકારની સિધ્ધિરથાપકતા ભાગ્યે જ અર્પી શક્યા હોત, તેમજ સ્વાતંત્ર્ય અને વ્યક્તિત્વની સામિતી માટેની માનવ તૃષ્ણાઓ ઉપર આધાર રાખતી અનેક ભારનાઓ હજી હવે પ્રાપ્ત કરી શકાશે, એવી, આપણે ભાગ્યે જ આશા રાખી શકીએ.

પરંતુ તેને જડવાદપરાયણ શિક્ષાચાર કેલવણીનાં આ સ્થોમ પદો, વર્તમાન માનવિનાં સમગ્રવર્ણમાં ઉડી અસર ઉપજાવી છે. સોબિતી તરીકે, ઉપર દર્શવાયેલી સત્ય બાબતોને ફરી દર્શાવવાની જરૂર નથી. ખાસ કરીને વર્તમાન વિનામાં મોલવિનાં મનુષ્યમાં આવતાં અત્યુદ્દાહિતો વડે એટલું સાબિત કરવું સહેલું છે, કે વર્તમાન દિનેનાં માનવિનું મન, ઇન્દ્રિયો, અથવા સાધારણ મનશક્તિના પુરાવા ઉપર કેટલો બધો આધાર રાખે છે. આવી બાબતોને લીધે આધ્યાત્મિક જીવનનો પુનર્દિહાર કરવાની આવશ્યકતાનું સ્પષ્ટ થાય છે.

વર્તમાનમાં સર્વ પાસા વિવિધર્મોવાળા પોતાનાં યાત્રોના, રૂપકોના, વાર્તાઓના, કથાઓના, ખુલાસા કરવા લાગ્યા છે, હંડા ઉતરી સમજવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા છે, એ વર્તમાન જમાનાનાં ચિહ્ન સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. બાઈબલનાં ખુલાસાઓ કરનાર એક વર્તમાન વિખ્યાત લેખક, પોતાના “ઈશ્વરદેશ” વાદના વિરોધિઓને પ્રતિ ઉત્તર આપે છે.

“આપણે શાલામાં અથવા દેવલમાં ‘ઈશ્વરદેશ’ વિશે જે નિષિખવવામાં આવે છે તેથી આપણે સત્યના પ્રદેશમાં રહીએ છીએ એટલુંજ નહિ પરંતુ એટલું આપણું કર્તવ્ય છે, કે આપણે આપણાં બાલકોને ઉદાવનારા જવાબો આપવાનું દૂર કરવા માટે આવા ગંભીર પ્રશ્નોનો સ્વતંત્ર વિચાર ચલાવવાની જરૂર છે, આવા પ્રશ્નોમાં અગત્યના બ્યાવહારિકપદ્ધતો સમાવેશ થાય છે.”

અંત્ર સાદી રીતે શું સ્પષ્ટવામાં આવ્યું છે? સ્પષ્ટ શોધમાં ‘લગિલું’ મન, સ્પષ્ટ પારની પ્રકૃતિના અનુભવને તપાસવાનો હક દર્શાવી શકે આતું મન, વિશેષ તેમાંથી કયાં વિના “ઈશ્વરદેશ” ના ઉપદેશો વિશે વિચાર ચલાવવાને પણ નાલાયક હોય, એવા બાવનો ઉદય જેવામાં આવતો નથી. એકાદ મનુષ્યને જે “આંતર પ્રકાશ” રૂપે જણાય છે તે સમજવાની ઇચ્છા થતાં, જેમાંથી તે “આંતર પ્રકાશ” આવે છે એવી શક્તિઓ ધારણ કર્યાવિનાં તેમ બની શકતું નથી.

જે પોતાના આંતરમાં દર્શનની શુભશક્તિને વિકસાવે છે તેના વર્તન સમજવામાં આવે છે, કે વેદપુરાણાદિ યાત્રોની અમુક વાર્તાઓમાં, તેને માટે મનશક્તિવડે મદદ થઈ શકે તેના કરતાં ઉચ્ચપ્રકૃતિનાં સત્યો દર્શવવામાં આવ્યાં છે; મનશક્તિનો માત્ર ઇન્દ્રિયપદાર્થો સાથે સંબંધ છે તેના શુભઅનુભવો સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી આપશે, કે ઇન્દ્રિયાતીત સત્યોના એક પ્રકારના ગૂઢ દર્શનમાંથી આવી કથાઓ ની ઉત્પત્તિ થઈ છે. આપણી એક ક્ષયમાં તેનું સમગ્ર દિલ્લિંદુ પલટાઈ નાંખે છે.

જેમ એક મનુષ્ય ગણિતના એકાદ સિદ્ધાન્તનું, તેનું પ્રથમ કાણું નિરાકરણ કર્યું. અથવા અનેક જણે તેનું નિરાકરણ કર્યું એ શોધી કઢવાવડે મિથ્યાત્વ યોડ્યું ન સિદ્ધ કરી શકે—આમ થાય તો એક ખરેખર કીમતિ. ઐતિહાસિક શોધ મધ્ય પડે—તેમનાં જાણની એકાદ કથાના સત્યનું, અન્યત્ર આવેલી તેના સમાન કથાનાં શોધવડે યોડ્યું

નિરાકરણ યદ્ય ચક્રે છે. દરેક જણને આવી “આંતર પ્રકાશ” ની જાણતો ઉપર સ્વ-
તંત્ર વિચાર ચલાવવાનો હેતુ અથવા ફરજ છે. એ સ્વીકારવાને બદલે, આપણે એમ
વિચારવાની જરૂર છે, કે “ધ્વનિપારનાં સંયોગે” દર્શાવતાર ભાવનાયોગિઓનાં અનુ-
ભવ પ્રમાણે પુનઃજીવન ગાળવાનું સંભવિત કરી આપનાર “મુક્તચક્રિઓના” વિકાસ કર-
નાર, પુરપતેજ માત્ર આવી જાણતો વિશે નિશ્ચિત મત દર્શાવવાનો હેતુ છે.

આનુભવિક ધ્વનિ-જ્ઞાનમાં શ્રેષ્ઠ વિનયો પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય સાધારણમુનશક્તિ
કેવી રીતે ગર્વને લીધે એવા પ્રદેશોની તપાસ કરવા મંડી જાય છે કે જેના અસ્તિત્વ
વિશે શિખવાની પથ તેને દરકાર હોતી નથી. આનુ આપણને, અને ઉપર દર્શાવે સળી
રહે છે. કારણ કે ધ્વનિયોના અનુભવ વિના અન્યકશાથી શુદ્ધ ઐતિહાસિક શોધ ચલાવી
સંજ્ઞાતી નથી.

આ પ્રમાણે આપણે શાસ્ત્રોના નવીન શોધપ્રદેશમાં અંધકારમાં કુટાણ્યે છીએ.
સર્વે એમ આપીને “નવીન ઐતિહાસિક શોધ” વિધિને શાસ્ત્રો પ્રાચ્ય લગાડવામાં આ-
વી હતી આવા લેખોને અન્યોન્ય સાથે સંજ્ઞાજ પૂર્વક સરખાવવામાં આવે છે, તમા
મર્વે પ્રકારની જાણતો વિશે સંજ્ઞા મેળવવામાં આવે છે, કે જ્યાં અમુક સ્થાનમાં
અમુક સમયે થું થું મુન્યું તે આપણા સમજવામાં આવે. તેમાં કરેવાતી “ઐતિહાસિક
વ્યક્તિઓએ” કેવી રીતે જીવન ગાળ્યું હશે તથા પથાર્યે રીતે કેમ ઉપદેશ કર્યો હશે,
એ લક્ષમાં આવે.

“આ જાણનાં સત્તરમાં સ્વતંત્રતા એમમદ્વંતે યથાર્થરીતે દર્શાવી છે.

“ આવતારો અથવા મહાત્માઓ, પવિત્રસ્થલોમાં વર્ષોવર્ષ જન્મ ધારણ કરે, અને
તમારા પોતામાં તેમનો કદાપિ જન્મ ના થાય તો તમારે સદા માટે આશ્વા. હોવાની
છે. જો તેઓ તમારામાં સજીવન ના બને તો પવિત્રસ્થલો અથવા અન્યવિધિઓ
તમને કુઝામ્પાથી જાણાવી ચકે એમ નથી. ”

કદાચ આવા શબ્દો કોઈ સંચયકાનના હોય એવા જણાય છે, પરંતુ તેમાંથી ખસ-
વાન શ્રદ્ધા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. તેમાં સતતના એક સંતપુરણે કહ્યું છે:—

“ એવા કેટલાક છે કે જેઓ જેવી રીતે તેઓ ગાયને જીવે છે તેવી રીતે ધ્વનિ-
રૂપે જોવાની ધ્વનિ સમજે છે; જેવી રીતે તેઓ ગાય પ્રત્યે પ્રેમ દર્શાવે છે, તેવી જ રીતે
પ્રભુપ્રત્યે પ્રેમ દર્શાવવા માગે છે..... સાદુમનતાં મનુષ્યો માને છે, કે જ્યાં તે
અને જ્યાં હોય અને તેઓ તરે ઉભા હોય તેવી રીતે ધ્વનિનાં દર્શન યશ. પરંતુ
આ આમ નથી; આ દર્શનમાં તો ધ્વનિ અને હૃદય એક છીએ ”

“ઐતિહાસિક સત્ય” ના શોધ સામે આ શબ્દો આમંદપૂરેક લગાડવાના નથી. પ્રથમથી જો તેમાં સમાવેશ થતા ગુપ્તઅર્થોનો પોતામાં અનુભવ નહિ કરવામાં આવે તો શાસ્ત્રો જેવા લેખોના ઐતિહાસિક સત્યોને કોઈ પણ ભાગે જ મધ્યાર્થ રીતે સમજી શકે. અથવા સર્વ પ્રકારની સરખામણી અને પ્રયત્નકરણ તદ્દન નિરૂપયોગિ છે, કારણ કે પોતાની જાતમાં કૃષ્ણને ગૂઢ અનુભવ મેળવ્યા વિનાનો કોઈ પણ માનવિ ભાગ્યેજ શોધી શકશે, કે ગોકુલમાં કોણુ જન્મ્યો હતો. પોતાના આંતરમાં કદમદ્વડનો અનુભવ નહિ મેળવનાર, કદમદ્વડના જનાવોને ભાગે જ સમજી શકશે. “શુદ્ધ ઐતિહાસિક શોધ વડે, પ્રયત્નકરણ કરતા શારીરશાસ્ત્રી કર્તાંય એકાદ મહાનું કાંઈપ્રતિભાનું રહસ્ય શોધી શકે તેના કરતાં ભાગ્યેજ, ગૂઢમધ્યાર્થોત્કારિણો વધારે શોધ થઈ શકે છે.

જે આવી બાબતોમાં સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકે છે તેને માલૂમ છે, કે વર્તમાન કાલે મન-શક્તિનો “ગર્વ” કેટલાં બધાં ઉડાં મૂલ ધાલી બેઠો છે, તથા તેના ઇન્દ્રિયચણિની બાબતો સાથે જ સંબંધ છે. તે કહે છે, “ઉચ્ચ સત્યોને કેળવવા માટે શક્તિયોનો વિકાસ કરવાની મારી ઇચ્છા નથી; વર્તમાનમાં મારી જે શક્તિયો છે, તે વડે જ હું તેમના વિશે મારા નિર્ણયો બાંધવા માગું છું.”

વર્તમાન જમાનાના ઝોકથી જુદીજ રીતે સારી રીતે લખાપણા એક ચોપાનીયામાં આ પ્રમાણે વાચવામાં આવે છે:—

“જાતિના જીવનને સચવતા કૃષ્ણને, વર્તમાનદિનોનો માનવિ પોતાના અંતરમાં પીછાની શકે; શાસ્ત્રયોજકોની પેઠે તે પોતાના જીવાત્મામાંથી કૃષ્ણને જન્માપી શકે; એક માનવિ તરીકે તે પોતાની જાતને શાસ્ત્રયોજકોની દશામાં લાવી શકે, કારણ કે તેને સમાન આત્માનુભવો થશે તથા તે જાતેજ શાસ્ત્ર ઉચ્ચારશે, અથવા લખશે.”

આ શબ્દો સત્ય હોવા જોઈએ, અથવા કદાચ તદ્દન જૂસ બરેલા પણ હોય. જ્ઞાનીઓની ભાવનાથી અવરોડતાં આ શબ્દો સત્ય છે; શાસ્ત્રોના કૃષ્ણને પોતાના આંતરમાં અનુભવવાનો પ્રયત્ન કરવાના આવા કોઈ વિચારમાંથી દરેક માનવ જીવાત્મામાં સુમદશામાં રહેલી શક્તિયોને વિકસાવવાના સંબંધમાં આ શબ્દો મધ્યાર્થ છે. માત્ર ઇન્દ્રિયદર્શનોના સત્યને સ્વીકારનાર વર્તમાન જમાનાના ઝોક પ્રમાણે ઉપજાવવાલી કૃષ્ણની ઉપરચોટીયા ભવનાના સંબંધમાં આ શબ્દો તદ્દન અસત્ય છે.

આત્મજીવન માત્ર ત્યારેજ સમજી શકાય છે, કે જ્યારે આપણે તે વિશે અશુદ્ધ મનથી વાદવિવાદ ચલાવતા નથી, પરંતુ તે માટે અંતરંગપક્ષથી આપણી જાતનો વિકાસ કરવા માગીએ છીએ. જો કોઈ સત્યને “સાંધારણ જુદી” પર્વત ઉનારી માં ડાળી માગણી કરે તો માનીવિધી પ્રાપ્ત ઉચ્ચસત્યો વિશે જરા પણ ચિંતવાની કોઈ આપણા સરાખી શકે નહિ. આ સંબંધે આવી શ્રેષ્ઠ ઉદાહરી શકાય, “ત્યારે જા માટે

તમે ભાવનાયોગિઓ અને અધ્યાત્મવાદીઓ, હોકિને આ સયોનો ઉપદેશ કરો છો, કે જે તમારા કહેવા પ્રમાણે હજી તેઓ સમજવાને તૈયાર બન્યા નથી ? જેમનો અનુભવ મેળવવાને મનુષ્યે અમુક શક્તિયો પ્રયત્નથી જ કળવવી જોઈએ એવા સિદ્ધાંતોના ઉપદેશ કરનાર એકાદ આધ્યાત્મિકસંસ્થાની પાંજરે શી જરૂર ? ”

આ દેખીતા વિરોધનું નિરાકરણ કરવાનો આ લેખખાલાનો ઉદ્દેશ છે. એમાં દરેક વર્ગમાં આવશે, કે આપણા દિનેના આધ્યાત્મિક પ્રવાહો એક બિન્ન પ્રકારના આધારથી વહન કરે છે, તદ્દન અધમજ્યુદ્ધિ ઉપર આધાર રાખતા પદાર્થવિજ્ઞાન કરતાં તદ્દન બિન્ન રીતે વહન કરે છે. આમ હોવા છતાં પણ, માત્ર રચ્ય જનાવો ઉપર આધાર રાખતા પદાર્થવિજ્ઞાન કરતાં આધ્યાત્મિક પ્રવાહો કોઈ પણ પ્રકારે એકાં શાસ્ત્રીય નાથી ઉત્પન્ન આથી તો પદાર્થવિજ્ઞાનના શોધનો પ્રદેશ રચ્યપારના પ્રદેશમાં વિસ્તરે છે. એક વિશેષ પ્રશ્ન કરીને આપણે આ લેખને સમાપ્ત કરવો જોઈએ; એ પ્રશ્ન કદાચ આમ પૂછવામાં આવે છે, “રચ્યપારનાં સયોનો કોઈ અભ્યાસિ થી રીતે અનુભવ મેળવી શકે, તથા તેમનો આ પ્રમાણે અનુભવ મેળવવામાં આધ્યાત્મિકસંસ્થાઓ કેવા પ્રકારની મદદ કરી શકે છે ? ”

[ચાલુ]

“Theosophist.”

આર્ચ આચારો.

(મળેલું.)

શાસ્ત્રો જે ઉત્તમ નીતિ અને આચારો પ્રબોધે છે, જેને આવરણમાં મુકવાથી મનુષ્યની શારિરીક, માનસિક અને પારમાર્થિક ઉન્નતિ થાય છે એમ તે કહે છે તે આચારોના ગૌરવનું વર્તમાનમાં અમાન થયું હોય એમ આપણને જણાય છે. તુચ્છ બાબતોનું પણ અલક્ષ્ય કરવાથી મોટી હાનીઓ થાય છે એવી મતવ્યતા પણ ઘણું અંશે સદમાન્ય વર્ગમાંથી નીકળી ગયેલી જણાય છે. પણ કાળ બળાનુસાર કેટલાક બનાવોથી રચ્યદૃષ્ટિવાને એવી બાબતોમાંની કોઈક જણાય છે. અને ત્યારે જ તેઓ તેને માની શકે છે. દિને અમુક રિચિતિમાં બેસી, અમુક દિશા તરફ સુખ રાખી, અમુક પ્રકારની માનસિકરિચિતિપૂર્વક ભોજન, જલ પાનદિ વ્યવહાર કરવો; એમ જે સમ્પ્રદાયો પ્રબોધે છે તેમાં ખરેખર મનુષ્યની ઉન્નતિનાં શ્રમકારણો સમાપ્ત રહેલાં છે; છતાં પણ તેના તરફ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિ ફેરવ્યા વિના તે જણાતાં નથી. તેના પર પુષ્ટ વિચાર કર્યા વિના, તેમાં રહેલાં ઉન્નતિનાં ખરો કારણોને જેવાંની દૃષ્ટિવાળા ન હોવા છતાં તેવા હોવાનું કોઈ ધરાવનારા “ તે ગપાટકો છે, પુરાણોએનું વ્યાપીજ્ય છે, સમયાદિનો નિરપેલગ કરનાર છે ” એમ તર્ક વિતર્ક કરે છે; તેવાઓને પણ તે બાબતોપર બ્યારે પશ્ચિમથી

સુરેશ્વર, અમેરિકા તરફથી—પ્રમુખ નામવામાં આવે છે ત્યારે માનવાનાં કારણો જણાવશે. આગ ચવાનું કારણ પોતે સ્વતંત્ર શોધ નહિ કરતાં અન્યની શોધોના પરિણામોમાં આ જીવું જોઈ છે. જળપાનામિ તુલ્ય જાતનો પર પછુ લક્ષ ન રાખવાથી ક્યારેક મહાન હાનીના ભોગ થઈ પરંતુ પડે છે, એ નીચેના ખરા ખતેલાં. ખતાવથી કાંઈક વિચાર કરતાં જણાશે. જે આચારોપર આજે અગ્રહા ઉપજી છે તેનાં ગુપ્તરહસ્યપર પ્રકાશ પડે તો લોકોના આચારમાં ઉતરે અને ચાલે, વર્ણવેલાં લોકોત્તર પરિણામો પછુ ઉતારો તર જણાય.

સાંજે જર મહિનાની ખીજ તારિખની સાંજે પાંચ વાગ્યે ઝોશીસમાંથી છુટી હું મારા એક મિત્રની સાથે પશ્ચિમમાં ચાલતા પ્રેતાવાહન નામના તંત્રપર વાતચિત કરતાં ચાલ્યો આવતો હતો. મારા આ મિત્ર યિઝોસોશીકલ સોસાયટી-અધ્યાત્મમંડલના સભાસદ હતા, તેઓનું વક્તવ્ય આ તંત્ર ઘણીજ ઉતરતી પકિતનું છે અને આર્ય પ્રગર્ભે તે તજવા યોગ્યજ છે એમ સમજાવવાપર હતું. પછુ કેટલાક સમત્કારિક ખતાવો મેં થોડા સમય પર જોએલા હોવાથી મને તે વિષા આપણામાં ચાલતા જુવાનાધુણવાના માતાના આવવાતા-અમુક પ્રેત શરિરમાં આવવાના કરતાં ઘણી શ્રેષ્ઠ જણાતી હતી, છતાં મારા મિત્ર તો તેને એક જ દક્ષામાં સુકતા આ અમારી વાતચિતના રસની વચ્ચે થોડા સમયમાં ભંગ પડ્યો. આગની ખીજલતો અવાજ લોકોને ચોકાવતો મોકાવતો વધારે પ્રમાણમાં સંભળાવા લાગ્યો. લોકોની દોડદોડ અમારા રસ્તાપર થવા લાગી અને બાજુમાંના રસ્તાપરની એક વેપારીની દુકાનમાં આગ લાગ્યાની ખબર પડી. આવું થતું ત્યારે મારી ઘટિત ત્યાં જઈ કાંઈ મદદ બની શકે તો કરવાની થતી. તરતજ મારા મિત્ર સાથે અમે બાજુને રસ્તે મરડાયા અને બધાં આગ લાગી હતી તે દુકાન પાસે જઈ પહોંચ્યા. ખીજ માળના વચ્ચેના ભાગપરથી તે શરૂ થઈ હતી અને આધારે પોતાની જવાબાદખી છજથી ત્રીજમાળને ચાટતી હતી. દુકાનમાં શયુની ગુણુપાટો, વિલાયતથી નમુનાના આવેલા કપડાના કટકાઓ, અને જુના કોટો ભરેલા હતા. નીચેના ભાગમાં તે માલને છુટો છુટો થોડા પ્રમાણમાં રાખી વેપાર ચલાવવામાં આવતો, વચ્ચેના માળમાં શયુની ગુણુની ગાંસડીઓ અને કોટની પેટીઓ ચડાવી રાખવામાં આવતી અને છેલ્લે માળે તેનો છુટો જથ્થો પાડી રાખવામાં આવતો. આગ લાગવાનું ખરું કારણ કાંઈ હજુ સુધી જણાયું નહોતું અને તે શોધવાનું કોણનું મન તેનાપર વળતુંજ નહોતું કારણ કે આગ ઓલવવાની પ્રથમ જરૂર હતી. દુકાનનું આરણ્ય પશ્ચિમ તરફનું હોવાથી પવનના સપાટાનું જેર વધારે લાગતું હતું કારણ કે પવન તે તરફનો હતો. બખરનો આગ હોવાથી લોકો જસદી એકાં થઈ ગયાં હતાં પછુ તેમનાથી કાંઈજ બની શકે એવું નહોતું આગ લાગવાને પહેરેક મિનિટનો લાંબો વખત જતાં બંધાવાજાઓ આવી પહોંચ્યા તેઓનું રહેઠાન જરા દૂર હતું. પછુ પવન તે બાજુનો હોવાથી અને બખરના ભાગમાં તુકચાન ચવાનો સંભવ વિશેષ હોવાથી તેઓ ઘણી જડપે ખબર મળ્યા કે ઉત્તર જ ત્યાંથી દોડ્યા હતા. યે ડાવલો અદ્વાવિશેક વર્ષનો એક બહુચી પદાણુ હતો; તેણે થોડો ફોડી ખીજ ઓલવવા લાગેલા માણસો સાથે ભાગ લેવા માંડ્યો. બાજુની મેડીને હવે

આગ લાગવાની તૈયારી થઈ હતી. આ માંજસો પોતાના જેવું કોમ ન કરી શકે એમ તેનું માનવું હોય એમ તેના મોંઢા પરથી અમને જણાતું હતું, તે બાળુની મેડીના બારે પર થઈ માળની પેહેલી બારી પર કુદી ગયો, જે ગાંસડીની જગ્યા મેડીને લાગી તેને મોટાં નુકસાનપૂર્વે મુકવાની અણીમાં હતી તેને જોરજોરે એકે હડસેથો મારી નીચેનાં માં ગમાં મંડાવી પાડી. આ ગાંસડી આડી નંકવી હતી તેથી પાણીનો માર ત્યાં લોગી ચડતો નહિ હોવાથી તે બાળુની આગ નરમ પડતી નહોતી પણ આડ ખસી જતી નીચેના માણસોએ પાણીનો માર ત્યાંજ થઈ રહેતો આમને દશેક મિનીટમાં નરમ પાડી નહિ, જેવી કરી નાખી. પણ તેટલામાં તો લોકોનું મન ખીછ બાળુએ દોરાયું. જે ઘોડાવાળાએ ઓલવતી વખતે બહુ સાફ કામ કરેલું અને બધા માણસોનું ધ્યાન જેના તરફ આ વખતે એક મહામાર તરીકે ખેંચાયું હતું, તે માણસ પાસેના પાણીના નળની બાળુમાં પછડાયો. આને શું થયું તે જોવા માણસો દોડ્યાં, અને એકાદ બે મિનીટમાં તો લોકોનું ટાળું મોટા પ્રમાણમાં તેને ફરી વળ્યું. તેને શું થયું છે તે તેના શરિરને અડકીને જોવારને જણાયું કે તેના પ્રાણનો મંજાથ તેના શરિરથી છુટી ગયો છે; અને મરણ પામ્યો છે. આગ ઓલવાઈ ગઈ હતી પણ લોકો તો આગળના કરતાં ઉલટાં વધારે પ્રમાણમાં એકઠાં થવા લાગ્યાં. કોઈ એક તો કોઈ બીજું એમ આના મૃત્યુના કારણ બોલી લોકોનાર થતાં મારે પડવા માંડતા અને વળી બીજાં એકઠાં થતાં તેના ઉપર રીને મ્યુનિસિપેલીટીના તરફથી આ માણસને સિવિલ હોસ્પિટલમાં લઈ જવાનું કહેવામાં આવતાં તેને ત્યાં લઈ ગયા અને તેની તપાસ કરવાનું સિવિલ સરજનને સોંપવામાં આવ્યું.

કાંઈક આશ્ચર્યમાં, કાંઈક વિચારના વગગમાં અને કાંઈક કારણ માટેના તર્ક વિતર્ક કરતાં હવે અમે પણ ધર તરફ જ રૂંધાં. લોકો ચાલતાં મારા મિત્રે મને પુછ્યું “કમ, આપને આ બનાવનું કાંઈ કારણ જણાય છે ?” મેં તુરંતજ પ્રત્યુત્તર આપ્યો “તેને કોઈ જાતનું ઝેર અંપાયેલું હોયું જોઈએ, નહિ તો આ પ્રમાણે એકદમ અને નહિ.”

“શું તમારું એમ ધારવું છે કે મૃત્યુ-આકસ્મિક મૃત્યુ થવામાં માર કે ઝેર જ કારણ હોય ? અને એ શિવાયના બીજા અદૃશ્ય કારણો ન હોય ? મારે ધારવું તો એવું છે કે સામાન્ય માણસો તો શું પણ કોઈ વખતે ડોક્ટરોને પણ તેના ખરા કારણો શોધતાં આંડે રસ્તે ઉતરી જવું પડે છે.”

“ત્યારે વળી તમે આમાં પણ કોઈ અદૃશ્ય કારણોને જ જુઓ છો ? અને જો એમ હોય તો ક્યાં ક્યાં કારણો તમને જણાય છે ?”

“મને જ કારણો જણાય છે તે હાલ ચાલતી કેટલીક સાયન્સ (વિદ્યા) કરતાં પણ બહુ આગળે જવારાં છે. જે કે આપ સાયન્સને કોઈ પણ વિરોધ આવતો નથી.”

“પણ શારિરશાસ્ત્રવિત પુરૂષો તો એનાં કારણો ખરાખર સમજાવી શકે કે કેમ ?”

હા આમાં આપણા જેવાથી બુલ થવા સંભવ હોય.”

“ પણ હાથનું શારિરશાસ્ત્ર બધી રીતે સંપૂર્ણ છે એમ તેઓજ માની શકતા નથી તેનું કેમ ? ”

“ ત્યારે તેઓ જણાવે તેના કરતાં ખીજા ઉચ્ચ કારણો શોધવાનું આપણી પાસે કંઈ સાધન છે કે જેની મદદથી આપણે તેનાથી વધારે ખાતરીવાળાં કારણો જોઈ શકીએ ? ”

“ આપણી પૂર્વની અધ્યાત્મવિદ્યા, અને તે વિદ્યાને બળે જણાતાં કારણોની સાથ-સને પણ મળતી મદદથી આપણે કંઈક વધારે જણી શકીએ. આપણા પૂર્વ સાત્ત્વિત્ પુરુષો યોગબળ સંપન્ન હતા અને તે બળના પ્રખર પ્રતાપે મરણ યથેલાં માણસોના ચુકીને ન મળે તેવા બંધારણનું જ્ઞાન પોતાને મેળવવામાં યોજતા; અને સોપાનકારાયે પ્રસિદ્ધ કરતા. તેઓએ જણાવેલાં કારણો આપણી રચ્યદૃષ્ટિથી જણાતાં કારણો કરતાં વધારે સાચ હોય એમ હવે પશ્ચિમ તારકનાઓને પણ ટપુલ કરવું પડ્યું છે.

“ ત્યારે હવે તેઓ શું કારણો જણાવે છે ? ”

“ મનુષ્યના રચ્ય શરિરનો બધો આધાર તેનાં ખીજા ઉચ્ચ શરિરોપર છે, જેનું આદ્ય રચ્ય શરિર છે તેવાં ખીજાં કેટલાંક અદ્ય અને સુદૃઢ શરિરો છે. જેઓએ પોતાની સુદૃઢ દૃષ્ટિઓ ખીજવી અતીન્દ્રિય મણાતી વસ્તુઓ જોવાનું સામર્થ્ય સંપાદન કર્યું છે તેઓ આ શરિરોને જોઈ શકે છે. હાલમાં જેને પશ્ચિમમાં વિશ્વ દૃષ્ટિ કહે છે (Clairvoyance) તે જોકે આપણા યોગવિદ્વરોની દૃષ્ટિ આગળ નદિવત્ છે છતાં તેઓ પણ આ પછીના એકાદ બે શરિરોને જોઈ શકે છે. આ શરિરને સાથી નીકટનો સંબંધ આ પછીના છાયા શરિર સાથે છે. જેનો મુળ આકાર હોય તેવો તેનો નમુનો યાવ; જેનું બિંદુ હોય તેવીજ છાપ પડે. તેથી તે છાયા શરિર ૩૫ બિંદામાંથી પડેલો બાહ્ય દેખાતો નમુનો આ રચ્ય શરિર છે. તે છાયા શરિરનો સંબંધ જેમ રચ્ય શરિર સાથે એક બાજુથી થએલો છે તેમ ખીજા બાજુએ સુદૃઢ નામના શરિર સાથે છે. વિશ્વમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહેલાં પ્રાણ તત્વને આકર્ષિ સ્વરૂપ અને રચ્ય શરિરનો તે સંબંધ જોડી રાખે છે અને પોપણ પણ કરે છે. જેથી તેને પ્રાણમય કોર કહે છે હવે આ ત્રણ શરિર કરતાં ઉચ્ચ માનસિક શરિર છે. માનસિક શરિરનું પૂર્વ સ્વરૂપ આજે જોઈએ તેટલું પશ્ચિમમાં નહિ ચર્ચાયેલું હોવાથી તેના સંબંધે ધણા ભુલાવા થાય છે. આ વખતે ૨૫૯ રીતે તેનું વર્ણન કરવાનો આપણને અવકાશ નથી પણ આ શરિરપરજ નીચલાં ત્રણ શરિરોનો પૂર્વ આધાર છે. યોગિઓ આ શરિરને કેળવી તેની પાસે અમાનુષિ કાર્યો કરાવતા એમ આપણા શાસ્ત્રદ્વારા આપણને જણાય છે. વળી ખીજી રીતે જ્યારે મન આત્મારૂપ બની જાય છે ત્યારે પણ તેવાં કાર્યો થવાનો સંભવ છે. મન જ્યારે પોતાની સર્વ શક્તિમતા દર્શાવે ત્યારે તેને સદ્ગત કરવાનું જગ નીચેના શરિરોમાં લાવવાની ક્રિયાને ક્રિયા યોગ (તપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિયાનાનિ ક્રિયા યોગઃ) કહે છે; જે આ ક્રિયા યોગ દ્વારા નીચેનાં શરિરોમાં તેનું જગ નથી હોતું અને કોઈક બાબ વખતે જ્યારે મન પોતાની શક્તિને દર્શાવે છે ત્યારે નીચેના શરિરોમાં વિપુલિ થયા વિના નથી રહેતી. સા-

માન્ય મૃત્યુને વખતે ઉપલા શરિરો નીચલા શરિરોથી છુટાં પડવામાં છે પણ આવે વખતે તે છુટાં પડવામાં દૂર પડે છે. સામાન્ય મૃત્યુમાં ઉપલાં શરિરો યાંત્રિક પૂર્વક આ સ્થુળ શરિરમાંથી નીકળે છે ત્યારે તે વિના એકદમ છુટાં પડી જતાં જણાય છે માનસિક શરિરમાં ન્યારે ઉત્તમ જાતની ધુનરીઓ (Vibrations) યાય છે અને તદનુકૂલ ધુનરીઓ-આદોલન નીચેના શરિરોમાં યાય છે ત્યારેજ ઉત્તમ કાર્યો કરી શકાય છે. હવે જે ઉચ્ચ જાતનાં આદોલનને સ્થુલ શરિર અનુકૂળ ન યાય તેના પ્રવાહનું બળ ધારણ કરવાની શક્તિ તેનામાં નહોતી તે ઉપરનાં શરિર યોતાની ગતિમાને ગતિમાંજ નોંખા પડી જાય છે. એક ખીજી રીતે પણ આ સ્થુલ શરિરથી ઉપલાં શરિરને જુદાં કરી શકાય છે જે માત્ર યોગિઓજ જાણી શકે છે; પણ ન્યારે તેમ કરવામાં આવે છે ત્યારે ઉપરના શરિર વચ્ચે એક રૂપરીતંતુ (Link) બેઠાઈ રહે છે અને તેની મારફતે પાછા આવી શકે છે. સામાન્ય માણસોમાં તેવું જ્ઞાન નહિ હોવાથી તેઓ પાછા આવી શક્તા નથી; પણ તેને જાણનાર ઇચ્છા પૂર્વક આ શરિરથી બહાર નીકળી શકે છે, અને આવી શકે છે. જ્યાં સુધી એ તંતુની સાથે શરિરો સંકળાઈ રહે છે ત્યાં સુધી મૃત્યુ કદી નીપજતું નથી. આ તંતુ કુટાયા પછીજ સ્થુલ શરિરના પરમાણુ પર દોઢાની સત્તા નહિ રહેવાથી વીખાવામાં છે અને તેને ઉદન બેદન દયામાં લાવી મુકે છે.”

“ શું ત્યારે આમાં પણ કાંઈ આવુંજ કારણ હોવું જોઈએ ? જોકે મને તે સ્પષ્ટ સમજાતું નથી ”

“ ના તેથી પણ ઉત્તરતું એક ખીજું કારણ છે, પણ તેને ને આને લાંબો વિચાર કરતાં વિરોધ કે જુદાઈ નહિ હોવાથી તેના જેવુંજ કહેવાય. કેટલીક સ્થુલશરિરથી યત્નિ ક્રિયામાં કાંઈ સ્થુલ અડચણ નાંખવામાં આવે તો પણ ઉપરનાં શરિર આ શરિર દ્વારા ક્રિયા કરી શકતાં નથી અને તરત વિકાર પામે છે; જે વિકૃતિજ પામતાં હોય અને છુટાં ન પડી જતાં હોય તો રોગ-બાધિને પ્રકટાવિ તે અડચણને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે છે અને જુદાં પડી જતાં હોય તોતો પછી મૃત્યુજ નીપજાવે છે; વચ્ચેનો સંબંધ તુટી જાય છે. આ માણસના બતાવમાં તેવું ચયલું જણાય છે. તેને વિષ દેવામાં આવ્યું હોય તેવી અસર પૂર્વથી કાંઈ જણાઈ નહોતી. વળી વિષથી યતા વિકારો તેના શરિરમાં દેખાતા નહિ હતા, જેથી વિષના વિશેષ અનુમાનોપર આપણે જાણ શક્તા નથી; અને જે કદી તેમ હોય તો પણ આપણે શોધીએ છીએ તે કારણને તે વિરોધાનથી; પણ તેના કરતાં સૂક્ષ્મતર કારણ છે તેથી વિશેષ વિચારણીય છે. તે આવ્યો ત્યારે નિદ્રામાંથી હાથો હોય તેવું જણાતું હતું. સામાન્ય રીતે નિદ્રામાં ઉપલાં શરિર સાથે આ સ્થુલશરિર નિદ્રાત જેવી દશામાં (Negative state) પડે છે અને ઉઠ્યાં પછી પણ તેની થોડી ધણી અસર જણાય છે. આ દશામાં અન્યનાં આદોલનો વિશેષ છુટથી આપણાં શરિરોમાં પ્રવેશી શકે છે. વળી આગ ઓલવવાની તીવ્ર લાંબણીથી તેના સૂક્ષ્મશરિરમાં સ્થુલ ઉ. પાદિ સહન કરી શકે તેના કરતાં વિશેષ પ્રમાણમાં આદોલનો યવા લાગેલાં. વૃષાતુરની રધિરવહાનાડીદ્વારા રધિરની ગતિ જોઈએ તે કરતાં મંદ યમ જાય છે અને વિશેષ ગરમીમાં તે વધારે મંદ યવા માટે છે; આથી સ્થુલશરિર ઉપરની ગતિઓ મંદ થઈ કરવા

ક્ષમતાહિન થવા માટે છે. આ માણસ દુરત પ્રાણીના તુલ્ય થયેલો તેથી તે તપાસુર હતો એ અનુમાનપૂર સદૃશ આવી શકાય છે. આગમાં તેની તપા વિશેષ પ્રદિષ્ટ થયેલી અને આવી આરિક; મેળાએ અસાવધાનતા અને અજાનથી પાણી પીવા માંડ્યું પાણીથી હૃદયની નિર્બળ થયેલી ગતિને ધક્કો લાગ્યો. ઉપરના આવતા આદિલનો તુલાર બંધ પડ્યું. નિચેના શરિરમાં આવતો પ્રાણ પ્રવાહ અટક્યો અને જીવનરૂપ શરિરો અધિધી છુટા પડ્યાં. આ દેહ ગતિવાન તત્વની સહાય વિના ગતિ નહિ કરતો હોવાથી ગતિ રૂઢિત થયો અને તેને સ્થપૂરો મરણ નીપજ્યું એમ કહ્યું.

“ મને આકારણો વિશેષ માનનિય જણાય છે. પણ જોખએ તેટલાં રૂપદેહ સમજી શકતો નથી. વાર, આ આપતોનો સંપૂર્ણ ભુક્ષાઓ અને શાખાંથી મળી શકે? ”

“ આપણાં આર્યશાસ્ત્રો મહાન રહસ્યથીજ પૂર્ણ છે; પણ તે જોવામાં ઉચ્ચ બુદ્ધિ વિભવ સાથે અમુક અંશમાં સાંત્વિષ્ઠિ જવાની જરૂર છે. તેના પ્રણેતાઓએ તેમાં જ શક્તિ રાખી છે તેને જાણનારા સમર્થપુરુષવરોની પણ પહેલાં મદદ લેવી પડે છે. આ તથા સાધનોનું ઐક્ય થતાં તેનો પ્રકાશ જોઈ શકાય છે. આપણા દેશમાં પશ્ચિમની નાસ્તિકતાએ જ્યારે પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી ન સહન થઈ શકે તેવા આનાચારોએ પ્રવેશ કર્યો પણ જ્યારે હવે તેજ પશ્ચિમની પ્રજાએ કાળજળથી આપણાં શાસ્ત્રમાં વંચીવેલી શુભ વિધાનો અભ્યાસ કરી આપણા આચારો શારિરિક, માનસિક અને દૈવીકગતિ સાધક છે એમ સ્વીકારવા માંડ્યું છે ત્યારે હવે તેનું પરાવર્તન પણ અત્યવા માંડ્યું છે. હું જ્યારે લંડન હતો ત્યારે ત્યાંની સાઈકીકરીસર્થ સોસાયેટી “ (અમુકાર શોધક મંડળ) તથા ” રિપરિચ્યુગલ એલાયન્સ (પ્રેતાવાહન તંત્ર મંડળ) ના સંબંધમાં આવ્યો હતો. કેટલીક જાણતો એવી ચર્ચાતી કે આપણાં યાસ્ત્રો તેને પ્રાપ્તપ ગણે છે, અને કેટલીક કાંઈક ઠીક હતી. છતાં તેઓને હૃદય ઉચ્ચ હોવાથી હું તેને સામાન્ય રીતે ઠીક ગણતો હતો; કારણ કે, શુભવિદ્યામાં નાસ્તિકને પણ આના ચમત્કારોથી કંઈક થકા ઉપજતી. કેટલાક અમત્કારો તો અંદિના સમાન્ય લોકો કરતાં કંઈક ઉચ્ચ સ્થિતિવાળાને પણ ન સમજાય તેવા હતા. મને થીએસોસીનો લાંબો પરિચય હોવાથી તે વિશેષ આકર્ષક જણાતી. ત્રુહોતી પણ ત્યાંને માટે તો એ વિદ્યા ધણીજ સારી હતી. વળી તેમાંના ધણાનું તો એવું જો માનું કે ઈત્તુ કે પૂર્વની યોગવિદ્યાજ આ છે. તેમાંના એક એ સુક્ષ્મસંદેહો યોગવિદ્યાના અર્થોનું અગ્રેજીમાં ભાષાંતર કર્યું હતું કે જ્યાંથી પેતાનું તંત્ર સિદ્ધ કરાય ઉપરાંત તંત્રોને આપણાં શાસ્ત્રમાં રચાન મળ્યું છે. પ્રજા તેઓ ધણાજ દલદલ અને વામમુર્ગનાર પ્રમાં બદલાઈ જાય તેવાં હોવાથી આપણે તેને દેવ ગ્રણ્ય છે. દક્ષિણમુર્ગને નામે પ્રચલિત મોગતંત્રને અનુસરીનેજ આપણા આચારોનું બંધારણ રચાયું છે, અને તે તંત્રની પ્રાદતા અક્ય છે. પૂર્વના પુરુષવરોએજ પ્રયત્નથી એ વિદ્યાશોધી તેણે પ્રયત્ન વર્તમાનમાં આદરનારને પણ તે પ્રયત્નના પ્રમાણમાં પ્રમ્ત યાય છે. આપણી એ વિદ્યાપર પ્રકાશ નાંખવામાં તૂર્ત માનમાં થીઓસોસી નામક સંસ્થાએ પ્રયત્ન કર્યું હોય એમ મને જણાયું છે, અને તમે પણ તેની દારા આ જાણતો પર પ્રકાશ નાંખી ખુલાસાઓ મેળવી શકો. ”

“ વાર, આજની આપણી વાતચીતથી પણ મને તે બાબત પર વધારે પ્રકાશ પડેલો જણાય છે. આજે હું જમીને જલદી આવીશ અને તમે પણ તૈયાર થઈ રહેશો. ગાડીવાળાને મેં સવારથી કહ્યું હતું એટલે તે હાજર હશે, અને આપણે ફરતા ફરતા તે વિષે વધારે વાત કરવાનું બની આવશે. વાર અત્યારે તો જય જય. ”

“ જય—જય. જરા વહેલા આવશો તો આપણે કોઈ પુસ્તક લઈ લઈ શું. ”

આ વાતચીતથી આજે મને કેંઈક પ્રસન્નતા જણાઈ. મરણ પછી માણસ નાશ નથી પામતું એ સાંભળવામાં આવે છે પણ જો આ રીતે તમને જોઈ ચકાતું હોય તો શોકમાં કેટલાં કારણો નાબૂદ થઈ જાય? મરણનું ભય પછી ક્યાં રહે? આર્થ આચારો મને યોગ્ય સમય પર હસવા જેવા જણાતા હતા પણ આ મિત્રના કહેવાપરથી કેટલા ભૂધા ઉત્તમ છે એમ સમજાય છે. અમે બન્ને સાંજે ફરવા ગયા ત્યારે તેઓએ ઘણી ઘણી મહાન બાબતો મને સમજાવી કે જના વિચારમાં મારી રાત્રિ ઉત્તમ સ્વપ્નસહ બ્યતિત થઈ, અમે રાત્રે જ વાતચિત કરી તે પ્રસંગ પરત્વે જણાવવા પર રાખી, અમે વિરમાય છે.

એક તુલન થીએસોરીસ્ટ.

॥ શ્રદ્ધા અને ધર્મ ॥

શ્રદ્ધાને, જીવનને એક સમગ્ર સ્વરૂપમાં સંગ્રહી લે એવા, તેના સર્વ બનાવોને કેન્દ્રિત કરી શકે એવા, તેની પ્રવૃત્તિના વિવિધ માર્ગોને આદેશ એવા અથવા માત્ર એક પ્રવૃત્તિના પક્ષમાં અન્ય સર્વ પ્રવૃત્તિઓને દબાવી દે એવા એક ઉદ્દેશની આવશ્યકતા છે. એ ઉદ્દેશ પાર પાડી શકાશે, એવી તીવ્ર, અડગ ખાતરીની જરૂર છે; એકાદ કાર્યમાં ગંભિર માન્યતા અને તેને પાર ઉતારવાની પ્રતિજ્ઞાની આવશ્યકતા છે. તેની સંપૂર્ણતા પ્રતિના શ્રદ્ધાનું પુરૂષતા માર્ગ ઉપર તપાસ રાખતી એક એક સત્તાના જ્ઞાનના, સ્વીકારની જરૂર છે. શ્રદ્ધા માટે આટલાં વાનાં વિના ચાલે એમ નથી. જ્યાં જ્યાં આમાંના એકની પણ ખામી હોય છે ત્યાં શ્રદ્ધાને બદલે મત, પંથ, સંપ્રદાય, સમાજો, દલોનો, રાજકીય પ્રક્ષો આપણા જીવનમાં આવે છે. મહાન ધાર્મિકભાવના માટે પ્રતિજ્ઞાએ કોઈ પ્રકારનું સતત આત્માર્પણ કરવામાં આવતું નથી.

અરે ! તમે ફરિયાદ કરો છો, કે શ્રદ્ધા મરણ ચરણ થઈ છે અથવા મરવા પડી છે. માનવિજ્ઞાના જીવો અહંકારની જવાલાઓ વડે કરમાઈ ગયા છે; તથાપિ તમે સર્વ પ્રકારની શ્રદ્ધાને, માન્યતાને ધિક્કારી કાઢો છો તથા તમારા લેજોમાં ઘોષણા કરી ચૂકો છો, કે ધર્મ મરણ ચરણ પડ્યો છે; તેના દિનો ખલાસ થયા છે તથા લોકો માટે કોઈ પ્રકારનું ધાર્મિક ભાવિ સંભવિ શક્યું નથી.

“ કેવળ ધર્મના રંગે રંગાયેલા સાહિત્યનો સમય વીત્યો છે. એક સમય એવો હતો કે જ્યારે સર્વ ઉપદેશ સર્વગાન આપવાનું દાર ધર્મ હતો. પ્રતીતિ શ્રદ્ધાને પ્રીતિ ઉપગમનારો માર્ગ દેવ કયા હતો, શિવ અને આદ્ય પ્રગટાવવાનો પ્રકાર અદ્ભુત કથન હતું. ” પૂર્વમાનમાં ધર્મ રંગે રંગાયેલા સાહિત્યનો સમય વીત્યો છે એમ કહેવાનો આશય આવાં વાક્યોમાં સ્પષ્ટ થાય છે.

ધાર્મિકભાવના તો માનવ જાતના શ્વાસપ્રશ્વાસ સમાન છે; તેના, જીવન, આત્મા, હૃદય અને આવિર્ભાવ સમાન છે. પોતાની ઉત્પત્તિના જ્ઞાનમાં તથા ભાવિના અનર્થભા-
નમાંજ માત્ર માનવજાતનું અસ્તિત્વ છે; આ ઉભયના મધ્યમાંના નજીકના એકાદ દૃષ્ટિ
બિંદુ ઉપર પોતાની શક્તિઓને એકત્રિત કરવા વડેજ તે પ્રદર્શિત થઈ શકે છે. ધાર્મિક
ભાવનાનું ખાસ કરીને આવું કર્તવ્ય છે. આ ભાવનામાં આપણુ સર્વના એક સામાન્ય
ઉત્પત્તિ સ્થાનની શ્રદ્ધાનો સમાવેશ થાય છે; આથી એક સિદ્ધાન્તરૂપે આપણા સમગ્ર એક
સામાન્ય ભાવિ ખડું થાય છે; આથી સર્વે કાર્યપરાયણ શક્તિઓ એક કેન્દ્રમાં એકત્રિત
થાય છે, જેમાંથી ભાવિની દિશામાં તેઓ સતત વિકાસ અને વૃદ્ધિ પામ્યાં જાય છે,
તથા માનવ મનની સુખશક્તિઓ પણ તે પ્રત્યે દોરાય છે.

વ્યાકતના સંબંધમાં વિચારતાં, તેના અને જે જમાના સાથે તેનો સંબંધ છે, એ
ઉભય વચ્ચે અસ્તિત્વ ધરાવતા સંબંધના ચિહ્નરૂપે ધાર્મિક ભાવના છે. તેના જીવનના
કાર્ય અને નિયમના પ્રદર્શનરૂપ છે. આ ભાવનાથી વ્યક્તિ ઉચ્ચ દશાને પામે
છે તથા શુદ્ધ અને છે તથા પ્રવૃત્તિના કેન્દ્રને આંતર પ્રદેશમાંથી બાહ્ય પ્રદેશમાં ફેર-
વવા વડે તેનામાં વસેલા અહંકારનો વિનાશ સધાય છે. તેનાથી માનવ માટે, સ્વાભાવ-
ણના ઉત્પાદકરૂપ કર્તવ્યવાદ ઉપરિચિત થાય છે. આથી શ્રેષ્ઠ અને પવિત્ર બાબતો આચર-
વામાં ભૂત કાલમાં તેને આંતર પ્રેરણા મળી છે, તથા ભાવિમાં પણ તેનો નિયામક
બનશે. આ શ્રેષ્ઠભાવનાજ, માનવને પરમાત્માના નિકટમાં લાવે છે, માનવ પ્રાણીમાં દક્ષિ
મત્તાના સ્ફુર્ણિંગનો હૃદય કરે છે, ફરેક વિદ્યુતમાંથી તરી પારે ઉતારે છે, તથા ધર્મવીરના
વધસ્તંભને વિજયની નિઃશ્રેણિમાં પલટાવી નાખે છે.

વ્યક્તિની શ્રદ્ધારૂપ હક છે. સામાન્ય એકત્રિત શ્રદ્ધારૂપ કર્તવ્ય છે. હકથી માત્ર વિ-
રોધ ખડો થાય છે; તે વિનાશ સાધી શકે છે, તેનાથી સ્થાપના થઈ શકતી નથી. કર્ત-
વ્યથી બંધારણ બંધાય છે, એકત્રિત થવાય છે, અભેદ સધાય છે. કર્તવ્યની ઉત્પત્તિ એક
સામાન્ય નિયમમાંથી થાય છે; માત્ર માનવ હિંમતમાંથી જ હકનો જન્મ છે. હકની સામે
લડત ચલાવવામાં કોઈ પ્રકારનું બંધન નથી. કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાને નુકશાનકારક
અન્યના કોઈ પણ હક સામે તકરાર ચલાવી શકે. આવા ઉભય વિરોધિઓનો મધ્યસ્થ-
ન્યાયાધિશ સામર્થ્ય છે. હકની ભાવનાના બંધારણ ઉપર બંધાયેલા સમાજોએ પોતાના
વિરોધિઓને વારંવાર આવેજ ઉત્તર વાળ્યો છે.

કર્તવ્ય ભાવનાના આધારે બંધાયેલા મંડળોને સત્તાનો આશ્રય શોધવાની ફરજ
પડતી નથી. કર્તવ્યને, ધર્મને એકવાર નિયમરૂપે સ્વીકાર્યા પછી, તકરારનો, વિરોધનો સં-
ભવજ તેમાંથી દૂર પડે છે.

મહાન ભાવનાઓ મહાન પ્રજાઓને જન્મ આપે છે. એક જીવંત ભાવનાના જવલંત
સારરૂપ તમારા જીવનને બનવાદો. શોકોની ક્ષિતિજને વિસ્તાર બનાવે. જરવાદના ભારમાં
કચરાઈ ગયેલાં તેમનાં હૃદયનો ઉદ્ધાર કરે. તેમના સમગ્ર એકાદ મહાન ભાવના ખડી
કરે. તેમનામાં ધર્મ ભાવનાને પુનઃજન્મ કરે. સમગ્ર દુનિયામાં ખળભળાટ ઉપજાવતો
વર્તમાનકાલનો પ્રશ્ન, ધાર્મિક પ્રશ્ન છે. ધાર્મિક સિદ્ધાંતોના પ્રચક્રરૂપ અને અંધારૂંધીમાં
શોકોના હૃદયમાંથી શ્રદ્ધાનો અંશ જીવંત મળે છે. એકીકરણ અને ધાર્મિક સિદ્ધાંતોની
એકતાવડે તે પુનઃપ્રજન્મલિત બનશે.

सुदर्शन.

(पुस्तक—२२—ध. स.—१९०६-०७.)

सत्यंपरं धोमहि ।

भागवतम् ।

तन्त्री.

प्रो. आनंदशंकर आपुलाम्भुव.

अभ. ओ. ओम. ओल. ओ.

उपतन्त्री:

भाधवलाल नलुलाम्भु द्विवेदी.

સુદર્શન.

(પુસ્તક-૨૨.)

॥ અનુક્રમણિકા ॥

વિષય.	લેખક.	પૃષ્ઠ.
	આ.	
આત્મ સંયમ અથવા પતંગલિનો યોગ...	રા. રા. રામપ્રસાદ.....	૭૨—૨૦૧—૩૪૩
આધ્યાત્મિકતા એટલે શું ?.....	રા. રા. ત્રિનિવાસઆયંગ ર.....	૩૧૨
આર્ય આચારો.....	એક નુતન થીઓસોફીસ્ટ.....	૩૭૭
	ઉ.	
ઉત્તતિ અને આવરોધ.....	રા. રા. વકીલ-આઇ. એમ પાઠક.....	૨૭૪
ઉપાસના અને ૐ સમ્પત્તિ હુંકું બ્યાખ્યાન...	રા. રા. શંભુપ્રસાદ શીવપ્રસાદ મહેતા, બી.એ. ૧૭૬	
	એ.	
આંતર પ્રકાશ.....	ઉપતંત્રી.....	૧૬૬
	ક.	
કર્મ વિપાક.....	રા. રા. મદગકરનાગર.....	૨૨-૧૦૪-૧૫૧-૨૫૩-૨૮૨.
કર્નેલ ઑલ્ફોર્ડ.....	ઉપતંત્રી.....	૧૧૦
કર્નેલ ઑલ્ફોર્ડનું મરણ.....	„.....	૧૩૭
કશું અકસ્માતથી બનતું નથી.....	„.....	૨૪૭
કાવ્ય.		
આપાત પરિત્યાગ.....	(મહેશ્વ.).....	૩
ઉર્ધ્વગતિ.....	રા. રા. મદગકરનાગર.....	૯૬
ક્રિપાસાધ્ય.....	„.....	૧
ખિન્નહૃદય.....	રા. રા. અમૃતલાલ કુંવરજી વૈદ્ય.....	૧૦૨
ગોપીગીત.....	રા. રા. નવીન.....	૧૦૧
ચંદા સખી.....	(મહેશ્વ).....	૧૬૬
દિવ્ય પ્રભાત.....	„.....	૧૬
નરહરિકૃત યાનરમણિ.....	નરહરિદાસ.....	૨૮૬—૪૨૬—૩૬૧
નિર્ભય સરણ.....	રા. રા. મદગકર નાગર.....	૩૫૬.
પત્ર.....	(મહેશ્વ).....	૫
પ્રેમયાજ્ઞા.....	„.....	૧૬
પ્રેમગીત.....	રા. રા. રસિક.....	૧૪૧

બાલાઈ નૃપાશ્વારોહણ.....	રા. રા. પાન્ય.....	૩૭
બળન.....	રા. રા. મદદકરનાગર.....	૩૨૫
મહાચેતા પ્રણયવિરદ.....	રા. રા. કુસુમ.....	૧૯૭—૨૨૭
વાતસલ્ય પ્રેમબલ.....	રા. રા. મદદકરનાગર.....	૨૫૭
સાપન્ય.....	૬૭
સંસારમાં સ્ત્રીનીપદવી.....	રા. રા. શ્યામચંદર કુબેરજી શુક્લ.....	૪૦
હોરી.....	(પ્રાચીન કાવ્ય).....	૬૫
હૃદયજવાહર.....	રા. આર્ત.....	૮૮
હૃદય ભાવના.....	રા. રા. મદદકરનાગર.....	૧૬૭
હૃદયને સંકલન.....	રા. રા. દીન.....	૧૭૦

અ.

અર્ચાપત્ર.....	રા. રા. જીતાંતુ.....	૫૯
અર્ચાપત્રીએને ઉત્તર.....તંત્રી.....	૬૧
.....	રા. રા. પ. હ. મહેતા.....	૧૮૩

જ.

જાગ્રત બનતો હિંદ.....	વિદુષિ. એનિ. એસ'ટ.....	૧૭૩
-----------------------	------------------------	-----

ત.

તંત્ર વિદ્યા.....	ઉપતંત્રી.....	૨૮—૨૩૨—૩૫૧
-------------------	---------------	------------

દ.

દુનિયાની ઉત્પત્તિ.....	Pilgrim.....	૧૪૫
દેશાભિમાનનો આધ્યાત્મિક આધાર.....	The Bengali.....	૬૯
દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગ અને યાત્રા પ્રકાર.....	રા. રા. પ્રભાશંકર રતનજી ઉપાધ્યાય.....	૨૭૨

ધ.

ધર્મોની બહુતા.....	વિદુષિ. એનિ. એસ'ટ.....	૧૯૧—૨૩૮—૩૦૮
--------------------	------------------------	-------------

ન.

નહું અને જીવું.....	ઉપતંત્રી.....	૧૫૬
---------------------	---------------	-----

પ.

પ્રભ બંધારણ.....	વિદુષિ. એનિ. એસ'ટ.....	૯૧
પૂર્ણોદ્ધતિ.....	તંત્રી.....	૨૦૯

બ.

બાલબોધિની.....	રા. રા. જી. કૃષ્ણ શાસ્ત્રી.....	૧૮૪—૩૩૩
----------------	---------------------------------	---------

મ.

મરણનો અનુભવ.....	ઉપતંત્રી.....	૧૭૧
માયાવાદ.....	સ્વામિ. વિવેકાનંદ.....	૨૬૭—૩૩૬
મારા ગુરુદેવ.....	૧૩—૪૨
રા. રા. મનઃસુખરામ સર્વરામનો દેહ ત્યાગ.....	તંત્રી.....	૨૮૭

૫.

વર્તમાન લેખકો.....ઉપતત્રી.....	૬૨
વૈદાન્ત અને વર્તમાન સુધારો.....	૬
વૈદાન્ત અને થીઓસોફી.....રા. રા. જી. કૃષ્ણ. શાસ્ત્રી.....	૩૧૫

સ.

સાક્ષરવર્થ,ગોવર્ધનરામ માધવરામનો સ્વર્ગવાસ. .ત્રન્ત્રી.....	૮૫
સાખ્યયોગ... ..રા. રા. ચમનરાય શિવસ કર વૈષ્ણવ.....	૧૭૬
સ્વામિ, વિવેકાનંદ લ'ઉનમાં.....ઉપતત્રી.....	૧૬૦
સૂક્ષ્મપારની સંધિનું ચાન.....	૩૬૫

૬

હિંદના યાત્રાના સ્થલોTheosophist.....	૩૨૯
હિંદુઓની અનિબક્ત હૃદયમાવના.....ઉપતત્રી	૫૪
હિંદુત્વ શાસ્ત્રના ત્રિદર્શનોની એક વાસ્તવતા...રા. રા. ત્રિનિવાસ, આયગર.....	૨૧૬—૩૦૧
હિંદુઓની સામાજિક સુધારણાઉપતત્રી.....	૨૧૨

અખુદ
કૌવત આપનારી.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ

કિ મત ગોળી ૩૨ ની ૩૫૧ ૧ નો રૂ. એક.

વૈદશાસ્ત્રી મણિરાંકર ગોવિંદજી

માલેક આતંકનિગ્રહ ઔપધાલય.

હેડ ઓફિસ

જામનગર—કાઠિયાવાડ,

આંચ ઓરીસો.

- ૧ મુમર્દ—મલકારવીરોડ.
- ૨ કલકત્તા—હેરીસનરાડ.
- ૩ પુના સીટી—બુધનાર પેઠ.

એલન્સી.

- ૧ વડોદરા—ગવપુરા,
- ૨ અમદાવાદ—રીઝીરોડ,
- ૩ સુરત—ઝોપા બગર,

અભિપ્રાયો.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓએ જાદુઈ કામ કર્યું છે.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ વાપરવાથી દરીદ્રમાં લોહીનો વધારો થય છે.

સચનાત્વથી મૂળી દ્રશ્યમજી તમારી ગોળીઓએ મને નવી જાંઘી આપી છે કે અન્નાદ્રશ્ય નીચાતોલ

અભિપ્રાય પ્રમાણે તમારી આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ અમૃત છે,

ચનમંદી પી. પેનાકોન્ડ આતંકનિગ્રહની ધણી ડમીઓ એ તપા મારા સ્નેહીઓએ આપી છે અને તેઓ તપા હું એકી છો મારા વખાણ કરીએ છીએ.

આપની આતંકનિગ્રહ ગોળીઓએ મને અમૃત તુલ્ય રાપટો કર્યા છે.

આપની આતંકનિગ્રહ ગોળીઓથી ધાતુપાતનું દુઃખ મર્યુ છે, ઉધ આવે છે દરત સાર આવે છે, બૂખ લાગે છે વગેરે વગેરે દાવત જણાયા છે.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓએ ધાર્યા કરતા વિશેષ કામ કર્યું છે.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓનો મન એક અકલકીય ઉપયોગ કરવાથી મારે સ્ત્રી તમામ ત- દુરત થયુ છે.

તમારી દવા (આતંકનિગ્રહ) થી મને ધણી શક્તિ આપી છે, એ દવા આ પૃથ્વી પર એક જ દ્રવ્ય વૃક્ષજ છે.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓથી હું નવે અત્યાર આવ્યો છું. એ ધાતુપુટીની દવા બહુ જ સાર છે.

તમારી ગોળીઓમાં દેવી શક્તિ સમાવેલી છે.

સીપ્પ અકબર પાદશાહ કાલર.

બુધનાર વણ નરકિશોર કામપોર.

માધવરાવજી દેવ દેસમુખ માટે

ધાતુપુટીની દવા બહુ જ

સવાઈસીંહ કવિદેશમ સમ

બા. એસ. રતનાવેલ.